VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

HATODIK KÖTET.

VII. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN.

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYV- ÉS KŐNYOMDÁJÁBAN.

1866.

VI. Kötet Tartalma.

VII. KÖNYV.

Lap.

ELSŐ FEJEZET. Germania.

(Szászok. Svévek. Longobardok. Vandalok. Burgundok. Sarmaták. Germania. A germánok vallása. A szolgák. A germánok jelleme. Szokásaik. Alphabet. A nők.). 1

MÁSODIK FEJEZET. A barbárok betörése a római birodalomba.

(Góthok. Hermanrik. Frankok. Alemannok. Egyéb barbárok.) 26

HARMADIK FEJEZET. Constantin.

(Konstantinápoly alapitása. Constantin. Törvények. Constantin családja. Crispus. Trón-örökösök. Constantin halála.) 39

NEGYEDIK FEJEZET. Vallási ügyek.

(Constantin bőkezüsége az egyház irányában. Pápák. Eretnekségek. Donatisták. Circumcelliones. Arianismus. Szent Athanáz. Első egyetemes zsinat. Fegyelem.). 53

Lap.

ÖTÖDIK FEJEZET. A hanyatló római birodalom államszerkezete.

(Senatus. Consulok. Patriciusok. Praefecti praetorii. Városi praefectusok. Megyék. Tartományok. Hadsereg. Udvari tisztviselők. Kincstartó. Testőrség. Az alattvalók állapota. Róma és Konstantinápoly lakói. Tartományi városok lakói. Városokon kivüli lakók. Municipalis szerkezet. Tartományok. Defensores. Quaestor. Törvényes formák. Kinvallatás. Jogászok. Pénzügy. Mellékesadók. Ipar. Kereskedés.) . . . 67

HATODIK FEJEZET. Constantin fiai. Szent Athanáz.

(A birodalom felosztása. Perzsa háboru. Polgárháboru. Constantius. Sapor. Julián Galliában. Julián föllázad. Szent Athanáz. Riminii zsinat. Liberius pápa gyöngesége.) 100

HETEDIK FEJEZET. A pogányság visszahatása . 121

NYOLCZADIK FEJEZET. Julián és Jovianus.

(Perzsia. Őrményország. Julián halála. Jovián.) . 144

KILENCZEDIK FEJEZET. Valentinián és Valens.

(Procopius lázadása. A barbárok betörései. A hunnok betörései.) 160

TIZEDIK FEJEZET. Theodosius.

(Britanniai lázadás. Theodosius jelleme. Az antiochiai lázadás. Thessalonica. II. Valentinián). . . 173

TIZENEGYEDIK FEJEZET. A katholicismus diadala. A Szentatyák.

(Nevezetesebb pogányok. Az atyák. Szent Athanáz. Aranyszáju sz. János. Nazianzi sz. Gergely. Szent Vazul. Az arianusok elleni edictum. Második egyetemes zsinat. Nyssai sz. Gergely. Szent Jeromos. Szent Paulin. Poitiersi sz. Hilarius. Szent Ambrus. Szent Márton. Szent Ágoston). 187

TIZENKETTEDIK FEJEZET. A birodalom felosztása. Honorius.

Lap.

(Rufinus. Stilico. Eutropius. Afrika. Alarik. Britannia. Stilico bukása.) 233

TIZENHARMADIK FEJEZET. Alarik és az olaszok.

(A birodalom állapota. Italia. Róma. Róma ostroma. Róma második ostroma. Róma kifosztása. Alarik halála. Athaulf. Constantius. A vandalok Spanyolországban. Honorius törvényei.) 247

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Arcadius. II. Theodosius. III. Valentinián.

(Eudoxia halála. Pulcheria. Eudoxia. Perzsa háboruk. Armenia. III. Valentinián. A vandalok Afrikában.) 268

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. A hunnok.

(Attilához küldött követség. II. Theodosius halála. Pulcheria császárnő. Visigóthok. Frankok. A chalonsi csata.) 290

TIZENHATODIK FEJEZET. Nyugat utolsó császárai.

(Petronius Maximus. Genserik Rómában. Avitus. Majorianus. Libius Severus. Auvergne. Olybrius. Ricimer halála. Julius Nepos. Romulus Augustulus.) . . 309

TIZENHETEDIK FEJEZET. Szemle a római birodalom bukása fölött.

(Erkölcsök. Egyéni állapot. Vallás. A barbárok. Hadügy. Frigytársak.) 322

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Az egyház.

(Damasus. Nagy-Leo. Nestorius. Mária-tisztelet. Donatisták. Pelagianusok. Semipelagianusok. Eutyches. Negyedik közzsinat. Monotheliták. Inquisitio. Halálbüntetés. Megtérések. Pogányság. Szerzetesek. Kanonokok. Apáczák.) 345

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Fegyelem és szertartások.

(A papság. Papi biráskodás. Menhelyek. A császárok beavatkozása az egyházi ügyekbe. Keresztség. Bérmálás. Oltáriszentség. Házasság. Titkolózási rend-

Lap.

szer. Temetési szertartás. Szertartások. Ünnepek. Szentté-avatás Erkölcsök. Babona.) 370

HUSZADIK FEJEZET. Világi irodalom. (Latin nyelv.) 406

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Keresztény irodalom. (Szent Vazul. Nazianzi Gergely. Nyssai Gergely. Cyrenei Synesius. Szent Ephrem. Caesareai Eusebius. Aranyszáju sz. János. Szent Jeromos. Szent Ambrus. Claudianus Mamertus. Lerinsi sz. Vincze. Szent Ágoston.) . . 425

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Költök. . 460

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Tudományok. (Bölcsészet. Történelem. Egyházi történetirók. Földleirás. Vegyes tartalmu müvek. Gazdászat. Számtan. Csillagászat. Hadtudomány.) 477

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Szépmüvészetek. (Épitészet. Görög épitészet. Római épitészet. Keresztény müvészet. Basilikák. Az egyházak belső felosztása.) 497

ZÁRSZÓ 507

Felvilágositó jegyzetek

a VII. könyvhez.

A pogány társadalom azon időben, midőn a góthok Rómát elfoglalták 518

Aranyszáju sz. János beszéde Eutropius mellett . . . 548

Az ifju Theodosius követsége Attilához 449-ben . . . 555

A szerzetesi élet magasztalása 580

Julián császár caesarjai 585

HETEDIK KÖNYV.

Tartalom.

Kelet-római birodalom. — Germania. — Constantin és családja. — Uj alkotmány. — A pogányság visszahatása. — A catholicismus diadala. — A birodalom megosztása. — A barbárok beütése. — A nyugat-római birodalom bukása. — Az egyház. — Világi és egyházi irodalom.

ELSŐ FEJEZET.

Germania.

A világ e korszakban három nagy birodalom, a római, perzsa és chinai között volt megosztva. Az utóbbi, mellyet roppant térség s nagyszámu barbár népek tartának elkülönitve, Ázsia legszélső határain gyakorolt befolyást s a másik kettőt legfölebb a parthusok ollykori betöréséből ismeré s azon kereskedelmi viszonylatból, melly a rómaiak fényüzését táplálá s pénzöket fölemészté. A perzsák hatalma félelmet gerjesztő fokra emelkedett, épugy mint napjainkban az orosz birodalom óriási növekedése, s ez látszott egyedül hivatva lenni arra, hogy a capitolium félelmes versenytársává váljék. A keleti despotismus, melly bilincseiben tartá eme birodalmat, lehetlenné tevé, hogy lakosai a müvelt népek közé soroltassanak, ha mindjárt másrészről a béke és fényüzés müvészetei, mellyeknek birtokában voltak, őket a barbároktól megkülönböztették is; a törvények fentartották ugyan a rendet, de hiányzott az igazság és közjólét; az irodalom müvelésének csak hizelgés s nem felvilágositás volt czélja; a vallás csak annyiban távozott a bálványimádástól, a mennyiben az ész megnyugtatására szükséges volt, azonban nem eléggé arra nézve, hogy a szenvedélyeket megtisztitsa.

Rómára nézve mindazáltal a királyok királyának negyven milliónyi alattvalója nem volt olly veszélyes, mint az északiak szabadsága, kik, testvérei a keleti népeknek, még érintetlen erejök egész teljében Isten intésére vártak, hogy Rómára rohanjanak s a világért rajta boszut álljanak.

A polgári társadalmak kezdetétől fogva az ugynevezett indogerman népfaj különféle irányban elterjedt a földön; egy részök Perzsiában, Indiában s Tibetben olly bámulatos müveltséget teremtett s tartott fenn, mellynek maradványait a tudósok a Vedákban, a Ramajana és Mahabarata nagyszerü költeményeiben, a Zendavestában ugy mint a pagódokban és barlangtemplomokban vagy Csil-Minar, Ninive és Babylonia romjaiban maig is csodálják.

A másik rész a Fekete- és Kaspi-tenger hosszában vonulva Sziberiától egészen a Pontus Euxinusig terjeszkedett s Európát három részről elözönlötte. E népfaj egyik ága átkelvén Thracia, Macedonia és Illyria hegyláncain Görögország olaj- s borostyánfái között telepedett le; s a szép föld és szelid éghajlat befolyása alatt e nép heves képzelőtehetsége, mérsékelve az összhangzat érzéke által, a szépnek legtökélyesb kinyomatát tudta teremteni. De azon korszakban, mellyhez épen értünk, a görög faj már befejezte küldetését s még csak emlékein élődik; mig a történet mezején immár a góthok és teutonok tünnek föl, kik a hosszas elszakadás folytán törzsrokonaiktól ugyan teljesen különböznek, azonban nyelvök tanusitja a közös eredetet. Midőn a germanok Európába költöztek, három régibb bevándorlás által találták azt már megszállva: az iberusok, phoenicziek és gallusok által. Az elsők Spanyolországba huzódtak, a phoenicziek a Baltitenger felé vonultak, mig a gallusok Európa központját foglalták el, honnan, a germanok által valószinüleg legyőzetve, Olaszországig terjeszkedtek.

A germanok ezen bevándorlása Krisztus sz. e. tizennégy századdal történhetett, s nyolcz- kilencz századon át terjeszkedtek a Dniestertől a Pruth folyóig s az egész, Ural és Kárpátok közötti roppant területen. Szakadatlanul nyugat felé törekedve s a cimbreket visszaszoritva, mig másrészről őket a szlávok tolták előre, Augustus idejében a római birodalom tartóztatá fel őket, mire a szlávok ellen fordulva ezeknek visszaüzése után állandóan letelepedtek.

A góth néptörzs ez időtájt a skandinaviai rengetegekben lakott; a teuton törzs az Elbe és Rajna partjain fejleszté természetes erőit s bizva meg nem tört bátorságában szorgosan megóvta függetlenségét.

Az első germánok, kiket a rómaiak ismerni tanultak, azon elő-

retolt örsök voltak, mellyekre Caesar Gallia határain bukkant, állandó lakhely, rend, birtok, földmivelés nélkül, kik legfölebb is rombolással dicsekedhettek. Tacitus ismeré a Rajna két partján lakókat és pedig a vándorlás zavarai között; mindazáltal fölismerte bennök a nagyság és szépség vonásait. Ezen mozgó népségek mögött azonban laktak állandó lakhelylyel birók is, rendezett intézményekkel s birtokviszonyokkal, örökös kormánynyal s nyilvános isteni tisztelettel; de valamint a római hadcsapatok, ugy Tacitus ismeretei is az Elbenél megállapodnak s azon tul legfölebb csak neveket tud emliteni. Ezek között leginkább figyelmet érdemelnek a gothonok (Gothones), egyik ága a nagy geta-góth nemzetnek, s a suion-ok (Suiones), a svédek és skandinávok ősatyjai.

Ezen két nemzet fentartá ősi hagyományait, s nyelvöknél fogva még most is képesek vagyunk a két fajt egymástól megkülönböztetni: igy találjuk elterjedve a gothonok nyelvét az északi szigeteken és félszigeteken, honnét a normannok Islandba vitték; itt megtartá mint islandi nyelv sajátságát, mig a három északi királyságban nem maradt tisztán s különféle tájnyelvekre ágazott; a Feroë-szigeteken hasonlóbb ugyan ismét a törzsnyelvhez, Svédországban és Norvegiában azonban mindinkább eltér, mignem Dániában hasonló arányban a teuton nyelvvel egybeolvad.

Ez utóbbi már régi idők óta lehetett a felsőre s alsóra felosztva. Az elsőhöz tartoznak a bajor, burgundi, frank és longobard nyelv; az alsónak ágai voltak a felsőszász, angolszász és fries; ezek elsejéből maradtak emlékek a VIII. és IX. századból Szászországban, Westphaliában és Német-Alföldön; a második ezen időtájt Angliában divott, s angol-szász iratok által e nyelv egész irodalmat tud fölmutatni; a harmadikhoz tartoznak a többi tájnyelvek, mellyek a XIII. s a következő századokban Nagy-Britannia délkeleti részében keletkeztek.

Ezen felosztások egyébiránt csupán hozzávetéseken alapulnak, miután a legjelesb német nyelvészek legszorgalmatosabb kutatásai sem voltak képesek e tekintetben eddig határozott és kielégitő s legalább megegyező eredményt eszközölni[1]). A régiek még kevésbbé

[1]) **Tacitus**, *De situ, moribus et populis Germaniae.*; **Caesar**, *De bello gallico.*; **Plinius** *Hist. nat.*; **Pomponius Mela**, *De situ orbis.*

Anton, *Geschichte der Germanen.* Lipcse 1793.

Maier, *Germaniens Urverfassung*, 1798.

Roggo, *Das Geschichtswesen der Germanen*, Halle 1820.

Barth, *Deutschlands Urgeschichte*, 1820.

tudták e népeket egymástól megkülönböztetni: majd az általános névvel illettek egy külön fajt vagy megforditva; majd egész nép tulajdonneve gyanánt vették valamelly szövetség, szokás vagy hely elnevezését. Igy nevezték ők egy külön néptörzset dákoknak, melly név eredetileg valószinüleg azon nagy nemzetet (D e u t s c h) illette, melly az Euphrates és Rajna között Rómával háborut folytatott[1]).

A germánokat, kik Európa északi részében telepedtek le, sem a görögök sem a rómaiak nem ismerték külön nemzetül; eleinte összezavarták őket a scythákkal, mint a rómaiak általjában minden népet igy neveztek észak felé az Ister és Pontus Euxinustól, még akkor is, midőn a scythák a történelemből már eltüntek, miután a sarmatákkal összeolvadtak vagy Oroszország északkeleti részébe üzettek volna. Később azután, midőn a rómaiaknak, Augustus császár idejében, a Duna mentében lakó népekkel volt dolguk, ezeket g e r m a n o k - n a k nevezték el, melly névvel a gallusok alkalmasint egy, a Rajnán áttört hordát illettek. Ezen elnevezés azóta reáruháztatott azon egész nemzetre, melly a Krisztus sz. utáni első században a Rajnától egész a Kárpátokig és Visztuláig, a Balti- és Német-tengertől egészen a Cetius (Kahlenberg) hegyig s Dunáig birt lakhelyel; nem is emlitve azon különböző népségeket, mellyek ezen folyó hosszában az Euxinusig, vagy Skandinaviában laktak.

Ezen különböző népségek, mellyek talán magukat általánosságban dákoknak vagy teutonoknak nevezték, külön elnevezéseiket ollykor sajátságos körülményektől kölcsönözték; igy például a své-

---

Eichhorn, *Deutsche Staats und Rechtsgeschichte*, Göttinga 1821.
Mauerer, *Geschichte des altgermanischen Gerichtsverfahrens*, Heidelberg 1821.
Wilhelm, *Germanien und seine Bewohner*, Weimar 1823, két térképpel.
Luden, *Geschichte des deutschen Volks*, Gotha 1826.
Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer*, Göttinga 1828.
Ledebur, *Das Land und Volk der Bructerer*, Berlin 1827.
Pfister, *Geschichte der Deutschen*, Hamburg 1829.
Philips, *Deutsche Geschichte*, Berlin 1832.
Klemm, *Handbuch der Germanischen Alterthumskunde*, Drezda, 1836.
Schlözer, *Allg. Geschichte von dem Norden*, Halle 1771.
Adelung, *Alte Geschichte der Teutonen.*
Stritter, *Memoriae populorum ex historiis byzantinis erutae.*
Halling, *Geschichte der Skythen und Alemannen bis auf unsere Zeit*, Berlin 1835.

[1]) Lásd III. könyv 64. lap. Hogy a dákok Perzsiából származnak, bebizonyitható a Mithra tiszteletére vonatkozó számos emlékből is, mellyek Erdélyországban találhatók voltak s mellyekről emlitést tesz *Henne* illy czimü munkájában: Beiträge zur dacischen Geschichte, Hermannstadt, 1836.

vek a schweifen (bolygani, kóborolni) vagy swee, see (tenger) szótól; a szászok a sitzen (ülni) vagy sachs, sahs (rövid kard); a longobardok alabárdjaiktól vagy hosszu szakálaiktól; a frankok franke [1]), (dsida) szótól; a marcomannokat igy hitták, mert a határszél (marca) közelében laktak; a vandalok nevöket a wand (viz) szótól nyerték, alkalmasint mivel kezdetben talán valamelly folyó vagy tenger közelében lakhattak.

Azonban maguk ezen elnevezések is igen határozatlanok, s a zavar még nagyobb lesz az által, hogy a régieknek szokásukban volt a gyönge legyőzött nemzetekre a hatalmas győzők nevét ráerőszakolni. Igy Plinius Vindiles-eknek nevez Európa északkeleti részében minden népet, mivel akkoron ott a vandalok uralkodtak; mig Caesar e néptörzsek közől számosakat a svévek közé sorol, kik ezen időtájban igen hatalmasok voltak.

Még az iránt sem vagyunk bizonyosak, hogy a némelly szerző által emlitett szövetségek valóban léteztek legyen, minő volt például az istaevonok szövetsége, mellyhez a cheruskok tartoztak, kiket később frankoknak neveztek; az ingaevonok szövetsége a friesekkel és chaucusokkal, a későbbi szászokkal; a hermionok szövetsége a svévekkel, marcomannokkal és később az alemannokkal; a keleti germánoké, melly a burgundok, gepidák, vandalok és góthok egyesüléséből állott; ezen szövetségek, mellyekhez a régi hetruskoké s a mostani schweiziaké hasonlitható, eleinte ellenállásul, majd azonban a római hatalom megsemmisitésére alakultak.

E tájakon valóban nem találunk egyebet, mint egy csoport népséget, mellyek fölváltva, a mint a szükség hozza magával, majd ellenségek majd szövetségesek; ezek viszontagságainak történetét nyomozni azonban ép olly lehetlen lenne, mint följegyezni azon változásokat, mellyeket a szél minden egyes fuvallata a sivatag hullámzó területén előidéz.

Ugy látszik, hogy a második század körül e népek egynémelyike annyira tulsulylyal birt a többi felett, hogy nyolcz nemzetet lehet megkülönböztetni, s ezek: a vandalok, burgundok, longobardok, góthok, svévek, alemannok, szászok és frankok.

---

[1]) *Framea.* Némellyek ez elnevezést a *franc* szótól „*szabad ember*“ értelmében akarták származtatni; azonban, ugy látszik, hogy ez elnevezés nem volt szokásos a teutonoknál. Mások a „*franci*“ elnevezést a „*feritas*“-tól származtatják, melly szószármaztatás mellett szólnak a german tájnyelvekben *kemény*, *vad*, *szigoru* érteménynyel biró *frek*, *frech*, *vrek*, *vrang* szók.

Szászok.

A szászokról[1]), kik később Nagy-Károlyt meg akarták ingatni az északi birodalomban, Tacitus említést sem tesz, s Ptolomaeus térképein alig van megjelölve a cimbri félsziget s az Elbe torkolatánál levő három kis sziget, honnan e nép először kiindult. Első kísérletök a tengeren kis, lapos és alacsony bárkákon[2]) történt, mellyekkel könnyen lehetett jó messze evezni fölfelé a folyókon, s mellyeket nem volt nehéz egyikről a másikra átszállítani. Mielőtt az ellenséges partoktól távoztak volna, a legkegyetlenebbül legyilkolták a foglyok tizedrészét, kiket e végre sorshuzás utján szemeltek ki. A hajózást mindinkább megszokván, a nagy tengerre is merészkedtek s fenyegették Galliát s Britanniát; a Szajna és Rajna folyókon fölfelé hatoltak, hajóikat a Rhone vizére vitték, mellyen lehajóztak a Közép-tengerbe s a Hercules oszlopain keresztül visszatértek jeges hazájokba.

Kezdetben csekély számmal voltak, később azonban, midőn vitézségök által hiresekké s tengeri rablásaik folytán gazdagokká lőnek, hadjárataiknál számos részvevőre találtak a Balti-tenger mellett lakó népségek között; ezek fölvették az ő nevöket és házasság s a veszélyek és vezetők közössége által szorosabban egymásho z füződtek; igy keletkezett a szászok annyira félelmes népszövetsége, hogy a nyugati római birodalom hat grófjának (comes) egyike kizárólag csak azért neveztetett ki szász határszéli kormányzóvá (comes litoris saxonici per Britanniam) s e végre külön fölállított csapatok parancsnokává, hogy a tengeri kalózok támadásainak kitett partokat védelmezze. Ezen határszél magában foglalá a szárazföldi Britannia egész partterületét, hol a gróf székelt, Gallia északi és nyugati partjait, egészben öt tartományt, és a második Belgiumot (Belgica secunda).

Midőn a frankok lakhelyeiket megváltoztatták, a szászok átkeltek az Elbén, megszállották az eredeti Frankországot a Weser és Rajna között s az ott maradtakat vagy leigázták vagy maguk közé fölvették; az országot Szászországnak nevezték el, s feloszlottak ostphalokra vagy keleti szászokra Hannoverában, westphalokra vagy nyugati szászokra s angrivariusokra, kik a többi közé ékelve a Weser mentében laktak.

---

[1]) **Moeller**, *Saxones; comm. historica*, Berlin 1830.

[2]) *Quin et Armoricus piratam Saxona tractus*
Sperabat, cui pelle salum sulcare britannum
Ludus, et assuto glaucum mare findere lembo.
Sidonius, Paneg. Aviti 369.

Svévek.

A Fel-Dunától és a Fel-Rajnától egész a Visztuláig és a Baltitengerig laktak a svévek (svábok) mint külön nemzet vagy népszövetség. Nyugtalanok és kalandozók lévén, a legkülönbözőbb körülményekben találjuk őket[1]); egy részök szövetkezik az alanokkal és vandalokkal Gallia és Spanyolország megszállása végett, a többiek összekeverednek az alemannokkal, ugy hogy nevök teljesen összeolvad.

A svévek és szászok között laktak a frankok, kikről alább kimeritőleg fogunk szólani.

Longobardok.

A cheruskok, Arminius hős lelkü szabaditási kisérlete s ennek szerencsétlen eredménye által kimerülve nem tudták megakadályozni a longobardokat, hogy a Felső-Weseren felül ne hatoljanak s egész a Rajnáig ne jussanak.

Vandalok.

A háboru a marcomannokkal kitört, midőn a vandalok hasonlóképen közeledtek a birodalomhoz. Hihető, hogy Csehországnak s Lausitznak egy részét lakták s két hordára szakadtak, mellyeknek egyike megtartva régi nevét nyugat felé vonult, a másik pedig hasting-ek neve alatt kelet felé fordult. A nemzet magva egyébiránt egész az V. századik az országban maradt[2]).

Burgundok.

A burgundok, a vandalok testvérei[3]), eredetileg a Viadrus (Odera) és Visztula között laktak; a III. században azonban a gepidák által megtámadtatva, Germanián átvonultak s az alemannok mellett letelepedtek, kikkel bizonyos területek és sóforrások miatt gyakran háboruskodtak. Magas termetök által minden más german faj fölött kitüntek, valamint szokásaik is kevésbbé voltak durvák, miért is Galliának nem igen sokat kellett szenvednie betöréseik miatt, s a

---

[1]) A mai Svábföldön kivül még három létezett: egy földterület Antwerp közelében; Sziszek tájéka a Dráva és Száva között, melly utóbbi az olaszországi keleti góthoké volt; végre *Schweva-Gau*-nak neveztetett azon földterület, hova Sigebert 568-ban 6000 svábot telepitett le, hogy ellenálljanak a harzi szászoknak, s melly Halberstadt, Mansfeld, Stolberg és Hohenstein tájaiból állott.

[2]) Vesd össze: **L. Marcus** *Histoire des Vandales, depuis leur première apparition sur la scène historique, jusqu' à la destruction de leur empire en Afrique.* Dijon, 1836.

[3]) **Plin.**, *Hist. nat.* IV. 28.

római birodalomnak hű szövetségesei voltak[1]). A szabadságot mindenek felett szeretve, törzsenkint éltek s hendin-ek vagyis legidősbek parancsainak engedelmeskedtek, kiket hivatalaikból kitettek, ha rosz termés avagy más szerencsétlenség azt tanusitotta, hogy az istenek előtt nem kedvesek.

Sarmaták.

Ezeken kivül megemlitendők a sarmaták, kiket Herodot, ki először szólott rólok, a scythákról és amazonoktól[2]) származtat. Hippocrates is scytha eredetüeknek mondja őket lenni, kik, előadása szerint, barnák, kicsinyek, kövérek, gyönge testalkatuak és terméketlenek voltak[3]). Midőn Mithridates északkelet felől, mint később a góthok, Olaszországba be akart nyomulni, reábirta a sarmatákat, hogy a Tanais-on (Don) keljenek át és semmisitsék meg a scythákat, a mi nekik hosszas erölködések után sikerült is (Kr. sz. e. 81.), mire e folyam hosszában egyrészről egészen az erdélyországi hegyekig, másrészről a Visztula torkolatáig terjeszkedtek. Ezen felforgatást Plinius e szavakkal jellemzi: „A scythák neve elenyészett, s helyet adott a germánok- és sarmatákénak[4]).“

Ezen győztes horda, melly az általa meghóditott országra, mellynek őslakóit azonban meg nem semmisitette, saját nevét erőszakolta, vándorló életet élt, a férfiak lóháton, a nők és gyermekek nyers bőrökkel fedett szekereken, csordáikat maguk előtt hajtva; tej, hus, tészta és köles volt élelmök, ollykor lovaik vérével is éltek. Vas hiányában fegyverzetöket állatok szarvaival s patáival rakták meg. Egészen ismeretlenek lévén a gyalog harczolási móddal, mindegyikök több lovat vezetett magával, hogy mindig fris lóra ülhessen. A nyilon és lándsán kivül kötélhurkot is használtak, melylyel az ellenséget fogdosták. Még nőiknek is kellett harczolni, s a ki nem ölt meg egyetlen ellenséget sem, az becstelennek tartatott. A kard jelképe alatt tisztelt hadistennek embereket és lovakat áldoztak.

Ezen sarmata népségek között különösen a roxolanok és jászok, ezen hozzáférhetlen kémlők, tudták magukat félelmesekké tenni, kik ellen a rómaiak kénytelenek voltak a Duna és Tisza között egy falat emelni, a nélkül, hogy ez által biztosithatták volna magukat.

---

[1]) **Paul. Orosius**, VII. 32.

[2]) *Lib.* IV. 110, 117.

[3]) *De aqua et locis* c. 6.

[4]) *Hist. nat.* IV. 26. 2. V. ö **Bayer**, *Conversiones rerum scythicarum.* A szentpétervári akademia emlékiratában.

Germania.

A tulajdonképeni Germania éghajlatát zorddá tették a roppant terjedelmü mocsárok s a rendkivül nagy fenyü és tölgy erdök, melylyek inkább vadállatok mint emberek lakhelyeiül látszottak alkalmasoknak. Caecina egy ingoványos területen működött, melly ma már teljesen eltünt. Sidonius Apollinaris irja, hogy az Elbének mocsáros folyamvidéke volt, s ugyanez állhatott a többi nagyobb folyókról is, mellyeknek pusztitó kiöntéseik messze terjedtek. A hercyni erdő (Harzgebirge) Germaniának kétharmadrészét fedte, a carbonari erdő a belgiumi Galliának felét, s a Feketehegy, a Spessart, a Harzwald és az erdőségek, mellyek Thüringiától egész Csehországig terjednek, csak maradványai a nagy german erdöknek, mellyekben jávorszarvas, ökör és bival nagy csordákban tanyázott, s mellyek most már alig találhatók északi Lengyelhonban és Svédországban. A házi állatok, mellyek ugyan nagy számmal de igen soványak és nyomorultak voltak, a nagy kiterjedésü sikságokon legelésztek, mellyeken ludak roppant seregekben éltek; és sem gyümölcsfák, sem rozs vagy árpa nem termett a hegyoldalakban, mellyeket most mosolygó szőlők diszitenek.

A german magas termetü s erős testalkatu, kék szemekkel s vöröses hajjal[1]), a föld terményeivel, hussal és tejjel élt, minden további elkészitès nélkül, s bizonyos erjedt italt ivott; ruházata nyers bőrből s durva gyapju vagy vászon szövetből állott; a gazdagok testhez simuló öltözetet viseltek, a szegények pedig köpenyt, melly alig födé be a testet; a nök szalagokkal diszitett fehér tunicában jártak.

Elkülönitett kunyhókban laktak, mellyeket rendesen valamelly forrás, erdő vagy legelő közelébe épitettek. Némellyek a tél vagy az ellenség ellen földalatti barlangokban kerestek menedéket, minők még maig is léteznek; városaik alig voltak, s fallal keritve egy sem; ollykor terjedelmes pusztákkal vették körül területöket, melly szokás az amerikai vadaknál is feltalálható s olly czélból történik, hogy

---

[1]) *Hic ego cui recitem nisi flavis scripta Corallis*
Quasque alias gentes barbarus Ister habet?
Ovid, de Ponto. IV. II. 37.

Mixta sit haec (gens) quamvis inter Grajosque Getasque,
A male pacatis plus habet ora Getis.
Vox fera, trux vultus, verissima Martis imago,
Non coma, non ulla barba, resecta manu.
Trist. V. VII. 11.

az ellenség ez által elrémittetvén, hirtelen megtámadásoktól biztositva legyenek. Ezen életmód megakadályozá, hogy ezen népeknél olly községi intézményre fektetett politikai rend fejlődjék, mint a rómaiaknál s görögöknél. A svéveknél tiltva volt az állandó letelepedés; némelly népségek nem ismerték az állandó birtokot, hanem a földeket minden évben ujból felosztá a családok között tagjaik száma és rangja szerint; az aratás után a földek ismét a községre (allmende) szállottak vissza[1]). A törzseket tehát könnyen lehetett egy helyről a másikra költöztetni, ha a szükség ugy parancsolá. A szászok, burgundok és más néptörzsek ellenben a földmüvelést és állandó életmódot eléje tették a vándorlásnak. Némellyeknek szokásuk volt a földeket időnkint három évig hevertetni, s ez Felső-Németországban maig is divatban van.

A germánoknak nincsenek saját történetiróik, hanem csak egyes hagyományaik, mellyek fenmaradtak, s későbbi okmányaik, mellyekbe e hagyományok is átszivárogtak. A latinok s görögök beszéltek rólok, eleintén utazók jelentései után, majd betörések folytán Brennus idejében, még később pedig, midőn Caesar idejében a háboru hozzájok tétetett át, végre midőn a római birodalomnak estek. Ezen jelentések tehát szükségképen különböznek egymástól, minthogy e népek külállapotának minden korszakban másnak kellett lennie: de ezenkivül a latinok nem tudták megérteni más, az övéktől eltérő társadalmat, vagy pedig annak a valótól egészen eltérő értelmet tulajdonitottak[2]).

Azon törvények, mellyeket a germánok római területen történt letelepedésök után alkottak, egészben véve eredeti természetök eredményekint tekinthetők ugyan, mindazáltal a hazájokból való kivándorlás s a legyőzött népekkel való érintkezés jelentékeny kinyomatot nyert bennök; a honn maradtak igen későn gyüjtöttek össze más törvényeket[3]). A hagyományok azonban, eltekintve határozatlan voltuktól, talán fölötte régi tényekre vonatkoznak, mellyek a társadalom fejlődésére előttünk egészen ismeretlen állapotban jótékony befolyást gyakorolhattak. Helytelenül cselekszik tehát, ki minden megkülönböztetés nélkül akar ama törvények s hagyományokból egyes vonásokat kölcsönözni, hogy azokból képet alkosson magának a ger-

[1]) Ezen szokás maig is fenáll Szardinia szigetén, daczára a kormány minden törekvésének.

[2]) Tacitus *Germaniá*-járól szóltunk a VI. könyv 350 lap.

[3]) Mint a *Sachsenspiegel* (Szászország tükre) 1215—35-ig; és a *Schwabenspiegel* (a svábok tükre) 1268—82.

mánokról azon időkorban, mellyben legfontosabb reánk nézve őket tanulmányozni, tudnillik nagy vándorlásaik korszakában.

A germánok vallása.

A germánoknak nem volt papi osztályuk mint a gallusoknak, melly a rendszeres isteni tisztelet gyakorlatában az egyes néptörzseket egyesitette; ez okból annyira módosultak a különböző nemzetek között vándorló egyes törzsek vallásai, hogy a tudósoknak mindeddig nem sikerülhetett azokból egy egységes képet alkotni. Tacitus és Caesar a germán istenségeket görög istenek nevei alatt mutatják be: az Edda sokkal hivebben gyüjté össze a német nemzeti vallás-hagyományokat, azonban csak akkor, midőn e vallás már elenyészett volt[1]). A nép hajlamaival megegyezőleg hitregéje is egészen harczias. A különböző néptörzsek különválva és szétszórva is megtartották ugyanazon nevet a legfőbb lény kifejezésére (Gott, Goodan). Ezen egyetlen isten, Allvater azaz mindenek istene, több más istenségre oszlott. A német s angol nyelvben a hét napjai maig Thyn, Wodan, Thor és Freya istennő neveit viselik, melly nevek tökéletesen megfelelnek az ezen félgömbön látható Mars, Mercur, Jupiter és Venus bolygóknak és pedig, a mi különösen megemlitendő, ugyanazon rendben. Hertha-nak, a földnek, Rügen[2]) szigetén egy, ezen istennőről ne-

[1]) A germán hitrege és költészet bővebb vizsgálódás tárgyait képezik a következő munkákban: *Studien von* **Daue** *und* **Creuzer** 4 köt. — **Grimm** *a régi német költészet eredetéről s annak viszonyáról az észak költészetével* irt egy jeles munkát, mellyben meglepőleg bebizonyitja az ázsiai, görög és északi hagyományok közötti rokonságot.

Számos északi iró megkisérlé az Edda magyarázását, nevezetesen megemlitendők: **Nyerust**: *„A skandináv hitreye szótára"* dán nyelven Kopenhága 1816. **P. E. Müller** *Saga- bibliothek*, Berlin 1816; és *Edda, oder die Aechtheit der Asalhere*, Kopenhaga 1812. — **Münter** *Die Odinische Religion.* A németek közöl önálló munkákban és folyóiratokban foglalkoztak e kérdéssel: **Grimm**, *Deutsche Mythologie*, Göttinga 1835; **Busching**, **Docen**, **Barth**, *Die altdeutsche Religion*, Lipcse 1835; **Lachmann**, **Hagen**, **Gotting**, **Görres**, **Beneke**....

Mone egy teljes északi mythologiát tett közzé: *Geschichte des Heidenthums im nördlichen Europa*, Lipcse, 1822—23. V. ö. **Heinrich Leo**, *Über Odins Verehrung in Deutschland*, Erlangen 1822; **Magnusen** *Veterum borealium mythologiae lexicon*, Kopenhaga, 1828; **W. Müller**, *Geschichte der deutschen Religion;* **Geyer** *Svea rikes Hoefder.*

[2]) „Ezen sziget szent erdejével (mond egy kortársunk) még létezik, gyönyörü hely a Balti-tengeren s neve Rügen, hol a germánok nyelvét beszélik. Más nemzedék, más isten foglalá el a régiek helyét, de a hagyomány fentartá magát; s még most is mutatják az idegennek a szent erdőt, hol egykoron egybegyültek tavaszszal megülni a föld istennő ünnepét mindenféle játékokkal s honnét a pap

vezett tónál embereket áldoztak, e tóba tudnillik tavaszkor egy fiucskát és egy szüzet dobtak.

Ezen isteneken kivül minden törzsnek volt még saját istene, s vagy a természeti erőket imádták mint a perzsák, vagy pedig a hősöket és a védszellemet Irminsul neve alatt. Ha az Eddát és az isländi hagyományokat mélyebben s közelebbről vizsgáljuk, több tekintetben összefüggést fogunk észrevenni a skandinav és keleti vallások között; azonban az északi zord éghajlat nem volt barátja a sok istennek és gyönyöröknek, s megelégedett a vadászattal, serrel és szegényes istenekkel, kiket az óriások legyőznek, Fenris farkas félelemben tud tartani, s végre kénytelenek ellenségöknél, Lok-nál, menedéket keresni. Még a kor sem menti meg őket s mindnyájan meghalnának, ha nem birnának Iduna almáival; ha ezek elfogynak, a világegyetemmel el kell veszniök.

Kezdetben vala az éj és a zürzavar; de Allvater, a teremtő, öröktől fogva egyedül létezett a végnélküli ürben. Ő teremté a jéggel boritott Ginungapap földet, és a Muspelheim földet tüzes talajával, mellyet Surthur őriz, ki egykoron lángoló kardjával meg fog jelenni, hogy megtámadja az isteneket s a világot hamuvá tegye. A Muspelheim izzótüze áthat és felolvasztja az észak jegét; ez által keletkezik Ymer óriás, kit Odumbla tehéntől eredő négy tejfolyam táplál. Ymer egy éjen balkarjából egy férfit s egy nőt nemz; lábaiból egy fiucska lesz, az óriás, Hrimthurs óriások ősatyja. Odumbla egy dérlepte követ nyaldosva első nap hajat csal belőle, második nap egy fejet, harmadik napon egy egész embert, Bor (Bure). Ez egy óriásnak leányával nemzé Odint, Wili-t és We-t, kik egyesülnek, hogy Ymert agyonüssék. Ymernek folyamokban ömlő vérébe az óriások mind belefultak, egynek kivételével, ki feleségével egy hajón menekült, hogy másutt telepedjék le. Ymer husából alkották Bor fiai a földet, véréből a tengereket és tavakat, csontjaiból a hegyeket, fogaiból a sziklákat, agyából az égboltozatot, mellyet négy törpe tart,

---

a sokaság kiséretében és örömujjongásai között szekeren vonult ki. Hertha tengere fennáll még csöndes és mély vizeivel; egy körded vizmedencze, környezve pázsitos halmoktól, mellyeket sürü erdők árnya föd. Az embert ennek látására szent borzalom fogja el. Kevés élő lény tartozkodik itt; s legfölebb egy csörgedező forrás, vagy a káka között egy bukdácsoló vad récze nesze zavarja meg az ünnepélyes csendet. Az északi részen van a régi város magas falaival s a fasor, hol az istennő szobra tiszteltetett. E helyen ma sás és káka terem; de oltár-töredékek s áldozati kövek maradványai emlékeztetnek a régi imolákra. Innen mintegy ezer lépésnyire elénk tárul a tenger, Stubbenkammer előfok és a Königstuhl magas oszlopaival."

agyvelejéből a fellegeket, szempilláiból egy keritést védelmül az óriások ellen, Muspelheim szikráiból a bolygókat és csillagokat.

Az óriások országában élt Norv, ki az Éjt (Nott), és ez a Nappalt (Dagr) nemzé. Az Éj átfutja az eget egy ménen, melly minden lépéssel megrázza zaboláját, a lehulló tajték a harmat. A Nappal vad lóra ül, mellynek sörénye megvilágitja a földet. A Nap és Hold két szép gyermek, kiket Odin, atyjoktól elrabolt s kik menekülnek szakadatlanul két ragadozó farkastól üldöztetve.

A föld pusztán hevert, midőn az istenek Asgardból jöve s a tenger partjára érve, két uszó ágacskát pillantottak meg, mellyeket a vizből kifogván Ask- és Amblá-t alkották belőlök, kiknek Odin a lelket és életet, Lodur a vért, nyelvet és érzékeket, Enir a szellemet és mozgást ajándékozá, mire ők Midgardba tétettek át.

Az istenek Ygdrasil, a világon létező legnagyobb kőrisfa alatt gyülnek össze tanácskozás végett, mellynek ágai eltakarják a földet, teteje az égig ér, gyökerei a föld közepeig nyulnak, egyike egész a pokolig hat, másika az óriások országaig, a harmadik pedig az istenek lakáig. Az istenek országában fakad a bölcseség forrása, melly Ymernek tulajdona; Odin izlel belőle egyik szemének árán. Közel mellette van a mult forrása, hol az istenek összegyülnek s itéletet tartanak; itt sodorják Urd, Verdandi, Skuld (mult, jelen, jövő) csontos ujjaikkal, a n o r m-ok vagy parcá-k között ülve, az emberélet fonalát, nagy guzsalyukra gombolyitják s egy vas ollóval elvágják. Az Ygdrasil ágain ül a sas, melly végtelen dolgokat tud, a fa tövénél egy kigyó rágja annak gyümölcseit, s a kettő között ide s tova szaladgál egy mókus, az egyenetlenség magvát szórva: négy szarvas felkuszva az ágakra rágja hajtásaikat; s a midőn megérkezik az istenek szürkülete (a világ vége), levelétől meg fogják fosztani e fát.

Az istenek pompás házakban laknak aranyos falakkal és ezüst födelekkel. Odinnak van ezenkivül városa, melly fénylik mint a nap, az Alfoktól (Alfen), e szárnyas fénylő szellemektől körül repkedve. Az istenek a szivárványt épiték maguknak a földdel való összeköttetés végett; azonban egy egy tüzbarázda annak közepén megakadályozza az óriásokat, hogy azt közlekedésül használhassák. Az isteni sereg minden nap végig lovagol rajta; egyedül Thor kénytelen gyalog kisérni őket, mert olly nehéz, hogy nincs ló, melly elbirná. A tizenkét nagyobb isten között első O d i n, a csaták istene, teremtő, romboló; az égi tanácsban elnököl, emelkedettebb ülésen foglalva helyet, honnét mindent észrevesz, mi a világon történik; tizenkét neve van, s az Allvater nevet jogtalanul bitorolta; egy nyolczlábu lovon

nyargalja be a levegőt. A harczosok neki szentelik azok lelkeit, kiket megölnek; észrevétlenül a harczolók közé elegyedik, de a tüz, melly kebleiket heviteni kezdi, csakhamar észrevéteti jelenlétét; a legyőzöttektől eltávozik s lándsáját a győzőknek kölcsönzi; a bevégzett csata után a Walkirek, szép és nagy nők, kik az ütközeteknél jelen vannak, az elesett hősök lelkeit hozzá viszik. Vállain két hollót hordoz, mellyek minden reggel a földet átrepülik s délben hozzá visszatérnek, hogy megsugjanak neki mindent, a mit láttak.

Talán hibásan cserélik fel Odint Wodannal, mert egy későbbi elesküvési formában, melly a szászoknál behozatott, midőn a keresztény vallásra tértek, a többi között ez áll; „Én lemondok minden ördögi műről szavakban, Thuanaerről, Wodanról, a szász Odinról s az ő valamennyi átkozott társukról[1])." Ezen háromságban Odin a mennydörgés istenétől és Wodantól megkülönböztetik s szásznak mondatik; azonban még nem sikerült a német tudósok kutatásainak a hagyományos emlékekből ennek történetére vonatkozólag fölvilágositást nyerni. Azon vélekedésben voltak, hogy Odin Svédországból jött Szászországba kormányozni, s mint ősatyja az uj királyság uralkodóinak Sigthuna fővárost alapitotta. Talán röviddel Krisztus születése előtt élt, midőn a rómaiak még Germániától nem féltek, sem azt nem fenyegették, miért is nem volt tudomásuk azon változásokról, mellyeket Odin ezen erdőségekben előidézett[2]). Mint harczos és költő lényegesen átalakitá a nép vallását s költeményeivel s kardjával egészen uj hitregét alapitott, vagy azt módositá.

Mások azonban, nagyon gyönge bizonyitékokkal, azt állitják, hogy Ázsiából jött Skandinaviába egy csapat élén, mellyet Mithrida-

[1]) Ezen elesküvési forma, melyet Nagy-Károly parancsolt a szászokra, a régi nyelvnek emléke:

Forsachis tu diobolae?

Fel. **Ec forsácho diobolae.**

End allum diobolgelde?

Fel. **End ec forsacho allum diobolgelde?**

End allum dioboles werkum?

Fel. **End ec forsacho allum dioboles werkum, end wordum;** Thuanaer end Woden end saxn Ote, end allem them unholdum, the hira genotas sint.

Következik a hitvallás. Ap. **Pertz** II.

[2]) Strabo és Jornandes bizonyos *Coeneusról* vagy *Decoeneusról* beszélnek, ki Sulla dictatorsága idejében Berebisteshez, a geták királyához megy, s az övével egyenlő hatalmat követel magának. A geták hatalmát Germaniának nagy része fölött kiterjeszté, törvényeket alkotott, bölcsészetet, morált, természettant, csillagászatot tanitott s a feltámadt Zamolxisnak tartatott.

tes szoritott ki helyeiből. Sokkal valószinűbb az, hogy e nevet különféle személyek viselték, kik közöl az utolsó, véletlenül góth eredetü lévén, épen azon idő tájban, midőn a góthok a keresztény vallást fölvették, visszavonult Germánia belsejébe, hogy a nemzeti szokásokat és vallást ápolja. Hogy a halált megvetni tanitsa, egy nyilvesszővel keresztül szurta magát s meghalt, teste nagyszerü máglyára tétetett s azután az istenek közé soroltatott, kiknek titkait fentartotta.

Ezen reformator talán ismerte s gyakorolta azon büvészetet, melly még ma is hiresekké teszi Sziberiában a Schamanokat és Grönlandban az Angerok-okat; mire az Eddában egy hely elég világosan czélzást tesz e szavakban: „Tudja gyógyitni a betegségeket, megtompitani az ellenség fegyverét, széttörni a foglyok lánczait; tekintete megállitja a levegőben a nyilakat, visszaejti másokra az ellene szórt átkokat, kioltja a tüzet s a haragot az ellenség keblében; parancsol a forgószélnek, lecsöndesiti a hullámokat; tekintetének hatalmával legyőzi a gonosz szellemeket, életre hozza a fölakasztottat; nehány vizcseppet öntve a csecsemőre, azt sérthetlenné teszi.“

Odin után Thor következik, az erő és mennydörgés istene; vas keztyüi vannak, mellyeket senki más nem viselhet, egy öve, melly erejét kettőzteti, egy csodálatosan hatalmas buzogánya, melly visszatér hozzá, ha az ellenségre dobja, s egy, két kecskebak által vont szekere, mellynek zörgése idézi elő a mennydörgést.

Freyr kormányozza az esőt, a szeleket, a nap futását s bőséges aratást szerez, melly okból a germánok nyár kezdetén szobrát szekeren a mezőkön körülhordozták. Olly éles kardja van, hogy kettévágja vele a pánczélt és sziklát. Egy napon kedve kerekedik Odin trónjába lépni s innen áttekintvén a világon, az arany, a paloták, a sörös kancsók mellett ülő vidor társaságok nem tesznek reá semmi benyomást, de annál hatalmasabban megragadja egy szép szüz, ki iránt lángra gyuladt szerelme elrabolja minden nyugalmát. Barátjainak bevallja e szenvedélyt, s egyikök megigéri neki a kedves birtokát, ha kardját neki adja; ő megteszi ezt s ez okból az itélet napján fegyvertelenül fog megjelenni s legyőzetik.

Ezen háromság után következik: Niord, a germánok Neptunja, ki a tenger elrejtett kincseit védenczei között kiosztja; Tyr a harczosok és bajnokok istene; Orga, az ének és költészet istene, ki nyelvén viseli a bevésett runokat, s Idunát, a megtestesült költészetet nőül veszi, kinek arany almái az isteneket a kortól és haláltól megovják. Heimdall, két nőtől születve, őrzi az égi hidat s finom látér-

zéke olly éles, hogy ezer mérföldnyire a legkisebb madarakat meg tudja különböztetni, a legelők füvét s a juhok gyapját nöni látja.

Baldur, jó és szeretetre méltó isten, a jónak elve s a szépnek eszméje, egy éjjel azt álmodja, hogy meg kell halnia, és elbeszéli ezt Odinnak, ki lovát megnyergelteti s alászáll a pokolba, hogy megkérdezze a jósnőt; ez csakugyan megerősiti Baldur álmát. Frigga megigérteti magának minden lénynyel, hogy nem fognak fiának ártani; azonban megfeledkezik egy fácskáról, melly nem rég ültettetett el a Walhalla mellett. Lok, a rosz szelleme, kitépi azt s egy napon, midön az istenek Baldurt tréfából lándsával és karddal üldözik, a fácskát a vak Handernak adja, ki nevetve üti meg vele Baldurt s megöli. Ég és mindenség siratják; fényes temetést rendeznek, s az isteni hullát szolgáival s lovával együtt elégetik; az egész természet gyászba öltözött, ennek látására megindult a Halál s beleegyezik, hogy Baldur visszanyerje elvesztett életét, ha minden lény, legyen bár élő vagy nem, őt siratni fogja. Odin egybehivja a teremtést, még a kövek és növények is sohajtoznak s könyeket öntenek, csak egy öreg nő nevet gunyosan s állitja, hogy ő soha sem fog sirni: ez Lok, ki meggátlá, hogy Baldur sirjából feltámadjon.

Widar egy napon meg fogja ölni Fenris farkast; Walis hatalmas ijász; Uller ügyes korcsolyázó; Forseti kiegyenliti a pörlekedőket.

Ezen isteneknek tizenkét istennő felel meg. Frigga Odinnak felesége. Freja a szerelem istennője, Odhr-nak nejévé lőn, ki őt elhagyja, hogy utazhassék; a nő keresé mindenfelé mint Isis s a hűség arany könyüivel siratá. Eyr megfelel a görög Hygieának; Gefion a szüzeket védi; Lorna szelid és jóságos s legyőzi azon akadályokat, mellyek a szerelmeseket különválasztják; Vora (Vor) tudja a jövőt; Snorra (Snotra) a tudósokat pártfogolja[1]).

Az istenekről való hittel párosult erkölcsi eszméje a megjutalmazásnak és büntetésnek a Walhallában vagy Niflheimban. A Walhallába 500 kapun át juthatni, 432,000 harczos lakja[2]), kik harczolnak s azután a szép Walkirek által szolgáltatva, lakomát tartanak, Eidrun kecskének tejét s tiszta sört isznak, s egy vaddisznó husából esznek, melly minden este ujra egészszé lesz; Odin iszik, azonban nem eszik, s az ételt az őt követő farkasoknak adja. Niflheim, a po-

[1]) Lásd **Marmier**-nak Islandról irt munkáját.

[2]) A chaldaeusoknak 432,000 figyelési évök van; az utolsó ind yoga hasonlag ennyi ideig tart. Berosus és Syncellus szerint a teremtés és vizözön között 432,000 esztendő folyt le.

kol, a sötétség tanyája a legtávolibb északon, mellyet tizenkét folyó hasit; midön Hanmodr (Hermodr) oda ment, hogy Baldurt felkeresse, kilencz éjen át fekete gnómoktól lakott, örökösen setét völgyekben haladott. Ide a gyávák jutnak, azonban nem kell kínokat kiállaniok[1]).

Lok (Lokis), a gonosz szellem, ki csak a roszban leli tetszését, a régi dualismust képviseli: az istenek ollykor igénybe veszik szolgálatát ravaszságaért, ő azonban kijátszsza őket. Sigyatól két fia van

---

[1]) A Volupsa következőleg rajzolja a világ végét (**Bartholin**, *Antiquit. Dan.* lib. 2. c. 14):

Domum stare videt
Sole clariore
Auro tectam
In Gimli;
Ibi probi
Populi habitabunt
Et per saecula
Gaudio fruentur.
Tum prodit potens ille
Instante divino judicio
Validus e supernis
Qui omnia regit;
Hic sententiam fert
Et causas dirimit;
Sacra fata statuit,
Quae durabunt.
Domum stare vidit
A sole remotam
In Nastrondo;
Fores boream spectant;
Destillant veneni guttae
Intro per fenestras;
Haec contexta est domus
Spinis serpentinis.
Ibi vadare vidit
Rapida fluenta
Viros perjuros
Et sicarios,
Et qui alterius vellicant
Aurem conjugis;
Rodebant ibi Nidoggus
Mortuorum cadavera;
Laniavit lupus viros.
Nostin adhuc? aut quid rei geritur?

A második versszakot, miután némelly codexben hiányzik, ugy hiszik, hogy a keresztények szurták volna közbe.

s egy óriásnak leányával három szörnyet nemzett, tudnillik Midgard kigyót, melly a föld körül tekerőzik, Xelát a halál istennőjét, és Fenris farkast. Az istenek megkötözték ezen ellenségöket, s Thor megfogá és három sziklához kötözé saját elsőszülött fiának belcivel, az egyiken vállai vannak, a másikon czombjai, a harmadikhoz térdei erősitvék, s feje fölött egy fölakasztott kigyó méreg-csöppeket hullat reá. Neje, Sigya fölfogja ugyan egy csészével a mérget, azonban midőn az edény megtellett, mig azt kiönti, a méreg Lok arczára csepeg, ki a fájdalom folytán megrázkodik, s ez okozza a földrengéseket.

Lesz idő, hogy a rosz szellemek felül fognak kerekedni, s ekkor három tél következik egymásra, éhhalál, dögvész, testvéri vérontás és földrengés fogja e földet meglátogatni; az oceán elönti a világot, s hullámain Naglfari nagy hajón, melly a halottak körmeiből készült, az óriások az istenek üldözésére indulnak. Midgard fölkorbácsolja a hullámokat s mérgét a levegőbe föcskendezi; Fenris föltátja állcsontjait, mellyek egyike a földet a másik pedig az eget érinti; Lok, a rombolásnak vezetője és Surthur követi őt. Megtámadják az égi erősséget, az istenéket legyőzik, a világ lángba borul, az emberek elvesznek: ekkor föltámad Baldur, Allvater egy szebb és szelidebb földet teremt, a Napnak fia megvilágitja azt, egy a veszély elől menekült emberpár a földet ujra benépesiti, melly minden fáradozás nélkül teremni fog gyümölcsöket.

Nyers fölfogásukkal azt hitték, hogy az istenek, kiket ők óriási testalkatuaknak képzeltek, nem férnek be emberi épületekbe, ez okból a germánok nem emeltek templomokat, s azon hiedelemben voltak, hogy az erdők borzalmasságában, a magaslatokon s a folyók zugásában az istenség szava nyilatkozik.

A papi hivatal nyilvános hatóság volt. A papok tarták fenn énekekben a történetet s a hősök dicséreteit, mellyekkel másokat harczra lelkesitettek; mig a vallás tekintélyével rendben tarták a gyüléseket s csendet tudtak parancsolni a nyugtalankodó fegyveres tanácskozásoknak. Minthogy minden hatalmat istentől eredettnek tartottak, senkinek sem állott jogában a szabad embert életétől megfosztani, az itélet szentesitése az istenségtől függött, mellynek képviselői a papok voltak, kik maguk hajták végre a halálos itéleteket is. Ők állapitják meg a vétségeket, rendezik a párbajt s a kiegyezéseket; kiszolgáltatják az igazságot, mellyet Isten nevében gyakorolnak; őrei a tulajdonnak, mellynek csak a vallás szabhatott határokat. Rejtélyes eljárásukban Istenre hivatkoztak. Törekvésök volt a

béke fentartása; a fegyvereket őrizet alatt tartották s csak az ellenség közeledtére szolgáltatták ki.

A kiváncsiság a jövőt ismerni, melly rendesen annyival nagyobb szokott lenni, mennyivel csekélyebb a tehetség annak megitélésére, a madarak éneklésének s röptének, a lovak nyeritésének, a folyók zugásának és örvényeik morajának, de még inkább a hold változásainak észlelésére birta őket. Ollykor megkérdezték a sorsot a párbaj által; azon hitben, hogy az istenség az embernek minden egyes tetteit vezérli, ugy vélekedtek, hogy az világos csoda által fogja nyilvánitani akaratát s az igazságot; innen veszik eredetöket az istenitéletek, mellyek később egész Európában divatoztak.

Papjaik, mint ez a pogányoknál szokott lenni, részint, hogy a remény és félelem hatalmával a szellemek felett uralkodjanak, részint gögös jellemöknél fogva az imádság és oktatáson kivül még más hatalmat tulajdonitottak magoknak, tudnillik az elemek feletti uralkodás titkos mesterségét. Az Edda egyik énekében egy költő azzal dicsekszik, hogy hét egész éjen át volt egy fára felakasztva, halálosan megsebesitve s Odinnak felajánlva: melly idő alatt ajkai sem kenyeret sem méhsört nem érintének; de elsajátitá az istenek titkát, a bűvölést, s a legfelsőbb tehetségekre tett szert. „Mindenekelőtt olly énekeket tudok, mellyek a viszálkodások, kellemetlenségek s az élet minden keserüségei ellen ovnak. Ha az emberek láncokra vernek, a bilincseket verseimmel összetöröm. Ha meg akarom menteni hullámoktól hányatott hajómat, a szeleknek parancsolok s a tengert lecsendesitem. Ha meg akarom nyerni egy leány szivét, kieserélem lelkét, s vezetem tetszésem szerint a hókaru hölgy akaratát.“

A magia szerzőjeül Odint tartották, ki annak titkait az Asokkal később pedig a papokkal közlé. Az igazságos és jótékony istenség eszméjét e szerint elhomályositák egy észellenes hatalom fogalmával. A köznép e képeket még jobban elferditė s emberáldozatokban s fajtalankodásokban hitt kötelességének eleget tehetni, mellyeket Freya példája szentelt meg.

Évenkint három nagyobb ünnep tartatott, őszszel tudnillik, nyáron és télen, melly alkalmakkor elitélteket, foglyokat s perzsa szokásként néhány fehér lovat öltek le: a vért medenczékben fogták föl s egy pap befőcskendé vele a népet, melly közt sört s a leölt lovak husát osztották szét. Még nagyobb ünnep tartatott minden kilenczedik évben Skandináviában, hol 99 ember, ugyanannyi kakas, kutya és paripa öletett le.

Ámbár Nagy-Károly erőszakkal elnyomá Odin vallását, mind-

azáltal fenmaradtak mégis némi nyomai. Azon ünnep, mellyel a földész tavaszszal az újévet megülé, más jelentőséget nyert, de fenmaradt a májusi s a pünkösti ünnepek némelly szertartásaiban: Németország némelly vidékein még ma is nagy tüzeket gyújtanak a hegyeken a leghosszabb napon (János napján), mi az elemek egykori tiszteletére emlékeztet; az öreg tölgyek, a titkos körös, a hajlékony füzfa még nem veszték el a paraszt szemeiben a rejtélyes erőt, melylyet nekik a pogány papok tulajdonitottak; s Valpurga éjszakáján még mindig hallani hiszik a szellemek körtánczait, mint Odin Walhallájának idejében.

Az Edda szerint Heimdall, Odinnak fia, bebarangolván a világot, három fiut nemzett: az első volt a szolga (Thrael), fekete, kezei durvák s púpos hátu; a második a szabad (Karl), vörös hajjal, szines arczczal s csillogó szemekkel; a harmadik volt a nemes (Jarl), tekintete átható mint a sárkányé, arcza piros, haja ezüst szinü. Mind a háromnak voltak utódaik, szolgák, szabadok és nemesek mint maguk. A nemes többi fiai a nyilvesszőket köszörülték, lovakat tanitottak, lándzsát forgattak; végre volt a király (Konr), ki ismeré az isteneket, érté a madarak énekléseit, a tengert lecsendesiteni, a tüznek parancsolni s a fájdalmakat enyhiteni tudta.[1])

Ez volt a skandináv nép kezdetleges alkotmánya, mely a főbb német fajokban visszatükröződött. Valamint majdnem minden régi népnél, nálok is azt találjuk: egy isten mint atya s három osztály. Valóban s teljesen szabad csak a főnök (ceorl, jarl) volt; a többiek, kik tőle függtek vagy szabadok (wehrmann) voltak, vagy szolgák, s a gyermekek az apa állását követték. Egyébiránt a birtok nélküli szabadok s a földbirtokosok között, hol illyenek léteztek, annyiban volt mégis különség, hogy a gyüléseken csak ez utóbbiak birtak tanácsadási szavazattal. Ez alkalmasint a hóditásnak volt egyik átalános eredménye, a győzők képezték az uralkodó osztályt, a föld egy része a meghóditottaké volt, kik a hóditóknak dolgozni tartoztak. A nagy birtokok ezek tulajdonai voltak, valamint a papi hivatal is, s közölök választattak a királyok[2]) is; a többiek a háboruban szolgáltak liti vagy leute nevezet alatt, vagy pedig a földet müveltéк mint gyarmatosok (coloni)[3]).

---

[1]) *Edda Soemundar. Rigsmal.*

[2]) *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt.* **Tacitus** c. 7.

[3]) Ezen három osztály fenállott a szászoknál egész Nagy-Károlyig. *Sunt inter illos, qui* Ethelingi, *sunt qui* Frilingi, *sunt qui* Lazzi *eorum lingua dicuntur; latina vero lingua sunt nobiles, ignobiles atque serviles.* **Nithard**, *Hist. Francorum*

A nemesség, volt legyen ez vallási patriciatus vagy a családok és grófok kiváltsága, ugy látszik, nem volt egyéb személyes kitüntetésnél, melly a kormányzásban vagy az igazságszolgáltatásban nem birt kiváltsággal. Emellett mindazáltal mégis volt némi hivatali kiváltság kötve hozzá, mint a római polgároknál, kik a jus optimi jogával éltek. A nemesek nem vehettek szabadokat nőül, s ezeknek tiltva volt szolgákkal kelni össze [1]).

A szabadok képezik a german alkotmány valódi alapját; ezek minden jogokkal élhetnek.[2]) A gyarmatosoknak volt házok és családjok; élethosziglan a földhöz kötve, müvelik azt minden egyéb teher nélkül, mint hogy tartoznak adózni uroknak gyümölcsöt, barmot vagy ruhakelmét.

A szolgák.

A szolgáknak három neme volt: a tulajdonképeni rabszolgák, a hadi foglyok, és az adósságok miatt, többnyire játék folytán, szabadságuktól megfosztottak. Az ur föltétlenül rendelkezett felettök, eladta, elajándékozta, megölethette. A házi rabszolgák a többiektől csak foglalatosságuk által különböznek, melly valamelly mesterség gyakorlásában, az ur szolgálatában, vagy abban állott, hogy uraikat a háboruba követték. A rabszolga, ha megtakaritott annyit, magát kiválthatá s a fölszabaditottak osztályába léphetett, anélkül hogy ezáltal szabad emberré (germán) lett vagyis, hogy a polgári jogok teljes élvezetébe lépett volna.

A szolgák, fölszabaditottak, nők, öregek, betegesek végzék a mezei s egyéb szükséges kézi munkát, s a szabadoknak engedék a háborut foglalkozásul, a vadászatot élvezetül s a rablást kereset-águl. Életmódjok harczias volt, illyen volt tehát alkotmányuk is. Ha az ifju

---

lib. IV. Lazzi, Litti, és Lassi régi elnevezése volt a gyarmatosoknak (coloni), miből a *Leute* képződött. *Hörige* nevezetök is volt a cliens-sel analog szóképzés szerint; *κλυειν* annyit tesz mint hallani *hören*.

[1]) A szászokról, kik Germaniából még ki nem vándoroltak volt, igy ir Eginhard: „Igen sokat adnak nemzetségökre s nemességökre s nagy gonddal ügyekeznek megovni a vér tisztaságát. Ezért találhatni nálok olly nagy hasonlatosságot az arcz- és hajszinre, valamint az alakra nézve. A nemzet négy osztályból áll: nemesek, szabadok, fölszabaditottak és szolgákból. A törvény nem engedi, hogy valaki házasság által osztályából kilépjen; a ki magash rangu nőt vesz el, halállal lakol.“ **Adamus Bremensis**. *Hist.* lib. I.

[2]) „A szabadok képezik a fő részt és a nemzet testét; a nemesek ugyanazon kiváltságokkal birnak, mint a szabadok, de nagyobb kiterjedéssel; s ez okból mind a nemesek, mind a fejedelmek szabad embereknek neveztetnek.“ **Grimm**, *Rechtsalterthümer*.

vitéz tett által kitüntette magát, atyjától vagy más előkelő germantól nyilvános gyülekezetben lándsát és pajzst kapott; ezen fegyvereket ezután nem tette le többé s fegyveresen vett részt a lakomákban, a törvényszékeken, a gyülésekben, az áldozásoknál és játékoknál, esküdött reájok mint valamelly szent dologra s azokat is, lovát is magával vivé a sirba.

A szabad földbirtokosoknak kötelességök volt a hadiszolgálat, s nemzeti háboruk alkalmával behivattak a zászlókhoz a haza védelmére. Századokra voltak osztva, mellyek rokonokból állottak, hogy egyesülve a csatában nagyobb vitézséget fejtsenek ki kedveseik védelmében, kik szemtanui voltak minden egyes kitüntetésnek. A támadásnál hegyes lándsákat, hajitódárdákat s nyilakat használtak, védelmül nagy de törékeny pajzst, mellyet elhagyni a legnagyobb gyalázat volt; csak kevesen használtak páncélt s még ritkábban sisakot; a gyávaság és árulás nagy bün volt. A parthusoktól abban különböztek, hogy a kéztusát szerették, bizva személyes erejökben. A hadsereg zömét a gyalogság képezte, mellynek közepette harczoltak a lovasok. A támadást lármával s roppant erővel intézték, azonban a hadifegyelem nem tartozott katonai erényeik közé. Ollykor némelly nemes fegyveres csapatot alakitott védenczeiből vagy ollyanokból, kik a kalandokat s hadiéletet jobban kedvelték a nyugalomnál s munkánál, s betört idegen országokba.

Sokan a bennszülött amerikaiakkal akarták a germánokat összehasonlitani s elég tévesen, mert valóban nagy különség van azon mély tudatlanság között, mellybe amazok sülyedve voltak, s az ugyan ki nem képzett de fejlődésre képes müveltsége között olly népnek, melly ennek három lényeges elemével birt, millyenek a vas, melly a földet müveli, a vadak s ellenség ellen fegyvert szolgáltat; a pénz, melly a legtávolibb népekkel összeköttetésbe hoz; s az irás, melly a multat a jövővel összeköti.

A germánok jelleme.

Másrészről Tacitus a tulságig dicséri a germanok erkölcsi jóságát, hogy a rómaiakat ezért szemrehányással illesse; és a Szent atyák is ezek fölé állitják amazokat, mert nem osztották az ő tulfinomult romlottságukat. Különös vonások hiányában föltehetjük, hogy a germánok kevés vagy különös körülmények által feltételezett kivételekkel valamennyien az erkölcsösségnek ugyanazon szinvonalán állottak; a leglényegesb jellemvonás mindnyájánál a függetlenség szeretete volt s a minden germán által élénken érzett szükség, hogy erejét szabadon gyakorolhassa. Innen megmagyarázható meggondo-

latlan merészségök, a nélkül hogy eszökbe jutott volna szomszédaikról is gondoskodni, s a nélkül, hogy haboztak volna megtámadni azokat, kik tegnap még szövetségeseik voltak; ez volt oka szabadság utáni törekvésöknek, melly a katonai függéssel való összeköttetésében a feudalismust létesité.

Illy természetü népeknél nem hiányozhattak alkalmak a hadviselésre, s ha a történetirók e tekintetben hallgatnak, már maga a népvándorlás elég világosan szóló bizonyitványa e népek üzelmeinek. Tacitus beszéli, hogy a batavok kénytelenek voltak a chattok-tól elválni, hogy a Rajna-szigeteken letelepedjenek; hogy a brukterek a chamavok és az angrivariusok által helyeikből kiüzettek; hogy a marcomannok a bojok elüzése által magoknak állandó lakhelyet vivtak ki [1]); mindez nem egyezik meg olly nép eszméjével, melly a birtok állandóságát ismeri el a müveltség szükséges alapjául.

Szokásaik.

A háboru befejeztével a germanok is, mint minden barbár nép, a tulságos erőfeszitésből teljes tétlenségbe csaptak át; szegények maradtak, mert semmi sem fogy el hamarabb mint a zsákmány; mezetelenül s piszkosan tétlenségben tölték a napot, pazarolva a zsákmányt, ivás és játék közt, s ez utóbbit különösen kedvelték; földbirtokaikat, nejeiket, gyermekeiket, söt elég gyakran saját szabadságukat egy koczkavetéssel eljátszták.

Legfontosabb ügyeiket lakomáknál végzék, mellyek főélvezeteik közé tartoztak, azonban oly ovatosak voltak, hogy döntő határozatot csak a következő napon hoztak. A vendégszeretetet nagyban gyakorolták s ha vendégök érkezett, ez kivánt alkalmul szolgált arra, hogy dőzsöljenek. A kevésbbé vagyonosok részegitő italokkal éltek s ivóedényül ellenségeik kupává alakitott koponyáit használták; a gazdagok asztalain azonban a római birodalom legfinomabb borai folytak s a vendégek az italok által fölhevitve, vitába keveredtek, melly rendesen véres főkkel végződött; megfeledkezvén a fogadott békéről s fölfrisitvén régi boszut és haragot.

A szabad müvészeteket nem ismervén, egyetlen fémjök a vas volt s ez sem eléggé jól készitve, sem elég mennyiségben, miután a Harzhegység és Szászország bányái még nem müveltettek; csak a rómaiak fukarsága fedezé föl a wetteraui vastelepeket. A sót igen kezdetlegesen készitték, amennyiben bizonyos források vizeit izzó szénre öntötték. Kendert termesztettek s fontak, kis hajókat készi-

[1]) *Germ.* 29. 32. 42.

tettek s cserekereskedést üztek, miután csak a határszéleken lakó germánok ismerték a római pénzt. Festészetök mindössze a pajzsokra alkalmazott durva mázolásból állott; a szobrászatot nem ismerték, már azon oknál fogva is, mert vallásuk az istenség méltósága alattinak tartotta, hogy emberi alakban jelképeztessék. Énekeikből, melylyekkel a bardok a harczosokat vitézségre tüzelték vagy tetteiket dicsőitették, nem maradt reánk semmi.

Alphabet.

Ugy látszik, hogy a germánoknak, mielőtt a rómaiakét s görögökét átkölcsönözték volna, saját irásjegyeik voltak; ugyanis az állitólag Ulfila által alkalmazásba hozott a b c-ben, mely különben sokkal tökéletlenebb, hogysem utánzás lehetett volna, vannak egyes irásjegyek, mellyeket majdnem lehetlen római betükre visszavezetni; azután léteznek r u n feliratok olly országokban, hova egyedül a góthok jutottak. Ha a népénekek szelleméből s a germánok állandó szokásaiból következtethetjük, hogy ezeket nem irták le, annál előbb állhat ez az Odinnak tulajdonitott jóslatokra nézve.

Meglehet, hogy a phoenicziek utazásaikban már nagyon korán magukkal vitték azon a b c-ét a Balti-tenger partjaira, mellyek sokkal müveltebbek voltak mint a rajnaiak, s az könnyen a Hertha papjainak titka maradhatott. Ki tudja, vajjon azon vesszőcskék, mellyekkel Tacitus szerint sorsot huztak, nem jelentettek-e az egymásra rakás módja szerint titkos irásjegyeket? A run betük alakja illyes eredet mellett szól, s nem kevésbbé a német B u c h s t a b e n szó, melly betüt jelent és s t a b épen botocskát jelent; r u n a pedig góth nyelven annyi mint szó, szorosabban véve titokteljes szó [1]); e szó a finneknél még ma is népéneket jelent.

A run a b c-é, mint a joni, tizenhat jegyből állott, csak később ben csatoltatott hozzá még három. A legrégibbek, mellyeket még birunk, a VIII, a legujabbak a XIII. századig terjedtek. Minden betünek jellemző neve van; igy jelent F (f e) ezüstöt, T H (t h u r) óriást, U (u r) szikrát, O (o s) ajtót, R (r e i d) lovagolni stb. 1500 föliratot gyüjtöttek run irásjegyekben, mellyekből 1300 egyedül Svédországra és különösen Uplandra esik s a mellyek tényekre, leginkább harczosokra és olly tengerészekre emlékeztetnek, kik idegen országban haltak meg. A legrégibb, mellyről a történelem emlékezik, Saxo Grammaticus szerint, Harald Hildetand, upsalai király parancsára Blekin-

[1]) Ez Schlegel Fridriknek véleménye, melly sokak által nem épen a legnagyobb szerencsével megtámadtatott.

gan egyik sziklájába vésetett. Islandban Borgban még ma is láthatni a Myre Syssel-ben Kartan Olafsen siriratát, ki Olaf Tryggesen király által Norvegiában keresztény hitre térittetett s 1004 ben egy szép islandi nő eszközlésére, kinek szerelmét visszautasitá, meggyilkoltatott. A többi félirat között kevés van a pogány korszakból s a legtöbb a X. és XI. évszázadból származik. Ezen irásjegyeket, mint tudjuk, az északi népek később, Odin tanai szerint, büvölési jelekül használták [1]); fegyverekre, a hajók kormányrudjaira, kupákra alkalmazták, sőt körmeiken, tenyerökön s karjaikon is viselték. [2])

A nők.

A férfi, kinek érzékisége ezen hidegebb tájakon nem volt olly tulnyomó mint Ázsiában, a nőkben többre becsülte az eszélyt, bátorságot és szemérmet mint a szépséget. A nő, érettebb korban lépvén a házassági életbe, férjéhez nem a gyermek kecseit, eszét és hajlamait vitte, hanem képes volt meggondolt cselekvésre, s ennélfogva állandó hajlamot biztositott s bizonyos tulsulyt nyert a férj felett. A férfiak a nőkben nem csak a teljesen egyenjogu társnőt becsülték, hanem tiszteltték bennök az érzelem azon melegségét is, melly a nöt olly nagy mértékben kitünteti. Egyes nök különös jóstehetséggel bíróknak tartattak s mint jósnök nagy tiszteletben részesültek. A sereget rendesen illy jósnő kisérte, kinek jóslatai szerint intéztettek a hadcsapatok mozdulatai; túszul különösen az ellenség előkelő nőit vitték magukkal. A nő otthon varrással és fonással foglalkozott; a háboruban kisérője volt férjének, kit vitézségre tüzelt, ollykor oldalánál harczolt s bekötözé sebeit. Azon lány, ki megfeledkezett magáról, lett legyen bármilly gazdag vagy szép, férjet többé nem kapott; a házasságtörő szigoruan büntettetett; a soknejüség, mint kitüntetés, csak a királyoknak s nagyoknak volt megengedve. A nő nem vitt magával a férjnek hozományt, hanem inkább ez jövendőbeli apósának [3]) beleegyezését bizonyos ajándékok által vásárlá meg magának,

---

[1]) **Rhabanus Maurus**, *De inventione linguarum* czimü munkájában irja: *Literas quippe, quibus utuntur Marcomanni, quos nos Nordmannos vocamus, a quibus originem qui theodiscam loquuntur linguam trahunt, cum quibus carmina sua, incantationesque ac divinationes significare procurant, qui adhuc paganis ritibus involvuntur.* Ap. **Goldast**, *Script. rer. alemann.* t. II. p. 69 ed. Senkemberg.

[2]) Lásd alább a X. könyv IV. fejezetét.

[3]) A szászok, még nem régen, az eljegyzést *Brudkop-*, *Brautkauf*-nak, aravásárlásnak nevezték. Lásd **Adelung**, *Storia antica degli Alemanni.* A burgundok törvénye mondja: „A ki feleségét minden ok nélkül elüzi, köteles neki olly nagy összeget fizetni, minő volt az, mellyen öt vásárolta," (34. czikk). Midőn Theodo-

mellyek legtöbbnyire egy pár ökör, egy fölszerszámozottló-,egy lándsa- és egy pajzsból állottak; a nő viszonzásul teljes fegyverzetet adott, mint jelvényét a javak és terhek közösségének.

MÁSODIK FEJEZET.

A barbárok betörése a római birodalomba.

A fönebbi vázlat, habár a nemzeti irók hiánya s az idegenek büszke közönbössége miatt tökéletlen is, elégséges annak bebizonyitására, hogy hibáznak, kik a nagy népvándorlást ugy állitják elő, mint általános forrongás hirtelen következményét, vagy mint a germánok tömeges fölkelését oly czélból, hogy a népekkel a birodalom meghóditására szövetkezzenek, vagy pedig mert a Chinából kiüzött s a hunnokkal hibásan összetévesztett hiong-nu-k hullámainak ellen nem állhattak. A mozgalom szakadatlanul tartott s a keletről, a nemzetek tulajdonképeni bölcsőjéből, jött népek többé kevésbbé előre hatoltak, azonban megtarták mindig észak felé törekvő irányukat, egymást viszonyosan előre vagy hátra tolva, a benszülöttek, a bojok, lett-ek és celták által megtámadva. Az utolsó indogermán bevándorlás megfosztá ezeket ama földterülettől, melly ma Ausztriát, Magyarországot s az aldunai tartományokat képezi, s innen tovább egész Németalföldig s a Rajna balpartjával együtt Speiertől egész Strassburgig.

A germánok rohama lehetett oka, hogy a gallusok a déli részekre ütöttek, majd hogy Rómát pusztitsák, majd hogy Thraciát s a delphi-i templomot kirabolják s Felső-Olaszországban és Galatiában megtelepedjenek. Utánok a teutonok lépték át Marius korában az Alpeseket s Caesar megakadályozta, hogy Ariovist vezérlete alatt Helvetiát elfoglalják. A Róma felől jövő hullám, melly ellenkező irányban ügyekezett előre törni, féken tartá ugyan őket hosszu idejig, de nem tudta lecsöndesiteni.

A birodalom északi határszélét a Duna képezé, mellyet,valamint

---

rik, Olaszország királya, leányát a thüringi királynak, Hermanfridnek feleségül adá, ezeket irta neki: „Értesitünk, hogy követeid által, a pogányok szokásaihoz képest, a nekünk küldött díjat ezen megbecsülhetlen dologért megkaptuk, tudniillik az ezüst szerszámos lovakat, mint illy házassághoz illik.“ **Cassiodor.** *Var.* IV., 1.

a Rajnát az erődöknek egész sora és egy, Ratisbonától (Regensburg) egész a Lahn folyónak a Rajnába való szakadásaig vonuló földsánczokat védé; ezen védrendszer féken tartá a meg nem hóditott germánokat, mig a folyón innen lakók elfogadák a győzők szokásait, iparát és uralmát. A rómaiaknak eleinte föltett szándékuk volt a germánokat teljesen beolvasztani, mint ezt a gallusokkal tevék, s kiirtani szokásaikat, intézményeiket s nyelvöket; azonban Varus szerencsétlensége meggyőzte a rómaiakat a terv kivihetlenségéről, s arról, hogy nyilt támadás helyett sokkal előnyösebb lesz közöttök az egyenetlenséget szitani, majd ezt, majd azt a törzset részesitvén pártfogolásban. Ezen politikával sikerült is a rómaiaknak egyes germán törzseket, mint a cheruskokat és batavokat, szövetségesekül megnyerni, másokat pedig, névszerint a frieseket és caninefatokat adózókká tenni vagy fejedelmeiket a civilisatio élvezeteivel teljesen elerőtleniteni.

Helyeiken mindazáltal nem maradtak nyugton s majd a cheruskok föllázadtak Arminius vezérlete alatt, majd az uralmat s területöket átengedék a longobardoknak; azután Marbod kiüzé a bojokat régi helyeikből s uj népeknek engedé azokat át, s a batavoknak Claudius Civilissel szerencséjök ujra emelkedni kezdett.

Marbodnak kisérlete a kormányt a rómainak mintájára alakitani, gyülöltté tevé őt; s ha Arminiusnak nagy terve az összes germán népfajok egyesitésére nem is sikerült, a nemzet mindazáltal fentartá függetlenségét s sajátságait. Több izben legyőzetve a római fegyverek által fentarták a germánok mégis, a hol csak lehetett, szokásaikat, nyelvöket és intézményeiket; s ha a római kevélység azzal dicsekedett, hogy megsemmisité ezen népeket, az önámitást ezek csakhamar meghazudtolák ujult erővel kelvén föl, hogy csapásaikkal a többé nem rendithetlen Capitoliumot megrázkódtassák.

Traján ugyan jó messze hatolt északkeleten s sikerült Dácziát tartománynyá tennie, számos katonai telepeket helyezvén el, mellyek később a benszülöttekkel összevegyülve ősei lettek a római eredettel büszkélkedő oláhoknak. Marcus Aurelius alatt a marcomannok egész Aquilejáig hatoltak, s ez időtől kezdve növekedett a római hadiszolgálatban, a közigazgatásnál s a gyarmatokban alkalmazott alemannok száma.

Benn a törzsek igen gyakran változtatták helyeiket; s midőn a III. században az alemannok ismét előtünnek, már az Alpesek, a Majna, Duna és Rajna között laknak; a szászok az Északi tenger hosszában az Ems torkolatától az Eiderig; a svévek, a bojok és nariskok hajdani területén; keleti Germaniában a góthok a Balti-tenger-

től egész a Fekete-tengerig s a Dunáig terjeszték uralmokat; az alanok a Kaspi-tenger északi részén laknak, ott hol Európa és Ázsia határosak.

Ezen vándorlások tehát évszázadokig tartottak, s ki tudná azok valódi ezer meg ezer okait meghatározni. Éhség, halálvész, vizárok, vágy jobb hazára, polgárháboruk, jóslatok, fejedelmi féltékenység, hóditási vágy, zsákmány és vérszomj, mindez közremüködött arra, hogy egyik nép a másikat lakhelyéből kiszoritsa; ollykor egy törzsfőnök néhány ezernyi hiveivel vagy valamelly törzs élén kalandos vállalatot kezdett, melly szerencsésen ütvén ki, öt tovább ragadá, mint eleinte szándékában volt. Az ország, mellyet a kalandorok oda hagyának, nem költe bennök semmi vágyat, még emlékek sem vonzák vissza, miután családjaikat, isteneiket s egész vagyonukat magukkal vitték.

Midőn azután látták, hogy az elerőtlenült rómaiak ellenállásukkal alábbhagytak, több tartományt föladtak, másokban legfölebb földsánczolatok épitésére szoritkoztak, ők is tovább merészkedtek; a gazdag és müvelt országokban bő zsákmány kinálkozott ebbeli vágyaik kielégitésére s nagy dicsőségnek tartották, hogy megalázhatják azon nemzetet, melly őket barbároknak nevezte, s tömegesen tódultak előre, mint a gátakat összeromboló vizár hullámai a védtelen területekre.

Hogy a lendület messze keletkezett, bizonyitékul szolgál azon körülmény, miszerint az első kalandorok nem a szomszéd népek, hanem épen a legtávolibb országokból jövő nemzetek voltak: legelőbb a hunnok a Volga mellől, azután az alanok a Don és Dnieper tájékáról, majd a vandalok Pannoniából; ezeket követték a góthok Germania északi részeiből, kik után a herulok és thüringok jöttek Közép-Germániából, végre a frankok délről s a burgundok Nagy-Lengyelországból [1]).

Góthok.

A legnevezetesebb ezen népek között a góth nemzet. Nem tartunk azokkal, kik e nép eredetét Skandináviába helyezték, de ugy vélekedünk, hogy Ázsiából származva itt csak hosszabb ideig tartózkodtak. A népdalok és régi legendák részint a Balti-tenger partvidé-

---

[1]) Források: **Plutarch**, *Marius és Caesar életirata*; **Vell. Paterculus**, *Hist. rom.*; **Caesar**, *De bello gallico*; **Svetonius**, *Caesares*; **Tacitus**, *Annal. és Hist.*; **D. Cassius**, *Historia Romana*; **Ammianus Marc.**, **Orosius**, **Zonaras**, **Sidonius Apollinaris**, *Panegyr. et Epistol.*; **Salvianus**, *de gub. Dei*; **Jornandes**, *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*; **Prosp. Tirus**, **Prosp. Aquitanus**, **Marcellinus**, **Idatius**, **Cassiodorus** *krónikái*.

kére, Reid-Gothland országba, valószinüleg a Visztula és Oder torkolatai között, részint Ey-Gothland szigeteire, bizonyosan Skandináviába helyezik őket. Jornandes, ötödik századbeli góth iró, ragaszkodik ez utóbbi hagyományhoz, s habár járatlan s többé nem szemtanu, az eseményekhez mindazáltal, mellyekről szól, sokkal közelebb állott s előttünk ismeretlen forrásokat használhatott [1]). Ő említést tesz már az ostrogothia-i, vagoth vagy westgothia-ai, suetham-i vagy svéd, finnaith-i (Fenved kerület Smalandban), raumaricai és ragnaricai (Dél-Norvégiában) népekről [2]); a többi nevek az irásban ugy elferditvék, hogy az uj elnevezésekre nem lehet visszavezetni. A felosztás ostrogothokra vagy keletiekre, visigothokra vagy nyugatiakra, megfelelt a góthok lakhelyeinek az anyaországban, s e felosztást megtartották későbbi vándorlásaikban is [3]).

Hagyományaik említik továbbá, hogy Skandináviából három hajón távoztak, mellyeknek egyike hátramaradt, s azok, kik rajta voltak, gepidáknak [4]) azaz rösteknek neveztettek.

Ugyanazon nemzet tehát három családból állt; nagyszámu, harczias nép volt s minden más germán népfajnál nagyobb mértékben birt az öröködési monarchia hagyományos fogalmával; az ostrogothok az Amalok törzsétől függtek, a nélkül, hogy alája lettek volna rendelve, a visigothok a Baltokétól, kik az Ansoktól, az ő félisteneiktől származtatták le eredetöket [5]).

Előbb Visztula partjainak, később Kárpátok hegylánczolatának

---

[1]) *Geyer* (*Svea Rikes Hoefder*, 96) sok fontosságot tulajdonit a Jornandes által gyüjtött hagyományoknak, daczára a tévedéseknek, mellyektől azok nem mentek. Troya egyátalán tagadja, hogy a góthok és gepidák a német fajhoz tartozzanak. Már előbb Pinkerton is bizonyitá, hogy Skandináviából nem származhatnak, mint melly a IX. századig nagy erdőségekkel fedve, nem lehetett bölcsője annyi népnek; az ő nézete szerint Ázsiából jöttek, s góthok, geták és scythák egy és ugyanazon nép voltak.

Suhm egy oknyomozó történetet irt, mellynek 1-ső kötete a népek eredetéről, a 2-ik az északi népek eredetéről, a 3-ik Odinról és a skandináv hitregéről, a 4. és 5-ik a góth népek költözködéseiről szól, a következő kötetek pedig egész 10-ikig Dánia történetét tárgyalják. Suhm azt ügyekszik bebizonyitani, hogy az islandiak történelmi hagyományai Kr. sz. e. 250-ik évig terjednek s legalább is annyi bizonyossággal, mint a Herodot által előadottak.

[2]) Jornandes idézett munkája VI. s következő fejezetekben.

[3]) Mások szerint ezen elnevezést Daciában való letelepedésök után vették föl.

[4]) Középkori német nyelven *beyten*, *gebeyten* annyit tesz, mint késlekedni.

[5]) *Balt*, vitéz. Az Ansok vagy As-ok a perzsák Arinsaira vagy hőseire emlékeztetnek.

hosszában terjeszkedtek ; Antoninus idejében Poroszországot lakták, honnan kimozdulva beolvasztják vagy kiszoritják a herulokat, burgundokat és más, valószinüleg vandal eredetü népeket, mint a longobardokat, kik az Odera hosszában s Pomerania és Mecklenburg tengerparti vidékein laktak. Kalandok és zsákmány után vágyakodva áthatolnak Prypek szoros völgyein, a bastarnokat csatlakozásra kényszeritik, a jászokat és roxolánokat megrohanják s a Dnieper és Don torkolatánál teremnek.

Ukraniát elfoglalva könnyen megtelepedhettek volna e termékeny s hatalmas folyóktól áztatott téreken, azonban az állandóság ellenkezett nyughatlan természetökkel. Előttök feküdt Dácia, mellynek hangya szorgalmu lakossága termékeny földeket müvelt, ipara által jóllétre vergődött s a hosszas béke élvezetében elhanyagolta a védelmi intézkedéseket, nem sejtvén olly közel az ellenséget.

A góthoknak nem volt nehéz feladat Daciát megtámadni, s egész Marcianopolisig, Alsó-Moesia fővárosáig hatoltak, melly nagy áron vásárlá meg megkiméltetését. A védelemnek ez valóban szerencsétlen módja! A siker még jobban fölbátoritotta a góthokat, kik nem sokára (250) még nagyobb számmal jelentek meg, s Decius császár serege, ki személyesen sietett a fenyegetett ország védelmére, szétveretett, egész tábora zsákmányul esett, Philippopolis pedig szemei láttára elfoglaltatván 100,000 polgár barbár módon legyilkoltatott. A császár uj haderőket gyüjtött, hogy elvágja visszavonulásukat, azonban a góthok kétségbecséssel harczoltak s ujabb győzelmet vivtak, a harczban maga a császár is elesett. Utódja legelső teendőjének ismerte, hogy a barbároknak szabad elvonulást engedjen, kik győzelmi mámorukban roppant zsákmányt hurczoltak magukkal s a császártól még egy évi adó igéretét is nyerték.

Nem a legbiztosabb mód volt-e ez másokat is hasonló vállalatokra bátoritni? Mindig ujabb és ujabb csoportok rohantak a határszéli tartományokra mint biztos uj prédára, s habár ollykor meg is verettek, mégis ismét visszajöttek, különösen miután a különböző trónkövetelők nagyravágyásai miatt a hadseregeknek egymás ellen kelle harczolniok. Valerianus és Gallienus állandó vitézséggel ügyekeztek ugyan visszaverni a szünni nem akaró betöréseket, azonban mégsem voltak képesek meggátolni, hogy egyes barbár csapatok rabolva egész Macedonia és Olaszország határaiig ne hatoljanak. Claudius visszaverte őket Olaszországból, gazdag zsákmányra tett szert, számos nőt ejtett foglyul; mely vitéz tettért elnevezték őt gothicus-nak.

Ukraniában megállapodván, csakhamar uraivá lőnek a góthok az Euxin északi partjainak. Előttük terültek el Kis-Ázsia gazdag és szép tartományai, mellyekkel a Maeotis tava által azon szoroson át közlekedtek, hol a bosporusi királyság fővárosa állott. Ezen országnak, melly szerencsés helyzeténél fogva visszaveré a sarmaták támadásait s uralkodott a Fekete- és Azowi-tengeren, hatalmát a belső egyenetlenségek megingatták, mellyeknek következtében segélyért a góthokhoz fordult, kik lapos és könnyü, vas nélküli hajóikon megjelentek Pizium előtt, melly a római tartományok legszélső határait képezé, s visszaveretvén ujra megtámadták és szétrombolták a várost.[1]) Ezután megkerülvén az Euxin keleti partjait, az argonauták hadjáratáról hires országba rontottak s Trapezuntot, a régi görög népes gyarmatvárost, melly háromszoros fallal s uj kikötővel volt ellátva, nem csak elég merészek voltak megtámadni, hanem éjjel megrohanva el is foglalták, kirabolták s fölégették; mire ellenállás nélkül átvonultak a Pontus-on s nagy mennyiségü zsákmányt és számos rabszolgát hurczoltak magukkal uj lakhelyeikre, a Borporus mellé.

Vakmerő vállalataik szerencsés sikere ujabb kisérletekre bátoritotta őket s hajókban és emberekben nagyobb erővel sarczolták az Euxin nyugati partjait egész a tengerszorosig, melly Ázsiát Európától elválasztja. Chalcedon helyőrsége, bár számra erősebb volt a támadóknál, letette előttök fegyvereit s kincseit. Egy áruló (illyenek soha sem hiányoztak a görög háborukban) Nikomediába, Bithynia fővárosába vezette őket, mellyet megsarczoltak s kizsákmányoltak, valamint Nicaeát, Prusát, Apameát, Chiost s az egész országot, mellyet a hosszas béke gazdaggá s elpuhulttá tön. Még Cyzicus is, melly a Propontisnak egy kis szigetére épitve, fekvésénél fogva a nagy Mithridatesnek ellen tudott állani, csak a folyók rendkivüli kiáradásának köszönhette, hogy megszabadult a góthok támadásától.

Zsákmánynyal megterhelve a telet arra forditották, hogy épen azon időben, melly a tengeren a hajózásra legveszedelmesebb, tudnillik szeptembertől májusig, uj hajóhadat szereltek föl, ötszáz kis hajóból állót, minőket az ottani kalózok szoktak használni. Betörvén a thraciai Bosporusba, Cyzicust elpusztitották. A Hellespontot elhagyva, az Aegaei-tenger szigetei között barangoltak, innen betörtek hirtelen a Piraeusba s Athent hatalmukba keritették. Dexippus történész hamarjában összegyüjtött egy csapat földmüvest s néhány katonát, megtámadta az őrség nélkül hagyott hajóhadat s fölgyujtotta

[1]) **Zosimus** lib. I.

(269). Az ezáltal felbőszitett góthok borzasztó pusztitásokat vittek végbe egész Görögországban, melly elfeledte azon időket, midőn az egység erőt adott a perzsák roppant hadseregének visszaverésére: Theba, Argos, Korinth, Sparta, az egész ország Sunium keleti végpontjától nyugati irányban egész Epirusig tüzzel vassal pusztittatott. A góthok már megindultak Olaszországba, midőn a gondatlan Gallienus végre kibontakozott a kéjelgés karjaiból s egy csapat herul zsoldossal, megengedvén főnökűknek a consuli jelvények viselését, ellenállott a betörő góthoknak.

A római hadseregben uralkodott fegyelmetlenség s az egyetértés hiánya lehetővé tették, hogy a góthok megmaradt hajóikon visszavonulhassanak, s azon partokat, hol egykor Troja állott, elpusztithassák s végre Thráciában magukat kipihenhessék. Aurelianus idejében ujolag előjöttek ezen tájakról s Ukraniából s rendes csatát vivtak ezen császárral, melly eldöntetlenül maradván békeszerződésre vezetett. A góthok, hogy háboritlanul visszavonulhassanak, kötelezték magukat, hogy a római hadseregbez 2000 lovas katonát állitanak, s túszul a rómaiaknál hagyták elökelöbbjeik gyermekeit, kiket Aurelianus rangjokhoz képest neveltetett, s a leányokat főbb tisztjeinek férjhez adta, hogy az egyesülést a góthokkal annál szorosabbra füzze. Egyuttal a helyőrségeket Dáciából visszavonta, s a Duna jobb partján helyezte el, mig a védtelenül maradt tartományt a vandalok és góthok megrohanták, hol a gyarmatosoktól több mesterséget tanultak, a dunántuliakkal kereskedelmi viszonyba léptek s védfalul szolgáltak ujabb betörések ellen.

Hermanrich 332—72.

Kevéssel ezután a keleti góthoknak egy hősök támadt Hermanrich-ban, az Amalok családjából. Már érettebb korában lépvén a csaták terére, sikerült neki kényszer és rábeszélés által a független törzseket arra birni, hogy fogadják őt fejedelmökül. A nyugati góthok királyai megelégedtek a birói czimmel; ő pedig észak felé vonulva tizenkét nemzetet hajtott hatalma alá, meghóditá a Maeotis tava mellett lakó herulokat, daczára vitéz és nagyszámu gyalogságuknak; hasonlóképen a vendeket, kik, számosabbak inkább mint erösek, azon sikságokat lakták, mellyeken később Lengyelország emelkedett. Meghóditá az Azowi-tenger melléki herulokat, a keleti Oroszország roxolanjait, a földmüvelés és borostyánkőhalászat által jóllétnek örvendő estheket a Balti-tenger távol partvidékén, mellyet ma is Esthlandnak neveznek; Hermanrich uralma e szerint a Balti-tengertől egész a Dunáig terjedt. Szerencsétlenségére olly népek között szüle-

tett, kik nem birván irodalommal, a feledésnek adták át mindazon jellemvonásokat, mellyek őt Nagy-Sándorhoz hasonlóvá tették volna[1]).

Frankok.

Valamint keletről a góthok, ugy Germánia észak-nyugati részéből is megrohanta egy raj a római birodalmat. Némellyek azt hiszik, hogy a germánok azon része, mellyet Tacitus istaevonoknak nevez, melly a cheruskok, sycambrok, chaucusok, chattok és bructerek egyesüléséből állott, ez időtájban (244 körül) a frank nevezetet vette föl. E véleményt támogatni látszik azon körülmény, hogy kétfelé váltak, s mint sali- és ripuari frankok két nemzetet képeztek, mellyek ismét több, csekély jelentőséggel biró csoportokra oszlottak; a cheruskok állitólag kényszeritve voltak Arminius halála után a chattok védelme alá menekülni, s lassankint erőhöz jutva ismét megszerzék a Rajna melléki területet s kivivták maguknak a szövetségben az elsőséget, a Rajna egyik ágáról, Sala vagy Yssel, saliaknak nevezvén el magukat, megkülönböztetésül azoktól, kik nevöket Franconiától vagy kölcsönözték, vagy annak adták s mint a Rajna partjain lakók ripuari frankoknak neveztettek. Ezen szövetség állitólag magában foglalta a chamavokat, tubantokat, bructereket, sycambrokat, ansibarokat, chattokat, attuarokat stb, kik valószinüleg mind külön, de szövetkezett fejedelmek alatt éltek; fentartván a függetlenség ezen viszonyát Chlodio és Chlodvig koráig.

Mások szerint a frankok a germánoktól egészen különböző nép voltak, mert hajokat lenyirták, s háboruban a franciscá-t használták, egy nemét az érez- vagy vasbuzogánynak, melly még két század előtt a Balti-tengeren tul volt használatban; ezen nemzet állitólag Dániában s talán az Elbén tul, a mai Holstein, Lauenburg s részben Mecklenburgban lakott, honnét az Elbe és Weser folyamok között egész a Rajnáig nyomult s a különböző népekre, mellyeket megháboritott vagy bekebelezett, saját nevét erőszakolta.

Gallienus alatt átkeltek a Rajnán s betörtek Galliába; a Pyrenek nem tartóztatták őket vissza, hogy be ne törjenek Spanyolországba, melly eddig megkimélve maradt a barbaroktól s mellyet ők egész Tarragonáig elpusztitottak; a tengerhez érve átkeltek Mauritaniába s innen, gazdag zsákmánynyal megrakodva, visszatértek hazájokba.

Bitorlók gyakran igénybe vették ezen hütlen szövetségesek kar-

[1]) Jornandes azon keveset, mit róla mond, alkalmasint a népdalokból szedte össze.

jait, mignem Aurelian ismét visszaszoritotta őket a Rajnán. Csakhamar ujra megjelentek, s bár Probus diadalmaskodott felettök, még sem sikerült őket megtörnie. Vakmerőségöknek föltünő példáját adták, midőn a Fekete-tenger partjaitól, hová Probus által szorittattak, gyönge naszádokon a thraciai Bosporusba, s innen az Aegei-tengerre merészkedtek, s Kis-Ázsia és Görögország több pontján partra szállva raboltak, Syracusát megtámadták, betörtek Afrikába, aztán átkeltek a tengerszoroson s az oceanon visszahajóztak Germániába[1]). Ezen hadvonulást alig hiheti el az, ki nem tudja, milly vakmerő bátorságot kölcsönöz a kalóznak a hajózás.

Villámgyorsasággal megtámadták Armorica és Belgium partvidékeit s eltüntek ismét olly hirtelen mint jöttek, később midőn CarausiusBritannia birtorlásánál őket igénybe vette, merészebbekké lönek s elfoglalták a batavok egész szigetét. Constantius Clorus legyőzte ugyan őket s a Rajnán tul üzé, mindazáltal Constantinnak s Crispusnak nem egy harczot kellett még ellenök vinniök.

Alemannok.

Egy másik szövetség vagy főtörzs, mellyel Rómának küzdenie kellett, az alemannok voltak, kikről valamint a frankokról, miután nevök Tacitusnál elő nem fordul, azt tartják, hogy mindenféle férfiak[2]) szövetsége volt, melly csak később alakult. A Rajnavidék északi tartománya a Rajna keleti s a Majna déli partjai között annyira néptelen volt, hogy a rómaiak fölöslegesnek tartották ezen egész, Vindonissától (Windisch) Mainzig terjedő vonal védelmére erődöket alkalmazni. Itt barangoltak a svévek, kik Ariovist vezérlete alatt Julius Caesarral szembeszállottak, általa azonban megveretve némelyek mint vangionok, triboccok, nemetek (nemetii), Worms, Strassburg és Speier környéke lakóinak ősei, csatlakoztak seregéhez s Galliában a Rajna balpartján letelepedtek; mások azonban átkelvén a folyón a jobb parton kerestek lakhelyeket a Neckar, Majna és Lahn folyók által öntözött területeken.

A Marbod által elüzött bojok, valamint más celták, rhaet-ek, ussipok (ussipetes), intuergok, tencterek szövetkeztek velök olly czélból, hogy lerázzák nyakukról a római igát s ezek egyesüléséből keletkezett, alkalmasint Marcus Aurelius korában, az alemannok nagy nemzete. Ezen név alatt jelentek meg először a Majnánál Caracalla[3])

[1]) **Zosimus** I. 67. *Panegyrici veteres* V.

[2]) Alle Mann; azonban a helyesirás elüt ezen szószármaztatástól.

[3]) **Agathias Scholastic.** *Delle gesta di Giustiniano im.* lib. I.

kormánya alatt, ki hadsereget vezetvén ellenök, hazájokban alapitá Aquae Aurelianenses[1]) várost s olly vonzalommal viseltetett irántok, hogy nem csak testőreit választá közülök, hanem utánozta ruházatukat s hosszu szőke hajzatukat is.

Habár a rómaiak védvonalát nem is merték átlépni, mindazáltal szüntelenül nyugtalanitották a galliai határokat és gazdag vidékeket, némellyek átkelve a Dunán s a Rhaetiai-Alpeseken betörtek Olaszországba s egész Ravenna falai alá merészkedtek, honnan az oda sietett római hadcsapatok elől bő zsákmánynyal menekültek.

Egy alkalommal háromszázezren egész Milanóig hatoltak, hol Gallienus állitólag kevés katonával megverte őket; ezen állitás alaposságát azonban megdönteni látszik azon körülmény, hogy Gallienus a béke megvásárlása végett a marcomannok királyának leányát volt kénytelen nőül venni. Mig Aurelián az illyr határokon a góthokkal volt elfoglalva, az alemannok ujból fegyvert ragadtak s negyvenezer lovassal s majdnem kétszerannyi gyalogsággal betörtek Rhaetiába; később számban növekedve a Dunától a Póig mindent pusztitottak. A császárnak azonban sikerült visszavonulásukat elvágni s őket annyira bekeriteni, hogy kénytelenek voltak békeért esedezni.

Aurelian császár a követek előtt Róma fönségének egész fényét kifejté. A csatarendben felállitott legiók mozdulatlanul álltak, a főbb tisztek lóháton, rangjok jelvényeivel a trónt vették körül, melly mögött lándsákra tüzve csillogtak a császárok képei, az arany sasok s a legiók nevei. A császár, kinek fönséges magatartása tiszteletet parancsoló volt, büszke szigorral fogadta kérelmöket, szemökre vetette hűtlenségöket s föltétlen megadást követelt, ellenkező esetben haragjának egész teljével fenyegette őket.

Alig szólitották azonban a császárt az idő követelményei másfelé, az alemannok már is keresztül törtek hadseregein s betörtek ismét Olaszországba, pusztitva egész Milanóig s kis csapatokban bebarangolva az Adda és Ticino völgyeit. Piacenzánál megverték a rómaiakat, de Fano-nál vereséget szenvedtek s Paviánál teljesen szétveretvén kitakarodtak Olaszországból. Ezen betörés Aureliánt meggyőzte annak szükségéről, hogy Rómát falakkal vétesse körül, s hogy ez kénytelen leend magát nem többé a Volgánál vagy Euphratesnél, hanem a Tiber partjain védelmezni.

Az alemannok illy módon növekedett tekintélye kiterjesztő nevöket mindazon germánokra is, kik nem tartoztak a frankok szövet-

[1]) Mint állitják, *Baden*, de valószinübbnek látszik *Badenweiler*.

ségéhez; s minthogy az alemannok és germánok gyakran fölcseréltetnek egymással, nehéz s majdnem lehetlen megkülönböztetni egymástól vállalataikat. Ugy látszik, hogy a burgundok közeledtek akkor hozzájok s elfoglalták egy részét a mai Frank-területnek, s innen keletkeztek azon véres harczok, mellyekben az alemannok végre legyőzettek; a győzők a Majna és Rajna felé nyomultak, támogatva Róma által, mellynek érdekében állott a határokat nem tisztelő alemannokat rendre utasitani.

Előadásunk további folyamában szólani fogunk rólok, a mennyiben tudnillik a krónikairók pontatlansága engedi, kiknek állitásaiból legalább az tünik ki, hogy soha sem egyesültek egy néppé, s a germánok között az utolsók voltak, kik lemondtak a kóborló és pásztori életről, mert kevesebb hajlandósággal birtak állandó lakhelyek szerzésére, mint inkább a római tartományokban való kiterjeszkedésre. Az V. század elején elfoglalták a német Schweizot s a Rajna partjait egész a Lahn torkolatáig; s a Moseltől egész a burgundi területig terjeszkedtek, mig más részről Galliában a Vogesekig hatoltak.

Diocletian császárnak sikerült őket függésben tartani az által, hogy a határokra egy császárt s császári udvart helyezett. Constantius betört a frankok területére s megakadályozta az alemannokat, hogy Galliát megrohanják; több sarmata, carp és bastar csordának megengedtetett a lakosokat nélkülöző tartományokban letelepedni. Habár ez a római hiuságnak hizelgett s a rövidlátó politika diadalnak tekintette, tagadhatlan marad, hogy a római birodalom ez által kebelén kigyót melengetett, melly később halálra marczangolta.

A frankokkal elég baja volt Constantinnak, ki az ellenök folytatott harczban begyakorlá legióit, mellyek segedelmével később a világ urává lőn. Constantin a kivivott győzelmek emlékére az ugy nevezett frank játékokat alapitotta. Fia Crispus ezen nép s az alemannok előtt félelmessé tette magát, s személyesen vezette a háborut a góthok ellen, kik a hosszas béke folytán ismét megerősödve a Maeotis tavánál lakó sarmatákkal egyesültek s Illyricumot pusztitották, mignem gyalázatosan megveretve futni kényszerültek. Constantin, átkelvén a Dunán az ismét helyreállitott Traján hidján, hazájokban is üldözte őket. A góthok békéért folyamodtak, s kötelezték magukat 40,000 katona állitására.

Egyéb barbárok.

Afrikában kevésbbé veszedelmes szomszédai voltak a birodalomnak, kik a carthagói járomból római fenhatóság alá kerülvén nyugodtan viselték magukat, habár nem is voltak eléggé alkalmazkodók.

Caligula alatt Mauritania római tartománynyá lőn, s Claudius idejében több gyarmat telepittetett a nagy puszta határain, mellyek között Sala város olly mélyen feküdt a mostani Marocco-ban, hogy nem ritkán vad elefánt csordák támadásainak volt kitéve. Itt emelkedett ismét romjaiból Carthago, melly huszonkét bazilikával diszeskedett, tizenkilencz zsinatot látott falai között összegyülni s nyolcz fő út által közlekedett a proconsularis Afrika tengeri városaival s Numidia középtengeri gyarmataival. Constantine-ból, melly két zsinatnak volt szinhelye, négy fő út vezetett Numidia főbb városaiba. Hippo, megerősitett s számos zsidó által lakott kereskedő város szent Ágoston püspök és a zsinat által lőn hiressé, melly az afrikai egyházban a rendet helyreállitá.

Mondhatni tehát, hogy a rómaiak Afrikának lakható északi részét egészen birták s többször behatoltak az Atlas-hegy völgyeibe is. A berberek, getulok és mórok vagy mint rablók kóboroltak a nagy pusztán, vagy pedig müvelték az oázakat; meghóditani már azért sem lehetett őket, mert nem birtak állandó lakhelyekkel. Tőlük vették a rómaiak a déli gyümölcsön kivül, a biborfestéket, mellyet szikláikról nyertek, a színi előadásokhoz szükséges vadállatokat, az elefántcsontot s a nigritiai rabszolgákat.

Midőn azonban a római fenhatóság alatt álló tartományokban a nyomás s az adók terhe a népességet megritkitotta, előjöttek a mórok és getulok a pusztából vagy az Atlas völgyzugaiból s nyájaikat legeltetni kezdték az elhagyott vidékeken; fölváltva majd raboltak, majd futottak s azt hitték, hogy boszut kell állaniok a terhes kötelezettségek s szigoru rendszabályok miatt azon hatalmasságon, mellyet ők elismerni nem akartak. Vakmerőségök azon mértékben növekedett, mint Róma hatalma hanyatlani kezdett, ugy hogy a civilisatiót mindig jobban és jobban a tengerpartok felé szoritották, s a negyedik század elején egyes mór fejedelmek az Atlas tövénél s a puszta és Carthago között hatalomra kezdtek vergődni. Habár Róma ez által területének egy részét veszélyeztetve is látta, mégsem félhetett fenyegetéseiktől, mert szándékuk nem annyira hóditás volt, mint függetlenség utáni törekvés.

Más barbárok Egyiptomot vették körül, ugymint a nasamoni mórok a Nil nyugati s az arabok annak keleti partjain; Nubia s Abyssinia nem volt a rómaiaknak alávetve, kik e mellett gyakran nem tudták engedelmességre birni a Thebaisban letelepedett uj s egészen idegen gyarmatosokat.

A nubiaiakhoz tartoztak a blemmyek, kikről már gyakran em-

lékeztünk, Felső-Egyiptomnak ezen örökös ellenségei s pusztitói s a mai bisharyek és ababdák ősei. Lassankint letelepedtek a blemmyek s nubiaiak Meroe (Merawe) és Syene között, hol a hajdan fenállott hatvannyolcz hires városból csak Napata romjai maradtak fenn a Nil mellett. Diocletian császár, a blemmyek pusztitásainak véget vetendő, a Nil zuhatagaitól észak felé hét nap járásnyi területet engedett át a nubiaiaknak, s a velök kötött szerződés minden évben ünnepélyesen megerősittetett áldozatokkal Elephantine szigetén. A nasamonokat Libyában ugyanezen császár megsemmisitette.

A rómaiak többször kisérletet tettek a nagy arab félsziget meghóditására; azonban, ha némi eredménynyel dicsekedhettek is, el kellett ismerniök, hogy a természettől ezen népek sem az alávetésre, sem az állandó polgárisultságra hivatva nem voltak. Megelégedtek tehát azzal, hogy az arabokat az Indiával való kereskedelmi közlekedésre használták, s már ők saracenusoknak nevezték azon merész rablócsordákat, mellyek a pusztáról háborgatták Syriát; egyes lovas csapatokat, mellyeknek, lovaik kiolthatlan tüze- s szelidségére nézve, nem volt párjok a világon, ollykor zsoldjokba fogadtak; nem sejték, hogy ezen nép, mellyet ők legfölebb rövid rablókalandokra hittek képesnek, nem sok idő, alig kilenczven év alatt több országot fog meghóditani, mint mennyit a rómaiak nyolcz század alatt hóditottak.

Palmyra elvesztette szabadságával azon fényt és jóllétet is, melly által a kelet csodájává lön. A parthusok meghóditották Örményországot, melly akkor az Euphratestől keletfelé Satala-tól egész a Kaspi-tenger melletti hegyekig terjedett; Artaxata trónjára egy Arsacidát ültettek s a római birodalommal közvetlen szomszédságba jutottak. A mint azonban a perzsa törzs tulsulya ismét visszahajtá őket jármába, Örményország ismét visszanyerte szabadságát s a vallás lánczai Rómához csatolták.

A sassanidák birodalma, kikkel Rómának ezen korszakban veszedelmes harczokat kellett vivnia, északról Ochusig és Oxusig terjedt, mellyek Indo-scythiától elválaszták; a Kaspi-tengernél az albana-i kapuig, mellyet az alanok betörései gyakran áttörtek; nyugaton Georgiával, Örményországgal s a római határokkal volt szomszédos; délnyugaton az Euphrates választotta el az arab Mondar uralkodó család birodalmától; délen a Perzsa- és Erythraei-tengeröbölig terjedt s keleten a Parsi hegységek (Parsici Montes) védték az indo-scythák betöréseitől.

HARMADIK FEJEZET.

Constantin.

Legyőzvén Liciniust is, Constantin a világ urává lőn, s azon helyzetbe jutott, hogy rég szőtt terveit immár valósithassa. A rend helyreállitására a birodalomban uj politikát fogadott el s egyuttal uj fővárosról gondoskodott[1]). A császárok, a nép teremtményei, nem türhették Rómában azon számos családokat, mellyek társadalmi állásuknál fogva jogot tartottak a kormányzáshoz, melly oknál fogva törekedtek ezeket megbuktatni s az alsó néposztály barátságát keresni. Az ős senatori családokat tehát a császárok féltékenysége s azon

[1]) A történelem mostantól kezdve különböző szinezetü, a szerént a mint az irók keresztények, vagy pogányok. Zozimus, a keresztények iránti legellenségesb indulattal, Polybius modorában ecseteli a birodalom bukását; fenmaradt öt könyve a 410-ik évig terjed.

Ammianus Marcellinus 31. könyvéből 13 elveszett; a fenmaradtak 354-től 378-ig terjednek; bőbeszédü de oktató, s a mellett türhető részrehajlatlansággal ir.

Az emlitett abbreviatorokon kivül irtak még általános történelmet: **Paulus Orosius**, *Historiarum libr.* VII. és **Zonaras**, *Annales.*

Panegyricae orationes veterum oratorum; notis ac numismatibus illustravit, et italicam interpretationem adjecit **Laurentius Patarol.** Venet. 1708. Ezek a császárok panegyricusai Diocletiantól egész Theodosiusig, s csak a legnagyobb ovatossággal lehet belőlök egyes tudósitásokat vagyis inkább jegyzeteket meriteni.

Theodosius és Justinianus codexei magyarázataikkal együtt rendkivül nagy hasznot szolgáltatnak.

Eusebius az egyház történetéről irt tiz könyvében s Constantin történetének öt könyvében, valamint folytatóinak, Socrates-, Theodoretus-, Sozomenus- és Evagriusnak munkái főleg a politikai történelmet világitják meg, habár a keresztény császárok iránti különös részrehajlással irvák. Ugyanezt mondhatni több szentek életirásáról.

Az ujak közül Gibbon-on s az általános történelmeken kivül megemlitendők: **Le Beau**, *Histoire du Bas Empire en commençant à Constantin le Grand;* mellyet **Ameilhon** folytatott s **Saint-Martin** a keleti történetirókból kivont jegyzetekkel gazdagitott; Párizs 1824. 20 köt. mellyekből az első 7 kötet azon korszakkal foglalkozik.

Corentin Royon, *Histoire du Bas Empire depuis Constantin jusqu' à la prise de Constantinople en 1453.* Párizs 1803. 4 köt. Hasznos kézikönyv.

Le Histoire de Constantin le Grand **Bern. de Varenne** atyától, Párizs 1777, és *Vita di Constantino il Grande* **Fr. Gutta** apáttól, Fuligno 1786. panegyrisek inkább mint történelmi előadások. Jobb **Manso T.**-nek Constantinról német nyelven irt munkája, Boroszló 1817.

szükség, hogy az állam üres pénztárai a gazdagok kincseivel ujra megteljenek, teljesen kipusztitá. Gallienus idejében már csak az egyetlen Calfurnia család létezett. Uj nemzedék állott elő uj polgári jogokkal; a heréltek s szabadosok közől választák Róma császárai hiveiket s minisztereiket; a rabszolgák érdekében törvények hozattak, kik gyorsan emelkedve magas állásokra, tudatlansággal kegyetlenséget párosítottak, dölyfösek voltak s a népet zsarolták. Az ős hóditó törzs illy módon irtatott ki.

Róma még régi nagyságának emlékein élődött; de mennyire lealázottnak kellett magát éreznie látván felerőszakolt császárait, kik egészen idegenek voltak dicső emlékei iránt; midőn Diocletian a birodalom valódi székhelyét máshová tette át; midőn császárai hosszu ideig, egész életökön át távol voltak. Mig ők Rómában laktak, a nép a hatalom árnyékával hizelgett magának, mellyet ismét visszaszerzettnek hitt, midőn látta, hogy császárai engedményekkel, játékok és nyájassággal kedvét keresik; vagy midőn a palota ablakai alatt vagy a szinházban tapssal vagy fütyöléssel tetszését vagy nem tetszését nyilvánitotta valamelly törvény, valamelly tény felett.

Az idők megváltoztak. Diocletian Augustus császárnak hajdan egyszerü udvarából keleti fényüzéssel környezett udvartartást csinált: a togát, melly a zsarnokságot födte, letette s fejedelem és alattvalók közé olly örvényt helyezett, millyent a rabszolgaság Ázsiában már régen megszokott. A császárok törekvései közé nem tartozott többé, megnyerni a tömeget, tiszteletben tartani a nemzeti szokásokat; minden törekvésök oda irányult, hogy fényüzés által vakitsanak, hatalom által félemlitsenek.

Az engedelmességhez szokott tartományok minden nehézség nélkül alkalmazkodtak az uj politikához; azonban a római, bármerre fordult, más emlékekkel találkozott az Aventinen, a forumon, a capitoliumban; Virginia vére, a Grachusok árnya, Cato komoly tekintete, Brutus töre lelki szemei előtt lebegett; mig a császár az örökvárosban lakott, kénytelen volt a senatus fönsége s a nép bizalmassága iránt elnézéssel lenni, a mi az uj intézményekkel nem volt többé összhangzásban s a legiók és tartományok vak engedelmességéhez szokott császárok által többé nem is vétetett figyelembe.

Constantin előtt uj politikáját egy uj vallásra akarta fektetni. Róma azonban a polytheismus székvárosának volt tekinthető; nem azért, mert a pogány vallások központját képezte, mert valamennyinek kapcsul szolgált, hanem mivel alapittatásától kezdve számos pogány hagyományt vett föl, mellyekhez győzelmei s legszebb korsza-

kának minden büszkesége tapadt; s majdnem el lehetett mondani, hogy a capitoliumi Jupiter mindenkit fenyeget sziklájáról, ki merészelné oltárait megszentségteleniteni, habár hajlandó is volt a tiszteletet bármelly uj vagy visszahozott istennel megosztani. A világ minden zugából odavetődött kalandorok magukkal hozták isteneiket is; s a termékeny földben a gyom olly buján növekedett s terjedt, hogy az uj növény fejlődése nem sok reménynyel kecsegtethetett.

A patriciusi kormány papi eredete folytán minden hivatalos cselekedetet vallásos szertartásoknak kellett megelőzniök; a gyülések előtt áldozatok tartattak; a senatusban a győzelem istennőjének szobra emelkedett; az ünnepélyek majd a circusba, majd a templomokba szóliták a császárokat. Constantin, ki számitásból vagy meggyőződésből a keresztény vallás behozatalára határozta magát, utálta a pogány szertartásokat, s ezt nem is titkolta; a nép s a patriciusok boszankodással s megbotránkozva látták, hogy a császár megveti azt, a mi nekik legszentebb és legkedvesebb, őt azonban ezen elégületlenség legkevésbbé sem nyugtalanitotta, s elhatározása még inkább megszilárdult, hogy meneküljön ezen követelő s gyáva söpredéktől s a birodalom székét olly helyre tegye át, hol nem kellend visszaemlékezések ellen küzdenie, nem kellend vallási szertartásokat végeznie, sem sirokat tisztelnie.

Konstantinápoly alapitása.

Olly helyet kellett választania, melly egészséges és szép fekvés mellett a könnyü közlekedés előnyeivel bir, s a birodalom fejének lehetségessé teszi, hogy figyelemmel kisérje az északról szüntelen bebetörő hordákat s a perzsák fenyegetően növekedő hatalmát. Mondják, hogy már Augustus császár foglalkozott azon eszmével, hogy oda tegye át a birodalom székhelyét, honnan Troja uralkodott a Hellespont torkolata felett. Constantin császár ugyanazon gondolattól vezéreltetve már kezdett is falakat épittetni azon part hosszában, melly az Ida tövétől a rhetaei előfokig nyulik, midőn meggyőződött, hogy Byzancz fekvése jóval kedvezőbb lesz a kereskedelemre s a birodalom megvédésére. S alig volna város található, melly egy nagy birodalom székhelyeül alkalmasabb lehetne. Ázsia és Európa határain feküdvén egy gyönge görög gyarmatból virágzó, hatalmas és független köztársasággá fejlődött. Nem emlitve hét dombon való bámulatra méltó elterülését, a keskeny földnyelven, melly a száraz földdel összeköti, könnyü volt azt megvédeni; a tenger felőli oldalon pedig nem volt nehéz a góthok és sarmaták rablásainak gátot vetni, mig mintegy két

karját kinyujtani látszék, hogy a nyugat és kelet kincseit magához ragadja.

Az uj város, melly Constantintól kölcsönözte nevét[1]), egy háromszögü előfokon fekszik, mellynek alapja az európai szárazföldön nyugszik, hegye azonban az alig 500 lépésnyi távolságra fekvő Ázsia felé hajlik; déli oldala a Propontis-sal vagyis a Marmora-tengerrel érintkezik. A kikötő, mellyet alakja s a benne összehalmozott kincsek miatt arany böségszarujának neveznek, az északi oldalra nyilik; a Lykos folyó, fris vizzel látva el, megakadályozza annak homokkali eltorlaszolását, s az árapály, melly ama vizeken kevéssé érezhető, nem akadályozza meg soha, még a legnagyobb hajók bejuthatását sem; a kikötő képes ezerkétszáz hajót befogadni, mellyek némelly helyeken egészen a házak alatt horgonyozhatnak. A keresztes hadak korában egy vaslánez zárta el ezen kikötőt, mellynek bejárata alig több 250 mêtre-nél. A háromszög fokát a Bosporus hullámai nyaldossák, egy kanyargós csatornáé, melly a Fekete-tengert a Marmora tengerrel összeköti, szélessége három negyed, hossza nyolcz órányi. Legkeskenyebb részén fekszik Byzanczczal átellenben a kis Chrysopolis város (S c u t a r i) s a Marmora tengerhez közel, hol szélesebb lesz, van Chalcedon görög gyarmat. Átkelve tiz órányi hosszában a Propontison, hol Diocletian székhelyét, Nicomediát, s egy félszigeten a kereskedése által hiressé lett Cyzicust pillantjuk meg, a Hellespontushoz érünk, mellyet egy költő vagy szerelmes könnyen átuszhat, hogy Ázsiából Európába ránduljon, s melyet Xerxes áthidalt, hogy roppant számu seregét az elveszés karjaiba vezesse. A tenger, a partvidék s a kedves éghajlat versekedni látszanak, hogy az embernek itt a tartózkodást mennél kellemetesebbé tegyék.

Constantin, nem lévén ez uj város környezve isteni eredet dicsőségével, mint millyennel sok más város kérkedett, azt hiresztelé, hogy álmában isteni parancsot kapott, hogy a korgyöngeségben szenvedő urnőt virágzó szép ifju hölgygyé varázsolja; és midőn, római

[1]) Ezen thrák helységnek eredeti neve *Ligos*; később mint görög gyarmat *Byzanz* nevet vett föl, melly azután mint a birodalom fővárosa *Nea Roma*- s hizelgésből „*Constantin városa*-, κωνσταντίνου πολις"-nak nevezte magát. A vidéki parasztok doriai tájnyelvökön ekkép szólottak: „Menjünk ές τάν βόλιν (a városba)"; azért nevezték el azután a várost ostromló török katonák *Istambul*-nak, melly elnevezés a törököknél maig fenmaradt s mellyet a török tudósok némi módositással Islam-Bul-lá (a hit városa) alakitottak. A régi orosz évkönyvekben *Zaregorod*-nak, királyi városnak s az oláhok és bolgárok által *Zaregrad*-nak hivatik. A tizedik századbeli skandinávok *Myklagard*, a nagy város nevezet alatt ismerték.

szokás szerint az uj város körületét a dárda vasával körülbarázdálván, azt mondták neki, hogy a várost rendkivül nagynak jelölte ki, igy felelt: „Mindaddig folytatni fogom, mig az, ki láttatlanul előttem jár, meg nem áll (329)[1]."

Hatvanezer font aranyba[2]) került a falak, oszlopcsarnokok és vizvezetékek épitése; s mig a legtöbb város rend nélkül s egyesek kénye szerint századokon át épülve a szabálytalanság s rut ellentétek képét nyujtja, Byzancz alapjai egységes terv szerint olly szellem befolyása alatt tétettek le, mellynek eszméit a római hatalommal párosult görög müvészet létesitette. Pontus erdei s Proconnesus sziget fehér márványa kimerithetlen anyagot szolgáltatott; az utak, paloták, templomok, szóval minden, tervszerüleg egy nagyváros hivatásának megfelelő kivitelt nyertek. A környék, melly rövid időn a legpompásabb nyári lakokkal diszelgett, mintegy szakadatlan lánczolatát képezte a leggyönyörübb birtoknak. Azonban a császár türtelensége, melly a munkásokat gyakran mód nélkül sietteté, azt okozá, hogy a tartósság nem egyszer feláldoztatott a gyors kivitelnek.

Nem teremthetvén müvészeket, hogy kedvencz városát uj müvekkel gazdagitsa s szépitse, a régi Róma igazságtalanságát utánozta, összeszedetvén birodalmából mindazt, mi a legtökéletesb volt. Görögország, Ázsia és Olaszország számos szobrot, isteneket és hősöket, dombormüveket és obeliskeket volt kénytelen átengedni. A pythiai és chrysei (Smintheus) Apollo, a delphii jósdai háromláb, a heliconi muzsák, Rhea, a nagy istennő, kit az argonauták a Didymos hegyén állitottak fel, ezentul Konstantinápoly forumát, palotáit s a versenyjátékra szánt hippodromot ékesitették, melly 1808-ban a janicsárok által lángba borittatott, kik utóbb ugyanazon téren ezrenkint lemészároltattak, kezdeteül az ottomán birodalom reformálásának vagy utolsó megrázkodtatásának.

Habár Constantin nem hurczoltathatott el Rómából és Olaszországból mindent, a mi szép és nagyszerü volt, annál nagyobb mértékben vonta maga után a főváros áttételével a birodalmi hatóságokon kivül az udvaronczokat, s azok seregét, kik mint a nagyok tányérnyalói a gazdagok nagylelküségéből éltek, vagy kik a hizelgésből keresetet csináltak, vagy kik kincseik fitogtatása végett nagy fényüzést vittek. A főtemplomot Constantin az örök bölcseségnek (sz. Zsófia) szentelte s az Apostolokról nevezett templomban saját sirját

[1]) **Philostorgios** II. 9.

[2]) **Codinus**, Antiq. Const. pag. 11.

állittatá fel. Csakhamar kezdett a város emelkedni, 8 nyilvános, 153 magán fürdő, 52 porticus egyéb udvarokkal s kertekkel, 2 szinház, 4 bazilika a gyülések számára, 14 templom s ugyanannyi palota, 4388 ház épült a legrövidebb idő alatt, a plebejusok kunyhóit nem is emlitve[1]). S alig repült el egy század, e nagy terület annyira tul volt tömve lakásokkal, hogy azok, mellyek a körfalon kivül épittettek, csakhamar egy uj várost képeztenek. Kegyenczeinek Constantin palotákat s nagy földbirtokokat ajándékozott Pontusban s Ázsiában.

Róma egyébiránt nem vesztette el elsőségét, sőt Konstantinápoly büszke volt arra, hogy magát római gyarmatnak, Róma legidősb és legkedvesb leányának nevezhette. Polgárai a római joggal ajándékoztattak meg, az államtanács a senatus nevével tiszteltetett meg, s a nép épugy mint a római, gabnaajándékokban részesült; minden évben a város felavatásának napján (május 30.) diadalkocsin hordozták a város utczáin Constantinnak aranyozott fából készitett szobrát, melly jobb kezében a város geniusát tartá, s mellyet fényesen öltözött császári őrcsapatok kisértek égő fáklyákkal; s midőn a menet az uralkodó császár közelébe érkezett, ennek föl kellett állania, hogy hódolatát jelentse ki az uj Romulusnak.

Konstantinápoly nem volt kénytelen mint Róma akadályok- s veszélyekkeli küzdelmek által vivni ki nagyságát, azon szigoru tulajdonok kifejlése mellett, mellyek bizonyos ideig valódi erkölcsök gyanánt szerepelhettek. Az uj város palotái s házai csakhamar egy romlott tömeggel teltek meg, melly Róma büneibe merülve hiuságból üres czimeknek hódolt s megszokván a caesaroknak hódolni, még szolgaibbá lőn, mióta elveszté szemei elől azon földet, mellyen a szabadság romjai még fenállottak. Mosolygó, buja éghajlat, a fényüzés és érzékiség kellékeinek könnyü megszerzési módja Ázsiából, Indiából s Egyiptomból, az idegeneknek minden oldalról való beözönlése csak elömozditák a romlottságot, melly a görög veszekedő és ravasz természet befolyása mellett Byzanczot csakhamar a bün és szomoru tévedések gyarmatává változtatta.

---

[1]) Ezen részletek egy évszázaddal később kelt jelentésből meritvék. Rómában 1780 nagy ház volt, Konstantinápolyban van jelenleg 88,185, mellyekből az 1831. évben 18,000 a lángok martalékává lőn. A falak, mellyekkel Cyrus Constantinus consul a várost I. Theodosius parancsára körülvétette, akkoron sem igen voltak terjedelmesbek mint jelenleg, mert Chalkondylas 111 stadiumra, Gilles 13 olasz mérföldre s az ujabbak 9800 toisera teszik. Lásd **Hammer**, *Constantinopolis und der Bosporus*. Bécs, 1821.

Constantin.

A politika, vallás és a birodalom kormányszékhelyének teljes átalakitása által Constantin annyi érdeknek kedvezett s okozott sérelmeket, hogy föl nem tünhetik, ha egyetlen történeti személyességről sincs olly sok jó s annyi rosz följegyezve. Termete nyulánk, külseje tiszteletet parancsoló volt megnyerő vonásokkal; kora ifjuságától fogva testgyakorlatok által edzve s a tábori életre szoktatva késő koráig megtartá ifju erejét daczára mértékletlen s kicsapongó életmódjának. Habár a fegyverek zöreje közt töltött ifjuságában tudományos müveltségre szert nem tehetett, méltányolta mégis a tudományok jelentőségét s nagylelküen tudta azokat támogatni; s még hadi vállalatai közepett is folytonosan olvasással, irással és elmélkedéssel foglalkozott; a polgárok panaszait szerette gyorsan elintézni s nem rettent vissza szükség esetén a fáradságos utazásoktól sem, hogy saját szemeivel győződjék meg a dolgok állásáról.

Magaviselete kegyes, leereszkedő volt s ügyekezett azok barátságát megovni, kiknek rokonszenvét magának megnyerni tudta; ollykor talán kedvében tulcsapongóbb, mintsem méltósága megengedhette volna, nagy tetszését lelte Samakos bohócz tréfáiban. A háboruban rendületlenségével felvillanyozta katonái vitézségét, kiket egy kitünő vezér ügyességével vezetett diadalra. Diadalait nem lehet egyedül a szerencsének tulajdonitani, kétségenkivül sokat tőn hadvezéri tehetsége, valamint bölcseségének s mérsékletének hire, melly tulajdonok nála vetélytársaival szemben annál fényesebbek voltak.

Tagadhatlanul szilárd szellemmel kell annak birnia, ki egy egész birodalom vallását s közigazgatását megváltoztatja, a nélkül, hogy ezen nagyszerü vállalatában a nevelés előitéletei, a mivelt osztály sophismái s az általános zugolódás által magát akadályoztatni engedné; s ki elég erős, hogy ellenálljon egy diadalmas párt sugallásainak, melly a hosszas elnyomás miatti boszuért liheg. Azoknak, kik követelték tőle, hogy végeztesse ki a pogányokat vagy eretnekeket, Constantin ezt felelte: „A vallás azt akarja, hogy érette halált szenvedjünk, nem pedig hogy azt másokkal szenvedtessük.“

A birodalom némelly tartományaiban rosz termés folytán gyakran nagy szükség uralkodott, Constantin mindannyiszor nagylelküen gabnát, bort, olajat, ruhanemüeket s pénzt küldött a püspököknek a szükséget szenvedők, de különösen az árvák és özvegyek közötti kiosztás végett, minden valláskülönség nélkül. Elnyomván a feladókat, kiket köznyavalyának nevezett, rágalmaikat a legszigorubban megbüntette; Marc Aurel és nagybátyja Claudius példáján indulva s eze-

ket elérni ohajtva azon elvet hirdette, hogy az emberek gyarlóságánál fogva minden kormánynak elnéző méltányosságot kell inkább zsinórmértékül vennie, mint szigoru igazságosságot. Midőn jelentették neki, hogy némelly nyugtalanok kövekkel dobálták meg szobrát, megtapogatta magát s azt mondá, hogy nem érez semmi sérülést.

Ama dicsbeszédek egyikében, mellyeket az irók aljas hizelgése készitett és a császárok szerencsétlen dölyfe türt, egy pap Constantin jelenlétében azt hirdeté, hogy a császár az emberek feletti dicső uralkodása után a mennybe fog szállani, hogy Isten fiának oldala mellett uralkodjék. A császár ezen szavakkal szakitá félbe a hizelgőt: „Elég volt már az ügyetlen hizelgés; nincs szükségem dicséreteidre, hanem inkább imáidra.“

Az emlékére tartott hét dicsbeszéd egyikében olvassuk: „A frankok vérével emelted ünnepélyeink pompáját; azon kedves élvezetet szerezted nekünk, hogy gyönyörködve szemlélhettük a számtalan fogolynak a vadak általi szétszaggatását, s a haldokló barbárokat még jobban sebesitették a győzők bántalmazásai, mint a vadak fogai s a halálos félelmek.“ Constantin mindenesetre megengedte volt kormánya első éveiben a rómaiak szokásaiban olly mélyen gyökerezett véres játékokat, de megfoghatlan, hogyan birhatott a dicsérő olly csekély belátással, hogy feledni tudta a bekövetkezett nagy változásokat!

Constantin idejébe kellene magunkat visszahelyeznünk, hogy megitélhessük, helyesen cselekedett-e vagy hibázott, midőn a népuralom romjaira épité souverainitását s nem csak saját nemzedékének, hanem a jövendők szellemét is átalakitá, mert ezek ezen időtől kezdve különbözni kezdtek a régibb korbeliektől. Megjegyzendő mindazáltal, hogy daczára souverain hatalmára való féltékenységének, az egyháznak nagy befolyást engedett, s ennek hatáskörét megerősité s kitágitá.

Törvények.

Habár a társadalom a pogányságot már megunta, nem lehetett a császárnak mégsem azonnal olly törvényeket hoznia, mellyek a multat végkép megsemmisitsék s a formaságok felett a jót és igazságot diadalra juttassák; mindazáltal azon volt, hogy az anyagi embert erkölcsi emberré alakitsa s a természetjogot a polgári joggal összhangzásba hozza. Az elfogadott vallási tanok szerint, eltörlé a coelibatus elleni törvényt; a clerust fölmenté minden nyilvános hivataltól s terhes foglalatosságtól, s a házassági elválásokat megnehezitette. Kötelmévé tette Italia s később Afrika városainak, hogy azon sze-

gény szülőket, kiknek nincs tehetségökben gyermekeik neveléséről gondoskodni, segélyben részesitsék, nehogy gyermekeik a romlottság áldozataiul essenek. A nőrablást szigoruan büntette: a bünösre vagy elégettetés várt vagy az amphitheatrum vadai tépték szét; ha az elrablott bevallotta, hogy maga is beleegyezett, őt is hasonló büntetés érte; szüleinek vádlókként kellett ellene föllépniök; azon rabszolgák, kikre bebizonyodott, hogy a bünténybeu részesek, vagy megégettettek vagy torkukba forró ólom öntetett. Ezen büntényért, melly soha elévültnek nem volt tekinthető, a vétkes utódait is meg lehetett büntetni; ezen törvényt mindazáltal, mellynek erkölcsi czélja tul ment az igazság határain, később meg kellett változtatni.

Nagyobb eredménynyel gondoskodott a kiskoruak érdekeiről, tagadhatlanul a püspökök befolyása s tanácsai folytán, kik magukat a kiskoruak született védnökeinek tekinték. Azt akarta, hogy a gyámkoruak vagyona gyámjaik vagyona által biztositva legyen. Az emberiség érzetének hódolt, midőn elismerte az anyának jogait fia örökségére. A hüséget s hitet ismét megszilárditani ügyekezett az által, hogy a tanukat vallomásaik tétele előtt esküre kötelezé [1]). Hogy az akkoriban uralkodó pörlekedési viszketegnek véget vessen, büntetést szabott a könnyelmü fölebbzésekre [2]); a végrendeleti toldalékok (codicillus) használatára nézve fenálló megszoritásokat megszüntette, valamint a végrendeleteknél s szerződéseknél több formaságot, mint számtalan zavarra s pörlekedésre alkalmul szolgálókat, eltörölt. Elrendelte, hogy a birák a hozott itéletekről jegyzőkönyveket vezessenek, ezáltal mintegy erkölcsi felelősséget akarván reájok róni; polgári dolgokban a katonákat is rendes hatóságok alá helyezte; bünügyekben a törvényszékek előtt mindenki egyenlő volt. A kötelességmulasztó vagy hanyag hivatalnokokat szigoruan büntette; a bebörtönözöttek fogságát enyhitette s elrendelte, hogy a kincstárnak való tartozások miatt letartóztatott adósok elég tágas s jól szellőzött szállást kapjanak; a testi büntetéseket szeliditette, s különösen eltörlötte a homlokon való bélyegzést és a keresztrefeszitést.

A földmüvelés iránti tekintetből megtiltotta hivatalnokainak, hogy a kincstárnak való tartozásokért senkinek ökrei, rabszolgái s gazdasági eszközei el ne vétessenek, vagy a pósta szolgálatára a gazdálkodásnál szükséges marha le ne foglaltassék, s a földmiveseket a

[1]) L. 3. Cod. Theod. *de fide test.*

[2]) L. 16. 17. Cod. Theod. **Troplong**: *De l' influence du christianisme sur le droit civil.* Párizs 1843.

vetés és aratás idejére fölmentette minden közszolgálattól még az ünnepek megülése alól is. Ellenben a kereskedést nem tudta megszabaditani azon bilincsekből, mellyek azt császári egyedárusságra sülyesztették; a kereskedelem nyomorult állapotáról legjobban tanuskodik az, hogy Constantin eleget vélt tenni annak érdekében az által, hogy a pénz-kamatlábot leszállitotta 12 százalékra s a természetieknél egy harmadrészére a kölcsönvett dolognak. Kedvezett a tudományoknak és müvészeteknek; számos nyilvános könyvtárt tartott fenn; s felülmul minden hiedelmet azon templomok száma, mellyeknek épitését a hagyomány neki tulajdonitja, s mellyeket ő gazdagon fölszerelt, értékes edényekkel s finom márványnyal diszitett. Bő eszközöket szolgáltattak neki illy fényes adakozásokra azon jószágok, mellyeket elődei a vértanuktól elkoboztak, s azon kincsek, mellyeket ő a pogány templomokban lefoglalt, valamint a circusi és szinházi játékoktól megvont pénzek.

Hatalmának tetőpontjára érve s vetélytársaitól szabadulva, nem ügyekezett többé büneit eltakarni, vagy elhanyagolta azon erkölcsök gyakorlását, mellyek őt előbb kitüntették; a dicsőség szeretete nagyravágyó kevélységgé fajult s az ázsiai fényüzésnek még Diocletiánnál is jobban hódolva, női gondossággal ápolta magát, környezve hallatlan fényüzéstől s fényes udvartól. Miután a fölhalmozott kincsek e fényüzés kielégitésére s különösen az uj város épitkezési költségeinek fedezésére elegendők nem voltak, alattvalóit uj adónemekkel terhelte s kitette őket kivatalnokai kapzsiságának s pénzvágyának, mit különben olly roppant birodalomban, mellynek szerkezete annyira bonyolult volt, alig lehetett elkerülni. A milly vitéz volt háboru idején a hadsereg élén, ép olly gyávasággal veté magát béke idején a puha semmittevés karjaiba, udvaronczaitól környeztetve s a kormányzást egészen miniszterreire bizva, kik az ő szellemét gyakran üres apróságokkal foglalkoztatták. Kedélye s katonai nevelése őt gyakran kegyetlen tettekre s fukarságra ragadták, mellyektől nem mindig ovták meg őt az elmélkedés és a keresztény eszmék befolyása [1]).

---

[1]) A mieinktől eltérő itéleteket is idézünk s az olvasó belátására bizzuk:

„Némi ügyességgel birván a hadviselésben, azt arra használta hogy saját ellenségeit, nem pedig Róma elleneit kiirtsa. Nem birt egyetlen olly tulajdonnal sem, melly őt képessé tette volna a kormányra. Megcsalatott miniszterei s udvaronczai által, kik visszaéltek gyöngeségével; saját szemeivel nem látott semmit. Természeti nyughatlansága folytonos tevékenységre zaklatta, azonban a legtöbb esetben minden haszon nélkül. Ha nagy tervekkel látszott foglalkozni, azokkal

Constantin családja.

Igen számos családja a szerencsétlenség és bünök lánczolatának szomoru képét nyujtja. Három fivére közül Hannibalianus visszavonultan élt s gyermekei nem voltak; Julius Constantius és Dalmatius gazdag senatorok leányaival keltek össze, s az elsőnek gyermekei közül nagy szerepet játszottak később Gallus és a hitehagyott (apostata) Julián; ez utóbbinak két fia caesar disznévvel ruháztatott fel. Növérei, Anastasia és Eutropia Optatus és Nepotianus consularis senatorokhoz mentek férjhez; Constantia, Licinius özvegye, őrködött férje után maradt egyetlen fia gyermeksége s jövője fölött.

Crispus.

Constantinnak Minervina nevü alacsony származásu nejétől, kivel ifju korában kelt össze, egy fia volt, Crispus; második nejétől, Faustától, Maximian leányától három leánya és ugyanannyi fia volt, Constantin, Constantius és Constans. Crispusnak, ezen sok reményre jogositó ifjunak, nevelése és kiképzése Lactantiusra bizatott, ki a keresztény bölcsészek legkitünőbbje volt; tizenkét éves korában caesarrá s Gallia helytartójává neveztetvén ki (317) Crispus, a germánok ellen, kiket visszavert, nagy vitézséget fejtett ki; majd atyjának nyujtott erélyes segélyt a kitört polgárháboruban, melly alkalommal leginkább a Licinius serege által makacsul védett hellesponti átkelés sikeres kivitele által tüntette ki magát. Illy vitéz tettek által megnyeré a nép rokonszenvét, melly mindig ragaszkodik a fiatal herczegekhez, kik igérni látszanak, hogy atyjaik dicsőségét nevelni fogják. Ez azonban Constantinban irigységet keltett; Gallia kormányát Constantiusra ruházta (324) caesari czimmel, s Crispust a henye udvari élet karjai közt tartóztatta, ki miután augustussá neveztetett, azt hitte, hogy részese lesz a legfőbb hatalom gyakorlásában. A ki azonban a zsarnok udvaránál bizalomvesztetté lőn, azt mindig rágalmazni s elárulni fogják, ravasz feladói s legártatlanabb nyilatkozatának is roszlelkü magyarázói fognak találkozni. Illy emberek unszolásaira bo-

kérkedni szokott s közpszerü politikusnak tanusitotta magát a kivitelben. Senki sem siettette annyira a birodalom bukását, mint ő.“ **Mably**.

— „Constantinban a tulajdonoknak egymást kizáró vegyüléke van. Harczias keble volt s szerette a fényt és puhaságot; emberséges volt a törvényhozásban, barbár a politikában; megbocsátott némelly igazságtalanságokat, s rokonit és barátait gyilkoltatá; emberiségből ajándékozott, s gyengeségből engedé pusztitani a tartományokat; némelly napokon Antoninus, másokon Nero volt. Ugy látszik, hogy esze a jóléttől, hibái a szenvedélyektől, s törvényei a kereszténységtől származnak.“ **Thomas**.

csáthatta ki Constantin azon törvényt (325), melly jutalmakat s méltóságokat igér azoknak, kik a fensőbb hatalomnak megdöntésére törekvő kisérleteket neki feljelentenék, ha mindjárt a vád a legfőbb kivatalnokokat vagy legbensőbb barátait is illetné; ezen vádakat kész maga kihallgatni s személyesen itéletet hozni[1]).

Nehéz állitani, vajjon ezen törvénynyel csakugyan gyanus fijára czélzott-e? annyi bizonyos, hogy őt ugy mint előbb minden megillető tiszteletben részesitteté még akkor is, midőn a fiatal herczeg veszte már el volt határozva. Constantin Nicomediából Rómába megy, hogy trónra léptének huszadik évfordulóját ünnepelje, s mig a nép fényes mulatságokkal van elfoglalva, Crispust elfogatja, elitéli s Polában kivégezteti (326), hasonló sorsban részesült Licinius fia is, daczára az anyai könyeknek s kérelmeknek.

Mi volt Crispus büne? Már maga a titok, melly e pört födi, szigoru elitélése a kormánynak. Később azt beszélték, hogy Crispus áldozatul esett mostohaanyja, Fausta üzelmeinek, ki gyülölvén őt, mivel miatta fiait mellőzötteknek hitte, azon vádat emelte ellene, hogy megtámadta női tisztaságát. A császár azonban csakhamar meggyőződött fia ártatlanságáról, s ezt kimondván, emlékének azon egyetlen elégtételt szolgáltatta, melly még lehetséges volt. Helena, kinek unokájának halála mélyen fájt, elárulta a császárnak Fausta ármányát, mellyet egy császári lovász-szolgával szött, mire a megsértett férj a császárnöt állitólag megfojtatta a fürdőben. Ezen eseményeket sokan erősitik, mindazáltal nincsenek eléggé bebizonyitva. Egyébiránt ugy látszik, hogy Constantin ezen alkalmat aztán fölhasználta, hogy több embert, még jó barátai közől is kivégeztethessen.

Trón-örökösök.

Fausta három fia mellé, kik trónra levén szánva caesaroknak neveztettek, nem tudni mi okból, ezek két unoka-testvére, Dalmatius és Hannibalian[2]) adatott. Az öt herczegnek physicai és szellemi nevelése a legelső bölcsészekre, a legkitünőbb szónokokra s a legügyesb jogtudósokra bizatott; a császár magára vállalta, hogy az emberismeretben s a kormányzásban őket oktassa. Mig ő azonban mindezt a szerencsétlenség iskolájában tanulta, tanitványai a hatalom háboritlan birtokában s a szerencse ölén növekedve olly udvarnál éltek, hol

[1]) *Cod. Theod.* lib. IX. tit. 4.

[2]) Az első és egyetlen római herczeg, ki *rex* nevet viselt; a másodiknak czime *nobilissimus* volt.

őszinteség nem uralkodott, s igen korán jutottak kormányra, mielőtt erre tettekkel érdemesitették volna magukat.

A fiatal Constantin Galliában nyert udvart; Constantius Keleten; Constans Italiát, nyugati Illyriát és Afrikát kapta; Dalmatius a góth határszélekről Thraciát, Macedoniát és Görögországot kormányozta Hannibalianus Caesareából Pontus, Cappadocia és Kis Örményország felett uralkodott. Mindegyikök külön saját jövedelemmel, testőrséggel, miniszterekkel birt s olly hatalommal, melly az évekkel és tapasztalással növekedett, mindig alája volt azonban rendelve Constantinénak, ki fentartá magának az Augustus nevet.

Kormányának utolsó tizennégy évében Constantin „a közbéke megalapitója“ (Fundator pacis) czimre érdemesittetett, melly formaszerü decretummal ruháztatott reá. S e béke valóban alig zavartatott meg azon fölkelés által, mellyet Cyprus szigetén Kalokeros nevü teve-vezető idézett elő, nemkülönben a császár beavatkozása a sarmaták és góthok háboruiba sem volt reá visszahatással.

A góthok által elüzetve a vandalok a sarmatákkal egyesültek, kiknek az Északi-tenger partjain régi idők óta letelepedett Hastingok családjából királyt is adtak. A büszke jellemü s uralkodásra vágyó népek közötti ellenségeskedés egyéb indokaihoz még a boszuvágy is járult; s a vandalok és góthok többször összeütköztek egymással a Tiszánál (331), midőn amazok á római császártól segélyt kértek. Miután ennek érdekében feküdt, hogy korlátokat vessen ez utóbbiak folyvást növekedő hatalmának, a legnagyobb készséggel engedett a felszólitásnak; azonban Ararich, góth király, azonnal átkelt a Dunán, Moesiába tört s a császárnak, ki diadalok között őszült meg, látnia kellett mint hátrálnak csapatai a legnagyobb rendetlenségben a barbárok elől. A hadi fegyelem végre mégis felülkerekedett, s a legyőzött ellenség visszaüzetett (332).

Constantint ezen háboruban a tauriai Chersonesus (Krim-félsziget) lakói támogatták, kik visszaemlékezve a góthok részéről még a mult században szenvedett sértésekre, a rómaiakkal szövetkeztek, kikhez ugyis közelebb állottak görög eredetök s kereskedelmi összeköttetésöknél fogva, mellynek forgalmát só, viasz és bőr tették, cserében az Ázsiából jövő gabnáért és kézmüvekért. Az egyesült erőfeszités a góthokat a hegységekbe szoritotta, hol a hideg s éhség folytán, mint mondják, legalább százezeren odavesztek. Kényszeritve lévén, hogy békeért könyörögjenek, Ararich legidősb fiát túszul Constantinnak adták, ki nagylelküleg viselte magát főnökeik iránt. Még nagyobb mérvben tanusitá azonban nagylelküségét a chersonesusiak

iránt, kiknek elüljáróit fényes kitüntetésekben részesitette, hajóikat a Fekete-tengeren vámmentesekké tette s megigérte, hogy segélyzendi őket vassal, gabonával és olajjal.

Csak a sarmaták iránt volt Constantin fukar, mintha azt hitte volna, hogy eleget tett, midőn őket egy veszélyes ellenségtől megszabaditotta; a háboru költségeinek fejében visszatartotta azon ajándékok egy részét, mellyekkel rendesen szolgálataikat jutalmazni szokta. Ez annyira fölbőszitette őket, hogy betörtek a római birodalomba, a miért Constantin megtagadta tőlök a segélyt, midőn az uj góth király, Geberich által megtámadtattak. Visumar, a vandalok királya, ki az ellenség vitéz támadását hősies ellenállással fogadta, egy csatában elesett (334), mire övéi a vadászat és pásztorkodás által megedzett rabszolgákat fölfegyverezték s az országot megszabaditák. Azonban a boszu után szomjazó rabszolgák, kiknek ők maguk adtak kezeikbe fegyvert, hatalmukba keritették vagyis inkább visszahóditották az országot, melly valószinüleg őseik csontjait takarta, s limigansoknak nevezték magukat. A vandalok és sarmaták kénytelenek voltak tehát visszavonulni, részint alávették magukat a góthoknak, részint a quadoktól a Kárpátokon tul müveletlen területeket kértek; legtöbben azonban a római birodalom határai között kerestek menedéket s háromszázezeren gyarmatokban elosztattak Pannoniában, Thraciában, Macedoniában és Olaszországban. A perzsákat, kik a hosszu békét Mesopotamiába való pusztitó betöréssel zavarták meg, csakhamar kényszeritette uj alkudozások kezdésére.

Constantin halála.

Constantint, kitől szomszédai, a barbárok remegtek, a távolfekvő nemzetek tiszteletben tartották s a Keleti-világtenger partjai s a Nilus forrásai mellől követeket küldöttek hozzá. Tiz hónapja mult épen, hogy uralkodásának harmincadik évét ünneplé, midőn Nicomediában megbetegedett s érezvén halálát közeledni, kérte, hogy keresztelják meg, mit eddig elmulasztott, mire nem sokára meghalt (337. május 27), kijelentvén, hogy az egyetlen igaz élet az, a mellybe ő most fog jutni. Halálával minden gyülölet elnémult, mindenki siratta őt; temetése fényes volt, s mig a pogányok hizelgései őt az istenek közé emelték, a görögök s a keresztény papság hálája őt apostolul és szentként tekinté; az utókor igazságszeretete a nagy uralkodók közé helyezi őt, mint olly fejedelmet, ki megértette korát, ki nem ragaszkodva makacsul a multhoz, kedvezményeivel előmozditotta a haladás megérett elveit s élére állott a legnagyobb forradalomnak, mellyről a történelem emlékezik.

NEGYEDIK FEJEZET.

Vallási ügyek.

Constantinnal az egyház külső eseményei olly fontosakká lőnek, hogy a történelem érthetlen lenne, ha egyidejüleg a világi dolgokkal nem fordiltaná figyelmét ezen eseményekre is. A kereszténység első korszakában a csodák szerepelnek, s habár az emberi hatalom a szenvedésben, ellenállásban s győzelemben mutatkozik, mindazáltal Isten keze, magának a természet rendének megszüntetésével is, olly világos, hogy amaz eseményeket kevésbbé lehet leirni, mint tisztelni. Az első tanitványok legnagyobb része egyszerü és együgyü volt s alapul az uj társadalomnak a rendithetlen hit szolgált.

Az első század tehát inkább gyakorlati volt mint elméleti, inkább a tényeké mint a szaváké; a vallástan, mellyet a hagyomány élő szóval örökitett, kevés és világos szavakban összpontosult; egyszerü és hathatós módon bizonyitották a vallást, midőn Krisztus életének és halálának tanui még igy szólhattak: „Mi láttuk öt“ vagy „Az látta öt, ki nekünk róla beszélt.“ A vallástan azt mondta: „Akarjátok a lélek nyugalmát, a valódi jót? higyetek.“ Ha viták keletkeztek, egyetlen szava egy tanitványnak lecsöndesité; s fényes próbája volt az egész ember megujulása, mit addig ismeretlen erények eszközöltek, a béke, testvériesség, egyenlőség, általános jótékonyság, a vértanuságban állhatatosság, nagylelkü megbocsátás.

Az ijesztések és igéretek által meg nem rendithető hit, amaz emberfölötti erények, kellett hogy hatással birjanak; s a társadalom uj szellemet nyert; az egyház, melly kevéssel előbb alig birt reménynyel, diadalmasan terjed, a társadalom átalakitásához fog, nem a politikai rend felforgatásával, de az emberek javitásával, uj vallási és erkölcsi rendszert állitva föl.

Midőn Constantin az egyházat békével megajándékozta, szent öröm töltötte el az egész kereszténységet; a katakombák szomoru éjéből előtüntek a papok, hirdetendők a világnak az uj szövetség titkait; majd a püspökök kezdték a vértanuk emlékét ünnepelni, nyilvánosan templomokat emeltek; tudósok olly erényeket magasztaltak s hirdettek, mellyek eddig elrejtve voltak; a hivek a biztonság édes érzetében testvéri szeretettel üdvözölték egymást, s a szent vacsora

naponkinti megujulása megerősité őket a szeretetben, hálákat adva az Urnak, ki a viharok megszüntét igéré.

Constantin nem akart egy, számra nagy de többé nem félelmes pártot a kétségbeesés lépéseire kényszeriteni visszatorlások fenyegetésével; amiért is nem csekély dicséretére válik az ujitónak, hogy mérsékelten viselé magát azon harczban, mellynek nem kiegyezéssel, de a rendszer diadalával kellett végződnie. Eleinte az uj vallás mellett türte a régit is, melly a szokásokkal összenőtt és számos érdek által fentartatott; később nyiltan a keresztények mellett nyilatkozván, megtiltotta (321) a viadori játékokat, a botrányos ünnepeket, a vasárnapokon való munkálkodást; majd bezáratta a pogány templomokat, megtiltotta az áldozatokat, lerontatta a bálványokat, megvonta a vesta-szüzektől s a pogány papoktól azon előjogokat, mellyekben a püspököket s a clerust részesitette, kiknek ezenkivül palotákat s gazdag birtokokat ajándékozott s megengedte, hogy örökölhessenek; a világi hatóságoknak meghagyta, hogy hatalmuk egy részét engedjék át, ezáltal emelni akarván a püspökök tekintélyét, kiknek határzatait hasonló érvénynyel ruházta föl. A középületekre a kereszt tüzetett, a hadcsapatok előtt a labarum lengedezett; a táborban kápolna emeltetett, mellyben papok szolgáltak, kiket Constantin lelke őreinek nevezett; minden legiónak voltak oltárai s papjai, s az ütközet előtt a győzelmek Istenét segélyül hivták.

Constantin bőkezüsége az egyház irányában.

Később beszélték, hogy a császár megtisztulva a bélpoklosságtól s megkereszteltetve Silvester pápa által, átengedé neki s utódainak a Róma, Olaszország és a nyugati tartományok feletti uralmat. Az adományozási tény, ugy látszik, a nyolczadik században véve kezdetét s ál-Izidor Decretaleseibe iktatva, igen régi keletet s törvényes eredetet tulajdonit a pápák világi hatalmának [1]). Mindazáltal a XII.

---

[1]) „Rómában, midőn még pogány volt, a római pápa már alkalmatlan volt a császároknak; ezeknek alattvalójok volt, kik ellene mindent tehettek, ő ellenök semmit, mindazáltal nem tudtak mellette fenállani. Homlokán viselte *a papság fönségének jellegét, s a császár, ki hasonlóképen a summus pontifex czimet használta, kevesebb nyugalommal türte öt Rómában, mint a hadseregben egy Cacsart, ki a birodalmat akarja kezeiből kicsikarni.* (Bossuet.) Egy láthatlan kéz kiutasitá őket az *örök városból*, hogy azt az *örök egyház* fejének adja. Talán Constantin lelkében a hit és tiszteletnek elve csatlakozott azon különös viszonyhoz; de nem is kétlem, hogy illy érzelmek érlelték meg inkább elhatározását a birodalmi főváros áttételére, mint politikai indokok. Ugyanazon városfalak nem szolgálhattak lakásul a császárnak is és a pápának is, és Constantin Rómát átengedte a pápának. Az emberiség tévedhetlen öntudata nem másképen fogta fel ezt, s innen keletkezett az

század óta megtámadásoknak volt e jogczim hitelessége kitéve, mignem Valla Lőrincz a XV. században azt teljesen megdöntötte. Constantin bőkezüsége fényesen ellátta Róma templomait [1]); s egy, bár tökéletlen [2]) névsor maradt fenn, melly elősorolja a házak, boltok, földek, kertek jövedelmeit, mellyekben a szent Péterről, sz. Pálról, Laterani szent Jánosról czimzett egyházak részesültek, s mellyek összege huszonkét millio aranyra rugott, nem számitva az olajat, lent, papirost, illatszereket s egyéb jövedelmeket. A pápák mindazáltal, a hit diadala után is, alázatos életet folytattak, nem vágyódva ezen világ uralmára s legszebb törekvésök oda irányult, hogy az állhatatos erényesség példánytükreül szolgáljanak.

Pápák.

Az elsők közülök, ajtatos s buzgó püspökök, miután egész életökben a hit tisztaságának megovása s az azt vallók buzditása mellett fáradoztak, végre saját vérökkel pecsételték azt meg. Pétert, ki 67-i junius 29-én megfeszittetett, volterrai Linus követte; azután római Anacletus, később római Kelemen, hajdan szent Pálnak társa s kitől egy levél maradt fenn a korinthiakhoz; ezt követé Evaristus Syriából, ki, valamint utóda Sándor, Hadrian császárnak áldozata volt. Ezek után következtek Sixtus, Elvidia nemzetségéből, ki a nagybőjtöt hozta be, és turiói Thelesphorus, kinek a Gloria in excelsis tulajdonittatik. Ezek utódai voltak Hyginus (athenaei), Pius (aquilejai), Anicetus (ancisai), Soter (fondi-i), kiknek sem pápaságuk korszakát, sem sorrendjét biztossággal meghatározni nem lehet.

Eleutheriusról (177) állitják, hogy hittéritőket küldött Britanniába [3]). Afrikai Viktor (192) buzgalmát mérsékelték a nyugati főpapok, nehogy szigorával odavigye az ázsiai püspököket, hogy azok a husvét megülésének ideje miatti kérdés folytán az egyháztól külön-

---

adományozás *legvalódibb meséje*. A régiek, kik mindent látni s érinteni akartak, az elhagyást formaszerü adományozássá változtatták; pergamenre irottnak hitték, s hogy szent Péter oltárában őriztetik. A jelenkor emberei hamisitásról beszélnek, holott maga az ártatlanság is ekként adta elő gondolatait. Nincs tehát olly igaz dolog, mint Constantin adományozása.“ **De Maistre.**

[1]) Egyetlen templomnak egy, kétezerhuszonöt fontot nyomó ezüst tabernaculumot, egy öt láb magas és százhusz fontnyi ezüst keresztet, ezüstből tizenkét apostolszobrot, ajándékozott, mellyek mindegyike kilenczven fontot nyomott, vagyis összes értékben másfélmilliót s ezen fölül még 80,000 lirát jövedelmező vagyont.

[2]) **Baronius**, *Annal. eccl.* ad a. 324, N-ro 58, 65. 70. 71.

[3]) Beda késői tekintélye támogatásra talál Tertullian ezen szavaiban: *Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo vero subdita.*

váljanak. Mondják, hogy Calixtus (219.) Domizia nemzetségéből római Zefirin utóda, Heliogabal alatt épité a via Appia hosszában levő hires temetőt, a mellyben százhetvennégyezer vértanu s negyvenhárom pápa temettetett el. Utána következett Orbán (223.) és Pontianus (230.) rómaiak, ez utóbbi Maximinus idejében Sardiniába számüzetett; Antherus (235.) policastrói, Fabianus (236.) és Cornelius (251.) rómaiak, vértanuk; Lucius (252.) római; István (253.) római, kinek surlódásai voltak szent Cypriánnal; II. Sixtus (257.) athenaei; Dionysius turiói, kinek irataiból töredékek maradtak reánk; Felix (269.) római, Eutichianus (274.) luccai, Cajus (283.) dalmata. Marcellinus (304.) római, Marcellus (308.) római, kinek szigoráról a szent Damasus által irt sirirat[1]) tanuskodik. Eusebius (310.) calabriai, csak néhány hónapig uralkodott, utóda volt Melchiades vagy Miltiades (311.) afrikai, utána következett Sylvester (314—35.) római, ki alatt történt a császárok szerencsés megtérése.

A mint behozatott a birodalomba az állami szerkezet egy ujabb rendje, ugy módosulás történt az egyház szerkezetében is, melly utóbbi annyival fontosb és figyelemre méltóbb, hogy amannak elenyésztével, ez fenmaradott azon állandósággal, mellyet az egyház rányom mindenre, mi tőle származik.

De amint az égre vonatkozó dolgok a földiekkel érintkeznek, az anyagiak gyarlóságai megzavarják az összhangzatot: alig lett az eddig üldözött egyház uralkodóvá, igaz, hogy a pogányok tömegesen tértek meg, de akárhányan nem meggyőződésből s nem eddigi tévfogalmaik, álnézeteik, szenvedélyeik, szokásaik s érdekeik leküzdése után, hanem hogy megtarthassák eddigi állásukat, el ne veszitsék a császár kegyét, vagy ép szinlett megtérésök rugója tisztán a kapzsi vágy volt az uj papság elöjogai s gazdagságai után. A dolgok illyetén fordulatának természetes következménye volt aztán, hogy a nagy tömeget tekintve, a keresztények példás erkölcsei lazultak, s hogy a társadalom mint illyen, fölvett uj vallása mellett régi vétkeit is megtartotta.

---

[1]) *Veridicus rector, lapsis quia crimina flere*
Praedixit miseris, fuit omnibus hostis amarus;
Hinc furor, hinc odium sequitur, discordia, lites,
Seditio, caedes, solventur foedera pacis.
Crimen ob alterius, Christum qui in pace negavit.
Finibus expulsus patriae est feritate tyranni.
Hac breviter Damasus voluit comperta referre,
Marcelli ut populus meritum cognoscere posset.

Eretnekségek. Donatisták.

Az eretnekségek, mellyek eddig jobbadán iskolai viták voltak, most komolyabb jelleget vettek föl, elannyira, hogy magára az állam külső rendjére is lényegesen kihatottak. Ezek elsejét Áfrika földe szülte, hol Donatus, casae nigrae-i püspök, a numidiai püspökök legnagyobb részével egyetértve, Caecilianust, kit karthagói püspökké Felix, aptunguni püspök szentelt föl (311.), mint illyent elismerni nem akarta, azt állitván, hogy Felix, egy állitólagos áruló (ki t. i. az üldözések alatt a szent könyveket az üldözőknek kiadta) által feladott egyházi rend érvénytelen. Egy, 70. püspököt számláló zsinat kárhoztatja Caeciliant; mások ismét részére nyilatkoznak, miből szakadás és villongás támadt, melly az afrikai proconsult is a legnagyobb zavarba hozta. Constantin, Caeciliant s ellenfelét Rómába hivta meg, hogy ott vitás ügyük Melchiades pápa, s Italia és Gallia püspökei által megvizsgáltassék. A lateráni palotában a pápa „forrón szeretett testvérük“ elnöklete alatt 19 püspök jött össze, kik Donatus ellen nyilatkoztak (313. octob. 2-án), az afrikai zsinat határozata figyelembe nem vétetett, miután az Caeciliánt még ki sem hallgatta. De habár Caecilián mellett is nyilatkozott a zsinat, mégis, hogy az ellenségeskedésnek eleje vétessék, Caeciliánt Bresciában, Donatust pedig Rómában visszatartották. Donatus azonban adott szavát megszegve Carthagóba visszatért, hová Caecilián követte öt, mire a viszály ujabb hévvel s elkeseredéssel tört ki. Constantin a dolgok illy fordulatával ezen, tisztán egyházi ügyet ujból megvizsgáltatja, s minthogy a Donatisták azt hozták fel, hogy a Rómában tartott zsinat nem elég népes volt, Arles-be uj zsinatot hitt öszve (314. auguszt.), melylyen 33 püspök jelent meg személyesen, mig mások egyházi küldötteik által képviseltették magukat, mint tette ezt maga a pápa is, „kinek azon helyről távoznia nem lehet, melly fölött az apostolok örködnek, s hol vérökkel folyvást az Urat dicsőitik[1]).“

Ezen zsinat is Caecilian mellett nyilatkozott, s az ott jelenvolt atyák felhivták a császárt, hogy az ellenszegülőket, mint az egyház s a birodalom békezavaróit hatalommal is utasitsa rendre. Másrészről azonban az elitélt párt is a császárhoz terjesztette föl ügyét; Constantin ezen hozzá történt felebbezést a legnagyobb idegenkedéssel vette, a minthogy halogatta is jó ideig maga részéről az eldöntést, mig végre a Donatistáktól egyre sarkaltatva, tanácsa által kimondatta Milanóban az itéletet (316.), melly ismét Donatus ellen

[1]) Ep. synod.

hangzott, kinek pártja ezalatt Caecilian ellenében karthagói ellenpüspökül Donatusnak hasonnevü barátját választotta meg, kit a donatisták az előbbitől megkülönböztetésül nagy-nak neveztek el.

Azonban ezen császári határozat nem csendesitette le a donatistákat; sőt elfoglalták a császár által Cirta-ban (Constantine) épitett templomot is. Constantin sokáig nem mondott le a reményről, reájok türelme és szelidsége által hathatni, miért is az elfoglalt templom helyett inkább egy másikat épittetett, sőt a többi afrikai püspököket is hasonló türelemre intette, hogy tekintsék vértanuságként mindazon igazságalanságot és sérelmet, mit irányukban az elvakult rajongók elkövetnek. Bár lehetetlen, hogy a császárt ezen viszálkodások, mellyek a pogányok gúnynyilainak olly alkalmas tárgyat szolgáltattak, mélyen ne sértették volna, mégis, csak miután a szelidség és türelem minden eszközei a neki bőszült donatistáknál eredménytelenül maradtak, nyult végre szigorú rendszabályokhoz ő is (317.), mikor is legkisebb figyelembe sem véve azon tiltakozó óvást, mellyet most már Donatus Carthagóból a császárnak ezen az egyházi ügyekben tett beavatkozása ellen emelt, számüzé a donatisták tekintélyesebb fejeit, és sok templomot elvett tőlök, mégis a nélkül, hogy ezen szigorú föllépése mást eredményezett volna, mint hogy számos püspök megátalkodottságukban most már a tévelyből a nyilt eretnek szakadásba mentek át.

Circumcelliones.

Tekintve, hogy ezen egész viszálynál eddig a hitigazságok egyike sem jött kérdés alá, azzal az egyház története alig foglalkoznék, ha mégis épen ezen viszályok által maga az állam olly huzamosan tartó, s véres belvillongásoknak ki nem lett volna téve. Numidiában és Mauritániában a vallási rajongásig feltüzelt köznép (a történetben „circumcelliones“ vagy „circelliones“ névvel jelölve vagy mint önmagukat elnevezték: „Krisztus harczosai“ „Milites Christi,“ „agonistici“) vad dühében üldözni kezdé a katholikusokat, nem kimélve a donatista püspököket sem. A szentirást a betü szerint, melly öl, s nem a lélek szerint, melly elevenit, kezdvén magyarázni, czélul vették tökéletes egyenlőséget helyreállitani a földön; összetörék a rabszolgak lánczait, kiket fölhivtak, hogy uraik birtokain osztozzanak; az adóst kötelezettsége alól fölmentettnek hirdették és a hitelezőket agyonverték; fegyverül azonban nem használtak kardot, mert azt Krisztus Péternek megtiltotta, hanem furkos botokat, miket aztán „Izrael vesszői“nek neveztek el; s vezetőikkel, kiket ők a „szentek főnökei“-nek neveztek

el, eme kiáltással: „Istené legyen a dicsőség!“ még sokáig üzték a boszu munkáját, majd midőn végtére szigorú rendeletek adattak ki ellenök (404.), akkor aztán a büntetést kikerülendők, öngyilkossághoz fordultak, melly által vértanui koronát hittek nyerhetni, miért is azt mintegy bevett szokássá vévén, bizonyos ünnepélyességgel hajtották véghez. Önmagától érthető mindezekből, hogy az enynyire elfajult rajongók csak a szigor végletei alkalmazásával, s sok kiontott vér által fékeztethettek meg.

Az elkeseredett zsidók is Palaestinában összeütköztek az ottani keresztényekkel; a miért Constantin a zsidók keresztény rabszolgáit szabadoknak kimondotta, s a zsidóknak testi s vagyonvesztési büntetés alatt uj keresztény rabszolgákat vásárolni vagy kereszténynyt körülmetélésre kényszeriteni megtiltotta.

Arianismus.

Krisztus mit sem irt. Hogy az apostolok, mielőtt szétoszoltak a nemzeteknek az üdvözitő tant hirdetni, maguk között egy közhitvallást megalapitottak volna, melly reánk apostoli hitvallás neve alatt átszállott, az csak ájtatos vélemény; nem való, mint némellyek állitják, hogy ama hitvallás volt légyen azon formula, melly közönségesen a keresztség feladásánál használtatott, melly eleinte igen egyszerü lehetett, de idővel bővittetett a szerint, a mint a szükség egy-egy hitágazatnak megvilágitását, vagy valamelly tévelynek kirostálását kivánta (L. VI. könyv. 597. lap). Átalánosan meghatározott s a hitágazatok összegét magában foglaló formula nem létezett; a Szentatyák némelly pontokra nézve eltértek egymástól; atalános hitszabályként az állott, hogy az, ki az egyházzal, mellyhez tartozott, nem tartott, azon egyház közösségéből kirekesztetett.

Ezen fegyverrel küzdé le a kereszténység az első hittévelyeket; de most azon számos és sajátságos jellegü eretnekségek után, minőket csak a keleti képzelődő ész forrongása szülhetett, egy uj, rendszeresebb, s ép azért sokkal veszélyesebb eretnekség üté föl fejét, mellynek sajnos következményei hosszu idők sorára kiterjedtek. Azon nyilatkozata által, hogy az Ige az isteni Lélek, egyszülött Fiu, mennyiben Isten, elsőszülött, mint előképe minden teremtménynek [1]), az egyház elég világosan kifejezte ugyanazonosságát az örök dicsőségben lakozó legfőbb isteni valónak a magára testet öltött Fiuval; nem különben az azok közötti viszonylatot is. Mint akarták némelly eret-

[1]) *Primogenitus, ut ante omnia genitus; unigenitus, ut solus ex Deo genitus.* **Tertull.**, *Praxeam.* VIII.

nekek India, Kabbala s a Zoroaster tan, ugy a plátói s egyéb bölcsészeti eszmék belevonásával ezen hitigazságot elferditeni, már fönebb előadtuk. De mindezen eretnekségeknél nagyobb jelentőséggel voltak az egyházra nézve azon eretnek-tanok, mellyek a III. században keletkezve, Krisztus istenségét, következőleg szent tanát, az isteni kinyilatkoztatást tagadták, melly eretnekségek (Arianismus, Nestorianismus, Enthychianismus, Monophysitismus, Monotheletismus) midőn egyrészt közvetve Origenes tulhajtott eszményes iránya, és tul szellemiséges felfogása szüleményei voltak; másrészt közvetlenül azon Szentháromság ellenes eretnekségi tanok következményeiül tekintendők, mellyekkel legfőképen a Sabellianismus föllépett.

Ezen eszméket rendszeresitve kifejtette és terjesztette Arius, egy alexandriai presbyter, olly ügyességgel, melly irigylendő leendett, hahogy az igazság védelmében fejtetik ki. Ellenesei, kik után egyedül ismerjük őt, nem vonják kétségbe sokoldalu ismereteit, fényes szónoki tehetségét s kiváló dialecticá-ját; de kárhoztatják hiuságát s dicsvágyát, mellytől ösztönöztetve állitá, hogy őt Isten különös kegye kivételes értelem és tudománynyal ruházta fel; tettek után itélve, őt mégis inkább a meggyőződés mint a hirszomj ragadta el. Ezen tulajdonaihoz járult csinos előadása, behizelgő modor, minden elhamarkodástól tartozkodó s hidegen számitni tudó kitartás, melly tudja bevárni az alkalmas időpontot, s tud látszólag engedékeny is lenni, a nélkül, hogy csak egy perczre is hütelen lenne azon tanokhoz, mellyeket egyszer már magáénak vallott; miből megérthető azon buzgolkodása is, mellyet az egyház mellett szinlett, mig azt czélzatosan zavarokba dönteni törekedett. Iratait s költeményeit nemcsak terjeszté a nép között, hanem, mint Socrates, maga is házról házra járt, hogy kérdések által meggyőződést eszközöljön. Voltak-e gyermekeid, kérdé az asszonyokat, mielőtt azokat szülted? Ép olly lehetetlen lásd, hogy az Istennek fia lett legyen, mielőtt azt még nem is nemzette.“ Illy s egyéb, hallgatói eszéhez mért és sokszor pórias hasonlitásaival akárhányat meggyőzött arról, hogy az Atya Istennek a Fiu Isten előtt léteznie kellett.

Tanait tisztán tudományos oldalról tekintve, elmélete egy kisérlet volt: megfejteni a Szentháromság titkát a plátói eszmékből. Az, hogy a Fiu az Atya állagából (substantia) eredt legyen (okoskodottjő), meg nem állhat; mert ebből folyólag az isteni való (essentia) kiáradhatását (emanatióját) s következőleg annak eloszthatóságát és változhatóságát is kellene fölvenni. S aztán micsoda közvetlen viszony

képzelhető a tisztán szellemi és anyagi között. Olly nagy az Isten, hogy közvetlen ráhatás- és befolyását semmi teremtett lény meg nem birhatja; de meg az ő méltóságával meg nem fér, hogy véges lénynyel közvetlenül érintkezzék. Ugyanazért teremté az Igét, mint közvetitőt, mint Fiuistent, ki által a világ teremtetett s megváltatott. Ezen Fiu csak egy neme a fél istennek, demiurgos, ki az Atya eszméi szerint a teremtés munkáját végrehajtja; ő nem állaga az Atyának, következőleg nem Isten, hanem hasonlagos (ὁμοιούσιος) állag az Atyával, teremtmény, létrehozva a semmiből azért, hogy ő ismét a többi teremtményeket alkossa; nem öröktől való, hanem csak magát a világot megelőző időből. Még alantabb helyezé Arius a Szentlélek isteni személyt.

Már előbb is némellyek azon nézetben voltak, hogy a hittan formájára nézve misincs meghatározva, hogy az tisztán az érzemény dolga, aminthogy az egyházban előforduló különbségek is csak ugyanazon egy kereszténységi szellem különböző nyilvánulásai. Constantin és udvara példája nyomán, sokan megtértek, mielőtt önmagukat s a világot meggyőzték volna; azért közönbösség fészkelte be magát a kedélyekbe, s az elhanyagolt tanulás megkönnyité a tévely terjedését. Aztán a rationalismushozi hajlam is Arius mellett szóllt, ki a mysterium ellenébe az okszerüt állitotta szemközt.

Az emberi korlátolt ész előtt s ollyanoknál, kiknél a lélek röpte csak az alantabb körökre terjedt, könnyebb volt Jézust életében és halálában mint látnokot, mintsem Istent felfogni.

Sándor, antiochiai püspök, ki e tan veszélyességét jó korán felismerte, előre látván, hogy Arius ékesszólása- s dialecticájával tanainak hivőket szerzend, előbb megintette öt, s miután ez sikertelen maradt, több püspökkel egyetértve degradálta az ujitó papot, s az eretnekségről a többi egyházakat értesitette. Arius azonban makacsul tana mellett maradt, mellyet már több afrikai s palaestinai püspök is elfogadott, s minthogy olly vallásrendszerben, minő a kereszténység, csaknem minden kérdés legott gyakorlativá válik, a vitába csakhamar a nép is bele elegyedett és lázongott; a pogányok pedig tapsoltak s a viszálkodó kereszténységet a szinkörökben paródiázták.

Constantin ez eseményekről a nicomediai püspök által, ki szinte Arius részén volt, értesülvén, ugy ahhoz, mint az alexandriai püspökhöz irt, állitván: hogy ezen egész vitajok „csak üres szóbeszéd, s hiu elme játék“ s minthogy lehetetlen illy magasztos és kényes dolgot felfogni, tehát békülnének ki. Bizonynyal pedig ezen kérdés, ha vajjon a kereszténység alkotója Isten-e, a mindenek

alkotójával egyenlő és consubstantialis? vagy csak hozzá hasonló? nem üres kérdés; mert ha Krisztus teremtmény, vagy az Atyától különböző Isten, akkor mindazok, kik őt imádják, vagy bálványozók, vagy két istent imádók.

Azon kivül amaz iskolai szörszálhasogatások alatt lappangott a tiszta deismus, melly a pogányságot az evangeliummal kiegyeztetni törekedett, s a tévely annyival kecsegtetőbb lőn, hogy a pogány tudósok reform-törekvéseivel ugyanegy uton találkozott. De mivel az arianismus Istennek közvetlen behatását az emberre tagadja, s ennél fogva a malasztot is tagadja s ekként Isten és az emberiség között amaz ürt ujra felállitja, melly a pogány századokban fenállott; továbbá nem ismeri el Krisztust példányképül, mellynek hasonlóságára való törekvés az emberre nézve érdem (mi a gyakorlati kereszténység alapja); és végre az eredeti bünt is tagadja, mivelhogy szerinte az ember olly mértékben, mint azt az eredeti bün fogalma fölteszi, Istent meg sem bánthatja: látni való, miért tulajdonitottak ezen eretnekségnek az orthodoxok olly nagy fontosságot, és hogy az egyház, mint őre a tiszta igazságnak, határozottan ellene szegült olly tannak, melly a hit alapjait, a remény támaszát, a szeretet tápját támadta meg.

Sz. Athanáz. 296—373.

Athanáz, az alexandriai püspök diaconja, kinek korábbi életes működéséről csak azt tudjuk, hogy irt a pogányok ellen, azonnal fölismeré a dolgok mélyére ható ritka éles látásával, hogy az egész arianismus „ármánynyal körülszött gondolat;“ hogy tehát e tévelyt utolsó következményében egy csapással megdöntse, az igazság legfelsőbb fokáig emelkedék, kinyilatkoztatva, hogy Krisztus az Atyának bölcsesége, örök igazság, változhatlan, öröktől való mint az Atya. Kétségkivül az ő ösztönzésére hitt össze az alexandriai püspök egy zsinatot (321), melly Ariust „kiközösité az egyházból, melly Krisztus istenségét imádja;“ ez azonban meg nem alázta magát, inkább azon működött most és pedig sikerrel, hogy követőkre szert tegyen. Igy keletkezett az egyházban a szakadás; és az államhatalom most először lép föl az egyház javára, mellynek eddig ellensége vala.

Constantin elismerte az egyház függetlenségét, mindazáltal az egyházi mozgalmakat figyelem nélkül nem hagyhatta. A keresztény vallás terjedése a birodalom politikai egységét megszaggatta, ugy hogy a császárok ennek hiveit tüzzel vassal kiirtani törekedtek. Mindennek daczára ezek száma annyira növekedett, hogy a többséget ők képezték; azért Constantin végre ez uj vallás hiveihez állott, hogy az egységet visszaállitsa és pedig a kereszténység szellemében. De alig

fogott Constantin a nagy munkához, midőn a kereszténység pártokra szakadt, midőn a hitegység felbomlott, ama hitegység, mellyel a kereszténység a pogány vélemények sokfélesége irányában dicsekedett[1]).

Constantin, ki kezdetben ez ügyet üres hittani vitaként tekinté, csakhamar fölismeré a kérdés komolyságát, midőn egyrészt a hitegységet veszélynek kitéve, másrészt az arianusokat véleményök védelmére lázongó szenvedélyességgel föllépni látta. Meg lévén győződve, hogy a hit dolgában magát az egyházat illeti az intézkedés, zsinatot hivott egybe, és pedig egyetemest. Mert miután Constantin a római világot a kereszténység közösségébe fölvenni törekedett, egyes egyházak határozványai nem leendettek czélhoz vezetők, hanem kellett, hogy maga az egyetemes egyház, az egységben istenileg visszaállitott emberiség képviselője, egy egyetemes zsinaton valóban mint egységes tünjék föl, s mindenelőtt alapitsa meg tanitását a kereszténység leglényegesb pontjáról, az Ige természetéről[2]).

Első egyetemes zsinat. 325.

A császár tehát a birodalom összes püspökeit Nicaeába Bithyniában hivta meg, s utazásuk könnyitésére szabad rendelkezésök alá bocsátá a posta-lovakat, mellyeket különben császári különös engedély nélkül magánzók nem használhattak; három hónapon maga látta el mindennel a megjelent 318 püspököt, ugyszinte az áldozárokat, diaconokat és acolythusokat. Sylvester pápa ezen zsinaton küldöttei által képviseltette magát; de tudós világiak közül is sokan jelentek meg védelmezni egyik, vagy másik fél ügyét. Ez alkalomra még pogány bölcsészek is jöttek Nicaeába, kiket részben az általános tudományos érdekek vonzottak oda, részben a kaján káröröm, kinevethetni ezen, magában az egyházban fölmerült vitákat, s azokból

[1]) Lásd: S. *Athanasii opera* ed. Montfaucon, Par. 1698. 3. vol. fol.

Hermant, *Vie de S. Athanase* Párizs 1671. 2. vol. 4. Első, ki az arianismus történetét megvilágitotta.

Travasa, *Storia critica della vita di Ario.* Venez. 1746.

Maimbourg, *Hist. de l' Arianisme*, Pár. 1675.

Combefis, *Bibl. Patrum Concionatoria.* U. o.

Möhler, *Athanasius der Gr. und die Kirche seiner Zeit, besonders im Kampfe mit dem Arianismus*, Mainz, 1827.

Klose, *Geschichte und Lehre des Eunomius* Kiel 1833.

[2]) A zsinatok történeteit megirták Labbe és Harduin atyák. Coleti szinte kiadott Velenczében egy gyüjteményt a zsinatokról, mihez Mansi D. atya Luccában egy pót-kötetet adott ki. Németországi részletes tartományi zsinatokat Hartzheim atya irta meg; a magyarországiakat *Péterfi*; spanyolországiakat *d' Aguirra* bibornok; angolországiakat *Wilkins.*

gúnyt üzhetni. De az legkevésbbé sem volt nevetséges, sőt uj és csodálatot gerjesztő tünemény volt ezen zsinat, mellyen minden nemzetek képviselői, a tudomány és erény emberei, egybegyülve szabadon határoznak az emberiség legnagyobb érdekei fölött, a fölött, mit kelljen hinni és cselekedni s mitől őrizkedni. Némellyek az atyák közől testükön viselék még azon hitért szenvedett vértanuság sebhelyeit, mellyet most élőszóval védelmezni jöttek; mások ismét nagy hirben állottak tudományosságuk, erényeik sőt csodatételeik által. Első sorban tüntek föl egyrészt Arius mint ügyes dialecticus, kifogyhatlan az elmés kitérésekben s egy nagy szellem minden fegyverével ügye védelmére kész; másrészt Athanáz, még csak diacon, aztán évek hosszú során át az orthodox hitnek legbuzgóbb s legbátrabb bajnoka.

Mindkét fél által számos emlékirat terjesztetett a császár elé, ez azonban azok szerzőit magához hivatván, hozzájok igy szólt: „Fölöttetek nem itélhetnek az emberek, mert tinektek hatalmatok van az Istentől itélni fölöttünk; Ő hozzá tartozik tehát ügyötökben itélni, ti pedig egyesüljetek s határozzatok a hit dolgában.“ Ezt mondva irataikat megégette (jun. 9.).

Néhány zárt előleges tanácskozmány után megnyittattak a nyilvános ülések, mellyeken maga a császár is azon méltósággal, mellyet az ügy szentsége s a gyülekezet iránti tisztelet megkivánt, jelen volt[1]). Folyt aztán a theologicus vita, melly azzal fejezteték be, hogy a zsinat egy platonicus kifejezést fogadott el, midőn kimondotta, hogy a Fiu egy állagu (ὁμούσιος, consubstantialis) az Atyával; végre egy hitvallást szerkesztett s Ariust s követőit elitélte.

Fegyelem.

De a hitigazságokon kivül a zsinatok az egyházi fegyelemmel is foglalkoztak. Igy az arlesi zsinatban rendeltetett: hogy a keresztények a fegyvert le ne tegyék, midőn az egyház békét élvez, a szinházakat ne látogassák, s a szinkörben kocsisokul föl ne lépjenek; ha utaznak, hacsak nem hivatalnokok, püspökeiktől igazoló levelet vigyenek, hogy keresztények. Az ancyrai és neo-caesareai zsinat gondjait fordità azokra, kik az üldözések alatt elcsüggedtek; azon papokat és diaconokat, kik vezeklési szigorból magukat a huseledelektől megtartoztatták, legalább azoknak megizlelésére és arra kötelezte, hogy a zsirral készitett étkeket meg ne vessék: mivelhogy sokan a jámborságot illyetén külső cselekedetekben helyezték.

A nicaeai zsinat eldönté a husvét megtartásának ideje körül tá-

[1]) Megcsókolá Paphnutius thebaisi püspök hitért szenvedett sebhelyeit.

madt vitát is (L. VI. könyv. 537. lap.). Ezen kérdés csak látszólag volt nem-lényeges; mert annak eldöntésével megpecsételtetett a kereszténységnek a zsidóságtóli végleges elválása és a római egyháznak főssége, miután ezen egyház gyakorlata a husvét megtartásának idejére nézve (a tavaszi éjnapegyenlőséghez legközelebbi holdtöltc utáni vasárnapon) átalános szabályylyá emeltetett.

Az egyházi rendek fölvételétől eltiltattak, kik tulhajtott buzgalomból önmagukat nemző részeikben megcsonkitották: ez volt a valesianusok kárhoztatása, melly felekezett Arábia és a Jordán között volt elterjedve. Megtiltatott a papoknak a házas élet, jóllehet az egyes egyházaknak megengedtetett, hogy eddigi szokásuk mellett maradhassanak; de szigoru erkölcsi életrend mindnyájának meghagyatott. Végre rendeltetett, hogy minden püspök legalább tartományabeli három püspök által iktattassék be s a metropolitától erősittessék meg.

A zsinat határozatai az egész birodalomban közhirré tétettek, maga Constantin sajátkezüleg irt levelek kisérctében buzgón terjeszté azokat. Ezen kivül Ariust Illyricumba számüzte[1]), kit azonban négy év mulva Constantia nővére kérelmére visszahivott, ki egyszersmind a császárban olly gyanut keltett, mintha Arius a rágalmaknak volna áldozata. Azért Athanázt is, ki azalatt az alexandriai püspöki székre emelkedett, fölszólitotta, hogy Ariust egyháza kebelébe fogadná vissza, mit Athanáz állhatatosan megtagadott. Hosszas dolog volna elősorolni mindazon rágalmakat, cseleket és álzsinatokat, mellyekkel az ariánusok a nicaeai hitvallás legbuzgóbb védőit megbuktatni, sőt magát a császárt is tévutra vezetni törekedtek. Különösen Athanázt, legbátrabb s legrendithetlenebb ellenöket iparkodtak tönkre tenni; legkülönösb vétségekről vádolták, és, hogy magát igazolja, a tyrusi ál-zsinatra hivták meg (335.). Athanáz az eredményt előre látva, rögtön Konstantinápolyba megy, s a császárt, nehogy ez a kihallgatást töle megtagadhassa az utczán lepi meg. Constantinra kellemetlenül hatott e találkozás, de meghatva a püspök állhatossága s ékesszólása által végig hallgatta a tyrusi ál-zsinat koholmányait. Többi

[1]) Socrates *egyháztörténetében* Constantinnak egy leveléről szól, melly halálbüntetést szab mindazokra, kiknél Ariusnak valamelly irata találtatik. Valóban különös dolog lett volna, hogy mig maga az eretnek csak számüzetett, addig az ő iratainak birtokában lévők halállal büntettessenek. Aztán Constantin több önmérsékkettel birt, hogysem illy tulzó rendszabályokhoz nyult lett légyen; de maga a zsinat is, a helyett hogy az eretnekek megbüntetését követelte volna, csak az eretnek-tant kárhoztatta s annak követőit kiközösitette, és sajnálkozását fejezte ki a számüzöttek fölött.

közt arról is vádolták, hogy az egyiptomi hajókat, mellyek Alexandriából a fővárosba gabnát szállítottak, feltartóztatni akarta. És a császár, jóllehet ártatlanságáról meg volt győződve, jónak látta Athanázt püspöki székhelyétől távol tartani, s számüzte Trierbe, hol huszonnyolcz hónapig tartozkodott. Ebben diadalát látta az ellenfél, és Arius, ki utánozhatlan ravaszságával minden előnyös alkalmat mesterileg tudott felhasználni, fáradhatlan volt támadásaiban. Majd az ellen kelt ki, hogy a dogmába egy, a szentirásban nem használt szó fölvétetett; majd vakmerőségnek állitá megfejthetlen dolgokat megfejteni akarni; majd tanait az ál-zsinatokban védelmezé; végre a császárt kétértelmü hitvallással tévutra vezeté, ki aztán a konstantinápolyi püspöknek meghagyta, hogy Ariust egyháza kebelébe fogadja. De midőn ez eretnekfőnök az Apostolok egyházába ünnepélyes menettel elindulandó vala, hirtelen nagy fájdalmakat érze beleiben, félre vonult s halva találtaték vérében fetrengve, ... volt, ki csodát, volt, ki büntetést, és volt, ki véletlent látott ez eseményben (336.).

Halálával azonban nem hogy elaludt volna, hanem inkább hevesebb lángokban tört ki az általa élesztett tüz. Az ariánusok néhány év alatt nem kevesebb mint tizennyolcz hitvallást hirdettek ki; részletes zsinataik egymással ellenkező határozatokat hoztak; majd az egyik, majd a másik pártnak üldözése csaknem szakadatlanul folyt, és Hilarius poitiersi püspök ekként panaszkodék: „Siralmas s nem kevésbbé veszélyes állapot az, hogy az emberek közt annyi a hitvallás (symbolum), mennyi a vélemény, annyiféle a tanitás, hányfélék a hajlamok, annyi forrása van a rágalomnak, mint mennyi bennünk a fogyatkozások száma: mert mi magunk tetszésünk szerint készitünk hitvallásokat, s tetszésünk szerint értelmezzük azokat. Különböző zsinatok elvetették, elfogadták, magyarázták e szót: omousion; mindenütt vitatkoznak az Atyának a Fiuval való részbeni vagy teljes egyenlőségéről, és évenkint, sőt havonkint jelennek meg uj formulák, hogy megfoghatlan titkok megmagyaráztassanak. Fájlaljuk, a mi megtörtént; védelmezzük, a mit fájlalnunk kellene; minmagunkban kárhoztatjuk mások tanát és másokban saját magunkét, s midőn igy egymást rontjuk, minmagunk vagyunk kölcsönös romlásunk okai[1]).“

[1]) *Ad Constantium* lib. II. 4. 5.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A hanyatló római birodalom államszerkezete.

Mielőtt Constantin gyönge elméjü fiai uralkodására átmennénk, vessünk egy pillanatot ama polgári és katonai szerkezetre, mellyet Diocletian létrehozott, Constantin megjavitott s utódai befejeztek[1]). Három századon át a császár nem az állam uralkodójául, hanem az egész haderő főparancsnokául tekintetett. Közigazgatási és törvényhozói hatalmat csak annyiban gyakorolt, mennyiben a különféle tisztségeket katonai önkénynyel önszemélyében öszpontositotta. És ezen az uton, mellyre legelőször Augustus tért, följutott a császár az uralkodói hatalomra, de a democratia elnyomásával; ámde ezen monarchia, nem lévén biztos alapja, szüntelen nyugtalanittatott forradalmak által, mellyeket most már nem a nép (plebs), hanem a katonaság idézett elő. Ennek hatalmaskodását megsemmisiteni czélul tűzé ki magának Diocletian, és csak ez által sikerült neki egy független uralkodói hatalmat megalapitani. Ezen rendszert követték s központositás által teljesen életbe léptették az ő utódai, és most a régi formák a köztársaság eszméivel együtt elenyésztek, és sok czim uj elnevezéseknek engedett helyet. S ezen második átalakulással, melly a hatalmat nem annyira lényegében mint inkább külformáiban érinté, nem csak tökélyesbült a már előbb behozott monarchiai absolutismus, hanem rendszeresittetett s ez által nyomasztóbbá is lőn.

---

[1]) L. *Codex Theodosianus* Gotofredo és Ritter gazdag magyarázataival (Mantua 1748 ; *Notitia dignitatum utriusque imperii* császári évkönyv-féle kiadva Panciroli által **Grevius** *Thesaurus antiquit. rom.*-ban, VII. k. továbbá:

Lydus *De officiis romani imperii.*

Salvianus *De gubernatione Dei.*

Gibbon *Decline and fal'*, c. XVII.

Tabula Heracleensis ed. **Mazocchi**. Nápoly 1754.

Naudet *Des changemens operés dans toutes les parties de l' administration de l' empire romain.*

Guizot *Essai sur l' histoire de France.* Párizs 1833. — *Histoire de la civilisation en France.* U. o. 1829.

Raynouard *Histoire du droit municipal en France.* U. o. 1836.

Savigny *Gesch. des Röm. Rechts im Mittelalter.* Heidelberg 1814—26.

Walter *Römische Rechtsgeschichte.* Roma 1834.

Roth *De re municipali Romanorum.* Stuttgard 1801.

Fauriel *Histoire de la Gaule méridionale.* Párizs 1836.

A régi egyszerüség, mellyel a római az állam fejével szokott érintkezni, hiú czimeknek engedett helyt. A császár a legtöbb államhivatalnokokat a hozzájok intézett leveleiben: „serenissimus, excellentissimus, eminentissimus, gravissimus, illustrissimus“ stb czimezte, s valamelly czimnek illetéktelen használata, habár tudatlanságból, szentségtörésnek tekintetett[1]). Ez uj méltóságok jelvényei öltözet, disz és kiséretre nézve részletesen előirattak; a kinevező-leveleken a császár képe, vagy diadalmi szekér, vagy azon tartománynak vagy seregnek jelvényei voltak láthatók, mellynek kormányzására vagy vezényletére valaki kineveztetett.

Senatus.

A senatus, „ez örökös tanácsa a köztársaságnak, a népek-, a nemzetek- és a királyoknak,“ [2]) semmivé lett a császárok mesterkedései által, kik kárörömmel nézték, miként alacsonyitja le magát aljas hizelgéseivel. Ezen testület, mellyet egykor Cineas a királyok gyülekezetével hasonlitott össze, annyira sülyedett már, hogy hosszú üléseiben nem tett egyebet, mint hogy piszkot szórt a bukott császárok emlékére, ellenben az ujonan megválasztottakat szolgai hizelgéssel dicsőitette[3]); és miután a hizelgés minden szólamait kimeritette, komolyan azzal foglalkozék, hogy az uj államfőt éltető s magasztaló fölkiáltások számba vétessenek s feljegyeztessenek[4]). Az első császárok levelek, emlékiratok (libelli) s előterjesztvények (orationes) alakjában közölték a senatussal akaratukat, melly ennek beleegyezése által törvény erőt nyert; a későbbi császárok azonban saját teljhatalmukból intézkedtek, s rendeleteik Edicta, Rescripta és Constitutiones nevek alatt már a

---

[1]) *Si quis indebitum sibi locum usurpaverit, nulla ignoratione defendat, sitque plane sacrilegii reus, qui divina praecepta neglexerit.* Gratian törvénye a *theodosiusi codex*-ben lib. VI. tit. 5. l. 2.

[2]) **Cicero** *pro Sextio*, 65; *pro domo sua*, 28.

[3]) Lampridius-nál két lapot tesz azon átkozódás, mellyet a senatus Commodus ellen mondott (*in Comm.* 18, 19.); nem kevésbbé undoritók a Heliogabalus ellen mondottak (*in Alex. Sev.* 6. 7. 9.).

[4]) Vopiscusnál egész jegyzőkönyvet találunk II. Claudius gothicus magasztalására történt fölkiáltásokról. Levele fölolvasása után, mellyben császárrá lett emeltetését a senatussal tudatja, a fölkiáltások következők voltak: *Claudius Augustus, magasztaljanak fel az istenek!* 60-szor lett ismételve; *Claudius Augustus, mi mindig téged ohajtottunk urunkká!* 40-szer; *Claudius Augustus, a köztársaság utánad vágyott!* 40-szer; *Claudius Augustus, testvérünk, atyánk, jó senator, valódi uralkodó!* 80-szor; *Claudius Augustus, szabadits meg Aureolustól!* 5-ször; *a palmyraiaktól!* 5-ször; *Zenobia és Victoriától!* 5-ször. Ezen számok egyébiránt nem jelentőség nélküliek.

III. században törvény-erővel birtak. A senatusnak most már nem maradt egyéb teendője, mint a császár által eléje terjesztett intézményeket consultumok alakjába önteni, az uj Augustust elismerni, s számára halála után vagy oltárokat vagy bitófát emelni[1]). Diocletian kizárta a senatust a birodalom kormányából, ugyszinte az államkincstár kezelése és a tartományok igazgatása fölötti felügyelőségi jogát elvette tőle, csak némelly jelentéktelen dolgokat hagyva meg neki. Ellenben a Patres conscripti sértetlenül megtartották a laticlavium ot (széles bibor-szegélyt), a fekete lábbelit az ezüst félholddal, és a szinkörökben a tisztelet-helyt, és méltóságuk, a monarchia szelleme szerint, átörökithető volt.

Consulok.

Diocletian után a consulokat nem többé a nép és a senatus, hanem a császár[2]) és pedig teljhatalmánál fogva választotta[3]).

Ezen tisztviselők nevei s mellképei elefántcsontból készült s megaranyozott táblácskákon (dyptica) ezután is ajándékul a városok, hatóságok és nép között osztattak szét. Beiktatásuk a császár székhelyén történt. Selyem és aranynyal gazdagon himzett biborba öltözve, drágakövekkel földiszitve, január első napján ünnepélyesen mentek a forum-ra, körülvéve lictoraiktól s kisértetve első polgári és katonai méltóságoktól. Itt helyet foglalván elefántcsontból való birói székeiken, joghatóságot gyakoroltak szabadnak nyilvánitva egy rabszolgát, és ünnepélyeket adtak, mint hajdan Rómában szokás volt. Ezen ünnepélyek Konstantinápolyban évenkint négyezer font aranyba kerültek; a kevésbbé vagyonos consulok költségeit részben az állam fedezte. És ebben és még azon megtiszteltetésben, hogy az év az ő nevökről neveztetett el, állott az egész consuli hivatal; és a consulok

---

[1]) Caesartól Diocletianig 53-an istenittettek, köztök 15 nő és a gyalázatos Antinous.

[2]) Ausonius Gratian császárnak megköszönvén a tőle nyert consulatust, szerencsésnek mondja magát, hogy nem volt kénytelen e méltóság elnyerése végett magát a nép előtt megalázni: *Consul ego, Imperator auguste, munere tuo, non passus septa, neque campum, non suffragia, non puncta, non loculos: qui non prensaverim manus, nec consalutantium confusae occursu, aut sua amicis nomina non reddiderim, aut aliena imposuerim; qui tribus non circuivi, centurias non adulavi, jure vocatis classibus non intremui, nihil cum sequestre deposui, cum diribitore nil pepigi. Romanus populus, Martius campus, equester ordo, rostra, ovilia, senatus, curia, unus mihi omnia Gratianus.* Gratiarum actio pro consulatu.

[3]) Gratian Ausoniushoz igy irt: *Cum de consulibus in annum creandis solus mecum volutarem . . .; te consulem et designavi et declaravi, et priorem nuncupavi.*

elég kislelkűek voltak örülni olly méltóság elnyerésén, mellyben nem vala semmi teendőjök[1]).

Patriciusok.

A régi patriciusok a háboruk, a számüzések és kivégzések következtében, mellyekkel a császárok alattvalóikat véres kézzel egyenlőkké tenni iparkodtak, eltüntek. Constantin ruházott föl néhányat ezen méltósággal élethosszra, kik rangra nézve alig lévén kisebbek a consuloknál, a császár és köztársadalom atyáinak (patres adoptivi) neveztettek. Ugyanesak Constantin, belátva, milly erős támasza volna a trónnak az aristocratiában, létrehozott egy uj aristocratiát, mellynek ne legyenek őrizni való jogai és emlékei, hanem egészen a császár szolgálatában álljon, kitől egyedül fényét veszi. Sorozta pedig azt négy osztályba: illustres, spectabiles, clarissimi és perfectissimi. Clarissimi czim illette a senatorokat mint testületet; spectabiles voltak a tartományok kormányzói és kik rang vagy hivatal által a tömegből kiváltak; illustres a consulok és patriciusok, a római és konstantinápolyi praefectus praetorii, a tábornokok és a két udvari tiszt; ezekután jöttek a perfectissimi.

Praefecti praetorii.

Láttuk, milly gyorsan s a hatalom milly magas polczára emelkedtek a testőrség főnökei (praefecti praetorii), kik Severustól egész Diocletianig a birodalom első ministerei voltak, s a birodalom polgári s katonai kormányzatát kezökben tarták. De midőn a praetorianusok (testőrség) megbuktattattak s eltöröltettek, főnökeik hatalma is elenyészett, s belőlök polgári tisztviselők lettek. A Diocletián által behozott felosztás szerint Constantin négy praetorii praefectus-t nevezett: a keletit, kinek kormányzati köre Egyiptomtól Phasisig s Hacmustól Perzsiáig terjedett[2]); az illyricumit, kinek kormánya alatt

---

[1]) *In consulatu honos sine labore suscipitur.* **Mamertin**, *Paneg. vet.* XI. 2.

[2]) Magában foglalva: 1) **Thraciát**, melly következő öt tartományra volt fölosztva: europai Thraciára, Herminunt, Rhodope, Moesia és Scythiára. 2) **Ázsiát** Ephesus fővárossal és következő tizenkét tartománynyal: Pamphylia, Hellespontus, Lydia, Pisidia, Lycaonia, Phrygia pacatiana, Phrygia salutaris, Caria, Lycia, Rhodus, Lesbos és a Cycladok. 3) **Pontust** Caesarea fővárossal és tizenegy tartománynyal: Paphlagonia, Galatia proconsularis, Bithynia, Honoriades, Cappadocia prima és secunda, Pontus polemoniacus, Hellenopontus, Armenia prima et secunda, Galatia salutaris. 4) **Egyiptust** Alexandria fővárossal és hat tartománynyal: Felső-Libya vagy pentapolitana, Alsó-Libya, Thebais, tulajdonképi Egyiptus, Arcadia, Augustanica. 5) **Keletet** Antiochia fővárossal tizenöt tartománynyal: Palaestina prima, secunda és salutaris, Phoenicia prima, secunda és euphratensis, Syria, Cilicia prima és secunda, Cyprus, Arabia, Isauria, Syria salutaris, Osroene, Mesopotamia.

Pannonia, Dacia, Macedonia[1]) és Görögország állott; a galliait, ki e tartományon kivül még Britanniát és Hispaniát igazgatta[2]); az italiait, kinek kormánya alá e félszigeten kivül Rhaetia a Dunáig, a Földközitenger szigetei és az afrikai tartomány tartozott[3]).

A pénzügyet kezelni, igazságot szolgáltatni, szabályozni a pénzt, felügyelni az utakra, magtárakra, kereskedelemre s mindenre, mitől a birodalom anyagi jóléte föltételeztetik; továbbá a császári rendeleteket magyarázni, a körülményekhez képest módositani és életbe léptetni, a tartományi helytartókra (Rectores Provinciarum) felügyelni, s fontosb ügyekben a legfelsőbb biróságot gyakorolni: ezek valának teendöik eme magas tisztviselőknek, kiket azért Ammianus Marcellinus másod rangu császároknak nevezett el.

Városi Praefectus-ok.

Róma és Konstantinápoly nem volt a praefectus praetorii hatósága alá vetve, mert e két fővárosnak saját praefectusai voltak. A római praefectus, kit Augustus a város rendőri ügyei vezetése végett nevezett, csakhamar saját hatásköre alá vonta mindazon ügyek elintézését, mellyek előbb a praetorok hatósága alá tartoztak; majd a senatusban a consulok helyett elnökölni kezdett; végre mintegy száz mérföldnyi körből hozzája intéztettek a felebbezések, s ő vala a város első elüljárója; az ő oldala mellett tizenöt tisztviselő őrködött a város biztonsága, élelmezése és tisztasága fölött, és ezek egyikére különösen az emlékoszlopok és szobrokra való felügyelet volt bízva[4]). Illy városi főnökség Konstantinápolyba is behozatott.

---

[1]) Fölosztva következő tartományokra: Achaia, Macedonia propria, Creta, Thessalia, Epirus, Macedonia salutaris.

[2]) **Gallia** következő tizenhét tartományból állott: Viennensis, Germania prima és secunda, Belgica prima és secunda, Alpes maritimae és penninae, Maxima Sequanorum, Aquitania prima és secunda, Novempopulania, Narbonensis prima és secunda, Lugdunensis prima, secunda, turonica és senonica. — **Hispani**-ának hét tartománya volt: Baetica, Lusitania, Gallaecia, Tarraconensis, Carthaginensis, Tingitana és a Balcarok. — **Britanniá**-nak öt: Maxima caesariensis, Valentia, Britannia prima és secunda, és Flavia caesariensis.

[3]) A nyugati **Illyricum** hat tartományból állott: Pannonia prima és secunda, Savia, Dalmatia, Noricum mediterraneum és ripense; s fővárosa Sirmium volt. — **Afrika** öt tartományt foglalt magában: Carthaginensis, Byzacena, Mauritania sitifensis és caesariensis, Tripolitana. — **Italia** tartományai: Venetia, Aemilia, Liguria, Flaminia, Picenum annonarium és suburbicarium, Hetruria és Umbria, Campania, Sicilia, Apulia és Calabria, Lucania és Bruttium, Alpes Cottiae, Rhaetia prima és secunda, Samnium, Valeria, Sardinia és Corsica.

[4]) A római praefectustól tiz tartomány függött, provinciae suburbicariae név alatt, ugymint: Campania, Hetruria és Umbria, Picenum suburbicarium, Sicilia, Apulia, Calabria, Lucania és Bruttium, Samnium, Sardinia és Corsica, és

Megyék.

A polgári közigazgatást illetőleg a birodalom 13 megyére (dioecesis) volt fölosztva. Az első a Comes Orientis alatt állott, ki alatt ismét 600 apparitor azaz titkárok, ülnökök, küldérek álltak; ennyire szövevényes volt a közigazgatás! A második megye Egyiptust foglalta magában egy császári praefectus alatt, ki nem volt már római lovag, hanem rendkivüli hatalmat gyakorolt ezen ország szükségeihez képest. Egyéb megyék voltak: Ázsia, Pontus, Thracia, Macedonia, Dacia, Pannonia vagy nyugati Illyricum, Italia, Afrika, Gallia, Hispania és Britannia, mellyek vicariusok vagy vice-praefectusok által kormányoztattak.

Tartományok.

A megyék ismét 116 tartományra osztattak fel: 3 tartomány proconsul-ok, 37 consulares-ek, 5 corrector-ok és 71 praesidesek által kormányoztatott[1]). Mindezen hivatalnokok, jóllehet rangra és hatáskörre nézve egymástól különböztek, kezelték az igazság- és pénzügyet a praefectusok felügyelete alatt és a császári külön rendeletek szerint. Halálra is itélhettek, de itéletöket enyhiteni, valamint számüzési itéletet kimondani a praefectusok hatásköréhez tartozott. Szabályként állott, hogy az illető tartomány igazgatására bennszülött ne alkalmaztassék, sőt gondoskodva volt arról is, hogy ott rokonsági viszonyokat ne kössön, se földbirtokot se rabszolgákat ne szerezzen. Ez által átalában a visszaéléseknek és különösen a megvesztegethetéseknek elejét akarták venni; azonban már Constantin és még inkább utódai szüntelen arról panaszkodtak, hogy hivatalnokaik mindent árúba bocsátanak.

Lampridius egyik érdekes helyéből tudjuk, mi volt ezen helytartók jövedelme. Kaptak 20 font ezüstöt, 100 darab aranyat, 6 amphora bort, 2 öszvért, 2 lovat, 2 diszöltönyt (forensis), 1 közönséges ruhát (domestica), továbbá fürdőkádat, szakácsot, öszvérhajtót s ha nőtlenek voltak, egy ágyast, mi a szükséges dolgok közé számittatott[2]). Hivatalukból kilépve átadták az öszvéreket, lovakat, öszvérhajtókat és a szakácsot: a többit, ha szolgálatukkal a császár meg

---

Valeria. — A vicarius alatt pedig állottak: Liguria, Aemilia, Flaminia, Picenum annonarium és Venetia, mellyek Italia tartományainak neveztettek, mellyekhez utóbb hozzácsatoltattak: Istria, Alpes Cottiae, s a két Rhaetia.

[1]) Italiában egy *consularis* által igazgattattak: Aemilia, Liguria, Venetia, Picenum, Flaminia, Campania és Sicilia; *corrector*-ok által: Hetruria, Apulia, Calabria, Lucania és Bruttium; *praesides*-ek által: Samnium, Valeria, Alpes Cottiae, a két Rhaetia, Sardinia és Corsica.

[2]) *Quod sine his esse non possent.* In *Alex. Severo*, XLII.

volt elégedve, megtartották, ellenkező esetben négyszeresen fizették vissza.

Constantin a hadsereget még termesztményekben fizette, és midőn a szolgálati időt három lustrumra szoritotta, az elbocsátandó katonák megjutalmazására minden tizenötödik évben rendkivüli adót szedetett; ezen Indictio később időszámitásul használtatott és pedig a görögöknél 312. szept. 1-től, a császári iratokban szept. 24-től, a pápaiakban 313. jan. 1-től számitva[1]).

Az eddigi zendülések és az annyi hatalom-bitorló eléggé megmutatták, mennyire veszélyes a tartományi helytartóknak a polgári kormányzattal a katonai főparancsnokságot is átengedni; miért Constantin e kettőt egymástól elválasztotta. A főhadparancsnokság tehát két hadmesterre bizatott, egyikre a gyalogság, másikra a lovasság parancsnoksága; miután pedig a birodalom nyugatira és keletire oszlott, a hadparancsnokság négy hadmester közt lőn felosztva; székhelyeik a leginkább fenyegetett határvidékeken voltak, ugymint: a Rajnánál, alsó és felső Dunánál és az Euphratnál; még később nyolczra ment a hadmesterek száma.

A hadmester alatt 35 vezér (duces) állott, ugymint: 3 Britanniában, 6 Galliában, 1 Hispaniában, 1 Italiában, 5 a felső- s 4 az alsó Dunánál, 8 Ázsiában, 3 Egyiptusban, 4 Afrikában. Megkülönböztető jelül arany övet viseltek, tizen közülök comites czimmel tüntettettek ki; zsoldjukon kivül 190 szolga- és 158 ló-tartási dijt is huztak; nem avatkozhattak a polgári kormányzatba ép úgy mint a polgári tisztviselők nem avatkozhattak a katonaiba. Habár ezen fölosztás által az állam gyengült is, de a belbéke mégis biztosabb lábra állittatott, mert illy módon a katonai kényuralom, a democratiának ezen egyedüli és legszerencsétlenebb maradványa megsemmisittetett, nem történhetvén meg, hogy, mint Ammianus mondja, a harczosok fejöket fölemelhessék.

Hadsereg.

A hadszolgálat az adózásnak egy nemévé vált, miután a senatorok-, udvari tisztviselők-, pogány papok- és a fő decuriónak bizonyos számú harczképes katonát kellett kiállitaniok, vagy pedig egy-

[1]) Igy némellyek. Savigny ellenben (*Über die römische Steuerverfassung*) azt tartja, hogy az *indictio* nem volt egyéb, mint a cataster megujitása. Egyéb iránt bizonyos, hogy már Diocletian alatt volt behozva; sőt Cedrenus (in *Annalibus* p. 258) mondja, hogy Augustus idejében kezdődött.

egy ember helyett 30—36 arany soldót fizetniök.[1]) Ez összeg bizonyitja, milly gyéren akadtak önkénytesek; s valóban a magas zsold és gyakori ajándokok daczára is a katonáskodás olly rettegett állássá fajult, hogy sokan, csakhogy attól megmenekedjenek, ujjaikat megcsonkitották; s jóllehet alacsonyabb katona-mérték hozatott be, s a rabszolgák is vétettek föl, mégis hogy seregeiket kiegészitsék, a császárok kénytelenek voltak a kiszolgált katonáknak földet biztositani olly kikötéssel, hogy fiaik, férfi kort elérve, a seregbe lépjenek, becsület-, birtok- sőt életvesztés büntetése alatt[2]). A katonánál megkivántatott, hogy 18-ik évét elérte s hogy ép, erős, egészséges s ne kis termetü legyen. Zsold fejében mindegyik kapott egy részlet kenyeret, bort, szalonnát és minden másodnap hust, a lovasság azon felül szénát és szalmát; e zsold helyett ollykor pénz adatott. Az adókötelezettek tartoztak ez élelmi szereket kitüzött helyekre összehordani, honnan a katonák illetéköket hazavitték, s mindenki köteles volt 20 napra valót elvinni.[3]) Keleten tizenöt s nyugaton tizenkilencz város fegyver és hadi gépek készitésével foglalkozott a birodalom szükségeire.

A határvidékekre Constantin tiszteket és katonákat telepitett, kiknek azon kikötéssel, hogy fiaik mind katonák legyenek, elidegenithetlen és adómentes földeket osztott ki. Ezen katona-gyarmatosok limitrophi (határvidékiek) névvel neveztettek, megkülönböztetésül a belszolgálatot tevő palatin seregektől, mellyek jobb bánásmód és jobb fizetés mellett a tartományokban elosztva feküdtek, és nemcsak a lakosságnak nagy terhére váltak, hanem a biztosság és jólét ölében, a fegyelemnel nem sokat törödve, elpuhultak. A limitrophok ezen, az övékhez képest hasonlithatlanul kevesebb fáradalmakkal küzdő seregek előnyös helyzetét zokon vették, s mindinkább elkedvetlenedtek, tudva azt is, hogy hátuk kellő harczképes seregek által fedve nincs. Ugyanazért a legszigorúbb büntetésekkeli fenyegetések daczára sem lehetett megakadályozni, hogy ezek a barbárokhoz át ne szökdössenek s betöréseiket elő ne segitsék. Ép olly kevéssé engedelmeskedtek azon rendeleteknek, mellyek nekik megtiltták a békés alattvalókat zaklatni, lovaikat idegen földön legeltetni, polgári ügyekbe ávatkozni[4]); de a veteránok sem hajtottak sokat

---

[1]) Codex Theodos. tit. *de tyron.*; l. 2, 6. *de desertor.*; l. 7. 15, 18, *de decur.*

[2]) Codex Theod. l. 7. *de veteranis*; *de filiis veteranorum.*

[3]) **Gottofredus** ad lib. VII. *de re militari.* Codex. Theod. vol. II.

[4]) Cod. Theod. l. 128 *de Decur.*

azon rendeletre, mellyben meghagyatott nekik, hogy kereskedéssel vagy parlagon heverő földek müvelésével foglalkozzanak [1]).

A legio 6000-ről 1000 vagy 1500 före szállittatott le, valószinüleg a lovasságnak elkülönitése folytán, mi által mozgékonyabbá lett ugyan, de erejének rovására, s hasonlitott azon ezredekhez, mellyek a XVII. század után hadseregeinkbe behozattak. A római hadsereg 132 legióból állott, s a fegyverben álló csapatok egész tömegét 645,000 före tehetni: nagy szám a régi hadseregekhez képest, de csekély a maiakhoz képest, miután ma ugyanazon területen, a teljes béke idején, két milliónál több ember áll fegyverben; mondják, hogy szükségesek a béke fenntartására! E mellett az idegen szövetségeseket nem lehetett nélkülözni, s góthok és alemannok még a legiókba és palatin seregbe is bevétettek, kik itt legmagasb tisztségekre s innen polgári hivatalokra fel egész a consulatusra is eljutottak; s minthogy képességök nem volt, ez által a curulis magistraturák tekintélye mindinkább alábbszállt.

Udvari tisztviselők.

A császár közvetlen környezetét 7 illustris képezé, megannyi titkos tanácsos, kikre személye, palotája s kincstára fölötti őrködés bizva volt. Egy herélt (eunuchus) mint főkamarás (praefectus sacri cubiculi) szüntelen a császár oldala mellett volt, akár komoly államügyekkel foglalkozott az, akár szórakozott, s körüle a legalacsonyabb szolgálatokat is megtette; a császár körüli folytonos léte s közeli érintkezései következtében igen könnyen kegyenczévé küzdhette föl magát és kitünően befolyásos állást foglalhatott el. Tőle függtek az asztal és ruhatár (comites sacrae vestis) felügyelői. Egy Magister officiorum, a palota legelső államhivatalnoka, mint az államügyek főnöke igazgatta a közügyeket, és minden a császárhoz intézett folyamodás csak az ő hivatalán (scrinium, ma bureau) át juthatott a császár elé. A folyó ügyeket 148 titkár, többnyire törvénytudó, 4 Respectabilis vezetése alatt, végezte. Idegen követekkeli közlekedés végett tolmácsok voltak alkalmazva, egy különösen a görög nyelvre. A Magister officiorum néhány száz futárral is rendelkezett, kik a kitünően jó utak és postaszolgálat segitségével az edictumokat, győzelmi hireket, az uj megválasztott consulok neveit a fővárosból a legtávolabbi tartományokba is elvitték. Különös fontosságot nyertek e futárok az által, hogy a tartományok állapota, a lakosok hangulata s a hivatalnokok maguk-

[1]) Cod. Theod. l. VII. 15, *de Indulg.*

viselete iránt szerzett tapasztalataikról is jelentést tőnek. Számuk idővel a tizezret meghaladta, s ekkor a népnek nagy terhére váltak, nemcsak szolgálattételi követeléseik, hanem és méginkább titkos feladásaik és könnyen megvesztegethető jellemök által. És e bajt az ismételten kiadott rendeletek sem voltak képesek orvosolni a császári udvarnak gyengesége s az ebből folyó lázadásoktóli félelme miatt.

Kincstartó.

Az államjövedelmek fölött egy comes (comes sacrarum, comes largitionum sacrarum) őrködött, ki mint államkincstárnok tizenegy osztályban száz meg száz hivatalnokkal foglalkozott a számadások vizsgálásával. Az ő felügyelete alatt voltak a pénzverdék, a bányák, a nyilvános pénztárak a különböző városokban, és a 29 tartományi adószedő. Ő ügyelt fel a külkereskedésre és az udvar és a sereg vászon- és gyapju-szövet szükségleteit előállító gyárakra, mellyekben rendszerint rabszolganők dolgoztak; keleten 26, nyugaton még több illy gyár létezett.

A Fiscus egy hivatalnoka (comes rerum privatarum) a császári magán-javakat kezelte, mellyek a meghóditott királyok és köztársaságok, nem különben a trónra jutott különféle családok uradalmaiból és az elkobzott javak- és birtokokból állottak. E magánjavakat Constantin tetemesen gyarapitá, midőn vallásos indokokból a comanai gazdag bálvány-templomot, mellynek főpapja Cappadocia fejedelme vala, bezáratta s az ahhoz tartozó nagykiterjedésü földeket, 6000 rabszolgával, kik az istennő szolgálatára voltak rendelve, és egy nagyszerü ménessel együtt, honnan aztán a lovak egyedül az udvar szolgálatára s a császári játékokhoz vétettek, magán-kincstárához csatoltatta. Ezen fekvőségeket aztán egy külön comes, mint jószágkormányzó kezelte, mig a tartományokban elszórt többi uradalmakat kisebb rangu hivatalnokok igazgatták.

Testőrség.

A császár testőrsége 3,500 emberből állott, leginkább örményekből, kik hét iskolára fölosztva két comes vezénylete alatt álltak. Ezek rendkivül pazaron voltak mindennel fölszerelve s aranynyal és ezüsttel kivert fegyvereket viseltek; közülök két válogatott lovas és gyalog osztály szemeltetett ki, s ezek protector-oknak neveztettek. Szolgálatuk csak a császári belső termekre szoritkozott, s a fővárosból csak akkor távoztak el, ha rendkivüli esetekben a császár parancsát gyorsan és erélylyel kellett foganatositani. A testőrök sorai közé fölvétetni volt a harczos legfőbb vágya és büszkesége.

Az elsorolt udvari hivatalnokok illustres-eknek hivattak.

A köztársaság korában, sőt az első császárok alatt is a hivatalnokok méltóságuk külső jelvényeit rendszerint csak hivatalos működésök alatt viselték; mihelyt ezen túl voltak, a consult, praetort sőt magát a császárt is alig lehetett más kísérettel látni, mint legfölebb cliensei-, szabadosai- és rabszolgáival. Diocletián ujitásai következtében azonban a pompa s az udvart elárasztó udvaronczok rendkivüli nagy száma áthatlan válaszfalat képezett a fejedelem és alattvalói között. A kifejlett fényüzés mellett most már olly szolgálatok is, mellyeket azelőtt rabszolgák végeztek, mint például az asztalnáli felszolgálás, de sőt a legszennyesebb foglalkozások is előkelő személyek által keresve kerestettek, nem annyira a fizetés mint az ezekkel járó előjogok és szabadalmak kedvéért. Ezen udvari szolgák mind honorarii voltak azaz olly senatorok, kiknek nem volt kötelességök a tanácsülésekben részt venni, és tizenöt évi szolgálat után fölmentettek mindazon kötelékektől, mellyek őket születésöknél fogva valamelly curiához, vagy testülethez kötötték. Tiszteleti codicillusok által (codicilli honorarii) olly személyek is felruháztattak udvari tisztséggel, kik a császárt soha sem szolgálták, s talán soha sem is látták, csakhogy névszerinti méltóságuk előjogait élvezhessék vagy annak legalább jelvényét viselhessék.

Könnyü belátni, hogy a birodalomnak amaz uj szervezése által az eddig elválasztva nem volt két hatalomnak elkülönitése czéloztatott. A tartományoknak s a polgári és katonai hatóságoknak illy mesterkélt s a legapróbb részletekig beható szerkezete a hivatalnokok valóságos hierarchiáját alkotá, kik egymásnak, mindnyájan pedig a császárnak lévén alávetve, elhárittatott a veszély, nehogy valaki felülemelkedjék s a hatalmat kezébe ragadja.

Az alattvalók állapota.

A birodalom szabad alattvalói három osztályra váltak, ugymint: a két főváros s a tartományi városok lakóira és a városokon kivüliekre.

Róma és Konstantinapoly lakói.

Ezek, habár a közterheknek alávetve, mégis bizonyos előjogok élvezetében voltak, mellyeknek leglényegesbikét azon gabna-osztalék tette, mellyel a tartományok egy külön hivatalnok (praefectus annonae) felügyelete alatt, időről időre a két fővárost ellátni kötelezettek. Az első rangot képezték a senatorok, a másodikat a lovagok, ezek után jött a nép, melly foglalkozása szerint czéhekre volt fölosztva s melly nyughatatlan, pártviszályt s czivakodást kedvelő

természeténél fogva majd félt, majd félelmes volt, egyedüli gyönyörét az erőszakoskodás- és rablásban találván.

Tartományi városok lakói.

A tartományi városok lakói a III. századig polgárok-, szövetségesek- (socii) és alattvalókra voltak felosztva. A mint azonban Caracalla a polgár-jogot mindnyájára kiterjesztette, mindnyájan a császár alattvalói lettek. S ekkor ezen városok lakói, eltekintve a rabszolgáktól, felosztattak senatorok-, curiales vagy decuriones- és népre (plebs). A senatorok a római és konstantinápolyi senatus árnyékának ugyszólva árnyékai voltak; névleges méltóságukat magától a császártól, hahogy kitünőbb hivatalt viseltek, vagy a senatustól ajánltattak, nyerték; utóbb e czim majd minden nagyobb földbirtokosnak megadatott. Előjogaik, mellyekért külön dijt fizetni és szükség idején rendkivüli segélylyel járulni tartoztak, abban álltak, hogy külön birói itélőszék alá tartoztak s a kinvallatás és a községi terhek alól föl voltak mentve [1]).

Decuriók vagy curialisok a benszülöttek (municipes) vagy a bevándorolt (incolae) birtokosok voltak, s miután állásuk több rendbeli költekezéssel volt összekötve, de a községi ügyek vezetésében is lényegesen befolytak, a municipalis törvények meghatározták, mennyi vagyonnal kelljen birniok. A II. században Como város curialisának százezer sestertius (19—20 ezer lira) értékü vagyonnal kellett birnia. 342-ben II. Constantius azt rendelte, hogy Antiochia város curiájához csak az tartozik, kinek 25 holdnyi birtoka van; 435-ben III. Valentinián 300 arany soldót elégségesnek határozta, mi 4,500 lirát tehetett [2]); ennyire alászállott a hajdan olly nagyon keresett s nagy áldozatokkal szerzett méltóság.

A néphez tartoztak a kisbirtokosok, iparosok és kereskedők, kik a városi közigazgatásból ki voltak zárva.

A történelem legkisebb fölvilágositást sem nyujt azon fontos tényre vonatkozólag, hogy a császárok alatt az ipar a rabszolgák kezéből a szabadokéra ment át. Mig azelőtt a gazdagabb polgár nem csak saját szükségleteire, hanem eladásra is mindennemü kézimunkát otthon rabszolgái által végeztette; most már minden városban

[1]) Némelly ujabbkoriak (**Raynouard** t. 1, c. 17; és **Fauriel** t. 1, c. 10) azon véleményben vannak, mintha minden városban egy, a curia fölött álló senatust képeztek volna. Mi azonban sehol nyomaira nem akadtunk illy provincialis senatusnak.

[2]) **Plinius** *Epist.* I. 19. — *Codex Theodos* XII. 3. l. 33. — *Nov. Theod.* 38.

találunk szabad iparosokból álló testületeket, kik fizetésért bárkinek és önállólag dolgoztak.

Városokon kivüli lakók.

A városokon kivül vagy szabad tulajdonosok, vagy földészek (coloni), vagy rabszolgák laktak. Ez utóbbiak értekezésünk tárgyát többé nem képezhetik: ők a házi állatoknál többnek nem tekintettek. A földészek mintegy közép osztályt képeztek a rabszolgák és szabadok között, és annyira az általuk müvelt földhez voltak kötve, hogy azzal eladattak vagy elosztattak; a törvény mégis emberileg intézkedett, midőn ugyanazon egy család tagjait egymástól elválasztani megtiltotta [1]).

A classicus kor jogtudósainál semmi említés nem történik a földészekről, mig Constantin után annál gyakrabban említtetnek. Ezen közép osztály eredetét tehát, mi pedig a rabszolgaság megszüntetéséhez egy lépés volt, homály boritja. Némellyek ez intézményt a germán intézmények utánzásából, mások a birodalomba telepitett barbár gyarmatokból származtatják, de legvalóbbszinüleg az a régi birtok-rendszer eredménye. Egy-egy vidék (pagus) lakóinak, saját földeiken kivül, joguk volt a közös földek (compascua, agri subsecivi, silvae communales) egy részéhez. Vespasián és Titus a közös földeket az állam-kincstár részére elsajátitotta, és Constantin azokat az istentisztelet szükségleteire fordittatta; ez által sokan ama birtokosok közül a legvégsőbb inségre jutottak, ugy hogy földeiket eladták és csak mint földészek (bérlők) tengették életöket [2]).

De ha mindjárt a röghöz, mellyen születtek, voltak is élethossziglan lekötve, személyökre nézve szabadok voltak, miért a római jog öket az ingenuus-okhoz számitja. Törvény által elismert jogkövetkezményekkel köthettek házasságot, habár másrészt a törvény öket röghöz kötött szolgáknak (servus terrae) nevezte. Földesurukat törvény elé nem idézhették meg, kivéve, ha saját állapotuk jött kérdésbe. Ennek vagy pénzben, vagy termesztményekben bizonyos megállapitott s el nem évülhető haszonbért fizettek; azonkivül az állam-kincstár irányában is adókötelesek voltak; a maradékból aztán éltek, a megtakaritottból földet is szerezhették, melly fölött azonban a földesurnak felsőbbségi joga fenmaradt. Súlyosabb állapot

[1]) Cod. Justin. X. *Communia utr. jud.*

[2]) *Nonnulli quum domicilia atque agellos suos aut pervasionibus perdunt, aut fugati ab exactoribus deserunt, quia tenere non possunt, fundos maiorum expetunt, atque coloni divitum fiunt.* **Salvianus** de gubern. Dei.

volt ez a rabszolgáénál, mert fel nem szabadittathattak, sem a földtől el nem választathattak [1]), sőt a szabadságot a papság [2]) vagy hadseregbe belépésök által sem nyerhették el.

Ezek száma a nehezebb idő-viszonyok alatt nemcsak növekedett, de helyzetök is mindinkább elviselhetlenebbé vált, elenyészvén egészen a szabad paraszt-osztály, melly jelenleg az államok erejét képezi. A kik szabadságuk elvesztésével magbarátkozni nem tudtak, a városokba menekedtek, hol csak ujabb nyomor várt rájok, mig a többiek zsarnok uraiktól vérig nyomatva, vagy az államkincstár által zsaroltatva nyilt lázadásokban törtek ki, mint a b a g a u d-ok [3]).

És mégis fontos vala az államra nézve a földészeket fentartani, nehogy az elhagyott földek száma tulságosan nagyra növekedjék. Ez okból az elhagyott földek müvelőinek adómentesség engedtetett, vagy az illy földek a jobb földet birók közt kiosztattak, olly fenyegetéssel, hogy ezeket is elvesztik, ha amazok müvelését elhanyagolják. De e rendszabályok czélhoz nem vezettek, mert a helyett hogy a bajt gyökeresen megorvosolták volna, inkább nyomasztóbban hatottak a földészre. Ugyancsak hasonló okból hozatott be az örökös haszonbér intézménye is (emphyteusis), mellynél fogva a birtok, müvelés végett, meghatározott bér mellett vagy bizonyos időre, vagy mindenkorra átengedtetett. A bérbe-adás ezen módja eredetileg csak az államkincstár és municipiumok birtokaiban divatozott; utóbb a magánosoknál is szokásba jött, midőn ezek közöl némellyek már egész tartományokat is birtak.

Municipalis szerkezet.

Caesar kora előtt minden municipium (helyhatóság) egy-egy, a a római köztársasággal szövetségben álló független köztársaságot képezett. A római köztársaság részére bizonyos számu fegyveresi álli-

[1]) *Quae enim differentia inter servos et adscriptitios intelligatur, cum uterque in domini sui positus sit potestate, et possit servum cum peculio manumittere, et adscriptitium cum terra dominio suo expellere?* Cod. Justin. XI. 47. — Talán túlhajtják a dolgot, kik Justiniánnak ezen helyét oda magyarázzák, mintha az az emancipatiót végképen kizárná. Igaz, hogy a földészek vagyis bérlök fölszabaditásáról (manumissio) sehol említés nincsen; de miután a földész azon földet, mellyhez bilincselve volt, megvehette vagy ajándékul nyerhette meg, sőt az, ura harminez éves távolléte után, reája tulajdonúl szállott, a manumissio talán fölösleges is volt.

[2]) Justinián ugyan utóbb megengedte, hogy papokká fölszenteltethessenek, de ugy hogy a földész kötelezettségei alól fel nem mentetted.

[3]) *Bagaud* szó celta nyelven zavargó gyülekezetet tesz. L. **Roth** *Ueber den bürgerlichen Zustand Galliens zur Zeit der fränkischen Eroberung.* München 1827.

tott ki, mellytől viszont ótalmat nyert. Némelly hivatalok viselésében részesittetett, melly jogot viszont a rómaiaknak saját falain belül biztositott. Egyébkint saját törvényeivel birt, tisztviselőit maga választá s belügyeit függetlenül kormányozta. Birt tehát polgári és községi szabadsággal, politikai szabadsága azonban a foedus-tól (Rómávali szövetségtől) függött.

Ollykor a municipium vagy kényszerittetve, vagy önként elfogadta a római polgári törvényeket, és ez esetben azon népek sorába lépett, mellyek fundi-knak (fundi populi) neveztettek.

A császárok alatt a fundi-k átalában a római joghoz alkalmazkodtak; és a municipalis jog azon városokat illette, mellyek a római polgárjog élvezetében voltak. Minek következtében a latin gyarmatok mind municipes-ek lettek, miután egész Italia római polgárjogot nyert; és midőn a szavazatjog lassanként elenyészett, municipium olly várost jelentett, melly a római polgárjog birtokában volt, minden tekintet nélkül a város eredetére. Az italiai városok a polgárjogot azon föltétel alatt nyerték, ha elfogadják a római polgári törvényeket is, igy ezek Rómával jogi egységet (unitas juridica) képeztek, jóllehet az italok politikai jogegyenlőséget ohajtottak. A galliai városok is fundi-kká lettek.

Mindez a lex Julia behozatalával vagy valamivel később történt meg; s ekkor Róma állása Italia irányában megváltozott, mert az nem volt többé köztársaságoktól körülvett köztársaság, hanem fővárosa egy nagy birodalomnak, mellynek főtartományát Italia képezé. A monarchia ezzel meg volt ugyan alapitva, de a szokásjog még mindig ellentétben állott vele, valamint az italiai városokban divó római köz- és magán-jog jelleme is municipalis volt. A hóditó népek minden időben saját intézményeik terjesztése által hitték uralmukat megszilárdithatni; ezt tette Róma is. De az egyeduralmi hatalom a politikai szabadság urává tette magát, és elidegenitette magától a községeket: viszont a községek a municipalis függetlenséghez ragaszkodtak, de nem volt elég erejök az absolut hatalom ellenében; hiányzott ekként az egyensúly, mi utóbb a birodalom romlását vonta maga után.

Megalakulván az egyeduralom, előállott a szükségesség a municipalis szabadság jellemét Italiában átalakitani, hogy az az egyed-

---

7. lap). — Salvianus mondja: *Vocamus rebellos, vocamus perditos, quos esse compulimus criminosos. Quibus enim aliis rebus Bagaudae facti sunt, nisi iniquitatibus nostris, nisi improbitatibus judicum?* De guberu. Dei.

uralmi császári politikával s a központositó kormány-alakkal összhangzásba hozassék. Igy jött létre a lex Julia municipalis, melylyet részben a heracleai táblák, s részben egy, valószinüleg Róma alapitása 709-ik évéből való, Paduában fölfedezett felirat tartott fenn.

711-ik évben Gallia Cisalpina törvénykezési igazgatására nézve általános statutum hozatott be[1]), mellynek formái inkább a praetor peregrinorum- mintsem az urbanus-éi valának. S ez valószinüleg a többi tartományokra is kiterjesztetett; de azért a kormányzati egység vagyis központositás csak jóval később érethetett el. Azalatt a municipiumok még folyvást virágzanak, s elneveztetnek respublica municipii; a felszabaditottak hasznos kézmüvek és ipar-ágakban kifejtett tevékenységök folytán tekintélyre vergődnek s az egyenlősités leghatalmasb eszközévé lesznek: uj nemzet keletkezik, képviseltetve egy közép-osztály által, melly a municipalis intézmények alatt született meg. De a mint e közép-osztály megdölt, romba dölt a municipium is.

A fenmaradt feliratok azt látszanak tanusitani, mintha még külön lovag-osztály is létezett volna, melly talán a különböző testületek tagjaiból alakult. Végre a plebejusok (plebs) is polgárokká lettek, azonban a jus honorum nélkül.

Valamint Rómában csak a jogok teljével biró polgárok voltak részesei a fenségi jognak, vagyis hogy egy tribusban szavazhattak és nyilvános államtisztségeket elnyerhettek: ugy a tartományi városokban ezen állást kizárólag a decuriók foglalták el. Midőn Augustus a külpolgárokat fölmenté attól, hogy a szavazásra személyesen jelenjenek meg, s a helyett ollykép intézkedett, hogy a szavazatok külön comitiákban szedessenek össze s aztán Rómába küldessenek, e jogot már csak a municipes-ekre szoritotta, kik alatt már nem, kivétel nélkül, a polgárok, hanem csak a hivatalokra egyedül képesitett (capere munera) decuriók (curiales, decuriones) értettek. S ekkor ezek tanácsa (ordo, curia) a tisztviselőkkel együtt igazgatta a várost, s nem az egész nép: s hogy az ne képezhessen ellensúlyt, a tisztviselők egyedül a curiabeliek közöl választattak[2]). A tisztviselők utódaikat önmaguk jelölhették ki, de minthogy egyuttal

[1]) *Lex Galliae Cisalpinae.*

[2]) V. ö. **Savigny** *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter.* II. fej. 8. §. — „Daczára a gazdag anyagnak, mellynek birtokában vagyunk, a curiai intézmény mindig a leghomályosb része leend a birodalmi törvényhozás történetében" Gibbon XXII. fej.

kezességet kelle vállalniok, azt inkább tehernek mint előnyűek tekintették, s a kijelölést közönségesen a tartomány helytartójának engedték át.

A város első magistratusát 2 duumviri vagy 4 quatuorviri juri dicundo képezték, kiknek hatáskörét a hajdani római consulokéhoz lehet hasonlitani, mielőtt t. i. ezek teendőiket a praetorokkal megosztották volna. Választattak egy évre; felügyeltek a városi közigazgatásra, a municipalis tanácsban elnököltek, s hogy a függetlenség elvesztése kevésbbé feltünő legyen, a korábbi köztársasági alakú Roma hatóságukat bizonyos határok között meghagyá, mellyeken túl a praetor hatósága állott be. Illy módón némelly intézmények a római hóditás után is fenmaradtak, mellyekre a római senatus is tekintettel volt, midőn a tartományokat rendezte. Gallia Cisalpina számára hozott rendezetben meghagyatott, hogy a magistratus külön birót nevezhessen, és részint bizonyos határok között, részint korlátlanul itélhessen, legyen imperium-a s főbiráskodási hatalma jeléül törvényszéke (tribunal). A milly mértékben azonban növekedett a császári hatalom, ép ugy szállt alá a municipiumok hatósága; a mi eredetileg kiváltság vagy jog volt, most kegyelmes engedménynyé lett, és a duumvir-ek helyhatósági közegekké sülyedtek alá imperium, hatalom, tribunal nélkül.

Sok italiai városnál a jurisdictiót egy a fővárosból évenkint küldött felügyelő (praefectus juri dicundo) gyakorolta; az illy praefecturák azonban egyéb italiai városok-, municipiumok- vagy gyarmatoktól csak névleg különböztek; igy Cicero Arpinum praefecturából származott, s mégis romai consullá lett.

A harmadik osztályu városi magistraturát a gondnok (curator quinquennalis) képezte, kinek hatáskörét a római censor és quaestor teendői tették; fölügyelt ugyanis a középitkezésekre, az adó-bérletek- s a városi javakra, mert a városoknak fekvő javaik is voltak s külön adókat szedtek [1]).

A curiák után a municipiumok legfőbb támaszát az igen elterjedt és tetemes kiváltságokkal fölruházott testületek képezték. A legtekintélyesebbek valának ezek közől az augustales-ek, mellyek vallásos jellemmel is birtak s a kereszténység elterjedtével megsemmisültek. Nagy hiba volt a császári politikától, hogy az állam-hatalmat a municipiumokétól elkülöniteni törekedett. Czélja volt az ősró-

[1]) **Ammianus Marcellinus** XXV. 4. — **Symmach.** Ep. 10. — *Cod. Theod. X. de op. publ.; de locat. fund.*

mai aristocratiát megsemmiteni, és föláldozta az egész társadalmi szerkezetet a községek függetlenségének az egész birodalomban, ugy hogy ezek egész a korlátlan zsarnokságig fajultak; az állam, melly nekik mindent megadott, viszont tőlük mindent követelt, s végre csupán pénzforrásokul tekinté azokat; s most már csak a népet vette szemügyre, mert ennek lázongásai félelmesek voltak.

Tartományok.

A tartományok eredeti kormányformái is egységes egészszé idomittattak át a császári egyeduralom alatt. Mindenütt tartományi curiák hozattak be, mellyek keveset különböztek a régi municipiumoktól; de nagy volt a különbség tekintve a tisztségeket. Ezek majd méltóságok voltak (honor), majd csak hivatalok (munus). A tartományi városoknál, mint például Galliában, a tisztségek jobbára hivatalok voltak, méltóságbeliek alig voltak, s ezek is inkább vallási teendőkre vonatkoztak; nem létezett ollyatén birodalmi méltóság, mint millyen Italiában a duumvirek volt, hacsak egyébként a város különös kedvezmény útján az italiai jog birtokában nem volt. Midőn Gallia a római uralom alá került, aristocratiailag szervezett független nemzetekből állott, mellyek között, a köztársaság korában, fenmaradhatott ugyan némi politikai összeköttetés, de a mint a császárság alatt a decuriók egyenlösitő rendszere behozatott, a régi intézmények el-eltünedeztek. A nemes gallok saját birtokaikon vagy a városi curiákban fentarták magukat, a nélkül hogy a törvénytől- vagy a tartomány kormányzójától függésöket valamelly előjog enyhitette volna.

Minden tartomány egy politikai testet képezett képviseltetve a közgyülés által, melly évenkint egyszer [1]), vagy kivételes körülmények között a praefectus pretorii engedelmével [2]) rendkivül is, a tartomány fővárosában szokott volt tartatni a honoratiorok, curialisok és szabad birtokosok részvéte mellett. Ezen tartományi gyülések határozatokat (decreta) adhattak ki, követeket küldhettek a császárhoz a helytartó (vicarius), a praeses vagy a praefectus praetorii akarata ellenére is.

Mint a régi Italiának egyik politikai sajátságát tüntettük fel a szabad municipalis szerkezetet, melly a római kényuralom daczára is sokáig fenn tudta magát tartani; mert a nép, miként Romában, folyton gyakorolta a gyülésekben döntő befolyását, és a magistratusok

---

[1]) **Ammianus Marcellinus** XXVIII. 6.

[2]) *Cod. Theod.* XII. 12. l. 4, 9, 11.

törvényeket hoztak s határozatokat adtak ki. Az italiai jog, mellyben kivételesen a tartományi városok is részesittettek, egyes polgárnak nem adott elöjogokat, de igenis a városoknak, mint testületeknek, megadta a földnek quiritariusi tulajdonjogát s a kereskedést, s ennek következtében a helyi vámoktóli mentességet, a mancipatio, usucapio és vindicatio képességét [1]).

Augustus utódai által a zsarnokság megszilárditására használt eszközök legfőbbike volt azon törekvés: Italiát, a régi kiváltságos szabadság fészkét, jogaiból lassanként kivetkeztetni. A végső csapást Commodus mérte reá, midőn az egész világnak megadta azt, mi kezdetben csak Rómának, utóbb Rómával az italiai félszigetnek volt kiváltságos joga. Italia mindamellett még jó ideig ment maradt az adózástól, mignem Diocletian, Maximiánt vévén maga mellé császártársul, ennek Italiát és Afrikát átengedte; Italia most már költségeit nem fedezhette a tartományok adózásaiból, hanem alá kellett magát vetnie hasonló teherviseléseknek, mellyek alól többé föl nem szabadittatott.

Később a duumvir-intézmény vagy az ezek hivatalát viselő magistratus birodalomszerte mindenütt megszünt; s a codex theodosianus szerint [2]) a curiában elnökölni s a községi igazgatást vezetni az első decuriót (principalis) illette, ki élethossziglan vagy legalább tizenöt évre lőn kinevezve e tisztségre, melly nem hivatal hanem méltóság volt; a decurio mintegy decánja volt a collegiumnak minden jurisdictio nélkül.

Igy talált módot a mindinkább terjedő császári kényuralom mindenhova belopózni és magába a köztársasági szerkezetü curiába is monarchicus formákat becsempészni. És mégis tekintve ezen testületnek látszólagos köztársasági szerkezetét, tekintve tudnillik azt, hogy ezután is mindenkinek, ki törvényes képességgel s bizonyos kellékekkel birt, minden megszoritás s a születési elöjogra tekintet nélkül, be kellett az album ba [3]) iratnia, az lévén a császár akarata,

[1]) Lásd V. könyv. II. fej.

[2]) Hogy Theodosius és Justinián codexe olly keveset foglalkozik a municipalis magistratusokkal, mig ellenben a classikai kor jogászai a municipiumokról minden nyomon emlékszenek, az onnét van, hogy ezek Italiában éltek mig ama codexek keleten készültek.

[3]) Albumnak neveztetett a könyv, mellyben a senatorok nevei bejegyezve voltak. A canusiumi album 323-ik évről a bejegyzetteket igy sorolja elő: *XXX. patroni clarissimi viri; II patroni equites romani; VII quinquennalicii; IV electi inter quinquennales; XXII duumviralicii; XIX edilicii; IX quaestoricii; XXI pedani; XXXIV praetextati*; összesen 148.

hogy a duumviratust csak fokonként lehessen elnyerni [1]) mint ez a papi rendek elnyerhetésénél van; és tekintve azt, hogy a curia közvetlen befolyást gyakorolt a városi ügyekben, a magistratust maga választotta, sürgős esetekben a polgárokat összehivhatta sőt közvetlenül rendeleteket is bocsáthatott ki, mellyek alkotásánál a helytartót csak a tanácskozmánynáli szavazatjog illette, — azt gondolhatnók, hogy mindannyi város egy-egy democraticus köztársaság volt, mellynek ellenállása a távoli uralkodónak erőszakoskodásait megtörhette, vagy legalább feltartóztathatta volna. Látszat és semmi egyéb!

A curia minden cselekvényét a császár megsemmisithette, mig másrészt a tartomány helytartója a magistratus-választást tetszése szerint érvénytelennek nyilvánithatta. Majd, midőn a császári zsarnokság a nyilvános életet teljesen elnyomta, a decuriók állása a legalábbvaló lőn. Ugyanis, midőn a pénzügy rosz kezelése miatt, mi minden, a birodalom fennállása iránt még reményt nyujtó jónak csiráját is végkép kiölte, az adók behajtása mindinkább több nehézséggel járt, a császárok arra kényszeritették a decuriókat, hogy községeikben az adókat ők szedjék be, mellyeknek nem csak teljes befizetéséről, hanem átalán maguk eljárásáról sőt a nekik alárendelt hivatalnokokról is személyökkel s összes vagyonukkal kezeskedniök kellett. Elhagyta valaki az elviselhetlen adó-teher miatt földjeit, ugy azok a curiára szálltak, mellynek aztán, akár kapott vevőt akár nem, eme földeken fekvő terheket el kellett vállalnia. A decuriók tehát most már nem voltak egyebek, mint a kényuralomnak fizetetlen ügynökei, melly tisztség épenséggel elviselhetlenné vált, midőn a birodalom folyton növekedő szükségeivel az adók is fölebb és fölebb csigáztattak. Mig a császári hatalom mindjobban szilárdult, csökkent a municipiumoké, s a helytartókra ment át ama tisztelet is, melly eddig a magistratusoknak adatott meg. Minthogy Constantin és utódai több községi hivatalt megszüntettek, a többiek tiszte annál súlyosabbá lőn; és minthogy sok városnak javait a keresztény egyházaknak adományozták, ezek közigazgatási költségeiket nem voltak képesek tovább viselni. Ehhez járult, hogy a figyermek nélküli curialisok szabadon csak vagyonuk negyedrészéről rendelkezhettek, mig a többi a curiára szállott; továbbá, hogy a tartományi helytartó különös enge-

[1]) Nemo originis suae oblitus, et patriae cui domicilii jure devinctus est, ad gubernacula provinciae nitatur ascendere, priusquam decursis gradatim curiae muneribus subvehatur; nec vero a duumviratu, vel a sacerdotio incipiat, sed servato ordine, omnium officiorum sollicitudinem sustineat. Valentinián törvénye a Codex Theod.-ban lib. XII. t. 4. l. 77.

delme nélkül a municipiumból nem távozhattak, s hogy még külön adót is (oblatio auri) fizettek. S igy, mig a községbeliek bennök csak kérlelhetlen adószedőket láttak, addig ők maguk egyre ki voltak téve a kincstár folyton növekedő követeléseinek, a betörő barbárok erőszakoskodásainak és polgártársaik gyülöletének.

Igen természetes tehát, hogy ezen, tisztelet s tekintély nélküli és fölötte terhes méltóság alól magukat minden áron kivonni iparkodtak, mig ellenben a törvény rajta volt, őket bilincseikben megtartani. Marc Aurel elrendelé, hogy e hivatalra törvénytelen gyermekek is alkalmaztassanak [1]). Septimius Severus pedig a zsidókat, valamint a rabszolga és szabadostól született gyermekeket is e hivatalra képeseknek nyilatkoztatta[2]). Majd a decurionatus uj kiváltságokkal ruháztaték fel, millyenek: hogy az elszegényedett decuriót a község tartsa el; hogy azok, kik a községi hivatalok minden fokán szerencsésen keresztül mentek, jövendőben ezek viselése alól fölmentve legyenek és comes czimet nyerjenek. De intézkedett másrészt a törvény arról is, hogy a decurionatust kikerülni akarók által használt cselfogásoknak is elejét vegye. Igy Trajan megtiltá, hogy ez alól magát bárki pénzzel megválthassa. A decuriók gyermekeinek curialisoknak kellett maradniok, s mindazoknak is, kik huszonöt hold földet szereztek, azok közé kellett fölvétetniök, és senki nem adhatta el azon földbirtokot, melly után ezen terhes és veszélyes jogot szerezte, ugy senki udvari hivatalt nem nyerhetett, mielőtt illyen municipalis hivatalokat nem viselt. Sőt ha a decurió, csakhogy menekülljön, a hadseregbe lépett, kiragadá őt a törvény ezen hadi szolgálatból is, de ha még rabszolgává tette is magát, a törvény még akkor is visszaparancsolá reá szabadságát s a curiába visszaküldötte[3]). A gyáva katona, a méltatlan pap a decurionatusra kárhoztattak. Ime, ez vala helyzetök a honatyáknak, a municipalis szabadságok támaszainak!

Defensores.

Ezek folytán a curiák kebelében lábra kapott s szándékosan ápolt rendetlenség olly nagy lőn, hogy 335. év után a defensorok (defensores civitatis) intézménye lépett életbe, kiket az egész

---

[1]) *Dig.* lib. I. t. 2. l. 3.

[2]) U. o. lib. II. 3; III. 4.

[3]) *Curiales nervos esse reipublicae ac viscera civitatum nullus ignorat; quorum caetum recte appellavit antiquitas minorem senatum; huc redegit iniquitas judicum et exactorum plectenda venalitas, ut nonnulli patrias deserentes, natalium splendore neglecto, occultas latebras elegerint et habitationem juris alieni.* Nov. Major. tit. I.

város közönsége választott, s kiknek tisztök volt az adókötelezetteket a curia tulkapásai s azt ismét a birodalmi hivatalnokok ellen védelmezni[1]). Ők inditották meg a bünvádi pereket s polgári ügyekben is 300 soldo értékig itéltek, s itéleteiktől a felebbezés a helytartókhoz történt. Kezdetben alig ismertettek a curiákban, utóbb azok elnökei lettek, mignem a császári kormányzat teljes fölbomlásával a curiákba a papság jutott be, s a püspök a defensorok tisztét vette át.

Quaestor.

A régi quaestorokból csak egy maradt fenn, kinek teendője nem a kincstári kezelés volt többé, hanem tiszte volt a császár nevében beszédeket s leveleket fogalmazni s azokat a senatusban felolvasni. Miután azonban ezen okmányok is lassankint olly fontosságot nyertek, mint maguk a császári rendeletek (edicta), mellyek alakját is felvették, a quaestor csakhamar, mint a törvényhozói hatalom képviselője s a polgári törvényhozás kútfeje kezdett szerepelni, némileg hasonlitólag az angol kanczellárhoz. A császári udvari tanácsban részt vett a praetorii praefectus- és az officiorum magisterrel a legfőbb birói hatalom gyakorlatában; kétes kérdésekben az alsó bíróságok hozzá fordultak; s ő alkotta s müvelte ki azon, az udvari használatra fölvett s a hivatalos tiszti irmodor mintául szolgáló pompaszerü s barbarismussal telt zagyvalékot, melly akkoriban ékesszólásnak tartatott; ollykor, mint kiküldött biró itélt a császárnak fenntartott esetekben is.

Törvényes formák.

A törvényes, peren kivüli eljárás magában foglalta ugy a régi jogrendszer ünnepélyes cselekvényeit (legis actiones), mint az ujabb alakuakat. Amazokhoz tartoztak a vindiciák, minden alkalmazásaikkal, millyenek a manumissio, adoptio és emancipatio, mellyek bizonyos tekintetben a fejedelem szolgái számára fentartott s kiváltságolt jogi cselekvényt képezvén, a municipalis hatóságok s a városi defensorok befolyását kizárták. A törvénykezés ujabb alaku eljárásai pedig eredetöket a császári korszakból vették, midőn divatba jött minden ügy fölött jegyzőkönyveket felvenni, melly forma azután az adományozások- s végrendeleteknél lényegesnek nyilvánittatott; a végrendeleteknek sajátlag a tartományi helytartó előtt kel-

[1]) *Illi potissimum constituantur defensores, quos decretis elegerint civitates. Defensores nihil sibi insolenter, nihil indebitum vindicantes, nominis sui tantum fungantur officio, nullas infligant multas, nullas exerceant quaestiones; plebem tantum vel decuriones ab omni improborum insolentia et temeritate tueantur, ut id tantum quod esse dicuntur, esse non desinant.* Cod. Theodos. XI. 2.

lett volna ünnepélyesen felnyittatniok, rövidebb eljárás végett azonban azok ollykor a curiában felolvastattak. Honorius egy statutuma szerint minden okmánynak egy magistratusi személy, vagy defensor, három principalis, és egy irnok (exceptor) jelenlétében kellett előterjesztetnie, s jegyzőkönyvbe fölvétetnie, melly birósági jegyzőkönyvben az egész ügyállás és eljárás a megjelent fél s a hivatalnokok közötti párbeszéd alakjában volt szerkesztve.

Az italiai városok a jus italicumnak azon, később néhány tartományi városra is kiterjesztett jogintézményét, miszerint az első folyamodású polgári perügyekben a polgárok maguk bíráskodtak, sokáig fentartották; habár átalában véve a birói hatalom mégis a helytartók kezében volt. A régi eljárás szerint ugyanis a magistratus vitte a pert, de csak az itélet hozataláig, kimutatván az ügyre alkalmazható jogalapot, s indokolt határozatot terjesztett elő véleményként. Ekkor azután polgárokból választott esküdtek (judices) vették át a perügyet, megvizsgálták a tényállást, hogy mennyire egyezik az össze a magistratus által felállitott jogszabálylyal, s a talált összhangzás szerint hangzott az itélet.

Ezen, az esküdtek közbenjárásával gyakorolt törvénykezési peres eljárás ugy Rómában, mint a municipiumokban sokáig szokásban volt, a császárok alatt azonban már a magistratus bizonyos esetekben az esküdtek nélkül bíráskodott (extraordinariae cognitiones). Majd Diocletián ezen esküdtszéki intézményt több tartományban megszüntette, mig az másutt önmagától enyészett el, ugy hogy a bíráskodás egészen a helytartók kezébe ment át, kiktől a fölebbvitel csak a császárhoz történhetett.

Az esküdtek közreműködéséből megfejthető, mint lehetett elégséges a nagy Rómában a két praetor a polgárok és idegenek peres ügyei elintézésére. Miután azonban az esküdtszéki intézmény megszüntetett, azt más módon kellett pótolni. Már a köztársaság korában a praetorok maguk mellé kisegitőül jogászokat, később a császárok jogtudósokból álló egész collegiumot (consistorium, auditorium) állitottak fel, mellynek tiszte volt az eléje terjesztett ügyekben határozni. Ezen példát követték a helytartók, s igy a peres ügyek bíróság előtt tárgyaltattak, mint történik ez napjainkban, mégis azon különbséggel, hogy ott az eldöntés mindig az elnöktől függött. Hasonló eljárást követtek a municipalis magistratusok és a defensorok is; az esküdtek helyébe a decuriók léptek, s a curia törvényszékké alakult át. Ha bünvádi perekben a vádlott katona volt, ugy a birói illetőség a duces- és comes-eket illette, szintugy azon polgári perügyekben is,

hol az egyik fél katona volt, s a másik fél magát ezen kivételes bíróság eljárásának alávetette.

A városi defensor aztán a falusiak peres ügyeit intézé, s itélt a kisebb vétségek és kihágások fölött. A polgárok egymás közötti pereikben első folyamodásilag a curiából választott duumviri vagy birák itéltek. A defensoroktól a fölebbezés a duumvir-ekhez, innen a tartomány praeseséhez, ettől a dioecesis proconsula- vagy vicariusához, s innen végre a praetorii praefectushoz ment föl. A bün-ügyek, s ezen kivül némelly polgári ügyek a praeses illetősége alá tartoztak; azonban számkivetésre valakit itélni csak a praetorii praefectus és néhány erre jogositott proconsul jogköréhez tartozott. Mig az itéletek egyenesen a nép, vagy az általa választott praetor által hozattak, felebbvitelnek helye nem volt, mert azon hatalom, mellytől azok eredtek, a fölségi (souverain) volt. De a mint a törvénykezés olly hivatalnoki karra szállott át, melly a nép befolyása nélkül neveztetett ki, és különben is alárendelt volt, természetesen létre kellett jönni a fönebbi felfolyamodási lánczolatnak, mellynél fogva a nevezettek bármellyike által hozott itéletet felülvisgálat végett egy még felsőbb birónak, s igy tovább egész a császárig, kellett alávetni.

Kinvallatás.

Miután a birodalom jólléte a legfőbb törvénynyé vált, elég volt, ha azon, fönebb ismertetett feljelentők egyike, valamelly polgárt felségsértésről vádolt, hogy az, e följelentés következtében azonnal lánczokba veretve Rómába, Milanóba vagy Konstantinápolyba hurczoltassék, ellene minden törvényes forma mellőztével pör indittassék, sőt hogy kinpadra is vonassék. Régebben a kinvallatás csak a rabszolgákra alkalmaztatott, a magistratusok azonban, miután ezt a tartományokban már szokásosnak találták, azt nem csak megtartották, hanem nem sokára attól a római polgárokat sem kiméltek meg; s habár az illustres és honorarii, a clerus, a katonák és családjaik, a szabad és szép müvészetek tanárai, a városi hivatalnokok és rokonaik, a harmadik izig, és a kiskoruak, kivétel alá tartoztak: épen e kivétel hallgatag elismerése volt ez embertelenségnek, s csak gyalázatosabbá tevé a többiekre nézve a kinvallatást. Később pedig, midőn a jogtudósok azt végezték, hogy a hol államvétségről van a szó, ott bizonyos osztályoknak engedélyezett kiváltság többé tekintetbe nem jöhet, illynemü perekben tehát a fő vádlottak, büntársak és tanuk minden különbség s tekintet nélkül egyiránt kinpadra vonattak.

Jogászok.

A törvények tanulása mindig nagy tekintélyben állt, mint olly eszköz, mellyel polgári hivatalokhoz jutni lehetett. Minden jelentékenyebb városban voltak jogiskolák, a leghiresebb mégis a berytusi volt Phoeniciában. Öt évi tanfolyam után a fiatal jelölt, hir nevet s gazdagságot szerzendő vagy magán-perekben, mellyek száma egy megromlott birodalomban végetlen volt, védőül lépett föl, vagy a hivatalnoki pályát kezdte meg, mellyen érdem és ügyesség által az illustres-ek közé feljuthatni kilátása volt. Azonban ezen, kenyér után áhitozó tömeg, melly elözönlé a törvényszékeket, melly az udvarnál hivatalok elnyerése végett csúszott-mászott, vagy magát a családok viszonyaiba behizelegvén egyenetlenkedést szitott s fondorlatait szötte, a birodalomnak valóságos csapásává nötte ki magát, s a nemes jogtudományt alávaló gazemberek mesterségévé aljasitá le.

Pénzügy.

Az állam-bevételek a császári uradalmak jövedelméből, egyenes adók, mellékes adózások s egyéb esetleges bevételekből álltak. A Fiscus uradalmairól föntebb már szóltunk (76. lap.). Mindenkinek javai a legrészletesebben be voltak irva bizonyos lajstromokban, és pedig a tulajdonosnak eskü alatti bevallása után; szántszándékos hamis vagyon-bemondás szentségtörés- és felségárulásként tekintetett[1]). A becslésnél a roszabb földek a jobbak által egyenlittettek ki s mindkettőre tekintettel minden holdra egy átlagos érték vétetett föl, melly hibás folvételi mód vagy minden birtokváltozásnál ujabb becslést tett szükségessé, vagy a megadózásban igazságtalan aránytalanságot hozott létre. Ezt fölhasználták a gazdagok, eladogatva a rosz földeket s termékeny jó földeket vásárolva össze, innen a sok reclamatio, verificatio, reformatio[2]).

Évről évre a császár decretuma (indictio) meghatározta az adó mennyiségét és minőségét, s ha ezen indictio a való vagy állitólagos szükséglet fedezésére nem volt elég, az adók fölemeltettek (superindictio). Rendkivüli esetekben a praetorii praefectusok is bizonyos mértékik fölemelhették az adókat, mert ők vezették az alá-

---

[1]) *Si quis sacrilega vitem falce succiderit, aut feracium ramorum foetus hebetaverit, quo declinet fidem censuum, et mentiatur callide paupertatis ingenium, mox detectus, capitale subibit exitium, et bona ejus in fisci jura migrabunt.* Cod. Theod. XVIII. 11. I. Ugy látszik, mintha a census minden 15. évben átnézetett volna.

[2]) Cod. Theod. X. 17. l. 31. *De trib. et annona;* 3. l. 8. *De censit.* 2, l. 31. *De indulg. dedit.*

jok rendelt tartományi vicariusok- rectorok- s kincstárnokokkal a pénzügy- kezelést. A megállapított adóösszeg a tartomány fővárosában, a praeses felügyelete alatt s a városi defensorok közreműködésével, vettetett ki.

Az adók legnagyobb része czüstben, sőt része aranyban is volt fizetendő; a többi helyi terményekben szolgáltatott be, mellyek ugyancsak az adókötelesek költségén közraktárakba hordattak összve, honnan az udvar és a hadsereg részére s a római és konstantinápolyi nép közötti kiosztás végett, időnkint elhordattak.

Mindezekből világos, mennyi hivatalnoknak kelletett alkalmaztatnia az adó alá eső földek fölvételére, az adó-járadékok megállapítására, azok beszedése- és behajtására, ugy a polgári és katonai hivatalnokok által huzott termesztménybeli illetékeknek kiosztására. Ha már az adószedők tisztök természeténél fogva nem kedvelt személyek, azon időben valóban gyülöleteseknek kellett lenniök, midőn nemcsak önkényt gyakoroltak, hanem a népet valóban vérig zsarolták. Ugyanazért ezen egész ügy legkellemetlenebb része a decuriókra bizatott. Mennyi visszaélésre adhattak alkalmat az önkényes adófelemelések illy nagy birodalomban és korlátlan hatalmu kormány alatt! A theodosiusi törvénygyüjtemény, mellynek jelentékeny része az adóügyekkel foglalkozik, mindennél inkább tanuskodik, milly ijesztő fokra emelkedett az adózó nép nyomora s a hivatalnokok kapzsisága. Nevelte a nép terheit a fényes császári udvartartás, melylyet Diocletian hozott be.

Tudjuk, hogy az Aeduok városa 32,000 fejadó-hányadot foglalt magában, ezen arány szerint a mai Francziaországnak 4,536,000 birtok-adó-hányaddal kellene birnia; másrészről tudjuk azt is, hogy midőn Galliát hitehagyott Julián kormányozta, ott az adó fejenkint (c a p i t a t i o) 25 darab aranyat tett[1]), mit ő 7 dbra leszállitott. Tegyük az első összeget 355 frankra, a másodikat 99 frank és 40 centimesra, ugy ez a mai Francziaországra egyenes adóösszegül 345,280,000 frankot mutatna, melly összeg a rendkivüli jóllét idején 152,678,000 frankra szállittatott le. Az egyenes adók tehát felülhaladták a maiakat, holott ezeken kivül a mellékes adók összege is rendkivül nagy

[1]) E roppant összeg minden hihetőséget felülmulónak tekintetik ollyanoktól, kik, mint Gibbon, e szót *Caput*, egy személynek jelöléseül veszik. De Ammianus szavai igen világosak: *Quid profuerit (Julianus) anhelantibus extrema penuria Gallis, hinc maxime claret, quod primitus partes eas ingressus, pro capitibus singulis, tributi nomine vicenos quinos aureos reperit flagitari; discedens vero, septenos tantum munera universa complentes.* — XVI. 5.

volt! E mellett számba veendő, mennyire fejlődött azóta a közmüvelődés! Kereskedni nem szégyen többé s nincs is a kereskedelem lenyügözve annyira a kormány egyedáruságai által, mellyek akkor minden gyártmányra kiterjedtek. Ezen kivül a senatorok s a tartományok elökelői külön dijakat fizettek a rangjuk után járó tiszteletért, valahányszor uj méltóságot nyertek, s jövedelmeikre is még külön adó (follis) volt kivetve[1]).

Lactantius ismertetése szerint, Galerius alatt a census behajtása teljesen egy a háboru s a rabszolgaság rémképeivel: „Megmérték a földet, megszámlálták a szőllő-tőkéket és fákat, összeirták a házi állatok minden nemét és minden egyes személy nevét, különbséget nem téve falusi és városi között. Mindenki elésietett gyermekeivel s rabszolgáival, miközben a korbács egy perczig sem pihent. A legkeményebb fenyitékekkel kényszeritették a fiukat, hogy apáik ellen, a rabszolgákat, hogy uraik-, a nőket, hogy férjeik ellen valljanak. És nem lévén elég a bizonyiték, az apákat, az urakat s a férjeket a kinpadra vonták, hogy önmaguk ellen valljanak, s ha a fájdalom bármi nyilatkozatot csikart ki tölük, azt vették igaz vallomás gyanánt; sem kor, sem betegség nem mentett ki senkit. Az adószedők maguk elé hozatták az aggastyánokat és betegeket, s meghatározták mindenkinek életkorát, a gyermekek éveihez hozzáadva, az aggok korát fiatalitva, mert olly nagy volt a fejadó, s a szabad lélekzetet is mindenkinek drága pénzen kellett megvásárolnia.... Ha e működés alatt emberek haltak el, állatok vesztek el, megadóztatott az, mi már nem élt, ugy hogy fizetés nélkül sem élni sem meghalni nem lehetett. Szerencsésebbek voltak a koldusok, kik ezen erőszakoskodástól menten maradtak. De Galerius megszánva nyomorukat, hajókra rakatta öket, azon parancscsal, hogy bizonyos távolságra a partoktól a tengerbe vettessenek. Ime, mi bámulatos ügyes kisegitő eszköz kiirtani a koldusokat a birodalomból, de egyszersmind intő példát adni, nehogy valakinek kedve legyen nyomorával magát a census alól kivonni akarni!“

Ezen fejadónál nem kevésbbé nyomasztó volt a kereskedőktől minden ötödik évben követelt adó is. „Midőn közeleg ezen adó-szedés ideje (jelenti Libanius a császár előtt) a rabszolgák száma növekedik, s maguk az apák eladják gyermekeiket, nem azért, hogy az árt megtartsák, hanem hogy az adószedőket kielégithessék.“ Zosimus pedig mondja: „Midőn a négy év eltelte után az adóév következik,

---

[1]) **Nazar** *Paneg. vet.* X. 35; **Zosim.**, *Hist.* II, 38.

az egész város viszhangzik a sirás- és jajgatástól. Uton utfélen látni lehet, mint verik, sanyargatják azokat, kik szegénységök miatt a rájok kivetett adót le nem fizethetik. Az anyák eladják gyermekeiket, az apák a bordély-házakba hurczolják leányaikat, csakhogy legyen mivel az adószedőket kielégiteniök[1]." Constantin megtiltotta e sanyargatásokat, s büntetésül és kényszer eszközül emberi bánásmóddal börtönt rendelt alkalmaztatni. Az elhunytnak adósságait az államkincstár irányában az örökösöknek kellett viselniök, vagy az örökségről lemondaniok[2]). S mindezen kivül még egyéb személyes szolgálattételekre kényszerittettek az adózók, ugymint: kenyeret sütni, meszet oltani, a terménybeni adókat részint a raktárakba, részint a seregekhez szállitani, a posta szolgálathoz lovakat kiállitani stb.

Mellékes adók.

Az egyenes adókon és szolgáltatásokon kivül még be- és kiviteli, átviteli és fogyasztási vámok is voltak, mellyek talán minden dioecesis határán voltak fizetendők, miután minden egyes dioecesis jövedelmei különböző társulatoknak voltak haszonbérbe kiadva, melly körülmény nem csak a vám-terheket, de a zaklatásokat is csak növelhette. Italiában különösen a fogyasztási adó 20-ik és 100-ik részre, vagy a mostani kifejezés szerint négy és egy száztólira volt megalapitva, melly adónem Constantin idejében az egész birodalomra, s minden nyers terményekre kiterjesztetett[3]). Marcianus, III. századbeli jogász, mint vám alá eső köteles tárgyakat elősorol: huszonkét fajtát a fűszerekből; négyet a drágakövekből; hetet a kelmékből; négyet a vadállatokból és hármat a szines kelme szövetekből; ide nem értve a babyloniai és parthus prém árukat, indiai kalapokat, rőfös s egyéb kereskedelmi árukat és czikkeket[4]). Fizetni kellett mindenért, mit valaki magával az utra vitt, ezen kivül külön az utak föntartására is, a miért mindenfelé örök s vámosok voltak felállitva, kik legszigorubb törvényekkel is alig voltak fékezhetők, hogy az utasokat ne zsarolják s ne zaklassák.

Azon, a városok által egyes triumphatorok-, vagy más jeleseknek szabad akaratból adni szokott ajándékok, mellyek leginkább arany koronákból álltak, csakhamar a fejedelem személye iránti köteles adózásokká váltak, és teljesitendők voltak a fejedelmek trónra

---

[1]) **Libanius** *Orat. cont. Flor.* — **Zosim.** *Hist.* II. 24.

[2]) Cod. Theod. XII. *de exact.*; XIII. *de indict.*

[3]) Cod. Theod. IV., 60, 5.

[4]) Digest. XXXIX, 4. XVI.

léptekor, megnősültekor, ha gyermekök született, vagy ha tetszett önnön maguknak bármelly alkalommal triumphust oda itélni. A senatorok ezen korona-arany helyett 1600 font aranyat (oblatio auri) fizettek[1]), mire valamennyi decurio is kötelezve volt[2]).

Hogy illy körülmények közt a földmüvelésnek tönkre kellett menni, miután sok birtokos még földeit is ott hagyta, csak hogy az adózás alól menekedjék, magában érthető. De maga az ipar-üzlet is, ha mindjárt ezen időkben nem olly szégyenletes foglalkozásnak is tekintetett már, mint tartatott az a kevély köztársaságiak idejében, mégis a zsarnokság bilincseitől fejlődésében lépten nyomon gátoltatott.

Ipar.

Már Numa korától kezdve kilencz, inkább fényüzési, mint szükségleti szerek előállitásával foglalkozó kézműves czéh-testület állt fenn, mellyek száma a császárok alatt tetemesen növekedett, ugy hogy Constantin már harminczöt illy testületet sorol fel[3]). Ezen czéhekbe beosztott kézművesek személyes szolgálatoktól mentek, sőt a légiókból kizárva is voltak; az általok választott védurok (patronus) köteles volt öket minden előforduló ügyeikben védelmezni; másrészről azonban csak azon egy mesterséget, vagy művészeti ágat volt szabad üzniök, melly illető czéhök sajátja volt, s miután zártkörü testületet képeztek külön syndicussal, társulati statutumokkal s külön birtokkal is, mint illyenek, az állam irányában testületileg bizonyos kötelezettséggel tartoztak. Igy Rómában tisztök volt a tüzoltás[4]). Alexandriában a Nilus medrét tisztitani[5]). Carthagóban a császári épitkezésekhez anyagokat szolgáltatni[6]). A folyamok mentében a hajósok (navicularii) kötelessége volt a hadsereghezi szállitásokat

---

[1]) **Symmachus**, *Ep.* X. 26. etc.

[2]) *Universi, quos senatorii nominis dignitas non tuetur, ad auri coronarii praestationem vocentur. . . Nullus, exceptis curialibus, quos pro substantia sui aurum coronarium offerre conveniet, ad oblationem hanc adtineatur.* Cod. Theod. XII, 13. l. 2, 3.

[3]) Érczöntők, kovácsok, szerkovácsok, önöntők, bronz-, arany-, ezüstmüvesek, ékszerészek, aranyozók, üvegesek, tükör csinálók, timárok, biborfestők, damasz-szövők, közönséges takácsok, kallózok, kőmüvesek, kőfaragók, márványnyal dolgozók, mosaik készitők, elefántcsonttal dolgozók, földsánczásók, gypszöntök, fazekasok, favágók, asztalosok, kárpitosok, ácsok, vizépitészek, festők, épitészek, metszők, képfaragók, orvosok, baromorvosok. Cod. Theod. XIII. 4. l. 2.

[4]) **Plinius** *Ep.* X. 42.

[5]) *Cod. Theod.* XIV. 27.

[6]) U. o. XI. 1.

eszközleni[1]); mig a fuvarosokat (bastagarii) az államjavaknak a szárazoni szállitása terhelte[2]) stb. A városokban mindezen iparosok és kézművesek gyermekeik- s javaikkal egyetemben a helyhez voltak bilincselve, s ha eltávoztak, mint szökevények visszahozattak[3]), csak a hadsereg, vagy az egyházi szolgálatbai belépés által oldoztathattak fel ezen kötelezettségektől, mellyektőli feloldást különben még császári leirat sem eszközölhetett[4]). Ezen szerencsétlen gyámkodás az iparosok sorsát a legkeményebb rabszolgasággá tette, ugy hogy az elnyomottak közül sokan ez állapotnak eléje tették a röghöz kötött szolgaságot.

És mintha mindez már magában is nem lett volna elég elfojtani az ipar felvirágzását, még végső csapásul hozzá járult az is, hogy maguk a császárok is mint gyárnokok léptek fel, s ollyatén kereskedést üztek, melly szükségképen a többi gyárak bukását vonta maga után. A mint egyszer beismerték, hogy az ingadozó birodalom további fenállása csak pénzzel eszközölhető, takarékossági szempontból nem csak az udvartartás és hadsereg számára a szükségeseket saját gyáraikban állitották elő, hanem e gyártmányokkal kereskedést is üztek. Alexander Severus bibor kelméket szövetett, festetett s a legszebbeket árultatta[5]). Constantin az állam-kincstár számadására ruhadarabokat, vászon s prém- nemüeket árultatott[6]). Constantiusnak saját gyapju, selyem, s vászon szövődéi voltak[7]). I. Valentinian még tovább ment, s megtiltotta magánosoknak selyem szövetek előállitását, s arany- ezüst fonal nemüek szövetését[8]). Gratian és Theodosius pedig halál-büntetés s vagyon-elkobzás alatt megtilták magánosoknak bibort festetni s árulni, és a barbároktól selymet vásárlani; mert a császár ezen ipar-czikkekkel egyedáruskodott, s a katonák is kényszeritve voltak öltönyeiket egyedül csak töle vásárlani[9]).

Megérdemli a fáradságot a meglévő adatokból rövid átnézetet adni a nyugati tartományokban fenállott gyárakról. Bibor-festő gyár Italiában három volt: Tarentum- Syracusa- és Velenczében; egy volt Salonában, kettő Galliában Narbonne- s Toulonban; egy a ba-

[1]) *Cod. Theod.* XIII. 5. XXXV, 9.
[2]) U. o. X, 4.
[3]) *Nov. Major.* tit. I; és *Cod. Theod.* XIV, 7.
[4]) U. o. VII. 20. — Novell. Valentin. XII. Cod. Theod. XIV, 1.
[5]) **Lampridius** a császár életiratában c. 29.
[6]) *Cod. Justin.* X, 47.
[7]) *Cod. Theod.* X, 20.
[8]) U. o. X. 21.
[9]) *Cod. Just.* IV, 40. I. XI. 8.

leari szigetekben, s több Afrikában[1]), hol valószinüleg ezen festő kagylók is halásztattak. Posztógyár tizenöt volt: Salona, Spalatum, és Sirmiumban; Italiában Róma, Milano, Aquileja, Canosa, és Venosában; Afrikában Carthagóban; Galliában Arles, Lyon, Rheims, Augustodunum (Autun), és Trierben; és Britanniában. Vászon csak két helyen gyártatott: Ravennában és Galliában Bienneben[2]). Az ezen gyárakban foglalkozó nagyszámu dolgozók rabszolgák voltak, kik ugy maguk, mint gyermekeik is életfogytiglan ugyanazon helyhez s ugyanazon egy gyártmánymunkához voltak lekötve. Ki illy rabszolgát titkon felfogadott, 3—5 font arany birságot fizetett, s ki illyennel házasságra lépett, osztania kellett annak sorsát[3]).

Mindkét birodalomban harmincznégy fegyvergyár létezett; a keleti birodalomnak Ázsiában kilencz illy gyára volt: Damascus, Antiochia és Nicomediában kettő, cappadociai Caesarea, Edessa, Irenopolis, és Sardesben; Európában hat: Marcianopolis, Adrianopolis, Thessalonica, Naissos, Ratiaria, és Horreomagosban. A nyugati birodalomnak összesen tizenkilencz illy fegyvergyára volt: Sirmium, Acincum Pannoniában, Carnutus, Lauriacum, Salona, Concordia, Mantua, Verona, Pavia, Cremona, Lucca, Macon, Augustodunum, Rheims, Amiens, Trier (kettő), Argentoratum (Strassburg) és Soissonsban[4]). A fegyverkészitők nem voltak rabszolgák, de már egyszer a testületnél beirva lévén, maguk s gyermekeiknek bizonyos számu évekig ugyanott dolgozniok kellett, s karjaikra megismertető jelt kaptak[5]). A birodalom belsejében fegyvert adni venni szabad volt, de tilos a fegyvert hordani[6]). Az államkincstár magához ragadá továbbá az ércz és sóbányákat, fősz (gyps)-, köszörükő-, márvány, sőt az épületkő-bányákat is.

A bányamunkások részben elitélt bünösök, részben rabszolgák gyermekeikkel voltak; hasonlóképen rabszolgák dolgoztak a pénzverdékben is[7]). A nyugat-római birodalomban 6 pénzverde volt: Sisciában Illyriában, Aquileja, Róma, Lyon, Arles és Trierben[8]).

Azon körülmény, hogy annyi gyárban csak rabszolgák foglalkoztak, a szabad lakosság kenyérkeresetét elannyira nehezitette, hogy

[1]) *Notit. dignit. per Occ.* c. 37. 38.

[2]) U. o. c. 37.

[3]) *Cod. Theod.* X. 20.

[4]) *Notit. dign. per Or.* c. 67. stb. *per Occ.* c. 30. stb.

[5]) *Cod Theod.* X. 21.

[6]) *Cod. Just.* IV, 41.

[7]) *Cod. Theod.* X, 19. l. 3, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 20.

[8]) *Notit. dign. per Occ.* c. 36.

ezek nagy része az életfentartásra a legszükségesebbekkel is alig birt, és miután az állam gyáraiban a munkások a puszta élelmükön kivül egyéb költségbe nem kerültek, mi természetesebb, hogy gyártmányaikat olly olcsón valának képesek előállitani, hogy magán-vállalkozók velök nem versenyezhettek.

Kereskedés.

A kereskedés sem nyert az előbbi korszak óta valami lendületet, s a törvényhozás is csak annyiban foglalkozik vele, a mennyiben kicsinyszerü s irigy intézkedéseivel menetét akadályoztatja. A mint a barbárok közelebb s közelebb jöttek, s némi hajlamot árultak el a müveltség s finomabb izlésre, a rómaiaknak könnyü lett volna, a vásároknak a határszéleken megnyitása által, részben legalább visszanyerhetni tőlök az elrablott, vagy a nekik zsoldban vagy adóban fizetett aranyat: azonban azon okból, nehogy a birodalom helyzetével megismerkedjenek, pártolás helyett ezen kereskedés inkább megszorittatott, s vagyon vagy számkivetés büntetése alatt megtiltatott a barbároknak vagy követeiknek köszörüköveket, kikészitett vagy nyers vasat, annál kevésbbé fegyvereket eladni, vagy őket hajó-épitésre tanitani, vagy arra alkalmas fát nekik szolgáltatni; utóbb még bor, olaj, kaviár, gabnanemüek és sónak eladása is megtiltatott[1]); a félelem végre annyira növekedett, hogy nehány város kivételével a perzsa s egyéb barbár népek kereskedelmi czikkei a birodalomból kitiltattak[2]).

Ezen rendszabályok által a kereskedés a Duna és Rajna egész mentében megsemmisittetett. Föntartotta azonban magát a birodalom keleti részében, tekintve az ott egyre növekedő szükséget a füszerek és finomabb szövetek után, melly czikkek mindannyiszor, ha a háboruk azok egyenes behozatali utját Armenia és Mesopotamián keresztül elzárták, a Fekete-tengeren át jöttek Konstantinápolyba. Mindezen rendszabályok fölötti őrködés végett Egyiptomban, keleten, Scithia, Pontus, Moesia, Illyriában s más egyéb helyeken ugynevezett „Comes"-ek voltak hivatalba helyhezve[3]).

Ha meggondoljuk, hogy Róma gazdagságainak főforrása, a hóditás, kiapadott, könnyü megérteni annak elszegényedését. A mint érintettük, az Antoninok alatt már érezhető volt a pénzszüke, és az ezen családbóli császárok elseje kénytelen volt a császári ékszereket

---

[1]) *Cod. Theod.* IX. 40. ult. *Cod. Just.* IV. 41. — *Dig.* XXIX. 4.

[2]) *Cod. Justin.* IV. 63.

[3]) *Notitia dign. per Or.* c. 75; *per Occ.* c. 40.

eladni, hogy az állam kiadásait fedezhesse. Marc Aurel kétszer elárveresztette öblönyeit (Vasen) s palotájának egyéb drágaságait. Didius Julianus meghamisittatta a pénzeket, miután más kisegitő eszköze nem volt fedezhetni a roppant összegeket, mellyeken néhány napig tartó uralkodását megvásárolta. A császári aranyok igen finomak s tiszta tartalmuak voltak, miután alig $^1/_{788}$ rész volt bennök az idegen keverék, s átaljában illyenek maradtak is, hanem az ezüst pénzek mindinkább értéktelenebbek lettek. Caracalla $^1/_2$, Alexander Severus $^2/_3$ részben rézzel vegyitette az ezüstöt. Maximus a templomokban s egyéb nyilvános helyeken lévő nemes érczet, sőt a hősök és istenek szobrait is pénzzé verette. Fülöp alatt alig lehetett más pénzeket látni, mint mellyek az Antoninok alatt verettek. Gallienustól kezdve egész Diocletiánig csak ónnal bevont rézpénzek voltak forgalomban. A hamispénz-verők merészsége annyira ment már, hogy Aurelián ellen nyilt lázadást támasztottak[1]), mellynek elnyomása hétezer katona életébe került. Ezen császár után az ezüst pénz ismét forgalomba jött, talán mivel Palmyrában tetemes mennyiségü ezüst esett zsákmányul. Azonban ezen készlet is csakhamar elfogyott. Mig Constantin 325-ben egy font arany értékét 84 s o l i d u s r a határozta, I. Valentinian 42 évvel később 72 s o l i d u s r a szállitotta le, s igy a forgalomban lévő aranyat $^1/_7$ részszel megszaporitotta, és mig az ezüst Vespesian idejében az aranynyal arányban $^1/_{10}$ tett; Constantin már azt 12—14 re fölemelte. Ezzel egyszersmind a kamat-lábnak is emelkedni kellett, mi a birodalomnak egy ujabb nyilt sebét, s a zavarok egész sorát szülte. Láttuk, hogy már a köztársaság idejében a tőkék igen nagy uzsora-kamatra adattak ki. Augustus idejében a kamatláb törvényileg 4 száztólira, Tiberius alatt 6%-ra, s Alexander Severus alatt 12%-ra állapittatott meg. Ez utóbbi e kamatlábot rögtön ismét 4%-ra szállitotta le, melly balul felfogott intézkedés az aranynak eltitkolását, s a titkos uzsora-üzleteknek elterjedését eredményezte, elannyira, hogy Constantin kényszeritve látta magát a törvényes kamatlábat ismét 12% re visszavinni[2]). Theodosius a katonák zsoldját az illyriai határokon az eddigi terménybeni illetékek helyett készpénzben rendelte fizettetni, s ekkor 80 font besózott ser-

[1]) **Vopiscus**, *in Aurel.* c. 38.

[2]) Sz. Jeromos idejében a dolgok még roszabbul álltak: „A vidéken szokásban van kamatot követelni bor, buza, olaj s egyéb kölcsön adott termények után is. Például, téli időben valaki 10 mérőt ad kölcsön, s aratáskor 15-öt, vagyis felerészével többet kap vissza. — Nagylelkünek tartják azt, ki megelégszik egy negyed rész (25%) kamattal.“

téshus, 80 font olaj és 12 mérték só egy-egy solidussal egyenértékünek vétetett. Vegyük ezen arany pénzt 14 frank és 81 centimes-ra, tehát 1 font hus ára 57 centimes, s 1 mérték só 1 frank és 13 centimes volt; és ez mutatja, Diocletian kormányzata óta mennyire emelkedett a pénz értéke.

A pénzügyi kezelés alapelveinek teljesen ismeretlen volta szülte azt is, hogy az aranynak kivitele nem csak eltiltatott, hanem, mi majd nem hihetetlennek tetszik, törvényileg meg is hagyatott, hogy minden lehető ügyes fogással az idegenek pénzei kicsikartassanak.[1]) A mint a pénz ritkább lett, a törvény a hivatalnokok fizetését s a katonák zsoldját terményekben rendelte kiadatni[2]), támaszkodva a tartományok terményekben fizetett adójára, s miután nyilván való veszély nélkül a legiók jó magasra fölment zsoldját leszállitani nem lehetett, azzal akartak takarékoskodni, hogy barbár segéd-hadakat fogadtak fel zsoldba, kik kenyér, szalona, bor, olaj s kevés pénzzel megelégedtek. Nem volt elég tehát, hogy ezen fonák pénzügyi rendszerökkel az ipart s földmüvelést egyiránt elnyomták s végkép lenyügözték: még a barbárok előtt a birodalmat is meg kellett nyitni, kik nemsokára uralomra jutandók valának

HATODIK FEJEZET.

Constantin fiai. Szent Athanáz.

Constantin a birodalmat három fia és két unokája között osztotta el; de nem tudni mi okból, a nép és katonák csak fiait akarták elismerni uraikul, s föllázadván, meggyilkolták Dalmatiust és Hanni-

[1]) *Cod. Justin.* IV. *De comm. et merc. leg.* 2: *Non solum barbaris aurum minime praebeatur, sed etiam, si apud eos inventum fuerit, subtili auferatur ingenio.*

[2]) Valerián illy módon határozta meg Aurelián, legionis tribunusnak fizetését, a városi Praefectus Sejonius Albianushoz irt levelében. (Hist. Aug.) *Sinceritas tua supradicto viro efficiet, quamdiu* Romae *fuerit, panes militares mundos sexdecim, panes militares castrenses quadraginta, olei sextarium unum, et item olei secundi sextarium unum, porcellum dimidium, gallinaceos duos, porcinae pondo triginta, bubulae pondo quadraginta, liquaminis sextarium, salis sextarium unum, herbarum, olerum quantum satis est.* És Probusnál: *In salario diurno bubulae pondo, porcinae pondo sex, caprinae pondo decem, gallinaceum per biduum, vini veteris diurnos sextarios decem, cum larido bubalino, salis, olerum, lignorum, quantum satis est.*

balianust öt más unokájával együtt, az elhunytnak két testvérét, Optatus patricius rokonát és Ablavius főnököt, ki a fiatal herczegek gyámjául rendeltetett; csupán Gallus és Julianus, Julius Constantius fiai menekültek meg. E mészárlást sokan II. Constantius nagyravágyásának tulajdonitják; de miért tétette volna el láb alól távolabbi rokonait, életben hagyván két testvérét, kikkel a trónt meg kellett osztania?

A birodalom fölosztása. 338.

Ezek tehát felosztották egymás között a birodalmat. Constantius Ázsiát, Egyiptomot és Thráciát kapta, Konstantinápoly fővárossal; Constans Italiát, nyugati Illyricumot és Afrikát; II. Constantin a Galliákat, Spanyolországot és Britanniát. Az első ekkor huszonegy, a középső husz, a legkisebb tizenhét éves volt.

Perzsa háboru. 310—80.

II. Ormus, azon Narses fia, ki Galerius által legyőzetett (l. VI. könyv. 431. lap.), gyermek nélkül halván meg, Perzsiát a Sassanida herczegek nagyravágyásának hagyá zsákmányaul; a magusok azonban kinyilatkoztatták, hogy a királyné teherben van, miért is az ő hasára tették a királyi jelvényt. II. Sapor (310—80), ki még születése előtt királylyá lön, a háremben növekedett a nélkül azonban, hogy az által elpuhult volna, ugyanis alighogy felserdült, visszaüzte az arabokat, kik gyermeksége alatt sok kellemetlenséget okoztak. Neki azonban sokkal inkább szivén feküdt az, hogy megboszulja azon csatavesztéseket, mellyeket atyái a rómaiaktól szenvedtek, s hogy megszerezze ezektől a Tigrisen tul fekvő öt tartományt. A sulyos adók, a tisztviselők visszaélései, a főváros és vallás megváltoztatása miatt a birodalomban mindenfelé nagy elégületlenség keletkezett. Az elégületlenek, mihelyt nem érezték többé fejök felett azon erős kezet, melly őket eddig féken tartotta, fellázadtak és zavargásaik által megkönnyitették II. Sapornak Mesopotamia több erődeinek elfoglalását.

Constantius elősietett, hogy ismét fegyelemre szoktassa a hadsereget, melly az előbbi zavargásokban egészen meglazult; de bármilly jól tanulta is meg atyja alatt a hadviselést, nem igen tudott parancsolni, s nem is vitt véghez valamelly nevezetesebb tényt. Mig élt, mindig Perzsiával háboruskodott, góth csapatok és arab kalandorok által segittetve, kik közül némellyek az ellenség mellett harczoltak. Kilencz csatát vivott, s ezek közül egy sem volt kedvező kimenetelü a rómaiakra nézve; a singarai csatában (348) már az ellenség táborát s a király fiát is elfogták és megölték; a katonák azonban

Constantius parancsa ellenére olly messze nyomultak előre, hogy Sapor megfordulván, szétszórta őket s nagy részöket felkonczolta.

Ez kétszer fogta ostrom alá Nisibét, a polgárok vitézsége miatt azonban kénytelen volt az ostromot abba hagyni (350). Harmadszor még határozottabb szándékkal, Perzsia és India egyesült csapataival élén jött a város ellen; körüskörül összegyüjtötte a Migdonius vizét, s hajóról harczolt, azután pedig rést üttetvén a falon, a várost vizzel boritotta el. A nisibeiek, kiket hazaszeretet s azon hit lelkesitett, hogy püspökük, edessai szent Jakab, csodákkal harczol mellettök, visszanyomták a lovakat és elefántokat, s huszezer ostromlót konczoltak fel. Sapornak tehát ismét el kellett hagynia a kis várost, s pedig annál is inkább, minthogy a messageták birodalmának keleti tartományait pusztitották, s a Tigris partjai mellől az Oxus partjaihoz kellett sietnie.

Polgárháború.

Milly alkalmas pillanat lett volna ez Perzsiát megtámadni s gőgjét megalázni! Constantiust azonban belviszályok foglalták el, s igy kénytelen volt elfogadni a felajánlott fegyverszünetet. Nagy-Constantin fiai nem elégedvén meg a kapott részszel, Constantin, testvérétől Mauritaniát követelte, s e miatt Olaszországba tört; természetes hevessége által azonban lesbe csalatván, megöletett (340-ben apr. 9). Constans elfoglalta megölt testvére birtokát a nélkül, hogy Constantiusnak adott volna belőle valamit; minthogy azonban gyönge és erkölcstelen volt, mindenkinek szeretetét és becsülését elvesztette. Elhunyt testvérének barátait üldözte, s a nép igen megbotránkozott azon részrehajláson, mellyet fiatal germán foglyok irányában tanusitott.

Erre vérszemet kapott Flavius Magnentius, barbár katona, ki régi dicsőségébe akarta visszaállitani a római nevet, s a parancsnoksága alatt álló Jovianusok és Herculeusok (L. VI. könyv 432. lap.), nem különben Marcellinus aranya által gyámolittatva, magát Autunben császárrá kiáltatta. Constans, ki ekkor vadászaton volt, elfutott, de elfogatván, megöletett (250. febr. 27). Erre az égész nyugat Magnentius részére nyilatkozott, de Vetranio, az illyricumi legiók öreg tábornoka, annyira müveletlen, hogy irni sem tudott, de emellett vitéz, becsületes katona, legiói által augustusnak kiáltatott ki, és Constantina, az imperatorok nővére és Hannibalianus özvegye által meg is koronáztatott. Rómában Popilius Nepotianus, Constantin unokája, fölfegyverezvén egy csoport rabszolgát és gladiátort, szintén hatalmába keritette a bibort, huszonnyolcz nap mulva azonban Magnen-

tius bérenczei által megöletett, ki kegyetlenségét Popilius párthiveinek büntetésével, kincsvágyát pedig a népek zsarolásával elégitette ki, hogy igy a maga részére hódithassa a csapatokat.

Ez események visszaszólitották Constantiust a Tigristől, s a két bitorlónak, nem hallgatván könyörgéseikre, ellenségeskedést és háborut üzent. Ravaszsága által sikerült értekezésre birnia a gyönge Vetraniót, ki látván, hogy tisztviselői az ékesszólás vagy méginkább az arany által legyözetve, valamennyien Constantiushoz hajlanak, ömaga is lábaihoz borult, s megnyerte, hogy Prusában csendes és nyugodalmas számkivetésben élhetett. Itt meghallván később Constantius nyomoruságait, ezt irta neki. „Nagyon roszul teszed, hogy részt nem veszesz a visszavonulás azon boldogságában, mellyet nekem szereztél.“

Magnentius, kiben határozottabb lélek lakott, félelmetes hadsereget vezetett, mellyet a tartományok szine-java, gallok, spanyolok, frankok, szászok stb. képeztek. Sokáig állott egymással szemben a két ellenség, mig végre Mursánál (Eszék), a Dráva mellett, Constantius keresztény alázatosság- és hősi vitézséggel győzelmet aratott, melly azonban olly sok vérbe került, hogy a birodalom legnagyobb szerencsétlenségei közé számittatik. Magnentius Aquilejába menekült, hol a tél és ellenségének lassusága miatt ismét összeszedelőzködhetett; az olaszok azonban minden oldalról olly tömegesen keltek föl Nagy-Constantin fia mellett, hogy a bitorlónak ismét az Alpeseken tulra kellett futnia. Constantius, ki mig mindenkinek megkegyelmezett, Magnentiusról hallani sem akart, meghóditotta Afrikát és Spanyolországot, végül Galliát is, hol halált kiáltottak Magnentius fejére, ki Lyonban nem sokára öngyilkos lőn (353).

Ekkor megkezdődtek az üldözések a lázadó barátjai és párthivei ellen; a katonák bizonyos Pál nevü biróval, ki a vádak összefüzésében tanusitott ügyessége miatt Catená-nak neveztetett el, versengve irtották a lázadás maradványait a nélkül, hogy Constantius fékezte volna kegyetlenségöket.

Constantius.

A birodalom ekkép egynek uralma alá került, ki „örökkévaló“ s „a világ ura“ nevet vett föl, mialatt gyönge s képtelen levén jót tenni vagy a roszat megakadályozni, eunuchok által engedé magát vezettetni, kik ép ugy uraivá lőnek az uj birodalomnak mint az előbbinek a praetorianusok, teremtményeiket emelék a legfőbb hivatalokra, kincseket halmoztak össze, s megakadályozták, hogy a nép pana-

szai az uralkodó fülcihez jussanak, ki elött az ország állapotát a legkedvezőbb szinben tüntették fel.

Emlitettük, hogy a császári családból csak két tag, Gallus és Julianus, szabadult meg a gyiloktól, kik közől az első tizenkét, a másik hat éves volt. Ezek Jónia és Bithyniában, később a macellai erődben neveltettek, a cappadociai papok ősi palotájában. Ekkép tartotta őket a császár féltékenysége távol az ügyektől, hatalom és gazdagság nélkül; midőn azonban nyugatra nyomult a bitorlók ellen, Gallusnak caesari czimet és Constantina kezét ajándékozá, s az öt keleti tartomány kormányzása végett Antiochiában hagyta. Börtönből egyszerre trónra emeltetvén, Gallus sem a politikához nem értett, sem akarata vagy tehetsége nem volt magának a szükséges ismereteket megszerezni; erőszakoskodó, heves természetü, durva és gyanakodó volt, s kegyetlen felesége által még inkább elrontatott, s Antiochiát majd nyilt erőszakoskodásai, majd alattomos bánásmódja által nem sokára gyilkolások és borzalmak szinhelyévé tette.

E miatt panaszok érkeztek Constantiushoz, ki benne haszontalan segédet és veszélyes vágytárst látván, a germán háboru veszélyei közé szándékozott őt küldeni. Megparancsolván Domitianus keleti kormányzónak, és Montiusnak, a palota quaestorának, hogy szépszerével vegyék rá, ezek ellenkezőleg annyira felmérgesitették, hogy a népet felláziotta, s bilincsekbe veretvén őket Antiochián végig hurczoltatta, azután meg az Orontesbe vettette.

Constantius, nem levén elkészülve a háborura, békét szinlelt, mialatt Gallusnak erősitéseket küldött, és szerencsétlenségére arra birta őt, hogy látogassa meg a császári udvart Milanóban. Gallus fényes kisérettel indult el keletről, de olly helyre érkezvén, hol többé nem lehetett attól tartani, hogy mellette lázadás fog kitörni, Pola d' Istriában börtönbe vettetett (354), Eusebius eunuch legjobb barátja által pörbe fogatott, s bevallván a kormányzósága alatt elkövetett hibákat s a lázadás megkisérlését, elitéltetett és megöletett.

Julián, ki testvére által fejedelmi bánásmódban részesittetett, részt vevén Gallus ügyében, Milanóba hurczoltatott, s hét hónapon keresztül várta azon sorsot, mellyben mindazok részesültek, kik Gallusnak pártját fogták. Sikerült azonban megmenekednie a veszedelemből, s Athenebe tisztességes számüzetésbe küldetvén, a bölcsészek öltözetét és szokásait vette föl, kiknek müvészetét már régtől fogva tanulmányozta. Ezalatt megszabaditása végett föllépett Eusebia, Constantius felesége, s hasznára forditván azon ezer alkalmat, mellyek minden nőnek kinálkoznak, s mellyeket a ravasz hölgy maga

képes előidézni, a fiatal Julián számára megszerezte férje kegyelmét, kinek szerény erényei, mondá, olly alkalmasak voltak a második fokra. Constantius mindünnen összeesküvésektől tartott, s daczára annak, hogy olly sokakat feláldozott rettegésének, a helyett, hogy megnyugodott volna, még inkább gyanakodott. Ezalatt nehány barbár betört Galliába; a sarmatákat nem volt képes a Duna feltartóztatni; az isaurok Seleuciát ostrom alá vették; Perzsia királya, letelvén a fegyverszünet, ismét fegyvert ragadt: miért is Constantius (355) érezvén, hogy egyedül képtelen lecsilapitani a zivatart, caesari czimet adott Juliánnak, testvérét, Helenát, feleségül adta neki s reábizta az az Alpeseken tuli tartományokat. A katonák Milanóban adák beleegyezésöket, mi akkor elégséges volt, paizsaikat térdeikhez vervén s tele levén reményekkel az ifju caesar vitézsége iránt, ki ép akkor tölté be huszonötödik évét.

A gyanakvó imperator irásban hagyta meg neki, mint valamelly gyermeknek, hogyan viselje magát, sőt még azt is, mennyit költsön asztalára; nem engedte meg neki, hogy ajándékot osztogasson katonáinak, mit különben ő maga sem tett. Hivatalnokokkal és udvaronczokkal vétette körül, kik mig látszólag szolgálatra voltak rendelve, korlátozák tényeinek, szavainak, sőt, ugy szólván, még gondolatainak szabadságát is. Nyugatot őrizetére hagyva, Constantius Ázsia felé fordult; előbb azonban látni akarta Rómát, hová mint győző vonult be, s elfogadta a világ hajdani fővárosának szolgai hódolatát, mellynek bámulattal adózott s fényét az által növelte, hogy a circusban fölemeltette azon egyiptomi obeliszket, mellyet már Constantin hozatott el a heliopolisi templomból, s melly jelenleg a Laterán terén pomp páz.

Ezután tüstént a quadok ellen indult, kik az illyr tartományokba törtek, mellyek a mursai véres csata után csak gyengén voltak ellátva csapatokkal, tönkre tette és békére kényszeritette őket; nemeslelkünek mutatván magát, sok törzset a maga részére hóditott. A sarmatáknak, kik mint láttuk, a limigantok által kiüzettek, segitséget igért ezek ellen. S csakugyan meg is támadta őket a Duna és Tisza közötti térségen, s habár a két folyó s mocsárok által védettek s halált megvető vitézséget fejtettek is ki, békealkudozásokra kényszeritette őket, s megengedvén, hogy a Dunán átkelhessenek, azon térségen hallgatta ki őket, mellyen most Buda fekszik. Trónján ülve épen javában folytatta ékesszólását, midőn egyikök magasra hajitván saruját felkiáltott: Marha! azaz ne higyjetek neki! A többiek azonnal felzúdulnak, megtámadják a császárt, ki csak nagy nehezen volt

képes, lóra kapva, megmenekülni. A vitézség és fegyelem azonban e nemzet végleges kiirtásával boszulták meg a sérelmet, mi által a sarmaták ismét visszakapták előbbi lakhelyeiket.

Sapor.

Sapor ezalatt, a királyok királya, a nap és hold testvére, Constantiusnak, mint Darius Hystaspes utódja, azt üzente, hogy ámbár joga volna követelni a birodalmat egészen a Strymonig Macedoniában, mindazonáltal megelégednék Armenia és Mesopotamia átengedésével. Megtagadtatván gőgös követelése, s Antonius római- syriai alattvaló által izgattatva, kinek sikerült kegyelmét és bizalmát megnyernie, számtalan seregével átlépte a Tigrist (359). A rómaiak akkép védelmezték Mesopotámiát, hogy onnan minden élelmet, takarmányt és embert kivontak, veszélyesekké tették az átjárásokat, s elöntötték a sikságokat; a perzsák azonban Antonius és a szökevények által vezettetve, az Euphrat forrásai felé nyomultak, s ostrom alá vették Amidát. Csodálatos volt azon kitartás, melylyel magát e város védelmezte, csodálatos az ostromlottak és ostromlók vitézsége és mestersége, végre azonban engednie kellett a tulnyomó erőnek s lakói kardra hányattak.

Sapor azonban itten harminczezer kipróbált harczost, a kedvező évszakot s az első lelkesültséget vesztette el, miértis olly diadallal kellett visszatérnie székvárosába, melylyel nem igen dicsekedhetett. Tavaszszal ismét táborba szállott (360), elfoglalta Singarát és Bezabdét, sőt római legiót ejtett hatalmába, mellyeket mint rabszolgákat Perzsia legszélső határaira küldött.

Julián Galliában.

Julián ezalatt visszaüzte az európai barbárokat. A császár felszólította a frankokat és alemannokat, hogy jőjenek át a Rajnán s vegyék birtokukba mindazon tartományokat, mellyeket meghódithatnak; ideérkezvén, legkisebb különbséget sem tettek a barátságos és ellenséges tartományok között, negyven várost, köztük Tongrest, Kölnt, Triert, Vormst, Speyert és Strassburgot tett hamuvá e nép, melly ősi szokásához hiven gyülölettel viseltetett a falak iránt, s a Rajna, Mosel és Maas mentében táborozott. Negyven mérföldre a Rajnától nyugatra terjesztette ki hóditásait s még sokkal tovább pusztitásait, elnéptelenitvén a környéket s arra kényszeritvén a városokba menekülteket, hogy csupán abból éljenek, mit falaikon belül összegyüjthettek.

Ezek ellen Juliánnak kellett indulnia. Előbb tisztességes börtönben, azután meg az iskolák marakodó renyheségeiben és könyvek

között növekedvén, midőn valamelly hadi működésre kellett indulnia, ekkép kiáltott fel: „Plátó, Plátó, milly tanulmányok ezek egy bölcsészre nézve!“ s midőn leberetválta szakállát és letette köpenyét, hogy a caesari palástot vegye magára, különös és nevetségesnek tünt fel Constantius udvaronczai előtt. De a szerencsétlenségből és a könyvekből olly erényeket tanult, mellyek azon időben igen ritkák voltak, u. m. a mértékletességet, önmegtartóztatást, munkaszeretetet s a pompa megvetését. Öltözete alig különbözött a közönséges katonáétól, földre teritett szőnyegen aludt, s éjjelenkint többször felkelt, hogy dolgait végezze, vagy tanulmányainak egypár pillanatot szenteljen; rhétoroktól tanult ékesszólását a harczos tömeg szenvedélyeinek lecsillapitására vagy helyes irányba való téritésére használta; az igazságosság fogalmait, mellyeket a sophistáktól sajátitott el, a bonyolódott pörök kiegyenlitésére használta, habár kevéssé volt jártas a jogtudományban. Azonkivül ügyesen tudta megválasztani a jó tanácsadókat, s bizalmával csak az illyeneket ajándékozá meg.

Gallia szigoru telét régi, kipróbált harczoshoz illő állhatatossággal türte, s számtalan veszélyeken át a rheimsi táborba érkezvén, ismét felkeltette a legiók bátorságát, mellyek alatta vakmerőséggel határos bizalommal kezdették meg ujra a háborut. Észrevévén ezt az alemannok, meglepték és szétverték őket; a rómaiak azonban ismét mihamar összeszedték magukat, s a szétrombolt lakok és elpusztitott tartományok szomoru képeit szemlélve egészen a Rajnáig nyomultak. Az alemannok ismételt megtámadásaiban, kik, velök született vitézségökkel a rómaiak mellett és ellen vivott harczokban tanult fegyelmet is párositván, öt sokszor saját táborában is ostrom alá vették, Julián kimutatta, milly jól ért még tintától nedves ujjaival is a kardforgatáshoz.

Nem követjük öt lépésről lépésre e hosszu háboruban, melly alatt kiüzvén végre az alemannokat a Felső-Rajna tartományaiból, a frankok, eme rettentő vitézségü nép ellen fordult, kik nem zsákmányszerzés végett, hanem csupán ellenállhatlan természeti ösztönük által ragadtatva háboruskodtak. Hatszáz közölök, kik magukat a Maas fölött két váracsban makacsul védelmezték, foglyául esett; minthogy pedig egészen addig többrebecsülték a halált a rabszolgaságnál, Constantius igen örült e diadalnak, s házi testőr-csapatai közé sorozta be őket, hol mint valami tornyok tüntek fel kisebb épitmények között. Julián (357) gyors menetei által megakadályozván egyesülésöket s egy véres csatát nyervén ellenök Strassburg mellett, végre kiszoritotta őket Galliából. Háromszor ment át a Rajnán s a római sasokat

azon erődök lerombolására vezette, mellyeket a germánok a rómaiakat utánozva épitettek, s megszabván a béke föltételeit, huszezer kiváltott foglyot vitt innen magával. Helytartói által Britanniában is visszaverte a picteket és caledonokat, kik ekkor először neveztetnek skótoknak [1]).

Ezután hozzáfogott a háboru sebeinek orvoslásához, ujra felépitette Gallia városait, s azon anyagszerekből, mellyeket neki a germánok szerződésszerüleg szolgáltattak, legiói és a segédcsapatok által erődöket emeltetett. Az Ardennes hegység fenyüiből hatszáz bárkát készittetvén, ezeket a tengerpartokra s a szigetekre küldötte gabonáért, hogy éhen ne haljanak a Közép-tenger melletti tartományok lakói; midőn télen a munkálatok szüneteltek, letevén hadvezéri minőségét biráskodni kezdett s elintézte a hozzá vitt pörös ügyeket; a kereskedelmet és kézműipart ismét virágzásra emelte; a régi ünnepeket visszaállitotta; a hivatalokra a tartomány előkelőbbjeit alkalmazta; fürdőket, vizvezetékeket, amphitheatrumokat épittetett; kedves Párizsát [2]), hol télen át tartózkodott, nagyobb fontosságra emelte; nemes és becsületes egyszerüségében, melly különben mértéktelenség által mocskoltatott be, a bölcsész fejedelem élénk ellentétet képezett Syria elpuhultságával.

Nem igen segitette őt ebben Constantius, ki sajnálta a katonáktól az aranyat, mit bővében igért a barbároknak, s egyenlő adót követelt a háboru következtében kimerült tartományoktól; Julián csak tiltakozhatott és szánhatta a szerencsétleneket. Az udvarban ezalatt a bohóczok, e minden időben feltalálható söpredék, gunyolni kezdették a bölcsész katonát, egyszerü szokásait, különös öltözetét, majomhoz, vakandhoz, kecskéhez hasonlitván őt [3]). Midőn azonban győzelmei őt

[1]) Ammianus Marcellinus által. Szent Jeromos azonban (*Ep. in Ctesifonte*. Porphyrius egyik általa forditott helyét idézi, melly azt mondja: Sem a zsarnokokban bővelkedő Britannia, sem a skót nemzetek, sem a barbárok köröskörül egészen az Oceánig nem ismerték el soha Mózest és a prófétákat."

[2]) *Τὴν φιλὴν Λευκετίαν.* „Lutetiának a parisiusok kis fővárosát nevezik, melly egy falakkal körülvett kis szigeten fekszik. Abba két oldalról lehet bemenni fahidakon. A folyó ritkán változik a tavaszi esőzések vagy a nyári szárazság miatt, tiszta vizei pompás látványt és igen kellemes italt nyujtanak. Vizet bajos volna máshonnan szerezni, minthogy a város szigeten fekszik. A tél nem igen zordon, mi az Oceánnak köszönhető, melly alig kilenczszáz stadiumnyira van tőle, s kigőzölgései egész idáig mérséklik az éghajlatot. Jó szőllője és fügéje van, mellyeket szalmába tekergetve védelmeznek az időjárás viszontagságai ellen." **Julián**, *Misopogon.*

[3]) *Omnes qui plus poterant in palatio, adulandi professores jam docti, recte*

többé gunyolni nem engedék, s a Victorinus czim, melylyel felruháztatott, ép azon pillanatban hirdette érdemeit, mellyben azokat kisebbiteni akarták, a guny féltékenységnek adott helyet; az udvaroncok és heréltek tulságosan magasztalták győzelmeit, hogy igy Constantius benne vágytársát s a köznyugalom megháboritóját szemlélje. Azok, kik inkább hajoltak Juliánhoz, visszahivattak; ezek között volt Sallustius is, egy igen ügyes tábornok és tanácsos. A dolog még roszabb fordulatot vett volna, ha Eusebia császárné némileg ellen nem sulyozta volna a heréltek ármánykodó sugalmait. A babérral koszorúzott levelekben, mellyek a tartományokban nyert győzelmeket hirdették, az érdem egyedül a császárnak tulajdonittatott, amint ez a korlátlan monarchiákban rendesen történni szokott. De hogy Julián neve még csak fel sem emlittetett, ez reá igen kellemetlen benyomást tett, minthogy az alázatosságot nem igen lehetett erényei közé számitani.

Miután az ügyek Galliában rendezetteknek látszottak, s a veszély folyvást nőtt keleten, Constantius e körülményt arra használta, hogy Juliántól elvonja a reábizott csapatokat. Meghagyta tehát, hogy a celták, petulansok, herulok- és batavokból álló nagy legió, egyesitve a többiekből kiválasztott háromszáz legvitézebb harczossal, lehető gyorsasággal Perzsia határai felé induljon. Több olly önkéntes volt Julián hadseregében, kik azon föltétel mellett léptek be, hogy az Alpeseket soha se kelljen átlépniök; a római dicsőség védelme e barbárokat legkevésbbé sem volt képes lelkesiteni. Ép ugy szeretvén Juliánt, amennyire irtóztak a hosszas, veszélyes utazástól s az idegen földön, ismeretlen ellenséggel való háboruskodástól, „miért mennénk mi, mondák, távoli, ismeretlen tartományok védelmére, fedezetlenül hagyván hazánkat, mellyet a germánok bizonyára ismét elpusztitanának?“ A zúgolódás annyira növekedett, hogy Julián habozott, saját személyes biztonságát is a mérlegre vetvén, ha vajjon engedelmeskedjék-e; látván azonban, hogy a parancsot nyilt lázadás nélkül meg

---

consulta, prospereque completa vertebant in deridiculum; talia sine modo strepentes insulse, in odium venit cum victoriis suis; capella non homo, ut hirsutum Julianum carpentes, appellantesque loquacem talpam, et purpuratam simiam, et litterionem graecum; et his congruentia plurima atque vernacula principi resonantes, audire haec taliaque gestienti, virtutes eius obruere verbis impudentibus conabantur, ut segnem incessentes, et timidum, et umbratilem, gestaque secus verbis comtioribus exornantem. **Ammianus** XVIII. 11, ki azon tények legnagyobb részének szemtanuja volt, melylyeket mint katona felemlit.

nem szegheti, engedelmességet szinlelt, s a csapatok egy részét útnak inditotta (360).

Titokban azonban olly iratokat terjesztett közöttük, mellyekben a fenn idézett okok ujolag és pedig nagyitva felhozattak, összehasonlittattak Julián erényei Constantius vétkeivel, a parancs miatti gyülölet az ellen fordittatott: mig a caesar, ki a parancsot, a mennyiben tehetségében állott, enyhitette, dicséretekkel halmoztatott el, ki azonfelül még kocsikat is adott a hazájukból kivonuló harczosok nejeinek és gyermekeinek elszállitására. Azután Párizsból maga ment elébök, s az érdemesebbeket nevökön szólitván, mindnyájokat körmönfont dicséretekkel vigasztalta; a tiszteket megvendégelte, leereszkedő barátságot mutatván irányukban, s azon vágyat nyilvánitván, vajha öket minél előbb megjutalmazhatná. „Ti azonban, tevé hozzá, elfuttok most tőlem, részesülni ohajtván azon ritka dicsőségben, hogy a hatalmas római uralkodó alatt szolgálhassatok.“ Annyira felbuzditotta öket, hogy az utolsó eszközt, a lázadást, ragadták meg a végre, hogy őt és hazájukat el ne hagyják.

Julián föllázad. 360.

Juliánt tehát Augustusnak kiáltották, ki hütlensége mentségéül az erőszakot hozhatta fel. Amint csak lehetett, elzárkozott, sokáig visszautasitván a kéréseket és fenyegetéseket, mig végre ugy tüntetvén fel a dolgot, mintha csupán a halál és uralkodás között lett volna kénytelen választani, ez utóbbit fogadta el, s az egész nép örömrivalgásai között pajzsaikra emelték.

Julián Jupiterre, a napra, Marsra, Minervára s valamennyi istenre esküszik irataiban, hogy az összeesküvésről nem birt tudomással; mások azt állitják, hogy őszintén „nem“-mel felelt, mig egyszer álmában megjelent előtte a birodalom nemtője, mindenre kérvén öt, hogy nyissa fel előtte az ajtót, s szemrehányásokat tevén neki ingadozó bátorsága miatt; felébredvén szivéből kérte Jupitert, ki világos madárjóslattal meghagyta neki, hogy hódoljon az ég s a hadsereg akaratának [1]).

Higye a ki akarja. Annyi tény, hogy öt aranypénzt s egy font ezüstöt ajándékozott minden katonájának, kik irányában annyira erő

[1]) *Ep. ad Athenienses.* Máshol ismét: „A nap, mellyhez különösen könyörögtem, s a nagy Jupiter jól tudják, hogy távol attól, miszerint Constantius halálát ohajtottam volna, megtartásáért könyörögtem. Csak azért lázadtam fel, hogy engedelmeskedjem az isteneknek, kik minden jót igértek, ha előre megyek, s minden roszat, ha visszamaradok.

szakoskodtak. Azután el lévén vetve a koczka minden gépet mozgásba hozott, hogy magát fentartsa, mérsékelje barátai tulzásait s ellenei áskálódásait s kikerülje a polgári háborut, vagy legalább győzedelmesen végezze be. Ezután a maga és hadserege nevében tisztelleteljes határozottsággal arra szólitotta fel Constantiust, hogy őt, mint augustust, erősitse meg, értésére adván a hadsereg elégedetlenségének okait s megigérvén, hogy ha jószántából átengedendi neki az Alpeseken tuli tartományokat, Constantiust, mint főnökét tisztelni fogja, évenkint bizonyos számu csapatokat fog neki küldeni, elfogadja tőle a „praefectus praetorii"-t, s az ügyet elintézettnek tekintendi [1]).

Levele későn érkezett cappadociai Caesareába, s a császár gyanakodva félrevetette azt, meghagyván: „Ha Julián ismét kegyelmet akar nyerni, mondjon le az augustusi czimről és méltóságról, adja át a hadsereget az e czélra kiküldött hivatalnokoknak, önmagát pedig kegyességemnek." A hadsereg, melly előtt Julián a császár gőgös parancsait felolvastatta, egyhangulag felkiáltott, hogy tartsa meg állását; ő tehát háborura készült „bizván a halhatatlan istenekben."

Constantius, ki minden erejét a győztes perzsák ellen fordità, kénytelen volt arra ösztönözni a barbárokat, hogy törjenek be a nyugati tartományokba. Ezek ujolag tapasztalák Julián vitézségét, ki összegyüjtvén a Magnentius legyőzetése után szanaszét kóborló számos bandákat, s jól elrendezvén hadseregét, megelőzni akarta az ellenség támadását, elfoglalván Illyriát, melly őt emberekkel és pénzzel látná el. Gyors menetekben, mellyek elrémitik a határozottakat s magukkal ragadják a habozókat, egy hadosztályt egyenesen Rhaetiába, egy másikat ismét Illyriába küldött; ő maga olly bátorsággal, mellyről a siker lemossa a vakmerőség bélyegét, keresztülhatolván a fekete erdőn, Syrmiumban terem, s hadserege naponkint uj csapatokkal gyarapodván, elfogadja Illyria, Italia- és Görögország hódolatát, keresztülhatol a Haemus hegységen s Drinápoly felé közeledik. Minthogy pedig sokat adott a közvéleményre, önigazolás végett leveleket küldött a különféle városokba, azt állitván, hogy mindent fensőbb sugalatból cselekedett.

Constantius Sapor visszavonulása után azonnal Europa felé indult s külsőleg ugy mutatta, mintha fel sem venné hálátlan unoka-

[1]) Ammianus Marcellinus állitja, hogy még egy más külön levelet is küldött, melly annyira tele van mindenféle sértegetésekkel, hogy nem érdemes arra, miszerint a történelem által felemlitessék.

öcscse lázadását, életét azonban lassu láz emésztette s a Taurus tövénél Mopsuerene-ben csakugyan meg is halt, életének negyvenötödik, uralkodásának huszonnegyedik évében (361-ben, nov. 3). Apolló megjövendölte Juliánnak Constantius halálát, melly egy polgárháborut fojtott el csirájában.

Constantius, mint a pártok hevében meg szokott történni, tulságosan dicsértetett és gyaláztatott. Tiszteletet mutatott atyja, s hálát mindenki iránt, ki irányában több vagy kevesebb érdemeket szerzett; sok templomot épittetett, többeket meggazdagitott; hü volt feleségeihez; megkeményedvén a harczi fáradalmakban, keveset aludt, takarékosan étkezett; személyes vitézségének nem egyszer adá bizonyitékát ugy a folytonos perzsa háboruban, valamint a nyugati barbárok ellen intézett számos hadjárataiban. Kevélységében azonban összes tábornokai vállalatainak érdemét önmagának tulajdonitá, miben kedvére beszéltek a hizelgők, kikkel tele tömte udvarát, s kik egyedül voltak szive kulcsának birtokában, mi világos jele gyöngesége és hiuságának. Azt, ki magának érdemeket szerzett, üldözték és rettegtek tőle; a ki fizetett, magas tisztségekre juthatott, mellyekben pénzét az alattvalók zsarolásából ismét visszaszerezhette. Ezen gonosz fajzat egészen elrontotta gyanakodásra hajlandó természetét, mindenfelől összeesküvéseket tüntetvén föl előtte, mellyeket vak és kegyetlen szigorral büntetett. A helyett, hogy a népet a maga részére igyekezett volna hóditani, távol tartotta magát, s mint valamely szobor jelent meg a nyilvánosságban minden taglejtés és mozdulat nélkül, melly áttörhetett volna a királyi méltóság bükörén [1]). Konstantinápolyban könyvtárt alapitott. Themistius szónoknak egy dicsbeszéd megjutalmazásaul szobrot emeltetett; különben pedig rettegte és gyülölte azt, a ki valamit tudott, a bölcsészeket összetévesztette a mágusokkal, ugy hogy a jogtudományt csak a szabadosok (liberti) tanulmányozták. Mennyire elfajult legyen az ékesszólás, azon beszédek bizonyitják, mellyeket a történetirók Constantius szájába tesznek.

Először testvéreivel egyetértve, később önmaga szaporitotta a törvényeket; megbüntette a természet elleni vétkeket, a gyakori vérfertőztető házasságokat, továbbá ismét életbe léptette a helyhatósági intézményeket; halálbüntetés alatt megtiltotta a bálványoknak áldozni vagy azokat imádni, a madárjósoktól tanácsot kérni; elüzte a csillagvizsgálókat és mágusokat, kikre a legszigorubb büntetése-

[1]) **Ammian. Marc.** XVI.

ket szabta, főképen pedig azokra, kik felzavarták az elemeket, mások életét megtámadták, vagy halottakat idéztek; továbbá megtiltotta a katonáknak és a palotai hivatalnokoknak jelen lenni a gladiátori játékokon. [1])

Halálos ellensége lévén a pogányságnak s annyira tisztelvén a papságot, hogy egész alázatossággal esedezett a püspökök áldásaért, asztalához hitta s őket, fiaikat és rabszolgáikat minden adó alól fölmentette [2]), s méltán mondják felöle, hogy nagyon is belebonyolódott a szerencsétlen egyházi viszálkodásokba. Szünet nélkül tartván a harcz az ariánusok és katholikusok között, a Nicaeában megbukott fél a császároknál keresett támaszt ügyének, mig az orthodoxok annyira bizni látszottak ügyük igazságában, hogy a királyok ellen is fölemelték fejöket, s tagadták, hogy joguk lenne a lelkiismereti dolgokban határozni. A fejedelmek tartván azon hatalomtól, mellyet Constantin az egyházra ruházott, mindenkor hajlandók voltak azon párt támogatására, melly hozzájok folyamodott, igy Constantius is üldözte a katholikus püspököket, főképen pedig Athanázt.

Sz. Athanáz.

El lehetett mondani, hogy eme nagy férfiuban, kinek szava sokkal inkább előmozditotta az egyház győzelmét, mint Constantin hatalma, személyesitve volt az igaz tan: olly nagy buzgalommal hirdette ő azt, s olly engesztelhetlen volt a gyülölet, melylyel irányában ellenségei viseltettek. Az érdem, melly a forradalmak és veszélyek idejében biztos lépcső, csakhamar az alexandriai püspökséget szerezte meg számára, s azon negyvenhat év alatt, mig azt elfoglalva tartá, soha sem csökkent lángoló buzgalma, melylyel az iskolás finomságokkal és a császári hatalommal vértezett eretnekség ellen harczolt, még számüzetésében és fenyegetett buvóhelyeiben rettegéssel tölté el üldözőit. Termete nem volt magas, de méltóságteljes, arczán a lélek nyugalma tükröződött vissza; müveletlen, de erőteljes ékesszólását mélyen átérzett szavak élénkitették s ritka szabatossággal mindenkor a kitüzött czélra irányult. Helyes és éber értelemmel, nemes érzülettel, félelmet nem ismerő bátorsággal birván, nem működött meggondolatlanul, hanem helyes számitás- és nemes egyszerüséggel, mások tiszteletét szigoru erkölcsei, jóakaratát pedig társalgásának nyájassága által szerezvén meg. Folytonos tanulmány által bő ismereteket a profán és szent tudományokban szerzett magának, az

[1]) Cod. Theod. *de maleficis, de gladiatoribus.*

[2]) U. o. *de pay. Ath.*

ügyek vezetésébeni jártasság és a szerencsétlenség megtanitották arra, hogyan lehet segélyeszközökre szert tenni olly esetben, midőn már minden törekvés haszontalannak látszik. Békén viselvén a fáradalmakat, legkevésbbé sem hagyván magát eltántorittatni a szerencse változékonysága vagy a hatalmasok tekintélye által, különösen ismervén az embereket s azt, mi őket vezérelni szokta, tudott ellenállani a világ összeesküdött erőinek, s a birodalom mindegyik tartományában személyesen bizonyságot tenni tanitása- és lángbuzgalmáról.

A viszálkodások megszüntetésének czéljából több zsinat tartatott, s az antiochiaiban az atyák ujolag az eretnekség ellen nyilatkoztak (339); midőn azonban az orthodoxok elutaztak, az ariánus püspökök folytatták az üléseket és kárhoztatták Athanázt, ki hogy dühösségöket kikerülje s egyszersmind időt nyerjen, elfutott. Rómába, az igaz hit központjába érkezvén, valamennyi testvérnek megirta az egyház és ő ellene intézett támadásokat, magát azon efraimbeli levitához hasonlitván, ki Israel tizenkét törzséhez elküldötte meggyalázott felesége tetemeit.

Az ariánusok a hatalom és azok által segittetve, kik a gondolatot alárendelik a hatalomnak, csakugyan mindenütt vérszemet kaptak, nyilt erőszakoskodásokra menvén át. Alexandriában, hová az elüzött Athanáz helyére egy másik neveztetett ki, berontottak a templomba, megfertőztették a szent edényeket és a szüzeket, szétszaggatták a könyveket és butorokat s ártatlan vért ontottak. Konstantinápolyban az ariánusok Macedoniust, a katholikusok meg Pált választják püspökké; Constantius ezt elüzni akarván, a nép védelme alá veszi, s midőn látja, hogy erőszakkal hurczoltatik el, visszanyomja és felkonczolja a katonákat. Constantius erre, kit csak nagy nehezen lehetett lecsillapitani, a naponkint kiosztatni szokott nyolczvanezer mérő buzát felére szállitja le.

De az ariánusok sem voltak egy véleményen, hanem az egylényegüséget (consubstantialitas) valamennyien visszautasitván, némelyek az Atya és Fiu közé azon megmérhetlen távolságot helyezték, melly a teremtő és teremtmény között létezik, mások megengedték, hogy az Atya mindenhatósága közölhette elsőszülött fiával saját végtelen tökélyeit, mások ismét lényegben és nem természetben tették őket hasonlókká; miért is meghatározhatlan különféleségek keletkeztek az ariánusok felekezetében, és száz nevet is találtak fel, sokszor minden különbség nélkül.

Mig a görög szellem magát a legfinomabb megkülönböztetések-

ben gyakorolta, mire müvelt nyelve és régi vitatkozási hajlama különösen alkalmasak voltak, a nyugatiak ezalatt megkülönböztetésekre nem igen alkalmas nyelvökkel, gyakorlati értelmök- s a pápa iránti engedelmességökkel nem futkostak olly fogalmak után, mellyek ép ugy ellenkeznek a hivő alárendeltségével, valamint a bölcsész kétkedésével. De ép ezért fenyegette öket a veszély, hogy tévutra fognak vezettetni, a mi csakugyan meg is történt.

Látván a pápa, hogy a különféle zsinatokban különféle hitformulák terjesztetnek elő a nélkül, hogy egyikben vagy másikban megegyeznének, zsinatot hitt össze Sardicába, hová harminczöt tartomány püspökei gyülekeztek össze (347). Athanáz szintén megjelent, hogy kitisztázza magát az ellene felhozott rágalmaktól, min csodálkozván ellenségei s félvén hatalmától mindenféle álokokat felhoztak, hogy ne kelljen részt venniök a zsinatban. Athanázt erre fölmentették, az ariánusokat kiközösitették, tanaikat kárhoztatták. A helyett azonban, hogy az egység helyreállott volna, még szorosabb válaszfal emelkedett Kelet és Nyugat között; ott a zsoltárokat Dicsőség az Atyának a Fiuban és a Szentlélekben, itt pedig Dicsőség az Atyának, Fiunak, és Szentléleknek- szavakkal végezték; ott gyülölték, itt szentnek tartották Athanázt. Az elsőség fölött keletkezett vitatkozásban nagy lépés volt annak elhatározása, hogy a fölebbezések ezentul mindenkor a római egyházhoz intézendők [1]).

Constantin három fia alighogy trónra lépett, már is ezen fele-

[1]) Azon kiadatlan müvekben, mellyeket Mai bibornok a vatikani könyvtárban fölfedezett, található egy fontos vallomás is a római püspök felsőségéről, mellyet egy görög patriarka félszázaddal a szakadás előtt tett. Védelmezvén a szent képeket, mellyek ellen akkor Constantius Copronymus dühöngött, azt állitja, hogy a képrombolók tévedése csak a második nicaeai zsinat előtti tudatlanság által menthető. „Ez a legalkalmasabb időben s egész törvényességgel hivatott össze, mert a régi meghatározott isteni szabályok értelmében, a legméltóbb helyet s az elnökséget a legfőbb nyugati papság, vagyis a régi Róma egyik jelentékeny része foglalta el, melly nélkül az egyházban egy dogma sem tekinthető végérvényüleg elhatározottnak, habár a canoni törvények vagy papi szokás által már rég elfogadtatott. Mert ezen egyház birja a papság felsőségét, s tartja e méltóságot mint az apostolok két fejétől áthagyományozottat.“ *Συνκεκροτήτο γαρ τοῦτο μάλιστα ἐνδικῶς καὶ ἐννομώτατα ἐπείπερ ἤδη κατὰ τοὺς αρχήζεν τετυπωμένους θείους θεσμοὺς προῆγε κατ' αὐτὴν καὶ προήδευεν, ὅσον τε τῆς, ἑσπερίας λήξεως ἤτοι τῆς πρεσβύτερος Ρώμης, μερος οὐκ ἄμεον, ὧν ἄνευ, οὐδεὺ δόγμα κατὰ τὴν Ἐκκλησίαν κινούμενον, θεσμοῖς κανονικοῖς, καὶ ιέρατικοῖς ἔθεσι νενομισμένον ἄνωθεύ, τὴν δοκιμασίαν ὀυ ὀχοίη, ἢ δεξαιτ' ἄν ποτε τὴν περαίωσιν ὡὸ δὲ λαχόντων καὶα τὴν ἱεροσυνην ἐξάρχιεν, καὶ τῶ κορυφαίων ἐξ αποστόλοις Ἐγκεχειρισμένων τὸ ἀξίωμα.*

kezetekbe bonyolódott, mellyek politikai pártokká lőnek. Constans igy irt Constantius testvérének: „Kövessük atyánk türelmességét és ajtatosságát, mi legjobb örökségünk s hátalmának legigazabb alapja.“ Ez azonban Eusebius arianus herélt hálójába kerülvén, felakarta függeszteni rendeleteit, s elismertetvén Konstantinápolyban Athanáz ártatlansága, a Milanóban összegyült atyáknak (355) megparancsolta, hogy őt bünösnek nyilvánitsák, mondván: „Amit akarok, annak meg kell történni.“ Syria püspökei e követelést igazságosnak találták. Ki az erőszaknak vagy megvesztegetésnek ellen állt [1]), kimélet nélkül testi büntetéssel illettetett, vagy számüzetésbe Arábiába, Thebaisba és a Taurus völgyei közé küldetett; számüzetésök helyén azonban az igaz tant terjesztették, s borzalmat gerjesztettek üldözőik iránt.

Minthogy pedig Liberius pápa érvényben tartotta a nicaeai zsinat határozatát s a főpapot ártatlannak nyilvánitotta, Constantius, vagyis inkább heréltjei üldözni kezdették s éjnek idején elfogatván, a milanói udvarba hurczolták; innen Bereába számüzték, Thraciába, határozatától azonban semmi sem volt képes eltántoritani. Midőn neki a császár költségeinek fedezésére pénzt küldött, igy szólt: „Vigyétek vissza uratoknak, mellyre épen szüksége leszen, hogy kifizethesse katonáit és megvehesse a püspököket“ [2]).

Erőszak uralkodott mindenütt. Ki e szót: consubstantialis (egylényegü) védelmezni bátorkodott, császári rendeletek folytán városából kiüzetett, javai elkoboztattak, homloka megbélyegeztetett; a katholikusok áldozni tartoztak az ariánusokkal, különben jaj nekik; a templomok s a nyilvános tanodák ezeknek adattak át. Rómában most az egylényegüség, valamint hajdan a nép jogai mellett harczoltak; katonák „eme rosz harczosai az igazságnak, melly nem ismer más fegyvert, mint csupán a meggyőzést“ (Athanáz), akarták másokra a hitet tukmálni. Alexandriában (356) az arianusok fegyvert ragadtak Athanáz ellen, hangos kiáltásokkal követelték kiadatását, s kicheztetéssel és lerombolással fenyegették a várost, mellyben a legocsmányabb módon bántak a szent dolgokkal; sokan megölet-

---

[1]) Szent Hilarius ide vonatkozólag azt mondja, hogy *Constantius non dorsa caedit, sed ventrem palpat.* Contra Const. c. 5.

[2]) VII. Pius is, megfosztatván Napoleon által, ekkép szólt 1809-ik junius 10-röl kelt tiltakozásában: „Erős és határozott lélekkel utasitjuk vissza mindazt, mit a francziák császára velünk vagy a szent collegium tagjainak kijelölni szándékoznék. Szégyenpir boritaná arczunkat, ha önfentartásunkat az egyház javai bitorlójának kezétől temők függővé.“

tek; az ariánusok feleségei pedig a leggyalázatosabb bántalmazásokat követték el a hivő nők ellen. — „Éj volt (beszéli a szent), s a nép a templomban virasztott, várva a holnapi ünnepet. Sirianus rögtön több mint öt ezer, meztelen kardokkal, tegzek, nyilak- és lándsákkal fegyverzett harczossal megjelent, kiket a templom körül állitott fel. Én nem tartván igazságosnak, hogy népemet illy nagy veszély közepett elhagyjam s inkább magamat akarván kitenni a veszedelemnek, — a szószékre ültem, a diaconussal a Magna est misericordia domini zsoltárt olvastattam, felhivtam a népet, hogy feleljen, s aztán menjen kiki haza. Miután azonban a vezér templomba tört s a katonák a szentélyt minden oldalról körülvették, hogy engem elfoghassanak, a nép és papság hozzám tódult, kérvén engem, hogy fussak el. Mindaddig vonakodtam ezt tenni, mig valamenynyiöket biztonságba nem látom; fölkelvén tehát, könyörögtem az Urhoz, azután pedig arra kértem őket, hogy menjenek haza, mondván: Inkább szeretem, ha engemet fenyeget veszély, mintsem azt lássam, hogy valamellyik közöletek bajba keveredik. Sokan kimenvén s többen ugyanazt tenni szándékozván, nehány barát és pap reám rohant, s magukkal hurczolták; igy tehát, a legfőbb igazság bizonyságom, daczára annak, hogy annyi katona vette körül a templomot, látatlan kimenekedtem, dicsérvén az Urat, hogy nem árultam el népemet, hanem előbb, hogysem az engem elfogni szándékozók kezei közöl kiszabadultam, biztonságba helyeztem.“

Hat évig lappangott a város romjai között, mellyek már akkor is régieknek neveztettek, s a sivatagokban, mellyeket hallgatag és áhitatos sokaság népesitett, melly egészen a vértanu szolgálatára szentelte magát. Parancsok, hadseregek, kémek küldettek a püspök ellen [1]), s az üldözés egész Egyiptomban és Libyában olly hévvel folytattatott, hogy ehhez képest a bálványimádó üldözők még szelideknek látszottak. A hű püspökök czivakodó és dölyfös fiatalok által váltattak fel; a szent dolgok elkoboztattak; midőn azonban az üldözök egészen a sivatagokig hatoltak, a remeték készek voltak bárminemű kinzásokat is kiállani inkább, hogysem a szentnek rejtekhelyét felfedezték volna.

---

[1]) *Hinc iam toto orbe profugus Athanasius, nec ullus ei tutus ad latendum supererat locus. Tribuni, praefecti, comites, exercitus quoque ad pervestigandum eum moventur edictis imperialibus; proemia delatoribus proponuntur, si quis eum vivum, si id minus, caput certe Athanasii detulisset.* **Rufinus**, I. 5.

Nehéz az igazat föltalálni azon tények különböző előadásaiban, mellyek pusztán szenvedély szüleményei s nem hatolnak be a dolgok mélyébe. Vajjon mi indokból származott az Athanáz elleni ezen általános ellenszenv? Miért üldözték a császárok olly dühösen az orthodoxokat s gyámolitották az arianismust? E kor irói pusztán az Athanáz elleni gyülöletről beszélnek; a zsinatok vitatkoznak a neki tulajdonitott szentségtörések és gyilkolások fölött, holott azon személyek, mellyekről az állittatik, hogy általa meggyilkoltattak, nemsokára épen és egészségesen jelentek meg.

Azon események vizsgálatából mindazonáltal kitünik, hogy az ariánusok mindenkor a régiek maradtak, politikusok, ravaszok, emberségesek, társaságiak; az orthodoxok a dogma és papi osztályzat megváltoztatását ohajtották, ellenszegültek a császár beavatkozásának a szent ügyekbe, s behozták a közös életet, vagyis az egyháznak teljes hatalmat tulajdonitottak.

A jövő és távoli események magvai tehát el voltak hintve; egyrészről igyekeztek a kereszténységet összeegyeztetni a bölcsészettel, másrészről ismét el akarták tőle választani; innen származott némelyek heves buzgalma, melly szerint Krisztust a hősök alakjával akarták felruházni; innen annak szükségessége, hogy a már kifejlett eszmék az élet folyamába átvitessenek. Feltünt már ekkor a császárság harcza a papsággal, melly a pápaságban nyeré legerősebb alapját; Kelet féltékenysége Nyugat ellen, melly felkarolta Athanáz ügyét. Az ariánusok borzadtak Athanáztól, ki a szerzetesi élet behozatalával az egyházban a fegyelmet ismét helyreállitotta; az egyházat megtanitotta jogaira; s hogy a birodalom nem valamelly emberhez, hanem az Istenhez tartozik, kinek hatalmában áll azt bárkinek adni.

Igy tehát valami uj keletkezett a római világban; az egyház kigöngyölte zászlóját a föld birodalmával szemben. Az egyház, emberinél magasabb tekintélyt hirdet, mellytől amaz minden jogát nyeri: a caesar karddal válaszolt; az egyház hivei azonban félelem nélkül várják a csapást. Athanázt védelme alá veszi a nép, ennek képviselője a pápa, s a szerzetesek, kiket ő terjesztett el Nyugaton, hol előbb ismeretlenek voltak.

Athanáz, mig Constantius élt, rejtekben, de nem tétlenül tölté napjait. Csodálta azon remeték életét, kik a nem rég meghalt Antal s még élő Hilarion példáját és szabályait követték; levelezésben állott hiveivel, s bátoritásuk végett néha még a városokba és zsinatokba is bátorkodott megjelenni; aztán intelmeket, védiratokat, kárhoztatásokat küldött szét, mellyeket azonnal száz és száz kéz másolt

és terjesztett mindenfelé, miért is ezen láthatlan férfiu hangja hatalmasan járta be a világot.

Csodálatos öreg, ki az első apostolok őszinte meggyőződésével az ügyes politikát egyesiti és tudja, miként kell vezetni és lélkesiteni egy nagy pártot; szükségesnek ismervén magát övéire nézve, nem vértanuság, hanem győzelem után törekedik, visszavonul, midőn a vész dühöng, de csak azért, hogy ismét megjelenjen uj erővel fegyverkezve, mellyet a magányból és üldöztétésből szerzett. Milly hatalmas ékesszólással, milly megtámadási és védelmi ügyességgel, milly akarat-erővel kellett birnia, hogy egész életén át képes legyen a pogányok, szakadárok, dicsőségökre féltékeny püspökök s biztos függetlensége által sértett császárok ellen küzdeni, s pedig pusztán szóval, minden egyéb hatalom nélkül; hogy a zsinatok anathemái, az udvar rendeletei, a bérencz gyilkosok leselkedései, a nép zavargása és barátaitóli elfeledtetése daczára is mindenkor diadalmaskodjék, népeket, püspököket, fejedelmeket nyerjen meg az igazságnak, s mindenki által tiszteltetve azon püspöki székben haljon meg, mellyből ölször üzetet el!

A hivők ezalatt megfosztatván pásztoraiktól, nem tudván mihez tartsák magukat, nem általuk választott s a mellett ismeretlen püspököknek levén alávetve, mindenfelől panaszokat emeltek. Midőn Constantius Rómába érkezett, egy csapat nemes hölgy járult eléje, ragyogó öltözetben, kérvén őt, hogy helyezze vissza Liberius pápát székébe, minthogy a mióta Felix volt helyére rendelve, senki sem lépte át a templom küszöbét. A császár készneк nyilatkozott kivánságukat betölteni, de csak azon föltétel alatt, ha Liberius elfogadja a püspökök véleményét; midőn azonban ez engedmény a circusban köztudomásra jutott, a nép, melly Italiában még mindig megőrizte a régi köztársasági ellenzék hagyományait, gunynyal fogadta, mondván, hogy az egyházban is két pártot akarnak képezni, mint az amphitheatrumban, s felkiáltott: „Egy az Isten, egy a Krisztus, egy püspök kell nekünk.“

Riminii zsinat.

A görög főpapok szokott mesterkedései azonban, mellyek az udvarnál s az iskolákban finomittattak, a riminii zsinatban (359) is tulsulyra vergődtek, hol négyszáz püspököt birtak egy olly hit-formula aláirására, melly kárhoztatást mond azokra, kik azt állitják, hogy az Isten Fia a többiekhez egészen hasonló teremtmény. Az igazság látszata alatt ebben azon állitás rejlik, hogy Krisztus, bár-

mennyire különbözzék is a többi teremtményektől, mégis csak teremtmény.

Liberius pápa gyöngesége.

Liberius pápa nem volt képes ellenállani a folytonos üldöztetésnek, s hogy székébe visszahelyeztessék, a gyöngeség egyik pillanatában egy ariánus értelmü hitvallást, vagyis inkább Athanáz kárhoztatását irta alá. Nincs ösmertebb tény Liberius eseténél, mellyet a pápa csalhatatlanságának ellenségei ismét és ismét felhoznak; de ha mindjárt igaznak tartjuk is ez esetet [1]), ebben semmi ollyas nincsen, mi az emlitett hittétellel ellenkeznék, minthogy nem püspöki székéből, nem szabad akarattal hozott itéletet, s székét visszanyervén nyilatkozatát azonnal visszavonta [2]).

Ekkor már a nicaeai hitvallás bukását közelinek lehetett tartani; egy általános zsinat is tévedett volna, s igy Krisztus igérete nem teljesült volna; szent Jeromosnak méltó oka volt felkiáltania, hogy bámult a világ, midőn látta, hogy egészen ariánussá lőn. A helyzet szent Athanázra nézve csakugyan kétségbeejtő volt: a császár azt állitotta, hogy e vélemény már husz év óta létezik, igy tehát nem lehet ujnak mondani, s a pápa emellett nyilatkozott; azt természetesen nem keresték, milly utakon és módokon biratott ezen nyilatkozat tételére, s hogy azt azonnal visszavonta. Athanáz azonban előjövén rejtekhelyéből, mellyben hét évig tartózkodott, legkisebb csüggetegséget sem árul el; nem a tévedők, hanem azon erő ellen fordul, melly őket tévutra vezette. A megcsalt atyák csakhamar tiltakoznak a tévedés ellen s az alexandriai zsinatban (362) ismét visszaállittatik a kathol. hit s az eltévedtek bünbánatra elfogadtatnak.

Constantius a helyett, hogy a sok haszontalan kérdést megszüntette volna, azokat még inkább szitotta, s mialatt zsinatokat gyüjtött s hitformulákat szerkesztett, mi által nem erősitette, hanem kivánesi-

---

[1]) Tagadtatik e tény egy „*Dissertation sur le pape Libère, dans laquelle on fait voir, qu' il n' est pas tombé*" czimü értekezésben. Páris 1726; továbbá **Zacharias Fer. Ant.** *Dissertatio de commentitio Liberii lapsu, Thesaurus theol.*-ban Velencze 1762. II. 580. l.

[2]) Szent Athanáz volt az első, a ki őt mentegette: „*Liberium post exactum in exilio biennium, inflexum minisque mortis ad subscriptionem contra Athanasium inductum fuisse. Verum illud ipsum, et eorum violentiam, et Liberii in haeresim odium, suum pro Athanasio suffragium, quum liberos effectus haberet, satis coarguit . . . Quae enim per tormenta contra priorem eius sententiam extorta sunt, ea iam non metuentium, sed cogentium voluntates habenda sunt.*

ság- és álbölcselkedés által indittatva még jobban zavarokba bonyolitotta az egyházat, mellynek urává akart lenni, a birodalmat is szerencsétlenségbe sodorta, mellynek romlására a természet csapásai is szövetkezni látszottak. A föld csodálatosképen több éven keresztül ingott és több helyen megnyilt, egész városokat eltemetvén vagy szétrombolván, nevezetesen Durazzót, Berytust, Nicomediát és még más ötvenet Pontusban és Macedoniában. Mondják, hogy Constantius, midőn haldoklott, három dolgot sajnált: először, hogy rokonait megölette; másodszor, hogy Juliánt felnevelte; harmadszor, hogy az ariánusokat pártolta, s utolsó órájában mégis egy ariánus által kereszteltette meg magát.

HETEDIK FEJEZET.

A pogányság visszahatása.

Constantin, középszerű szellemi tehetség mellett, nem utolsó helyet biztositott magának a történelemben azáltal, hogy az eszmék fejlődését a haladás terén előmozditván azokat a tényekkel összhangzásba hozta. Ellenben a kitünő tulajdonságokkal ékeskedő férfiut, kiről most szólandunk, törpévé és szegénynyé teszi törekvése, midőn a világot olly mult felé akarja visszaterelni, melylyel az határozottan szakitott.

Julián [1]) alacsony volt alakjára nézve; vállai szélesek, nyaka vastag, mellyen feje nyugtalanul ide s tova mozgott, élénk de kancsal szemekkel, állán tüskés és hegyes szakállal; azonban kárpótlásul mindezekért erős testalkattal bátor lelket párositott, emlékező tehetsége gyors és hü volt, átható szelleme elmés kérdésekben szeretett élvezetet keresni; beszéde könnyed és természetes; szivesebben társalgott görögül mint latinul. Amilly szelid és nyájas volt tet-

---

[1]) Julian életét megirta Philippe René de la Bletterie, (Amsterdam, 1735); több rokonszenvet tanusitott Tourlet bevezetésében Julian munkáinak fordításához (Paris, 1821). Lásd **Bonanyt** a *Mém. de l' Academie des inscript. et belles lettres* VII. kötetében; **Hegewisch** *Hist. und litterat. Aufsätze* Kiel, 1801; **Neander** *Kaiser Julian und sein Zeitalter, ein hist. Gemälde*, Lipcse, 1812; **Van Herwerden**, *De Juliano imperatore religionis christianae hoste, eodemque vindice*, Löwen, 1827.

teiben, olly rettenthetlen a veszély perczeiben. Családjának általános meggyilkoltatása elől mintegy csoda által menekülve s félelem között nevelkedve, első nevelője Mardonius herélt volt, majd Eusebius nikomediai püspök, buzgó ariánus; később Macellában mind őt, mind fivérét különféle mesterek oktatták a széptudományokban s a keresztény vallásban.

Saját vallomása szerint, husz éves koráig keresztény volt; mindazáltal megemlitendő, hogy egynémelly nevelőjének gondoskodásából, már a neki feladott sophisticai iskolai gyakorlatok alkalmával, ő mindig a régi vallás védelmét szerette elvállalni, mig Gallus a keresztény vallás mellett volt; s annyira nem titkolta a pogányság iránti hajlamát, hogy szent Vazul, Athenében iskolatársa, előre megmondta, mennyi szerencsétlenséget fog az egyházra árasztani. Fiatal lelkében azonositá elnyomójának, Constantinnak, eszméjét a keresztényekével, s a közös gyülölet gyökeret vert kebelében; ehhez járultak az arianismus feletti szakadatlan vitatkozások, mellyeknek visz szataszitólag kellett hatniok reá, ki nem lévén eléggé mélyen beavatva a keresztény vallás igazságaiba, nem volt azokat képes megérteni. Továbbá a vallási gyakorlatok szigoru megtartására szoritatván, elannyira, hogy még egyik templomban lectorrá is tették, ellenszenv ébredt kebelében a keresztény vallás iránt, s visszaohajtá a régit, mellynek uralma alatt a birodalom hatalmának tetőpontját érte s a tudományok halhatatlan müveket teremtének. Ezen hajlamait még jobban ápolták a sophisták, kik ragaszkodván előbbi hitökhöz, az üdvözitő vallásból mit sem értettek, s öt jövő nagyság reményével kecsegtették.

Hiában ismétli Julián, hogy ő megveti a dicsőséget, mert minden tette és szava bölcsészi hiuságot árul el. Öltözetében s különcz magaviseletében bölcsésznek akar tartatni; kezei piszkosak, körmei hosszúk, melle szőrös, feje borzas, terjedelmes szakála a tisztátalanság fészke [1]); bármelly tettéről szóljon, mindegyiknek indokolására azt hozza föl, hogy egy bölcsésznek igy kelle cselekednie. Midőn elbeszéli, hogy az elnyomott Galliának segélyt nyujtott, hozzáteszi: Mint Plato és Aristoteles tanitványának lehetett-e máskép cselekednem? Midőn katonai gyakorlatokat tart, fölkiált: Oh Plato, bölcsészhez illő foglalkozások

[1]) „Ezen hosszu szakált azért növesztém, hogy megvédjem a rovarokat, mellyek benne egymás közt harczolnak mint ketreczben a vadak.“ *Misopogon* 338 l.

ezek? Magoamalca réseit megmászva, Perzsiában, ezeket mondja: Az antiochiai sophistának[1]) anyagot szereztem. Az ő erénye eszerint mindig számitás volt, scholasticus gyakorlat, fitogtatás.

Mondjuk inkább: csalás. Sajnálván a tévedőket, azért tiszteljük mindenki vallásos meggyőződését; de hogyan legyünk sajnálattal Julián iránt, ki mig egyrészről hízelg a bálványimádóknak, kik tőle a pogányság visszaállitását remélik, másrészről kereszténynek szinleli magát, hogy megnyerje magának majd a császárt majd a katonákat; ezekkel ünnepli meg a karácsont, végezi az ünnepélyes szertartásokat?[2]). Azután az ő istenei, életének legfontosb körülményeiben, annyira a legalkalmasabb pillanatban s a legalkalmasabb módon jelennek meg, hogy végre is kevésbbé lehet gondolnunk egy őszinte ember öncsalódására, mint a ravasz dicsvágyó ámitására; ezek nevére esküszik, hogy nem volt dicsvágyó; őket vádolja lázadása miatt; órákat tölt jósokkal és babonáskodókkal, hogy kérdezze őket vállalatainak kimeneteléről, elannyira, hogy bámulóinak egyikét kényszeriti az igazság „őt inkább babonásnak, mint a vallás fölvilágosult észlelőjének“ jellemezni[3]).

---

[1]) Libanius, az ő hivatalos magasztalója.

[2]) Lásd **Ammianus** XXI. **Zonaras** stb. Ez tünik ki azon levélből is, mellyet fivére, Gallus, intézett hozzá s melly az övéi között található: „Jonia közelsége azon előnyben részesitett, hogy csakhamar megnyugtatott egy hirre nézve, melly engem szomoritott. Azt beszélték ugyanis, hogy vak fanatismusból elhagyád atyáink vallását, hogy egy esztelen babonához térj. Milly borzasztó hir fivéredre, ki minden jót és roszat, mit rólad mondanak, magáról mondottnak tekinti! Azonban a mi Aetius atyánk (mestereik egyike) megvigasztalt s örömmel töltött el, egészen az ellenkezőt beszélvén; s benső kivánságom szerint biztositott engem, hogy te egész buzgósággal épittetve templomokat, nem hagyod el nagylelkü előharczosaink sirjait, szóval hogy buzgóan ragaszkodol azon tiszteletthez, melylyel mi Istenünknek adózunk. Homerral csak annyit mondhatok neked: *Igy szórd nyilaidat* (*βαλλ' οὑτως*); légy örömére a téged szeretőknek azáltal, hogy nem szünöl meg illy emlékeket állitani. Ne feledd soha, hogy az ájtatosság mindenek felett áll s hogy az a tulajdonképeni erény, melly bennünket a gazság és hazugság gyülöletére tanit s szeretetet táplál keblünkben vallásunk igazsága iránt. Az istenek ama sokasága nem egyéb mint egyenetlenség és zilálság. Egyetlen lény, hatalmának egyedüli segélyével kormányozza a világot: nincsenek társai mint Saturnus fiának, s nem köszöni, mint emez, uralmát a véletlen sorsnak; hogy kormányozhasson, nem fosztott meg senkit trónjától, minthogy saját természeténél fogva uralkodik, mindenek előtt létezett; ő az igaz Isten s csak neki tartozunk imádással és hódolattal.

[3]) **Ammianus** XXV. 4. Aurelius Victor is mondja róla: *cultus numinum superstitiosus.*

Illy hiuságokkal foglalkozott, midőn Constantius halálának hirét vette (361 decz. 11.); azonnal Konstantinápolyba sietett, jelen volt a temetési szertartásoknál s miután a birodalmat minden ellenmondás nélkül hatalmába vette, komolyan gondolkozni kezdett azon igéretek tettleges kivitelére nézve, mellyeket a pogányság hiveinek ismételve tőn.

A pogányság még nem szünt meg, és Constantin kötelezve hitte magát arra, hogy tekintettel legyen annak hivei iránt s türelmesség neve alatt kevésbbé érezhetővé tegye a védelmet, mellyben a kereszténység részesült. Fiai, annak előnyével, ki már előmunkálatokat talál, s olly korban, melly keveset szokott gondolni az akadályokkal, többet mertek, azonban még nem mindent. A 341. évi törvény elrendeli, hogy „szünjék meg a babonaság s töröltessék el az áldozatok gyalázatossága“ [1]), anélkül azonban, hogy az ellenkezőkre büntetést is szabna; Magnentius e törvényt fölfüggeszté, hiveket remélvén magának ezáltal szerezhetni; mig végre Constantius, egyedüli urává lévén birodalmának, a bálványimádás teljes eltörlését elrendelte [2]). Vannak mindazáltal, kik azt hiszik, hogy ez csak terve volt Constantiusnak, miután a történetirók bizonyitják, hogy ő semmit sem tett a pogány vallás ellen; azonban lehetséges, hogy keresztény hatóságok föl tudták használni a jóslással s a titkos és áldozati szertartásokkal ellenkező rendeleteket, a pogány papok üldözésére. Egyébaránt, bármint legyen, daczára a látszólagos egységnek, a kivitel a hatóságok belátására volt bizva, mellyek a központtól kevéssé függtek. A pogány templomok kincseinek elkobzása szükséges volt, de ennek csak lassan kellett volna megérlelődnie: Constantius azonban ennek keresztülvitelét a romlott udvar kapzsiságának engedé át, megsértvén számos érdekeket, anélkül hogy ebből akár az államnak, akár az uj vallásnak sok haszna lett volna. Ez okból állhattak fenn még templomok és áldozatok, legalább a Nyugaton s különösen Rómában. Tivoliban a Sibyllától jóslatokat kértek; ha a gabnával terhelt hajórajt ellenkező szelek feltartóztatták, a nép kényszerité a hatóságokat, hogy Ostiába

---

[1]) *Cod. Theod.* XVI. 10. l. 2.

[2]) *Placuit omnibus locis atque universis urbibus claudi protinus templa, et accessu vetitis omnibus, licentiam delinquendi perditis abnegari. Volumus etiam cunctos sacrificiis abstinere. Quod si quis aliquis forte hujusmodi perpetraverit, gladio cultrove sternatur.* Cod. Theod. XVI. 10. 4. Ezen törvény 353-ból való. A 356. évi ötödik törvényczikk mondja: *Poena capitis subjugare praecipimus quos operam sacrificiis dare, vel colere simulacra constiterit.*

vonuljanak s áldozzanak ott Castor oltárain; a pogány papok menynyei paijzsaikkal még mindig tarták bolond gyürütánczaikat, daczára annak, hogy a keresztények kinevették; az albanói hegyen még mindig tartottak embervérrel áldomásokat (libatio) Jupiter Latialis tiszteletére; még mindig fennállottak a különféle papi testületek, s Vesta szüzeinek fogadalma még mindig a törvények védszárnyai alatt állott; sőt uj templomok is emeltettek a már teljesen megbukott istenségek tiszteletére [1]). Lactantius állitása szerint mindennap uj istenek születtek [2]); azonban a diadalt valamennyi felett Cibele és Mithra aratta.

Láttuk (IV. könyv 126. lap.), hogyan hozatott Rómába a phrygiai istennő képe, midőn a második puni háboru javában folyt; papjai, kiket galloknak (Galli) neveztek, vad tánczaikkal ének és czimbalom kiséretében városról városra jártak, maguk után csődítvén a tömeget, melly idegen öltözetöket, nevetséges szertartásaikat s nagy ügyességgel vitt szemfényvesztéseiket bámulta. A szemtelenségig erkölcstelenek, tudatlanok, csalók és hizelgők lévén, csak közmegvetés tárgyaivá lettek volna, ha nem keresnek fönállásuknak biztositékot abban, hogy egy archigallus főnöksége alatt egy, habár nyomorult, mindazáltal összetartó zárt testületet képezzenek.

Azon tiszteletről, melylyel a perzsák Mithrának adóztak, már másutt volt szó (III. könyv 46. lap.); szertartásaik formaságai a legrégibb eredetet tanusitják, habár idegen belevegyülések nagyon módositották. Az uj mithra-tisztelök követőiktől gyakori testsanyargatást kivántak s a ki felsőbb fokokra akart jutni, annak szüzességet s nőtlenséget is kellett fogadnia; ezek olly megszoritások voltak, mellyek Zoroasternek csak örömet és élvezetet ismerő törvényeivel ellenkeztek; melly okból következtethető, hogy egészen más forrásból s nem a perzsa Mithra vallásából eredtek, hacsak esetlegesen nem azon vallásgyakorlatból, melly Babyloniában Zoroaster reformja előtt divott. Ezen vallásgyakorlat terjedni kezdett eleinte Örményországban s Cappadóciában, később Pontusban és Ciliciában, végre a többi Kis-Ázsiában; s Plutarch azt állitja, hogy a Pompejus által legyözött tengeri rablók vitték Rómába, habár nem tudhatni, tulajdonképen

---

[1]) A tényeket szorgalmasan egybegyüjté **Beugnot** „*Hist. de la destruction du paganisme en Occident*, (Paris 1835); azon következtetéseket azonban, mellyeket ő azokból von, józan ésszel elfogadni nem lehet.

[2]) *Nascuntur ergo et quotidie quidem dii novi; nec enim vincuntur ab hominibus foecunditate.* Instit. I. 16.

mellyik pontifex alatt juthatott amaz istenség a capitoliumba. A gunyolódó Lucian, hogy föltüntesse idegen eredetét, az istenek vendégségében szerepelteti őt fején tiarával, ki szót sem tud görögül s annyit sem ért, hogy észrevenné, midőn egészségére nectárt isznak. Ezen vallás a császárok alatt mindinkább terjeszkedett s merészsége annyira ment, hogy embereket áldozott oltárain, daczára a törvény által emelt panaszoknak; Hadrián betiltá, Commodus azonban sajátkezüleg áldozott Mithrának egy embert.

A kereszténység, amint szavát emelhette, megtámadta s ezáltal megismertette velünk is ezen vallásgyakorlatot; mellynek a keresztény vallással olly föltünő hasonlatosságai vannak, hogy több régi bölcsész s egynémelly ujabbkori rationalista azt állitá, miszerint ez titkait és szertartásait amattól kölcsönözte.[1]) De nem észszerübb-e azt hinnünk, hogy valamint a többi vallás a kereszténység utánzása által törekedett tévedéseit s hiányait kiigazitani s pótolni, ugy a Mithra tisztelői is hasonlót cselekedtek? És ezt annál nagyobb könnyüséggel tehették, minthogy tényleg a perzsa vallás mind tartalomra, mind külső formáira nézve sok hasonlatosságot tüntet föl a mienkkel, ugy az Isten eredeti egységét, az angyalok fensőbbségét, a rosznak eredetét illetőleg, mint végre az egy emberről szóló legendában, ki a világ üdveért meghal és ujra föltámad, s melly legendában a nap fölkelte és lemente is jelképezve van.

A hitujonczok, kiket leginkább az előkelő osztályokból választottak, nyolczvan nehezebbnél nehezebb próbán mentek keresztül, mielőtt fölavattattak volna; mindegyiknek homlokára bizonyos jeleket nyomtak, liszttel vegyitett vizet itattak velök, miközben bizonyos szertartásos formákat kelle elmondaniok[2]). Ezen mysteriumoknak hét fokozatuk volt, az első magában foglalá a harczosokat, kik megkoszorúzták magukat, mondván: Mithra az én koronám; a második fokozat hitujonczai oroszlánok- és hiénáknak hivattak;

---

[1]) Különösen Dupuys s a legujabban **Nork F.** „*Mythen der alten Perser über Quellen christlicher Glaubenslehren und Ritualien. Nach den einzelnen Andeutungen der Kirchenväter und einiger neueren Gelehrten zum erstenmale aneinander gereiht.* Lipcse 1837. 8 adrét. Vesd össze: **Honnust** is *ad Greg. Nazianz.*, s a Schol. carm. p. 49., gaisfordi kiadás.

Sainte-Croix „*Recherches sur les mystères du paganisme*“, Sacy jegyzeteivel.

Creuzer „*Symbolik*“ lib, II. 4.

De Hammer, „*Les Mithriaques*“ (Párizs 1833).

[2]) **Tertull** *De Bapt.* V. De *Praescr. haer.* V. 40.

azután következtek a hollók, perzsák, bromiosok és heliosok, végre az atyák (patres sacrorum) néhány főnök (patres patrum) alatt. A capitolium földalatti csarnokaiban volt Mithrának főtemploma s az archigallus a vatikánban lakott, hol jóslatokat tartott. Tavaszszal az éjnap-egyen táján tartattak a városban Mithra ünnepei; de még nagyobb fénynyel ünnepeltetett deczember 25-ikén a legyőzhetlen nap születése; azért választák a nyugati egyházatyák is ezen napot Krisztus, az igazi nap, születésének ünneplésére, mig ezen ünnep a Keleten január 6-ikán tartatott meg, melly Osirisnak volt szentelve [1]).

Ezen ujitásokon kivül, fenmaradtak még más formái is a pogány vallásnak, mellyeket elvetni az elődeinek szokásaihoz annyira ragaszkodó nép nem tudott. Egy, valószinüleg a 354. évből való naptár a naponkint tartandó profanus ünnepeket mind elősorolja[2]); egy utazó, ki 374-ben Rómát meglátogatja „hét nemes és igen elökelő szüzet talál ott, kik a város üdveért elődeik szokásai szerint végzik az istenek szertartásait;“ s hozzá teszi, hogy „a rómaiak tisztelik az isteneket és főleg Jupitert, a Napot és Cybelét [3]).“

A pogányságnak még igen elevennek kellett lennie s a keresztény szokásokkal vegyülnie, ha Maximus turini püspök olly buzgóságot fejt ki azok megtámadásában, kik Venusban, Marsban s más istenekben hittek [4]). A végzet tanát czáfolva fölkiált: „Miért imádjátok isteneiteket, miért áldoztok a bálványoknak, mire valók az imák, tömjénezések, áldozatok, fogadalmak, ha minden előre el van határozva?“ Panaszt emel azon közömbösség ellen is, mellyet a hatóságok s a keresztény hivek a vallás érdekében kiadott császári rendeletek teljesitésében tanusitottak; miután Turinban még fényes ünnepélyességekkel tartattak meg a januariusi calendák, mint a féktelen öröm, dőzsölés és kicsapongás napjai. „Korán fölkelnek s egymásnak viszonyosan kis ajándékokat osztogatnak, miket borravalóknak neveznek; barátjaikat olly formán üdvözlik, hogy mielőtt jó reggelt kivánnának nekik, megajándékozzák; megcsókolják egymást, kezet szoritanak nem a barátság nyilatkozatainak viszonzására, hanem csak azért, hogy a fösvénység nyájassága megfizettessék. Igy ölelik meg s teszik egyuttal próbára barátjokat .... azután hazatérnek megter-

---

[1]) **Jablonsky**, „*De origine festi natalis Christi.*“ — **Epiphanius** *Adv. Haeres.* I. 29.

[2]) **Graevius**, *Thesaur. antiq. rom.* VIII. 95.

[3]) **Hudson**, *Geogr. minor.* III. 15.

[4]) *Contra Paganos.* **D. Maximi** *Taurinensis episcopi opera.* Roma 1781.

helve a kapott ajándékokkal, anélkül hogy észrevennék, hogy mindannyiszor vétkeztek.“

Turin vidékén a bálványimádás folyvást tartott; Maximus ismételve sürgette a bálványok lerontását, betiltását a mértéktelen és kegyetlen áldozatoknak, ügyekezett a népet fölvilágositani, hogy ne higyen a magusoknak vagy azoknak, kik verseikkel a holdat lecsalni igérték az ég boltozatáról. Ennyi szivóssággal tarták fenn magukat a tiltott vallásgyakorlatok!

A törvény türte tehát a bálványok tiszteletét, habár közvetlenül ellene voltak intézve a magusok és jósok ellen ismételve kiadott rendeletek, kiket most az emberinem ellenségeinek[1]) neveztek, mint előbb a kereszténveket s mint ezeket üldözték a természet törvényein kivül álló felségsértőkként.

A Keleten korán belátták, hogy vallási és erkölcsi ujitás s nem politikai forradalom kérdése forog fenn; azonban nem fogadák el mégsem a kereszténységet, mint ellenkezőt az öröklött meggyőződésekkel. Az „istenek és a bölcseség ismeretének“ fürkészésével foglalkozó bölcsészek természetszerüleg ellenségeivé lőnek az uj vallásnak; és pedig annál inkább, minthogy tanaik mellett a büvészséget is gyakorolták, gyakran papok valának s ez oknál fogva is érdeklettek a templomok fentartásában. A rhetorokat a scholasticai szokások és classicus neveltetésök vezette, hogy védelmére s szépitésére keljenek a hit nélküli szertartásoknak, az élet nélküli isteneknek s népszerüséget ügyekezzenek szerezni a hanyatló ügynek, melylyet ők annál nagyobb szivóssággal védelmeztek, mennél kevesbbé voltak képesek megérteni a diadalmaskodó keresztény vallás igazságait, mint ez rendesen történni szokott olly emberekkel, kik sokat fecsegnek.

Milly örömujongva üdvözölhették azok, kik a régi valláshoz ragaszkodtak, a jelenleg trónra lépett Julián hajlamait! És mennyivel inkább örülhettek a rhetorok és sophisták, Juliánban saját teremtményöket szemlélvén, ki a régi vallást az ő módjok szerint fogja visszahelyezni. A császár még nem is nyujtott reményt ezen visszahelyezésre, midőn a pogányok vallásukat titokban tartott áldozatokkal s ünnepekkel már gyakorolni kezdék[2]). Julián habár eltitkolá is a kereszténységtől való irtózását, mindazáltal titokban jósokkal vétetí magát körül, kikkel a pogány szertartásokat végzi; azonban kevéssel

---

[1]) *Cod. Theod.* IX. 16. 6.

[2]) **Libanius**, *Orat.* IV. t. II. p. 175.

nem nagyon bölcsészi lázadása után leveté az álczát; azon mértékben a mint valamelly ország urává lőn, megnyittatá ujra a pogány templomokat, megkezdette ujból az áldozatokat, s mint főpap maga is annyi ökröt áldozott, hogy gunyolódva mondták róla: ha ez igy megy, a birodalomban rövid időn nem lesz ökör.

Az Apostata (szakadár) elnevezés, mellyel őt keresztény kortársai illették s mellyet az utókor megtartott, elégséges arra, hogy őt a keresztények előtt lealacsonyitsa; szükséges tehát vigyázattal fogadni mind azt, mit neki hároméves uralkodása alatt a keresztények mód nélküli üldözésére nézve fölrónak. Az ő üldözése az előbbiektől abban is különbözött, hogy ő igen jól belátta, miszerint egy rég fenálló s trónra jutott vallást kivégeztetések s nyilt erőszak által nem lehet üldözni. Türelmességet szinlelvén tehát ez iránt is, igy irt Artabiusnak: „Az istenekre! nem akarom, hogy a galilaeusok halálra itéltessenek, vagy ok nélkül üldöztessenek; de igen azt, hogy az istenek tisztelői kedvezményekben részesüljenek. Nem sok hiányzott, hogy döreségök folytán majdnem minden megsemmisült[1]); ha a halhatlan istenek bennünket megovtak, nem egyéb mint igazságos, őket azért tisztelni, s azon városokat és embereket is, kik hasonlót cselekesznek, kiváltságokban részesiteni.“

S szerencsétlenségre Julián valóban dicsekedhetett azzal, hogy a keresztények irányában emberiebb bánásmódot tanusitott, mint elődе, ki eretnekség ürügye alatt annyiakat számüzetett s megöletett, mig ellenben ő a számüzötteknek hazájokat, a vagyonuktól megfosztottaknak birtokaikat, a donatista, novatianus, macedonianus és eunomianus, szóval valamennyi, Constantin alatt, elüzött püspököknek székeiket visszaadta[2]). Azonban ez ravaszság volt s olly szándékból történt, hogy általa fölbolygasson egy darázsfészket, mellyből a keresztények közötti surlódás s viszonyos fölemésztés fejlődnék.

Második jól kiszámitott s a kereszténység ellen intézett támadása abban állott, hogy kizárta a kereszténeket a magasabb szellemi neveltetésből: olly rendszabály, melly már magában elég volt, hogy a mult században magasztalói akadjanak[3]). Mig a rhetorok és sophisták teljes tanitásszabadsággal dicsekedtek, megtiltá a kereszténeknek az ékesszólás és széptudományok tanitását s még gunyoros okosko-

---

[1]) *Διὰ γαρ τὴν Γαλιλαίων μωριαν, ολιγου δειν ἅπαντα ανετραπη.* Ep. VII.

[2]) Dicsekszik vele LII. levelében.

[3]) Voltaire a *királyok példányának* nevezi őt; Montesquieu pedig azt mondja róla, hogy *a legméltóbb arra, hogy az embereknek parancsoljon.*

dással azt akarta bizonyitani, hogy nem röviditette meg a keresztényeket jogaikban: „Nem akarok senkit kényszeriteni nézeteinek megváltoztatására, azonban határozzák el magukat arra, hogy vagy ne magyarázzák ezen irókat, ha tanaikat kárhoztatják, vagy ha magyarázni akarják, bizonyitsák be tettleg is, hogy helyeslik tanaikat s oktassák az ifjuságot, miszerint Homer, Hesiodus és a többi, kiket tévedéssel, istentelenséggel és dőreséggel vádolnak, nem ollyanok, mint a minőknek ők állitják. Kik azonban ezen irókat miresem becsülik s irataikból mégis élnek, alávaló haszonlesés rabszolgáiként tüntetik föl magukat, kik kevés pénzért mindent képesek tenni[1])."

Tőle függvén a nyelvtani iskolák s az ékesszólás tanárainak, valamint az orvostudomány s a képzőmüvészetek tanitóinak kinevezése, kiknek költségeit az állam fedezte, Juliánnak könnyü volt a keresztényeket kizárni, mit ő annál is inkább tőn, hogy az első benyomások iránt annyira fogékony ifjuságot saját czéljai szerint idomithassa s ezáltal vagy megrontsa, vagy kényszeritvén azt az iskolától távol maradni, az egyházat a tévedéseknek s a tudatlanság fanatismusának kitehesse.

Hasonló módon elzárt a keresztények elől minden utat a bizalmi és becsületbeli hivatalokhoz, minden középületet, minden lobogót pogány istenek képeivel látván el, mellyeknek az igaz hivők nem hódolhattak. Elgondolhatjuk, milly türhetlen zsarnoksággá kellett fajulniok mindezen rendeleteknek az alsóbb fokú hatóságoknál!

Azonban nem csak mint uralkodó, hanem mint iró is kikelt a keresztény vallás ellen s a „Császárok" és „Hét könyv a keresztények ellen" czimü irataiban ujra fölelevenité mindazon ostoba és tulzott vádakat, mellyeket a keresztény vallás ellen már előbb fölhoztak, előadásában a guny nyelvét használva, melly annál veszedelmesebb fegyver, minthogy nagyon közönséges lévén fölment minden józan okoskodástól. Mig ő a világosságot elhomályo-

[1]) Ep. LII. De la Bletterie apát, Juliannak nagy magasztalója, azt mondja e levélre, hogy a császár, a helyett hogy bevallaná valódi indokait, a legnyomorultabb ürügyhez folyamodik, s okoskodásának ezen része legnagyobb képtelenség. Ha a keresztény tanárok magyarázván az iskolákban Homert, Hesiodust stb. szentesitették volna ezek tanait, Julian feddéseinek lett volna alapjok, de ő akkor hallgatott volna. Valamelly könyvet lehet egy tekintetben dicsérni, mig más szempontból kárhoztatni, s ez nem csalás. A ki a classikusokat fejtegeti, dicséri őket mint az irály, ékesszólás, izlés példányait; a ki magyarázza azok szépségeit stb. az még nem vallja őket a vallás és moral apostolainak. Julian két különböző dolgot zavar össze, s ezen értelmetlenségre fekteti gyermekes okoskodását, melly egész rendeletén átvonul.

sitani törekedett, azt állitá, hogy az igazságot és erényt keresi, hol csak döreség és feslettség volt. A pogány vallást felfrisiteni annak eredeti forrásaira való visszavezetése által; a jelképek és képletek segedelmével megmagyarázni, milly istentelenségeket s gyalázatosságokat csusztattak be a népies hagyományok; Jupiter szerelmi kalandjainak a képzelődés által kovácsolt eseményeiben önkényes megmásitás folytán erkölcsi tanokat keresni; Atys megcsonkitásában a büntől és tévedéstől elválasztott lélek jelképét, vagy a nap forgását az égövek között látni, — ez volt azon feladat, mellyet Julián magának kitüzött s melylyel császári trónján szolgált az alexandriai iskola irányának, mellynek czélja az volt, hogy az istenekről szóló tanát rémképpé alakitsa, hogy azt tudományos babonahitté tegye; nem a szivhez, de az észhez szóló vallást alapitson.

Sikerülhetett-e mindazáltal uj életre ébreszteni olly vallást, melly soha sem birt sem általános theologiai elvekkel, sem erkölcstannal, sem papi igazgatással? Igaz ugyan, hogy a vallási titkokban tanitottak hagyományosan olyasmit is, a mi tisztább s kevésbbé anyagi volt, mint a szemtelen vagy nevetséges szertartások, mellyek nem csak a gondolkozók, hanem minden becsületes ember megvetésével találkoztak; mindazáltal valahányszor a római senatus a vallásos érzületet föleleveniteni akarta, nem ismert más eszközt, mint idegen istenek befogadását, mellyek az ujság ingerénél fogva ösztönzének ájtatosságra. Igy oltattak be egymásután a pogány vallásba Isis és Osiris, majd Serapis Egyiptomból, Mithra Perzsiából, a nagy istennő Phrygiából, mig a senatus másrészről hasztalanul nyilatkozott majd a Bacchanaliák, majd a Floraünnepek, majd a titkos áldozatok ellen, ma ezt, holnap amaz uj babonaságot tiltván.

Ha egy valóban szellemdus férfiu, ki a társadalmat, mellyben élt, jól ismerte, azon komoly gondolatra jött volna, hogy a multat visszaállitsa, kétségen kivül legelső teendőjének tekinti vala, hogy a római intézményeket, mint a vallás támaszát, mellynek azok eredetöket s gyarapodásukat köszönték, ujra föleleveniteni; melly vallás egészen politikai s egyáltalán nem metaphysicai volt. S mig Constantin, hogy ennek befolyása alól meneküljön, kormánya székét Byzanczba tette át, annak, ki a pogányságot uj életre akarta volna ébreszteni, szükségkép a régi központba kellendett visszatérnie.

Julián ellenben annyira az iskolák sophistája volt, hogy eszébe sem jutott, miszerint Rómában még egy senatus és nemesség is van, melly nagyobbrészt hü maradt elődeinek vallásához, s egész figyelmét a hellenség felé irányozta s e szerént olly hittanra, melly rég te-

hetlennek bizonyult arra, hogy feltartóztassa az erkölcsök hanyatlását s szilárditsa a nemzetiséget. Azt hitte, hogy álbölcsészekre, jósokra, fecsegőkre vagy hasonló csaló és megvetett csőcselékre bizhatja a világ jövőjét.

Homert azzá akarta tenni, a mi az evangeliom a kereszténynek; szeretetteljes erkölcstanitást, tiszta hitágazatot, s uj eszméket fedezvén föl üres szavakban s képletes mesékben, mellyeket józan esze elutasitott, s mellyeket ő mégis szépiteni s szellemivé tenni törekedett elmés okoskodással, millyent a Plató követői használtak, hogy a keresztények szemrehányásaira feleljenek, összehasonlitván iskolájok szabályait amazok erkölcstanaival s a nekik legalkalmasbnak tetszőt felhasználván.

Illy, minden őszinteséget nélkülöző, vallási eklekticismussal, melly a görög vallásba, mint valamelly hullába, olly eszméket árasztott, mellyek abban soha sem léteztek, vagy századok óta elvesztek, Julián elfogadta az Isten egységét, azon egyszerü igazságot, melly egyszer kimondatván, többé meg nem czáfolható; mindazáltal ugyanazon időben, a Napisten neki egy álomlátásban Viennében kinyilatkoztatván jövő nagyságát, különösen tisztelé Mithra atyát, s magát ama fénylő csillagzat [1]) segédjének vallá; az érmeken és pénzeken majd Serapisként, majd mint Apolló szerepel; egy érmen Isis szekerén tünteti föl magát, melly kitüntetés a köztársaság isteneit illeté csak; Mars és Mercur közé festeté magát s Serapisra esküdött [2]). Egy általa a nagy Cybele istennő tiszteletére készitett magasztaló iratban nem csak dicséri az ezen istennőnek szentelt embertelen tiszteletet, hanem komoly hangon előadja ezen kőnek hajózását Pergamustól a Tiberisbe s azon csodákat, mellyek a római tanácsot s népet annak istenségéről meggyőzték; kikel azon „nevetséges“, szörszálhasogató, de nem józaneszü emberek ellen, kik nem akarják azt hinni, mit egész városok hisznek, kik a kereszt vallását eléje teszik a kétségtelenül égből hullott szent győzelmi jeleknek, az anciláknak „és a kik, teszi hozzá, képesek volnának egy gunyoros mosolylyal a legszentebb titkokat istentelen gunynyá változtatni, ha többet találnék azokról szólani, mint amennyit a vallásos emberhez illik.“

---

[1]) *Τὸν πατέρα Μιθραν.* 336 és 180 l. — **Banduri**, *Numismatica imp. rom.* II. 427. 440.

[2]) *Ομνυμι δὲ τὸν μέγαν Σαραπιν.* Ep. VI.

Esküszik, hogy a világuralomnál többre becsüli a regetannak képleti ismeretét [1]), mellyben öt Aedesius, Jamblichus utóda, oktatta, s a sophisták egész sora, kik egymásnak átadák a császári növendéket, mig öt végre Maximus, a szellemidéző tudomány bevégzett mestere, az eleusinumi titkokba beavatta [2]), s annyira megnyeré kegyét, hogy a császár öt Galliába hivatá, hogy általa naponkint áldozatokkal megszenteltessék. Ezek a beavatás borzadalmas jeleneteit, s a sötét barlangokban tartott szertartások félelmetes fönségét mennydörgések és villámlások között mutatták be, melly alkalommal egyszer Julián ördögöktől látván magát környezve, rémületből keresztet vetett, mire ezek félelemből vagy haragból csakugyan eltüntek [3]).

Libanius erösiti, hogy Juliánnal, fölavattatása után, istenek és istennök szorgalmasan társalogtak; ollykor háboriták álmában is, könnyeden érintvén hajat; mindig tanácsadói voltak kétséges viszonyokban s intették öt, ha veszélyek környezték; megjelenésökhöz annyira hozzá volt szokva, hogy Minervát Jupitertől, Herculest Apollótól hangjokon és járásukon megkülönböztette [4]).

Illy kegyes kitüntetésre olly dolgok által érdemesité magát, mellyeket Homer, tudomásunk szerint, soha sem sorolt az érdemesitő tettek közé, mint: a tartozkodás bizonyos napokon olly étkektől, mellyeket, Julián vélekedéseként, ez vagy amaz isten kevésbbé kedvelt. Mint császár és főpap akadályozva lévén kormányzási teendői folytán, hogy részt vehessen alattvalóinak nyilvános vallásgyakorlataiban, egy, a Napnak szentelt házikápolnát tartott, lakosztályait s kertjeit szobrokkal s oltárokkal rakta meg; alig tünt föl a nap a láthatáron, áldozatokkal üdvözölte s hasonlót tön naplementekor is; még éjjel sem nyugodott, áldozván a holdnak és csillagoknak; mindennap meglátogatá azon isten templomát, kinek különös emléknapja volt; nem vetvén meg a legalacsonyabb szolgálatokat, biborba öltözve, szemtelen papok és ugráló nök közepett futta a tüzet, sajátkezüleg szurta le az áldozati állatokat s vonagló beleikben a jövöt kutatta. Ezen ajtatoskodással a kereszténséggel fölvett jelleget vélte

---

[1]) *Orat.* VII.

[2]) Megjegyzendő, hogy Eleusisból a beavatottak e szavakkal bocsáttattak el: *Κογξ ομ παξ*; a görögök nem értették e szavak jelentőségét, azonban Indiában ezek még maig élnek. Bizonyiték arra, hogy azon nézetünk, miszerint a görögök onnan kölcsönzék szertartásaikat, nem alaptalan.

[3]) **Nazianzi sz. Gergely** *Orat.* III.

[4]) **Libanius**, *Legat. ad Julianum*, p. 157. *Orat. parent.* c. 85.

eltörölhetőnek, melly okból aláveté magát még egy taurobolionnak [1]) is (az áldozatra szánt bikák leölésénél követett szertartások), a leölt bikának vérét saját fejére engedvén csurogtatni; sőt keresztény irók szerint, fiatal lánykákat és fiucskákat is leölt, hogy beleikből olvassa ki a jövőt, kiknek hulláit Julián halála után állitólag megtalálták.

Helytartóivá olly papokat és bölcsészeket választott, kik ezen

---

[1]) Prudentius ekkép irja le a tauroboliont (hymno X. in martyr. s. Romani):

Summus sacerdos nempe sub terram scrobe,
Acta in profundum consecrandus mergitur. . .
Talibus superne strata texunt pulpita
Rimosa rari pegmatis compagibus;
Scindunt subinde vel terebrant aream
Crebroque lignum perforant acumine
Pateat minutis ut frequens hiatibus.
Huc taurus ingens fronte torva et hispida
Sertis revinctus aut per armos floreis
Aut impeditus cornibus deducitur.
Nec non et auro frons coruscat hostiae,
Setasque fulgor bractealis inficit.
Hic, ut statuta est immolanda bestia,
Pectus sacrato dividunt venabulo.
Eructat amplam vulnus undam sanguinis
Ferventis, inque texta pontis subditi
Fundit vaporum flumen et late aestuat.
Tum per frequentes mille rimarum vias
Illapsus imber, tabidum rorem pluit;
Defossus intus quem sacerdos excipit,
Guttas ad omnes turpe subjectans caput,
Et veste et omni putrefactus corpore.
Quin os supinat, obvias offert genas,
Supponit aures, labra, nares objicit,
Oculos et ipsos perluit liquoribus;
Nec jam palato parcit et linguam rigat,
Donec cruorem totus atrum combibat.
Postquam cadaver sanguine egesto rigens
Compage ab illa flamines retraxerint,
Procedit inde pontifex visu horrido;
Ostentat udum verticem, barbam gravem,
Vittas madentes, atque amictus ebrios.
Hunc inquinatum talibus contagiis
Tabo recentis sordidum piaculi
Omnes salutant atque adorant eminus,
Vilis quod illum sanguis et bos mortuus
Foedis latentem sub cavernis laverint.

babonákban kitünők voltak, vagy ifjukori barátai s a régi vallás vakbuzgó hivei. Tudósok, jósok, büvészek foglalták el udvaránál az elüzött püspökök helyeit s főleg Maximus nyerte az első rangot, mint volt mestere s fölavatója. Az ő meghivására mintegy diadalmenetben vonult át Ázsia városain, megelőztetve Petiodorus által, kinek föladata volt a pogány templomokat ujra megnyittatni, a bálványokat föllállittatni, az oltárokat fris áldozatok vérével megöntözni, s az ingadozó lelkiismereteket elhatározásra birni. Midőn Konstantinápolyba érkezett, Julián, ki épen a senatusban szónokolt, félbenszakitá beszédét, s eléje sietett s barátságosan magához szoritván őt bevezette e magas gyülekezetbe, folyvást és nyilvánosan a legnagyobb tiszteletet tanusitván irányában. Az udvarnál alkalmaztatván, a pogány pap az által erősité meg saját állását, hogy teremtményeivel vette magát körül s több kincset szerzett magának, mint a mennyi a bölcsészt megillette: ebben számos utánzója volt, kiket a császár az iskolákból vagy szük szobáikból az udvarhoz hivott, s nem vette észre vagy nem akarta látni, hogy megcsalják.

Az álbölcsészek mellett, Libanius rhetor, az ékesszólás hires tanitója, ki nagy előszeretettel viseltetett olly vallásgyakorlat iránt, melly neki a szép szólamok egész tárházával kedveskedett, tisztelet-beli quaestorrá lőn; levelei és beszédei élénken állitják elénk ezen pedansok örömét, kik azt hitték, hogy a hellenismus uj életre ébredt, mivel némelly szertartásai, a játékok és szinházak látszólag éledni kezdtek. „Boldog (kiált föl ollykor), ki részt vőn illy ünnepélyben, ki láthatta istent s templomát, ki látta a városon körmenetben hordozott isteneket, ki élvezhette az athenei vallásgyakorlat látványát s elmondhatta: Láttam megkérlelve a rég haragvó areopagot, acropolist!“ Sőt Libanius annyira meg volt győződve a hellenismus életerejéről, hogy ellenzé a kereszténység üldözését, a mérsékletet, mellyet neki köszönünk, a kereszténység gyöngeségének eszméje sugallván [1]).

---

[1]) A sok levél közől, mellyekben amaz érzelmeknek kifejezést ad, legnemesbnek tetszik nekem a következő (Wolf kiadása 1426-ik évből, 652. l.): Ha valaki fölkiált, hogy mi mindent elfoglaltunk, hagyd őt beszélni s a tények meghazudtolandják a vádat. Örvendjünk a templomok ujra fölépitésének, a nélkül, hogy ellenségeinket keseritenők, hogy ne halljuk ma ismétlését annak, a mit nem rég mi mondottunk a történtek ellen. Talassus fiai egy templomot házzá alakitottak? Azt tették, a mi az akkori fejedelemnek kedves volt. Én nem dicsérem őket, csak mondom, hogy tettök az akkortájban divott korhoz volt alkalmazva. A phoeniciek, kik ama házat lakják, szeretnék azt ujra templommá alakitani. De

Egyébiránt a buzgalom koránsem vakitotta el Juliánt annyira, hogy nem látta volna, miszerint a hellen vagy etrusk szertartások nem gyakoroltak többé befolyást a lelkismeretekre s a hit átengedé oltárait a hittelenségnek s érdeknek. „Sokakat látok (mondá), kik csak vontatva áldoznak, s keveseket, kik ezt jó szivvel s ismerettel teszik“ [1]). „Ha a hellenismus nem tesz olly haladást, mint kelleńe, kinek hibája? Azoké, kik vallják. Az istenek részéről minden nagy, minden remek, s mondjuk ezt a nélkül, hogy az isteni Nemesist megsértenők, melly magasabban áll, mint a mi reményeink s ohajtásaink. Ki mert volna még csak nem rég is illy hirtelen és csodálatos változást remélni?“ [2])

Gyakran panaszkodik azonban a vallásos kötelmek elhanyagolásáról. „A hó tizedike körül, irja a Misopogon-ban, midőn Apolló régi ünnepe szokott tartatni, egész Antiochia városának Daphneba kellett volna mennie az ünnep megülésére. Én odahagyom Jupiter Casius templomát s amoda sietek képzeletemben, előre látván azon fényt, mellyet Antiochia kifejteni képes; lelkem előtt lebegtek az áldozatok, libatiók, a tömjénfüst felhői, a fehér tunikákba öltöztetett fiucskák, mint a szivtisztaság jelképei; azonban mennyire csalatkoztam! Az imolába érkezem, s nem találok ott még csak egy czipócskát s egy szem tömjént sem. Csodálkozva azt képzelem, hogy az előkészületek a templomon kivül történhettek, s csak parancsomat várják mint főpapét; kérdem a papot, minő áldozatokat ajánlott föl a város illy ünnepélyes napon. „Semmit, válaszol, csak magam hoztam hazulról ezt a ludat s más valamit nem kap ma az isten“ [3]).

---

miért? Becsületes emberek, tartsátok fenn a házat s állitsátok vissza a templomot, de ne üldözzétek a belőle elüzötteket. Az istenek nem utánozzák a szivtelen uzsorásokat, s ha valaki visszaadja azt, mi az övék, nem akarják, hogy nyugtalanittassék.

[1]) *Ep.* IV.

[2]) *Ep.* XLIX.

[3]) Op. pag. 361. Libanius is irja Alexander praefectusnak: „Tudom, hogy te ájtatos vagy és sokakat vezetsz az istenek tiszteletére; azonban ne csodálkozzál, ha azok között sokan vannak, kik bensőleg nem helyeslik, a mit tesznek s kárhoztatják mindig az áldozatokat. Nyilván engedelmeskednek neked, mivel parancsolod, s közelednek az oltárokhoz; azonban hazatérve, a feleség, a könyek, az éj más tanácsot adnak s ők ujra távoznak az istenektől“ (T. II. p. 291.). Másutt (Ep. 1057, pag. 501) bizonyitgatja neki, hogy az ünnepek semmit sem érnek, ha a polgárokat azok megtartására kényszeriteni kell. És „ollyan a keresztények természete, hogy ha jól bánsz velök, készek volnának neked a farkas-

Julián az antiochiai tanácsot megfedte ezen fukarkodásért, mellyet az istenek tiszteletében tanusitott; azonban daczára a tapasztalásoknak, nem tudta fölfogni a tények ékesszólását s makacsul akart rendeletek s bölcselmi beszédek által egy vallást felerőszakolni, holott ez a legszabadabb valami a világon. A jósdák tekintélyét ujra föl akará eleveniteni azáltal, hogy maga is gyakran intézett kérdéseket a delphii, delosi és dodonai jósdákhoz; ujra megnyittatá a Hadrián óta kövekkel betemetett castali forrást Daphneban [1]); s midőn a perzsák ellen vonult, megkérdé a kimenetel iránt az összes birodalombeli jósdákat [2]). A kereszténységet utánozván, ügyekezett a hellenismust uj szertartásokkal s hierarchiával föleleveniteni, a legfensőbb papi hivatalt magának tartván fenn s a babonahitnek némi bölcselmi szinezetet kölcsönözvén. Az imolákban be akarta hozni a szónoklatokat és vallástant, meghatározott órákban az imát, énekeket két karra, a bünökért való penitencziatartást, fölavatási szertartásokat, menhelyeket az elmélkedésre s magukat az isteneknek szentelő szüzek számára; különösen tetszének neki a levelek, mellyeket a püspökök szoktak volt adni utazó hiveiknek s mellyek folytán ezek mindenütt a legszivélyesb fogadtatásban részesültek.

A keresztény pásztori levelek példájára ő is hasonló iratokat intézett papjaihoz, intvén őket szelidségre s a kutya galilaeiek utánzására. „Mig a pontifexek nem gondoltak a szegényekkel, ezen utálatos galilaeiek, kik a hibát fölismerték, a szeretet gyakorlására forditák figyelmöket, a látszólagos jóságnak ezen gyakorlatával alapitván s erősitvén meg veszélyes tévelyeiket. Innen vannak az ő agapéik, vendégeskedéseik, a szegények számára teritett asztalaik; nálok mindezek egészen közönséges dolgok, s a mellyekkel kezdék s

ból tollat tépni s a kakastól tejet fejni; ha gyötröd őket, a kétségbeesés megvaditja s lehetetlen őket még a legegyszerübb dolgokra is birni.“

[1]) **Ammianus**, XXII. 12.

[2]) **Theodoret**, III. 16. Illy dolgok felöl legbizalmasb barátai előtt is olly komolysággal beszélt, hogy az ember majdnem elhinné, miszerint a meggyőződés hangján szól. Igy ir Oribazos nevü bizalmas emberének egy álmáról, melly neki a jövőt kinyilatkoztatta. Maximusnak irja: „Jupiter, Apollo, Minerva és valamennyi isten és istennő tanui azon nyugtalanságnak, mellyet miattad èreztem; én megkérdeztem vagy inkább megkérdeztetém az isteneket, mert nem érzek magamban elég erőt, hogy valamelly téged ért szerencsétlenséget láthassak vagy hallhassak.“ Az igaz, hogy a 15-ik században is voltak prosaisták s a 18-ik században költők, kik épen igy beszéltek.

folytatják a hiveket az istenek tiszteletétől vallástalanságra csábitani“ [1]).

Bámulandó önvallomás! Egyébiránt a keresztény erényeket mindig kisebbiteni ügyekezett, rosz szándékokat tulajdonitván nekik, mint például, midőn azzal gyanusitotta, hogy a keresztények csak azért buzgólkodnak a kitett gyermekek fölvételében, hogy kielégithessék fukar pénzvágyukat, eladván rabszolgákul a gyermekeket idegen országokba; holott tudnia kellett a sophistának, hogy császári hatalmánál fogva, ha meg volt erről győződve, a kereszténveket büntetnie s nem kinevetnie kellett volna; mindazáltal és pedig gyakrabban utánozta azokat, kiket megvetőleg lenézett; megigéré, hogy segiteni fogja a szükölködőket, kórházakat állit a szegényeknek minden vallás és nemzetiség különbsége nélkül; a mit ha létesitett volna, ujabb bizonyitékát nyujtja annak, milly hatálylyal bir az igazság még azokra is, kik lobogó fáklyája ellen makacsul ellenszegülnek.

Igy kölcsönzé az őrült galilaeiektől a pontifex jellegét, midőn rendeli, hogy „annak megválasztása körül különös tekintettel kell lenni az erényre és emberszeretetre, nem zárván ki valakit azért mert szegény és alacsony születésü; tiszta erkölcsökkel tündököljenek; naponkint háromszor vagy legalább kétszer kérjék az isteneket; ne mulaszszanak egyetlen napot, sem éjjelt áldozatok nélkül, sem egy éjt ne hagyjanak elmulni engesztelő áldozat nélkül; a harmincz ünnepi nap alatt ne maradjanak honn, se ne menjenek a forumra (törvényszékre), hacsak nem ártatlanok védelmeért, de tartozkodjanak szünet nélkül az imolákban; közönségesen egyszerü legyen öltözetök, de a templomban fényes; a szükségben szenvedőket segélyezzék; ne látogassák a szinházakat, ne társalogjanak szinészekkel vagy kocsisokkal vagy tánczosnőkkel; ebédeket csak erkölcsös emberektől fogadjanak el; beszédben s irásban legyenek komolyak; ne olvassanak rosz könyveket; tanulmányozzák a történelmet s nem meséket; a bölcselmi rendszerek közől azokat válaszszák, mellyek az isteneket mindenek fölé helyezik, mint Plato, Aristoteles, Crisippos, Zeno; s ezekből is csak azt válaszszák, a mi ajtatosságra vezet [2]).“

---

[1]) *Ep.* XLVIII.

[2]) Lásd XLIX. levelét s munkáit (Lipcse, 1696, ivrét. Spanheim kiadása) 300—305 lap. „*Arsaciushoz, Galatia főpapjához* (*pontifex*): „Ki mert volna csak nemrég illy gyors és csodálatos változást remélni? De azt fogjuk talán hinni, hogy a munka be van végezve s nem gondolunk azon eszközökre, mellyekkel az istentelenség hitelt szerzett magának a világban, s mellyek a vendégszeretet, a halottak eltakaritásának gondja, egy látszólag rendes életmód? Ők minden erényt csak szinlelnek, nekünk valóban kell azokat gyakorolnunk.

A keresztény erkölcsöknek a legszebb bizonyitványt adja, midön azokat lábbal akarván tapodni mégis utánozza. Azon haladást azonban nem akarta látni, mellyet a törvényes igazság a kereszténység befolyása alatt tőn, s a theodosianusi törvénykönyvbe fölvett számos rendelvény közöl csak egy sem kedvez a természetes jog fölszabaditandó fejlődésének, mellyet elődei olly dicséretesen megkezdettek.

„Nem elég, hogy magad légy feddhetetlen, illyennek kell lennie valamenyi papnak Galatiában. Oktatással s fenyegetésekkel ügyekezzél őket kötelezni arra, hogy állásukhoz illőleg éljenek; foszd meg őket papi hivataluktól, ha maguk, nejeik, gyermekeik s családjaik nem hűk az istenek szolgalatában. Értesitsd őket, hogy az áldozó papnak nem szabad a szinházba járnia, sem a csapszékekben innia, sem aljas és becstelenitő mesterséget gyakorolnia. A kik engedelmeskednek, azokat tiszteld, a többit üzd el. Állits minden városban szegényházakat, hol a szegények irányában, vallásra való tekintet nélkül, a szeretet kötelmeit lehessen gyakorolni. A szükséges alapok fedezésére elrendeltem, hogy Galatia minden évben harminczezer mérő gabonát s hatvanezer itcze (sestiere) bort adjon, mellynek ötödrésze azon szegényeké legyen, kik a papoknak szolgálnak, a többi pedig osztassék ki az idegenek és koldusok között. Szégyen, hogy egyetlen zsidó sem él koldulásból s hogy az istentelen galilaeiek saját szegényeiken kivül még a mieinket is táplálják, kiket mi szükségben hagyunk szenvedni. Oktasd a helleneket, hogy adakozzanak erre; falvaik ajánlják föl az isteneknek gyümölcseik zsengéit. Szoktasd őket ezen jótettekre s magyarázd meg nekik, hogyan gyakorlák azokat elődeink, mint Homer bizonyitja, ki Eumeost Ulysses fogadtatásánál ekkép beszélteti: *Oh idegen, én nem fogadnám méltatlanul a vendéget, ha mindjárt nem is volna az, mi te: minden vendéget és szegényt Jupiter küld; adományom kicsiny, de kedves.* (*Odyss.* Ξ 48).

„Ne türjük, hogy ez az uj nép bitorolja a mi dicsőségünket, sem azt, hogy utánozván az erényt, mellynek pedig köztünk van eredetije s jellege, a mi hanyagságunkat s emberiségünket gyalázattal tetézzék; vagyis inkább ne áruljuk el vallásunkat, ne becstelenitsük meg az istenek tiszteletét. Ha rólad mindezen kötelmek teljesitését fogom hallani, örömem igen nagy leend.

„A kormányzókat ritkán látogasd meg; elég ha irni fogsz nekik; midőn valamelly városba jőnek, egyetlen pap se menjen eléjök. Csak midőn a templomokat látogatják meg, fogadják őket a pitvarban. Ezek se kisértessék magukat katonák által, hanem a kinek tetszik követhesse őket; miután mihelyt átlépték a templom küszöbét, egyszerü magánemberekké lesznek s egyedül neked van jogod nekik parancsolni, igy rendelvén ezt az istenek. Ki aláveti magát ezen törvénynek, az valóban vallásosnak tanusitja magát; kik pillanatnyira sem akarják letenni a fényt és felsőbbséget, azok kevélyek és telvék ostoba hiusággal.

„Én kész vagyok a pessimusiakat segélyezni, ha ők is megkérlelik az istenek anyját; ha ezt elmulasztják, nem csak bünösök lesznek, hanem, sajnálom kimondani, haragomat vonják magukra. Nem szabad segitenem azt, ki gyülöli az isteneket. (*Odyss.* K. 73). Értésökre fogod tehát adni, hogy ha segélyemet akarják, mindnyájan együtt kérjék az istenek anyját.“

Hogy azonban Julián illy módon nem meggyőződésből, hanem a keresztények iránti gyülöletből cselekedett, tanusitotta a zsidókkal éreztetett kedvezése. Mindenekelőtt fölszabaditá őket azon különös adók alól, mellyeket fizetni kötelezteltek, s az ezen adókra vonatkozó könyveket megégettette, a Constantius környezetében volt keresztények befolyásának tulajdonitván a külön megterhelést. Krisztus olly világosan megjósolá Jerusalem pusztulását, hogy annak romjai a kereszténység igazságának legszembeötlőbb bizonyitékaiul tekintettek. Ezen jóslatot meghazudtolandó s ezáltal a meggyőződést megingatandó, Julián megkisérlé a város fölépitését, a nélkül hogy tekintettel lett volna azon ellenszenvre, mellyet a zsidók mindig tanusitottak az általa visszaállitani szándékolt istenek iránt, kik között helyet jelölt ki a nagy istennek (*μέγας Θεός*) is. Ezen nagyon szivén fekvő szándékból fölszólitá főpapjokat Juliust, „a nagyon tisztelendő testvért“ [1]), hogy kezdje meg ujra az áldozatokat, s minthogy ez Jerusalemen kivül nem volt lehetséges, Moria hegyére uj templomot rendelt épittetni, melly a zsidóknak nemzeti és vallási központul volt szolgálandó, s fényre fölülmulta volna azt, mellyet Constantin és Helena a szent sir fölé épittettek. Alipius, a császár bizalmas barátja, ép olly ügyes költő mint államférfiu, bizatott meg ezen terv kivitelével, mellynek az lett volna czélja, hogy a galilaeiek ellenébe a vallásos és nemzeti lelkesülést, a zsolosmákat és kardot állitsa. A zsidó nemzet azon buzgalommal és áldozatkészséggel támogatá őt, melylyel mindig dicsekedhetett, valahányszor a haza megmentése vagy városainak ujra fölépitése forgott fenn; a munka mindazáltal nem fejeztethetett be. Jerusalem alatt terjedelmes üregek voltak, mellyek vizmedenczék vagy gabnavermek lehettek. Azon három század alatt, mellyekben a város lakatlan maradt, ezen üregek gyulékony léggel teltek meg, melly a mint az első munkások égő fáklyáikkal közeledtek, lobbot vetett, fölrobbant s a megkezdett épület alapjait megsemmisité. A pogányok álmélkodtak ezen, a keresztények csodának [2])

---

[1]) *Ep.* XXV.

[2]) „Julián föltette magában, hogy Jézus Krisztusnak ezen jövendölését: „*Ég és föld elmulnak, de az én szavaim el nem mulnak*“ meghazudtolja, s dicsekedett, hogy a keresztény vallás ezen alapigazságát nem sokára meg fogja semmisiteni. Azonban hol van azon ember, ki illy szemtelen fenyegetéseket szórt? hol van? Meghalt; ne keressétek többé az élők között, hanem a pokolban, hol örökös kinokhoz van lánczolva, mig Jézus Krisztus, ki ama jóslatot tette, az égben uralkodik, az Atya-isten jobbján ülve. Milly eredményei voltak a kevély császár káromlásainak? Mi lett szentségsértő nyelvéből? Porrá és hamuvá lőn, mely-

vették; mindnyájokra pedig teljesedése volt ez az isteni igéretnek s megszégyenitése a kevély istentelenségnek.

Illy munkálatokban s az áldozatoknál eltért Julián azon gazdálkodástól, mellyet minden más tekintetben követett; s a legdrágább madarakat és naponkint majdnem száz bikát áldoztatott a siket istenek megkérlelésére; valóban királyi bőkezűséggel voltak ellátva a szentélyek, mellyek tulélték a pogányok közönyösségét s a keresztények buzgóságát. Milly élvezet volt az reá nézve, midőn a katonák gyakorolták étvágyukat az istenek tiszteletére leölt áldozatokon s leitták magukat a szent borral [1])! ünnepnapokon pedig, midőn szemlét tartott katonái felett, azokat, kik tömjént szórtak az oltárra, megajándékozá. Ezen cselekedet egyszerüsége sokakat megcsalt, a mint azonban tettök bünös voltát fölismerték, zugolódva vonultak a palotába, oda dobták a kapott aranyokat s fenhangon vallák magukat keresztényeknek; a császár ezen vakmerőség folytán fölháborodván, lefejeztetni parancsolá őket s már örvendezve mentek a kivégeztetésre, vetélkedvén ki legyen az első, midőn a császár megkegyelmezett, azt mondva, hogy nem akarja nekik a vértanuság dicsőségét megszerezni.

Ezen szólam, melly gyakran volt hallható ajkairól, nem akadályozta őt egyébiránt, hogy a bölcsészi üldözéseket zsarnoki intézkedésekkel párositsa. Rendelé, hogy a keresztények épitsék föl ujra saját költségeiken azon pogány templomokat, mellyeket buzgalmokban lerontottak; adják vissza az elkobzott telkeket, s ha netalán azokon uj templomok épittettek volna, azok rontassanak le. Miután a keresztényeknek nem engedé meg vallásuk, hogy fölépitsék a pogány templomokat, fizetésképtelen adósokként bántak velök, római eljárás szerint bebörtönözték s különösen sokat kellett szenvedniök a hatóságoktól, mellyek az önkényes szigorral a császárnak hizelegni akartak. Márk, arethusai püspök, ki megtagadott minden kárpótlást az általa lerontott pogány templomokért s valóban szegény

---

lyen a férgek veszekesznek, mig Krisztus jövendölése, igazolva hü teljesedése, igazolva az események által, fénylik mint a legnemesb érczből való oszlop." **Aranyszájú sz. János** sz. Babylasról. — Szent Ambrus és nazianzi sz. Gergely állitván e tényt, még sokan élhettek, kik szemtanui voltak. Ammianus Marcellin, pogány és katona igy ir (XXIII. 1.): *„Cum itaque rei fortiter instaret Alipius, juvaretque provinciae rector, metuendi globi flammarum prope fundamenta crebris assultibus erumpentes, fecere locum, exustis aliquot operantibus, inaccessum; hocque modo elemento destinatius repellente, cessavit incoeptum.*

[1]) Julián ennek örül XXXVIII. lev.; Ammianus ellenben sajnálkozik a fölött XXII. 12.

volt, elfogatott, megvesszöztetett s kitépetvén szakálla, miután testét előbb mézzel bekenték, meztelenül egy hálóban fölkötötték s kitették öt a nap hevének s a rovaroknak. Illy hálával volt Julián az iránt, ki öt mint gyermeket a gyilkosok kezeiből menté meg.

Pogány papok kezelésére bizta azon jószágokat, mellyeket Constantin és fiai a keresztény vallásgyakorlatra adományoztak; a keresztény egyháziakat a köznéppel egy vonalba állitotta; megfosztá a kereszténveket minden méltóságtól s földi előnytől s nem titkolta szándékát, miszerint a makacsok ellen „üdvös“ erőszakot fog használni [1]).

Daphnében, melly erkölcstelen ünnepélyei által lőn hiressé, a keresztények ujra fölszentelék az Apollóról nevezett erdőcskét azáltal, hogy Babylas, Antiochia sz. püspökének földi maradványait oda vitték, közelében akarván hivei is temetkezni. Julián meg akarván tisztitni e helyet azon megszentségtelenitéstől, melly a jósdát elhallgattatta, megparancsolá a szent ereklyék elvitelét, azonban ugyanazon éjjel a daphnei imola és Apolló nagyszerü szobra lángok martalékává lőn. A keresztények csodát láttak benne, Julián büntényt; s kevésbbé gondolván ennek megállapitásával, mint megbüntetésével [2]), bezáratá az antiochiai székesegyházat, elkoboztatá annak jószágait, több egyházit kinpadra hurczoltatott s egyet le is nyakaztatott.

Való, hogy Julián roszalta hivatalnokainak erőszakos tetteit, de nem akadályozta meg öket, sőt ollykor még jutalmakkal is halmozá; a Misopogon-ban tetszését nyilvánitja a syriai városok buzgósága felett, mellyek az első jeladásra szétrombolták a galilaeiek sirjait, gyöngéden fedvén csak öket, mert buzgóságból tullépték az ajánlott mérséklet határait. Az, mit ő ezen iratában szépitve emlit, az egyházi irók által talán tulzólag van előadva, kik beszélik, hogy a pogányok a pillanatnyi diadal folytán elbizakodva, a keresztény hiveket kinozták, az utczákon vonszolt testeiket a szakácsok nyársaikkal, a nők guzsalyokkal szurkálták; a papok és szüzek beleit kiszakgatva zabbal vegyitették s a sertéseknek dobák eledelül, másokat a megboszult istenek oltárain öltek le [3]).

[1]) Ep. XLII, Ἄκοντας ἰᾶσθαι, öket akaratjok ellen meggyógyitani.

[2]) Ammianus Marcel. mondja, hogy egy igen kósza hir (*levissimus rumor*) ezen tüzet a kereszténveknek tulajdonitá (XXII, 13). Julian maga nem meri erősiteni, habár ravaszul gyanusitja öket a *Misopogon*-ban 361 l.

[3]) Nazianzi Gergely, kinek ellenséges indulata Julian ellen igen nagy. Egyébaránt megegyezik abban a független Sozomenossal (V. 9) és Philostorgiossal is (VII, 4).

S mikor nyult Julián büntetésekhez? Csak akkor mindig, ha a zavargásokat a keresztények idézték elő, a mi gyakori eset volt annyi szakadárnak megengedett visszatérése mellett. Igy vesztek össze Edessában Arius követői Valentinus hiveivel, s a császár ezért parancsolá, hogy koboztassanak el az egyház javai, s a pénz osztassék ki a katonák között. A megkárositást még gunynyal is tetézte, mondván: A galilaeiek nekem köszönettel tartoznak, mert miután csodálatos törvényök azt tartja, hogy a szegényeké a mennyeknek országa, csak az én érdemem, hogy egyenesb uton s kevesbbé megterhelten haladhatnak az erény és üdvösség utján [1]).

Ellenben midőn a pogányok György cappadociai püspököt Alexandriában meggyilkolták, Julián csak szelid fenyegetőzésekre szoritkozott, mellyeket becsülésének nyilatkozataival még inkább gyengitett; és mintegy védelmére a gyilkosoknak kiemeli, mint ő mondja, azon gonosz tetteket, mellyekkel a püspök illy boszut maga ellen föl idézett; s végre bevallván, hogy neki kötelessége a lázongásokat megbüntetni, megbocsát nekik városuk alapitója és Serapis isten iránti tekintetből [2]). S ez vala bölcsészi pártatlanság! s vallásos őszinteség!

Ezen György püspök, ki később a keresztes hadak korában mint a lovagok védszentje lőn hiressé, téves utakon járt s mindig ellene mondott sz. Athanasiusnak. Miután György hibáiért a vértanuság halálával adózott, Athanasius ujra elfoglalta az alexandriai püspöki széket, bölcs buzgalommal fogván az elhanyagolt egyházak rendezéséhez. Nagyon természetes volt, hogy Julián őt különös gyülöletével tisztelé meg; tettei mindig ellenmondásban állván a csak szóval kimondott türelmességgel, azt állitá, hogy a galilaeieknek visszahivatása a számüzetésből nem jogositja őket arra, hogy egyházaik élére álljanak, s nagyon kell a felett csodálkoznia, hogy olly vétkes ember, mint Athanasius, merészli a törvények szentségét megsérteni császári engedély nélkül foglalván el püspöki székét, s vakmerőségét odáig üzvén, hogy még előkelő görög nőket is keresztel. Ennek folytán számüzeté őt a városból, mire állitása szerint a közohajtás kényszerité; azonban midőn az egész lakosság sürgetései meghazudtolnák, még jobban fokozódott haragja, s Athanasiust egész Egyiptomból ki akarta tiltani. Panaszkodván helytartója lassusága

---

[1]) *Ep.* XLIII.

[2]) *Ep.* X.

felett, ki nem elég gyorsan hajtja végre parancsait, nem titkolja egyáltalán azon ohajtását, hogy nagyobb szigort fejtsen ki, s kijelenti, nem bánná, ha a galilaeiek egész mérge Athanasius személyében pontosulna össze, hogy őt egy csapással megsemmisithesse.

Julián türelmessége tehát csak odáig terjedt, mint minden más zsarnoké, kik elnézők, mig ellenmondásra nem találnak. Azonban a negyvenévi uralmat megszokott egyház sokkal biztosabb állhatatosságot fejthetett most ki, mint akkor, midőn még számra gyönge s elnyomott volt; s ha az első üldözések idejében meg is hajoltak a keresztények s engedelmeskedtek föltétlenül a hatóságoknak, most, midőn érezték, hogy néppé lettek, egyáltalán nem voltak hajlandók eltürni a legnagyobb igazságtalanságot, a lelkismeret leigázását. Igy történt, hogy több helyen lerombolták a fölállitott oltárokat s az ujra megnyitott imolákat; keserü panaszokat emeltek az egyházjavak bitorlása ellen, mellyeket a bálványok részére tőlök elraboltak. Julián, fölindulva az ellenállás folytán, megbünteté az ellenszegülőket s a keresztények vértanukként tisztelék haragjának áldozatait; az ártatlanság érzete gyakran őszinte részvéttel volt még azok büntetése iránt is, kik ezt esetleg meg is érdemlék tulságig vitt ellenzésökkel; a mi egyébaránt szokott és természetes következménye az igazságtalan üldözéseknek. Minthogy pedig a keresztények attól tartottak, hogy Julián még jobban fogja éreztetni velök ellenséges indulatát, komoly ellenállásra készültek, melly az egész birodalmat polgárháboruba sodorhatta volna. Az események azonban ezt meggátolták [1]).

NYOLCZADIK FEJEZET.

Julián és Jovianus.

Julián, habár ezen üldözéssel a keresztények gyülöletét magára vonta, sok olly tulajdonnal birt, millyennel a fejedelemnek ékesked-

[1]) „Julián a kereszténység elleni vak gyülöletével, gunyolódó s durva szellemével, erős akaratával, melly őt hadvezérré s hóditóvá tette, daczára a tanulmányok s a bölcsészi nyugalom iránti hajlamának, sokban hasonlit Nagy-Fridrikhez. Ez a két lélek ugyanazon hányatásoknak volt kitéve s talán csakis a korszak különbsége alkotá azon ellenmondásokat, mellyek egymáshozi hasonlatosságukba vegyülnek. Mindkettő a trónon született, gyermekségökben s ifju korukban hasonló zavarok s veszélyek környezték s legközelebbi rokonaik zsarnok-

nic kell. A trón nem változtatott semmit életmódján; ruházatában s élvezeteiben egyszerü, az uralkodó fontos kötelmeinek teljesitését szivén viselő, minden nap kihallgatáson fogadá a követeket s magánosokat, s az eléje terjesztett folyamodásokat azonnal elintézte; közügyekkel foglalkozó leveleket s bölcsészeti értekezéseket irt; még éjeit is államügyek elintézésére fordità s a circus játékaiban is, melylyet pedig elődei szenvedélyesen kegyeltek, csak akkor vön részt, ha a vallásos szokás kötelezte.

Illy hajlamok mellett milly különösen tünhetett föl előtte a byzanczi udvar fényüzése! Borotváltatni akarván magát, egy palotatiszt jelenik meg nála fényes öltözetben. „Borbélyt hivattam s nem pénzügyi hivatalnokot (rationalem)“ mond a császár, s csak most értesül, hogy ezen hivatalnok tekintélyes fizetésén s más mellékjöve-

---

sága fenyegette. Julián egy zárda szük czelláju, Fridrik egy várba záratott: az egyik nagybátyja, Constantius kegyetlenségétől félt, a másik kérlelhetlen atyja haragjától: mindkettőt csak azon szükségből tartották, mert a trónnak más örököse nem volt; ezen időt mindkettő a bölcsészet és széptudományok tanulmányozásával tölté el, éppen azzal, mi nekik leginkább tiltva volt. Az egyik erővel kereszténynyé neveltetvén, titokban mohón kapkodott a pogány sophisták munkái után; a másik fenyegetve atyja által, ki szeretett volna valamennyi könyvet megégetni, lopva jutott a tizennyolczadik század legvakmerőbb iróinak müveihez. Fridrik Spandau várának tornyaiban Voltaire müveinek olvasása mellett lelkesült; Julián az antiochiai templomban Libanius pogány sophistát tanulmányozta. Az erőszak, mellyet mindkettő egyenlőn érzett, két egyenlőn élénk és eröteli lelket csak felizgatott, gyülöletet keltett bennök aziránt, mi nekik ajánltatott, s vakbuzgó ragaszkodást a tiltott dolgokhoz. Azonban Julián bölcsészete, mellyet korának babonás hite oltott belé, szigoru s rejtélyes volt; Fridriké az övének féktelenségével és kérkedésével birt. Juliánnak erkölcse tiszta, agya rajongó; Fridrik romlott erkölcsü és keményszivü. „Mind ennek mind amannak bölcsészete csak gőgjöknek szolgálván, nem menté meg őket a hiuságtól. Julián a hadsereg élére állitva hanyag viseletével, gondolkozó alakjával, tintafoltos ujjaival elejénte helyén kivüli sophistának tünt föl; Fridrik pedig királylyá levén, a nélkül hogy feledte volna az epicureusi bölcselmi leczkéket, az első csatában megfutamodott. Azonban Julián és Fridrik csakhamar nagy tábornokokká lőnek, bátorságuk általános bámulatot keltett s meghóditák katonáik sziveit.

„Itt megszünik a hasonlatosság. Az egyik tizennyolcz havi uralkodás után letünt; Fridrik azonban bevégzé teljesen pályáját, szándékait mind végrehajtá s élvezé saját dicsőségét. Nem mondhatni, mit eszközlendett Julián, fegyvereivel s törvényeivel, mindazáltal megjegyzendő, hogy ő ellenmondásban volt századával, hogy az ő bölcsészete terméketlen s hátráló volt; mig Fridriké, hibái daczára, a társadalmi haladással szövetkezett s nem zárta ki a szabadságot, a nélkül azonban hogy azt akarta volna. Julián üldöző volt; habár nemes; Fridrik türelmes, mert kétkedő. Julián egy pillanat diadalával s egy örült kisérlettel sietteté a pogány vallás s a régi nézetek bukását; Fridrik tartós hatalmat alapitott.“ **Villemain.**

delmeken kivül husz rabszolga s ugyanannyi ló tartására megkivántató részletet kap, hogy „ezer kocsis, körülbelül ugyanannyi hajfodrász, nagyszámu pohárnokok, egy sereg asztali szolga és herélt, olly sokaságban mint nyáron juhakolban a legyek“ [1]), lepték el finom márványnyal és tömör aranynyal tulterhelt palotáit; s hogy az asztal élveinek fokozására a legtávolibb vidékekről hozatták a ritka madarakat és halakat.

S mig mindezekre többet költöttek, mint a mennyibe a legiók tartása került, a kegyenczek serege, hogy a császári fényüzéssel vetélkedhessék, a hivatalokat árulta s ujakat alkotott, mi által mindig több munkás kart vont el az ipartól és müvészetektől.

A bölcsész uralkodó, ki megelégedett egy kopott köpenynyel, s a puszta földöni alváshoz és a párisiak durva, egyszerü életmódjához volt szokva, megutálta ezen udvari visszaéléseket; azonban ujitásaiban mértéket nem tartva, egyszerre eltörlé az udvari tisztségeket s a biztosok hivatalait, kik kémekként bejárván az egész birodalmat, az állapotokról jelentést tőnek. Ezen intézkedés a gazdagokat egy csapással tétlenségre és számtalan családot koldusbotra juttatott.

Chalcedonban külön törvényszéket állitott fel, melly azok felett, kik Constantius alatt hatalmukkal visszaéltek, itéletet hozott s azt haladék s fölebbezés nélkül végre is hajtá. Sallustiuson, a Kelet praefectusán, s az ékesszóló Mammertinuson kivül tagjai voltak Nevitta, Agilon, Jovinus és Arbezion tábornokok, kik közöl az utóbbi, talán legjobban értesülve ura szándékairól, a törvényszéket fegyveresekkel véteté körül, kiknek, a mint a vádlott ellen nem volt elég bizonyiték az elitéltetésre, viharosan kellett ezt követelni. Eusebius, Paulus, Apodemius eunuchok, ugy látszik, megérdemelték a máglyahalált, mellyre itéltettek; azonban Ursulus birodalmi kincstárnoknak nem volt más büne, mint hogy Juliánt saját veszélyével támogatta; számosokat ért a halál, vagyonelkobzás, számkivetés büntetése, kiket még az általok előbb elnyomottak is részvétökkel kisértek. A megmaradók ellen számos panaszt emeltek az egyiptomiak, visszakövetelvén azon adományozásokat, mellyekben részeltettek; és Julián, hogy megnyugtassa őket, napot tüz ki, mellyen Chalcedonban személyesen fog igazságot szolgáltatni. Tömegesen tódultak oda az egyiptomiak, de a tengerészeknek meg volt

---

[1]) *Μαγειρους χιλιους, κουρεὰς δέ οὐκ ελάττου, οινὸχους δέ πλείους, ηυη τραπεξοποιων, ευνούχους ὑπέρ τὰς μυίας παρα τοις ποίμεσιν έν ἔρι.* **Libanius.**

parancsolva, hogy senkit se szállitsanak át; minek folytán kénytelenek voltak az ázsiai partokon maradni, időt, pénzt és türelmet veszitve, mig nem észrevették, hogy guny tárgyául szolgáltak.

Julián általán véve szeliden bánt azokkal, kik ellene összeesküdtek, egy ifjut azonban mégis kivégeztetett, ki azt hitte, hogy maroknyi, vele egykoru társaival képes lesz a birodalmat megbuktatni. Egyébaránt Julián nyiltan a keleti despotismus ellenségének vallá magát, az ur czimet visszautasitá, sőt a koronáról is készült lemondani, azonban az isteneknek egy kinyilatkoztatása öt e szándékának kivitelétől visszatartóztatta.

A konstantinápolyi senatust felruházta azon előjogokkal, melylyeket a római tanács élvezett; a clerust, mellyet elődei a municipalis hatóságok alól fölmentettek, visszahelyezé azok joghatósága alá; az adók arányosabb felosztását rendelé el s a városok helyzetét kedvezőbbé tette a curiák fölelevenitésével, mellyek a közszellem lelkét képezék [1]; különös kedvezményekben részesité Athent, valamint az epirusi és peloponnesusi városokat azon tisztelet folytán, melylyel nagy férfiaik iránt viseltetett [2].

A nem egy császár által elhanyagolt kötelmek teljesitése mellett gyakran szónokolt, főleg a senatusban, hogy ékesszólását csillogtassa, mellyet különös szorgalommal tanulmányozott; még gyakrabban jelent meg mint biró a törvényszékeken, részint kötelesség teljesitéséből, részint kedvtöltésből, hogy az ügyvédek mesterfogásait megdönthesse; azonban ollykor a hév és szenvedély elragadta, melly nem igen illett a biró méltóságához, a teremben lármázott, s egy alkalommal megboszankodván bizonyos parasztok ügyetlen magukviseletén, kik hozzá valami kérelemmel fordultak, kirugdalta s megöklözé őket.

Nem volt neki elég Antoninus dicsősége, ő Nagy-Sándoréra vágyott. Azt hitte, hogy nyugaton nincs mit tartania a frankoktól, alemannoktól és góthoktól; keleten azonban még mindig fenyegette a perzsa birodalom, melly ellenében a rómaiak háromszáz évi harcz

---

[1]) Ἡ τῆς βουλῆς ἰσχύς ψυχή πόλεώς ἐστιν. **Libanius** *Or. parent.* c. 71.

[2]) A keresztény Prudentius méltányolja az ő érdemeit; *Apoth.* 450.

Ductor fortissimus armis,
Conditor et legum celeberrimus, ore manuque
Consultor patriae: sed non consultor habendae
Religionis, amans trecentum millia divum,
Perfidus ille Deo, sed non et perfidus orbi,

után sem voltak képesek maguknak állandóan meghóditani Mesopotámiának vagy Assyriának egy tartományát.

Perzsia.

Perzsiában I. Sapornak, ki Valerian császárt fogságba ejté, trónutóda (271) volt fia Hormisdas (I. Ormus), a keletiek által a Bökezü (al-Horvi) melléknévvel megtisztelve, barátja a tudományoknak s kitünő fejedelem, kinek értelmességét ezen mondata is eléggé bizonyitja: „A királyok hasonlitanak a tüzhöz, melly bizonyos távolban melegit, közelségben azonban éget.“ Egy Indiával határos tartomány kormányzója százezer arany áru gyémántot ajánlott neki megvétel végett, ö azonban visszautasitá, s midőn amaz megjegyezné, hogy még egyszer annyit nyerhetne rajta, ekkép válaszolt neki: „Ne kisérts; ha én kalmárrá leszek, ki fogja a király kötelmeit teljesiteni? s mi lesz a perzsa kereskedőkből, ha én kincseimet arra forditom, hogy elvegyem elölök azon nyereséget, melly őket illetné meg?“

I. Varanes (Bahram), az ő utóda (273), Manest, atyja kegyenczét, ki az országot lázadásra ingerlé, kivégeztette. Egyik mondata volt: „Az emberiességet nem lehet meghatározni, miután foglalatja a többi erényeknek.“

Egy fölkelés alkalmával (276) meggyilkoltatván, II. Varanes lön utódává, melléknéven az Igazságtalan (Bahram al-Kalef), kit a magusok intései s előterjesztései a legjobb fejedelemmé változtattak át. Háboruskodott Carus császár ellen; tizenhét évi uralkodás után fia Narses lett örökösévé (294). Dicsvágyó mint a monarchia alapitója, a rómaiak egyenetlenségét birodalma határainak terjesztésére remélte fordithatni; azonban Valerius, általa elejénte ugyan legyőzetve, később diadalmaskodott s öt tartományának átengedésére kényszerité öt (303). II. Hormisdas előmozditá az igazságszolgáltatást s kereskedelmet, s ennek emelésére Caramaniában egy várost is alapitott, mellynek saját nevét kölcsönzé; s mellynek összehalmozott kincsei a szomszéd barbárokat oda csalta, a mi a lakosokat kényszerité, hogy egy közelfekvő szigetre költözzenek, melly a még mindig nem jelentéktelen s Ormus név alatt ismeretes portugal kereskedelmi gyarmat.

A nevezett királyt II. Sapor követé (310), ki, mint láttuk, (101 l.), olly vitézül viselt háborut a rómaiak ellen saját területökön; midőn azonban bizva Julián császár békeszeretetében alkudozókat küldött hozzá, hogy békét kössenek, a császár azt válaszolá, hogy a még füs-

tölgő elpusztitott városok romjai között nem alkudozhatik, hanem nem sokára személyesen fog megjelenni a Sassanidák udvaránál.

Miután Julián császár az előkészületeket megtette, hogy ezen fenyegetést nyomban tettekbe vihesse át, nyolcz hónappal Constantius halála után egy roppant hadsereg élén Antiochiában volt, hol a telet azzal tölté, hogy a pogány isteni tiszteletet megerősitse s katonái között jó hadi fegyelmet állitson elő. Antiochia azonban, habár élvezet-hajhászó város, de azon vallás iránt, mellynek első telepei közé tartozott, hűn ragaszkodó volt, s a császárt utálta mint hitehagyottat, és megveté őt, mert durva volt. Minthogy több egymásra következő rosz aratás drágaságot idézett elő, mellyet az egyedárusi rendszer még nagyobbitott, Julián azon erőszakos és veszedelmes intézkedést tőn, hogy a gabnának olly árakat szabott, minőkre még a legkedvezőbb időkben sem szállott le, és hogy a példa által buzditson, a piaczra maga 22,000 mérő gabnát vitetett, mit Hierapolis-, Colchis- és Egyiptomból rendelt. Az egész készlet nagyon természetesen gyorsan elfogyott néhány gazdag üzér között. Julián azonban azon képzelődésben volt, hogy ő a legjobb eszközhöz nyult a baj orvoslására, s nem hallgatott többé a nép panaszaira, melly most inkább éhezett mint valaha, sőt 200 antiochiai senatort, kik meleg szavakkal ecsetelék előtte a köznyomort, börtönbe vettetett. Szabadon bocsáttattak ugyan, még mielőtt az est bekövetkezett volna, a gyalázat azonban már megtörtént, s gyülésekben és népdalokban élénken nyilvánult ellene a közvélemény. Mindenki versenyezett annak nevetségessé tételében, mit a császár mondott vagy tett. Julián nem tudta ezen ingerkedéseket sem békésen eltürni, sem megbüntetni, miután maga volt azok előidézője, hanem leereszkedett odáig, hogy a gunyolódók ellen saját fegyvereikkel harczoljon; a Misopogonban vagy „Szakállellenség-"ben tudnillik, önmagát nevetségessé teszi, midőn egyuttal az antiochiai lakosok asszonyos erkölcseit a guny csipős fegyverével ostorozza. Ezután eltávozott a gunyolódó városból s egy gonosz és szenvedélyes helytartót hagyott ott maga után.

A tavasz megnyiltával (363) megindult Julián seregével s fölváltva majd elégedett majd vigasztalhatlan volt, a szerint a mint a jósdák többé vagy kevésbbé kedvező feleleteket adtak s a mint a pogány istenek tiszteletét virágzó vagy hanyatló állapotban találta, mig végre megérkezett Hierapolisba, a haderők közös találkozási helyére. A legszebb hadsereget gyüjté egybe, minő csak valaha a perzsák ellen harczolt; hatvanötezer válogatott veterán a legkülönbözőbb ró-

mai és barbár tartományokból, egy szittya segédseregen kivül számos, a zsoldra és zsákmányra vágyó arab néptörzs képezé e hadsereg alkatrészeit; ezerszáz hajó biztositá az Euphratesen a csapatok élelmezését, ötven fegyveres gályából álló hajóhad födözé azok oldalát, és számos lapos naszád szükség esetén hidak készitésére könnyen volt forditható. Több római szolgálatban álló perzsa tiszt is követé a hadsereget, kik a területi viszonyokkal s a perzsák hadviselési módjával ismeretesek voltak; köztök volt névszerint Hormisdas, eredetére Sassanida, ki kényszeritve Constantin udvaránál menekülést keresni, ott előbb részvétre talált, majd megnyeré az udvar tisztelését, s kereszténynyé lévén, érezteté most hazájával, milly veszélyessé válhatik a szökevény.

A népeknek, mellyek neki segélyöket felajánlák, büszkén azt felelé Julián, hogy Róma segélyzi szövetségeseit, az ő segélyökre azonban nincs szüksége; a saracenoknak, kik panaszt emeltek nála, hogy az előbbi császároktól nyert évpénzeik élvezésétől nem becsületes módon megfosztattak, kijelenté, hogy a harczias fejedelemnek csak vasa van, de aranya nincs; ezen időszerütlen kevélység sok ellenséget szerzett neki.

Örményország.

Julián jól átgondolt hadi terveinek Örményország volt szolgálandó biztos alapul. Ezen ország II. Tiridates hosszu uralkodása alatt (259—314) a keresztény vallásra térve, szövetkezett Rómával mind politikai, mind vallási tekintetből. Meghalálozván azonban ezen fejedelem ötvenhat évi uralkodás után, Chosroë, a trónörökös, elüzetett, elüzettek vele együtt a keresztények is s két, a vad albánok és Sapor által támogatott helytartó kerité a trónt hatalmába; mignem három év mulva sikerült Antiochus palotatisztnek Chosroët ismét ősei trónjára ültetni, mellyen magát megbocsátással és feledéssel megerősitette. Egyébaránt testben s lélekben gyönge lévén gyalázatos békét vásárolt Chosroë magának, midőn Sapornak a termékeny Atropatenét átengedte s magát évenkinti adó fizetésére kötelezte. Még nagyobb gyöngeséget tanusitott ezen korszakban Arsaces Tiranus. Constantiusnak lekötelezettje lévén s a keresztény valláshoz buzgón ragaszkodván, természetesen gyülölte Juliánt, s midőn ez vele rabszolgaként s mint az istenek ellenségével bánt, ő titokban ennek megbuktatásán fáradozott.

Ügyes hadmozdulattal [1]) Julián Chaboras (Khabono) folyóhoz,

[1]) Leirja ezt maga egy levelében, mellyet Libaniushoz intézett: „Berea tanácsához beszédet tartottam a vallásról, mellyért mindenki dicsért, azonban

az Euphrates mellékfolyójához ért, melly Circesiumnál a két birodalmat elválasztja; a hidat fölszedeté, hogy katonáit győzelemre kényszeritse, föltüzelé bátorságukat egy beszéddel, fejenként százharmincz ezüst pénzt osztott ki közöttök s azon az uton, mellyen az ifju Cyrus Xenophon által leirt hadjáratában haladott, elérte a pusztát. Utjában szünet nélkül nyugtalanitá a perzsa Surena és Malek Rodosakes, a Gassan-törzs emirje, hirhedt utonálló, kik elfogva az élelmi szereket a kisebb csapatokat s az utóhadat gyakran megtámadák. Assyriába érkezve a háboru minden rémségét érezteté vele; a miért a lakosok boszuból a számtalan vizöntözési csatorna töltéseit keresztültörvén az egész országot egy járhatlan mocsárrá változtatták. Természetesen ez nagyon megnehezité a legiók haladását, mindazáltal előre hatoltak s legyőzték Perisabar vagy Anbar igen erős város ellenállását, melly földig romboltatott s mellynek nagyszámu lakosságából csak kétezerötszázan mentették meg életöket; hasonló sors érte a bevehetlennek tartott Maogamalca várost, mellynek kormányzója, ki életben hagyatásának föltétele mellett adta meg magát, kivégeztetett azon ürügy alatt, hogy Hormisdas herczeget megsértette, ki mint hazaáruló nagyon gyülöltetett.

Ctesiphon közelében három fejedelmi palotát fölgyujtatott; gyönyörü kertjeik elpusztittattak s a vadasban ápolt különféle vadállatok a katonák fegyverei alatt hullottak el. Nincs mit csodálkoznunk, ha ama tájak lakosai Juliánt tüzokádó oroszlánnal jelképezték [1]). Tagadhatlan, hogy ő a hadjárat nehéz fáradalmait a hős kitartásával viselte s daczolt az ostromok és csaták veszélyeivel, nem engedve a csábitó élvezeteknek, mellyekkel a Kelet meglepett háremjei kinálkoztak [2]).

---

senki sem tért meg, miután beszédem csak azokra gyakorolt hatást, kik már előbb is jól gondolkoztak. . . . Batnae, melly nevének kivételével egészen görög város, Jupitert és Apollot tiszteli védisteneiül. Közelében érezzük már a minden oldalról füstölgő tömjén illatát. Én ujongtam örömömben ezen buzgóság felett, azonban ugy tetszett nekem, hogy tulzott, nagyon lármás s az áhitattal kevésbbé megegyező.; a vallási gyakorlatok több komolyságot követelnek; azoknak, kik az áldozatokat vezetik s az áldozáshoz szükséges dolgokat viszik, méltóságteljesen kell járdalniok s nem szabad mással foglalkozniok, mint azzal, mi a teendőjök. Illy visszaélések egyébaránt nem sokára orvosolva lesznek."

[1]) Ὑπέρ τῆς Ἰουλιάνου τιμωρίας. **Libanius** cap. 13.

[2]) Julián magasztalói a mult században, kik annyira dicsérik a császár szüzességét, Mammertinusra hivatkozva, ki XI. Panegyricusában, a császár ágyát a Vesta-papnő tisztaságával hasonlitja össze, elfeledték, hogy *Chrysostomus* (In gent.) és *nazianzi Gergely* (Orat. IV.) ellentétes állitását *Ammianus Marcellinus*

Ctesiphon felé irányozván mozdulatait, Seleucia romjai között táborozott [1]); innen egészen váratlanul átkelt a Tigrisen s megrohanta az ellenséges hadsereget, s kizsákmányolván táborát egész a főváros falai alá üzte. Azonban a hálaáldozatok közepett, mellyekkel ezen fényes győzelemért a hadistennek adózott, borzasztó előjelek rémitették meg őt. Az örmény segédcsapatok megszökése megakadályozá várva várt többi szövetségeseinek csatlakozását, melly okból elveszett dolognak kellett tartania Ctesiphon bevételét is, melly már előbb három ostromot állván ki, a védelem módjában elég tapasztalatokat szerzett magának. Sapor, ki nem volt a rómaiak illy gyors hadmüködésére elkészülve, még nem gyüjté egybe a satrapák vezetése alatt várt különféle csapatokat s elszomorodva az őt ért megaláztatás fölött, hajait tépdeste s fejét hamuval behintve a földre borult s kérte Hormisdast, hogy eszközöljön számára békét Juliannál; azonban a császár megtagadá a békét, visszaemlékezvén, hogy Nagy-Sándor épen ugy bánt Dariussal, s fölöttébb bizván Maximus jóslataiban. De találkozott egy perzsa, ki hazája iránti szeretetből magára vállalta a veszélyes feladatot, hogy behizelgés által csalja meg Julián császárt, kit reá beszélt, hogy üldözze Sapor seregét az ország belsejébe, égesse el saját raktárait s hajóhadát, mellyeket a legnagyobb veszélyek között annyi távolságról hozott magával, s ne tartson meg egyebet tizenkét hajónál hidak épitésére s husz napra való élelmet.

Julián követve ezen áruló tanácsot előre haladt, azonban mindenfelé csak elhagyott sivatagot talált; a termékeny mezőket, a gazdag falvakat füstölgő pusztákká változtatta a hazaszeretet vagy a kényur parancsa; az élelmi szerek napról napra szükebbek lesznek; hamis és ravasz kalauzok mellett a hadsereg mozdulatai mindig veszélyesebbekké válnak s csak számos csalódás után ismeré fel a császár a perzsa árulását, ki ekközben szökéssel menekült a büntetés elől. Sem emberek, sem istenek nem segitének többé a hősön, ki még kevéssel ezelőtt Hyrcania és India meghóditásáról álmodozott, most

---

is megerősiti, ki gunyolódik a császár női kisérete felett (XXII. könyv). Azonkivül tudjuk, hogy egyetlen fia, mellyet neje *Helena* szült, Eusebia császárnő parancsára a dajka által megfojtatott (*Ammianus* XVI). Azonban Julián császár három évvel Helena halála után (363) irt egyik levelében fiairól beszél (Ep. XIV.). *Codinus* „Konstantinápoly régiségei" czimü munkájában említést tesz Juliánnak s fiainak emelt szobrokról.

[1]) A hadjáratot Ammianus a katona lelkesedésével s a szemtanú igazságszeretetével kimeritően leirja.

kétségbeesetten látta, hogy miudezen szerencsétlenségnek ő az oka s kénytelen ismét a Tigrisen átkelni; a tizezer visszavonulásra emlékezvén elhatározá mint ezek, hogy a Carduchok országába törekedjék.

A rendetlen csoportok, mellyek őt eddig utjában nyugtalanitva szüntelen körülrajongták, most roppant hadsereggé tömörültek, hogy vágják el visszavonúlását. Ezen számtalan s élelmi szerekkel jól ellátott könnyü fegyveres lovasok a rómaiakat körülvették, mig ezek, kényszeritve lévén visszavonulásközben harczolni, s egyszersmind fegyverekkel s poggyászszal megterhelve olly nagy szükséget szenvedtek, hogy mindent a katonáiknak adtak, mit teherhordó állataik élelméből elvonhattak. Julián nem akart jobb sorsban részesülni, mint legutolsó katonája: azonban a babona, melly őt fölbáboritá, hogy a koronát magához ragadja, annak elvesztésével fenyegeti őt. Éjjel látja a birodalom nemtőjét, melly fekete fátyollal fején s a bőség szarujával távozik a császár sátrából; megborzadva rohan a szabadba, s maga előtt egy rémképet lát a bősz Mars isten alakjában, kinek haragját azzal kelté fel, hogy boszuságában egyszer megesküdött, miszerint nem fog neki többé áldozni [1]). Az etrusk haruspexek egyhangulag azt tanácsolják, ne bocsátkozzék ütközetbe; azonban hogy kerülje azt el? Viradatkor támadnak a rómaiak (363 jun. 26), s az első sikertől fölbátoritva üldözőbe veszik a perzsákat; ezek azonban szaladtokban biztosan irányozva dárda- és nyilzáporaikkal elárasztják a rómaiakat, mellyek egyike a császárt épen mellben találja.

Julián halála (363. junius 26.)

A császár sebe, kit azonnal sátrába vittek, halálosnak bizonyult; ő azonban eszméletre jövén, barátaival mint Socrates a halál felől beszélgetett s elmondá, milly édes neki e pillanatban visszaemlékezni élete tisztaságára, s meghalni mint király, nem titkos összeesküvések, nem zsarnoki erőszak, sem hosszas betegség folytán; milly jól esik neki szerencsét kivánhatni a rómaiaknak egy erkölcsös uralkodó alatt. Ő, ki vigasztalá barátait s biztatá, hogy ne siratnák őt, Anatolius halálának hirére sirva fakad; majd elmélkedett a lélek természetéről s saját lelkéről, melly rövid időn vissza fog térni a csillagokhoz, honnan eredetét vette, hogy egyesüljön velök; s meghalt, mielőtt élte harminczkettedik évét elérhette volna [2]).

---

[1]) **Amm. Marcell.** XXV. 2. Augustus császár is egyszer nem áldoztatott Neptunnak, mivel hajóhada kétszer veszélybe jutott.

[2]) Nem adhatunk hitelt Ammianus Marcellinusnak, habár mint szemtanu is

Julián életében nem gondolt arra, hogy utódot válaszszon, ki majdan az ő terveit folytassa; halála előtt sem akart senkit kijelölni, nehogy azt, mint magát kifejezé, a sereg elégedetlenségének tegye ki, ha talán ennek nem tetszenék, s kihalván vele magva az uralkodó családnak, egyátalán nem volt senki, ki származásánál, állásánál s általánosan elismert érdemeinél fogva a trónra igényt tarthatott volna. Minthogy azonban elkerülhetlenül szükséges volt az ellenség közepett a legiók számára vezetőről gondoskodni, Claudius Jovianus, a testőrsereg parancsnoka, császárrá kiáltatott ki s a császári jelvényekkel feldiszitve fogadá a legiók hüségi esküjét (363 jun. 27).

Jovián.

Jovián 32 éves volt, szép, szeretetre méltó, vitéz, nem dicsvágyó, hü keresztény, a nélkül azonban, hogy e szép tulajdonok megmenthették volna a kéjelgésre való hajlamától. Habár a megelőző napon vivott ütközet, mellynek csak az éj vetett véget, a perzsákra nézve kedvezőtlenül ütött ki, Jovián mindazáltal a visszavonulás folytatását parancsolta a római tartományok felé. Azonban Julián halálának hire a perzsákat vakmerőkké tette, s a rómaiak az éhségtől gyötörtetve az ellenség s a Tigris közé szorultak. Békekötésről kezdtek tehát beszélni s maga a Surena vitte meg a táborba a békeajánlatokat; azonban Jovián, a helyett hogy az ellenségeskedések megszüntetésének idejét a visszavonulásra felhasználta volna, egy helyben maradt, és serege fölemészté a kevés élelmi szert, mig Sapor készakarva huzta halasztotta az alkudozásokat, mignem végre kényszeritve látta magát lealázó de elkerülhetlen föltételeket elfogadni. Ezek szerint a rómaiak köteleztettek a Tigrisen túl birt öt tartomány, a vitéz Nisibis város s több más erőditett hely visszaadására, mellyek lakosainak megengedtetett szabadon elköltözni; ezenkivül Örményország királyát ki kelle zárniok szövetségökből s harmincz évi fegyverszünetre kötelezniök magukat.

A visszavonulás mindamellett nem történt nagyobb biztossággal, mert a rómaiak csak kevés naszáddal rendelkeztek, mellyek Julián szerencsétlen parancsa daczára el nem égettettek; a Tigrisen való átkelés olly sokáig tartott, hogy a katonák közől számosan könnyen összeillesztett tutajokon, tömlőkön, sőt lovon is megkisérték az

---

szól, hogy a császár, halála előtt még a neki tulajdonitott értekezést tartotta volna; sem azon szenvedélyes hagyományoknak, mellyek szerint Julián elestében kiáltotta: „Győztél, galilaeus!“ s borzasztó lelkiismereti furdalások között halt el.

átkelést, a mi az arabok szüntelen támadásai mellett annyi ember életébe került, mennyit a legvéresebb harczban is alig lehetett volna veszteni. Alig kelt át végre a hadsereg, s ime már is uj veszélyekkel kelle megküzdenie Mesopotamia sikjain s a barátságtalan pusztán, mellyen sem egy szál fü, sem egy csöpp viz nem volt található; éhség és kimerülés borzasztóan megritkiták a hadsereg sorait, s utjának rémitő nyomait hátramaradt hullák jelölék, migcsak Nisibis városban nem talált menedéket.

A visszatérőket megelőzé a birodalomban Julián halálának hire, mellyet némellyek örömmel, mások a fájdalom érzetével fogadtak. A nagyszerü előkészületek, Julián vitézsége, maguk a jóslatok s a bizalom a rómaiak szerencséjébe sokakban olly meggyőződést tápláltak a győzelem iránt, hogy még a hadsereg mozdulatairól s hollétéről hiányzó hirek sem nyugtalanitották. A mint azonban a való közzététetett, Carrae lakosai a szerencsétlenség hirnökét kövekkel fogadták: minden jó polgár megbotránkozott azon szerződésen, melly a római birodalom első törvényes terület-átengedését tartalmazá [1]) s a birodalmi határokat a védelemtől megfosztá. Különösen leverő volt Nisibis lakosainak sorsa, kik annyi vitézség és szenvedés után kénytelenek voltak a perzsa szolgaság vagy számkivetés között választani. Kérték a császárt, engedné meg, hogy ők maguk tovább harczolhassanak; igérték, hogy kiviván saját vérökkel szabadságukat önkénytesen Róma uralma alá fogják magukat vetni; ő azonban nem egyezett bele, az eskü és szerződések szentségét hozván fel okul s elrendelé, hogy a várost három nap alatt üritsék ki. A szerencsétlenek, kiknek vigasztalhatlanságát könnyebb elképzelni mint leirni, Amidába (Diarbekir) menekültek, melly csakhamar felvirágzott s Mesopotamia fővárosává lőn. Hasonló szomoru jelenetek adták magukat elő a többi megerősitett helyeken s az öt tartományban.

A hadsereg által kitüzött labarum jelenté az igaz Isten tiszteletének visszaállitását; s Jovián meghagyá a praefectusoknak, hogy gyüjtsék egybe a templomokban a hiveket s biztositsák őket az ő védelméről.

A bálványimádás, melly Julián iránti engedelmességből vagy

[1]) Szándékosan használom a *törvényes* kifejezést, mert Ammianus Marcellinus és Eutropius általánosan odavetett állitása, hogy ő volt az első császár, ki az ellenségnek római területet engedett át, épen ezen általánosságban alaptalan. Hadrián sokkal többet engedett át, Aurelián a Trajan által elfoglalt Dunántuli részeket, Diocletián az Aethiopia és Egyiptom határain fekvő nagy területet és végre jóval ezek előtt Tiberius a Drusus hóditmányait.

engedékenységből hozatott életre, örökre letünt; a templomok önkényt becsukattak, az áldozatok megszüntek; a bölcsészek levették szakállukat, letették a köpenyt s hallgattak. Libanius, hőse első győzelmeinek magasztalója, a mint halálának hirét hallá véget akart vetni életének, de csakhamar eszébe jutott, hogy az istenek őt azért tarták meg, hogy a császár tiszteletére halotti beszédet tartson, mit ő meg is tőn. „Oh szerencsétlen földmüvesek, igy kiált föl, hogy fognak titeket zsarolni ugyanazok, kiknek védeniök kellene; hogyan olvad le a senatusok hatalma s nem marad más csak árnyéka! Szerencsétlen elnyomottak sohajai, hasztalanul hangoztok a levegőben. Örüljetek oh celták! vigadjatok oh scythák! jármotok kettę van törve, szabadok vagytok.“ Tovább folytatva, tekintet nélkül a császár utódjára, elesténck okát a galilaeiekre tolja s ügyekszik megboszulásuknak szükségességét mutogatni. „Oh kérlelhetlen sors, oh kegyetlen istenek! miért sujtottátok illy barbár halállal a birodalom dicsőségét? nem inditottak meg titeket az ő lángesze, isteni ékesszólása s rendkivüli igazságszeretete? Egy időben meg volt engedve a költőknek annak föltevése, hogy az igazság, elhagyván a földet, az istenekhez repült; miért nem képzelhetnők mi ma, midőn kegyetlenségteknek illy bizonyitékát látjuk, hogy az eltávozott az egekből is, és sehol sem létezik többé?“[1]).

Azt hitte, hogy veszély fogja érni bátorságaért, melylyel Juliánt s az isteneket magasztalá; Jovián azonban nem bántotta, valamint elődének pontifexeit sem; s nagy megelégedésünkre szolgál annak kimondása, hogy a keresztények a szenvedett türelmetlenséget s elnyomatást nem boszulták másképp mint örvendezéssel, melly ugyan nem tartá meg szorosan a szeretet határait. Nazianzi Gergelynek két beszéde maradt fenn, mellyek egybehasonlitva Libaniuséival azt tanusitják, hogy egyik rész sem volt ment szenvedélyektől s előitéletektől, azonban egyszersmind ép olly erőteljes ékesszólást mint bölcs tanácsadást tüntetnek föl. „Népek, halljátok szavaimat; lakosai a földnek, hallgassátok beszédemet; mintegy a világ közepére helyzett magaslatról kiáltok hozzátok, vajha szavaim a világegyetem minden részébe eljutnának!... Az, a ki megöletett, nem az Amorrheusok királya, sem Og király, gyönge fejedelmek, kik elnyomták a kis Judaeát; hanem a ravasz kigyó, a hitehagyott, amaz idegen szellem, Izraelnek s a világnak amaz ostora, kinek haragja mindenfelé mély nyomokat hagyott maga után, kinek ocsmány ajka merészelt

[1]) *Ep.* 396.

a Magasságbeli ellen nyilatkozni. — Öltsetek magatokra ujra szellemet, Nagy-Constantinnak hamvai! s ha a sirban még némi érzés marad, hallgasd meg, oh hős lélek, szavaimat! Keljetek ki szavamra sirjaitokból mindnyájan, kik Jézusnak hü szolgáiként kormányoztátok a birodalmat. Azon fejedelem, ki dicsőségben felülmulta valamennyi elődét [1]), mennyire csalatkozott utóda megválasztatásában! Mint keresztény, a nélkül hogy tudta volna, Krisztusnak legnagyobb ellenségét növelé, s vak és kigunyolt jótékonyságát ollyanra pazarolta, ki azt az emberek között legkevésbbé érdemelte meg.“

Bizonyitja, milly őrült volt Julián szándéka olly vallást megsemmisiteni akarni, mellynek látszólagos együgyüsége diadalmaskodott a világ bölcsei fölött, mellyet annyi vértanu drága vére pecsételt meg, annyi remete erényei, olly számtalan csoda fénye s minden földi élvezet megvetése olly magasra emelt. „Nem látta-e ő be, daczára éles eszének, hogy ha előbbi üldözések mulólagos nyugtalanságokat idéztek elő, az immár uralkodó kereszténység többé nem támadtathatik meg a nélkül, hogy az egész birodalom meg ne ingattassék, a nélkül, hogy borzasztó fölforgatások elő ne idéztessenek s olly szerencsétlenség ne következzék, minőtől a római név legmakacsabb ellenei sem mertek volna álmodni?“

A veszély torkából menekült kereszténeket egyszersmind sürgetőleg fölhivja, hogy örömüknek nem személyök fölpiperézése s fényes öltözetek, ünnepélyek s vendégeskedések által adjanak kifejezést, hanem higgadt örvendezés, a tisztaság benső megelégedése, a szent gondolatok világa, s a lelki táplálék asztala körüli gyakori gyülekezés által; tanácsolja nekik, hogy ne boszulják meg magukat a pogányokon, hanem mulják felül őket szelidségben; ne ohajtsák, hogy ezek most annyit szenvedjenek, a mennyi szenvedést nekik okoztak, hanem bizzanak mindent Isten itéletére s engedjék át a nyilvános téreken s a szinházakban lármázó népnek, hogy őket meggyőzzék tévedésökről [2]). Azután az eretnekekről emlékezvén, fölkiált: „Miért hiányzik a nyáj egy része ezen családi ünnepélynél? Adná Isten, hogy teljesen együtt lenne! Még nem régen velünk együtt énekeltek testvéreink tiszta s Istennek kedves hymnusokat; közöttünk mulatva hódolataink által kitüntettük őket; hogyan van, hogy most rögtön eltávoztak, hogy gyülekezeteinkből kiváljanak s tőlünk elszakadva énekeljenek? Hogyan van, hogy az általános öröm s a diadal

[1]) Constantiust meg nem illető magasztalás.

[2]) *Orat.* III. és IV.

közössége nem szolgáltat nekik alkalmat a győzelmet velünk együtt ünnepelni? A szeretet mérsékli a panaszokat, mellyeket a buzgalom nyilvánithatott s a visszatértök iránt táplált remény enyhiti a szemrehányások élességét, mellyekkel öket illetnünk kellene. Habár ezen beteg de mindig kedves tagok a testet, mellytől különváltak, most elektelenitik is, mégsem szabad feledniink, hogy volt idő, midőn vele együtt csak egy egészet képeztek [1]).

Jovián mindig hű maradt ezen mérsékeltséghez; az egyházaknak, a clerusnak, az özvegyeknek és a magukat Istennek felajánlt szüzeknek visszaadá az adó s más szolgálati kötelességek alóli mentességét, megtiltá, hogy az utóbbiak erőszakkal vagy csábitás utján házasságra kényszerittessenek s visszahivá a számüzött püspököket: de nem üldözé a pogányokat sem, s habár a magiát és más babonát megtiltá, bántatlanul hagyá mégis a pogány istenek tiszteletét és az elöde által kinevezett papokat, valamint egyáltalán annak barátait és tisztelöit. Themistius öt e miatt magasztalja egy dicsöitő beszédben, mellynek egy helyét kiemeljük, mivel a politika és bölcsészet legégetőbb kérdéseit érinti. „A te nagy buzgóságod s az emberek iránti szereteted leginkább a vallás visszaállitása körüli törekvéseidben nyilvánultak. Te egyedül érted, hogy a fejedelmek nem mindig kényszerithetik alattvalóikat; hogy némelly dolgok a hatóság és erőszak alól kiszabaditják magukat s nem félnek a parancsoktól s rendeletektől. Ezek közé tartozik az erény s főleg az istenek és a vallás iránti kegyelet, mellyeknek követésére nézve, hogy puszta látszattá ne sülyedjenek, a fejedelmek szabad akaratot kell, hagyjanak mindenkinek. Ha te a törvény erejével nem vagy képes eszközölni, hogy valaki szive vozalma ellenére téged szeressen, annál kevésbbé vagy képes neki ájtatos és vallásos érzelmeket kölcsönözni. A ki az emberek rendeletei elött remeg, mulólagos kényszer alatt áll, s az ijedelmet, mellyet valamely idő előidézett, a következő ismét elmossa. Az Isten tiszteletének nem gyakorlása tagadhatlan bűn, mi mindazáltal a hatalom befolyása alatt állunk s vallásbeli meggyőződéseinkben a templomokban, az oltároknál s a szent áldozatoknál változékonyabbak vagyunk mint az Euripos hullámai. Te nem cselekszel igy, isteni császár; hanem mint tényleges és örökös feje a birodalomnak törvény által szabadnak nyilatkoztattál minden vallási s az istenség tiszteletére vonatkozó dolgot [2]); követvén ebben Isten példáját, ki

[1]) Első beszéde Julián ellen.

[2]) Ezen törvény nem fordul ugyan elő a theodosiusi codexben, itt azon-

minden emberbe a vallás iránt természetes hajlamot oltván, mindenkinek szabad tetszésére bizta tisztelése módjának megválasztását. A ki e tekintetben erőszakot használ, az megsért egy, magától az Istentől engedélyzett jogot. Cheops és Cambyses törvényei alig birtak olly hosszu élettel mint ezek magok; Isten intézménye s a te törvényed fenn fognak állani, mert megengedik, hogy mindenki szabadon választhassa magának az utat, a mellyet legjobbnak tart az ájtatosság gyakorlására. Sem vagyonelkobzások, sem sanyargatások, sem vas sem tüz nem semmisithették meg e jogot; mert testeink hatalmadban vannak s megölethetsz bennünket, de a szellem elrepül s magával viszi a megszabaditott lelkiismeretet, bármilly vallomást kényszeritettek legyen ajkainkra.... Illy törvény nem kevésbbé fontos mint a perzsákkal kötött szerződés; ez megengedi, hogy a barbárokkal békében, amaz hogy egymás között háboruság s egyenetlenségek nélkül élhessünk [1]).

A türelmességet megtapsolni csak a gyengék sajátja; azonban a pogányok tényleg soha sem mutattak hajlandóságot vallásukért életöket koczkáztatni; egyébaránt ezen szavak meghazudtolják azokat, kik Jovián üldözéssel vádolják. A különböző vallásfelekezetek püspökeitől körülvéve, mellyek mindegyike magának szerette volna öt megnyerni, Jovián a katholikusok mellett nyilatkozott s a hetven éves Athanasius püspök iránt nagy tiszteletet tanusitott, ki visszavonultságából előjött, hogy elfoglalja székét, s az uj császárt megerősitvén a hitben neki hosszu uralkodást jósolt. Azonban a jövőbe nem láthatott. Habár a csapatok hét havi szerencsétlen hadjárat után teljesen ki voltak merülve, Jovián mégis sietve akarta elérni Konstantinápolyt, hogy megelőzhesse netalán támadható vetélytársát; azonban alig ismeré el őt a birodalom, egy éjjel hirtelen meghalt Dadastanumban, (Bithynia és Galatia határszélén), némellyek szerint mértékletlenség, mások szerint dermenet folytán, mig végre sokak állitásaként árulás következtében, miután hét hónapig s husz napig uralkodott volna (364. febr. 15.).

---

ban olly bizonyosan állittatik, hogy lehetlen létezésén kételkedni. Az egyházi irók nem szóltak róla, épugy mint Themistius e helyett a kereszténység visszaállitását hallgatással mellőzi.

[1]) **Themistius**, *Orat.* V.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Valentinián és Valens.

A birodalom tiz napig uralkodó nélkül volt, végre midőn a hadsereg Nicaeába érkezett s Sallustius másodszor is visszautasitá a neki felajánlott koronát, a csapatparancsnokok Valentiniánt ültették a császári trónra, ki eredetére pannoniai, ügyes, vitéz és bátor hadvezér s külsejére szép férfiu volt s leginkább birt a választott fejedelem tulajdonságaival. Kora ifjuságától kezdve katona lévén teste a folytonos gyakorlatok s a mérsékelt életmód folytán meg volt edzve; szellemét azonban elhanyagolta, habár veleszületett ékesszólási tehetséggel birt. Julián császár kiséretével egyszer egy pogány templomba lépvén, a pap, ki a jelenlevőket szentelt vizzel megöntözé, néhány csöppet Valentinián köpenyére is öntött, mire ez köpenyéről a szentelt vizet lerázván a papot arczul csapta; — a császár megparancsolá neki, hogy válaszszon az áldozás vagy számkivetés között, Valentinián nem habozott. A császár más ürügy alatt áttette őt Thebaisba; de csakhamar ujra kegyelmébe fogadta s előnyös vezénylői állásra nevezte őt ki a perzsa hadjáratban. Innen visszatérve, a nélkül hogy kereste vagy sürgette volna, negyvenhárom éves korában a kormányzásra meghivatott.

Két megjegyzést nem lehet mellőznünk: az első az, hogy Jovián és Valentinián már többé nem az egész hadsereg, hanem csak a csapatfőnökök által választattak meg, kik azután csupán a kikiáltás végett mutatták be őket amannak; miután a hadsereg, melly leginkább zsoldos barbárok- vagy kalandorokból állott, keveset gondolt azzal, ki fogja átvenni a birodalom kormányát, s igy keletkeztek azután a választásoknál az ármánykodások. A második megjegyzés a hütlenséget illeti, melly a szerződéseknél annyira uralkodóvá lett, hogy még a törvényesség álczájának megtartását sem tartották többé szükségesnek: mit egyrészt a barbárok jellemének, kikkel háborut viseltek, másrészt pedig az állam politikai feslettségének, a végleges bukás előjelének s okának kell tulajdonitanunk.

Valamint Jovián ünnepélyes beigtatását tüzáldozatoknak kellett megelőzni, ugy elhalaszták most a Valentinianét a szökőnap utánig, mellyet szerencsétlennek tartottak; ezután közmegegyezéssel kikiáltatott (364 febr. 26.). A birodalom roppant terjedelme folytán szük-

ségét kezdék érezni két uralkodónak, melly okból a hadsereg követelé, hogy választana még magának egy társcsászárt. Egyik elszánt csapatfönök e szavakat intézte hozzá: „Ha csak magadra gondolsz, válaszd fivéredet; ha hazádra, azt, ki megérdemli.“ Valentinián e miatt nem haragudott meg, de Augustussá nevezé (marcz. 8.) saját fivérét, a 36 éves Valenst, egy gyönge, félénk férfiut, kinek nem volt egyéb érdeme, mint hogy szereté fivérét.

Naissosban a két császár megosztozott a birodalmon; az ifjabbnak Kelet kormányzása, az idősbnek Illyricum, Italia, Gallia jutott, tehát mindaz, mi Görögország, a caledoniai falak s az Atlashegység határai közé esett; megtartván az eddigi közigazgatást azon különséggel, hogy most két udvar s két testőrsereg volt, az egyik Milanóban, a másik Konstantinápolyban.

Valentinián legfőbb gondját a közigazgatási intézmény javitására forditotta s mindenkit felszólitott, hogy őszintén nyilatkozzék annak hiányai felől; számtalan panaszt emeltek nála a miniszterek ellen, kik Julián hiszékenységével s gyöngéivel visszaéltek; Maximus és mások pénzbeli s testi büntetésekkel lakoltak ezen kihágásaikért.

A konstantinápolyi senatushoz intézett beszédében kifejté Valens, milly szerencse az az alattvalókra, ha olly fejedelmeik vannak, kik távol a puhaságtól s a hizelgők seregétől veszélyek s aggodalmak között nevekedtek, s hogy valamelly államnak jobban árt a titkos feladók önkénye, mint a barbárok támadása [1]). De ha szándéka is volt szép szavait tettleg érvényesiteni, megzavará őt a kitört lázadás.

Procopius lázadása.

Procopiust, ki Julián alatt előbb tribun, majd notarius volt s Joviánnal parancsnok Mesopotamiában, a hadsereg Julián utódjaul ohajtotta; Jovián azonban el tudta őt távolitani, reá bizván az elhunyt császár hullájának kiséretét s a temetési ünnepély rendezése iránti gondoskodást. Pontos engedelmessége fölmenté őt minden gyanu alól s visszavonultan élt Cappadociában, midőn a két császár befogatási rendeletet adott ki ellene. Procopius menekült s Bosporus vidékére érkezve ott rejtekben élt, mignem megunván az örökös aggodalmakkal s veszélylyel járó életet elhatározá magában, hogy trónkövetelőkép lépend föl. Titokban Konstantinápolyba ment (365); egyedüli megbizottjai egy herélt és egy senátor, azonban reményre jogositja azon elégedetlenség, mellyet a népben Valens tehetlensége

[1]) Themistius említést tesz róla ‚*a két fivér*‘ czimü beszédében.

s durva modora s ipjának, Petronius senatornak tellhetlensége elő-idéztek, ki nyiltan beszelt azon szándékáról, hogy az Aurelián korából fizetetlen maradt adóhátralékokat behajtja. A katonák, kik Galliából az ujra fenyegetőző perzsák ellen vonultak, hajlandóknak mutatkoztak Procopius iránt, mivel ez Julián császárnak rokona volt; ki is kiálták őt Augustusnak s tömegesen fegyverek között vitték őt a senatusba és a császári palotába (szept. 28).

A fölkelésekhez nem szokott konstantinápolyi nép elejénte nyugodtan viselé magát, a mi Procopiust könnyen bátortalanná tehette volna; azonban a hizelgések, az utánzási vágy, a boszú s az ujitás viszketege csakhamar részére vonák az egész népet, melly első meglepetésében teljesen határzatlan vala; a szövetséges góthok is mindjárt mellette nyilatkoztak; Bithynia, Ázsia, Cyzicus elismerék császárokul; az ő elnyomására kiküldött herculei és jovii legiók a lázadó lobogóját tüzték föl; a perzsa Hormisdas proconsullá neveztetett ki; Faustina, Constantius özvegye, leányával a bitorló védszárnyai alá helyezé magát, mi által az ügy némi szentesitést nyert azok szemében, kik épolly tisztelettel viseltettek Constantin nemzedéke, mint a milly gyülölettel az ismeretlen eredetü pannoniai iránt.

A megrémült Valens már hajlandó volt a bibort levetni; azonban hivei fölbátoriták s a közvélemény előtt nagyon sokat nyert azáltal, hogy a Kelet feletti praefectusságot visszaadta Sallustiusnak; végre sikerült neki a régi katonák segélyével Procopius rövid szerencséjét megsemmisiteni, ki két csatában legyőzetvén elárultatott s lefejeztetett (366. máj.).

Ezen lázadás számos törvényszéki üldöztetésekre szolgáltatott alkalmat [1]); valamint a magia is, melly ellen az uralkodó testvérek igen szigoru törvényeket tettek közzé. A rómaiak mindig féltek a magusoktól s boszorkányoktól s épen ezért tanácsaikért folyamodtak, kikről azt hitték, hogy képesek az elemek rendét megzavarni, szerelmet vagy gyülöletet ébreszteni, a jövőt megjósolni, az életet

[1]) A történészek állitása szerint mind kivégeztette Procopius barátait. Azonban Themistius „περι των ητυχηκοτων“ panegyricusában igy szólott a császárhoz: Pericles dicsekedhetett az atheneieknek, hogy megszüntette az ellenségeskedéseket; azonban te még egyszer annyi bántalmazást szenvedtél, s sokkal kegyesebbnek tanusitottad magadat mint ama demagog; kettős diadalt aratál, nem csak levervén az ellenséget, de győzedelmeskedtél azok felett is, kik veled harczoltak, midőn fékezni tudtad a fölkelés által bennök keltett haragot stb.“ Libanius is mondja, hogy Valens megkimélte Procopius barátait s Konstantinápoly iránt sem tanusitott haragot, daczára annak, hogy e város a 240 napi bitorlás ideje alatt őt gunyiratokkal s rendeletekkel bántalmazta s gyalázta.

lassankint kioltani, s főleg ügyeseknek tartották a mérgekben s több más dolgokban. A jósok iránti bizalomnak növekednie kellett, részint mivel a választó birodalom maga is gyakran foglalkodtatá s ohajtotta általok megtudni a jövőt, részint mivel a philosophusok a nemzeti vallásba perzsa s idegen tanokat oltottak be. Antiochiában két jós foglalkozott annak fürkészésével, ki leend a birodalom császára. Borostyán ágakból, a delphi-it utánozva, egy háromlábu széket készitettek s holmi babonáskodással megszentelék, egy kis medenczét állitottak reá, melly többféle fémből volt készitve s széleire a görög abc-e huszonnégy jegye volt bevésve: egyikök nyers gyapjuba öltözve, fején köteléket viselve, megkezdé büvészkedését s a medencze fölé egy finom szálra kötött gyürüt tartott, melly ide s tova ingadozva e négy betüt érinté: Teod.

Valens erről értesülvén számos Theodorus, Theodosius, Theodotus, Theodulus stb. nevet viselő személyt kivégeztetett, aztán azokat, kik büvészkedés miatt vádoltattak, a többi között Maximust is, Julián tanácsadóját, végre a büvészkönyvek egész seregét érte az elégettetés büntetése. Alig indittatott meg a vizsgálat a büvészek ellen, a törvényszékekhez tódult a sok vádló, a börtönök megteltek vádlottakkal, kik közől kevesen mentettek föl s annál többen lakoltak halállal gyakran csak képzelt büntényért; különösen Rómában és Antiochiában annyira szaporodtak ezen pörök, hogy a fogház-felügyelők kijelenték, miszerint illy nagyszámu foglyot többé nem őrizhetnek.

Maximinusnak, ki praefectus volt Rómában, atyja, ügyes jós, azt jövendölé, hogy a legmagasb méltóságokra fog szert tenni s azután vérpadra kerülni. Nem félve a jóslat második részének teljesülésétől, mindent megkisérlett az elsőnek valósitására azáltal, hogy üldözé azokat, kiknek bizalmok volt az általa is hitt jóslatokba; számos előkelőt végeztetett ki, miután előbb törvénytelenül kinpadra hurczolá őket. A senatus panaszai folytán Valentinián véget vetett a mészárlásnak; de Maximinust kedvezményekben részesité s Gallia praefectusává nevezte ki, mignem Gratián császár 376-ban halálra itélte őt.

Uralkodásra jutva, Valentinián mindjárt kezdetben jellemszilárdságot tanusitott, kijelentvén katonáinak, hogy ha ők őt előbb az ő születési alárendeltségében hagyhatták is volna, most rajta a sor, hogy tőlök engedelmességet követeljen. Azonban vitézsége, melylyel a birodalmat megvédeni tudta, koránsem menti ki csapatfőnökei tanácsának gögös visszautasitását, sem tudatlanságát, melly oka volt annak,

hogy vakon bizott rosz miniszterekben. „Öljétek meg“, ez volt közönséges itélete a vádlottak felett; nem saját meggyőződéséből, de mivel azt mondák neki, hogy igy kell az igazságot gyakorolni, s voltak kik dicséretekkel halmozák el őt a gyilkoltatásokért. Egy praefectus más kerületbe kiván áttétetni, s a császár e szavakkal fordul miniszteréhez: „Menj, comes, s cseréld el fejét annak, ki tartományt akar cserélni.“ Egy mesterember igen szép vértet készit, azonban a kialkudott sulyból valami csekélység hiányzik, s a császár ezért halálra itéli. Felbőszülve a tulságos megadóztatás által okozott zavarok folytán, megparancsolja, hogy egy-egy tartomány minden városából három decurio fejét hozzák el neki. „Méltóztassék Felséged kegyelme elhatározni, mit legyünk ott teendők, hol nincs három decurio“ kérdé őt erre Florentius praefectus, s a császár visszavette őrült rendeletét. Élvezetet talált a kinzások és kivégeztetések szemléletében; mennél kegyetlenebb volt valaki, annál jobban kedvelé azt, s Maximinust Gallia praefectusává nevezte ki, mivel ez a magia miatt folytatott perek alkalmával a legnemesb római családokkal kegyetlenkedett. Innocentia s Mica Aurea nevet adott két vad medvének, mellyek mindig szobája mellett voltak s mellyeket maga etetett s ápolt; ezen kedvenczeinek sok elitéltet kellett szétszaggatniok s miután Innocentia e tekintetben sok szolgálatot tön, jutalmul szabadsággal ajándékozta meg őt.

A szenvedélyes Valentiniánnak egészen ellentéte volt a félénk Valens, ki folytonos aggodalmasságból sokakat kivégeztetett s kegyenczeinek szabad tért engedett, hogy zsarnoki önkényt gyakoroljanak s a nép rovására meggazdagodjanak. A mennyiben azonban a szenvedélyek hatása alatt nem állottak, bölcs intézkedéseket is tőnek; magán életökben mindketten szigoru egyszerüséget követtek, nem kegyelték föltétlenül rokonaikat s a birodalmat kitünő törvényekkel ajándékozák meg. Valentinián megtiltá a gyermekek kitevését; Róma minden negyedében orvost alkalmazott, kik a szegényeket dijtalanul gyógyitanák; az ügyvédeknek megtiltá a dijak elfogadását, miután reájok nézve elégleges jutalomnak kell annak lenni, hogy az ártatlanság védelmének dicsőségében részesülhetnek; megtiltott minden becsületsértő támadást a védelmi beszédekben; a halál veszélyei között keresztelt szinészeket ne lehessen többé a szinpadoni megjelenésre kényszeriteni, sem a szinésznők leányait, hogy anyáik müvészetét gyakorolják. Minden tartományi fővárosban iskolákat alapitott a latin és görög nyelvtan és rhetorica számára, s tudjuk, hogy a konstantinápolyiban harminczegy tanár volt, ugymint:

egy bölcsészeti, két jogtudományi tanár, öt sophista, tiz grammaticus a görög nyelvre, épen ennyi a latinra, és három szónok; ezeken kivül hét antiquarius, a mint akkor azon leirókat nevezték, kik a könyvtárak számára a szerzők munkáit lemásolták. A tanulóknak születési provinciáikból bizonyitványokat kellett hozni magukkal, beiratni a nyilvános névsorozatba, s idejöket nem volt szabad a szinházakban, dőzsölések között s lustálkodásban tölteni. Defensorokat állitott fel a városoknál, kik mint ezeknek képviselői panaszaikat a hatóságok sőt szükség esetén a trón elé is terjesztették [1]).

Valens, ki a kincstárt üresen találta, daczára annak, hogy az adó negyven év óta megkettőztetett, talált módokat annak megtöltésére, habár az adót le is szállitotta, mert az őrült pazarlás helyett az államháztartásban okszerü gazdálkodást hozott be; Valentinián ellenben nem tartotta azt lelkismeretes dolognak, hogy igénybe vegye a leggazdagabb s legelőkelőbb polgárok kincseit, kevesebbet gondolván az igazsággal mint az állam szükségeivel.

Valentinian buzgó keresztény volt, midőn azonban veszélyesnek hitte illyennek föltünni, türelmesnek tanusitá magát minden vallás iránt [2]); egy legiót eltávolitott egy zsinagóga közeléből, mivel az isteni tiszteletet háborgatta; a pogányok gyakorolhatták szertartásaikat, a magia és más, a senatus által megtiltott babonás szokások gyakorlását mindazáltal nem engedte meg; a tartományi pogány főpapokat a decurióknak engedményezett kiváltságokban részesitette s a comesi czimmel ruházta fel [3]); visszaállitotta az eleusini mysteriumokat s az oltárokon ismét áldozat-állatok égtek, az utczákon Bacchus orgiái vonultak végig, férfiak és nők, kecskebőrbe öltözve, kutyákat szaggattak szét s üzték ezen cultus többi badarságait.

Hogy a clerus az élvezett nyugalomban s jóllétben tévutakra ne tévedjen, Valentinián Damasus római püspökhöz egy rendeletet intézett, hogy tiltsa el a papoknak és szerzeteseknek a szüzek és özvegyek házainak látogatását, s a gyóntatóatyáknak ajándékok s

---

[1]) A különböző törvényeket lásd a Codex Theodosianus ban.

[2]) *Hoc moderamine principatus inclaruit, quod inter religionum diversitates medius stetit, vel quemquam inquietavit, neque ut hoc coleretur imperavit aut illud, nec interdictis minacibus subjectorum cervicem ad id quod ipse coluit inclinabat, sed intemeratas reliquit has partes ut reperit.* Ammianus Marcellinusnak (XXX, 9) ezen állitását megerősité a Theodosianus codex, hol Valentinian ezt mondja: *Testes sunt leges a me in exordio imperii mei datae, quibus unicuique, quod animo imbibisset, colendi libera facultas tributa est.* Lib. IX. tit. 16. l. 9.

[3]) *Cod. Theod.* lib. XII tit. 50. l. 75.

örökségek elfogadását lelki vezetésökre bizott hiveiktől; az utóbbi tilalom később, úgy látszik, kiterjesztetett valamennyi egyházi férfiura, mert többen visszaéltek a hivek s névleg a nők bizalmával a jogos örökösök hátrányára [1]); fényüzés és nagyravágyás oda vitte a dolgot, hogy a pápai szék elnyerésére nem a lelkek üdve iránti buzgóságból törekedtek s még erőszakot is használtak, hogy azt elnyerhessék.

Valens, ki Eudoxius, konstantinápolyi arianus püspök által megkereszteltette magát, nyiltan ezen eretnekséghez csatlakozott s üldözte az orthodoxokat; Athanasius uj megpróbáltatásoknak lett volna kitéve, ha a nép tömegesen föl nem kél vala védelmére; alig hunyt el (373) azonban évekkel s érdemekkel terhelten, az orthodoxok Egyiptomban nagy üldöztetéseknek voltak kitéve. Miután Valens elrendelte, hogy mindazok, kik a pusztába menekültek, s ezek száma nagy volt, erőszakkal hozassanak vissza, választandók vagy minden világi javaikról való lemondás, vagy a polgári terheknek való alávetés között, ezen rendeletek végrehajtói olly módon éltek vissza megbizatásukkal, hogy a legerősb szerzeteseket a katonaságba besorozták, s a Nitria pusztában élő 5000 szerzetes közöl az arianus papok vezetése alatt kiküldött 3000 katona számosakat megölt.

Az igazság előharczosának, a nagy Athanasius halála által megüresedett helyét Vazul, Caesarea püspöke foglalta el, ki rendithetlen erélylyel védelmezte az igazi tant még Valenssel szemben is, s ezen inkább gyönge mint rosz fejedelem nem csak háboritlanul hagyta öt székében, hanem hallgatta miséjét is s meg is ajándékozta a bélpoklosoknak ezen szent által alapitott kórházat.

A barbárok betörései.

Valentiniánnak bőséges alkalma nyilt vitézségét bebizonyitani idegen népek ellen, mellyek mintegy összebeszélve a birodalmat nyugtalanitották. Az ausztriak pusztitották tripolisi Afrikát, mellynek azonban talán még többet kellett szenvednie a védelmére kiküldött Romanus kincsszomja és kegyetlensége miatt, ki nem akart előbb utnak indulni, mig nem kap négyezer tevét, mi alatt az ellenség Leptist és Oeát elpusztitotta. A római hatóságok boszantásai olly mérvet vőnek, hogy Firmus, hatalmas mór fejedelem, föllázadt nagyszámu sereg élén pusztitva és rabolva vonult Afrika tartományon

[1]) *Pudet dicere. Sacerdotes idolorum, mimi et aurigae et scorta haereditates capiunt; solis clericis ac monacis hac lege prohibetur. Et non prohibetur a persecutoribus, sed a principibus christianis. Nec de lege queror, sed doleo cur meruerimus hanc legem.* **Sz. Jeromos.**

végig. Theodosius, atyja a hasonnevü későbbi császárnak, diadalmaskodott ugyan fölötte annyira, hogy Firmus makacs önvédelem után magát megfojtotta; midőn azonban előterjesztést tett, hogy hasonló lázadások meggátlására szükséges a praefectusok s különösen Romanus tulkapásainak megbüntetése s elnyomása, kegyvesztésbe esett s halállal bünhödött (376).

Ezen vitéz vezér fia, Theodosius, véget vetett Britanniában a piktek, skótok és más északi népek betöréseinek s a meghóditott területekből egy uj tartományt alakitott ezen szigeten [1]); megverte Valentin bitorlót is s átadta őt a hatóságoknak, azonban nem akarta megengedni, hogy bünrészeseinek megnevezésére kényszerittessék, nehogy kénytelen legyen őket büntetni.

A germánok, megsértetvén az ajándékok csekélysége által, mellyeket az uj császár üdvözlésére küldött követeik kaptak, betörtek Galliába, a rómaiakat rendes csatában megverték, kiknek vezérök Severianus is elesett; mignem a batavok ezt jóvá tették, nagy mészárlást vivén végbe az ellenségben, mellyet végre Jovinus Metznél teljesen megseminisitett. A szászok is, átkelvén a hozzáférhetlen mocsárokon, mellyek területöket környezték, borontottak a birodalomba; azonban elülről s hátulról megtámadva visszaszorittattak s daczára a megigért szabad visszavonulhatásnak a rómaiak által megtámadtattak s fölaprittattak.

Valentinián maga betört az alemannok földjére, s a mostani Würtembergben véres csatában megverte őket; a Rajnánál hosszabb ideig tartózkodott (365—70), hogy felügyelhessen a folyam hosszában erődök épitésével foglalkozó katonák felett.

Valentinián, hogy az alemannoknak ártson, a burgundokat, kik velök bizonyos sóbányák birtoka miatt veszekedtek, támadásra ingerelte ellenök. Nyolczvanezer főnyi sereggel indultak meg a burgundok s egész a Rajnáig hatoltak, minthogy azonban a császár nem akart hozzájok csatlakozni, bosszusan visszatértek s magukkal hozott foglyaikat legyilkolták (371.). Ennek daczára az ifju Theodosius is megtámadta az alemannokat és számos foglyot ejtett közölök, kik mint gyarmatosok a Po mentében helyeztettek el.

Minthogy Valentinian Valeriában, tul a Dunán a quadok területén néhány erődöt emelt, ezek királya Gabinius a rómaiak táborába ment, hogy panaszt emeljen egy szövetséges nép területének

---

[1]) Britannia Prima, Secunda, Maxima Caesariensis, Flavia Caesariensis s az utolsó Valentia.

illyetén megsértése ellen. Azonban orgyilkosok által megöletett (372), minek folytán a quadok a sarmatákkal egyesülten Illyriát pusztitották s két római legiót szétvertek. Mindazáltal a sarmaták is ifju Theodosius által megveretve, békéért esedeztek, a quadok ellen azonban maga Valentinian vonult s elpusztitá országukat s kényszeriteé őket békekövetek küldésére, kiket mai Magyarországban Kőszegnél fogadott. Mialatt azonban velök azon hevességgel, mellynek magát gyakran átengedé, beszélt volna, hirtelen meglepte a halál (375. november 17) életének ötvenötödik, uralkodásának tizenkettedik évében.

Valensnek Keleten más barbárokkal kellett harczolnia. Mint a bagaudok Galliában s a limigantok Németországban, épugy kóboroltak erős csapatokban pusztitva és rabolva az isaurok Keleten, s Pamphiliát és Ciliciát tüzzel vassal pusztitották.

A perzsák sem aludtak s hatalmukba akarták keriteni Armeniát és Iberiát, mellyek a Joviánnal kötött szerződés következtében fedezetlenül maradtak. II. Sapor, barátságot szinlelve Arsaces, az elsőnek királya iránt, meghitta őt vendégségre s orgyilkosok által életétől megfosztatta, mire ezen ország kormányzásával Sylaxot és Artabanest bizta meg. Hasonlóképen Sauromakos helyére, kit a rómaiak tettek Iberia királyává, Aspakurast alkalmazta. Arsaces özvegye a császárhoz fordult segélyért, ki a meggyilkoltnak fiát Parát ültette a trónra, a nélkül azonban, hogy Sapornak háborut üzent volna. Midőn azonban ez Armeniába betört, hatalmas sereget küldött oda, melly Iberiát Sauromakos és Aspakuras között elosztotta, Saport pedig megverte, ki most uj fegyverszünetet kért. A római tábornok Parát vacsorára hivta, s valamint a quadok királya, ugy ő is meggyilkoltatott Valens parancsára, ki büvészi hatalmától félt.

Hogy a góthokat a bitorló Procopiusnak nyujtott segélyért megfenyitse, Valens ezen harczias nemzet hatalmának megfelelő sereget szervezett s több éven át pusztitá területöket, mignem kényszerité őket (374), hogy a Dunán visszavonuljanak s a birodalom elleni támadásaikról lemondjanak; csak két, ezen folyónál fekvő város nyilt meg kereskedésöknek, holott előbb valamennyi várossal közlekedhettek, s ezenfelül le kellett mondaniok mindazon évi pénzsegélyről, mellyben a császárok részesitették, kivéve az Athanarik királynak kikötött évpénzt.

A hunnok betörései.

A góthok csakhamar ismét kényszeritve voltak a római terület megtámadására, ezuttal azonban többé nem hóditási vágyból, hanem

kivülről jövő indokokból. A hunnok, egy vad nép, kikkel alább többet fogunk foglalkozni, a Maeotis-tó tájékáról a Don mellett lakó alánokra törtek s magukkal ragadták az ostrogóthok ellen, olly félelmet gerjesztve mindenfelé, hogy az ördögök fiainak neveztetnének. A nagy Hermanrich, ki a Balti-tengertől a Dunáig s a Visztulától a Dnieperig minden nomád népet meghóditott, ellenállásra készült (376), midőn két roxolan fejedelem őt megsebesitette, hogy boszut álljanak növérökért, kit büntetésül férje lázadásaért lovak által szétszakgattatott. Sebei folytán betegeskedvén, mint mondják, kivégezte magát, hogy tul ne élje dicsőségét. Az ostrogóthok egy része Hunnimund vezérlete alatt csatlakozott a betolakodókhoz; a többiek Vitimer vezetése mellett készültek ellenállani, de megverettek s királyuk megöletett. Saphrax és Alatheus, Widerich király gondnokai, gyengék lévén az ellenállásra, harczosaikkal a Dnieperen visszavonultak, azon reményben, hogy a visigóthokkal egyesülni fognak s ismét támadhatnak; ezek azonban benső viszályok által meggyengitve már megverettek a hunnok által, s vitéz főnöküket Athanarikot elhagyták, ki hazája bálványaival s vallásával a Kárpátokba menekült.

A többi, mintegy kétszázezer góth harczos, a Duna felé huzódott s a diadalmasan előnyomuló ellenségtől szoritva, Ulfilas [1]) püspököt a császárhoz küldte azon kérelemmel, hogy engedné meg nekik Thraciában letelepedni, hol ők, mint igérték, nyugton fognának élni s a római hadsereghez katonákat állitani. A hizelgők szerencsét kivántak a császárnak, hogy illy nagyszámu alattvalókra s katonákra tett szert, ki, élelmi szerekkel látván el, befogadta őket Ablaviv és Fritigern főnökeikkel. Igy fogadott be China 1773-ban százötvenezer kalmuk családot, s ennek emlékére e szavakat vésette márványba: A mi kormányunk olly igazságos, hogy egész nemzetek átvonulnak Európán és Ázsián, hogy törvényeink alatt élhessenek.

Valens olly vigyázó volt, hogy parancsot adott, miszerint a veszélyes vendég lefegyvereztessék s gyermekei túszul Ázsiába vitessenek; azonban ezen bölcs intézkedést, a hivatalnokok érzékisége s fösvénysége, kik ajándékba kapott rabszolgákért s marhákért, va-

[1]) Ammianus Marcell. azt mondja hogy egy papot; Zozomenos Ulfilasnak nevezi. E név hires viselője azonban nem volt a visigóthok püspöke, hanem az egy idő óta Moesiában lakó kis góthok- vagy moesogóthoké. A visigóthok akkoron még nem voltak keresztények, következőleg követök valószinüleg romai fogoly lehetett.

lamint a nők s gyermekek odaengedéseért megvesztegettetni engedték magukat, mit e barbár nép könnyebben elviselt, mintsem hogy legkedvesebb birtokától, fegyverétől megváljon. Az eszélyesség azt követelte volna, hogy e bevándorlottak a Dunától olly távol telepittessenek le, hogy összeköttetésben ne maradhassanak a Duna túlsó részén maradt testvéreikkel, de Lupicinus comes és Maximus dux csak azon nyereséggel gondolva, mellyet a nekik eladandó gabnából reméltek, megengedték, hogy Thraciában letelepedjenek. Azonban az élelmi szerek rendkivül magas ára s roszasága miatt fölingerelve csakhamar nyugtalankodni kezdtek, mire Lupicinus megparancsolta, hogy a folyamtól távozzanak s a vonakodókat erőszakkal kergettette el. Ezalatt Widerich is ott termett az ostrogóthokkal, kik nem akarták magukat a hunnoknak alávetni, s követelte, hogy bocsássák át a Dunán; mit midőn Valens meg nem engedne, a császár akarata ellenére átkelt a vizen s Fritigern és Ablaviv nyomaiban Marcianopolis, Alsó-Moesia fővárosa felé sietett.

Lupicinus, kinek ez székvárosa volt, vendégségre hivta a két vezért, nem engedvén meg azonban, hogy csapataik a városba követhessék, ezek zavarogni kezdettek s kenyeret követeltek s mindazokat, kik őket visszautasitották, meggyilkolták. Lupicinus megtorlásul legyilkoltatta a két főnök kiséretét, s a legnagyobb fokig felbőszült góthok a várost bizonyosan megtámadták volna, ha nem kell vala tartaniok azon veszélytől, mellyben főnökeik forogtak. Illy becsületes volt, mint látjuk, az akkori római politika! De a barbárok is tanultak tőlök ravaszságot, s a két főnök reá vette Lupicinust, hogy bocsátaná el őket katonáikhoz, kiket lecsillapitani igértek; a részeg Lupicinus beleegyezett, alig érezték azonban a főnökök magukat szabadon, pusztitani kezdték a birodalmat s a császáriakat megverték.

Egy más góth csapat egy ideig Hadrianopolis (Drinápoly) mellett tartózkodott, alkalmasint olly czélból, hogy a perzsák elleni vállalatokban alkalmazást nyerjenek. Ezek eleinte nem adtak panaszra okot, midőn azonban parancsot kaptak a császártól, hogy a Hellespontushoz vonuljanak, s a parasztok boszantani kezdték, fegyvert ragadtak s csatlakozva Fritigernhez Hadrianopolist ostromolták s Thraciát pusztitották, számuk napról napra növekedvén zászlóikhoz hütlenekké lett vagy az adószedők üldözései elől menekülő rómaiakkal.

Valens, ki Antiochiából észlelte a perzsák mozgalmait, annyira megijedt ezen hireken, hogy parancsot adott, miszerint a perzsákkal minden áron béke köttessék, mig Profuturus és Trajan vezéreket a

góthok ellen küldte. A vezérek legjobban cselekedtek volna, ha körülzárják őket Thraciában s kiéheztetés által kényszeritik a megadásra; e helyett azonban megtámadták őket Salices mellett Kis-Scythiában (ma Dobrudsha) (377), ezek által azonban megverettek. Ezen esemény vakmerőbbé tette a többi barbárokat is; az alanok és hunnok kényszeriték a rómaiakat Thracia kiürítésére; a taifalok, kik rendkivüli testi erő és sajátságos szokások által tüntek ki, más oldalról vonultak a birodalom ellen, a nyugatról ellenök vonuló Frigerid által azonban Bereánál megverettek, ki a kezei közé jutott foglyok közől számosat küldütt Modena, Rhegium és Parma elpusztult vidékeinek benépesitésére. A 378. év kezdetén a góthok viharként törtek elő Thraciából s neki estek Macedoniának és Thessaliának, s a külvárosok kirablása után magát Konstantinápolyt ostromzárolták.

A szorongatásokat növelte még az is, hogy bizonyos Mavia nevezetü római nő, ki rabszolgálóból Obedinus aethiopiai fejedelem neje s később özvegyévé lőn, a rómaiak ellen fegyvert ragadott, megtámadta Palaestinát és Phoeniciát s egész Egyiptom határaig hatolt. A keleti legiók parancsnoka csak nagynehezen tudott seregével megszabadulni, s a megrémült Valens békéért folyamodott, mellyet Mavia azon föltét alatt fogadott el, hogy a császár Mózes nevü ajtatos remetét küldte át, ki Faranban püspökké lett s az evangeliumot hirdette.

Ezen vereségekért, Armenia elvesztéseért, az isaurok rablásai s a góthok puszsitásai miatt némellyek a császárt, mások a népet, mig mások ismét a tábornokokat vádolták, s a pártállás szerint majd az arianusok, majd az athanasianusok ellen intézett isteni harag jeleinek tekinték mindezeket. Valens személyesen indult a góthok ellen s a győzelmi babér után áhitozva, visszautasitotta Fritigern javaslatait. Az ellenséget utolérte Drinápolynál; vad harcz fejlődött s a legnagyobb hősiességgel vivatott mindkét részről; a rómaiak azonban megverettek, elvesztették tábornokaik virágát s magát a császárt is (378. aug. 9.) [1])

---

[1]) Itt legnagyobb sajnálatunkra meg kell válnunk Ammianus Marcellinustól, az utolsó római alattvalótól, ki latin nyelven világi történelmet irt. Munkáját a következő szavakkal fejezi be: „*Haec ut miles quondam et graecus, a principatu Caesaris Nervae exorsus, adusque Valentis interitum, pro virium explicavi mensura, nunquam, ut arbitror, sciens silentio ausus corrumpere vel mendacio. Scribant reliqua potiores aetate, doctrinisque florentes. Quos id, si libuerit, aggressuros, procudere linguas ad majores moneo stylos.*“ A nagy Theodosius kormánya lebegett szemei előtt.

Az egész birodalmat Gratián, Valentiniánnak fia és utóda örökölte, ki Constantin unokáját vette nőül. Valentinian halálakor azonban néhány nagyravágyó, ki azon reménynyel kecsegtette magát, hogy egy gyermek nevében uralkodhatik, az elhunyt császárnak második nejétől, Justinától származott csak négy éves fiacskáját kiáltották ki utódul; s valóban igen könnyen polgárháboru törhetett volna ki, ha az eszélyes Gratián meg nem nyugodott volna ezen választásban s reá nem birja a császárnőt, hogy vonuljon fijával Milanóba, mig ő magának Gallia kormányzásának nehéz feladatát választotta.

Ott tartózkodott akkor, midőn hirét vette a góthok betörésének a kelet-római birodalomba, s azonnal fegyverkezni kezdett, hogy nagybátyjának segélyére siessen. Az alemannok ezen időt alkalmasnak hitték a Galliába való betörésre, s Gratian kénytelen volt legióit ellenök vezetni, mellyek Argentaria-nál Colmar közelében olly ügyesen használták hajitódárdáikat, hogy nem csak az ellenséget nagy veszteséggel visszaverték s vezetőjöket is megölték, hanem egyátalán az országot is megszabaditották tőlök.

Ezután nagybátyja segélyére sietvén, levelet irt neki, hogy kerüljön megérkezéseig minden összeütközést; ez azonban nem hallgatott reája s legyőzetvén a csatában elesett. A góthok vakmerőkké lőnek, midőn azonban Drinápolyt megrohanták, hol a császári kincsek őriztettek, a hadseregnek a lakosok kétségbeesésével s egy a Valens császár zsoldjában állott arab csapattal egyesült maradéka visszaverte őket, kik zsákmánynyal terhelten a Bosporustól a hegységek felé fordultak s elözönlötték a védtelenül állott országot egész az Adriai-tenger és Olaszország határaig.

Félni lehetett, hogy a fiatal góthok, kik tüszul az ázsiai városokban voltak elhelyezve, s most már férfiakká növekedtek, hallva atyáik győzelmeiről könnyen azon gondolatra jöhetnének, hogy őket kövessék s a birodalmat az Euphratestől a Hellespontig lángba borithatnák. A keletrómai trón üresedésbe jövén Julius fővezér a konstantinápolyi senatust egybehivta, melly kegyetlenségeinek igazolására fölelevenitve a respublicának egy régi formuláját, melly különben már régen feledésbe ment, határozta: hogy gondoskodjék Julius aziránt, hogy a köztársaság veszélyeztetve ne legyen. Julius tehát egy kitüzött napra berendelte az ifjakat tartományaik fővárosaiba, állitólag jutalom kiosztásra, s ugyanazon órában az egész Keleten kivégeztettek e szerencsétlenek. Ezen véres aljassággal hitték a birodalmat ellenségeitől megszabadithatni.

TIZEDIK FEJEZET.

Theodosius.

A nemes lelkületü s a közjóért lelkesedő Gratián, midőn 19 éves korában a világ urává lőn, birt annyi belátással, hogy magát e teher viselésére képtelennek itélte. Előtte állt egy millió góth, kik negyvenezer meggyilkolt harczos vérével, az elfoglalt fegyverekkel s lovakkal s olly győzelemmel dicsekedtek, hogy egyik vezérökekkép kiáltott föl: „Elfáradtam az öldöklésben; valóban csodálkozom, hogy egy nép, melly jubcsorda gyanánt futamodik előlünk, még birtokát s tartományait védni meri“ [1]). Háta mögött tomboltak a germánok, fenyegetve Galliát. A világ egyik részén a perzsák zugtak, a másikon a skótok, számos tapasztalat után mindkettő meggyőződve lévén a felől, hogy Rómát le is lehet győzni, császárát pedig elfogni vagy megölni.

Gratián tehát abban állapodott meg, hogy a trónra nem olly társat választ, ki esetleg biborban született, hanem férfiut, a ki megküzdhessen az időkkel. A választás egy sokat zaklatott, számüzött harczosra esett, ki nem vágyott a trónra, annál kevesbbé járt utána. Már többször emlitettük a spanyol eredetü Theodosiust, Valentinian vezérét, ki Afrikában győzelmesen harczolt, kit az irigység állásától, később életétől megfosztott (376). Nem mulasztotta el hasonnevü fiának (sz. 346) jó nevelést adni, mig a katonai tudományokra s a fegyelemre saját példájával oktatta. Az ifjunak csakhamar nyilt alkalma vitézségét tanusitani a legkülönbözőbb ellenségekkel szemben. Katonai tehetsége s páratlan vitézsége csakhamar Moesia kormányzói méltóságára emelte, melly tartományt a sarmaták ellen megvédte. Az udvari irigység itt sem kimélte, s a mint atyja Carthagóban lenyakaztatott, visszavonult hazájába, gondjait polgári kötelmei s nagy örökségének kezelése között megosztva. Birtoka Caucában volt Segovia és Valladolid között, itt élt, örvendve Arcadius, Honorius és Pulcheria gyermekeinek növekedésén [2]).

Itt találta a korhadt Róma Cincinnatusát Gratian fölszólitása

---

[1]) Aranyszáju sz. János **Tillemont**, *Hist. des Emp.* V. 152.

[2]) V. ö. **Müller Erasmus**: *De genio, moribus et luxu saeculi theodosiani.* Kopenhaga 1798. 2. köt. Lásd továbbá: **Stuffken** *De Theodosii magni in rem christianam meritis.* Lovanii 1828. — **Flechier** *Vie de Theodose* 2 vol. Párizs 1679.

(379. jan. 19.), ki őt meghivta egyelőre, hogy megvédje a birodalmat, azután hogy megoszsza vele a trónt; annyira bizott erényeiben, hogy nem félt, miszerint a hoszu érzete el fogja benne fojtani a közjó szeretetét. Épen harminczhárom éves volt, s a nép férfias szépségét s kellem által szeliditett fenségét látva örömmel emlékezett arra, hogy Traján és Hadrián hazájából származik s remélte, hogy ezen nagy uralkodók erényeinek utánzására fog törekedni.

Theodosiusra bizattak Dacián és Macedonián kivül a Valens által kormányzott tartományok; magának meghagyta Gratian Galliát, Spanyolországot és Britanniát; Nyugati Illyria [1]), Olaszország és Afrika névleg a gyermek II. Valentinián kormánya alá jutott.

A drinápolyi csatavesztés nagyobb lehanyagoltságot okozott, mintsem a szenvedett kár volt, s menten elveszettnek gondolák a birodalmat, holott pedig az elegendő eszközökkel birt, hogy még nagyobb veszteségeket is jóvátehessen. Hogy ne kelljen megfélemlett seregével megtámadni a vakmerővé lett ellenséget, Theodosius Thessaliában ütötte föl sátorát, honnét szemmel tarthatta a barbárokat, de egyszersmind vezényelhette tábornokait. A városokat megerősittette, őrségeiket szaporitotta, helyreállitotta a régi rendet és fegyelmet s apróbb csatározásokkal azt vitte ki, hogy a sereg bátorsága növekedett s megmutatta övéinek, hogy a barbárok sem legyőzhetlenek.

Theodosius bölcseségénél fogva jól belátta, hogy egy egész nemzetet sokáig táborban tartani nem lehet. És valóban Fritigern halálával a góthok csoportokra oszoltak, szétrombolva mindent a mit el nem vihettek, azonban e pillanatnyi győzelmeikkel csak előkészitették jövendő romlásukat. Csakhamar egyenetlenség támadt közöttük, mert a hóditás egyetlen czélja mellett egyes törzsek külön érdekei nem méltányoltattak. Modar, az amali törzsek fejedelme, a rómaiakhoz pártolt s mivel tekintélyes erővel rendelkezett, hirtelen megtámadta honfitársait s iszonyu pusztitást vitt végbe táborukban roppant zsákmányt s negyvenezer szekeret hurczolva magával. Erre Fritigern csapatai szivesen csatlakoztak Athanarikhoz, ki eddig tétlen nézője volt a harcznak; ez azonban a helyett hogy uj csatára lelkesitette volna a góthokat, engedett Theodosius előterjesztésének, ki több mérföldnyire eléje ment, Konstantinápolyba vezette

---

[1]) Illyria akkor osztatott föl keletire és nyugatira: az elsőhöz tartozott Macedonia, Epirus, Thessalia, Achaia, Creta a többi szigetekkel, Alsó-Moesia, Dardania és a Dunán inneni Dacia; az utóbbihoz tartozott Felső-Moesia, Savia, a két Pannonia s a két Noricum.

s öt ott barátságosan s fényesen fogadta. Milly lealázó látvány lehetett az a régi dicsőség barátainak, midőn a birodalom uralkodója egy barbár előtt hajtott fejet, a ki nem győzte bámulni Konstantinápolyt s mondá is: A rómaiak császára valóban földi isten, s ön véle ellen támad, ki ellene föllázad [1]).

A góth főnök a főváros falai között elhunyt, s Theodosius, ki őt fényesen eltemettette, annyira megnyerte a góthokat, hogy lelkesülten zászlói alá állottak. Ezt látva a többi csapatvezérek is ügyekeztek szövetségre lépni, s a kik négy év előtt még romlással fenyegették a birodalmat, most saját fegyvereikkel támogatták. Az ostrogóthok is uj kalandokra vágyva elhagyták a Duna tájékát, azután ismét visszatérve át akartak kelni a folyamon, midőn a római fővezér árulók segedelmével reá birta őket, hogy támadnák meg táborát, melly védtelen. Sötét éjjel csolnakokba szálltak, mellyek csak kivájt fatörzsekből álltak [2]), hogy átkelljenek a folyamon, de a mint a parthoz közeledtek, háromsoros összelánczolt hajórajra bukkantak, melly vonalukat keresztül törte, mig az áramlás és az evezők által gyors mozgásba hozott gályák a gyöngehajóhadat fenékre sülyeszté, melly alkalommal a király is életét vesztette.

A legyőzötteknek bocsánat adatott, s igy Theodosius e nagy nemzetet mindenfelé meghóditotta, számos gyarmatokra osztotta Thracia, Phrygia s Lydia termékeny de most elhagyott tartományaiban, hol falvakba csoportosulva megtartották nyelvöket, szokásaikat és nyers szabadságukat, elismerve a császár fenségét, nem fogadva el a törvényeket és tisztviselőket. Királyuk többé nem vala, hanem a törzs- és családfők kormányoztak háboruban s békében egyaránt; a római sereghez negyvenezer katonát szolgáltattak, kiki szövetségesek neve alatt arany nyak-ékkel különböztették meg magukat, jelentékeny zsoldot huztak és fontos kiváltságokat élveztek, de római fővezérek alatt állottak.

Uj hazájokban a kereszténységgel meghonosodott nálok a polgárisultság is, földmüvelésre adták magukat s püspökük, a cappadociai Ulfilas, a görög alphabetumot nyelvökhöz alkalmazva, leforditotta az evangeliomot; sajnos azonban hogy nemzeténél bevezette az arianismust.

---

[1]) *Jornandes* c. 28.

[2]) *Μονόξυλα*, **Zosim.** l. IV. és **Claudian.** *in IV. cons. Honorii* 623:

Ausi Danubium quondam tranare Gruthungi
In lintres fregere nemus; ter mille ruebant
Per fluvium plenae cuneis immanibus alni.

A góthok szerették Theodosiust s azt hitték, hogy mindazt, mit tőn, kedvökért cselekedte [1]). Fájt ez ugyan a rómaiaknak, de mégis türték, elgondolva a háboru által okozott pusztitásokat s a lehetlenséget, hogy tőlök másképen szabadulhassanak, e mellett remélték, hogy a vallás és polgárisultság utóvégre megszeliditi őket s jól is esett a beütésektől idegen karok általi védetni.

Hányszor nem csalódtak már népek legszentebb érdekeik felett a **béke és biztosság** szavak jelentőségére nézve! A gondolkodók figyelmét nem kerülhette el, hogy a polgárok, illyetén módon elszokva a fegyverforgatástól, a barbárok beütése esetére, vagy belforradalmak kitörésekor védtelenek lesznek. Theodosiust nagyban segitették harczaiban a góthok, de hogyan bizzék bennök, mikor az ütközet folyamában, önérdekből, vagy ollykor csekély ok miatt ott hagyták táborát, vagy pusztitották a barátságos tartományokat, béke idején pedig gőgös rátartással érezteték megvetésöket, melylyel minden müveletlen viseltetni szokott a gyöngébb iránt? Azon góthok, kik békére és hüségre inkább hajoltak, a nemes érzületü és szelid erkölcsü Fravitta, fiatal főnök alattvalói voltak, mig a zord és végletekre hajlandó Priulf a kard mindenhatóságára hivatkozott. Egy ünnepély alkalmával, Theodosius asztalánál, megfeledkezve az illem ről, szavakról tettre került a dolog: Fravitta megölte Priulfot, s bizonynyal áldozatul esik a katonák dühének, ha a császári testőrség meg nem védi.

Róma sorsa két derék fejedelem kezeiben feküdt. Gratian véget vetett Keleten az arianusok által gyakorolt üldöztetéseknek, valamennyi keresztény hitárnyalatnak szabad gyakorlatot engedvén [2]). Előmozditotta a tudományokat, sőt maga is ápolta s csata közben is talált időt megénekelni a hősök tetteit s kardforgatáshoz szokott kezével lantott verni [3]). Tanitójának, Ausoniusnak consulságot s olly togát adott, minőt a császárok győzelmi disznapokon viseltek, szent Ambrus milanói püspökkel pedig szakadatlan barátságban élt. Azonban uralkodásának végnapjai nem feleltek meg a kezdet dicsőségé-

---

[1]) *Amator pacis generisque Gothorum.* **Jornandes**. c. 29.

[2]) Azonban, ugy látszik, csak keleten, mert nyugaton a donatisták számüzettek s a Milanóban 379. aug. 3-ikán kelt edictum megtiltja az eretnekeknek tanaik hirdetését.

[3]) Tulzott mit Ausonius mond róla, de megérdemli, hogy közöljük:

Arma inter, Chunnosque truces, furtoque nocentes
Sauromatas, quantum cessat de tempore belli,
Indulget claris tantum inter castra Camoenis.

nek. Meghalván azok, kik jóra vezérelték, méltatlan udvaronczok által csakhamar tévutra tereltette magát, majd hiú vitákat folytatott a püspökökkel, kiknek türelmetlenségét sokszor támogatta, majd vadászattal töltötte idejét, melly sok kincset elnyelt. Az alánok egy csapatát, melly a vadászatban igen ügyes volt, nagyon szerette, ezekre bizta életét, s gyakran saját serege előtt is ezek nemzeti öltözetében jelent meg. Ez elidegenitette tőle katonáit, s mivel Gratian előtt ismeretlen volt a fegyelmi szigor, melylyel a forrongást elnyomhatta volna, elvégre kitört Britanniában a lázadás.

Britanniai lázadás.

Maximus, Theodosius barátja, földije és fegyvertársa, nem jutván olly rangra, melly büszkeségének megfelelt volna, a zavargást szitotta, sőt kikiáltván magát császárnak Galliába ment, mint mondják, harminczezer katonával és százezer pórral. Bátor lévén s a trónra is méltó, ha tisztességes utakon keresi, naponkint uj hireket nyert Gratian táborából, mig Gratian Párisból Lyonba vonulni kényszerült, hogy közelebb lehessen Italiához, azonban törbe ejtették s megölték (383. august. 25). Huszonnégy éves volt, 16 évig mint augustus, 8 évig mint atyja örököse uralkodott.

Meltobaud, a frankok királya, és Vallio, mindketten Gratian tábornokai egyedül végeztettek ki a bitorló által, ki uralkodótársul nevezvén ki fiát, Flavius Victort, Triert választotta székvárosává, honnét Spanyolország, Gallia és Britannia felett uralkodott. Azon britek, kik Maximussal elhagyták hazájokat, Armoricában telepedtek le, melly azóta hasonlóképen Britanniának (Bretagne) neveztetett [1]).

Maximus, első kamarását Theodosiushoz küldve ügyekezett igazolni magát, kérte, hogy ismerje őt el uralkodótársul, különben kész a birodalom legvirágzóbb tartományainak egész erejével harczolni. Szükség s azon ohaj, hogy a birodalmat a polgárháborutól

---

Vix posuit volucres stridentia tela sagittas,
Musarum ad calamos fertur manus; otia nescit,
Et commutata meditatur arundine carmen.
Sed carmen non molle modis: bella horrida Martis
Odrysii, tressaeque viraginis arma retractat.
Exulta, Aeacides, celebraris vate superbo,
Rursus, romanumque tibi contingit Homerum.

Epigr. I.

[1]) A legenda szerint ezeknek lett volna szánva azon tizenegyezer szüz, szent Orsolyának társnői, kiket a hunnok Kölnben lemészároltak. Némelly történetirók tagadják a briteknek ezen első bevándorlását Armoricába.

megkimélje arra birták Theodosiust, hogy beleegyezett Maximus kivánataiba. A birodalom három császárt üdvözölt, s Theodosius fia, a hat éves Arcadius, augustusnak kiáltatott ki (385. jan. 19.).

Maximus gőgjének nem volt elég a három hatalmas ország s kizsákmányolta, hogy számtalan barbárt fegyverezhessen föl Italia ellen. Haszontalan ürügy alatt az Alpesekre béke idején hadtestet küldött (387), melly biztositotta neki a félsziget bejáratait. II. Valentinian vagyis inkább Justina, ki nevében uralkodott, Milanóból Thessalonicába futamodott, hol Theodosius őket rangjokat és szerencsétlenségöket megillető szivélyességgel fogadta. Miután sokáig tünődött, hogyan kezdjen háborut, elvégre elhatározta magát, melly elhatározására neje Galla-, Valentinian testvérének kecsei is befolyással voltak.

Maximus, miután Milanóba győzelmesen bevonult, Pannoniában ütött tábort, azonban Theodosius gyakorlott seregével rögtön utána sietett s Aquilejában ostrom alá vette, hol emberei elfogták s Theodosiusnak kiszolgáltatták, ki hogy Gratiant megboszulja, őt lefejeztette (388. aug. 27). Szerencsésen bevégezvén a polgárháborut, diadalmenettel vonult be Rómába, mi őt méltán meg is illette. A barbárok meg voltak alázva, a perzsák barátságát keresték, alattvalói hálás szeretettel csüngtek rajta.

Theodosius jelleme.

Magán életében tiszta és mérsékletes volt, habár természeténél fogva hajlandó az asztal és szerelem élveire. Rokonait szerette s unokaöcscseit saját gyermekeiként neveltette. Társalgása nyájas volt, mindenkinek sajátságaihoz tudott alkalmazkodni. Barátait a legjobbakból választotta, hivatalokat, jutalmakat csupán az érdemeseknek osztott. Nem irigyelte s gyanusitotta az érdemet, nem feledte el az irányában tanusitott jótettet. Roppant birodalmának nagy gondjai között szabad idejét olvasással, főleg a történelem tanulmányozásával töltötte, elmélkedve a mult eseményei felett, utálattal gondolva Cinna, Marius, Silla kegyetlenségeire, s tanulságot vonva a mult eseményeiből a jövőre nézve.

A jóllét nem vakitotta el, s főleg mérséklet és békülékenység által megsemmisitette a polgárháboru utolsó csiráit. Maximus elaggott anyját magánál tartotta s leányait neveltette; a Maximus alatt fellázadt tartományoknak pénzt és segélyt küldött. Ha tulzottnak is hihetnők a dicséretet, mellyben a keresztény vallás érdeke s erélyes védelme körül tanusitott buzgósága folytán a keresztények által részesittetett, azt mindazáltal legmérgesb ellenségei sem tagadhatták

el, hogy fényes tulajdonokkal tündöklött. Ráfogják, hogy kéjelgő tétlenségbe merült, mihelyt a harcz fáradalmai megszüntek. Azonban a Theodosius iránt ellenséges indulattal viseltető egyik történész állításának helyreigazitásaul legyen megjegyezve, hogy azon könnyelműség, melylyel akkoron a dúsak a világi élvezeteknek magukat átengedték, nem a császár utánzásából eredt, hanem az idők okozták, a következő nap bizonytalansága, melly elfojtotta a nemes reményekre buzditó bátorságot s kisértésbe hozott mindenkit, hogy behunyt szemekkel élvezze életét, melly semmi tekintetben nem volt biztositva.

Bátorsága néha vakmerővé tette. Zosimus, ki szakadatlanul kisebbiteni ügyekszik őt, azt beszéli róla, hogy midőn Macedoniát Maximus izgatása folytán elözönlötték a barbárok, azután rejtekeikbe vonultak, fölkeresésökre maga Theodosius indult el. Csak öt hű embert vitt magával, kiknek mindegyike három lóval volt ellátva, ezekkel álruhában átutazta az országot, megelégedve azon táplálékkal, mit a szegény hegylakók nyujtottak. Egy este egy szegény kunyhóba érve egy férfit vett észre, ki őt erősen szemügyre látszott venni, rögtön gyanu ébredt föl benne, hogy kém, kivallatta s csakugyan kiviláglott, hogy a barbárok kémje, kinek utmutatásai folytán utnak indult s fölkutatta őket legnagyobb életveszélyek között.

Olly időben, midőn a birodalom teljes feloszlásnak kezdett indulni, egy talpalatnyi földet sem vesztett, hanem az adót emelnie kellett s olly szigorral volt kénytelen kormányozni, melly határos a zsarnoksággal; azonban ez volt az egyedüli eszköz egy roskadozó birodalomnak még egy ideig fentartására. Szigorát fokozták haragjának ollykori föllobbanásai, mellyekben olly tettekre ragadtatá magát, hogy örökre bánta; hiába törekedett jeles neje Flacilla fölhevüléseit csillapitani figyelmeztetvén őt e szavakkal: „Emlékezzél, mi vagy s mi voltál!“

Az antiochiai lázadás.

Országlásának 10-ik évét (389) ünnepélylyel akarta megülni s elrendelé, hogy a katonák a polgárok költségén rendkivüli pénzajándékban részesittessenek. Az antiochiaiak ezen uj teher felett eleinte zugni kezdtek, azután felingerülve a tisztviselők tulszigoru eljárása folytán, bántalmazásokra mentek át, a császár és családja szobrát leverték s a földön hurczolták. Egy csapat ijász a lázongást elfojtotta s a magukhoz tért polgárok a császárhoz fordultak s a lázadáshoz viszonyitott állásukhoz képest részint panaszló jelentést tettek, részint mentegetőztek s bocsánatot kértek. Elképzelhetni, mennyi aggodal-

mat állottak ki a polgárok, mig a követek a 125 mérföldnyi távolságra fekvő fővárosban jártak. Huszonnégy kinos nap mulva jött végre a kárhoztató itélet. A bántalmak mód nélkül hatottak a császárra, annál is inkább, mert ott lakván egy ideig, Antiochiát szépitette s szabadalmakkal megajándékozta; főleg Flacilla, a császár neje, tett velök sok jót, fölkereste a szegényeket s betegeket lakásaikon s a kórodákban, sajátkezüleg gyógyitotta, ápolta, segélyezte s virasztott felettök. Azt rendelte tehát a császár, hogy Antiochia minden kiváltságtól és jövedelemtől megfosztassék s Laodicea hatósága alá tartozzék, a fürdők, szinházak, a circus becsukattak, gabna sem osztatott ki többé. Helebicus fővezér és Caesarius magister officiorum egy törvényszéket állitottak föl, hol az előkelő polgárok kihallgattattak s a császári szobrok rombolóit kinzó vallatások által ügyekeztek fölfedezni, hogy vagyonvesztéssel és halállal büntettessenek.

Flavian püspök Konstantinápolyba sietett, hogy kegyelmet esdekeljen Theodosiustól, mig Aranyszáju szent János a városban maradt s ugy tüntette föl a polgároknak ezen megpróbáltatást, mint büneik büntetését s majd imával majd ész-okokkal vigasztalta őket [1]). „Elpusztitotta, ugymond, e várost a félelem és szerencsétlenség; a haza, az emberi sziv legédesb tárgya e földön, most a legkeserübb lett. A polgárok futnak szülőföldjökről mint a vesztőhelyről, kerülik mint örvényt, mint a tüzvészt. Midőn valamelly házban tüzveszély van, nem csak annak lakói rohannak kifelé, de a szomszéd házak is kiürülnek, mindent ott hagynak csakhogy életöket megmenthessék; ekként a császár haragja is, habár csak mint repülő üszök fenyegeti a várost, mindenki menekül, mig maga körül nem harapózik a láng, és szerencsésnek tartják azt, ki tuléli a veszélyt.“

Aranyszáju szent János mint Scipio bátoritja a polgárokat, hogy ne hagyják oda hazájokat, vázolja a praetoriumban elkövetett kegyetlenségeket, hová ő is követte testvéreit, a gyülölet, gyalázás, káromlás bünhödését látja bennök s a remény csillámával kecsegteti, hogy a közeli husvét a fejedelem és nép közötti kiengesztelődés napja leend.

A bölcsészek, kiknek száma Antiochiában nagy volt, odahagyták a meglátogatott várost; azonban a környékbeli szerzetesek előjöttek csendes helyeikből, hogy engeszteljék a császári hivatalnokok boszuérzetét; egyikök, Macedonius, csupán jámborságából meritve

[1]) Husz beszéd szállott reánk az általa ez alkalommal tartottakból.

bátorságot, megállitja a két császári biztost az utczán s ekkép szól hozzájok : „Bármilly magasan álljon a császár, ember lenni nem szünt, következőleg természetét nem kevésbbé kell tekintetbe vennie mint rangját. Kiket kormányoz, épugy mint ő az Isten képére alkotvák, vigyázzon tehát, hogy föl ne hivja a Mindenható haragját, pusztitva az isteni természet élő képeit csak azért, hogy megboszulja a saját testének élettelen szobrain elkövetett méltatlanságot. A szétzuzott szobrok helyébe könnyü másokat állitani, azonban bármilly nagy legyen is hatalma, a kivégzett emberek közől egynek sem képes visszaadni életét [1]).

A remeték azután azt határozták, hogy együttesen Konstantinápolyba mennek, a császár kegyelmét kiesdeklendők. Azonban a két főbiztos, megindulva ennyi önföláldozáson, megigérte, hogy maguk

---

[1]) Ezen tényre vonatkoznak sz. Chysostom XIII. XX. és XXII. beszédei : „Oh, hogyan ne csodálnók, ugymond, ezen szerzetesek bölcseségét? Ha valamelly anya meghal gyermekeért, nem csoda, mert nagy a természet kapcsa s legyőzhetlen a vér ereje, de ezek, kik nem nemzettek, nem neveltek, nem is ismerték az üldözötteket névszerint, azonban a mint megismertette velök őket a szerencsétlenség, annyira megszerették, hogy ha számnélküli lelkök van, mind oda adják értök, hogy megmentsék. Ne mondjátok: hiszen meg nem ölettek, nem ontatott vérök, mert olly szabadsággal éltek a birákkal szemben, minőt csak a kétségbeesett használ, s azon kilátással siettek le hegyeikből a forumra, hogy életöket fogják veszteni. Ha lelköket előbb el nem készitik, nem lettek volna képesek a birák előtt olly erélyesen fölszólalni. Ott ültek naphosszant a hivatalok ajtai előtt, készek kiragadni a bakók kezeiből az elitélteket. Hol vannak a világi bölcsek hosszu köpenyeikkel és szakálaikkal, e cynicus gazok, kik nyomorultabbak az asztal alatt torkoskodó ebeknél, mellyek mindent csak hasukért tesznek? Elhagyták a várost s rejtekeikbe bujtak. A város lakói a hegyekre, a hegylakók a városba siettek, tettel bizonyitva, hogy ki jámborul él, annak a tüzkemencze sem árt. Ime a lélek bölcsesége mennyivel magasztosabb, mennyivel fenségesebb minden más dolognál, ugy a jóllétben mint a szerencsétlenségben. Azért a valódi bölcset amaz nem fogja elpuhitani, emez nem leverni vagy az igaz ösvényről letériteni; mindig egyaránt erős és erényes marad. És ki nem rettegett volna, midőn köztársaságunk legidősb családai is, mellyek roppant vagyonnal rendelkeztek, a fejedelem bizalmát birták, oda hagyták házaikat, hogy menekülhessenek? Megszünt a barátság s rokonság, mindenki röstelt megismertetni azok által, kiket csak imént még szeretett. De a szegény barátok, a puszták lakói, mint a vadonok oroszlánai, magasztos eszmékkel és czélokkal, mig mások remegtek, ők rendületlenek maradtak a zivatorok között, s eloszlatták azokat, nem napok mulva, hanem rögtön. S valamint a nemes bajnok, kinek ellenfele, neve hallatára, a nélkül hogy megbirkozott volna vele, odább áll, ennek hátat fordit, ugy ők is egy nap jöttek, beszéltek, eloszlattak minden aggodalmat s visszatértek lakásaikba. Illy ereje van a keresztények által behozott bölcsészetnek."

nyujtják be a császárnak a folyamodást s uj utasitásokat kérnek. Theodosius haragja csillapodott s megemlékezve Flavian szavairól, hogy akkor hódol leginkább vallásának, midőn a bocsánatadásban annak alapitóját utánozza, nagylelküen amnestiát hirdetett. Mindenki javainak birtokába lépett, Antiochia ismét Ázsia fővárosa lett, a császár dicsérte, jutalmazta, kik ellenállni mertek haragjának s megtanitották, hogyan élvezhesse a megbocsátás édességét egész teljében. „Szünjék meg, igy kiált föl Chrysostom, a pogányok vaksága, s tanulják meg philosophiánkat, mellyet egy császár és püspök tanít, hagyják el tévelyeiket s karolják föl azon religiót, melly olly fölséges erényeket szül.“ Ezen példából látjuk, hogy az egyház nem birván még ekkor a népet jogainak tudatára hozni, a nagyok dühét már is szeliditette, emlékeztetvén őket kötelmeikre.

Thessalonica.

Nem olly könnyen szabadult meg Thessalonica. Ezen város, melly Nagy Sándor nővére s Cassander neje után nyerte nevét, s eredetileg a kabiroknak s a thermai Venusnak volt szentelve, minthogy tengeröbölnél fekszik s Thessaliával érintkezik, a római kereskedés központjává nőtte ki magát a macedon királyok alatt; a császárok fölismerve tengerészeti fontosságát, emlékoszlopokkal is diszitették. Nero egy hosszu korynthi porticust épittetett ott, két sor szoborral, mellyek a kivitel tökélye s szemérmet sértő alakjaik által tüntek ki. Traján a Pantheon mintájára a kabirok rotundáját épitteté; Marc Aurel és Constantin diadalkapuval látták el [1]).

Theodosius alatt a helyőrségnek Botarich volt parancsnoka. Rabszolgáinak egyike buja ingerét fölkelté egy circusi kocsisnak, kit Botarich ezért bezáratott (390). Erre a nép föllázad, a fővezért néhány előkelő tisztviselővel megöli s hulláikat a köztéreken hurczolja. Theodosius Milanóban hallja az elkövetett kegyetlenségeket, s annyira dühbe jő, hogy nem hallgatva a püspökök tanácsaira s inkább követve a hizelgő Rufinus sugalmazásait azt rendeli, hogy a barbárok ártatlant bünöst egyaránt legyilkoljanak. Theodosius nevében tehát ünnepélyes játékok rendeztetnek, alig telt meg azonban a circus (mert a szenvedély a játékok iránt nem engedett a gyanunak helyet), kivont kardokkal katonák rohannak be s három óráig

[1]) Bölcs Leo alatt az arabok, később Vilmos siciliai király s végre II. Amurad császár lerombolták a várost; de ujra fölemelkedett hamvaiból s jelenleg 16 ezer görög, 12 ezer zsidó s 50 ezer török lakja.

tartó mészárlást visznek végbe; 7—15,000 teszik a megölettek számát. Egy idegen kereskedő fölajánlotta minden vagyonát, sőt saját életét is, csakhogy legalább egyet megmenthessen két fia közől, midőn azonban a borzasztó választás felett töprenkednék, szemei alatt mészárolja le a zsoldos gyermekeit.

Ambrus milanói püspök eliszonyodott ezen esemény hallatára s hogy keservét enyhithesse s hogy Theodosius ne lássa, a vidékre vonult. Azután levélben szemére vetette kegyetlenségét, őszinte penitenciára intette, egyszersmind figyelmeztette, hogy ártatlan vértől csepegő kezeivel ne merészeljen Isten oltára előtt megjelenni. A dorgálásra magához tért Theodosius, s miután az iszonyu kegyetlenséget jóvátennie lehetlen volt, töredelemmel a milanói bazilikába vonult. De a mint közeledett, Ambrus a küszöbön eléje lép s kinyilatkoztatja, hogy miután nyilvános volt a bün, nyilvánosan kell eleget tenni az isteni igazságnak, s nem is ereszti be addig, mig alája nem veti magát a canoni penitenciának. A legfőbb hatalom jelvényeitől megfosztva, bünbánólag a templom közepén megjelent s bocsánatot kért, és nyolcz hó mulva megkapta a bünbocsánatot s a községbe visszavétetett. Ezen szigoru eljárás eredménye volt azon edictum, melly szerint minden itélet csak 30 nap mulva volt végrehajtható [1]).

Emlékezetesb még egy másik törvény, mellyet a fejedelmeknek okulásul ide igtatunk: „Ha valaki oktalanságból arra vetemedik, hogy rágalmazza, galádul piszkolja nevünket, vagy elbizakodottságból lázadó gyanánt gyalázza a jelen viszonyokat, megtiltjuk őt büntetni, vagy bármi tekintetben is őt ezért bántalmazni. Ha a sértés könnyelmüségből eredt, meg kell vetni, ha ostobaságból, sajnálni, ha pedig gonoszságból, ugy meg kell bocsátani [2]).

[1]) *Schöll, Hist. de la litt. latine,* roszalja a püspök e nagylelkü tettét: „Semmi sem jogositotta fel őt, mond, hogy uralkodója felett biróul tolja föl magát s hogy megalázza őt olly büntetés reá rovása által, mellyet kora meggyalázónak tekintett.“ Semmi, ha az evangelium nem volna s ha az ő kora, ugy mint a mienk, illy büntetést meggyalázónak tekintett volna. Tovább megint ezt mondja: „lehetlen ebben a pap arrogantiáját félreismerni, ki magát minden világi tekintély fölé helyezettnek hiszi.“

[2]) *Si quis, modestiae nescius et pudoris ignarus, improbo petulantique maledicto, nomina nostra crediderit lacessenda, ac temulentia turbulentus obtrectator temporum fuerit, eum poenae nolumus subjugari, neque durum aliquid nec asperum sustinere: quoniam si id ex levitate processit, contemnendum est; si ex insania, miseratione dignissimum; si ab injuria, remittendum. Unde integris omnibus ad nostram scientiam referatur, ut ex personis hominum dicta pensemus et utrum praetermitti an exquiri debeat censeamus.* Cod. Theod. IX. 7. 1.

A mondottakat nem hazudtolták meg tettei, mert midőn Konstantinápolyban ellene szőtt összeesküvés fedeztetett föl, a fejvesztésre ítélteknek megkegyelmezett, s megtiltotta a bünrészesek fölkeresését vagy üldözését [1]), fölkiáltva: Vajha életre ébreszthetném a halottakat! [2])

II. Valentinián.

Habár minden akadály és mintegy panasz nélkül eltávolithatta volna a fiatal Valentiniant s maga uralkodhatott volna, Theodosius tisztelte jogait, megerősitette trónját, uralma alá bocsátva még az Alpesekentuli Maximus féle tartományokat is. Anyja Justina, ki eddig nevében kormányzott, s az arianusokat pártfogolva az egyházban sok zavart okozott, meghalván (388), Valentinian az igaz hitre tért, s igy csak növekedett iránta a szeretet s tisztelet, mellyet magának erkölcstisztasága, ügybuzgósága, családi erényei s az igazság pontos kiszolgáltatása folytán szerzett.

A mint meghallotta, miszerint azzal vádolják, hogy szereti a circus-játékokat és a vadállatok harczait, azonnal mellőzte azokat teljesen, s hogy meghazudtolja a mértéktelenség vádját, böjtnapjai számát szaporitá. Egy szinésznőt, ki Rómában sok fiatal embernek elcsavarta eszét, magához hivatott s azután, hogy példát adjon, a nélkül hogy látta volna, elbocsátotta. Növéreit igen szerette, midőn azonban értesült, hogy ezek bizonyos birtok miatt egy árvával pörbe keveredtek, az ügyet elintézés végett közbirák itélete alá bocsátotta, azután növéreit reá vette, hogy álljanak el igényeiktől [3]). És mindemellett akadt árulója!

Arbogast, bátor frank vitéz s második hadvezér Gratian hadseregében, ennek halála után Theodosiushoz csatlakozott s megkönnyité ennek a diadalt. A császár bizalmát s kegyeit birva, arra használta, hogy fölforgassa a nyugati birodalmat. E végből Galliában a fontosb tisztségeket a katonaságnál és kormánynál mind hiveinek osztotta szét elannyira, hogy Valentinian Vienne-ben titkos ellenségeinek mintegy foglya lön. Hogy kinos helyzetéből szabaduljon, Theodosius segélyét kérte s Argobastot maga elé idézte. Trónján fogadva őt, felszólitá, hogy tenné le hivatalát, mire a büszke frank ekként felelt: „Tekintélyem nem függ a fejedelem mosolyától vagy haragos tekintetétől“, s az iratot, mellyen a rendelet állt, földre dobta. Valentinian, bár

---

[1]) **Themistius** *Orat.* 19.

[2]) **Aranyszáju sz. János** *Orat.* VI.

[3]) **Sz. Ambrus**, *De obitu Valent.*

nehezen, de visszatartotta magát minden erőszaktól, néhány nap mulva azonban sátrában megfojtva találtatott (390. május 15); gyilkosát mindenki tudta. Argobast saját előnyére kovácsolta a merényletet, azonban mégsem merte a koronát fejére tenni, hanem Eugenius rhetort kinálta meg vele, ki magán titkára s magister officiorum volt és a tudomány s bölcseség hirében állott.

A kormánytárs és rokon borzasztó meggyilkolása mélyen hatott Theodosiusra, de késleltette boszuját, s kétségben hagyta Eugeniust, ezalatt azonban készült a polgárháborura. Mihelyt Stilico és Timasius a legiókat és a szövetséges barbárokat teljesen szervezték és fegyelmezték, a nyugati birodalom ellen indult a had. Minthogy Argobast Olaszország határait védte, Theodosius elfoglalta Pannoniát egész a Juli-Alpesekig, s megtámadva őt Aquileja rónáin megverte. Argobast öngyilkos lett; Eugeniust pedig a feldühödt katonák, midőn Theodosius lábainál könyörögne, összekonczolták (394. szept. 6.).

Szent Ambrus, ki fegyvertelenül ellenállott az usurpatornak elutasitotta ajándékait s a vidékre vonult, hogy érintkezésbe ne kelljen vele jönnie, átkozta a nyugati tartományok hódolatát s kieszközlé, hogy a legujabb eseményekre a császár a feledés fátyolát boritá.

Theodosius illyképen az egész római birodalom egyedüli urává lőn. Erényei s virágzó kora a legszebb reményekre jogositottak, midőn e győzelem után alig négy hónap mulva meghalt (395. januar 17). A birodalmat két részre osztotta, Keletet Arcadius, Nyugatot Honorius fiának adta, s ez utóbbit Milanóba hivta, hogy fölvegye a hatalom jelvényeit. Itt fényes játékok rendeztettek, mellyeken Theodosius megjelent s rongált egészségét annyira megtörte, hogy a reá következő éjjel jobblétre szenderült. Ő volt az utolsó császár, ki erős kezekkel tartá a római birodalom gyeplőjét, s vitézül vezette katonáit a harczba; mind barátai, mind ellenségei nagyrabecsülték erényeit, de fájdalmasan érezték előre azt is, hogy a két tapasztalatlan ifjura bizott birodalom gyönge leend.

Legkitünőbb érdemeit teszik az általa kihirdetett törvények, mellyeken világosan észrevehető a kereszténység befolyása. Megtiltotta, hogy a felségsértés miatt elitéltek birtokait bárki is kérhesse, mert a fejedelem ekképen erőszakos kéréseknek engedne, a mit, ha igazságos, tennie nem szabad.[1]) Illyképen ritkábbak lőnek a hamis vádak, miután sokan azért vádoltak hamisan, mert a vádlott vagyo-

[1]) *Cod. Theod.* X. 10. l. 15.

nára áhitoztak. Azelőtt a számkivetettek birtoka a kincstár tulajdonává vált: ő azt rendelte, hogy osztassék föl a kincstár s a számüzött vagy örökösei között, és hogy a kivégzett atyának vagyona gyermekeire szálljon [1]). Az unokatestvérek közötti házasságok iszonyu büntetések t. i. megégetés, vagyonvesztés és a gyermek törvénytelenségének terhe alatt voltak eltiltva [2]). Szintugy tiltva volt unokát [3]) vagy rokont [4]) elvenni, a keresztények és zsidók közötti házasságok pedig egyáltalában kárhoztatva voltak. A zsidóknak nem volt szabad keresztény rabszolgát venni, és a keresztényeknek szabad volt minden megszoritás nélkül felszabaditani övéiket [5]). Szelidséget és emberies bánásmódot irt elő a börtönőröknek, kik olly ritkán birnak e tulajdonokkal. A biráknak meghagyta a börtönök látogatását, a foglyok panaszainak meghallgatását s megparancsolta, hogy büntetéseiket pontosan följegyezzék. Tiltva volt eladni, venni vagy tanitani énekesnőket vagy őket vendégségekre s szinházakba meghivni, nem volt szabad zenészeket tartani, mert a rabszolgák ezen neme, mint az erkölcstelenség terjesztői ellen a Szentatyák többszörösen kikeltek.

Gratianról is meg kell emlitenünk, hogy jó törvényhozó volt. Igy például a hamis vádlót azon büntetés érte, melly a rágalmazottat érendette [6]). A kiváltságokat, mellyekkel az egyedek a testületek irányában birtak [7]), megszüntette, továbbá fölmentette az alattvalókat a törvényszéknek s tisztviselőknek tartozó engedelmességtől olly rendeleteknél, mellyeket ezek állitólag a császártól élőszóval kaptak [8]).

---

[1]) *Cod. Theod.* l. 8.

[2]) U. o. III, 12, l. 3. Arcadius enyhité e törvényt, megszüntetvén a megégetés büntetését, mig végre el is törlé. *Cod. Just.* V. 4, l. 19.

[3]) *Cod. Theod.* III. 12, l. 3.

[4]) U. o. III. 7. l. 2

[5]) U. o. III. 1. l. 10.

[6]) U. o. IX. 1. l. 14.

[7]) U. o. XI. 1. l. 9.

[8]) U. o. I. 3. l. 1.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A katholicismus diadala. — A Szentatyák.

Az első keresztény császárok a régi cultust meghagyták az uj mellett, részint számos hü alattvalóik iránti tekintetből, részint mert az olly forradalmak, mellyek a világ viszonyait megváltoztatják, egy csapással nem hajthatók végre. A pogány vallás még nemzetinek tekintetett vagy legalább annak tartatott; a pontifex-ek az emberinem nevében mutatták be az áldozatokat; a császárokhoz intézett beszédekben nem csak a régi istenségekről vétettek szónoklati beszédformák, hanem az istenekre való hivatkozások s esküvések is szövettek be. A Curia Juliában még mindig ott diszlett az oltáron a győzelem istennőjének a tarentiniaktól elrablott szobra, mellyet Augustus egyiptomi zsákmányokkal diszitett; gyülés előtt a senatorok még mindig égettek előtte néhány szem tömjént, a császárnak hüséget esküdve.

Számos felirat tanusitja, hogy a tartományok még jobban ragaszkodtak a pogánysághoz, mert ott inkább külső benyomásoknak hódoltak mint a hitnek, inkább a szokásnak mint a gondolatnak. Számos nyomára akadunk ennek Olaszországban, de még inkább Galliában, hol a druidák tána a germán vallásrendszerekkel s a Görögországból behozott cultussal egybeolvadtak. Nem tudjuk hogyan s miáltal ébresztetett föl ismét a druidismus, de a történelem fentartá az archidruidának, Merlin-nek nevét, ki az V. század elején a szárazs szigeti Britannia erdeit jövendöléseivel betöltötte, kit halála után titokteljes lénynek tartottak, s azért a középkor regényeiben mint jós és magus szerepel [1]). Germania mindinkább feledve Odinját, elfogadta az Olymp néhány istenét, a nép azonban főleg a természet erőinek imádásához ragaszkodott. Ha igaz volna is, hogy az iberi félszigeten id. sz. Jakab és Cornelius százados kitüzték a vallás lobogóját, a régi mégis megmaradt, mellyet a pelasgok behoztak, a phoenicziek s carthagóiak bővitettek, s nem tudott egységgé forrni a római hatalom paizsa alatt, mert a feliratokban tizenhárom istenséget veszünk észre [2]) mellyek vagy idegenek voltak, vagy a hóditókéi más neveket

[1]) **Tanner**, *Bibl. britann. Hibern* p. 522.

[2]) Rauveana, Bandiar vagy Bandua, Barieco, Navi, Idnorio, Sutunnio, Viaco, Ipsistó, Dii Lugores, Togotis, Salambon, Neton, Neci vagy Netace; Endovelico. V. ö. **Masdeu**, *Hist. de Espanna* t. VIII.

kaptak a benszülött cantabri nyelven. A jóslás nagyban divott a baskok között, és az elvirai zsinat (306) sok apostatáról tanuskodik, midőn megtiltja a pogányság méltóságait viselni, ünnepélyekben részt venni, az ünnepekre virágot, a képekre pénzt felajánlani.

Afrikában még mindig imádták a hazai puni isteneket, habár ott az egyház nagy tanitói müködtek; a nép embertelen babonáihoz ragaszkodott s a müvelt osztály is szerette, mint az ott uralkodó civilisatio jelvényeit. Maximus, egy tudós grammaticus Medaurából, szent Ágostont azzal vádolta, hogy ismeretlen vértanukat hoz elő, s a birodalom régi isteneit megveti, kikről ekképen szól: „Van Isten — ugy mond — kinek sem kezdete, sem vége, a természet mindenható atyja. Ki lenne olly döre, olly vak, hogy öt egész bizonyossággal föl ne ismerné? Mi ezen Istennek a teremtés müvében nyilatkozó tulajdonságait s nagyságát különféle nevek alatt tiszteljük, mert nem ismerjük a valódi nevet, melly őt megilletné.“ Ezen hitbölcsészen kivül fölhozzuk egy isterfélőnek feleletét, ki valószinüleg pap volt, és szent Ágostontól hite felől kérdeztetve, vallását félénk tisztelettel fejtegette, tanait Orpheus- és Trismegistostól származtatva, s a lényeget abban helyezte, hogy ha Istenhez közeledünk, lelkünk emelkedik s folytonosan tisztul. A jámborság, tisztaság és igazság, a másodrendü istenek segitsége mellett az egyetemes és kimondhatlan Istenhez emelnek, kinek erőit angyaloknak nevezik a keresztények. Azonkivül az afrikai bálványimádók rómaiaknak nevezve a hivőket, összezavarják a keresztény vallás ügyét a nemzetiséggel.

Perzsia még mindig ápolta szent tüzét, s szent Vazultól tudjuk[1]), hogy sok magus terjedt el Levantéban, kik sajátos szokásokkal, távol az emberektől, tudomány és könyvek nélkül, tiltották az állatok megölését, hirdetve istenül a tüzet s Zernovát nemzetök alapitójaul tekintve.

A keleti tartományokban sem pusztult el még a pogány vallás, habár az aristocratia, melly a sokistenség támasza volt, ott keveset tehetett s nem is volt ott a sokistenség annyira összenőve az intézményekkel mint Rómában.

Birt-e mindazáltal a pogányság, habár zilált állapotban s az egység jelvénye nélkül, olly ellenállást kifejteni, millyent csak a meggyőződés szül? Mig a keresztényeknél tettekben s irásban olly nagy volt a lelkesedés, a pogányok mintha álomba merültek volna, ugy

[1]) *Epist. 325 ad Epiph.*

beszélnek mint három évszázad előtt [1]), mintha észre nem vették volna, hogy az általok megénekelt istenségek nem egyebek többé hulláknál s árnyéknál.

Nevezetesb pogányok.

Mindazáltal nem hiányzottak, kik a régi eszméket az iskolákban s a társadalomban oktatták és védelmezték. Csak Vectius Agorius Praetextatust „a pogány vallásosság fejét“ említjük, kinek könyvtárába gyüjté Macrobius az ő Saturnaliái-nak személyeit s imádással határos tiszteletben részesité őt. Ez maga köré gyüjté a pogányságnak még megmaradt előkelőbb hiveit s mint Achaja proconsula föntartá Görögországnak jogát a hellen cultus éji szertartásainak s az eleusini titkok gyakorolhatására; azután küldöttként Valentiniánnál járt, hogy az augurok üldöztetésének megszüntetését kieszközölje; mig élt, nagy tiszteletben részesült, halála után a császárok két, Vesta szüzei pedig egy szobrot állitottak emlékére [2]).

Macrobiusnál nemesen védi a rabszolgákat, azt mondja, hogy azok ugyanazon elemekből alkotvák mint mi, ugyanazon principiumtól kapják a szellemet, épugy élnek és halnak s a szerencse változásainak mint mi alávetvék. Az ember testére nézve lehet rabszolga, lelkére pedig szabad, vajmi sok szabad ember a szenvedélyek rabszolgaságában él. Az erkölcs különbözteti meg az embereket, nem az állás vagy ruházat; végre előadja, hogyan kell bánni a rabszolgákkal, hogy uraikat szeressék [3]).

A római Anicius Simmachus, kibe Libanius oltotta a pogány vallás tiszteletét s visszaállithatásának reményét, sok barátságos levelet intézett Macrobiushoz. A római praefectus fia lévén, csakhamar pontifex, quaestor, praetor lett, kormányozta Campaniát és Bruttiumot, majd afrikai proconsul, római praefectus s végre consullá (391) lön. Maximus pártjához tartozván, midőn ez legyőzetett, azon keresztények templomába menekült, kiket üldözött, Liberius pápa azonban kegyelmet eszközölt ki számára. Midőn pontifexxé lön, erélyes buzgóságot fejtett ki hivatala körül, s panaszkodott, hogy számosan ezen

[1]) Ausonius, Claudianus, Eutropius, Aurelius Victor, Ammianus Marcellinus, Avienus, Lucillius, Macrobius, Vegetius, Servius. . . .

[2]) L. **Gruter** pag. 310. N-ro I. Egy 387-ben emelt szobrán ez áll: *pontifex Vestae, pontifex Solis, quindecimvir, augur, tauroboliatus, neocorus, hierofanta et pater sacrorum*; — **Gruter** pag. 1102. N-ro. II. Egy a mult században talált oltáron mondatik róla: *curialis Herculis, sacratus Libero et Eleusinis, neocorus, pater patrum*; — **Donato**, *Suppl. ad Murator.* T. I. p. 72 N-ro II. *Pater sacrorum* és *pater patrum* a Mithra cultusára vonatkozik.

[3]) Saturn. I.

hivatalban kötelmeik elhanyagolásával csak a császárok kegyeit vadászszák. Csodálatos vakság, ugy beszél annyi változások közepette a hazai vallásokról, mintha soha kétségbe sem vonattak volna, s igy ir Praetextatushoz: „Mennyire sajnálom, hogy daczára a sokszoros áldozatoknak, a spoletói szomorú jóslat még nincs nyilvánosan kiengesztelve. Jupiter alig a negyedik állatölésre kegyesnek tanusitotta magát s Fortunát a tizenegyedikkel sem voltunk képesek megengesztelni. Oh milly országban lakunk! Egybe kell gyüjtenem tiszttársaimat, hogy gondolkozzunk valamelly eszközökről, mellyek választásáról majd értesiteni foglak téged“ [1]). Sajátos töredelemmel kéri a hazai isteneket, hogy bocsássanak meg azoknak, kik elhagyják tiszteletöket [2]); a Vestaszüzeket lelkesiti, hogy szigoruan ragaszkodjanak a fegyelemhez, s egynek, ki megszegte fogadalmát [3]), büntetését kéri; szóval azon van, hogy föntartsa a pogányság politikai fontosságát.

S ez és nem más volt czéljok a pogányság nyugati védelmezőinek, hol nem létezett egy iskola sem, millyen az athenaei volt, hol egy arany láncz átnyujtásával avattattak föl az elhunytak halhatlanságában hivők s az ujplatonismussal összekevert theurgicus tanok hivei. Róma, Milano, Bordeaux, Trier, Toulouse, Narbonne különböző iskoláiban még néhány tanitó előadta a pogány meséket, hogy bámultassa azok szépségeit; s midőn egyikök (Eugenius) a sors szeszélye által trónra emeltetett, azonnal bálványimádáshoz fogott, föllállitotta ujra a győzelem istennőjének szobrát, a Juli-Alpeseken átvezető utat Jupiter szobrával diszitette [4]) s hadseregének élén Hercules képe lengett.

Létök eléggé mutatja, hogy a győzelmeskedő kereszténység tartózkodott az üldözéstől, mellyben maga kezdetben részesült. Praetextatus, Simmachus és Libanius, habár nyilvánosan vallották a pogányságot, mégis a legfőbb hivatalokra juthattak s valamint maguk ugy övéik sem kényszerültek elhagyni vagy csak el is titkolni hitöket. Eunapius és Zosimus a kereszténységgel ellenkező szellemben irták történelmöket s a sophisták akadályozás nélkül hallatták bárgyu panaszaikat, hogy a sötétség elfoglalta a capitoliumot.

Ezen türelem mellett a kereszténység mégis annyira gyarapodott, hogy tekintetbe sem lehetett többé venni a hanyatló pogány vallást. Nem csak az alsó néposztályból csatlakoztak a keresztény

[1]) *Ep.* 43. l. 1.

[2]) *Dii patrii facite gratiam neglectorum sacrorum.* II. 7.

[3]) *Ep.* IX, 118. 119.

[4]) **Sz. Ágoston** *De civ. Dei* V. 26.

községhez, hanem a polgárság tekintélyes osztálya [1]) is kezdett megtérni. Julián üldözése, melly kis időre elnyomta a belső érzelmek külnyilatkozatát, visszahozta ama rugékonyságot, mellyet a jó ügy az akadályokból merit. A keresztények könnyü győzelme Görögország tehetlen bálványainak ismeti megjelenése fölött, csak növelte a püspökök hatalmát, kik mint megannyi hadvezérek nem csak a kereszténység terjesztésére hanem a sokistenség leküzdésére keltek s fenhangon követelték, hogy a társadalom szakitsa végre szét azon kötelékeket, mellyek a pogánysághoz füzik.

Benn azonban folyvást zavartatott az egyház az arianusok által a Jézus istensége fölötti kérdéssel, kiket a császárok majd védtek majd üldöztek a szerint mint környezetök alakult. Az arianismus székhelye Konstantinápoly volt, hol azt mind a fejedelmek mind a patriarchák védték s hol az a fecsegő körök napi ujdonságainak tárgyát képezte. Nem követhetjük előadásunkban az arianismus történetének fejlődését egyes részleteiben, de ha elgondoljuk, ha tekintetbe veszszük, hogy vallásunk a dogmatikai vizsgálatoknak a gyakorlatra s az örök üdvösségre való közvetlen alkalmazása miatt a legtökéletesb megegyezést kivánja még a látszat szerint tisztán speculativ dolgokban is, elképzelhetjük, milly zavarnak kellett uralkodnia, midőn a keresztény nyáj az egymással ellenségeskedő püspökök között megoszlott, kik nem elégedvén meg azzal, hogy egymást egyházi tekintetben megfeddjék, hanem még arra is törekedtek, hogy majd a hivek jó vélekedésétől, majd a hatalmasok kegyeitől egymást viszonyosan megfoszszák. Az udvar nem érdemesekkel, hanem a véleményeikhez szitó papokkal töltötte be a püspöki székeket; a nép pedig vagy más püspököt választott vagy üresen hagyva a templomokat a vidékre vonult; ha a hatóság közbe lépett, ellenállásra támadt, s ez erőszakoskodásokra, számüzetésekre s öldöklésekre adott alkalmat.

Az atyák.

A még mindig lételeért küzdő kereszténységben sokan uj dicsőséget arattak. A Szentatyák, kik az uj irodalmat alkotják, nem utánoztak, nem a létezni megszünt társadalmat vázolták s nem is valami eszményi soha nem létezett állapotot ecseteltek, hanem a tettleg

---

[1]) *Sexcentas numerare domos de sanguine prisco*
Nobilium licet, ad Christi piacula versas.
Prudent. V. 567.

létező társadalmat tárgyalták s irodalmuk a legfensőbb társadalmi azaz vallási eszméket képviselte.

Az atyák azelőtt csak a dogmát adták elő, nem lévén ki ellentmondana; mert a tudósok nem hallgatták, nem volt alkalmok a vitatkozásra. A tudósok azonban, akarva nemakarva csakhamar kényszerültek őket észrevenni s őket legalább rágalmazni, s itt kezdődött a Szentatyák azon feladata, hogy védelmezniök kellett a dogmákat a pogányok és bölcsészek ellenében, összehasonlitva azokat a régi tanokkal, hogy kimutassák, mennyivel fensőbbek az ujak s mennyivel megegyezőbbek a józan észszel. Nem állapodva meg a védelemnél, hatalmas védvekkel, csodákkal és jóslatokkal bizonyitják a keresztény igazságot s uj és mély eszméket fejtegetnek az isteni s emberi természet fölött. A logica és történelem fegyvereivel is megtámadják a pogányságot és a philosophiát, a mindenható fejedelmek előtt pedig nemes és szokatlan szabadsággal beszélnek.

Az ész szabályai s a classicusok szerint vitáznak, habár a szent iratokra támaszkodnak; csakhamar elvetik az ellenség szertáraiból vett fegyvereket s a hittel s az uj tudománynyal övezve, a tanok mélységeit kutatják s azok lényegét magyarázatokkal s értelmezésekkel fölvilágositják. A pogányokkal a keresztény igazságok felett vitatkoztak; az eretnekekkel, kik elfogadták a szent könyveket s az egy Isten létét, a szent iratok értelmezése felett folyt a vita. Természetes, hogy támadtak elágazások, hanem ebből mindinkább nagyobb világosság, uj nézpontok keletkeztek, mellyek a keresztény tanok összegét képezik.

Tévedne, ki a vita e különböző mozzanatait tekintetbe nem venné, mellyekben nem ellenkező hanem különböző lévén a czél, különböző a leküzdendő ellenség, a magyarázatnak s a szándéknak is nem ellenkezőnek, hanem különbözőnek kellett lennie. Ki várat ostromol, sánczokat és futóárkokat épit, de elfoglalva a várat, maga rontja le az ostromkészletet.

A ki tehát ugy hiszi előadni a keresztény vitákat, hogy egyszerüen elmondja az első századok hitét, felette neheziti a tárgyat. Az egyház szakadatlanul hiven önmagához a rábizott igazságokat mindig nagyobb határozottsággal fejleszté. A Szentatyák nem nyilatkoztak vagy csak tökéletlenül sok kérdés felett, mellyek tudnillik még nem voltak vita tárgyai s mellyeknél, nem történvén semmi viszszaélés, nem volt okvetlenül szükséges a szigor a kifejezésben.

A pogányság s eretnekség ellen nagy erélylyel küzdöttek a Szentatyák. Szent Athanáztól szent Ágostonig a lángelméknek egész

sora csodálatos mozgalmat idéztek elő a római szellemvilágban s az emberek itéleteiben. Nekik köszönhetni, hogy Nyugaton uj uralom világa nyilt, erősebb a kard hatalmánál; Görögország, a hódolás tespedéséből felocsúdva, nem éldeleg emlékein, nem hizeleg a hatalmasoknak, nem foglalkozik észficzamitó álokoskodásokkal, hanem a néphez fordul, nem hogy felizgassa szenvedélyeit s szítsa gyülöletét, hanem hogy igazságra oktassa s boldogságra vezérelje.

Szent Athanáz.

Athanáz, kinek tetteit láttuk már, megnyugodva hitén, nem fogott volna az iráshoz, ha az egyház szükségei nem parancsolják. Az első szent irók valóban nem tudományos érdekből határozták el magukat könyveik irására, sem hogy logikai vagy ékesszólási tehetségeiket megkisérelják vagy nézeteiket s meggyőződéseiket fejtegessék, hanem azért léptek föl, hogy meggyőzzenek, tanitsanak, czáfoljanak. Nem lehet tehát Athanáz irataiban fényes ékesszólást találni, mert czélja meggyözni és nem tetszeni; nem is rendszeresen adja elő a hit tárgyait, nem is mesterileg czáfol, hanem csak a dogma néhány pontját tárgyalja vonatkozással a kereszténység lényegére. A seleuciai és riminii zsinatokról irt könyvében föltünteti az arianusok állhatlanságát, fölhozva azon érvet, mit ujabb időben Bossuet „Des Variations“ czimü müvében olly fényes eredménynyel magáévá tett. Ismételve állitja, hogy legjobb szigoruan és föltétlenül az Isten szavához ragaszkodni s hogy döreség az emberi észszel tulszárnyalni akarni a legmagasb értelmet. Nem semmisiti meg az észt, hanem arra korlátozza, hogy az eszmék összefüggését fölfogja, a nehézségeket megoldja s egyes helyeket az egyetemes fogalom értelmében megmagyarázzon. Mindezekhez szükséges mindenekelőtt az erény, ezért mondja: Valamint a ki a napba akar nézni, előbb ki kell törölnie szemét, ugy a ki föl akarja fogni az Isten bölcseségének értelmét, előbb tisztitsa meg lelkét[1]).

Aranyszáju szent János. (344—407.)

Aranyszáju szent János, kihez buzgóságra kevesen, ékesszólásra pedig senki sem hasonlitott, Antiochiában nemes szüléktől származott, Libaniustól tanult, ki bámulva tehetségeit fájdalommal mondá: „Neki hagytam volna iskolámat, ha el nem ragadják a keresztények.“ Utálva a rhetorok hiuságát s a forum hamis okoskodásait visszavonult s a tudományoknak szentelte magát. „Midőn megtudta anyám,

[1]) De Incarnat.

ugymond, hogy elvonulok, kezeimnél fogott s szobájába vezetett, hol maga mellé ültetett az ágyra, mellyen nekem életet adott, s elkezdett sirni, azután beszélt; de szavai keserübbek voltak könyeinél.“ Megemlitve, hogy a kor és nem gyöngeségei mellett mennyi veszélynek van kitéve a fiatal özvegy, ekkép folytatta: „Fiam, ennyi nyomor között egyedüli vigaszom az volt, hogy arczvonásaidban kedves férjem képét szemlélhettem. Ezen vigasztalásom voltál már akkor, midőn még csak gagyogtál, mi olly nagy örömet szokott a szülőknek okozni. Nem emésztettem föl örökségedet, mi annyi árvával történik, s mégis semmit sem mulasztottam el, hogy sajátomból is pótolva állásod fényét fentartsam. Ezt nem szemrehányásképen mondom, hanem hogy ne tégy ismét özvegygyé. Ezen egyetlen kegyért esedezem. Fiatalok nagy kort remélhetnek, nekünk öregeknek csak a halál van hátra; várd be tehát legalább halálomat, melly nem késhetik. Ha eltemettél s hamvaim atyádéi mellett pihennek, akkor utazhatol, sőt a tengerekre is szállhatsz; senki sem fog akadályozni; de mig élek, oh türd jelenlétemet, ne únd meg az életet velem s ne haragitsd magad ellen az eget, midőn azt sanyargatod, ki téged soha sem bántott meg.“

A fiu, ki e szavakban anyja egész szivét tárja elénk, bizonyára mélyen érezte azokat; azonban az emberi érzelmeknél erősebb szózat az Ur csatáira hivta föl őt. Utazási szándékáról lemondott s visszavonult a remeteségekbe, mellyeket az ajtatosság a zajos Antiochia közelében is tudott magának alkotni; a magányélet védelmére és dicséretére egy munkát irt, mellyben azt állitja, hogy a szerzetes keresztény pilosophiájával magasabban áll, mint a fénytől és diestől áradozó fejedelem.

Itt megtudva, hogy barátjával Vazullal föl akarják szentelni, minthogy erre méltatlannak tartotta magát, elrejtőzött, Vazulnak mit sem szólva, hogy szándékaiban meg ne zavarja. Vazul, szándéka ellenére, fölszenteltetvén, panaszkodott barátja eljárása felett s azt csalásnak s hazugságnak nevezte. Aranyszáju sz. János önigazolásaul „Értekezés a papságról“ jeles munkát irt, mellyben a személyes védelemtől a szent hivatal általános fontosságára emelkedik s ennek fenségéről s a vele járó kötelmekről nézeteit fejtegeti [1]). Mig egyrészről a nagyravágyás ármányokhoz folyamodott s a fejedelmek s párthivek kegyeit vadászta, másrészről azt lehetett tapasztalni,

[1]) Vigyázva s egyéb tanaival összevetve kell az első könyvet olvasni, mellyben azt állitja, hogy jó czélra hamisággal is lehet élni.

hogy a tulzott alázatosság a papi szolgálat alól magát kivonni ügyekezett. Ambrus, Vazul, Ágoston csak kényszeritve lettek papokká; Gaudentius csak a kiközösités fenyegetése folytán fogadta el a bresciai püspökséget; némelly remete megcsonkitotta tagjait, hogy elkerülje ezen dicsőséget. Afrikában pedig büntetést szabtak az olly egyházi személyre, ki vonakodott fölvenni a rendet.

Aranyszáju szent János sem tudta meggátolni, hogy föl ne szenteltessék Flavián antiochiai püspök által. Nagyszerü tevékenységet fejtett ki a szónoklat terén, s számos és ragyogó beszédet tartott az eretnekek ellen, az erkölcstanból vett eszmék felett, majd a buzditó dicséret, majd a vigasztalás képezte beszédeinek tárgyát. Hetenkint többször prédikált; reggel az isteni szolgálat előtt, ollykor viradat előtt, hogy a nép munkájában akadályozva ne legyen, nagyböjtben pedig este. Nemcsak a keresztények, de zsidók s pogányok is olly nagy számmal hallgatták szent beszédeit, hogy e miatt panaszkodott is [1]), nem egyszer meg kellett tiltania a tapsot, mellyre hallgatói ragadtattak. Legtöbbnyire készületlenül beszélt, lelkesedésre bizva magát. „Végtelen és talán példanélküli beszédfolyamba merültem, nem birván uralkodni lelkem tüzén, melly a szavakkal nagyobbodott. De ez a ti hibátok, mert tapsaitok és felkiáltásaitok által félrevezettetek. A kályha tüze kezdetben alig ég, nem világit, de mihelyt szellő éri, életre kap, lángol és világit. Ép ugy a hallgatók szaporodása és folyvást növekedő részvéte folytán öregbedett lelkesedésem, tulléptem a határokon, s a tetszés, mellyben részesült előadásom, akaratom ellenére arra vitt, hogy a tárgy gazdag voltán kalandozzak [2])."

Fölszólitva, hogy a pogányok ellen beszéljen, ekként válaszolt: „Tenni fogom, mihelyt nem lesz többé megtériteni való keresztény." Ezek iránt azonban forró és önodaadó szeretetet tanusitott. „Ti vagytok, atyám, anyám, testvéreim, gyermekeim, mindenem; örömet s bánatot is csak annyiban érzek, a mennyiben benneteket illet. Ha számot sem kellene adnom rólatok, mégis vigasztalhatlan lennék, titeket elveszni látva, mert az atyát sem vigasztalja az, hogy mindent megtett gyermeke megmentéseért. Üdvözülök-e valaha, vagy elkárhozom, afelett nem aggódom annyira, mint azon, hogy ti mindnyájan, egyet sem véve ki, majdan üdvözüljetek, hogy mindnyájan s örökre boldogok legyetek. Ez szükséges és elégséges is az én boldogságomra.

---

[1]) Maga mondja (*Hom. 59*), hogy néha 100,000 hallgatója volt.

[2]) „*Hogy nem az ördögök vezetik a világot*" czimü értekezés.

Nem bánom, akármi módon, csakhogy üdvözüljetek. Ki beszédeimen csodálkoznék, az nem tudja, mit tesz az, atyának lenni“ [1]).

A gazdagokhoz ekképen szólt: „Ti azt gondoljátok, hogy nekünk kegyeket osztotok, ha hallgatjátok azt, mi az üdvösségre vezet. Talán a gazdagság, vagy selyem ruha tesz büszkévé? Nem tudjátok, hogy a selymet férgek fonják, barbárok szövik, s viselik egyaránt tolvajok, szentségtörők és kéjhölgyek? Gondoljátok meg, milly fölfuvalkodottság ez! Tekintsétek lényetek alacsonyságát; csak por, hamu és füst vagytok! Parancsoltok ugyan sokaknak, de azért magatok a szenvedélyek rabjai vagytok!“

A papoknak munkás buzgóságot kötött szivökre, s intette, hogy kerüljék a gazdagok asztalait, ne tartsák maguknál az ugynevezett Agapete szüzeket azon ürügy alatt, hogy segélyezzék ha szegények, s vezessék ha gazdagok; a szüzeket figyelmeztette, hogy a tisztaság nem csupán a bünök kerülésében, hanem a világi dolgok tökéletes elhagyásában áll. Az özvegyeket böjtölésre lelkesitette s intette, hogy hagyjanak föl a fürdőkkel s egyéb fölösleges dolgokkal, s hogy inkább ismét férjhez menjenek, mintsem erkölcstelen életre s fecsegésekre vetemedjenek. Ohajtotta, hogy minden házban egy kis kóroda legyen, s hogy a Konstantinápolyban lakó 100,000 keresztény gondoskodjék a szegényekről is, kiknek száma ötvenezerre rugott, ez leendett nézete szerint a legjobb mód, hogy a városban többé egy pogány se maradjon. Leginkább ostorozta földieinek a circus és szinház iránti korlátlan szenvedélyeit. Antiochia az ő ékesszóló ajkairól hallotta a panaszt fényüzési szenvedélyei ellen, mellyeket nem vetközött le a pogánysággal, hallotta panaszát cedrus és porphir palotái, a szolgák és heréltek csapatai felett, kiket főrangu hölgyek magukkal hurczoltak. Ostorozta a pogány bölcsek gögjét, kik hosszu szakállal s köpenynyel és nagy botjaikkal a porticusok alatt kevélykedtek, nemkülönben azon babonaságot, melly szerint habár a kereszténységre tértek, még mindig augurokhoz és büvészekhez folyamodtak, amuletteket viseltek, ezer számra rabszolgákat tartottak, kikkel a régiek módjára viszaéltek.

Szemrehányásait kiváncsian hallgatták s világiasan megtapsolták, alig lett azonban vége az isteni tiszteletnek, azonnal futtatásra vagy mulatságokra siettek.

Ezen rohanó élvvágyat szent Chrysostom a jótékonyságra ügyekezett irányozni, mellyet olly révpartnak tartott, melly keblébe fo-

[1]) *Hom. 3. in Acta.*

gadja a hajótörést szenvedetteket, bárhonnan jöttek legyen. Illyen volt Ábrahám, ki szivesen fogadta a három idegent, nem kérdezve kilétöket, elegendő volt tudnia, hogy megszorultak; a szerencsétlenben, mondá, az emberi természetet kell tisztelnünk, nem cselekedeteinek vagy vallásának érdemét[1]). Midőn a konstantinápolyi patriarchatusi méltóságra emeltetett (398), kijavittatá egyházait, némelyeket megnagyobbittatott, s az elszakadtakat ügyekezett az egyház kebelébe visszatériteni. Számkivetésben halt meg, mert hivatalához hiven kárhoztatta Eudoxia császárnő erkölcstelenségét.

Nazianzi szent Gergely.

Nazianzi Gergely a nazianzi vagy diocaesareai püspök fia volt. A tudományok iránti szenvedélyénél fogva tanulmányai folytatására előbb palaestinai Caesareába, aztán Alexandriába küldetett s végkiképzése végett később Athenbe, melly a közvélemény szerint az ékesszólás szinhelye volt. Itt találkozott Vazullal, kinek tiz fiatalabb testvére közöl Péter sebastei, Gergely nyssai püspök volt.

Szent Vazul.

Pontusból, hová az üldözések elől ősei menekültek, Vazul Caesareába küldetett iskolákra, onnan Konstantinápolyba, végre Athenbe, hol fiatal kora daczára komoly és férfias magaviselete által tünt ki, kárhoztatva a polgárok és fiatalság vitázási dühét, kik a fiatalság hevével szomjazva és csodálva a tudományt, nyugtalanul keresték az igazságot s azt fanatismussal védelmezték, pártjokat fogva tanitóiknak, mint a hivek püspökeiknek, vagy a circus népe a futtatóknak. „Athenben, (beszéli nazianzi Gergely) az iskolák lármás amphitheatrumhoz hasonlitanak, hol a föltüzelt nézők porban mozognak, kezeikkel hadonáznak utánozva a futtatók mozgásait, a levegöt lármájokkal eltöltik, ujjaikat kiterjesztik, mintha ez által a futók légzését akarnák jobban elösegiteni, s habár távol állnak, ezt biztatják, amazt késleltetik, s minden felett itéletet mondanak. És ki teszi mind ezt? ama csöcselék, mellynek nincs mit ennie sem. Ime, illyenek az athenei tanulók mestereikkel s azok versenytársaival. Valamelly iskolához szegödve legfőbb gondjok, hogy a tanulók számát s a tanitó hasznát szaporitsák, mindegy, hamindjárt a legesztelenebb s legilletlenebb eszközökkel is; elfoglalják az utakat, utczákat, kapukat, az egész tájékot s minden a vidékről a városba vezető utat, s mihelyt valamelly tanuló Attica földére lép, azonnal elfogja, a ki vele találkozik. A látvány félig komoly, félig nevetséges; az ujonczot elvezetik

[1]) *Opera* t. V. p. 51.

valamelly kedves barátjokhoz vagy valamelly kedvencz sophistához, hol élczekkel és szőrszállhasogatásokkal faggatják, hogy kislelkűvé tegyék, s ezen megrohanásnál tünik ki, a nyert nevelés szerint, szellemének s jellemének ereje. Ki az eljárást nem ismeri, megijed vagy megbántva érzi magát, ki pedig tudomással bir róla, azt mulattatja, miután a fenyegetés sokkal nagyobb, mint a bekövetkező rosz. Az ujonczot azután a fürdőbe viszik, páronkint kisérve az utczákon át. Oda érve, mintha a fürdőház különben nem is nyilnék meg, lármáznak s verik az ajtót, hogy megfélemlitsék az ujonczot. A fürdőben végre felszabadul s amint onnan kilépett, felavatottnak tekintetik s elfoglalja tanulótársai között az őt megillető rangot“ [1]).

Vazul hálás barátsággal ragaszkodott Gergelyhez, mivel megkimélte öt ezen lármás és illetlen jelenettől. „Istentől s a tudományszomjtól Athenbe vezéreltetve, (mond emez), mint két folyam, melly hosszas csavargás után együvé ömlik, egyesült lelkesedéssel karoltuk fel az emberek között irigylett jót, a tudományt; de a gyülölséget mi nem ismertük. Vitáztunk, nem hogy az elsőség dicsőségét elnyerjük, hanem hogy arról lemondhassunk. Mint két testben egy lélek, közös foglalkozásunk volt az erény gyakorlása s az örök élet reményeinek való élés, visszavonulván a földiektől még mielőtt e világot elhagytuk volna [2]). Olly ifjak között élve, kiket koruk és hajlamaik a kihágásokra vonzottak, mi csendesen töltöttük napjainkat, hasonlag azon forráshoz, mellyről állitják, hogy a sós vizek hullámai között is megtartja édességét.[3]) Szivesebben foglalkoztunk a komoly tudományokkal, mint a csupán csak kellemesekkel, mert ez utóbbiak nem csak az erények, de egyszermind az ifjak könnyelmüségének forrásaul szolgálnak [4]). Csak kétféle időt ismertünk, a templom és a tanulás idejét.“

Vazul nagy előmenetelt tett a grammaticában, az ékesszólástanban, a szemléleti és gyakorlati bölcsészettanban, valamint a dialectica finomságaiban, nemkülönben kitünt a csillagászat, mértan-, számtan- és gyógyászatban. „Ámde elérkezett a válás ideje s a pillanat, mellyben utoljára beszélnek a jóbarátok, egymásnak istenhozzádot mondanak, megölelik egymást és sirnak; lehet-e jóbarátokra nézve,

---

[1]) Halotti beszéd szent Vazul fölött.

[2]) Ugyanott.

[3]) Életéről irt költeményében.

[4]) *Μαθημάτων δε ού τοῖς ἡδιστοις πλέον, ἡ τοις καλλιστοις εχαιρομεν επειδή καντεῦδεν ἐστιν, η πρός αρετην τυπουσδαι τοῦς νεους, η πρός κακιαν.*

kik Athenben együtt nevekedtek, keserübb, mint elválni egymástól s megválni olly kedves várostól [1])?“

Haza érve a fölött tünödött, milly állást válaszszon magának. Kedve volt Illést és Jánost utánozva a pusztába vonulni, de ez nem látszott alkalmas helynek a szentirás és Szentlélek fényteli tanai értelmének tanulmányozására. „Azok, kik nyilvános életet élnek, másoknak használnak, önmaguknak nem, ezerféle bajba keverednek, édes nyugalmok oda van, folytonos izgalmak háboritják. Kik egészen visszavonulnak a társadalomtól, nyugodtabban élnek, s gondoktól ment lelköket az elmélkedésre irányozzák; de csak maguknak szolgálnak s életök kevésbbé szomoru, mint kemény. Én középutat választottam, a mennyiben a remetékkel elmélkedem s a világiakkal hasznos akarok lenni.“

Néhány per folytatása után, mi szokásos előkészület volt azokra nézve, kik államhivatalt akartak viselni, kizárólag a keresztény bölcselemnek szentelte magát, önkénytesen szegénynyé lett, s azon szent férfiak felkeresésére indult, kik Egyiptomban, Syriában s Mesopotamiában laktak, hogy elsajátitsa szigoru életmódjok titkát s utánozhassa öket. Macrina nővére már egyesült pontusi Iborában több jámbor s ájtatos növel, kikkel teljes egyenlőségben élve csak égi dolgokkal foglalkoztak, dicsőitve szent énekek zengedezésével választott jegyesöket, Jézust. Innen nem messze egy vadonban telepedett le Vazul, mellyet tiszta lelkének öszinteségével s az iskolára való visszaemlékezéssel ir le. „Elvesztvén reményeimet (irja Gergelyhez), vagy inkább a rólad szött álmokat (mert a remény az ébren levő álma), Pontusba jöttem keresni nekem való életet, s hála Istennek, találtam is hajlamaimnak megfelelő menhelyet. Amiről gyakran álmodoztunk ketten, nekem immár valóságban megadatott. Egy magas hegy ez, sürün benőve fákkal, északon üde s tiszta forrásoktól öntözve; a hegy tövénél az erdőségektől védett, a magasból csergedező patakok által öntözött termékeny róna terül el. Calypso szigete ehhez képest semmi, habár Homer mindenek fölött magasztalta is. Tartozkodásom helye két nagy völgyre oszlik, s egyik oldalon a szikláról rohanó folyó futásával folytonos és csak nehezen legyőzhető korlátot képez; a másikon pedig minden átkelést elzár a hegység oldala, mellyről a völgygyel csak nehéz ösvényeken lehet közlekedni. Az egyetlen bejárásnak mi vagyunk urai. Lakásom egy magas szikla

[1]) *Οὐδεν γαρ ουτως ουδενι λυπερον, ως τοις εκειθε συννομοις, Αθηνων και αλλήλων τεμνεσθαι.*

legemelkedettebb csucsán van, honnét elém tárul az egész völgy s szemlélhetem a folyó futását, melly sokkal hálásabb irányomban mint a Strymon az amphipolisiak iránt. Mit mondjak az egészséges, füszeres levegőről, mellynek a folyók üdeséget kölcsönöznek? Mások csodálnák a virágok sokféleségét, a madarak énekét, de nekem nincs minderre időm; a mi nekem legkedvesebb, az, hogy azon javak mellett, mellyeket ezen hely bőségesen szolgáltat, megtaláltam a legkellemesebbet, a nyugalmat. Nem csak a város zajától ment e hely, de látogatói sincsenek, kivéve ha néha egy-egy vadász egyesül velünk, mert e nagy vadonban ha nincsenek is medvék és farkasok, mint a mi hegyeinkben, de vannak szarvasok, zergék, nyulak s más hasonlók. Bocsáss meg tehát, ha e menhelyre vonultam; Alcmaeon is megállapodott, midőn megtalálta Echinades szigetét."

Ezen remeteségben behozta a zárdai életmódot, mellynek szabályait Gergely barátjához intézett leveleiben leirja s hová őt többen követték.

Később mind Gergely mind Vazul akaratuk ellenére papokká lőnek, midőn a Julián által üldözött egyháznak buzgó, tudós és ékesszóló szolgákra volt szüksége. Ezen császárnak uralkodása alatt, ki Athenben iskolatársuk volt, elrejtőzve éltek, nem annyira üldözéseitől tartva, mint inkább hizelgéseitől félve. A császár tényleg minden ügyességét fölhasználta, hogy Gergely fivérét Caesariust magának megnyerje, ki az udvarnál hivatalt viselt, azonban fivére sürgetéseire az udvart odahagyta, kijelentvén a császár előtt, hogy keresztény. Julián azt mondta, hogy nem akarja őt a vértanusággal megtisztelni.

Vazul erénye és lángelméje a szerzetesi élet csendjében maradtak volna, ha lelkismereti dolognak nem ismerte volna elvállalni a caesareai érsekséget Cappadociában, az ő hazájában (370). Ő megtartotta ezen magas állásában is a főpapok között már ritkává vált egyszerüséget. A szenvedők atyja, a hitben rendületlen, a jótékonyság gyakorlásában fáradhatlan volt; idegenek és szükséget szenvedők számára egy nagy menhelyet épittetett, melly nagyságára városnak is beillett volna; gyárakat és iskolákat állított s szépitette Caesareát, mig maga kenyérrel és főzelékkel táplálkozott. Jótékonysága, melly miatt őt az „alamizsna szónoka" czimmel tisztelték meg, mindenkire kiterjedt vallászkülönség nélkül; ezen türelmesség azonban nem lankasztotta vallási buzgalmát. A milly gyönge volt testben, épolly élénk szellemileg, folytonosan prédikált s látogatta hiveit. Midőn Valens a babona büntetésének ürügye alatt kegyetlenkedni kez-

dett, Vazul ellenszegült biztosainak, s ezek egyike által fenyegettetve, ekkép szólt: „Mit féljek? Kincseim elvesztését féltsem-e? Nincs egyebem ruháimnál s könyveimnél. A halált féljem? Csak az örök életet becsülöm. Számkivetéstől féljek? Hazám ott van mindenütt, hol Istent imádják.“ A helytartó azon megjegyzésére, hogy még senkisem merészelt ellene igy föllépni, ezt felelte: „Azért, mert még nem akadtál püspökre.“ Midőn meghalt, zsidók és pogányok egyaránt siratták a keresztényekkel, mint mindnyájok atyját, s temetésén olly nagy volt a tolongás, hogy több embert agyonnyomtak.

Gergelyt a sasimai püspökséggel ruházta föl, ki bár erényekben és ajtatosságban gazdag, mégis azon emberi gyarlósággal birt, hogy elégedetlen volt, midőn látná, miszerint olly szerény működési kör nyilt csak számára egy szegény faluban, holott tudatával birt annak, hogy tehetsége s buzgalma nagyobbszerü hatáskörre van hivatva; azonban nemsokára atyja meghalálozván, elnyerte a nazianzi püspökséget (376) s néhány hónap mulva az orthodoxok által a konstantinápolyi metropolitaságra meghivatott, kik az arianusokkal kemény harczot vivtak.

Az eretnekekre lesujtó volt illy hatalmas ellen megérkezése, ki mig egyrészről a doctrina terén harczolt ellenök, másrészről szerény egyszerüségével czáfolta fény után sovárgó nagyravágyásukat. Mindent elkövettek tehát, hogy meggátolják az orthodoxokat, miszerint egy magán kápolnában egyesülhessenek; sőt erőszakkal be is törtek oda s a bántalmazásokat vérontással tetézték. S mit tőnek a katholikusok? A megszentségtelenitett templomocska köveit darabonkint elhordták s a Bosporus másik partján ujra felépitették; a mint azonban a béke ismét helyreállott ugyanazon módon a köveket visszahordták Konstantinápolyba s ujra fölépitvén a kápolnát régi helyén, elnevezték Anastasiá-nak azaz ujból föltámadottnak.

Az arianusok elleni edictum.

Ez időtájban történt (380), hogy Theodosius császár sulyosan megbetegedvén, Acholius püspök által megkereszteltette magát, kinek eszközlése folytán a következő rendeletet bocsátotta ki (febr. 28.): „Akaratunk, hogy a mi mérsékelt és kegyelmes kormányunk alatt élő nemzetek állandóan azon vallást kövessék, mellyet szent Péter hirdetett a rómaiaknak, melly hű hagyományban maradt fenn, s mellyet most Damasus pápa és Péter alexandriai püspök, ezen apostoli szentségü férfiu vall. Az apostolok előadása s az evangelium tanitása szerint hiszszük, hogy az Atya, Fiu és Szentlélek egy Isten, egyenlő fölségü Szentháromság. Fölhatalmazzuk azokat, kik ezen

hitet vallják, hogy magukat keresztény katholikusoknak nevezzék, s minthogy a többieket dőréknek tartjuk, kiket az eretnek gyalázatos nevével illetünk, megtiltjuk nekik, hogy gyüldéiket ezentul egyházaknak nevezni merészeljék. Az örök igazság kárhozatán kivül várhatják még azon szigoru büntetéseket is, mellyeket isteni bölcseség által vezetett hatalmunk reájok mérni jónak fogja látni" [1]).

Meggyógyulván a császár s a harczból visszatérvén, magához hivatta Demophilos konstantinápolyi arianus patriarchát s felszólitotta őt, hogy vagy fogadja el a nicaeai hitvallást vagy hagyja el székét. Ő ez utóbbit választotta s számkivetésbe ment. A száz templom átadatott a katholikusoknak; a császár maga vezette Gergelyt diadalkisérettel a szent Zsófiáról czimzett templomba s őt az érseki székbe helyezte; elővigyázatból azonban néhány hadcsapattal vette magát körül, olly félelmes volt az arianus párt.

Második egyetemes zsinat.

Theodosius a botrányos meghasonlásnak véget vetendő, kijelenté, hogy a tévedésben makacsul megmaradó püspököket és papokat hivatalaikból elmozditja; mi csakugyan megtörténvén minden nyugtalanság s vérontás nélkül helyreállt Keleten az igaz hit. Ennek megerősitésére s megszilárditására egybehivatott Konstantinápolyban a második egyetemes zsinat (381. máj.), melly egész terjedelmében megerősitette a nicaeai hitvallást s azt egyes pontjaiban bővebben kifejtette, a támadt eretnekségek megczáfolására [2]).

Ezen zsinat fegyelmi canonjai között a legnevezetesebb az, melly a konstantinápolyi püspöknek rangelsőséget ad a római fölött, azért mert a birodalom székhelye Konstantinápolyba tétetett át; minthogy azonban ez a rangelsőségen kivül még jogfelsőbbséget is követelt magának, ebből számos botrány és viszály keletkezett, mellyeket sem büntetések, sem kiközösitések nem tudták megszüntetni.

---

[1]) Cod. Theod. XVII. l. 11. *Cunctos populos.* Beszélik, hogy *Amphilochius*, iconiumi püspök, egy napon a császárnál megjelent, midőn ez kevéssel előbb augustussá kinevezett fiával *Arcadiussal* teljes diszben a trónon ült; a püspök a császár előtt tiszteletteljesen meghajtván magát, fiát bizalmasan köszönté, mint közönséges gyermeket. A császár megboszankodván e felett, parancsot adott, hogy a főpapot azonnal kergessék ki, mire ez ekképen kiáltott föl: „Épen igy fogja Isten elüzni azokat, kik az Atyát tisztelik, a Fiutól azonban megtagadják a hasonló hódolatot." Ezen meglehetősen nyers parabola nagyon tetszett a császárnak. **Sozomenos**, VIII. 6, **Theodoret** V. 16.

[2]) Jelen volt 150 püspök. Az ott szerkesztett symbolum a misénél mindennap olvastatik.

Gergely ezen méltóságában is megtartotta előbbi egyszerüségét, a nagyokkal csak akkor közlekedett, midőn őket a jótékonyság gyakorlására sürgette; s ha ollykor a császári asztalhoz hivatalos volt, zavarba hozták a hosszas szertartások, ki csak egyszerü élethez s őszinteséghez volt szokva. Az egyházi s világi tudományokban nagy jártassággal birván, az eretnekeknek félelmetes ellensége volt, kik ellen mindig saját fegyvereikkel küzdött, azonban a milly rendithetlenül szilárd, épolly méltányos volt mindig; nem sértegetett, nem bántalmazott senkit, de nem folyamodott soha hazugságaikhoz sem. Midőn szelidek vagyunk mint Krisztus, legjobban bizonyitjuk, hogy érte harczolunk [1]).

Nyáját megmentette azon büntetésektől is, mellyekkel egy lázadás miatt fenyegetve volt. Egybegyüjtvén őket reményt öntött beléjök s bizalmat, megigérte, hogy sorsukban osztozik, s az őket büntetni jött római kormányzóhoz ezen szavakat intézte: „Jóságot ajánlj föl az Urnak, ez előtte a legkedvesebb ajándék s neked is leghasznosabb. Ne tántoritson el a jóságtól s kegyességtől semmi, sem a körülmények, sem a császár haragjától való félelem, vagy a nagyobb méltóságok elnyerésének reménye, sem a hatalmi dölyf; készitsd el magadnak előre az égi kegyelmet azon időre, midőn szükséged leend reá. Tedd meg Istenért azt, mit neked ő visszaadand.“

Azonban Gergely sem szabadulhatott az irigység elől, s midőn látta, hogy megválasztatása egyenetlenségre szolgáltathatna okot, önként lemondott. Egybegyüjté hiveit, elmondá nekik az ő állhatatossága miatt irigykedő nagyravágyók ármányait s azok támadásait, kik szemrehányásokkal illették őt s bünül rótták föl neki, mert lakomákat nem rendezett s nem öltözködött ugy mint a consulok és tábornokok. „Isten veled Anastasia egyházam, mellynek nevet ajtatosság s jámborság kölcsönzött; te voltál közös győzelmünk diadali jelvénye, te az uj Silo, hol a szent frigyszekrény negyven évi vándorlás után a pusztában megpihent; Isten veled dicső templom, legujabb nyereményünk, mellyet Krisztus olly nagy sokasággal megtöltött; Isten veled apostolok csoportja, te égi gyarmat, melly küzdelmeimben nekem példánytükörül szolgáltál; Isten veled püspöki szék, te megirigyelt és veszélyekkel tölt trón, mellyet a főpapok bölcsesége, a papok erénye diszit; Isten veletek mindnyájatokkal, ti az Urnak szolgái, kik az Ur asztalához siettetek, midőn ő hozzánk leereszkedett; Isten veletek kedves zsolosmák, jámbor öregek, tiszta

[1]) *Carmina* p. 737; *Orat.* XLII. 13.

szüzek, szerény asszonyok, árvák és özvegyek, s ti szegények, kiknek szemei Istenhez s felém forditvák; Isten veletek ti menhelyek, hol Krisztus olly szivesen lakott, s mellyekben gyöngeségem gyámolitást talált; Isten veletek, kik szerettétek hallgatni beszédeimet s tömegesen tódultatok ide, kiket nem egyszer láttam szavaimra fölbuzdulni; Isten veletek korlátjai e szószéknek, mellyek olly gyakran voltatok kénytelenek engedni a szent beszédeim hallgatására tóduló tömeg előtt; Isten veletek földnek királyai, királyi paloták, királyok szolgái s udvarnokai, kik, megengedem, hűk vagytok uraitok, de legnagyobb részt hütlenek Isten iránt; tapsoljatok, emeljétek egekig az uj szónokot; az ajk, mellynek szavai visszatetszettek, elnémult . . . Isten veled Krisztusnak kedves városa, e bizonyitványt adom neked, habár buzgóságod nem mindig felelt meg a szent tudománynak; közeledjél az igazsághoz, s javitsd magadat, hamindjárt későn is. Isten veletek Kelet és Nyugat, mellyekért harczoltam s mellyek által elnyomattam . . . De különösen Isten veletek angyali őrei e templomnak, kik ótalmaztátok jélenlétemet s ótalmazni fogjátok számüzetésemet. Imádlak Szentháromság, dicsöségem és gondolatom. Oh, hogy hitedben megmaradjon e nép, tartsd meg e népet s add, hogy halljam róla, miszerint napról napra növekszik erényben és bölcseségben. Fiaim, őrizzétek meg e szent hagyományt s emlékezzetek reám számüzetésemben.“

Visszatért munkás magányába, hol egy kertecske, egy forrás s néhány fa árnyéka ellátták őt mindazon élvezetekkel, mellyekre szüksége volt; böjtölt és imádkozott; ágya egy gyékény volt, takarójaul egy durva zsák szolgált; öltözete egyszerü tunicából állott, mezitláb járt, tüzet nem rakott, a vadon állatain kivül más élő lény nem volt körülötte. És mindezek daczára, még a legmagasb korban sem sikerült neki teljesen a testet elnyomni, a miért meg is vallja maga, hogy bár testileg tisztának, de gondolatban szüznek nem mondhatja magát. Ezen vallomást teszi le költeményeiben, mellyek egyedüli üdüléseül szolgáltak a magányban, mellyeket ő mindazáltal nem csak mulatságnak, de inkább bünbánatnak tekintett, a mennyiben a költészet reá nézve nagy nehézségekkel járt, e mellett czélul tüzte ki magának, hogy költeményeit a pogány irókéival szemben példányképül állitsa föl. Kilenczven éves korában halt meg. Azok, kik méltányolni tudják szándékunkat, melly bennünket történelmünk irásánál vezet, nem fogják nekünk rosz néven venni, hogy mi az igazság ezen s több más harczosainál hosszabb ideig mulatunk, mint ezt a világ nagyai s az ugynevezett hősökre nézve tenni szok-

tuk. Az emberek ismeretét a különféle korszakokban nem szerezhetjük meg magunknak jobban, mint ha ezen nagyszerü s nagylelkü tanitók munkáinak s eszméinek bövebb szemléletével foglalkozunk.

Nyssai szent Gergely. (330—400.).

Gergely, nyssai püspök, Vazul testvére, lelkesen elömozditotta a katholikus egyház ügyét az eretnekek és szakadárok ellen; kibékitette a palaestinai és afrikai egyházakat; a második egyetemes zsinatnak ő volt egyik vezetője, s az „atyák atyja“ tiszteletczimmel ruháztatott föl. Nem olly mély elméjü, mint testvére Vazul, vagy nazianzi Gergely, kedvelte a magányt s bölcselemmel foglalkozott; irt a sorsról, a lélekről, a föltámadásról, mire azon kételyek folytán indittatott, mellyeket nővére Macrina a test föltámadását illetöleg eléje terjesztett s mellyek szent Vazul halála alkalmából őt is megszállották.

Szent Jeromos. (331—420.).

A keletiek s nyugatiak között mintegy kapcsot képez szent Jeromos. Nemes szüléktől származván, Sztridonban Pannoniában születetett, Rómában Donatus, Terentius magyarázója és Victorinus rhetor által neveltetett. Mint maga bevallja, a nagy világváros romlottságával s müveltségével annak bünebe merült, mignem azok iránt undorral eltelve a keresztény egyház kebelébe tért s a vallásban összpontositotta azon buzgalmat, mellynek hevét előbb szenvedélyeinek kielégitésére fecsérelte. Egész hévvel a tanulmányoknak adván magát, sajátkezüleg egy egész könyvtárt szerzett össze magának s ezen czélból távolibb országokat is fölkeresett. Keleten utazván s tanuja lévén az ottani vitáknak, mellyek a kedélyeket izgatták, magányba vonult Syria és Arabia határán, hol a szent remeték Thebaisa volt; itt sanyargatta testét imák közt s a zsidó nyelv tanulásával töltvén idejét; itt élvezte a magány férfias élveit, mellyek mint mondja „Krisztus virágaival diszitvék s távol vannak a város füstös börtöneitől.“

Azonban a töredelmes remeteség sem volt képes elfojtani élénk képzelödéseit. „Oh hányszor képzeltem magam ezen, a nap sugaraival aranyozott pusztákon, Róma gyönyörei s élvei közé. Lelkem keserüségbe merülve, zsákba öltözött, törödött testtel s naptól barnitott arczczal, mint valami szerecseny, ott ültem magányosan s keservesen sirtam, s ha végre akaratlanul is erőt vett rajtam az álom, a puszta földre rogytam. S én, ki a pokoltóli félelem miatt kárhoztattam magam ezen, kigyóktól és tigrisektől lakott börtönre, mégis hányszor repültem képzeletemben a római leányok tánczoló sere-

gébe. Arczom megaszott a böjtöktől s testem mégis vágyaktól égett; a fagyos tagokban, az idő előtt elhalt testben a szenvedélyek tüze lángolt. Illyenkor mindentől elhagyatva Krisztus lábai elé borultam s könyeimmel nedvesitém; többször éjjel nappal imádkozva vertem mellemet, mig Isten vissza nem adta lelkem nyugalmát. Még czellám menedéke is zavart, mert ezt gondolataim bünrészesének hittem. Fölháborodva magam ellen a vadonba vonultam s a legrejtettebb völgyben meredek sziklákra borultam imára. Sokszor az is megtörtént, hogy hosszas ima után, égre szegzett szemekkel ugy rémlett, mintha az angyalok kara közé emeltettem volna, s felkiálték: „Hozzád az ima illatának szárnyain emelkedünk.“

Elhagyva a magányt, melly nem fért össze az ő tevékenységével, Antiochiába ment, hol akarata ellenére Paulinus püspök pappá szentelte. Innét Konstantinápolyba tette át lakását, hol, bár már ötven éves volt, nazianzi Gergely tanitványává lőn, s hallgatta előadásait a szentirás magyarázatáról; számos munkát forditott latin nyelvre; később Rómában Damasus pápa (381) többféleképen elfoglalta őt s kölcsönösen irodalmi munkákkal s a latin biblia átnézésével bizta meg. Itt barátságot kötött több fönkelt lelkü nővel, kik méltók arra, hogy a történelem megemlékezzék rólok. Melania, nemes római nő, elvesztvén férjét s két fiát, harmadik fiacskáját otthon hagyta, hogy maga Egyiptomba mehessen fölkeresni a remetéket; nagylelküen s bőkezüleg segélyezte az arianusok által üldözött hiveket, magához fogadván a menekülőket, s rabszolganőnek öltözve fölkeresse őket börtöneikben, hogy vigasztalja s táplálja. Marcella, szintén özvegy, Principia leányával a legszigorubb visszavonultságban élt. Hasonlót tőnek Asella és Albina, Marcella növére és anyja. Paula, régi nemes származásu [1]) urhölgy, Eustochia és Blesilla leányaival a szegények s betegek nemes segélyzése s különös ájtatossága által tünt ki. Ezen hölgyek alárendelték magukat Jeromos erős lelke uralmának, ki sokkal szigorubb lévén azoknál, kik a vallást ama kor ármányaival és szabadosságával megegyeztetni szerették volna, vezette őket s a legszigorubb erény gyakorlására birta, hogy tettleg bizonyitsák be lelkök szilárdságát, enyhitvén e szerencsétlen század nyomorait.

Laetának, Albinus pogány pontifex leányának tanácsolja, hogyan

---

[1]) Habár Jeromos nem is hódolt a születési rangnak, mégis megemliti róla, hogy atyai részről Agamemnontól származott, anyai részről pedig a Gracchusoktól s férje Aeneas és Julius ivadéka volt.

nevelje gyermekét, hogy oktassa őt, miszerint az allelujá énekelve simuljon a nagyapa keblére, ki elejénte mosolyogva a gyermek énekén, lassankint el lesz készitve a megtérésre. „Az már közel áll a keresztény vallásho̊z, kit keresztény gyermekek és unokák környeznek. Az ember nem születik kereszténynek, hanem azzá lesz. Az aranynyal födött capitoliumot por lepi, a római templomok bejárásait pókok hálózzák be, a város kifordul alapjaiból, a hullámzó néptömeg egykedvüleg halad el a pogány istenek roncsolt s letördelt szobrai előtt s a vértanuk sirjaihoz siet [1]).“ Szent Jeromos érzette a közelgő jövőt s ismerte a módokat, mellyek azt siettették.

Illy félelmetes ellenség ellen a pogány és eretnek párt minden megtámadást megkisérlett. Az igazsághoz hiven hirdette, hogy az egyház üdve a pápától függ, mert ha nem lesz, ki a többi fölött hatalommal birjon, az egyházban annyi szakadás lesz a hány püspök. S mintegy megelőzve a jelenkor tévedéseit, mondja: „Maradjatok az apostolok által alapitott egyházban, melly mai napig fenáll. Ha hallotok valakit, ki nem Krisztus nevét emlegeti, hanem más valakiét, tudjátok meg, hogy az nem Jézus egyházához tartozik; s hogy később alakultak, meggyőz, miszerint azok közől valók, kiknek érkezését az apostol megjósolta. Ne ámittassátok magatokat azzal, hogy a szentirásra támaszkodnak, mert az ördög is beszélt a szentiráshoz hasonló dolgokról; nem elég azt olvasni, de érteni is kell. Mert ha csak a betühöz ragaszkodnánk, uj dogmát is alkothatnánk, s követelhetnők, hogy az egyház kebelébe ne vétessenek föl ollyanok, kiknek lábbelijök s két öltönyük van [2]).“

Szent Jeromos a milly alázatos volt Isten előtt, olly merészen támadta meg az emberek hibáit s vétkeit, nem kimélte a vallás méltatlan szolgáit sem, leálczázván azokat, kiknek a diaconatus és presbyteratus csak eszközül szolgált arra, hogy annál szabadabban társaloghassanak a nőkkel, s kik finom ruhákban, fodrozott illatszeres hajjal s ujjaikat gyürükkel megrakva, lábujhegyen lengedeztek s járták a házakba, hogy gazdag ajándékokat vagy végrendeleteket kolduljanak össze [3]). Megbántva érezvén magukat üldözni kezdték e szent férfiut, gyanusitván szellemi összeköttetéseit, elannyira, hogy ámbár a hatóság előtt is igazolta ártatlanságát, jobbnak látta Rómát odahagyni s visszatért Keletre. Paula, Eustochium és más nők követ-

---

[1]) *De Inst. filiae.*

[2]) *Vegyes munk.* 221 és 269 lap.

[3]) *Ep. ad Eustoch.* XXII.

ték öt, kikkel Alexandriában tartózkodott, hol buzgósága nem gátolta, hogy Didymos grammaticusnak előadásait hallgassa; meglátogatván Nitriában a zarándokokat végre Palaestinában letelepedett s megszemlélte nyomról nyomra a szent helyeket, hogy annál tökéletesebben érthesse meg a szentirást, valamint az, ki Trójából Siciliát beutazta, könnyebben s jobban megérti Virgil Aeneisének harmadik énekét.

Paula, kit egész utjában mindenfelé rangjához illőleg tiszteltek, Bethlehemben, hová számos keresztény zarándokolt, letelepedett s lemondva rangról és gazdagságról, ki magát utolsónak tekintette, egy nőzárda elüljárójává lett; Jeromos pedig egy szerzetes zárda házfőnöke. Önmaga iránt szigoru, annyit dolgozott, hogy naponkint ezer sort összeirt s mind e mellett talált elég időt, hogy remetéinek a szentirást magyarázza, a gyermekeket a nyelvtan első elemeiben oktassa s ollykor bele is pillanthasson a profán irók műveibe, melyek ifju korában kedvenczei voltak.

Mennyire tetszett neki ezen falusi jámbor magány szemben a római mozgalmas élettel, hol gőg és nagyravágyás, hiuság és irigység, fondorkodás s boszuállás uralkodtak! Nagy püspökök, jámbor férfiak s nők hitbuzgalommal s alázattal fordultak hozzája minden oldalról, hogy tanácsot s oktatást kérjenek tőle; majd Esuperius tolosai püspök levélileg keresi fel öt, hogy elpanaszolja neki Franczia-ország bajait, majd bayeux-i Ebidias kéri, hogy tizenkét kérdést oldjon meg neki, majd Algasias Cahorsból felvilágositást kér tőle a szentirás némelly helyeire nézve vagy kérdést intéz hozzá, hogyan viselje magát bizonyos esetekben, majd ismét a távol Britanniából hoz egy pap hozzá levelet, hogy válaszával térjen vissza.

A semipelagianusok egy csordája megrohanta szent Jeromost, felgyujtotta a jámbor szerzetesek s szerzetesnők csöndes czelláit, a szent férfiu is alig szabadulhatott meg; nemsokára mint kilenczven éves aggastyán meghalt.

Hosszas vitái voltak barátjával Rufinussal. Origenes tanai nagyon el voltak terjedve Keleten s asceticus szigorát számos remete gyakorolta Egyiptomban és Syriában. Midőn a nagy szerencsétlenségek Nyugaton is megkedveltették a szerzetesi szigorú életet, sokan elmentek Keletre, hogy bámulhassák s követhessék az ottani remeték ájtatos életmódját. Közöttük volt a római Melania, kiről már emlékeztünk, s ki azon régi senatori családok egyikétől származván, mellyek elvesztek ugyan politikai jelentőségöket és befolyásukat, de roppant vagyon birtokában maradtak, Jerusalemben letelepe-

dett s harmincz éven át adott vendégszeretőleg szállást az oda zarándokló hiveknek. Vele szoros szellemi barátságban élt Rufinus, aquilejai áldozár, ki a nitriai remetékkel való közlekedés folytán Origenes bámulójává lőn, s e tekintetben egy nézeten volt vele barátja Jeromos is. Általában Jerusalem azon buzgó s elmés kör által, mellyet Melania maga köré gyüjtött, az origenismus gyupontjává lett. Jeromos azonban csakhamar észrevette, milly veszélyesek azon tanok, mellyeket csak imént dicsért, s különválva Rufinustól, megtámadta őt. A köztök folyt vita, sajnálatos emberi gyarlóságnál fogva, nem volt ment keserü kifakadásoktól s gyakran átlépte az illem korlátait.

Rufinust az akkori idők nagy emberei, sőt maguk a pápák is más szinben állitják elénk; dicséretére válik mindenesetre a „Kisebb próféták értelmezése," részint mert a betüszerinti értelemhez ragaszkodván azokat helyesen magyarázza, részint azon elismerésre méltó mérsékelt magatartásért, mellyet Jeromos irányában tanusit. Rufinus be akarván bizonyitani, milly nagy férfiu Origenes s egyuttal, hogy nem helyesli annak hibáit, leforditotta Peri archon-ját (L. VI. könyv 509. l.), enyhitvén annak állitásait, hogy összhangzásba hozhassa a canoni határozatokkal. Az előszóban fölemlitette, hogy Jeromos vele egyetért, ki azonban nem tagadhatván ezt, mentegette magát s roszalta a forditó és szerző állitásait; sőt hogy kimutassa ez utóbbinak tévedéseit, maga uj forditást eszközölt, megtartván egész terjedelmökben a vádolt helyeket; melly eljárást az okozott botrány miatt mindenki veszélyesnek itélt.

Az egyházat komolyan nyugtalanitotta ezen vitály, mert félni lehetett, hogy szakadásra vezet a tevékeny s a tekintélyhez ragaszkodó Nyugat s a jámboran szemlélődő s fürkésző Kelet között. Theophilos, alexandriai patriarcha, Origenesnek régi hive, nyiltan elveté ennek tanait, névszerint a következő kilencz pontot: hogy Krisztus országának vége lesz; hogy az ördögök megszabadittatnak; hogy a választottak megbukhatnak; hogy Krisztus a kárhozottakért szenvedett; hogy a test a feltámadás után is halandó lesz; hogy az Atyát kell imádni nem a Fiut; hogy végül a testek át fognak szellemülni; hogy a magia nem kárhozatos; hogy az anyag a bün következménye.

Theophilos ezen levele Jeromos által Nyugaton közzététetett, s Melania is vádlójává lőn Rufinusnak, kit a pápa kiközösitett. De ezen dogmatikai tévedések körüli harcznál még fontosabb volt a Nyugat gyakorlati kereszténysége s a keleti remeték közötti vita.

Ez utóbbiak erős támaszt nyertek az uj konstantinápolyi patriarchában, Aranyszáju szent Jánosban. A két patriarcha, mint látni fogjuk, olly hosszas és heves vitába keveredett, hogy szent Péter egyháza egy ideig egészen meghasonlott szent Márk egyházával, s mielőtt e vitály végét érte volna, Róma a barbárok csapásai alatt elesett s a harcz vezetői meghaltak. Ekkor keletkeztek a vitakérdések a kegyelemről, az akaratszabadságról stb., habár az egyház ezen nagy és fontos dogmákban csak később határozott.

Szent Jeromos legfontosabb munkái a szent könyvek itészeti értelmezései. Damasus pápa őt bizta meg, hogy vizsgálja meg az evangeliomok latin fordítását (versio itala), melly leghűbbnek tartatott, de közbeszurásokkal s változtatásokkal el volt ferditve. A kinek ugyanis szentirása volt, a lapok széleire nem csak variansokat jegyzett föl, hanem szóbeli hagyományokat s magyarázatokat is. Egynémelly leiró nem tudván megkülönböztetni az eredeti szöveget a jegyzésektől, együvé irta ugy, hogy mint szent Jeromos megjegyzi, nem vala többé négy evangeliom, hanem az evangéliomnak négy concordantiája. Ha hozzávetjük egynémelly másoló ügyetlenségét vagy mások merészségét, kik saját belátásuk szerint javitották a fordítást, nem csodálhatjuk, hogy ennyire megváltozott az eredeti.

Hozzá fogván a munkához Jeromos legelőször is fölkereste a legrégibb görög szövegeket, talán Pamphilosét és Origenesét; azonban nem mert minden helyet helyreigazitani, mellyet az eredetivel összevetve, elferditettnek talált, s ez az oka, hogy az értelmezés nem mindig hangzik össze a fordítással. Hasonlóképen kijavitotta a Zsoltárok könyvét, Jóbot s egyéb szent iratokat, ezen munkái azonban nem jutottak el hozzánk. Az ó-szövetség fordításánál nem a hetveneseket használta, hanem az eredeti szöveget. Mint jeles itész és fáradhatlan szorgalmu, csak ő felelhetett meg legjobban ezen feladatnak; tizenöt évig fáradozott ezen munkán, s olly szorosan ragaszkodott az eredeti szöveghez, hogy fordításába több tisztán zsidó nyelvfordulat is becsuszott; emellett azonban használta a syr és arab fordításokat is, s a hetveneseknek az apostolok által idézett görög, valamint Aquilas, Theodotion és Symmachus fordításait.

Tagadhatlan, hogy Origenes után Jeromos a legtudósabb szent atya; a görög, latin, héber, káld nyelvek s a keleti szokások alapos ismeretével birván, képes volt mélyen behatni a szentirás valódi betü szerinti értelmébe, habár a mi a szellemi és képleti értelmezést illeti, ebben Origenes őt tulszárnyalta. Mindazáltal tekintetbe kell vennünk sokoldalu elfoglaltatását s személyes vitáit s valóban csak saj-

nálunk lehet, hogy ezek miatt nem volt érkezése értelmezéseit [1]) jobban kisimitani s hogy ollykor rabbinusi szónyomozásokból üres és tarthatlan következtetéseket von. Midőn azután áttért a képleti és mysticus értelemre, képzelmét nem tudja féken tartani; majd halomra gyüjti az exegeták különféle magyarázatait, a nélkül hogy valamelyik mellett nyilatkoznék, s ez által az olvasót olly bizonytalanságba hozza, melly kellemetlenebb a tudatlanságnál.

Jeromos fordítása csakhamar élénk megtámadásokban részesült; mindazáltal a régi itala helyébe az egyház által elfogadtatván, alapjaul szolgált azon fordításnak, mellyet a tridenti zsinat hitelesnek nyilvánitott [2]).“

Az ő Canon-ja vagyis a keresztény irók névsora mintaképe a tömött és ékesszóló életirásnak. Részint szerző, részint egybegyüjté a jámbor remeték életiratát, azonban ezen munkája a critica tekintetéből sok kivánnivalót hagy fenn; leforditá s igy megóvta az utókornak Eusebius Cronicáját, mellyet az ő koráig kiegészitett. Száz negyvenhét levelet hagyott hátra, mellyek az exegesis és moralis fontos kérdéseivel foglalkoznak.

Ezen munkáiban azonban gyakran heves polemiák fordulnak elő, mellyek nem csak a keresztényi szeretet, de az illem szempontjából is méltatlanoknak tekintendők [3]). Heves megtámadásaiban nem kiméli ollykor az egyház tündöklő csillagait sem, mint aranyszáju szent Jánost, kit életében s halála után egyaránt megtámadott; és

---

[1]) Az „*Ecclesiasticus*“ fölött irt commentárjában a 774. lapon a következő sorok fordulnak elő, mellyeknek zavarba kell hozniok azokat, kik a fülgyónást ujabb eredetünek tartják: „*Si quem serpens diabolus occulte momorderit, et nullo conscio, eum peccati veneno infecerit; si tacuerit qui percussus est et non egerit poenitentiam, nec vulnus suum fratri et magistro voluerit confiteri; magister et frater qui linguam habent ad curandam, facile ei prodesse non poterunt. Si enim erubescat aegrotus vulnus medico confiteri, quod ignorat medicina non curat.*

[2]) Maga beszéli, hogy Syriában a nazarenusoktól másolatokat kapott egy syro-chaldaeus evangeliomból, mellyeket latin és görög nyelvre leforditott. Ezt *a zsidók szerinti* vagy *szent Máté szerinti* evangeliomnak nevezték, minthogy azonban elveszett, nem tudjuk, vajjon ezen evangelista eredetije-e a fenmaradt latin evangeliom vagy egy egészen más ötödik, a mit valószinűbbé tesz mopsuestai Theodor nyilatkozata, ki Jeromost azzal vádolja, hogy uj evangeliomot csinált.

[3]) Vigilantius ellen igy ir: „Gallia eddig csak fönséges erényeket, jeles vezéreket s kitünő szónokokat szült; Vigilantius azonban, ki jobban megérdemelné a Dormitantius nevet, rögtön fölébredve s oda hagyva konyhája porát és füstjét, e szép kiváltságot magának követeli. Ez a jeles korcsmáros még mindig vizet kever a borba s eredeti mesterségének fortélyaival a keresztény vallás tisztaságát megzavarni ügyekszik, midőn azt az eretnekség szemetjével szórja tele.“ stb.

szent Ágostont, kinek gyanusitására és kisebbitésére mindent elkövetett.

Ez utóbbit ügyekezett belevonni az origenistákkal folytatott vitájába; csakhogy szent Ágoston sokkal fontosabbnak tartotta az üdvösségre a kegyelem titkait ismerni, mint a teremtés alárendelt kérdéseit. És e mellett ügyekezett a békét helyreállitani. Midőn egy alkalommal szent Jeromos közölte volna vele Rufinus elleni vitás iratainak egyikét, a hippói püspök ügyekezett kiméletes és szeretettel-jes módon értésére adni, hogy ő a vitát hozzá nem méltó föltevésekkel éleszti s levelét ezen valóban megszivlelendő szavakkal végezte: „Oh miért nem találkozhatom én veletek egyszerre mindkettőtökkel ugyanazon helyen! Félelemtől s fájdalomtól megindulva lábaitokhoz borulnék, siránkoznám a mint birnék, s minden szeretetemmel kérnélek, majd az egyiket, majd a másikat, majd mindkettőtöket egyiket a másikért, és másokért, főleg pedig azon gyöngékért, kikért Krisztus urunk meghalt s kik az élet ezen szinpadán nagy veszélyek között reátok függesztik szemeiket; könyörögve kérnélek titeket, hogy ne tegyetek közzé olly iratokat, mellyeket majdan egy napon szivesen visszavennétek, mellyek most megakadályozzák, hogy egymáshoz közeledjetek s mellyeket, ha egyszer kibékültetek, félnetek kell olvasni, ne hogy ujra vitába elegyedjetek [1]).“

A világi élet örömeinek emlékén kivül Jeromosnak nem csekély küzdelmet okozott a profán irodalom termékeinek szeretete; ez volt főleg az oka, hogy a tudósok eleinte csak nehezen csatlakoztak a keresztény valláshoz, melly a Homert és Virgilt lelkesitő cultust kárhoztatta. Gyermekségétől megszokva, hogy a tartalom belbecsének árán a szép formát bálványozza, Jeromos classicusainak nagy szorgalommal összegyüjtött munkáiban keresett élvezetet, mellyeket egyetlen kincs gyanánt vitt magával remetesége magányába. Midőn Plato, vagy Tullius müveiről áttért a próféták olvasására, ezek ama magasztos eszmefenségben, melly megveti a mesterséges diszitményt, nyerseknek s ékesség nélkülieknek tetszhettek neki. Egyszer azonban megbetegedvén, lelkében az Isten trónja előtt látta magát, ki őt megfeddé azért, hogy inkább ciceronianus mint keresztény. Ezen elbeszélés képletében elénk állitja lelkének küzdelmét a képzelődéssel, melly a pogányság halálküzdelmét meghosszabbitotta, daczára annak, hogy azok, kik a régi vallásnak még hivei maradtak, ahhoz nem meggyőződésből ragaszkodtak.

---

[1]) *Ep.* 73.

Saját tapasztalás után mondja, hogy a profán olvasmányok eszméi elszáritják az égi virágokat s elfojtják a keresztény olvasmányok iránti szeretetet. Jeromos később korholta is azokat, kik a szentirás egyszerüségét megunván visszatértek a pogány költészek müveihez [1]); mindazáltal ő maga mindig különös előszeretettel viseltetett a régiek iránt, elannyira, hogy ezt ellenségei szemére is vetették, a többi között maga Rufinus is, ki igy szól: „Sok szerzetest tudnék megnevezni, kik az Olajfák hegyén az ő számára Cicero dialogusait másolták, kezemben voltak a füzetek s olvastam is azokat. Tagadja, ha tudja, hogy midőn engem Jerusalemben meglátogatott, Betlehemből magával hozta Cicero dialogusait. Sőt a mi több, a betlehemi zárdában maga Jeromos egy profán nyelvtant irt, magyarázta kedves Virgiliusát s más lyricusokat, szinmüirókat s történészeket olly gyermekeknek, kik azért adattak melléje, hogy Isten félelmére oktatná őket [2]).

Szent Paulin. (353—431).

Ezen részleteket azért adtam elő, hogy képét nyujtsam azon küzdelemnek, melly ugy az irodalom terén mint egyéb dolgokban a két civilisatio között kifejlett. Uj bizonyitékul szolgál erre bordeauxi Pontius Meropius Paulinus élete. Atyja által, ki Galliában praefectus praetorii volt, Gratiánnak ajánltatva, ennek hivataltársa lőn mint consul; több magas hivatalt viselvén Galliában és Spanyolországban, később Campaniát kormányozta. Tudománya által hiressé lőn, s egy gazdag spanyol nővel házasságra kelt. Családi kellemetlenségek keserüséggel töltvén el szivét, kérte Istent, hogy szabaditaná meg fájdalmaitól, neje s gyermekei terhétől; majd alávetvén magát Isten akaratának visszanyerte lelke nyugalmát s lemondott a világról; nejét növéreül tekintette, s hogy megtérése teljesebb legyen, Rómába ment s megkeresztelkedett; majd Barcellona lakosai, kik között javainak egy részét elosztotta, meghivták őt lelkészöknek (390).

A keresztények fölöttébb örültek ezen nyereségnek, a püspökök nyilvános hálaünnepeket rendeztek, mig a pogányok e miatt természetesen mérgelődtek; barátai s rokonai kerülték őt mint hitehagyottat; védenczei, rabszolgái, még azok is, kiket szabadon bocsátott, minden köteléket föloldottnak tekintettek. Ausonius költő mindent megkisérlett, hogy lebeszélhesse őt elhatározásáról, meg nem foghatván, az akkori irodalmi ledérségekbe merülve, hogyan lehet meggyő-

[1]) *Ep.* IV. *ad Fabiol.* 401.

[2]) *Opera* t. III. 246.

zödéssel s a lelkiismeret szavával annyi tanácsnak, annyi kérelemnek ellenállani. Irt neki, hogy visszanyerhesse öt a pogányságnak s az irodalomnak, nem nyervén tőle választ, emlékeztette közös tanulmányaikra, barátságára s a személye iránti tiszteletre; nem érvén czélt kérelmeivel, a makacsnak minden gondolható költői és classicus szerencsétlenséget kivánt s kérte a görög muzsákat, hogy adják vissza a költöt Latium muzsáinak [1]). A negyedik felszólitásra végre megszakitotta a csendet Paulinus, s inti Ausoniust, hogy ne hivja segitségül a muzsákat, kiket ő már elutasitott, mert az egyetlen és leghatalmasb Isten tiszteletének szentelt keblében nincs többé helye sem Apollónak, sem a muzsáknak; egyébaránt biztositotta öt, hogy a barát emlékét sem idő, sem viszonyok nem fogják kitörölni.

Olaszországba költözvén Milanóban szent Ambrussal folytatott beszélgetései olly magasztos buzgalomra ragadták, hogy Nola közelében egy magányba vonult, hol nejével 16 évet töltött s Campania gyönyörü vidékén egy uj Thebaist alapitott magának; szent Felixnek egy templomot épittetett, mellyet az ó-szövetségből vett történeti képekkel diszitett fel, mellyek szemléletén a vidék földnépe még az ételről s italról is megfeledkezett. A barbárok fenyegetései nem félemlitették meg; a béke ölébe vonult, mellyből öt a világ ki nem ragadhatta. Minden évben éneket irt az általa különösen tisztelt szentnek tiszteletére; s habár a formák bálványozói azt állitják, hogy mint pogány jobban irt, Ausonius e verseket zengzeteseknek s kedveseknek találta [2]), szent Ágoston pedig dicsérte azok gyöngéden panaszló ajtatosságát. Püspökké levén (409), levelezésben állott Ambrussal, Jeromossal és Ágostonnal, Ázsiával, Afrikával és Olaszországgal, melly levelezés eszmékben, tanácsokban és oktatásokban élénk kicserélést idézett elő; a néphez azon egyszerüséggel szól, melly mutatja, hogy a kereszténység a népből s a nép

---

[1]) *Impie, Piritoo disjungere Thesea posses,*
Euryalumque suo socium secernere Niso...
Jam nomina nostra parabant
Inserere antiquis aevi melioris amicis...
Nos studiis animisque isdem miracula cunctis...
Imprecor ex merito quid non tibi, iberica tellus?
Te populent Poeni, te perfidus Annibal urat....
Gaudia non illuc vegetent, non dulcia vatum
Carmina, non blandae modulatio flexa querelae...
Haec precor, hanc vocem, boeotia numina Musae,
Accipite, et latiis vatem revocate Camoenis.

[2]) *Haec tu quam concinne, modulate et dulciter!*

számára keletkezett, s azon mesterkéletlen bizalmas hangon, melly ezen vallásnak keletkezése óta sajátsága lévén annak lényegéből származott. Az alamizsnáról ekképen kezdi beszédét: „Nem ok nélkül állitják, kedvesim, a jászolt az állatok elé s nem csak a szemek gyönyörüségére van az ott. Egy neme ez az asztalnak az oktalan állatok használatára, az emberi ész által készitve, hogy a négylábu állatok táplálékukat megtalálják. Ha azok, kik a jászolt készitették, elmulasztják azt szénával megtölteni, az állatok kétségkivül csakhamar éhen elvesznek; ha nem esznek, megeszi őket az éhség. Ezen példa által oktatva ovakodjunk elhanyagolni azon asztalt, mellyet Isten az ő templomában felállitott.“

Poitiers-i szent Hilarius.

Narbonnei Gallia, melly napról napra jobban kezdett alkalmazkodni a római szokásokhoz, szent Hilarius apostoli buzgalmának kifejtésére szinhelyül szolgált. Jó családból származott. Lépésről lépésre haladt a tudományokban s jutott az igazsághoz, lemondván mindenekelőtt az érzéki örömökről, s átengedvén magát az istenségről való elmélkedésnek, melly őt az Istenben való hitről, a lélek halhatlanságának s az isteni közbenjáró lételének megismerésére vezette. Pappá szenteltetvén s később Poitiers püspökévé neveztetvén (350), szent Athanasius hive lőn; Constantius császár által ez okból Keletre számüzetett, hol alkalma volt a nagy egyházatyákat megismerni, kik a Keletnek olly nagy fényt kölcsönöztek, — a velök való közlekedés fokozta Hilarius erélyét. Majd Konstantinápolyba ment, hol egy folyamodványt nyujtott be, hogy az ő tana türessék s engedtessék meg neki annak védése az arianusok ellen; minthogy azonban kérelme nem hallgattatott meg, heves szavakban tört ki a császár ellen: „Vajha Nero és Decius kora még léteznék! Nyiltan és biztosan harczolnánk a gyilkosok és bakók ellen, s a nép a nyilvános üldöztetés látványánál követne bennünket mint vezetőit. Most azonban olly üldözővel küzdünk, ki képmutató; olly ellenséggel, ki czirogat, az antichristus Constantius ellen, ki nem ver, hanem hizeleg, ki nem számkiveti fejeinket, hanem megveszteget, hogy megrontson; ki nem terel bennünket a keresztény szabadságra börtöncivel, de palotáiba édesget, hogy megnyerjen. Nem harczol, mert fél a legyőzéstől, hanem hizeleg, hogy uralkodhassék; Krisztust vallja csak azért, hogy megtagadhassa őt; egységre törekszik, hogy megzavarja a békét; megszoritja az eretnekségeket, hogy többé ne legyenek keresztények; tiszteli a papokat, hogy a püspököket lealacsonyithassa; templomokat épit, hogy lerontsa a hitet. Ugy szólok hozzád, Constantius, mint

szóltam volna Neróhoz, Deciushoz és Maximushoz. Te harczolsz az Isten ellen, gyötröd az egyházat, üldözöd a szenteket, megveted Krisztus szónokait, lerontod a vallást; zsarnoka vagy nem az emberi, de az isteni dolgoknak, te hazug kereszténységgel csillogsz; te Krisztusnak uj ellensége vagy, előhirnöke az antikrisztusnak, kinek büneit megkezded; hitvallást kovácsolsz s magad hitellenesen élsz, zavarod a régit s tisztátalanná teszed az ujat.“

Szent Jeromos „eloquentiae latinae Rhodanus“-nak nevezte őt; merész kép, de találó azon élénk dialectikára, azon föllengző, erélyes, viharos s amellett fényes és termékeny ékesszólásra, melly neki kiváló tulajdona volt. A Szentháromságról irt értekezését, melly ezen dogmát illetőleg a legszabályosb és legteljesb munka, valamint A Zsinatokról szóló müvét, s számos a császárhoz intézett levelét a számkivetésben irta. S miután Constantius mindig ismételte: „Nem akarom, hogy a szentirásban idegen kifejezések használtassanak“, Hilarius illy feleletet adott reá: „Ugyan ki vagy te, hogy a püspököknek parancsolni mersz s őket azon jogtól megfosztani akarod, hogy az apostoli tant tetszésök szerint hirdessék? Ez épen ollyan, mintha valaki mondani akarná: Ime ezek uj mérgek, de nekem nem kellenek uj ellenmérgek.“

Visszahelyeztetvén székébe, mialatt a hivők Valentinián alatt nyugalmat élveztek, nyilvánosan bevádolta Auxentius milanói püspököt, ki az arián fejedelmek alatt azok tanait vallotta. Auxentius őt erre, mint az egyház felforgatóját, a császár által elitéltette; Hilarius azonban ékes védiratot intézett a néphez és püspökökhöz: „Szomorkodunk szerencsétlen napjaink fölött; siránkozunk e kor esztelenségei miatt, mellyben azt hiszik, hogy Isten az emberek védelmére szorul, s Krisztust a világ fondorlataival akarják védelmezni. Oh püspökök, kik azoknak tartjátok magatokat, feleljetek nekem hitetekre, milly eszközöket használtak az apostolok, midőn az evangeliumot hirdették, s a népeket a bálványoktól az igaz Istenhez téritették? Az udvarban kerestek pártfogást, midőn a börtön mélyéből, bilincsek között és kinzatások után Istent énekekkel dicsöitették? Pál, ki a circusban nyilvánosan kitétetett, talán valamelly fejedelem rendeletei által támogattatva alapitott Krisztusnak egyházat? talán a fejedelmek segélyében bizakodva védte magát, s nem inkább gyülöletök emelte virágzásra az evangeliumot? Midőn az apostolok önkezeik munkájából táplálkoztak, s a királyok és a tanács tilalmainak

daczára bejárták a városokat, falvakat, nemzeteket, azt hiszitek, hogy nem voltak birtokukban a mennyország kulcsai? sőt inkább akkor nyilvánult legjobban Isten ereje az emberek gonoszsága ellenében, s minél inkább tiltották az evangeliumot, az apostolok annál nagyobb buzgalommal hirdették. De mai napság, fájdalom! világi hatalmasságok ajánlják az isteni hitet; Krisztus, mialatt nevében lázadásokat szítanak, megfosztottnak látszik erejétől; az egyház számüzéssel és börtönnel fenyeget; erőszakkal akarják az embereket annak hivésére kényszeriteni, mit hajdan a számüzetések és bilincsek daczára is hittek.“

Nem akarván a nyugati egyház összes atyáit felemliteni, csak Zenót hozom fel (363), ki teljesen kiirtotta egyházából a bálványozás és arianismus maradványait, s hetvenhét beszédet hagyott reánk, mellyek nem annyira az eszmék ujsága, mint inkább a kifejezés finomsága által tünnek ki. A sardiniai származásu Eusebius, vercellii püspök (340) volt az első, ki egyházának papsága közé a szerzetes életet behozta; a milanói zsinatban ellenszegült a császárnak, ki emiatti fölindulásában kardjához kapott, és őt elüzte. Majd ide, majd oda küldetvén számüzetésbe, épen Thebaisban tartózkodott, midőn Julián parancsa visszahivta; mindenkor Athanázzal tartott; az egyházi béke helyreállitása végett Antiochiába küldetett, mi azonban nem sikerülvén, visszatért székhelyére, hol meg is halt.

Barátja, Lucifer cagliarii püspök, egyike volt az arianismus és a sok mindenféle felekezet leghevesebb ostromlóinak; számüzetésbe küldetvén, egy levelet intézett a császárhoz, mellyben szintén azon bátor, heves lelkület volt észrevehető, mellytől indittatva övéinek minden közlekedést megtiltott az eretnekekkel [1]). Hasonló nézeteket védelmezett barátja, Hilarius diaconus is, ki még azt is követelte, hogy az egyház kebelébe visszatérni szándékozó arianusok ujra kereszteltessenek meg. Jeromos őt emiatt a világ Deucalion-jának nevezte el.

Sz. Ambrus 340—97.

Nyugaton Ambrus harczolt legnagyobb erélylyel az arianusok és bálványimádók ellen. Atyja tartományi főnök (praefectus praetorii) volt Trierben, hol Ambrus is született. Mint Liguria és Aemilia kormányzója épen Milanóban tartózkodott, midőn, a cappadociai Auxentius, ariánus püspök meghalt (374). Tudván a kormányzó, hogy az uj választás a különféle pártok miatt nagyon is viharos lesz, sze-

[1]) *De non conveniendo cum haereticis.*

mélyesen jelent meg a gyülekezetben a rend fentartása végett, de alighogy belépett, mindnyájan ezt kiáltják feléje: „Légy te magad püspökünk! Igyekezett ugyan megszabadulni e tehertől részint futás, részint pedig azáltal, hogy egy vér-ügyben biráskodott, de midőn látta, hogy minden ügyekezete haszontalan s Isten akaratát világosan felismerte, megkeresztelkedett[1]), azután pedig pappá és püspökké szenteltette magát; pénzét a szegényeknek, javait meg az egyháznak engedte át, csupán használatukat tartotta fenn Marcellina nővére számára. Háza kormányzását Satyrus fivérére bizta, ő pedig magát egészen a szent szolgálatra szentelte.

Erre megkezdette a szentirás és az atyák tanulmányozását, melly olvasmányok reá nézve ujak voltak; fáradozásának olly sikere lőn, hogy a hir őt csakhamar Nyugat első tanitójának kiáltotta ki. Nem volt ugyan felruházva Gergely, Vazul vagy aranyszáju szent János elméjével, de annál nagyobb gyakorlati tevékenységet fejtett ki, ugy, hogy sokkal nagyobbnak tünt fel tényeiben, mint irataiban. Élete, mellyet egy ékesenszóló szemtanu irt le számunkra [2]), ollyan volt mint a többi azon időben élő püspöké; figyelme mindenre kiterjedt, ő intézte el hiveinek összes ügyeit, felügyelt a kórházakra, táplálta a szegényeket s mindenkit nyájasan fogadott, eközben pedig elmélkedett és müveket irt. Azonkivül mint ügyes férfiu több fontos küldetéssel bizatott meg. Valentinián halálos ágyán az ő gondoskodásába ajánlotta gyermekeit, lebeszélte Maximust arról, hogy Olaszországba menjen, elannyira, hogy ez panaszkodott, miszerint Ambrus által megbüvöltetett. Midőn Gratián megöletett, elkérte hulláját, s olly nyiltsággal adta tudtára Theodosiusnak az igazságot s fejtette ki előtte a papság és a birodalom közötti különbségeket, hogy Theodosius felkiáltott: Csak Ambrust ismerem ollyannak, ki méltóképviseli a püspök nevezetet.“ Ugyanazon időben püspökökkel látott el több egyházat, hol azelőtt soha sem voltak; gyakran meglátogatta és buzditotta s nem egyszer zsinatra hivta őket össze; közbenjárt az állam-foglyok mellett; eladta a templom kincseit, hogy kiválthassa a góthok által ejtett foglyokat, azonfelül pedig szeretettel és méltósággal viselte a népszószólóságot (tribunatus), melly a törvény nevében többé nem gyakoroltathatván, a püspökök ál-

---

[1]) Püspöknek bárki megválasztathatott; még az sem volt szükséges, hogy keresztény legyen. A konstantinápolyi zsinat Nectariust nevezte ki e város püspökévé, habár nem is volt megkeresztelve.

[2]) Titkára *Paulinus*.

tal Krisztus nevében gyakoroltatott: szóval és tettel gyámolitván a népet, igazságosság- és kegyességre buzditván a fejedelmeket, s a szegények és szenvedők javára a szegénység, egyenlőség s az égi áldozat vérén szerzett megváltás tanait hirdetvén. Milly bámulatraméltó a püspöki hivatal! . .

Ambrus különös ügyességgel birt a lelkek meghóditása- és vezetésében. Olly hévvel buzditott a szüzeségre, miszerint sokan a legtávolabbi tartományokból is hozzá jöttek, hogy kezébe tegyék le szüzeségi fogadalmukat. A milanóiak elzárták leányaikat, nehogy rábeszélései által elcsábittassanak! Hozzájok tartott beszédeit később összeszedte, s Marcellina nővérének küldte; egy más könyvben az özvegyeket állapotjuk erényeire buzditá. A milanóiak ugy szerették, mint saját atyjokat.

Két ur jött Perzsiából Milanóba, és pedig csak azért, hogy Ambrust hallhassák, s miután reggeli hat órától esti kilencz óráig allegoricus kérdésekkel foglalkoztak, minden egyéb nélkül visszautaztak. Fritigilla, a marcomannok királynéja, erényeinek hallatára a keresztény vallásra tért, s nagyszerű ajándékokat küldött neki, tanitásokat kérvén tőle; ezek által még inkább felbuzdittatva, személyesen jött hallgatására, de már csak sirját tisztelhette. Midőn egyszer Arbogast gróf barbár fejedelmekkel lakomázott, ezek azt kérdezték tőle, ha vajjon ismeri-e Ambrust? Hallván, hogy barátja és gyakran szokott vele étkezni, igy szóltak hozzá: „Most már nem csodáljuk, hogy olly szerencsés vagy a csatában, mióta annak társaságát élvezed, kinek szava a napot is képes volna megállitani [1]).“

A pogány Ausonius költő által nevelt Gratian császár Valentinián halála után azonnal elhatározta, hogy a gyülekezetekben az istenséget kiki akként tisztelheti, amint leghelyesebbnek gondolja, kivévén a manichaeusokat, photinianusokat és eunomianusokat. Ambrusnak azonban csakhamar sikerült őt más véleményre tériteni és arra birni, hogy végső csapást intézzen a régi vallásra. Ennek első jele azon rendelet volt, mellynél fogva a római tanácsteremből Victoria istennő szobrát kivitette. Azután elkoboztatta mindazon javakat, mellyek a templomok, papok és áldozatok fentartására forditattak; megszüntette a Vesta szüzek politikai és polgári kiváltságait, s megtiltotta a pogány papoknak a hagyományok elfogadtatását, kivéve, ha ingó javakból állottak [2]).

---

[1]) **Paulinus**, „Szent Ambrus élete“, 25, 30, 36. . .

[2]) **Symmachus**, lib. X. ep. 54. A törvény valódi szövegét nem birjuk, de

Megijedvén erre a római nemesek, a tanács főbbjei s azok, kik magukat folyvást „az emberi nem jobb részé"-nek hivták [1]), követséget küldöttek Gratianhoz, kérvén őt, függesztené fel eme rendeleteket; hogy pedig annál nagyobb legyen a hatás, elvitték hozzá a nagy gonddal őrizett főpapi öltönyt, mellynek őt emlékeztetni kellett elődei hosszu sorára, kiket ez öltöny diszitett, mint e földön a legfőbb hatalom s haláluk után isteni tisztelet jelvénye. Gratian érzéketlen maradt mindezekre és azt mondotta, hogy illy öltönyt nem illik kereszténynek viselni [2]), a régi vallás ennek következtében főpap nélkül maradt, s a pogány papság megfosztatott azon javaktól, mellyeket még akkor is szeretett volna megtartani, midőn már összes előjogait és kiváltságait elvesztette.

Ugyan illy sorsban részesült azon követség is, melly II. Valentiniánhoz olly czélból küldetett, hogy engedné meg a Victoria-oltár visszahelyezését. Symmachus és Libanius e tárgybani könyörgései utolsó kiáltása a pogányságnak, melly érezte, hogy szive keresztülszuratott [3]). Symmachus a pogányságban a hazai intézményeket

---

Honorius egyik törvényében 415-ből (Cod. Theod. XVI. 10. l. 20) ez áll: „Az isteni Gratianus rendeleteivel megegyezőleg parancsoljuk, hogy birtokunkhoz csatoltassanak mindazon helyek, mellyeket az ősök tévelye szent dolgokra rendelt."

[1]) **Symmachus**, I. 46.

[2]) **Zozimus**, IV. 36.

[3]) Theodosius és II. Valentinián, dicső császárok!

„Midőn nemes tanácsotok látta, hogy a vétek a törvények által megszelidittetett, s az utóbbi idők dicsősége a jó fejedelmek által uj fényt nyert, követve ezen olly szerencsés század buzditását és szabad menetet engedve olly régtől fogva elnyomott fájdalmának, másodszor is azzal bizott meg engem, hogy legyek panaszainak tolmácsolója. A gonoszok nem rég megfosztottak bennünket a fogadtatás szerencséjétől, tudván, hogy igazságot nyertünk volna. Küldetésem kettős: mint főnökötök védem a közös érdekeket, mint követ polgártársaim kivánságát jöttem támogatni. Ne csodálkozzatok! alattvalóitok ugyanis már régtől fogva megszüntek azt hinni, mint ha az udvaronczok támogatása képes volna őket győzelemre segiteni vállalataikban. A népek szeretete, tisztelete és hüsége sokkal többet ér a hatalomnál. Ki volna hajlandó türni a magán küzdelmeket a köztársaság kebelében? Méltán büntet a senatus mindenkit, ki saját tekintélyét többre becsüli a fejedelem dicsőségénél. Mi szorgosan őrködünk kegyelmességtek mellett, de vétkül lehet-e nekünk tulajdonitani, hogy olly buzgalommal védjük őseink intézményeit s a haza jogait és jövőjét, valamint századunk dicsőségét, melly még sokkal nagyobb leend, ha semmi ollyast sem fogtok megengedni, mi atyáink szokása ellen lenne?

„Követeljük a vallást, melly olly hosszu időn át volt az állam támasza. Két fejedelem (Constantin és Constantius) egyszerre két vallást és két pártot követett; az, ki utánok következett (Julián), tiszteletben tartotta a nemzeti szoká-

védte; ezek Keleten már rég elvesztek, s ott a keresztény elem volt tulsulyban, s igy Libaniusnak különféleképen kellett küzdenie. Mig az antiochiai rhetor azért szerette az ősi hitet, mert szebb az ujnál,

---

sokat; utódja semmit sem tett ellenök. Ha nem tartjátok követendő példának a régi fejedelmek vallásosságát, tartsátok annak ez utóbbiak eszélyességét.

„Ki viseltetnék annyi hajlandósággal a barbárok iránt, hogy ne kérné vissza Victoria oltárát? Közönyösek levén a jövő iránt, megvetjük a szerencsétlenség hirnökeit; de ha mitsem adunk is az istenségre, legalább nevét tartsuk tiszteletben. Örökkévalóságtok sokat köszön Victoriának, s még többet is fog köszönni. Csak az vetheti meg annak hatalmát, ki még nem tapasztalta kegyeit. Ti azonban nem fogjátok őt megvetni, hisz annyi győzelem után neki előttetek kedvesnek kell lenni. Ezen istenség mindenkire nézve szent és tisztelt volt minden időben, főképen pedig mostan, midőn olly nagy hasznunkra válik, hogy magát irányunkban kegyesnek mutatja. Ha többé semmi tisztelettel sem viseltetnek Victoria iránt, legalább nem kellett volna a curiát ékességétől megfosztani. Engedjétek meg, hogy mi is utódainkra átszállithassuk azt, mit mint fiatalok atyáinktól örököltünk. Igen fontos az, hogy tiszteletben tartassanak az ősi szokások. Szerencsére nem sokáig tartott az, mit az isteni Constantius müvelt; vigyázzatok, nehogy ti is azt utánozzátok, mi olly rövid idő után megsemmisittetett. Mi dicsőségtek és istenségtek örökkévalóságát igyekszünk megállapitani, hogy a jövő század semmi javitani valót se találjon müveteken. Mire esküdjünk, hogy engedelmeskedni fogunk törvényeiteknek s betöltendjük parancsaitokat? milly vallásos félelem fogja visszatartani az elvetemült embert, ki olly könnyen szegi meg a fogadott hűséget? Isten mindenütt jelen van, s az esküszegőkre nézve semmiféle mentség nem létezik; de a vétek megakadályozására a vallás szükséges.

„Ezen oltár a közös egyetértés záloga; ez fogadja a polgárok hüségét, s határozatainknak soha nem leszen olly tekintélyök, minő akkor volt, midőn az egész testület előtte esküdött. Az esküszegők elnyerik ugyan büntetésöket a dicső fejedelmektől, kiknek sérthetlensége közös eskün nyugszik, de ezáltal nekik szentségtörő menhely nyujtatik. Ugyanezt tette, mondják, az isteni Constantius. Egészen másban utánozzuk ezen fejedelmet, ki nem cselekedett volna ekkép, ha előtte egy másik nem hagyta volna el a helyes ösvényt. Az elődök tévedései szolgáljanak tanulságul az utódoknak, s valamelly előbbi példa helytelenségéből tanuljanak helyesebben cselekedni. A sors ugy akarta, hogy kegyelmességtek egyik előde ki ne kerülhesse azt, miszerint igazságtalan legyen bizonyos, még uj dolgokban; mi azonban e mentséget nem hozhatnók fel a magunk részére, ha olly példát követnénk, mellyet lelkiismeretünk kárhoztat. Válaszszon tehát kegyelmességtek azon fejedelem életében más példákat, mellyek méltók legyenek a követésre. Ő nem fosztotta meg a szent szüzeket kiváltságaiktól; nem vonta meg a rómaiaktól a szükséges pénzt, hogy vallási szertartásaikat végezhessék; meglátogatta az örök város minden részeit követve az efelett örvendező senatus által; figyelemmel vizsgálta a templomokat; elolvasta az istenek neveit, mellyek a homlokzatokra voltak irva, kikérdezte azon épületek eredetét, dicsérte az alapitók buzgóságát, s habár különböző valláson volt is, mégis fentartotta azokat a birodalom számára, megengedvén, hogy kiki saját szokásait és szertartásait követhesse.

„Az isteni lélek minden városnak adott őröket, s valamint születésekor minden ember lelket kap, azonképen minden népnek megvannak a maga védszelle-

s dicsö tettek és nagyszerü eszmék szülőanyja, mellyek igen alkalmasak a szép és hangzatos szólamokra: Symmachus ellenben politikai oldalról tekintette, s remélte, hogy azzal megmentheti a köz-

---

mei. Ez szükségcs volt, s a szükségesség fűzi az istenekct az emberhez. Minthogy az első ok homálylyal van beboritva, honnan lehet az istenek ismeretét származtatni, ha nem a hagyományból s a történelmi évkönyvekből? Ha pedig a vallás tekintélye hosszu évek során alapszik, tartsuk meg annyi század hitét, kövessük atyáink példáját, kik olly előnynyel követték atyáikét.

„Ugy látszik nekem, mintha Rómát látnám előttetek, ekkép beszélve: Dicső fejedelmek, a haza atyjai, tiszteljétek öregségemet, mellyet egy bölcs vallásnak köszönök; tiszteljétek azt, s legyen nekem szabad vallásomat követnem, s nem fogjátok megbánni. Hagyjatok engem ugy élni, a mint én ohajtom, mert szabad vagyok. Ezen vallás vetette alá a világot törvényeimnek; ezen titkok üzték el Hannibalt falaimtól, a senonokat a Capitoliumtól. Öreg napjaimban változtassam talán meg azt, mi ez ideig megmentöm volt? most vizsgálgassam, mit lenne jó megállapitani? Az öregség átalakitása már későn van.

„Békét kérünk a haza istenei, a benszülött istenek számára. Azon dolgok, mellyek mindenki által tiszteltetnek és becsültetnek, ugy tekintendők, mint a mellyek az egész társadalommal közösek. Mindnyájan ugyanazon csillagoktól nyerjük a világosságot, mindnyájunkat ugyanazon ég, ugyanazon világ környez. Mit törődünk mi azzal, ki milly uton nyomozza az igazságot? Nem csupán egy uton juthatni el e nagy titok megoldásához. Vitatkozzanak illy tárgyak fölött azok, kiknek nincs egyéb dolguk. Mi jelenleg nem vitatkozásra szólitunk fel benneteket, hanem könyörgéseinket terjesztjük elétek.

Mit nyert az által kincstárotok, hogy a vesta-szüzeket megfosztottátok kiváltságaiktól? Az, mit a legkevésbbé sem bőkezü fejedelmek megengedtek, jelenleg a legbőkezübb fejedelmek által megtagadtatik. Egyedül a becsület kölcsönöz némi értéket a tisztaság eme jutalmának. Valamint pedig a szent szalagok a papok fejének diszeül szolgálnak, azonképen a közös terhektöli mentesség a papság megkülönböztető jele. Nem kivánnak azon szüzek mást, mint csupán a mentesség hiu szavát, minthogy a szegénység minden kár ellen biztositja őket, s megfosztóik először adják meg nekik a dicséret adóját. A közös jóllét érdekében felajánlott ártatlanság sokkal tiszteletreméltóbb, ha semmi jutalmat sem nyer. Tisztitsátok meg kincstárotokat e csekély nyereségtől s gazdagitsátok azt nem a papoktól, hanem az ellenségtől nyert zsákmánynyal. Kimentheti-e a haszon az igazságtalanságot? Annál szerencsétlenebbek azok, kiket meg akartok fosztani régi kiváltságaiktól, minthogy lelkeitekben nem lakik fösvénység. Azon császárok alatt, kik tisztelik a másét s ellenállnak a kincsvágynak, ellenségeink inkább bántalmazni, mint elszegényiteni igyekeznek bennünket. A kincstár a maga részére tartja meg azt, mit mások halálos ágyukon a szüzeknek és papoknak hagytak. Kérlek titeket, oh szolgái az igazságnak, adjátok vissza várostok vallásának saját örökségét! A polgárok félelem nélkül teszik végrendeletöket, mert tudják, hogy nemeslelkü fejedelmek alatt tiszteletben tartatik rendelkezésök; drága és szent legyen előttetek az emberi nem ezen hagyománya. Az eddig történtek félelemmel töltik el a polgárokat halálos ágyukon; kérdezik, ha vajjon a rómaiak vallása nem áll-e többé a nép jogainak védelme alatt? Milly név illeti

ügyet. Libanius az iskola segélyével apostolkodott, melly iskola növendékei mindenfelé szétmentek, és mindenünnen hozzá küldötték beszédeiket és keresték pártfogását: Symmachus ellenben nem adott

---

meg ezen fosztogatást, melly sem a törvények, sem azok magyarázatai által nem jogosittatott? A szabadosok elnyerik a végrendeletileg reájok ruházott javak birtokát; a rabszolgákat nem fosztják meg valamelly végrendelet előnyeitől, — csupán a nemes szüzek s a szent szertartások szolgái legyenek kizárva az öröklés jogából? Mit használ tehát mocsok nélküli testet ajánlani a közjóllét érdekének, az ég kegyeivel biztositani a birodalom örökkévalóságát, barátságos erényekkel övezni fegyvereiteket és sasaitokat, imádkozni a polgárokért, ha ezek fejében még csak a közös jogot sem lehet élvezni? Nem ér-e az illy állapotnál többet a szolgaság? Nagy kár háramlik ebből az álladalomra, mert a hálátlanság még soha sem hozott jó gyümölcsöket.

„Ne gondoljátok, hogy én jelenleg csupán a vallás érdekeit védem; az emberiség összes bajai illy tulságokból nyerték eredetöket. Őseink törvényei tiszteletben tartották a vesta-szüzeket és a papokat, kevés dijt és méltányos kiváltságokat rendelvén számukra; ezeknek mindeddig élvezetében voltak, mig haszontalan kincstárnokok nem jöttek, kik megfosztván a szent szüzeket élelmöktől, ezt nyomorult hintó-hordozóknak adták; erre csakhamar bekövetkezett a drágaság, és szük aratás semmisitette meg a tartományok reményeit. Nem okozhatjuk emiatt a földet, nem vádolhatjuk a csillagokat; nem ette meg a féreg a magot, sem a gyom el nem fojtotta a vetést, — egyedül a szentségtörés tette terméketlenné a földet, s az éhség jött megölni azokat, kik megtagadták a vallástól azt, mivel neki tartoztak. Találjatok példát hasonló szerencsétlenségre, s elismerem, hogy mindazt, a mit szenvedtünk, az idők viszontagságainak kell tulajdonitanunk. Még a szelek is elömozditották a terméketlenséget. Az embereknek az erdők fáin kellett élelmet keresniök, s az éhség a föld népét máskor a dodonai tölgyek köré gyüjtötte. Történt-e illyesmi őseink korában, midőn mindenki megtiszteltetésnek tartotta, ha a vallás szolgáit táplálhatta? Midőn az aratásban egyformán osztoztak a nép s a szent szüzek, kénytelenek voltak e valaha az emberek a tölgyeket rázni, vagy a füvek gyökereit kiásni, hogy legyen mit enniök? történt-e valaha, hogy a tartományok rendes termékenysége ne lett volna képes pótolni az esetleges hiányt? A papok kényelme biztositotta a föld terményeit, mert az, mit nekik adtak, nem veszett el, hanem inkább félretétetett. S csakugyan ki vonhatná kétségbe, hogy az általános bővelkedés biztositása végett adatott az, mit jelenleg a közös nyomor megszüntetése végett visszakövetelünk?

„De azt mondja talán valaki, hogy ne gyámolitson az állam olly vallást, melly reá nézve idegen. A jó fejedelmek bizonyára nem fogják azt hinni, hogy azon dolgok, mellyeket a közönség bizonyos egyéneknek ajándékozott, a közös kincstárhoz tartoznak. Az álladalmat az összes polgárok képezik, s minden egyed egyenlően élvezi az abból származó előnyöket. Hatalmatok mindenre kiterjed, de azért hagyjátok meg kinek-kinek a magáét. Kérdezzétek meg józiviüségteket s valljátok meg, nem vonakodik-e közöseknek tekinteni azon dolgokat, mellyeket másokra ruháztatok? Azon javak, mellyek egykor Róma dicsőségének adományoztattak, megszüntek az adományozók birtoka lenni, s mi kez-

és nem nyert segitséget a tartományokból, s a pogányság iránti hajlama csupán a senatusra és Rómára szoritkozott. Libanius, ki különben kitünő szónok volt, nem volt képes a vallások általános szabadságáig emelkedni, s azért csupán egy félénk s egyszersmind büszke könyörgésre szoritkozott. Kimutatta a császárok politikáját Constantin után, melly folyvást csak a vallás kárára s a templomok elszegényitésére volt irányozva; ez állitás ép olly való, mint az, hogy a szerzetesek egyebet sem csinálnak, mint isznak, dalolnak, esznek, mint valóságos elefántok, s elpusztitják a tartományt. Méltán panaszkodik, hogy sok értékes mesteri mű leromboltatik, s általában olly büszkén gunyolja a császárt, hogy szinte hajlandók lennénk őt hősnek tartani, ha meg nem volnánk győződve, miszerint azon beszéd „Az idők fölött“ csupán magán-gyakorlat vagy boszankodás szüleménye.

Ambrus érvekkel felelt az érvekre [1]), és meghiusitotta az ellenség reményeit és okoskodásait. Ez boszankodását nem csak titkos

---

detben jótétemény volt, idővel kötelességgé lőn. Vannak néhányan, kik azzal rémitik isteni elméteket, hogy ha nem tesztek eleget a ragadozók kincsvágyának, az adományozók bűntársaivá lesztek. Legyen kegyelmességtek minden, főképen pedig azon vallás titkai iránt elnéző, mellyet egykor atyáitok védtek, melly titeket is véd jelenleg, s mellyet mi tisztelünk.

„Mi azon vallást kérjük vissza, melly fentartotta a birodalmat isteni atyátok kezei közt, s azon szerencsés fejedelemnek örökösöket adott. Az isteni aggastyán dicső mennyei székéből látja hullani a papok könyeit, és saját meggyaláztatását látja az általa szabadon föntartott szokások megszegésében. Ne utánozzátok isteni testvéretek példáját; feledjetek el egy olly tényt, mellyről ő bizonyosan nem tudta, hogy a senatusnak nem tetszhetik. Ekként ki fog tünni, hogy a követséget csak azért utasitották vissza, mert attól féltek, hogy majd nyilvános itéletet kellend hoznia a császárnak. Az elmult időkre való tekintet követeli, hogy haladék nélkül vonjátok vissza azon törvényt, melly nem méltó arra, hogy fejedelem legyen szerzője.“

[1]) Szent Ambrus két beszéde müvészi és ékesszólási szempontból tekintve alatta áll Symmachus beszédének, habár, a mi az igazságot illeti, jóval tulhaladja. Ambrus a lelkiismereti szabadságot veszi alapul, megengedvén, hogy a pogányok is élvezhessék a közös jogot, de ne követeljenek kedvezményeket; áldozzanak ők is isteneiknek, de ne kényszeritsenek arra másokat, kik borzadnak az illyesmitől. Kimutatja, hogy a Victoria-szobor visszatartaná a keresztényeket a senatustól. Aztán a régi hagyományok czáfolására tér át. „Mit beszéltek nekem példákról? gyülölöm Nero hagyományait; a rómaiak akkor is tapasztaltak szerencsétlenségeket, midőn még megvolt a Victoria-szobor; nagyságukat a legióknak, s nem a vallások hatalmának köszönhették.“ Habár akkor Ambrus győzött is, meg kell vallanunk, hogy Symmachus beszéde sem ment feledésbe, minthogy Prudentius 20 év mulva czélszerünek látta azt ismét megczáfolni.

zúgolódásokban, hanem nyilt szavakban is kimutatta [1]), s aligha része nem volt azon lázadásban, mellyben Gratian életét veszté. De vajjon képes lett volna-e a pogányok ellenállása azon erőt legyőzni, mellyet a keresztényeknek az igazságróli meggyőződés kölcsönzött, midőn kevesen és szétszórva sokkal rendezettebb soroknak állottak ellent?

A multhoz ragaszkodó párt később teljesen meghajolt a jövőben remélő fiatalok pártja előtt, midőn Theodosius jutott a trónra, ki a ‚nagy' nevet főkép annak köszönhette, hogy bátorság- és meggyőződéssel vetett véget a két vallás közötti hosszas viszálkodásnak. Habár türte is uralkodása kezdetén a pogány szertartásokat [2]), csakhamar általános érvényü törvénynyel megtiltotta, hogy „valaki magát áldozatok felajánlásával megfertőztesse, vagy emberi kézzel alkotott bálványokat védelmezzen" [3]). Később megtiltotta a hatóságoknak a templomokba menni [4]), s végre bárminemü bálványimádási tényre jószág-vesztést, arra pedig, a ki áldozatot mutat be a bálványoknak, halált rendelt [5]). A vasárnap szentnek nyilvánittatott, megtiltatván azon napon a játékok és látványosságok, azonkivül pedig a jogi naptár is a keresztény szabályok értelmében átalakittatott [6]).

Beszélik, hogy Theodosius Rómába érkezvén és számos hölgy s senator által fogadtatván, azt inditványozta, hogy vitassák meg, mellyik vallást kelljen követniök, s a bálványimádás ez alkalommal

---

[1]) **Sozomenes**, VIII. 5.

[2]) Sosimus leirván Theodosius zsarnokságát, mondja, hogy az alattvalók a templomokban halálaért könyörögtek, minthogy még szabad volt azokba járni *κατὰ τοὺς πατρίους θεσμούς*. l. IV. 19.

[3]) *Cod. Theod.* XVI. 7, l. 10.

[4]) U. o. l. 11.

[5]) U. o. l. 12.

[6]) U. o. XVI, 5. l. 2. Minden nap lehet pört tartani, kivéve

A nyári szünnapokat	30 nap.
A téli „	30 „
Januarius calendáit	3 „
Róma alapitásának évfordulati napját .	1 „
Konstantinápolyét	1 „
Husvétet	15 „
Más vasárnapokat	41 „
A császárok születésének évfordulati napját	4 „
Összesen :	125 nap.

megkubott [1]). E tény kevéssé valószinü, s mig Theodosius törvényei szerzőjöknek a kereszténység melletti buzgólkodásáról tanuskodnak, egyszersmind azt is kimutatják, hogy az ősi szertartások még nem szüntek meg; azt parancsolta ugyanis (381), hogy a ki a kereszténységről a pogányságra tér át, többé vagyonáról végrendeletet ne tehessen [2]), e törvényt később a catechumenekre is kiterjesztette (383) [3]), s becsteleneknek (infamis) nyilvánitotta a hitehagyottakat [4]). A zsinatok ismételték eme törvényeket, s az egyházi irók hevesen kikeltek a pogány szokások ellen, mellyek leginkább az ünnepeken, saturnaliákon és játékokban tartattak fenn.

A bálvány-templomok tehát a hatóságok által bezárattak, a szerzetesek és püspökök azonban ezzel meg nem elégedve, a kereszténységet azok lerombolására vezették; Egyiptom pusztáiból előjöttek a remeték, hogy szétrombolják az ott létező két vallás szentélyeit, s Serapis és Anubis kápolnáiba szent ereklyéket, s őrizetül szerzeteseket helyezzenek. Theophil, alexandriai püspök keresztény templommá alakitotta át Serapis templomát, melly a capitoliumi után legtéresebbnek és legpompásabbnak tartatott; a babonás egyiptomiak, kik azt hitték, hogy annak épségétől függ országuk jólléte, csodálkoztak, midőn látták, hogy a Nilus, istenök meggyaláztatásának daczára is, ujolag kiárasztotta termékenyitő hullámait. Szent Marcell püspök egy gladiator-csapat élén szétrontotta Jupiter templomát Apameában, s habár a pogányok fegyveres kézzel állottak is ellent, a rombolás tovább folytattatott a püspökök felügyelete alatt.

Sz. Márton. 316—400?

Legbuzgóbb volt ebben Márton toursi püspök. Pannonia szülőföldéről Franciaországba jövén, Ligugében Poitiers mellett zárdát (Marmoutier) alapitott, melly elsőnek tartatik Nyugaton, s erre azonnal nyilt háborut kezdett a bálványozás ellen, meggyőzvén a lelkeket, lerontván a bálványokat és oltárokat, félbeszakitván az áldozatokat, s fejszével és tüzzel irtván a szent berkeket. A nép által a toursi püspöki székre hivatván (374), noha mindenkép igyekezett e megtiszteltetést kikerülni, s némellyek a durva külsejü, borzas haju és rongyos öltözetü férfiút vissza is utasitották, szerzetesi egyszerüségét most is megtartotta; s valamint folyvást a bálványozás kiirtásán működött, ugy ellenállott az egyházban felmerült visszaélések-

[1]) **Beugnot**, *Hist. de la destruction du paganisme*, VIII. 8.
[2]) *Cod. Theod.* XVI. 7, l. 1.
[3]) U. o. l. 2.
[4]) U. o. IV. l. 5.

nek valamint azok erőszakoskodásainak is, kik vérbe akarták fojtani az eretnekségeket.

Az arianismus pártolásra talált Nyugaton Justina, II. Valentinián anyjánál, ki a császári tekintélyt a vallásra is kiterjeszteni akarván, követelte, hogy engedje át Ambrus az arianusoknak a milanói egyházak egyikét. A követelés méltatlannak látszott Ambrus előtt, s azért határozottan visszautasitotta; Justina e miatt felindulván, s a császári akarat nem teljesitését lázadásnak tekintvén, eltökélte, hogy szándékát erőszakkal is keresztülviszi. Ennélfogva tehát először is kétszáz font arany adót rótt a kereskedőkre, s azok közől, kik a sarczot kifizetni nem akarták, vagy nem birták, többeket bebörtönöztetett. Továbbá a husvétet az arianusok módja szerint akarván megtartatni, Ambrust tanácsa elé idézte; a hivők azonban főpásztoruk iránti szeretetöktől buzdittatva tömegesen utána mentek egészen a palotáig, ugy, hogy a császári ministereknek kérniök kellett a főpapot, oszlatná el és csendesitené le a felizgult tömeget, igérvén, hogy a vallás nem fog megsértetni.

Hazug igéretek! A nagy-hét ünnepélyes szomoruságában palota-hivatalnokok nyomúlnak először a Portiana, azután az uj egyházba [1]), hogy mindent elrendezzenek a császár és császárné fogadására. A nép erre fellázad, s az őrök csak alig voltak képesek a templomokat megvédeni; egy arianus pap életét vesztette volna, ha maga Ambrus nem veszi védelme alá. Ambrus folyvást tagadta, hogy ő köteles a templomot átengedni, minthogy az isteni dolgok nincsenek alávetve a császárnak, ki az egyházban, s nem az egyház fölött van. „Mit akartok? mondá a fejedelemnek, ruháimat? földet? pénzt? adok, habár birtokom a szegényeké; de az isteni dolgok nincsenek alávetve a császárnak. Bilincsekbe verni, halálra hurczolni akartok? öröm lesz reám nézve. Nem használom fel a népet védelmemül, nem karolom át az oltárokat, életemért esengve; édes leend reám nézve, ha védelmökben meghalhatok.“ Azonkivül nyiltan hirdette az igazság székéből, hogy az igazságtalanságnak szabad ellenszegülni, de fegyver vagy erőszak használata nélkül. Arra kérte Istent, ne engedje meg, hogy egyházáért vér ontassék. Hiveit a templomba gyüjtvén, velök zsoltárokat énekelt [2]), majd ismét az Isten igéjét hirdette, többször ismételvén, hogy „a papnak hatalma saját gyöngesége.“

[1]) Jelenleg Nagy sz. Victor és Ambrus egyháza.

[2]) Az egymást felváltva való éneklés azelőtt még nem volt szokásban Nyugaton.

Ambrus állhatatossága végre győzedelmeskedett a császárné makacsságán, ki felnyittatta a börtönöket, eltávolitotta az őröket; Valentinián pedig érezvén a fegyvertelen főpap hatalmát, igy szólt tisztjeihez: „Ha Ambrus parancsolna, ti összekötött kezekkel szolgáltatnátok át engem neki.“

Ellenében azonban nem sokára az arianusok egyik tanitója emeltetett fel, s egy rendelet tétetett közzé, melly megengedte ezeknek, hogy gyülekezeteket tarthassanak, halállal fenyegetvén a katholikusokat, ha öket háborgatni merészkednének. Ambrus ismét szokott fegyvereihez nyult t. i. a prédikáláshoz és énekhez; a templom éjjel-nappal hivökkel volt tele [1]), melly egyetértés visszatartotta a fejedelmeket az erőszak használatától. Az aquilejai zsinat, melly kevéssel a konstantinápolyi után tartatott, s mellyben Ambrus vitte a főszerepet, megmagyarázta Nyugat püspökeinek hitét, kik bátran állithatták, hogy azon eretnekség teljesen megszünt egészen az Oceánig.

Huszonkét évig viselte Ambrus a terhes hivatalt, mig Isten öt ötvenhét éves korában magához nem szólitotta az örök jutalom elnyerésére.

Sz. Ágoston. (354—430.)

Nem csupán az ariánusok eretneksége háborgatta ez időtájban az egyházat; mellőzvén a többieket, felemlitjük a manicheusokat. Ezek követője, s később nagy ellenségök volt Aurél Ágoston, ki Numidia Tagaste városában született, s kéjelgő de müvelt ifjuság csábjai között nevekedett. Anyja, Monica, fájdalommal szemlélvén öt a manicheusok tévelyei- s a világ hiuságaiban, könyörgött érette Istenhez, s tekintélyes személyek által megintette; s habár minden törekvése haszontalan volt is, ki öt látta, igy szólott hozzá: „lehetetlen, hogy azon fiu, kiért olly sok könyü hullott, elveszszen.“

Cicero Hortensiusa Ágostont az academicus bölcseletre buzditotta, a nélkül mindazonáltal, hogy az ellenkező rendszereket elhanyagolta volna; sőt Aristoteles osztályzatai (categoria) a legalkalmasabbaknak tüntek fel előtte egy olly rendszer megállapitására, hol megnyugtathatja elméjét. Mindazonáltal kétségekbe merülve egy jó Isten s a bün együttlétezése fölött, még a csillagászatban, bübájolásban és elragadtatásokban (extasis) is keresett segitséget, melylyek által az elfajult platonicusok magasztos eszméknek véltek birtokába jutni. Végre kétségbeesve a kétkedésre (scepticismus) adta

[1]) A templomok körül azon időben udvarok, szobák, zárdák stb. voltak.

magát, s a szónoklat kedveért abbahagyta a bölcsészeti vizsgálódásokat.

Minthogy ekkor Milanóban a szónoklat tanszéke üresedésbe jött, Symmachus főnök Ágostont nevezte ki ez állomásra (384). Szeretettel fogadtatván Ambrus által, tudós kiváncsiságból figyelemmel hallgatta ennek szent beszédeit, mellyek ismét felébresztették benne a bölcsészeti kételyeket, s éreztették vele annak szükségét, hogy valamelly igazságban nyugodjék meg, mellyről most már meg volt győződve, hogy csupán a tekintélyben és hitben található föl. Igy tehát a szép bájai vezették őt az igazság ösvényére. Lelkét, melly ezt s az eszményi szeretetet szomjuhozta, nem elégithették ki az élvezetek. Az általános szolgaiság, a tudományok elaljasult hivatása untatták őt, mig teljesen átértette a magasztos szemlélődések s a lelkek fölötti uralkodás gyönyörüségét. Midőn a haza, a szabadság s a szép utáni törekvések elenyésznek, a közönséges lelkek az anyagban bukdácsolnak, mig a kiválasztottak nem találván itt lenn méltó táplálékot, a dolgok más rendje után sohajtoznak, melly annál nagyszerübbnek tünik fel, minél alantabb áll a világ. Igy Ágoston az érzékfölötti dolgok vizsgálására adván magát, mindig helyesebb fogalmakat szerzett magának Istenről, a szellemi természetről, s a rosz eredetéről; minthogy pedig a neoplatonicusok a bünt egyszerü tagadásnak állitották, azt vélte, hogy megegyeznek a kereszténységgel.

A magányban és tanulmányai között erősbültek ez iránybani hajlamai; megczáfolta az academikusokat, kik egészen a kétkedés örvényébe merültek, s több párbeszédet irt, miközben néha Virgilius egyik-másik énekét olvasgatta.

Mig ekkép ide s tova habozott, szent Pál leveleinek egyik helye került esetleg szemei elé, mellyben a kicsapongás tiltatik; e szavak arra látszottak őt inteni, hogy az igazság elnyerésére első ut a jóakarat. Fölvette tehát Ambrus kezeiből a szent keresztséget (386), s hogy jobban szolgálhasson Istennek, természetes fiával és Monicával, ki a keresztény anyák példányképe, visszatért Afrikába. Mielőtt Ostiából kiindultak volna, igy szólt az anya fiához: „Az élet iránt most már teljesen közönyös vagyok, mert minden reményem beteljesedett. Katholikusnak ohajtottalak téged látni; Isten teljesen betölté kivánságomat, minek élnék még tovább is a világon?“ Néhány nap mulva halálos ágyán feküdt s azt kivánta, hogy ott temessék el, hol akkor volt; midőn erre valaki azt mondotta, hogy inkább szülőföldjében nyugodjanak hamvai, a jámbor nő felkiáltott: „Ne féljetek, hogy Isten engem az itélet napján meg nem

ismer és fel nem támaszt, bárhol legyek is. Csak arra kérlek titeket, hogy emlékezzetek meg rólam az Ur oltára előtt, bárhová jöttök is!" És meghalt.

Ágoston Afrikában és Rómában nyiltan fellépett régi eretnektársai ellen, s a „Katholika egyház szokásairól" s a „Manicheusokról" irt két könyvében összevetette annak valóságos jóságát ezek látszólagos jóságával s kimutatta, hogy a száj, kéz és mell három pecsétje, valamint egyéb önmegtartóztatásaik is igen babonás cselekedetekből állottak.

Papnak, később pedig hippói püspöknek szenteltetvén (395), élénk, habár néhol nem egészen szabatos ékesszólással édesgette magához az afrikaiakat, kik elhagyták babonás szertartásaikat, hogy az ő hosszas okoskodásait hallgassák. Ellenségeivel nagy tömeg előtt vitatkozott, melly alkalommal az ellenvetések és feleletek feljegyeztettek. A donatisták ellenében a felsőbb rendeleteket is segitségül hivta, a halálos büntetést azonban soha sem engedte meg. A bálványozás ott még nem irtatott ki teljesen; Suffettában ugyanis hatvan keresztényt öltek meg a pogányok, hogy megboszulják egy Hercules-szobor lerontását. Ágoston mérsékelte a hivők buzgalmát a templomok, bálványszobrok és szent berkek lerombolásában, s eleget tett a pogány főnökök kivánalmainak.

A magas metaphysicai értekezésekből lebocsátkozott a gyermekek neveléséhez; megkönnyebbitette a rabszolgák állapotát, s még a templom edényeit is eladta, hogy öket kiválthassa; levelezésben állott a különféle afrikai keresztény községekkel, s egyetértésre és szeretetre buzditotta öket. Sok időt töltött a biráskodásban, s azt szokta mondani, hogy sokkal örömestebb hozott itéletet idegenek, mint ismerősei között; első esetben ugyanis egy barátot szerezhetett magának, mig a második esetben egyet bizonyosan elveszitett. Vonakodott házassági ügyekbe avatkozni, mások számára hivatalokat keresni, vagy ebédre meghivásokat elfogadni. Szerény volt az öltözetben, lakásban, ételekben, csupán agyag- vagy faedényeket használt, kivéve az ezüst-kanalakat; asztala fölé két verset irt, melyekben tiltotta mások rágalmazását. Papjai vele együtt étkeztek ugyanazon asztalnál, közös költségen, az általa alapitott rendszabály szerint. Évenkint ruhákat osztott szét a szegények között, s a jövevények részére szállodát nyitott, hová mindenkit válogatás nélkül befogadott, jobbnak tartván egy roszat eltürni, mint tulságos elővigyázatból egy becsületest visszautasitani.

Szabályainak példájára több szerzet keletkezett Afriká-

ban; ő azonban azt akarta, hogy a szerzetesek munkálkodjanak, panaszkodván azok miatt, kik rongyos köntösben tartományról tartományra járva, sehol sem állapodnak meg, s minden lépten-nyomon változtatják lakhelyöket; mások igazi vagy hamis ereklyéket hordoznak magukkal; mások ismét a végett fitogtatják öltönyüket és jámbor hivatásukat, hogy ajándékokat kérjenek s mintegy követeljenek, miszerint ekkép kielégithessék az öket gazdagokká tevő szegénység szükségleteit, vagy jutalmat nyerjenek képmutató erényökért.

Valóban csodálatra méltó az atyák müködése a negyedik században, mellyben az egyház üldözöttből egyszerre uralkodóvá lőn. A félelmes barlangokban nem igen ügyeltek a theologicus finomságokra, elégnek tartván azt, hogy higyenek s éltöket legyenek készek hitökért feláldozni; azért az első eretnekségek, mint a gnosticusok látmányai, vagy a simoniacusok babonái inkább a kereszténység egyenes megtagadása voltak. Midőn azonban a hivők, hitvallók és szerzetesek nyiltan felléptek, egész sorát látjuk az eretnekségeknek, mellyek legnagyobbrészt az igaz hitben és erényben születtek és nevekedtek. Origenes, Tertullian és caesareai Eusebius, e nagy nevü férfiak, e kor eretnek-főnökei; az eretnekséget Antal és Saba szigoru tanitványai terjesztették. A legkegyetlenebb kinzásokat kiállott vértanuk válnak el az egyháztól s harczolnak hősei ellen, mint főnebb Meletius Athanáz ellen. Ennek oka az volt, hogy a legmélységesebb dogmák még nem voltak tökéletesen meghatározva. Midőn valaki valamelly tévelyt kikerülni akart, nem egyszer ép az ellenkező tévelybe esett; Origenes egészen a szellemiségig finomitotta a testeket, mig Audius és Epiphanes egészen az emberi alakig alacsonyitották le az istenséget (anthropomorphismus); attól tartván, ne hogy Sabelliussal tévedjenek, sokan vonakodtak a nicaeai hitvallást elfogadni [1]).

A császárok, kik soha sem birták elfeledni régi korlátlan hatalmukat, szerették volna másokra is rátukmálni saját elveiket, mi által még elkeseredettebbé vált a tévely elleni küzdelem. A pogányságnak sok nyoma maradt még fenn a szokásokban, min a mérsékletet nem ismerő buzgólkodók felindulván, utánozhatlanul szigoru életmódra adták magukat, elannyira, hogy saját veszedelmök és mások zugolódásainak elkerülése végett, önmagukat is megcsonkitották.

---

[1]) Evagrius, Dydimus, Izidor stb, eretneksége *anyagi* (*materialis*) és nem *alaki* (*formalis*), minthogy az egyház kárhoztatása közbe nem jött.

E zivatarok közepett támadtak az egyház csodálatraméltó atyái, készek levén barátjaik és ellenségeik ellen harczolni, s gátot vetni az árnak, melly mindenfelől előretört. A közlekedési eszközök hiányossága miatt többször nem értették egymást; tulzó vádak kaptak lábra, s helytelen meghatározások fogadtattak el, mielőtt az összejött egyház a kérdéses ügyben nyilatkozott volna. Lehet-e csodálnunk, hogy az atyák sokszor kiméletlenek voltak a vitatkozásokban? Jeromos dühösen támadta meg legnagyobb kortársait. Aranyszáju szent János és Epiphanius e szavakkal váltak el egymástól: „Remélem, hogy nem fogsz meghalni püspöki székedben;“ — „Remélem, hogy nem fogsz visszatérni a tiedbe.“ Egyrészről sajnálkozunk fölöttük, midőn látjuk, hogy egyenetlenek a támadásban, ingerültek a védelemben, s általában sohasem mutatják azon mérsékeltséget, melly csupán az elmélkedő nyugalomnak lehet szüleménye; de midőn ismét látjuk, hogy folytonos küzdelemben állanak szomszédjaikkal s a messze földön lakókkal, az alattvalókkal és császárokkal, számüzetésből számüzetésbe küldetnek, irányukban saját papságuk a fegyelem fentartása, hiveik pedig a babonák kiirtása miatt ellenséges indulattal viseltetnek, arra lévén kényszeritve, hogy elválaszszák a hamis evangeliumokat és könyveket az igazaktól, rendkivül hiányos eszközökkel messzeterjedő levelezéseket folytassanak, a hozzáférhetlen szörszálhasogatások alatt lappangó eretnekségeket leálczázzák, közben pedig előmozditsák az erkölcsöket s azoknak a törvényekbeni valósitását: olly csodálat fog el bennünket, mellyet a szigoruság nem képes elfojtani. Az egyház a maga fönségében szemlélte eme vitatkozásokat, mindaddig türvén a véleményeket, mig azok elé korlátokat szabni szükségesnek nem látta, s szabad folyamot engedvén a vitatkozásnak, mig a szentesitett dogmák körét tul nem lépte; ezért saját védőit is mérsékletre intette, és senkinek sem engedte meg, hogy az elméletek veszedelmes örvényére lépjen, meg lévén győződve, hogy jegyese el fogja őt a czélhoz vezetni.

Annak, ki arról vádolna bennünket, hogy kelleténél tovább időztünk ezen férfiaknál, azt feleljük, miszerint ezek ismerete véleményünk szerint mindennél inkább felderiti a haldokló s az uj társadalom állapotát, azon küzdelem, mellyet önmagukkal s a világgal kellett folytatniok azoknak, kik nem hajoltak meg a közös elvetemültség előtt. Fő czélunk az ember ismerése. Ki közönséges emberek módjára inkább csodálja a rendellenes, tulságoskodó, mint a

rendes, állandó erőt; ki háborukat, hóditók és királyok magasztalásait akarja olvasni, keressen más könyveket.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A birodalom felosztása. — Honorius.

A keleti birodalom teljes elválasztása a nyugatitól Theodosiussal kezdődik, ki a birodalmat végrendeletében Arcadius és Honorius fiai közt osztotta el. Arcadius Thraciát, Kis-Ázsiát, Syriát, Egyiptomot, Daciát és Macedoniát kapta Konstantinápoly fővárossal; Honorius pedig Itáliát, Afrikát, Galliát, Hispaniát, Britanniát, Noricumot, Pannoniát és Dalmatiát nyerte Milano fővárossal; Illyricum kettéosztatott. Arcadius azonban alig volt tizennyolcz, Honorius pedig tizenegy éves, s mindketten meg voltak fosztva azon tulajdonságoktól, mellyek illy zivataros körülmények között elkerülhetlenül szükségesek. Igaz ugyan, hogy atyjok a legügyesebb gyámokkal látta el őket, Arcadius mellé Rufinust, Honorius mellé Stilicót rendelvén, de ezek és utódaiknak féltékenysége még inkább megerősitette a két állam szétválását, s érdekeik különbözőségét.

Rufinus.

Rufinus Guascogne Elusa nevü városában született, honnan Konstantinápolyba ment, hol nagyravágyását és kincsvágyát törvénytanitással igyekezett kielégiteni; ügyes beszéde által csakhamar megnyerte Theodosius teljes bizalmát, s a hivatalok mesterévé neveztetett ki; milly müvészetre vitte legyen a hizelgést és alattomoskodást, azon egy tény is eléggé kimutatja, hogy egyidejüleg szent Ambrus és Symmachus barátja volt. Habár mindenkor a legnagyobb kegyetlenséget tanusitotta, s mesterileg értett a gyülöletek és a botrányok előidézéséhez, Theodosius mindazonáltal, megcsalatván szinlelt ragaszkodása által, midőn Nyugat felé hadat vezetett, Kelet teljhatalmu kormányzójává nevezte ki. Ekkor kezdett a méltatlan kegyencz visszaélni a reábizott hatalommal; midőn később Arcadius gyámjává lőn, minden jogot lábbal tiporva, csak arra gondolt, hogy pártfogás, hivatalok és igazságszolgáltatás árulása által meggazdagodjék [1]). Bizván összehalmozott kincseiben, remélte, hogy leányát

---

[1]) . . . *Fluctibus auri*
Explori ille calor nequit . . .

császári gyámfia nyakára kötheti s igy biztosithatja magának az uralmat.

Lucianus, Gallia kormányzójának fia, pénzen egy magas hivatalt vásárolt tőle, minthogy azonban nem akarta helyeselni Rufinus egyik gaztettét, törvényszék elé idéztetett, s minden további vizsgálat nélkül gyalázatos halálra itéltetett. A nép e miatt zúgolódni kezd, s Rufinus, hogy a népet megnyugtassa, Antiochiát Syria legszebb csarnokával disziti föl. Mig ő azonban ördögi boszuvágyát kielégitette, a palota heréltjei Eutropius kamarás vezetése alatt Arcadiusnak feleségül Elia Eudoxiát, Bauton, római szolgálatban álló frank tábornok leányát ajánlották. Rufinus minderről mitsem gyanitott, s teljes bizalommal szemlélte, mint készülnek a menyegzői ünnepélyre s indul a menet a császári palotából; de midőn azt hitte, hogy saját háza felé fordulnak, nem tudott hová lenni bámulatában, látván, hogy a menet Bauton lakása előtt áll meg, a császári jelvényekkel felékesitett Eudoxiát átveszi, s Arcadius menyegzői ágyába viszi (395 apr. 27.).

Eudoxia gyanakodván és haragudván a miniszterre, a kamarással egyetértve, arról vádolta be a császárnál, s talán nem alaptalanul, hogy ő ösztönözte a barbárokat a birodalom megtámadására. A hunnok csakugyan mindent tüzzel vassal pusztitva, egészen Antiochiáig nyomultak; a birodalom szolgálatában álló góth Alarik azt hozván fel ürügyül, hogy nem jól fizetik, felfegyverezte honfitársait, s elpusztitotta a tartományt; Rufinust, ki alkudozás végett hozzájok küldetett, nagy kitüntetéssel fogadták, mi még inkább növelte a gyanut. Stilico azonban fegyverrel jött ellenök.

Stilico.

Ezen vitéz vandal, Honorius gyámja, a lovasság és gyalogság nagy mesterévé neveztetvén, Theodosiust összes hadjárataiban követte, ki őt mint követet Perzsiába küldötte, aztán pedig saját unokanővérét, Serenát adta neki nőül, kitől Eucherius, Mária és Termantia gyermekei születtek. Huszonhárom év alatt, mint a hadsereg vezére, nem bocsátotta áruba a tisztségeket; nyájas volt katonái irányában, s nem vonta el zsoldjaikat; saját fiát, vagy az érdemetleneket nem emelte magas hivatalokra; e mellett azonban gyönyörök és gazdagság után sovárgott, s nagyravágyása még akkor sem elégitte-

Congestae commutantur opes, orbisque rapinas
Accipit una domus.

Igy Claudianus egy Rufinus ellen irt költeményében; őt kölönben csak akkor használjuk, midőn más tekintélyek által is támogattatik.

tett ki, midőn látta, hogy az udvaronczok neki még Honoriusnál is inkább hizelegnek, s az akkori legjobb költő Claudianus is szüntelen őt magasztalja. Ennek kedveskedései s a történelem rágalmai között bajos dolog az igazat kiválasztani, vitézsége mindazáltal s annak a birodalom javára való felhasználása, melly katonailag levén rendezve, egyedüli támaszát az erőből kellett meritenie, kétségbevonhatlan.

Theodosius halála után Stilico követelte a gyámságot mindkét császár fölött, hogy pedig magát erre méltónak mutassa, kezdte érezteteni a barbárokkal vitézségét. Minthogy pedig a legiókat, valamint a pénzt s az ékszerekef is a két császár között kellett felosztani, azt ajánlotta, hogy hadd vezesse ő a legiókat Keletre; ott majd fegyelmet fog tartani a katonák között, s ellenszegülend a góthok elönyomulásának. Rufinusnak sokkal kevesebb aggodalmat okoztak a góthok, mint az, hogy e derék férfiu valamelly kitünő szolgálat által maga iránt bizalmat kelthetne; azért tehát félelmet öntött Arcadiusba, ki ösztönzéseire csakugyan megtiltotta Stilicónak, ha nem akar lázadónak tekintetni, Keletre indulni. Stilico habozás nélkül engedett, s a legiókat és boszuját a góth Gainas-ra bizta.

Ugy látszott, hogy ez kedvezett Rufinus dölyfének, ki hosszas alattomoskodás által előrekészitett czélját végre elnyerni óhajtván, aranyat osztogatott a katonáknak, remélvén, hogy ezáltal eljut a császári trónra; midőn azonban a császárral Konstantinápolyból egy mérföldnyire eléjök ment (novemb.), a legiók őt Arcadius előtt a legborzasztóbb kegyetlenséggel meggyilkolták, s koponyáját és kezét, mintha kérne valamit, szanaszét hordozták az utczákon, hogy mint mondák, kielégitsék ezen kielégithetlent.

Az általa összehalmozott ragadmányok nem adattak vissza birtokosaiknak, hanem a közpénztárba helyeztettek; Arcadius kegyét ismét Eutropius nyerte meg, ki inkább tetszett a császárnak, mint a zord vandal.

Eutropius.

Ezen alacsony születésü örmény, ki gyalázatos nyereségvágyból kiheréltetett, egyik kézből a másikba került, végre a lovász Ptolomeus, ki őt aljas élvezetvágyának kielégitésére használta, érett korában Arintheus tábornokának adta át, ki őt ismét saját leányának ajándékozta, hogy fésülje, mossa, legyezze, s egyéb illy szolgálatokat tegyen neki [1]). Korai vénsége miatt ezekre is alkalmatlanná válván,

[1]) *Hinc honor Eutropio: cumque omnibus unica virtus*
Esset in eunuchis, thalamos servare pudicos,

a leány által szabadnak nyilvánittatott. Ravaszsága és kétszinüsége által sikerült az udvarba furakodnia, s a legalsóbb hivatalokból első kamarássá emelkedett, s később a Rufinus által gyakorolt és elvesztett hatalmat is kezei közé keritette. Őt vétkeiben is követte, mert hasonló kincsvágy által vezéreltetvén, egész tömeg árulkodót tartott, hogy igy vád alá foghassa a gazdagokat s megcsalhassa Arcadiust, ki benne föltétlen bizalmat helyezett.

Egyedül ohajtván uralkodni, kezdé üldözni azokat, kik benne gyanut keltettek; Abundantius, a gyalogság és lovasság tábornoka számüzetett, hogy javait lefoglalhassa; Timasius tapasztalt hadvezér összeesküvésről vádoltatván, Libya oázaira számüzetett; Bargus, ki ennek jótéteményeit azzal hálálta meg, hogy elárulta, szintén megöletett; Gainast a maga részére hóditotta, s Kelet tábornokává tette, hogy Stilico ellenébe állithassa; ez ellen elejénte csak alattomban szőtték a hálót, hogy megfoszszák a császár kegyétől, vagy a nép bizalmától, vagy talán életétől is. Az engedelmes konstantinápolyi tanács által később közös ellenségnek nyilvánittatott, s javai Keleten elkoboztattak.

Stilico szó nélkül engedett. Görögország felé vonult, s átmenvén Peloponnesusba, a góthokat Arcadia egyik völgyébe szoritotta. Hatalmában állott őket megsemmisiteni, mig azonban lakmározott és nőkkel mulatott, sikerült a földszoroson elosonniok, mire Epirust elpusztitották. Igy néhány történész; Claudianus azonban azt állitja, hogy Eutropius megakadályozni akarván győzelmét, rávette Arcadiust, hogy kössön békét, s Alarikot az illyriai csapatok parancsnokává tegye [1]). Attól tartván később, hogy Stilico fegyverrel fogja tá-

---

Solus adulteriis crevit; nec verbera tergo
Cessavere tamen, quoties decepta libido
Irati caluisset heri; frustraque rogantem
Jactantemque suos tot jam per lustra labores
Dotalem genero, nutritoremque puellae
Tradidit. Eous rector, consulque futurus
Pectebat dominae crines et saepe lavanti
Nudus in argento lympham gestabat alumnae;
Et cum se rapido fessum proiecerat aestu
Patricius roseis pavonum ventilat alis.

Claudianus, *in Eutr.* I. 98.

[1]) *At nunc, qui foedera rumpit*
Ditatur; qui servat, eget; vastator achivae
Gentis et Epirum nuper populatus inultam,

mogatni követeléseit, arra ösztönözte Eutropius Gildont, az Afrikában levő római haderő parancsnokát, hogy hagyja ott Honoriust s szegődjék Arcadiushoz.

Afrika.

Afrika rendkívül fontos tartomány volt, minthogy az táplálta Italiát, s elvesztése könnyen éhséget idézhetett volna elő Rómában. Crispinilla, Nero szeretője, Afrikába szökött a lázadás támogatása végett; Vespasián bizonyosnak tartotta a császárságot, midőn Afrikát és Egyiptomot hatalmába keritette; Nero kivégeztetett hat urat, kik Afrika felét birták, mert azáltal elejét vette a lázadás veszélyének, s gyönyörü birtokokat csatolt a császári dominiumhoz, melyeknek kormányzásával egy praefectus fundorum patrimonialium bizatott meg. Ekként fosztattak meg a benszülöttek lassan lassan birtokaiktól.

Lassan lassan hozzá szoktak az igához, mig végre sikerült őket tartománynyá átalakitani, de azért még akkor sem szüntek meg használni a főbb benszülötteket. Habár a partok mentében a hatóságok, a lakosok s a szokások rómaiak voltak is, a két Mauritaniában a kormány valamint a népség is vegyes volt, s nehány törzsfőnök, kik a különféle fejedelemségek közepett erődeikben laktak, adót fizetett a rómaiaknak, s különben teljesen független volt.

Ezen urak közé tartozott Nabal is, ki a tengerpart hosszában ezer nyolczszáz mérföldnyi területtel birt, melly régenten öt régi romai tartományt képezett. Emlitettük fönebb (166. lap), hogy az Afrika védelmére küldött tábornokok azt annyira elkeseritették, hogy Firmus, ki Nabal családjához tartozott, fellázadt, de legyőzetett Theodosius császár atyja által. Jutalmául annak, hogy a rómaiakat saját testvére ellen segitette, Gildon, ki szintén Nabal fia volt, először az atyjától elvett roppant birtokot, később pedig az összes afrikai csapatok főparancsnokságát megnyerte. Mint zsarnok, ellenállás nélkül kezelte az igazság- és pénzügyet tizenkét éven át, mialatt az ország az ő és a mórok (mauri) telhetlensége- és kincsvágyának esett áldozatul, kikben minden bizalmát helyezte [1]); Theodosius fiainak

---

Praesidet Illyrico. Jam quos obsedit, amicus
Igreditur muros, illis responsa daturus
Quorum coniugibus potitur, natosque peremit.
Sic hostes punire solet, haec praemia solvunt
Excidiis. U. o. XX. 214.

[1]) *Instat terribilis vivis, morientibus haeres,*
Virginibus raptor, thalamis obscoenus adulter.

gyönge uralkodása alatt megerősödött, s Rómától való függését csak a szokásos gabona lefizetésével nyilvánitotta, mellyet az minden boszankodás nélkül fogadott el.

Minthogy azonban a szerencsétlen tartományból egyre-másra érkeztek a panaszok az uj Jugurtha ellen, a római tanács tekintélye látszatra ismét megujittatott, épen ugy, mint mikor az intézte el a népek és királyok közötti viszálkodásokat, ugyanis a Gildon ellen felhozott vádakat ugy a császár mint Stilico a tanács elé terjesztette, hogy általa a haza ellenségének nyilvánittassék. A kislelküek attól tartottak, hogy a mauritaniai visszatartván a gabonát, éhséget fog előidézni a városban, de az előrelátó gyám annyi eleséget hozatott Galliából, hogy bizvást megkezdhette a háborut [1]).

Mindazonáltal nem mervén elhagyni Italiát az ellenségek fenyegetése miatt, Mascezelust, Gildon testvérét és ellenségét küldötte Afrikába, reá bizván a joviana, augustana, herculea legiókat, a nervianus segédcsapatokat s másokat, kik zászlójokon oroszlánt hordoztak, továbbá azokat, kik magukat „szerencséseknek és meg-

Nulla quies: oritur, praeda cessante, libido,
Divitibusque dies et nox metuenda maritis . . .
Crinitos inter famulos, pubemque canoram
Orbatas jubet ire nurus, nuperque peremptis
Arridere viris, Phalarim, tormentaque flammae
Profluit et siculi mugitus ferre juvenci
. . . Mauris clarissima quaeque
Fastidita datur.

Claudianus, *De b. Gildonico*, 164.

[1]) Olvassuk Horácz ódáit, mellyekben az istenek azt igérik Rómának, hogy mindenkor rendületlenül fog megállani, s föltételeket szab a legyőzött medusok elé; olvassuk aztán Claudián költeményét „*De bello Gildonico*“, milly szomoru ellentét! Itt a nyomorult külsejü Roma Jupiter lábai elé borul, „nem a szokott arczczal, nem ugy, mint mikor törvényeket szabott a britannok elé vagy hatalma alá hóditotta a rettenetes indiánokat; de gyönge hanggal, lassu léptekkel, lesütött szemekkel, kiaszott arczczal, sovány karokkal, csak alig birván vállain tartani a piszkos vértet, s magával vonszolva a rozsdás dárdát. Midőn végre az égbe érkezett, leborult a mennydörgő (Jupiter) lábai elé s illy panaszokra fakadt: ha falaim, ó Jupiter, megérdemelték, hogy kedvező jósjelek mellett szülessenek, ha változhatlanok Sybilla versei, s nem veted még meg Tarpeia sziklájat, esengve kérlek, nem, hogy a győzelmes consul Araxest lábbal tiporja vagy bárdjaink elnyomják a tegzes Susát, sem hogy sasainkat a Vörös-tenger partjaira helyezd: egykor nekem megadtad mindezeket; most én, Róma, élelmet, csupán élelmet kérek tőled. Legjobb atya, szüntesd meg eme borzasztó éhséget, hiszen már kiengeszteltük haragodat, annyit szenvedtünk már, hogy még a geták és suevek is könyörületre indulhatnak fölöttünk, s még Parthia is borzad szerencsétlenségeim hallatára.“

győzhetleneknek“ nevezték. Milly haszontalan álcza volt mindez a gyöngeségre. Ugyanis alig állott a hadsereg ötezer roszul fegyverzett emberből, mellynek pedig egy, Franczia országnál legalább is kétszer nagyobb tartományt kellett volna meghóditania. De még gyöngébb volt az ellenség s több afrikai törzs azonnal meghódolt s mindenfelé Honorius neve hangoztatott; Gildon elfogatván, öngyilkos lön. A lázadás fejei bevádoltatván és büntetésre kerestetvén, a senatusnak adattak át, melly alig várta már, hogy megbüntethesse azokat, kik avval fenyegették a népet, hogy attól fosztják meg, mi leginkább szivén fekszik, t. i. az élelemtől. Tiz évig tartott még a pörfolyam Gildon szövetségesei ellen, Mascezelus, ki diadallal fogadtatott a milanói udvar által, kevéssel azután, midőn egy hidon ment keresztül, lebukott lováról s meghalt; mondják, hogy Stilico cselszövényeinek következtében vagy legalább is az ő örömére. Ekként ért véget Afrikában egy olly örökös hatalom, mellyet az illetők nem a nép választásának, hanem csupán gazdagságuknak köszönhettek.

Stilico büszkesége többé nem ismert határt, midőn Mária leányát a császárnak eljegyezte. Ez azonban ekkor még alig volt tizennégy éves, és tiz évvel később meghalt a jegyes, anélkül, hogy a tehetetlen vagy szenvedélytelen férj által szüzeségétől megfosztatott volna, ki még uralkodásának huszonnyolczadik évében is folyvást gyermek volt és Stilicónak engedte át az uralkodást, ki valószinüleg önmaga ápolta a császár tétlenségét és pulyaságát.

Alarik.

Pedig ha valaha, ugy bizonyára most lett volna szükség tevékeny és harczias fejedelemre; a góthok, alighogy behunyta Theodosius szemeit, megunták a kellemetlen nyugalmat s ismét pusztitani szándékoztak a birodalmat. Alarik, ki a Baltok fejedelmi családjából származott, melly az Amali-család után a legkitünőbb a góthok között, — elejénte borzasztó ellensége volt Theodosiusnak, — később azonban kiegyezkedett vele s általa a hadsereg főparancsnokává tétetett. Ennek halála után boszankodván a miatt, hogy nem fizették ki illendőképen, s talán Rufinus által is ösztönöztetve, elpusztitotta Thraciát, Macedoniát, Thessaliát; a roszúl védett Thermopylákon át behatolt Görögországba, melly eddig érintetlen maradt kalandozásaitól, a nélkül, hogy a római vezérek, meglehet Rufinussal egyetértve, pusztitásainak gátot vetettek volna; a templomok és a városok lerontattak, eleusinai Ceres szertartásai megszüntettek s a lakosok az Adriaiöböltől egészen a Fekete-tengerig megölettek vagy rabszolgákká tétettek.

Alarik, ki sokkal szemesebb volt, mint egy barbártól várni lehetett volna, bizonyos jóslatot terjesztetett el, melly szerint ő Róma és a birodalom lerombolására jelöltetett volna ki a végzet által. Terveit igen előmozditották a két udvar közötti viszályok, mellyek közepett mindkettő tévedéseit a maga hasznára forditotta. Nagy hibát követett el Arcadius az által, hogy az elpusztitott tartományt, s az illyricumi helytartóság négy nagy fegyvergyárát, Margóban, Ratiariában, Naissus és Thessalonicában neki engedte át. Belátta Alarik ezek fontosságát s négy éven át azokban szüntelen hadi eszközöket készittetett, ugy, hogy a tartományok költségein és fáradságán a barbárok most már ezen segédeszközöket is megszerezték maguknak, mellyek hiánya azelőtt olly sokszor gátot vetett természetes bátorságuknak. Erre növekedett Alarik hitele és párthiveinek száma, kik őt a visigóthok királyává kiáltották ki, s arra kérték, szabaditsa meg őket a szolgaságból s vezesse győzelemre (382).

Ekként a két hatalom közé, melly a római birodalmat szétválasztotta, még egy harmadik ékelte magát: az új király most majd Keletnek majd Nyugatnak ajánlotta fel szolgálatát, barbár eszélyességgel számitgatván, mellyik ellen volna reá nézve előnyösebb fegyverét forditani. E rakonczátlan tömegek mindenfelé szerte kalandoztak a keleti tartományokban; Konstantinápoly igen erős volt; Ázsiát pedig a szárazföldi sereg meg nem közelithette, mialatt Itália még sértetlenül állott fenn, gazdag szépségében, melly mindenkor dicsőségét és szerencsétlenségét képezte.

Ez ellen fordúlt tehát s áthatolván a Juliai Alpeseken (402) sok ideig vesződött az ott állomásozó csapatokkal, különösen Aquileja mellett, mialatt az egész félszigetet olly rettegés fogta el, hogy a gazdagok már minden kincseiket Siciliába és Afrikába küldötték. A pogányok maradványai a szerencsétlenségeket az elhagyott istenek haragja következményének, a keresztények pedig azon vétkek büntetésének tekintették, mellyekben Róma akkortájban fetrengett; e valóságos veszedelmet mind ezek, mind azok a babona ijesztgetéseivel nevelték.

Honorius, ki azalatt a milanói palotában kéjelgett, a sok hizelgés miatt még csak nem is gyanitotta, hogy őt, annyi caesar utódját, valaki megtámadni merészkednék, s avval vesztegetvén idejét, hogy a csirkéket saját kezéből étetgette, még csak emliteni sem hallotta Alarik nevét. Midőn meghallotta, hogy már közeledik, nem tudott hova lenni félelmében s Gallia valamelly távol eső részébe szándékozott menekülni. Stilico azonban előre látván, milly nagy rémületet

gerjesztene az uralkodó futása, ellene szegült szándékának s a sereg rendezéséhez fogott; minthogy pedig Italiában, habár egy olly birodalomnak volt is feje, melly Galliát, Hispaniát, Britanniát, Belgiumot, Afrika partvidékét és Germania felét magában foglalta, csapatok nem voltak, a legtávolabb fekvő legiókat hivta vissza, védelem nélkül hagyván Caledonia falát s a Rajna partjait; ő maga hajóra kelvén Como taván (épen tél volt, s mindent hó boritott) Rhaetiába érkezett, lecsillapitotta a lázongásokat s felfogadta mindazokat, kik Róma ellenségeiből annak barátjaivá akartak lenni.

Honorius erős ostrom alá vétetett Asti-ban s már már engedett, midön Stilico s a csapatok minden oldalról megérkezvén a góthokat két tüz közé fogták. Stilico felhasználván azon időt, melly alatt ezek a husvétet ünnepelték, megtámadta táborukat Pollentia (Pollenzo) mellett, megverte őket (403 marcz. 29.) s a nyert zsákmányt katonái között osztotta szét. Alarik, miután táborát minden erőködése daczára sem szedhette rendbe s látta, hogy felesége, menyei és fiai elfogattak, visszavonúlt lovasságával s akkép gondolkozott, hogy egy merész csapással majd helyre ütheti a szenvedett veszteséget, nevezetesen hogy átmenvén az Apennineken s Toscanát meghóditván, Rómát ostrom alá veheti. De a góthok főbbjei, kik legyőzött királyuk iránt hűtlenek lettek, vagy még nem birtak elég kitartással, azzal fenyegették, hogy elhagyják; igy tehát kénytelen volt elfogadni ajánlataikat, s hajlandó volt elhagyni Italiát, ha elfogott rokonai visszaadatnak, s évenkint bizonyos összeget kap. Visszavonuláskor Veronát meglepni szándékozott; Stilico azonban értesülvén erről, katonáit lesbe állitotta, és pedig olly ügyesen, hogy Alarikot véletlenül megtámadván ismét megverte ugy, hogy szerencsésnek tarthatta magát, ha futással megmenekül. A fáradhatlan hadvezér azonban ismét összeszedvén serege maradványait a hegyek között, még egyszer szembeszállt ellenségével, ki szerencséjének tartotta, hogy Italiából neki szabad kivonulást engedett, jól tudván, hogy ugy sem volna többé képes gátot vetni a barbárok telhetetlenségének.

Honorius diadalünnepet tartott Rómában, noha a győzelem megszerzésében legkisebb része sem volt (404). Róma, melly száz év alatt most látott harmadszor császárt, örömmel szemlélte az egyházaknak adott ajándékokat, a senatus irányában mutatott szokatlan tiszteletet, különösen pedig azon játékokat, mellyeket számára a circusban rendezett; a keresztény papok azonban fenhangon roszalták a gladiatorok véres mutatványait; Prudentius szép versekben ügyekezett a császárt ezekről lebeszélni; a jámbor Telemach eljött reme-

teségéből, s ő maga lépett a fövényre azok megakadályozása végett; a felbőszült nép megölte őt, de a vértanu vérével az emberiség diadala lőn feljegyezve.

A hizelgés diadalivet emelt Honoriusnak, mellyen az volt olvasható, hogy ő örökre megtörte a góthok nemzetét; de az eszélyesség csakhamar azzal czáfolta meg e feliratot, hogy a Róma közelében levő erődöket s annak falait helyreigazitotta s megerősitette. Minthogy pedig a császár sem itt, sem Milanóban nem érezte magát eléggé biztosnak, Ravennába ment, melly a hajóhad, mocsárok és erődök által védelmeztetett.

S valóban ideje is volt már, hogy magukat az eshetőségekre elökészitsék, mert egész észak mozogni kezdett, s csapataik Italia felé özönlöttek. Vagy azért, hogy Tulun-nak, a sheushenek kánjának győzelmei a hunnok fölött ujból kizavarták a germánokat, vagy talán testvéreik győzelmei és zsákmányai által ösztönöztettek, elég az ahhoz, hogy Radagais (Radegast) egy csapat élén, melly némelyek szerint kétszázezer vandal, svév- és burgundiból állott, a Baltitenger déli partjairól megindulva (405), s utközben alán lovasság, góth kalandorok és mindenféle nemzet által szaporittatva, a Duna mellett termett. Stilico belátván, hogy haszontalan volna a távoli tartományokat védeni, midőn a veszély magát Italiát fenyegeti, onnan az őrségeket visszahivta, s daczára annak, hogy többször ujonczokat szedetett s a hadseregbe álló rabszolgáknak szabadságot és pénzt igért, alig volt képes harmincz- vagy negyvenezer katonát összeszedni, kikhez több barbár segéd-csapatot csatolt; olly borzasztó volt az utóbbi háboru, s annyira rettegtek a katonáskodástól. A fönebb emlitett sokaság három csapatra oszlott, s ezek egyikével Radagais minden akadály nélkül keresztülhatolt Pannonián, az Alpeseken és a Pó-n; kikerülvén Stilicót, ki a Ticino mellett táborozott, az Apenninekről hirtelen leszállt, s elkezdette pusztitani a sik tartományt, lerombolta Hetruriának még megmaradt virágzó városait, s Florenczet ostrom alá vette.

Hire járt, hogy a zordon vezér megfogadta, miszerint a világ királynéját kőhalommá változtatandja, s a legkitünőbb senatorok vérével fogja kiengesztelni isteneit. Örültek ennek a régi nemzeti vallás párthivei, remélvén, hogy ezen bálványozás vissza fogja állitani az isteneket, s pártjuk győzni fog a haza romjai fölött; a helyett tehát, hogy a népet bátorságra, vagy legalább kétségbeesésre buzditották volna, igy kiáltottak fel: „Ime, minden elvesz a keresztények idejében; hogyan állhatnánk ellen egy olly harczosnak, ki napon-

kint áldozatokat mutat be, mellyek nekünk meg vannak tiltva?“ A keresztények egyidejüleg csodák- és kinyilatkoztatásokkal bátorították a fenyegetett Florenczet.

Stilico hadserege nem messze Florencztől találkozott a barbárokkal; s azon ügyességgel, melylyel Alarikot kétszer legyőzte a nélkül, hogy csatába bocsátkozott volna, midőn a csatavesztés helyrehozhatlan szerencsétlenséget vonandott maga után, az ellenséget erős árkokkal vette körül, ugy, hogy ostromlóból ostromlottá, s a fiesolei kopár sziklákon az éhség martalékává lön. Radagais kényszerülve lévén magát megadni, feje vétetett, övéi pedig olly nagy számban adattak el rabszolgákúl, hogy egy aranypénzen többeket lehetett venni; azonkivül az éghajlat s a szokatlan élelem teljesen megsemmisitette őket. Egyéb más csapatoknak, mellyek az Alpesek között fészkelték meg magukat, Stilico megkönnyitette a visszavonulást; foglalják el inkább a tartományokat, csak Italia maradjon meg; az óriási nyugati birodalom most már ez egy országra olvadt le.

A másik két csapat közöl az egyik, melly Gundekar, a burgundok királyának vezérlete alatt állott, keleti Galliát pusztitotta, a másik Godegisel, a vandalok királyától vezényeltetve, egyesülve a svévekkel, alánokkal és Radagais seregének maradványaival, szintén Galliába nyomult, de a frankok földjére érkezvén, e népet fegyverben találta királyuk vezérlete alatt, kit Stilico adott neki. Csatára kerülvén a dolog, a vandalok közöl huszezer maradt a csatatéren, köztük Godegisel királyuk is (406. decz. 31.), ekközben az alánok megérkezvén, megverték a frankokat, s a Rajnán Mainz mellett átkeltek. Három évig pusztitották a tartományt; midőn később az elpusztitott határ-tartományokból kivonultak, csakhamar nyomukban termettek a burgundok és alemannok, s a régi lakosokat felkonczolták, vagy rabszolgaságba hurczolták. Ez idő óta, el lehet mondani, hogy a rómaiak uralma megszünt Galliában.

Britannia.

A legiók a britt szigeteket is elhagyták. Láttuk fönebb, hogy a skótok Irlandból, hová visszavonultak, azon tartományba jöttek, melly rólok Skóczianak neveztetett. Ezek a caledónokkal egyesülve megtámadták a britteket, kik Belgiumból jött celták voltak s hajdanában kiüzték őket a tartomány déli részeiből [1]).

[1]) Claudinus szerint Stilico helyezett volna először Britanniába egy legiót, hogy azt a pictek, skótok és caledónok ellen védelmezze:

A segédcsapatok, mellyek a gyönge várakban voltak elhelyezve, érezvé a kormány gyámoltalanságát, abban lelték kedvöket, hogy néha-néha zsarnokokat választottak, kikre nézve a császári korona a megöletés előjátéka volt. Először bizonyos Marcus nevezetűt kiáltottak ki Britannia és Nyugat császárává, kit azonnal megöltek, s helyébe Gratiánt választották, hogy négy hónap mulva őt is az előbbi sorsára juttassák. A Constantin név nem sokára ismét egy másik katonának szerezte meg a trónt (407), ki nem volt képes abban békével ülni, hanem a háboru által ügyekezett azt a maga számára biztositani, miért is Boulogneba hajózván, engedelmességre kényszeritette a barbárok által még meg nem hóditott gall városokat. A nép, melly a távol lakó császár által ugyis elhanyagoltatott, s a bekövetkezhető eshetőségekben segélyt tőle alig remélhetett, szivesen fogadta a felhivást; Constantin ennek következtében a germánok fölött csakugyan tett is szert némi előnyökre, mellyeket a hir fényes győzelmek gyanánt hirdetett; aztán szövetkezett velök, fiát Constanst caesarnak választatta, Arlest székvárosának tette, s elüzvén a római sereg maradványait, Honorius ellen polgári háborut inditott, melly alatt a császári csapatok változó szerencse után elfutottak Vienne-ből, s pénzért szabad visszavonulást vásároltak maguknak az Alpeseken keresztül, mellyek ez időtől fogva határt képeztek Honorius és Constantin birodalma között, melly utóbbi elismertetett társuralkodónak. Az iberiai félsziget szintén meghódolt Constantinnak.

Mig a két császár gyönge fegyverekkel egymás ellen harczolt, Alarik félelemgerjesztőleg kezdett feltünni. A szerencsétlenség nem verte őt le, hanem csak okosabbá tette; s a helyett, hogy a barbároknak Alarik vitézségébe és okosságába helyezett bizalma csökkenne, őt inkább mindazon csapatok, mellyek a Rajna és Fekete-tenger közötti térségen kalandoztak, vezérökké választották; azért Stilico igen örült, hogy barátságát megnyerhette, remélvén, hogy általa ismét visszacsatolhatja Illyricumot a nyugati birodalomhoz, s Kelet meghóditásában, melly szándékáról még mindeddig nem mondott le, segitségére leend. Átmenvén tehát a keleti birodalomból a latin birodalomba, Alarik az illyricumi főnökségben a csapatok főparancs-

---

Me quoque pereuntem gentibus, inquit, (Britannia)
Munivit Stilico, totam cum Scotus Iernem
Movit et infesto spumavit remige Tethys.
Illius effectum curis, ne bella timerem
Scotica, nec Pictum tremerem, nec littore toto
Prospicerem dubiis venientem Saxona velis.

nokává neveztetett ki. Erre Itália határai felé közeledett s Stilico iránt barátságot, Honorius iránt pedig tiszteletet mutatván, azon ajánlatot tette, hogy Gallia császára ellen hadat fog vezetni, föltéve, hogy kérelmei betöltetnek, s övéinek az elpusztitott nyugati tartományok egyike átengedtetik.

Honorius- és kormányának folyvást növekvő gyengeségében Stilico némi élénkségre akarta buzditani a senatust s nevezetesen arra ösztönözte, hogy vegye kezeibe a közügyek intézését; Stilico azonban csak szónokokra talált, kik jól ismerték a régi köztársaság alakját, de ennél többet nem tudtak. Szerettek volna hangzatos szavakkal pompázni, ép ugy, mint midőn atyáik ezt mondották Pyrrhusnak: „Menj ki Olaszországból, s aztán fogunk alkudozni.“ Midőn Stilico a góth király követeléseit előterjesztette, a senatorok felkiáltották, hogy nem egyeznék meg a római nép méltóságával, ha egy barbártól bizonytalan és szégyenletes békét akarnának vásárolni; a tábornok (408) azonban jól ismervén — nem azt, mi a régi könyvekben foglaltatik, hanem a ravennai udvar gyámoltalanságát, lecsendesitette a hazafiuság helytelen kitöréseit, s rábirta a senatorokat, hogy négyezer font aranyat szavazzanak meg Alariknak, ha Italia határainak biztositását magára vállalja. Lampadius senatornak elég bátorsága volt ekként felkiáltani: Ez nem béke, hanem szolgai egyezmény! Ezen nyiltság bal következményeitől csak egy templom asyluma szabadithatta őt meg [1]).

Stilico bukása.

A nemes szó azonban mégsem maradt viszhang nélkül; a senatus ismét „nem“-mel felelt, s felelete mellett állhatatosan meg is maradt, melly ellenállás a mindenható tábornok ellenében eddigelé teljesen szokatlan valami volt. A legiók az atyák mellett nyilatkoztak, mivel igen zokon vették azt, hogy kevesebbre becsültetnek, mint a barbárok. Honorius füleibe is folyvást azt sugdosták, hogy örökre kiskorunak akarná őt tartani, ha ugyan még a koronát is nem szándékozik saját fia, Eucherius fejére helyezni; miért is Olimpius biztatására tényleg is elkezdette gyakorolni az uralmat, mellynek eddig csak névleg volt birtokában. Egyszerre csak a paviai táborban terem, melly a barbár vezér iránt ellenséges rómaiakból állott, egy adott jelre felkonczoltatja ennek barátait, velök több más kitünő férfiut, s házaikat kiraboltatja.

A vezérek, kiknek szerencséje ugyanazonos volt Stilico szeren-

[1]) **Zosimus.** v.

cséjével, egyhangulag arra kérték Stilicót, hogy vezesse őket ezen nyomorult rómaiakat megsemmisiteni. Ha követte volna tanácsukat, az eredmény igazolhatta volna őt; de vagy ingadozott, vagy nemeslelküleg inkább a maga, mint az egész ország veszedelmét választotta, s ezért őt szövetségesei boszankodva elhagyták. Egyikök megtámadta Stilico sátorát, s megölte az őrtálló hunnokat. Stilico csak ugy menekedhetett meg, hogy Ravennában az oltárokhoz futott; menhelyéről álnoksággal kicsalták s megmutatták neki halálos itéletét, mellyet méltóság- és bátorsággal viselt el [1]).

Erre minden oldalról árulónak, atyagyilkosnak kiáltatták Stilicót még azok is, kik kevéssel előbb még tömjéneztek neki; némelyek barátjait mentek följelenteni, mások menhelyet kerestek. Olimpius, a jótevője ellen szőtt összeesküvés első kezdeményezője, tulságosnak rajzolta Honorius előtt az ép most kikerült veszedelmet, s a birodalom megmentőjének emlékét fekete szinben tüntette fel előtte. Fia Eucherius, kiragadtatván a templomból, megöletett; Thermantia, ki nővérét, Máriát Honorius hideg ágyában követte, érintetlenül visszavettetett [2]); azon állhatatosságból, melylyel Stilico barátjai a kinzásokat és halált szenvedték, világosan az tünik ki, hogy szolgálatai bizonyosak, büne bizonytalan. Arról vádolták, hogy egy kézre dolgozott a barbárokkal, ő, ki egyedül volt képes őket legyőzni azon huszonhárom év alatt, mig a hadsereg élén állott; hogy fiát, Eucheriust akarta a trónra feltolni, ki megengedte, hogy husz éves koráig a jegyzők igénytelen czéhmestere legyen; hogy visszaakarja állitani a pogányságot, ki gyermekét a keresztény vallásban neveltette, s kit a pogányok gyülöltek, mert a sybillai könyveket megégette, felesége pedig megfosztotta Vestát nyak-ékétől, noha az előbbi Róma oraculumának, ez pedig védistennőjének tartatott [3]).

---

[1]) **Fr. Schulze**: „*Stilico, vagy a régi Wallenstein.*“ (német.) 1805.

[2]) Hullája 1544-ben találtatott meg a Vaticanban, sok értékes tárgygyal együtt, ugy csupán ruhájában 36 font arany volt.

[3]) Rutilius Numatianus ezen borzasztó vétekre vonatkozólag, mellyet még Nero vétkénél is irtózatosbnak talál, a következőket irja:

Omnia tartaria cessent tormenta Neronis
Consumat stygias tristior umbra faces.
Hic immortalem, mortalem percutit ille;
Hic mundi matrem perdidit, ille suam.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Alarik és az olaszok.

Midőn a védgát keresztültöretett, az ár kicsapott medréből. Ugy látszott, hogy maga Honorius is a még megmaradt védbástyák lerontásában találta örömét, elbocsátván a legvitézebbeket, minthogy bálványimádók vagy ariánok voltak, kiknek helyére az ellenség által megvetett, a hadsereg előtt pedig gyülöletes hivatalnokokat helyezett. A szövetségesek fájlalván Stilico vesztét, a boszuállástól csupán családjaik és kincseik iránti tekintetből tartózkodtak, mellyek Itália megerősitett városaiban voltak elhelyezve; Honorius egyszerre csak megparancsolta, hogy ezen drága zálogok valamennyien ugyanazon napon megsemmisittessenek, s javaik elkoboztassanak. Ekként a harag és kétségbeesés féket vesztvén, harminczezer szövetséges Alarikhoz pártolt, ki örvendett, midőn látta, hogy az udvar az ő malmára hajtja a vizet; a tisztelt és félt Stilico bukása, a fizetések megszüntetése, s a megbántottak ösztönzései arra buzditották Alarikot, hogy a császárságtól elégtételt követeljen, vagy háboruval fenyegetőzzék. Később ismét meg hagyta magát engeszteltetni; a rómaiak azonban mérsékeltségét félelemnek magyarázván, sem feltételeit el nem fogadták, sem háborura nem készültek, ugy hogy Alarik felmondván a békét és barátságot, ellenök indult (409), s a Juliai-Alpesek magaslatáról megmutatta övéinek az olasz éghajlat gyönyörüségeit, a büszke városokat, a kellemes gyümölcsöket, s a háromszáz diadalnak Rómában összehalmozott kincseit, s ezek elnyerésének könnyüségét. Aquileja, Albino, Concordia, Cremona a győző hatalmába esnek, zászlójához folyvást uj szövetségesek csatlakoznak, melly már is, Ravenna előtt lengedez; ezt megrémitvén, végig megyen az Adriai-tenger partján, s aztán a Via Flaminián, városról városra akadály nélkül haladván, egyszerre csak a világ hajdani királynője előtt terem. Egy remete le akarja csillapitani haragját, kinek Alarik ekkép válaszol: Nem állhatok meg; Isten engem folyvást előre ösztönöz. Épen igy mondotta II. Mahomed is ezer esztendő mulva nagyvezirének éj idején: „Add nekem Konstantinápolyt; nem találok nyugtot ágyam vánkosán! Isten a rómaiakat nekem akarja adni.“

A birodalom állapota.

Nem ugy volt most, mint hajdanában, midőn a római nép mint egy férfiu kelt fel Hannibal és Pyrrhus ellen, s a legalacsonyabb plebejustól a dictatorig és a consulokig mindnyájan győzelemre vagy halálra siettek. A birodalom elvesztette legszebb tartományait; a többiek pedig annyira elpusztultak, hogy barbár csapatokkal kellett azokat kiegésziteni. A szokásos fizetések helyett már Nerva is földbirtokot osztogatott [1]; Marc Aurel igen sok marcomannt telepitett le [2]; Pertinax azoknak ajándékozta a földeket, kik azok müvelésére vállalkoztak [3]; Constantin felszólitotta öreg harczosait, hogy jutalom fejében kérjék az üresedésben lévő földbirtokokat; I. Valentinián megengedte, hogy a müveletlen földeket bárki felszánthassa [4]; az Aeduusok között adó alá vetett huszonötezer részlet föld közől magának Constantinnak hét ezret kellett az alól fölmenteni; hasonlóképen Honoriusnak a proconsuli Afrika tizennégyezer hétszáz három centuriáju föld közől ötezer hatszázat, Afrika Bisacenában pedig a tizenötezer hetvenöt közől hétezer hatszáz tizenötöt, mint teljesen elpusztultakat [5].

Italia.

Különösen pedig Italiában máshol felhozott okoknál fogva [6], főképen pedig a hadi gyarmatok miatt; az első császárok óta folyvást apadt a lakosok száma. A gazdagok, hogy magukat kereskedés és ipar által le ne alacsonyitsák, tőkéiket fölbirtokokba fektették, mellyek a kisebb birtokosoktól a gazdagok kezeibe mentek át, főkép miután Traján megparancsolta, hogy annak, a ki tisztségekre vágyik, örökségének legalább három negyede Italiában feküdjék. Eszerint tehát a legszámosabb és legéletrevalóbb osztály, a kis-birtokosok osztálya elenyészett; s a földmüvelő népséget kevés rabszolga pótolta. De végre ezen szerencsétlen faj is kiveszett vagy azért, hogy a császárok mióta Itália nem tekintetett főnek, a foglyokat nem vitték mind oda, — vagy talán azért, mert az eke- és kapához megkivántató erős karok helyett inkább henye szolgákat kerestek, kik utközben százanként kisérték uraikat és asszonyaikat [7].

---

[1]) 97. évben, **Dion**, XLVIII.

[2]) 167-ben. **Capitolinus**, c. 22.

[3]) 193-ban. **Herodianus**, c. 2.

[4]) *Cod. Theod.* VII. 2. l. 3, 11.

[5]) U. o. XII. 28 l. 13. **Eumenes**, *Gratiar. act.*

[6]) Lásd az V. könyv. XXI. fejezetét.

[7]) **Ammianus Marcell.** XIV. könyv.

Italia térei ennek következtében ős eredetiségökből kéj-kertekké, vagy haszontalan mulató-erdőkké alakittattak át; a gabonát Afrikából és Egyiptomból várták, ugy hogy midőn ellenséges hajók, zsarnokok, vagy zivatarok az átvitelt megakadályozták, Italia mindannyiszor éhséget szenvedett. Midőn a birodalom megosztatott, Italia nem csak hogy megszünt a világ adóit szedni, hanem neki is ugy kellett adót fizetnie, mint a többi tartományoknak, s hasonlóvá lőn ahhoz, ki megszokván a henye és gondtalan életet a nagy urak házában, egyszerre minden támogatás nélkül, szegény tehetetlen állapotban és födél nélkül látja magát.

Az élet forrásai kimerittettek a tulságos, vagy aljas gyönyörök által; a gazdagok kéjvágyból, a szegények pedig szükség miatt irtóztak a házasságtól, ugy hogy Constantin nagy kiváltságokban részesitette azokat, kiknek legalább egy fiok volt [1]). Az Alpeseken inneni Gallia, távolabb lévén a romlottságtól, egy ideig még megőrizte romlatlanságát [2]); midőn azonban az udvar Ravennában és Milanóban is felütötte sátorát, a fény erkölcstelenséget, a pazarlások henyeséget s a hivatalok nagyravágyást szültek; a nép ajándékok nyerésének reményében az udvarokba tódulván, kerülte a mezei munkát, a családok unalmas becsületessége s a falvak őszinte durvasága többé nem volt inyére.

A ragály többször pusztitott, legborzasztóbban Titus uralkodása alatt, elannyira, hogy csupán Rómában egy nap tizezer ember esett áldozatává; midőn később a ragályt Lucius Verus serege Keletről ismét visszahozta, Commodus alatt ujolag kitört, s a következő században is többször jelentkezett. A harmincz zsarnok uralkodása alatt háromszor dühöngött polgárhaboru északi Italiában, Maxentius és Constantin fiai alatt szintén háromszor, Gratián és II. Valentinian halálakor pedig kétszer; a barbárok ezalatt semmibe sem vévén az Alpesek roppant védgátját, Italiába törtek, a barmokat elhajtották, a lakosokat rabszolgaságba hurczolták, s a tartományt sivataggá tették.

A császárok az ekként elpusztitott tartományt katonai és más gyarmatokkal ügyekeztek ujolag benépesiteni. Aurelián foglyokat osztogatott szét, hogy Hetruria és a tengermelléki Alpesek (Alpes maritimae) között elterülő térséget szőlőkkel ültessék be, mellyek jövedelméből a római népnek adni szokott ajándékok kikerüljenek [3]); az öreg Va-

[1]) **Eineccius**, *ad legem Papiam-Poppeam.*

[2]) **Plinius**, *Hist. nat.*

[3]) **Vopiscus**, 48.

lentinián a Rajna mellett elfogott alemannokat a Póhoz küldötte [1]); Gratian Modenában, Rhegiumban és Parmában taifalokat és ostrogóthokat telepitett le [2]); de még ezen helytelen kárpótlás is megszünt, midőn a császárok a germán és perzsa foglyokat nem csupán Italiába küldötték, s midőn megszünvén a kiváltságok, semmi sem csalogatta az idegeneket, hogy az Alpeseken innen telepedjenek le. Ezért sz. Ambrus ezeket irja Faustinusnak: „Bolognából jövén, mögötted hagyád Claternát, magát Bolognát, Modenát, Rhegiumot; jobbról volt Brixillum; előtted Piacenza terült el, melly régi dicsőségét már csak nevével hangoztatja; balról szánalomra ébresztettek a müveletlen Apenninek, s a hajdanában legvirágzóbb népek városait szemlélvén, szivedet fájdalom fogta el. Itt láthattad annyi, félig elpusztult város romjait, s az örökre szétrombolt tartományok pusztulását stb.“ [3])

Hasonló sorsban részesült Italia déli része is, hol Honoriusnak egy 395-ről kelt törvénye 528,042 hold földet mentett fel az adó alól azon tartományban, melly bősége miatt Terra di Lavoró-nak neveztetett. [4])

Ezen pusztaságokon keresztül rablócsapatok kalandoztak. Ezek az utakat már régebben is nyugtalanitották; a polgári háboruk alatt s azután méginkább elszaporodtak. A harmadik század elején bizonyos Bulla hatszáz rablóból álló csapat élén háborgatta déli Italiát, s Septimius Severusnak két évi fáradságába került kiirtásuk [5]). Később annyira növekedett e baj, hogy I. Valentinian elhatározta Italiának, a tartományokhoz hasonlólag, lefegyverezését, ugy hogy az ő határozott engedélye nélkül senkinek sem volt szabad fegyvert viselni, vagy, kivéve a főranguakat, lovon megjelenni; ezen törvény kiterjesztetett Picenumra, Flaminiára, Apulia, Calabria, Bruttium, Lucania, Samnium tartományokra, később még Róma környékére is [6]).

---

[1]) **Ammianus Marcell.** XVIII. 5.

[2]) Ugyanaz, XXXI. 9.

[3]) *De bononiensi veniens urbe, a tergo Claternam, ipsam Bononiam, Mutinam, Rhegium derelinquebas; in dextera erat Brixillum; a fronte occurrebat Placentia, veterem nobilitatem ipso adhuc nomine sonans; ad laevam Apennini inculta miseratus, et florentissimorum quondam populorum castella considerabas atque affectu relegebas dolenti. Tot igitur semirutarum urbium cadavera, terrarumque sub eodem conspectu exposita funera... in perpetuum prostrata ac diruta.* Ad Faustinum, ep. 39.

[4]) *Cod. Theod.* XI. 28. l. 2.

[5]) **Dion**, LXXV.

[6]) *Cod. Theod.* XV. 17. l. 1. IX. 30. l. 1. 3, 5.

Ezen végső rendszabály bizonyitja a baj nagyságát, mellynek következtében a nyugalmas népségnek nem lehetett magát a törvény megvetői ellen védelmezni. S minthogy eme bandák leginkább pásztorokból alakultak, Honorius elhatározta, hogy a ki fiát nevelés végett a pásztorokra bizza, az mintegy nyiltan bevallja, hogy egyetért a rablókkal [1]).

Az utakra és erdőkbe sokakat az adószedők telhetetlen zsarnoksága üzött. III. Valentinián törvényszerüen kijelentette, hogy ezek gonoszságait a legszigorubb felvigyázat sem volt képes megakadályozni, s hogy némellyek régi adósságok ürügye alatt fosztogatták a tartományt, és zsarolások, bebörtönözések- és kivégeztetésekkel sanyargatták [2]).

Róma.

A nép ennélfogva ügyekezett szabadulni a birtoklás szerencsétlenségétől és Rómába futott. Itt érintkeztek egymással a fényüzés, nyomor és romlottság szélsőségei. A patriciusok csak öseik hosszu sorával dicsekedtek, kiknek szigoru erényeivel szemben nem voltak képesek egyebet felmutatni, mint csupán a fényüzést, melly azon mértékben növekedett, a mellyben polgári jelentőségök csökkent. A senatus nevezet többé nem jelentette a birodalom fővárosának első testületét; a dusgazdag senatorok olly palotákban laktak, mellyeket negyedeknek, sőt városoknak is lehetne mondani, s melyekben templomok, forumok, versenyterek és erdők foglaltattak [3]). Birtokaikat valóságos tartományoknak lehetett mondani, mellyekből egynémelly négyezer font arany jövedelmet, vagyis négy és fél milliót huzott évenkint. A kinek csak ezer, vagy ötszáz font jövedelme volt, alig tartatott érdemesnek arra, hogy közöttük üljön, vagy képesnek a szükséges költségek és fényüzés kiállitására [4]). Paula, szent Jeromos ájtatos barátnője, birtokai közé számitotta Nicopolis városát; Alipius, Symmachus, Maximus fiai közöl, midőn a praetori tisztkedés reájok jutott, a kötelezett ünnepélyekre hat vagy hét nap alatt ki ezerkétszáz, ki kétezer, ki négyezer font aranyat költött.

Ezen gazdagságokat haszontalanságokra fecsérelték. Házukat

---

[1]) *Cod. Theod.* XI. 31.

[2]) *Novellae Valent.* tit. 7.

[3]) *Quid loquar inclusas inter laquearia sylvas,*
Vernula, quae vario carmina ludit avis?
Rutilius Numat. Itiner III.

[4]) Erröl Olympiodorusnak egy különös töredéke értesit bennünket, mellyet Photius tartott fenn számunkra.

ezüst készletekkel halmozták el; arczképeiket bronzba vagy márványba vésették, arany levelek közé; hintóikat mindenféle ékitményekkel diszitették; felső öltönyüket, melly müvészileg kigöngyölitve pompás, állat- vagy növényalakokra himzett tunicákat láttatott, selyem vagy biborral szegélyezték; előttök kormos szakácsok, utánok pedig egész csapat rabszolga és bohócz, mindenféle élősdi és herélt futosott. Ezen Aniciusok, Petroniusok és Olibriusok, kiknek hazafisága csupán nemzetségi fáik fitogtatásában állott, nemcsak hogy irtóztak a fegyvertől, de még azt sem engedték meg, hogy szolgáik besoroztassanak; midőn pedig Honorius ezekkel akarta a hadsereget betölteni, a császári palotát jajveszékeléseikkel töltötték be, s inkább bizonyos összeg aranyat fizettek [1]; többre becsülték családjuk fényelgését a közbiztonságnál.

Kerülni minden köz hivatalt vagy házi munkálkodást, az egész napot fecsegő társaságokban vagy fürdőkben tölteni, néha végtelen kisérettel kimenni annak megszemlélésére, miként üzik a szolgák a vadakat, vagy a Lucrinus taván egész csapat szolga, herélt és lovász kiséretében gyönyörü kéjlakaikba hajókázni: ebből állott egész életök. Be akarsz hozzájok menni? a küszöbön ott találod Tutela istennő oltárát, kinek neve már a belépésnél kedvező jelül szolgáljon [2]. A fiatal szolga nem jelent be téged előbb, hogysem magát tetőtől talpig megmosta legyen. Ha valamellyik rabszolga kissé késik a langyos fürdő elkészitésével, háromszáz vesszőcsapást kap. Védenczeiknek, kik hozzájok tiszteletöket tenni, vagy illetékeiket fölvenni jőnek, csak kezöket vagy térdöket engedik megcsókolni, s ne is hizelegjen magának valaki azzal, hogy kegyöket megnyerheti, ha nem ügyes a hizelgésben, a zenében, énekben, a jóslatok és talányok megfejtésében, vagy nem teszen egész örökségeket egy koczkavetésre [3]. A könyvek, ha csak holmi sikamlós dolgokat nem tartalmaznak, félredobvák, s a könyvkereskedések, mint valami sírok, be van-

---

[1]) **Symmachus**, Lib. VII. 65.

[2]) *Ipsa Roma orbis domina, in singulis insulis domibusque, Tutelae simulacrum cereis venerans ac lucereis, quam ad tuitionem aedium isto appellant nomine, ut tam intrantes quam exeuntes domos suas inoliti semper commoveantur erroris.* **Jeromos**. *Comm. in Isai.* p. 418.

[3]) **Ammianus**, XIV. 6; XXVIII. 2. — *Plena sunt conventicula nostra hominibus, qui tempora rerum agendarum a mathematicis accipiunt. Jam vero, ne aliquid inchoetur aut aedificiorum aut huiusmodi quorumlibet operum diebus, quos aegyptiacos vocant, saepe etiam nos movere non dubitant.* **Ágoston**, *Expos, epist. ad Galatas*, c. 4.

nak zárva. Ezek helyett hangszereket, kocsi-nagyságu lantokat, fuvolákat és más óriási zeneeszközöket keresnek, mellyektől folyvást viszhangoznak a paloták.

Ki ama városhoz közeledett, melly közel volt ahhoz, hogy elveszitse a hatalom pálczáját s a helyett a gondolatét keritse hatalmába, mindenfelé nagyszerüséget, alávalóságot és halált látott; müveletlen szántóföldeket és gyönyörü kéjkerteket; pusztaságot és rabszolgák csoportjait; fényes városokat és emlékszobrokkal szegélyzett utakat, mellyek különösen a forumon pompáztak, mellynek nagyobb története van mint egész országoknak.

Róma kerülete 13 mérföldre (6½ óra) terjedt[1]) s harminczhét kapuja volt, mellyek ugyanannyi, városokhoz hasonló külvárosnak feleltek meg, mellyek aztán egészen a tengerig, a sabinokig s az ősi Latiumon keresztül Hetruriáig terjedtek; a benső közlekedést hét hid a Tiberisen, huszonhét ut, nyolcz nagyobb, tizenhét kisebb tér könnyitette, ide nem számitva a kisebb utczákat; tizenkilencz vizvezeték, mellyek között néhány olly széles volt, hogy fölöttök egy lovas elmehetett, belül pedig hajókázni lehetett, harmincz vagy negyven mérföldnyi (15—20 órányi) messzeségről hozta a kristálytiszta vizet ezerháromszáz ötvenkét viztartóba, ide nem számitva a tizenöt legfényesebb és legmüvésziebbet, s a magánosokhoz tartozó csatornákat és kutakat.

Két capitolium, négyszáz huszonnégy templom, tizennégy szent liget, három palota a senatus, és tizenhét nagyobbszerü épület (basilica) a közös és magán-ügyek számára, huszonkilencz könyvtár, nyolcz küzdtér (circus), két amphitheatrum, hat küzdhomok a gladiatorok, öt a hajó-harczok számára, tizenhat közös melegfürdő, s nyolczszáz ötvenhat egyéb fürdő hirdette még most is a világ királynőjének dicsőségét. Ne feledjük, hogy Marcellus és Balbus szinházai harminczezer, Pompejusé negyvenezer, a circus maximus pedig négyszázezer embert volt képes befogadni; Diocletian fürdőiben háromezer kétszáz márvány-medencze volt.

A 46,602 magán ház és az 1,780 palota, mellyek olly magasak voltak, hogy a császárok később megtiltották hetven lábnál magasabbra épiteni, 424 negyedre osztatott fel. A közös élelmet 454 malomban és sütőmühelyben, 268 raktárban készitették és tartották. A

[1]) Rómának két leirását birjuk Valentinian és Valens idejéből. Az egyik **Greviustól** való, s czime: *Thesaurus antiquitatum romanarum*, III; a másik, melly az V. század közepéről származik a *Notitia dignitatum utriusque imperii* végén olvasható.

tisztaság fentartása végett 400 csatorna (cloakák) épittetett, melyek igen szilárd épitmények voltak, s mellyek tisztántartására elökelő személyek ügyeltek, s e czélra egyszerre ezer talentumot is adtak ki. Hát még a capitolium minő lehetett?

E város népségét, melly az egesz világból oda özönlött, a legmérsékeltebbek három millióra becsülik, melly azonban az utóbbi szerencsétlenségek következtében, s főkép miután Rómával Konstantinápolyon kivül még Carthago, Trier, a virágzó Milano s a mocsáros Ravenna is versenyeztek, valószinüleg egy harmad részre olvadt le. De a Forum és Via Sacra palotáival, a basilikák- és templomokkal, mellyek közöl csupán egy is nevezetessé tenne egy egész tartományt, milly ellentétet képeznek a sáros Subarra s a Carinaek negyedének viskói, s a Tiberisre dülő nyomorult házikók, mellyek közöl minden áradáskor százat meg százat söpörnek el a hullámok. Itten laktak a cappadoxok, scythák, héberek és mindenféle faju és vallásu emberek, kiknek sem állásuk, sem hazájok, sem nevök nem volt.

A nép azonban többé nem árulja szavazatát s nem teszen pénzért hamis tanubizonyságot; Clodius és Catilina nem béreli fel többé, hogy lázongjon; idegen királyok nem vásárolják meg kegyét, s nem teszik egész birodalmak örökösévé; a győzők pompája nem ujitja meg évenkint az osztogatásokat, s a császárok épen nem törődnek azzal, hogy nekik tapsoljon. Annyi senatori családnak és az udvarnak Konstantinápolyba, vagy Milanóba való átköltözése folytán a nagy tömeg, melly eddig az ő kegyökből élősködött, kenyér nélkül maradt. Elcsüggedve fekszik tehát mint a koldus, ki tétlenségben fecsérelte el ifjuságát; Theodosius és Gratián kénytelenek eltiltani a renyhe koldulást, melly egészen elözönli az utczákat; a régi fényből csak a bünök maradtak meg, mellyek a mindenféle csőcselék népség egybesereglése következtében még inkább szaporodtak. Theodosius uralkodása alatt bizonyos malmok mellett bordélyházak nyittattak, mellyekbe a kik beléptek, hurokba kerültek s a malomkövek forgatására kényszerittettek a nélkül, hogy valaki többé hallott volna felölök valamit [1]). Róma közepén! s ezen büntény titokban maradt volna, ha egy katonának valamikép nem sikerült volna megmenekednie.

A nép mindazonáltal, a világ régi ura, nem vesztette el azon jogát, hogy ingyen tápláltassék; naponkint kenyeret osztottak min-

[1]) **Socrates**, lib. V. 8.

den polgárnak csekély árért az e czélra kijelölt sütő-boltokban; ehhez öt hónapon át szalonna is járult, mellyet Lucania disznói szolgáltattak, s melly III. Valentinián idejében három millió hatszáz huszonnyolcz ezer fontot tett; a lámpák és fürdők számára három millió font olaj osztatott, melly Afrikából került adó fejében; Campania szőlőhegyei olcsó bort szolgáltattak. Minden lázadás Afrika- vagy Siciliában, honnan gabonával látták el magukat, rettegést okozott; miután pedig Egyiptomnak Konstantinápolyt kellett ellátnia, a római magtárakat a Rhodanus és Arar mellől, s Iberiából hozott gabonával kellett megtölteni [1]). Óriási összegek vándoroltak ki Italiából az öltözet- és evésben folytatott fényüzés, az épületekhez szükséges márvány és gerendák, s a látványosságokban használtatni szokott vadállatok megszerzése végett, később a barbárok zsoldbafogadása és a nekik fizetett gyalázatos adó miatt is.

A csőcselék népség, mellyet nem becsületből tartottak, hanem azért, hogy ne lázongjon, mellynek sem háza, sem fekhelye, sem saruja sem valami rongya nem volt, melylyel magát befödhette volna, a szinházakban és circusokban tolong, hangzatos nevekben büszkélkedik, királyokhoz méltó fürdőkben mosakodik, iszik és játszik; ha csatavesztést hall, kétségbeesetten jajgat, mi holnap már eszébe sem jut; ha győzelemről értesül, ekként kiált fel: Éljen a császár; lesz kenyerünk és játékaink!

Kenyér és játékok képezik egész életét. Naphosszat a látványosságokat bámulja, mellyekből a kereszténység nem volt képes a vért számüzni; állhatatosan türi a napot és az esőt, sőt még éjjelre sem távozik el, ép olly dühhel pártoskodván egyik-másik pályázó, mint hajdanában Gracchus vagy Opimius, Clodius vagy Cicero mellett. Rómát háromezer tánczosnő és ugyanannyi zenész mulattatta; s egyedül ezek vétettek ki, midőn bizonyos nagy szükség ideje alatt valamennyi idegen, ideértve az összes szabad müvészetek tanárait is, kiüzetett [2]).

Ha létezett még némi szikrája az életnek eme megromlott, kislelkü és gögös tömeg között, az bizonyára a keresztények és pogányok közötti ellenségeskedésben nyilvánult, kik a helyett hogy a haza

---

[1]) **Claudianus**, *in Eutr.* I. 401.

[2]) Szent Jeromos felemliti Filistont, Lentulust, Marullust s több másokat, kik *biologicus*, vagy *etologicus* (*adv. Ruf.* lib. II.) comoediakat (népszinműveket) irtak, mellyekben a családi élet szokássi rajzoltatnak; s e miatt kár, hogy elvesztek.

javára egymással szövetkeztek volna, amazok minden bajt a caesarok engedékenységének tulajdonitottak, mellyet a pogányság maradványai iránt tanusitottak, ezek meg a barbárok győzelmét ohajtották, kiktől szétrombolt oltáraik visszaállitását remélték.

Róma ostroma.

Alarik tehát ezen város ostromlására indult, melly hatszáz huszonnégy év óta, midőn carthagói Hannibal a Porta Collina előtt megjelent, idegen sereget nem látott, és a tartománynyal és a Tiberisen át minden közlekedést elzárt. A rómaiak, kik előtt hihetlennek látszott, hogy valamelly barbár az óriási várost ostrom alá vehesse, mint hajdanában Porsenna, — a kétségbeesésnek engedik át magukat, mint illyen esetekben rendesen történni szokott; minthogy pedig a nép nagy szerencsétlenségek alkalmával mindig valakit szokott okozni, most is azt mondotta, hogy Stilico hitta be Alarikot, s neje, Serena, egyetért vele, hogy férjét megboszulhassa ; miért is Serena elfogatván, a senatus által halálra itéltetett. Könyörületlenek és egyetértők a bűnben, megoszlottak és gyávák a védelemben.

Az éhség napról napra növekedett, és sem a szerzetesek, sem Laeta, Gratián császár özvegyének könyörületessége nem volt képes a szükségletet fedezni; a nép előbb utálatos később irtózatos étkekkel is igyekezett éhségét csillapitani; ezrenként haltak meg az utczákon s a hullák büze betegségeket idézett elő. Ezen bajokhoz csatlakoztak még a babonák is; hetruszk augurok azt állitották, hogy szertartásaikkal egykor megszabaditották Narnit, villámokat idézvén elő az ellenségre, s készeknek nyilatkoztak ugyanezt Róma javára is tenni. Pompejanus, a város főnöke, megkérdezte a pontificalis könyveket, hogy megtudja, mihez tartsa magát; de a Sybillák, kik Rómának, midőn még ugyszólván bölcsőjében szendergett, örökkévalóságot jósoltak, most, midőn végvonaglásban feküdt, csak közeli halálát jósolhatták. Miután pedig a béljósok (haruspexek) kijelentették, hogy az eget csak nyilvános áldozatokkal és azzal lehet megengesztelni, ha a senatus a Capitoliumba megyen, egy senator sem mert a szertartásnál megjelenni, s a hetruszkok elbocsáttattak. Mivel pedig a Ravennából várt segélyt is hiába várták, nem maradt egyéb hátra, mint hogy a góth király kegyességéhez folyamodjanak.

Basilius senator és János, comes notariorum, küldettek Alarikhoz; midőn ezek azt mondották Alariknak: „Nem látod, menynyi nép van még Rómában?“ ő következőleg felelt: „Annál jobban lehet kaszálni a szénát, minél sürűbb,“ s meghagyta, hogy a városban találtató összes arany és ezüst kész-

letet, minden értékes butort s valamennyi barbár rabszolgát neki szolgáltassanak át. De hát mit hagysz meg nekünk? kérdék a követek. Életeteket, — válaszolá Alarik.

De mégis beleegyezett a fegyvernyugvásba, s némileg emberiebb érzelemnek adván helyet, követelését ötezer font aranyra, harminczezer font ezüstre, harminczezer font borsra, négyezer selyem ruhára, háromezer darab finom skarlát posztóra szállitotta le, kikötvén egyszersmind az összes barbár rabszolgák szabadonbocsátását. Eme sarcz előszerzése végett minden polgár adó alá vettetett; minthogy pedig még igy sem voltak képesek azt előteremteni, a templomok ékességeihez fordultak, és több szobrot felolvasztottak; ezek közt volt a Vitézség szobra is, mit a bálványimádók nagy jajveszéklés között a római erény elenyésztének jele gyanánt tüntettek fel.

Alarik ekként kielégittetvén, az ostromot megszüntette; erre felnyitották a kapukat s három napon át élelmet vásároltak, s a közös és magán magtárakat netán bekövetkezhető uj veszélyek esetére megtöltötték élelemmel. Alarik szigoru fegyelmet tartott hadseregében, s nem engedte, hogy a legyőzöttek bántalmaztassanak. Ezután Toscana felé vonult, ott szándékozván a telet tölteni. Zászlójához negyvenezer rabszolgából álló csapat csatlakozott, boszut lihegve zord uraik ellen, mig rokona Athaulf, góthok és hunnokból álló erősitést hozott, ugy, hogy százezernyi csapat élén tartotta rettegésben Italiát. Minthogy azonban ismételve kijelentette békés szándokát, Rómából három senator a ravennai udvarba küldetett a kezesek kicserélése és egyezmény kötésének sürgetése végett, mellynek alapjául Alarik azt állitotta fel, hogy a nyugati hadak fővezérévé választassék, évenkint bizonyos pénz és élelem-járulékkal, továbbá Dalmatia Noricum és Venetia átadását követelte, minek következtében a Duna és Italia urává lecndett. Olimpius, Honorius minisztere, ezekről hallani sem akart, s a követek után Rómába hatezer dalmatából álló csapatot küldött, kiknek fenyegető kinézése által a barbárok felingereltetve, őket bekeritették és felkonczolták.

Olimpius erre nem sokára kiesett a császár kegyéből, és számüzetésbe kellett mennie; később visszanyerte, azután megint elvesztette hatalmát, s fülei levágatván, vesszőcsapások alatt végezte életét. Minthogy azonban Honorius gyám nélkül semmire sem mehetett, ezen szerepre Joviust, praetorii praefectust választotta; az eretnekek és pogányok ujolag felvétettek a hivatalokba; Gennerid, ki nemzetiségére nézve barbár, hitére pedig bálványimádó volt, Dalmatia, Pannonia, Noricum és Rhaetia vezérévé neveztetvén ki, a csapatokat

fegyelemre szoktatta, jutalmak osztogatása által bátorságra tüzelte, s az udvar fukarkodása miatt sokszor sajátjából is fizette. Tizezer hunnból álló csapatot hadseregéhez csatolt, s ezeket élelmi szerekkel és barmokkal bőven ellátván, az illyricumi határt biztositotta.

Az udvar azonban távol attól, hogy eme törekvéseket elősegitené, becstelen és veszedelmes cselszövények szinhelye volt. A csapatok Jovius által izgattatva, a két tábornok s a két fő eunuch fejét lázongva követelték; amazok lefejeztettek, ezek pedig Milanóba menekültek. A cselszövő eunuch, Eusebius és a kegyetlen Allobik egészen felforgatták a királyi lakot, miglen féltékenységből ellenségekké lévén, az első a császár szemei előtt halálra veretett; a másik Constantinnal, Gallia császárával szövetkezett Honorius megbuktatása végett, s azon ürügy alatt, hogy a góthok ellen harczol, egészen a Póig csalta, de az összeesküvés felfedeztetett, s mivel Honorius nem merte Allobikot nyiltan megbüntetni (olly kevésnek tartotta magát), egy sétalovaglás alkalmával orgyilkos módra megölette; ezután térdre borulva adott hálát Istennek, hogy őt ezen árulótól megszabaditotta.

Alarik I. Incze pápa közbenjárása folytán ujolag béke-ajánlatokat tett, és Jovius már alkudozásba is bocsátkozott vele, midőn Honorius elkapatva az udvaroncok izgatásai által, meghagyta neki hogy rendelkezzék a kincscsel, de ne gyalázza meg egy barbár előtt, Róma katonai becsületét. Midőn a levelet Alariknak megmutatták, igen felingerült, s kikelvén a gyáva császár ellen, minden alkudozást félbeszakitott. Az udvar másrészről arra kényszeritette a fő hivatalnokokat, hogy esküdjenek meg fejedelmök szent fejére, miszerint a birodalom ellenségeivel soha és semmi áron nem alkudoznak, söt inkább engesztelhetlen harczot fognak ellenök folytatni. Illy vakmerőséget keltettek Ravenna mocsárai.

Róma második ostroma. 409.

A birodalom többi része azonban a barbárok kényére volt hagyva, s Róma ismét falai felé látta közeledni a legyőzhetlen Alarikot. Ez, ki még most is mérsékeltnek mutatta magát haragja- és szerencséjében, ujolag püspököket küldött a császárhoz, hogy mentse meg a várost és Italiát a végpusztulástól; de midőn látta, hogy minden föltételeit visszautasitják, elfoglalta az ostiai kikötőt, s tudtára adá Rómának, hogy adja meg magát kegyelemre, különben egy csapással megsemmisiti azon raktárakat, mellyektől fenállása függött. A nép kiáltásaira engedett a senatus, mellynek meghagyta Alarik, hogy Flavius Attalust, a város főnökét fogadják el császárnak. Ez Ala-

rikot a nyugati hadak fővezérének nyilvánitja, Athaulfot pedig a testőrsereg főnökévé nevezi ki, miértis a két nemzet egymást kölcsönösen védeni látszott. Attalus a polgári és hadi hivatalokat hivei között kiosztván, összehivja a senatust és kijelenti, hogy vissza akarja állitani a római dicsőséget, s a birodalom határait a bitorolt Egyiptomra és Keletre is kiterjeszti; milly nevetséges hányavetiség ez abban, ki a barbárok gunytárgya volt. Mindazáltal csapatok küldettek Afrikába a tartomány leigázása végett; Milano és Italia többi tartományai örömmel fogadták az uj augustust, ki azáltal kereste a nép kegyét, hogy a pogányokat védelmezte s a gyülekezetek tartását ismét megengedte. Midőn ezután a góth fegyverek védelme alatt Ravenna mellett táborozott, visszautasitá Honorius ajánlatát, ki meg akarta vele osztani a nyugati tartományokat, mondván: „Ha e pillanatban leteszi a bibort, megengedem neki, hogy valamelly távoli szigeten csendes számüzetésben töltse napjait.“

Honorius szerencséje annyira hanyatlani látszott, hogy Jovius miniszter és Valens tábornok már Attalussal szövetkeztek; e miatt annyira megrémült Theodosius fia, hogy mindegyik barátját, mindegyik szolgáját megannyi árulónak tartotta, s szüntelen hajókat tartott indulásra készen, hogy unokaöcscsének birtokaiba menekülhessen. De az ügyek megfordultak. Négyezer régi harczos, kik Keletről Honorius segitségére küldettek (410), Ravennában partra szállt s őt védelme alá vette; az Attalus által Afrikába küldött csekély sereg Heraclianus által felkonczoltatott, ki a gabona kivitelének megtiltása által Rómában éhséget idézett elő s a népet felláziotta. Alarik később saját teremtményére is gyanakodni kezdett, mivel néha hallgatván a senatusra, bizalmatlankodni látszott a góthok irányában; máskor ismét Joviusra hallgatott, kit patriciusi rangra emelt. Honoriusnak e miatt, midőn ügyei már a legroszabbul állottak, Alarik béke jeléül az Attalustól elvett császári jelvényeket küldötte meg.

Róma kifosztása. 410. aug. 24.

De a vakmerő miniszterek lebeszélték a császárt a békéről. A góth Sarus, a baltoknak s főkép Athaulfnak személyes ellensége, Ravennát védelemre buzditotta, s nehány kisérőjével kirohanván egy csapat góthot felkonczolt, ekkép daczolván Alarikkal. Ez erre megjelent Róma falai előtt zsákmányt és boszut szomjuhozván; hosszas ostrom után a rabszolgák árulása folytán a várost csakugyan be is vette aug. 24-én, ugyanazon ivek alatt haladván végig, mellyek hét év előtt nemzete teljes megsemmisülésének ünneplése végett emel-

tettek; az augustusok városa, miután a világot ezer száz hatvanhárom éven át zsákmányolta, a régtől fogva elfojtott düh zsákmányává lön. Alarik mindazonáltal meghagyta katonáinak, hogy a lakosok életét kiméljék, s sz. Péter és Pál apostolok templomát meg ne szentségtelenitsék; a vallás illyformán egyedüli mentőeszközévé lön azoknak, kik azt üldözték. Bizonyos góth harczos egy érett szüz lakásába hatolván aranyat kért tőle; ez egy szekrényhez vezette a góthot, és sok igen értékes edényt mutatott neki, mondván: „Én nem fogom azt megtartani, a mit nem védhetek meg; de értésedre adom, hogy ezen drágaságok szent Péternek vannak felajánlva, s azért ha azokat megérinted, szentségtörés fogja terhelni lelkiismeretedet.“ A barbár nem merte kezét a kincsre kinyujtani s a dologról értesitette Alarikot, ki megparancsolta, hogy sértetlenül vitessenek ismét vissza a legnagyobb apostol egyházába; valóban különös látmány volt, midőn a büszke góthok a Quirinalból kiindulva, s hosszu körmenetet alkotva, fegyverzörej között, harczi kiáltásokat és ájtatos zsoltárokat hangoztatva, azon edényeket a Vaticanba vitték, és pedig olly különböző diadal közepett, melly uj időket hirdetett, mellyek a régiek elenyészte után fognak bekövetkezni. Krisztus ottan diadalmaskodott, hol a földi fegyverek semmit sem voltak képesek kivinni; ama sok élet, melly a vallás árnyában menhelyet nyert, annak polgári befolyásáról teve bizonyságot.

A város különben az illy alkalmakkor szokásos kihágások szin helyévé lön. A sok rabszolga sokáig elfojtott boszuját vérrel enyhitette. A legkitünőbb müvészeti remekektől fogva a magánosok ékszereiig, minden elraboltatott. Aranyak, gyöngyök, elefántcsont asztalok és ezüst háromlábak, selyem szönyegekkel és ruhákkal vegyest halmoztattak a góth hadsereg után vonuló hosszu szekér-sorra. Sok jeles szobrot feldöntöttek; a bámulatos szépségü edények durva fejsze csapásai alatt darabokra törtek; a kincseket kegyetlen kinzások segélyével fedezték föl; több palota a lángok martalékává lön; sok ember megöletett s még több rabszolga gyanánt elhurczoltatott, hacsak őket a rokoni kegyelet vagy a vallásos szeretet ki nem váltotta. Néhány szüz és hölgy csak szándékos halál által kerülhette ki a meggyaláztatást [1]; egy szép nő egy fiatal góth által megtámadtatván, mindaddig ellenállt, mig ez erénye által megindittatva, őt férjéhez sértetlenül visszavezette [2]. A bárbárok Marcella, szent Jeromos barát-

[1] Szent Ágoston nem helyesli e tettet. *De civ. Dei*, II. 17.

[2] **Sozomenes**, IX. 10.

nőjének házába bemenvén, elrejtett kincseit kérték; midőn pedig azt állitotta, hogy szegény, elkezdették kinozni. Marcella nem kérte őket, hogy ne kinozzák, csupán azért esedezett, hogy ne válaszszák el tőle leányát, Principiát, mert meggyaláztatásától tartott; olly szivhez szólólag könyörgött, hogy mindkettőjöket sz. Pál asylumába vezették [1]).

A hatodik napon a góthok elhagyták a várost, s zsákmánynyal terhelve az appiusi uton Itália déli részébe vonultak, kifosztván s legyőzvén a tartományt, melly mindennel kinálkozott, mi egy hóditót kecsegtethet, s legkisebb ellenállást sem fejtett ki. Az olaszok közöl sokan távoli tartományokba, némellyek a szigetekre vagy Afrikába, mások Egyiptomba, Konstantinápolyba menekültek, s azok, kik birtokaikat a pusztulástól megmenthették, segitettek szerencsétlen társaikon. Jeromos fogadta s vigasztalta őket, fájdalommal szemlélvén e nyomoruságot, ebben a jóslatok beteljesülését s a világ végének közeledtét szemlélte, melly Babylonia s a Jelenések könyvében rajzolt kéjhölgy bukásával fog bekövetkezni. A templomok kincsei a szegények táplálására s a foglyok kiváltására fordittattak; Próba, azon szentnek egy másik barátnője elvesztvén a város kipusztitásakor megmérhetlen kincseit, Afrikába hajózott, s ottani számos birtokainak jövedelmeit a menekültek között osztotta ki.

A góth tábor telve volt kitünő családokból származott polgárokkal s hölgyekkel, kik most rabszolgákká s a szerencse játék-labdájává tétetvén, azon szőlőhegyek borát, mellyek most már övéik nem voltak, észak zord férfiainak serlegeibe töltötték, kik Ciceró s Lucullus kéjlakainak örökké viruló borostyánai alatt ülve, élvezték az olasz éghajlat gyönyörüségeit, mellyekből ismét uj csatákra s pusztitásokra rohantak.

Alarik halála.

Alarik megérkézvén a tengerszoroshoz, Siciliára vetette szemeit, mellyet elfoglalni szándékozott, remélvén, hogy innen könnyü lesz majd eljutni Afrikába is. De egy zivatar, melly első hajóra való szállásukat meghiusitotta, elvette a góthok kedvét ezen reájuk nézve szokatlan elemtől, s még inkább Alariknak nemsokára bekövetkezett halála (412). Hogy a höst eltemethessék a Buzentino folyót, melly Cosenza falai alatt foly, utjából eltéritették; erre a folyó medrébe egy sirt ástak, hová Alarik testét drága szövetekbe burkolva betévén, ismét visszaadták a folyónak rendes futását; azon rabszolgákat

[1]) **Jeromos**, *ep.* 16. *ad Princ.* c. 6.

pedig, kik a temetésnél működtek, megölték, hogy igy senki se tudhassa meg, hol nyugszik Róma félelme, s nyugalma ne háboritassék későbbi boszuállások által [1]).

Athaulf.

A góthok erre Athaulfot, az elhunytnak rokonát választották vezérökké. Ez Alarikot követve, a föld szinét megujitani s a római birodalom romjaiból egy uj góth birodalmat alapitani szándékozott. De miután a tapasztalás arra tanitotta, hogy az erő ront s nem épit, s hogy valamelly állam alapitására törvények szükségesek, mellyekre pedig nemzettársai képesek nem voltak, eltökélte, hogy a hanyatló birodalomba uj életet fog önteni [2]), megszüntette tehát a pusztitásokat, békét s barátságot ajánlott a császári udvarnak. Ez pedig daczára az esztelen eskünek, elfogadta az ajánlatot s megbizta az uj szövetségeseket, hogy támadják meg az Alpeseken túl felkelt zsarnokokat. Athaulf kivezette harczosait Itáliából, mellyet négy éven át pusztitottak, s mint római hadvezér elfoglalta Narbonnet, Toulouset, Bordeauxt s Marseillet. A góthok azonban daczára annak, hogy szövetségesek voltak, ép ugy mintha ellenségek lettek volna, elpusztitották a tartományokat, majd lázadások ürügye alatt, majd pedig fegyelmetlenségök miatt, mert a birodalomban állomásozván, annak csak vétkeit s nem egyszersmind müveltségét is sajátitották el. Athaulf szivét Galla Placidia, Theodosius s Galla leánya hóditotta meg, ki biborban születvén szeretett beavatkozni a politikai dolgokba, mellyeket gyáva testvérei egészen elhanyagoltak. Midőn Alarik Rómát először ostromolta, ő is ott volt, s könnyelmü vagy kegyetlen lévén, beleegyezett unokatestvérének Serenának kivégeztetésébe. Elfogatván a góthok által tiszteletteljes bánásmódban részesült, meglehet azért, hogy Athaulf által védelmeztetett, ki szerelemre gyult iránta. Midőn ez kezét megkérte, Honorius miniszterei dölyfösen visszavetették a császári méltósággal ellenkező rokonságot, Placidia azonban elfogadta, s a menyekző akkorra határoztatott, ha majd a góthok keresztül hatolandottak az Alpeseken, mi megtörténvén, a menyekző csakugyan meg is tartatott Narbonneban. Placidia mint császárnő öltözködve fényes trónon ült, mellette alább Athaulf római öltözékben, ki menyasszonyának a birodalomban gyüjtött zsákmányokat ajánlotta föl. Ötven gyönyörü, selyembe öltözött gyermek egyenként

[1]) **Jornandes.** *De rebus geticis* c. 30.

[2]) Ekként nyilatkozott egy narbonnei előtt, ki ezt elmondta sz. Jeromosnak is Palaestinában Orosius jelenlétében, ki ezeket történelmében fel is jegyezte. lib. VII. 43.

két-két edényt tartott kezében, mellyeknek egyike aranypénzzel, másika drágakövekkel volt megrakva. A menyekzői énekkart Attalus vezette, ki trónjától megfosztatván, nem tartotta méltóságán alulinak a góth királyoknál udvaronczkodni.

Itáliában a sebek gyógyitásához fogtak; Campania, Toscana, Samnium, Picenum, Apulia, Calabria, Bruttium és Lucania tartományok, mellyek leginkább el voltak pusztitva, az adótól felmentettek, kivéve annak egy ötöd részét, melly a köz-posták fenntartására fordittatott. Az elpusztult földeket a szomszédok vagy idegenek között osztották ki, kik az adótól felmentettek, s az előbbi birtokosok ellen biztosittattak; a főváros némileg ismét helyreállittatott, bőségben nyervén Afrikából gabonát; a nép olly tömegesen tért vissza, hogy csupán egy nap tizennégyezer lakos érkezett meg [1]).

De miként hizeleghetett volna magának valaki azzal, hogy eme kedvező helyzet tartós leend, midőn minden oldalról annyi veszély fenyegetett? Heraclianus comes megszegvén a hüséget, fellázitotta Afrikát s nemcsak hogy megakadályozta az élelmek szállitását Itáliába, hanem fegyvert ragadott [2]) s a Tiberis torkolatánál kötvén ki, Róma ellen indult. De itt a császáriakkal találkozván megveretett, s Afrikába futván, elfogatott s lefejeztetett.

Constantius.

Ezen győzelmet Constantiusnak lehetett köszönni, ki Allobikot felváltotta Honorius vezetésében. Ezen szép és erőteljes illyr férfiu udvarias bánásmódja által is lekötelezte a sokaságot, azonkivül ritka tehetség s értelemmel volt megáldva, hogy mig az ügyeket ő vezette, nemcsak Itália maradt menten a berohanóktól, hanem néhány tartomány is visszaszereztetett.

Először a Galliákat támadta meg. Constantin császár, ki a barbárok által érintetlenül hagyott kis terület fölött uralkodott, nem gondolt arra, hogy azt a svévek, alánok és más, a Rajnán tulról jött barbárok ellen biztositsa, hanem majd ezekkel, majd ismét amazokkal szövetkezett, hogy magát Honorius ellenében fentarthassa. Fia Constans könnyedén meghóditotta Spanyolországot, melly nyugalmas békét élvezett a tenger s a hegyek között, s ott Gerontius comes-t állitotta a kormány élére; ez azonban csakhamar fellázadt s a bibort

[1]) Olympiodorus **Photiusnál**.

[2]) Orosius azt mondja, hogy 3000, Marcellinus pedig hogy 700 hajóval indult ki Afrikából.

bizonyos Maximusnak engedte át, miért is háboru ütött ki közöttük (409).

A vandalok Spanyolországban.

Ezen háboru alatt a svévek, alánok és vandalok pusztitották Galliát, később Gerontius, vagy saját telhetetlenségök által ösztönöztetve, áthatoltak a Pyreneken s a tartományt nemkülönben Merida, Cordova, Sevilla s Tarragona virágzó városokat elpusztitották, mire a félszigetet egymás között felosztván, Galizia a svévekuek Portugalia és Carthagena az alánoknak jutott; a silingek, egy vandal törzs, Baeticát kapták, melly róluk aztán Vandalusiának neveztetett. A benszülöttek közöl, miután a győzők az evangeliumra megesküdtek, hogy jól fognak velök bánni, sokan aláveteték magukat, s a barbár uralom valóságos jótéteménynek látszott a római hivatalnokok rendszeres elnyomása mellett.

Constantin az alemannokat és frankokat hivta meg Gerontius ellen, de mielőtt ezek megérkeztek volna, Gerontius Constanst megvertę és megölte, atyját pedig Arlesben bezárta (411). Erre megérkezik Itáliaból Constantius, Honorius minisztere s mindkét bitorló ellensége. Gerontius fegyveresei elpártoltak tőle, miért is futni kényszerült. Erre kevés rabszolgájával saját házában ostrom alá vétetett s midőn már minden oldalról lángok vették körül, először saját feleségét Nonnichiát ölte meg saját kivánságára, hogy megmentse az ellenség baromiságától, azután pedig önmagát is. Maximus elfutott, de az ujonan berohanó barbárok ismét visszahelyezték trónjára, aztán pedig Honoriusnak adták át, ki őt, miután Rómában s Ravennában közszemlére állitotta, megölette. Constantint szintén elfogták Arlesben, ki, ámbár pappá szenteltette magát, azt vélvén, hogy ez által életét megmentheti, mindazonáltal Itáliába küldetett s megöletett. A segitségül jövő frankok és alemannok serege attól tartván, hogy az egész haderő ellenök fog irányoztatni, Metzben a gall Jovinust császárrá választották, ki jelentékeny haderő élén azonnal megis indult. Constantius hátrált, Athaulf azonban, ki ép akkor tért vissza Itáliából, rokonának megküldte a zsarnok fejét (412). Attalus, ki nemtelen életet élt a góthok táborában, elhagyatva Athaulftól, Honoriushoz vitetett, ki őt fővárosának gúnytárgyává tette, azután pedig két ujját levágatta és a Lipari szigetekre számkivetésbe küldötte (413).

Ekként a testileg és szellemileg gyönge Honorius öt év alatt hét vágytársa fölött diadalmaskodott. Midőn azonban leginkább hálásnak kellett volna magát mutatnia Athaulf iránt, igen elkeseritette őt az által, hogy Placidiát visszakövetelte, ösztönöztetvén erre Con-

stantius által, ki szintén Placidia keze után vágyakozott, remélvén, hogy általa majd a trónra is eljuthat. Athaulf ennek következtében megszünt a birodalom szövetségese lenni, Constantius pedig békét kötvén a barbárokkal, kik a Rajna balpartjára vonultak, s ez által a tartományt háta mögött biztositván erősen üldözőbe vette a góthokat. Athaulf erre a Pyrenek tulsó oldalára vonult és elfoglalta Barcellonát, hol egyik fiát elvesztette; később pedig Sigerich által, ki ellenségének, Sarusnak testvére volt, s kit ő esztelen nagylelküséggel maga mellé fogadott, megöletett (415). A gyilkos, ki utána a parancsnokságban következett, Athaulf fiait, Sigesarius püspök karjai közől kiragadva megölte, a császári Placidia pedig kénytelen volt közönséges rabszolganők közepett tizenkét mérföldet férje gyilkosának lova előtt gyalogolni. Hét nap mulva azonban ő is megöletett s helyét Vallia foglalta el, ki elkeseredett ellensége lévén a rómaiaknak, Spanyolországot egész a tengerig bekalandozta. Ott az ő lelkében is felmerült Alarik ama gondolata, hogy népét Afrikába vigye át; szándékától azonban a zivatarok és hajótörések miatt elállván, kiegyezkedett Constantiussal (416) s megigérte, hogy Placidiát visszaadja, Honorius javára harczolni fog Spanyolországban a barbárok ellen, s kezeseket adand, ő pedig mindezekért 600,000 mérő gabonát s egy tartományt fog kapni, hová népét elhelyezhesse.

Vallia megtámadta a silingeket Baeticában s kiirtván őket, királyukat s tartományukat a rómaiaknak szolgáltatta át. A lusitaniai alánokat annyira szoritotta (418), hogy ezek Galiziába vonultak vissza, hol a vandalokkal egyesülvén, velök egy népet alkottak. Győzelmei következtében Honorius diadalmenetet tartott a Capitoliumba, azután pedig Valliának Aquitaniát engedte át Toulouse fővárossal. De Vallia ugyanazon évben (419) meghalt, s utóda I. Theodorik, valószinüleg Alarik fia, lőn, ki erőt s kiterjedést adott a visi-góth birodalomnak.

Ugyanazon időtájban a burgundok és frankok Galliában telepedtek le. Amazoknak Honorius Germania Primát engedte át, honnan lassan lassan azon szép tartományba terjeszkedtek, melly még most is Burgundiának neveztetik. Elfogadván a kereszténységet, főképen akkor virágzottak, midőn Gundekar királyuknak sikerült valamennyi népet egyesiteni. A frankok Róma ellenségei ellen harczolva ezeket utánozták, Triert, Gallia fővárosát kirabolták s lassankint egész Germania Secundá-ban elterjedtek. A vad harczosok, kik olly nép között telepedtek le, melly nevét máris elvesztette, annak eredeti jólétét is megsemmisitették, jóllehet csak vendégeknek tekintették ma-

gukat azt mondva, hogy a nyugati császár iránt, ki alatt királyaik mint vezérek szolgáltak, adott szavuk által le vannak kötve.

A brit sziget, midőn a bitorló Constantin onnan csapatait a szárazföldre vezette, védtelen maradt; miért is a pictek és skótok előrohantak a hegyek közől, s a tengerpartokon rabló szászok és hibernusok kötöttek ki. Arra kérték Honoriust, engedné meg nekik, hogy saját erejökkel védelmezhessék magukat, ki azt felelte nekik, hogy tegyenek belátásuk szerint, s gondoskodjanak hazájok jóléte felől (418). Példájukat követték az armoricaiak, kik mint vendégek Galliában a Sajna s Loire közötti tengerparton laktak s elüzvén az őrségeket és adószedőket, saját belátásuk szerint intézték ügyeiket. Meghóditván a bitorlókat Constantius egy időre ismét leigázhatta az armoricaiakat; mi azonban nem sokáig tartott, mivel állhatatlanok voltak, s nem türték az alávetettséget [1]); s nem is került vissza többé Armorica (Bretagne) a rómaiak uralma alá, hanem mint önálló ország a papság, nemesség s helyhatóságok által kormányoztatott.

A római colossus ekként lassan lassan szétmállott; a brit sziget öt tartománya elhagyatott; Spanyolország hét tartománya közől csak három maradt meg, s ezek is bizonytalanok voltak; a tizenhét gall tartomány közől egy függetlenné lőn, hármat a visi-góthok, s ugyanannyit a frankok és szövetségeseik foglaltak el. Germania Prima és Maxima Sequanorum egy része az alemannok és burgundok által hódittatott meg. Hogy a többit megtarthassa, Honorius szabad kormányformát hozott be, Aquitaniának és Gallia Narbonensisnek meghagyta, hogy évenkint egy gyülekezetet hivjanak egybe Arlesbe, melly aug. 15-étől szept. 13-aig tartson, s a Galliák praetori főnökéből, a hét tartomány kormányzóiból, a hivatalnokokból s talán mintegy 60 város püspökeiből s határozatlan számu polgárokból álljon, kik együttesen magyarázzák és alkossák a törvényeket. Ezen nemzeti képviselet, melly mind ez ideig szokatlan valami volt a birodalomban, elég lett volna annak helyreállitására, ha hamarabb s több őszinteséggel hozatott volna be. De ezen csodálatot, mellyet Honorius érzett, midőn látta, hogy maguk a tartományok is ellenszenvvel

[1]) Jellemöket ekként festi le Henrik szerzetes sz. Germanus életében, V. könyv.

Gens inter geminos notissima clauditur amnes
Armoricana prius veteri cognomine dicta
Torva, ferox, ventosa, procax, incauta, rebellis,
Inconstans, disparque sibi novitatis amore
Prodiga verborum, sed non et prodiga facti.

viseltetnek ezen drága kiváltság iránt, csupán az fogja osztani, ki nem tudja, mennyire semmisek sőt gunyolók a szabad intézmények önkényü kormányok alatt.

Itáliában ezalatt Constantius szorgalmazta kivánságának betöltését, nem szerelemből, hanem nagyravágyásból kérvén Placidia kezét, ki végre Honorius határozott parancsa következtében csakugyan nőül is ment hozzá (421), s a maga, valamint férje számára Augustus czimet nyert. Midőn azonban képeik a konstantinápolyi udvarba vitettek, II. Theodosius vonakodott azokat elfogadni, s mármár nyilt háborura került a dolog, midőn Constantius a készületek közepett meghalt (szept. 2).

Constantius halála után, ki tizenegy éven át támogatta Honorius gyámoltalanságát, ismét megujultak az udvari cselszövények s Placidiát, kit előbb testvére rendkivülileg szeretett, annyira meggyülöltették vele az alattomos áskálódók, hogy sok zavargás és viszálkodás után végre is a keleti udvarban volt kénytelen fiaival együtt menhelyet keresni. Nemsokára ezután Honorius is meghalt (423. aug 15.), ki eléggé hosszu uralkodása alatt mindenkor csak annak ösztönzése folytán mükökött, aki közelében volt; kéjelgő hanyagságának gunyolása végett a nép azt találta föl, hogy midőn egyszer azt hallotta, hogy Rómát az ellenség elfoglalta, egészen kétségbeesett, mig meg nem tudta, hogy a világ régi fővárosáról, s nem egyik kedvencz tyúkjáról volt szó, mellynek szintén ugyanazon nevet adta [1]).

Honorius törvényei.

Egyik törvénye megtiltotta a kereskedést az elökelő személyeknek, nem mintha becstelenitő lett volna, hanem mert sok csalásnak tette ki őket [2]); egy másik törvénye ismét megengedte, hogy azok, akik földjeiken oroszlánokra bukkannak, azokat megölhessék, elevenen azonban megfogniok nem volt szabad, nehogy vásárt csináljanak belőlök; eszerint többre becsülte a nép javát a császári gyönyöröknél [3]). Sokkal nevezetesebb ama törvénye, mellyben meghagyja, hogy a birák a foglyokat minden vasárnap hozzák ki a börtöneikből, hogy meglehessen tudni, nem szenvednek-e valamiben szükséget, s a fürdőbe küldethessenek; ezen törvény betöltését a püspökökre bizta, kiknek sugallatára azt valószinüleg hozta is. Egy

---

[1]) **Procopius.** *De bello gothico.*

[2]) *Cod. Just.* IV. 63. l. 3.

[3]) *Cod. Theod.* XV. 12. l. 1.

másik törvény meghagyja ezeknek, hogy az urokhoz visszatérő keresztény rabszolgák jó bánásmódban részesittessenek [1]).

Elmondhatjuk, hogy az ő kormányzása alatt kapta a pogányság az utolsó döfést. Arcadius megparancsolta, hogy a templomok a városokban és a vidéken lerontassanak és az innen nyert anyagok a hidak, főutak, vizvezetékek s a városok falainak megujitására forditassanak. A bálványok szolgái minden előjogtól megfosztattak, s a babonás istentisztelet szigoru büntetések alatt megtiltatott [2]).

Honorius hasonlóképen fejvesztéssel fenyegette azokat, kik a hamis isteneknek áldozni merészkednek; megszüntette a templomok jövedelmeit s ezeket közhasználatra rendelte; megbüntette azon tisztviselőket, kik az áldozatokat megengedték, s ezek megakadályozását a püspökökre bizta [3]). Ennek következtében sok templom lerontatott, több ismét keresztény isteniszolgálatra alakittatott át, mint a carthagói Dea Coelestis hires temploma, melly a hozzátartozókkal fél négyszög mérföldnyi területre terjedett.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Arcadius. II. Theodosius. III. Valentinián.

Nem kevésbbé kedvezőtlen volt a keleti birodalom helyzete is. A monarchiai hatalom, mellyet régi szabadságokra való visszaemlékezés nem korlátozott, nagyobb biztossággal volt itt gyakorolható

---

[1]) Ugyanott *de cust. reor.* l. 9. — Cod. Just. *de episc. aud.* l. 11

[2]) *Cod. Theod.* XVI. 10. l. 13. stb.

[3]) Ezen törvény a keresztény vallást hivatalosan az egyedüli uralkodó vallásnak ismeri el: *Templorum detrahantur annonae, et rem annonariam iubente expensis devotissimorum militum profuturae. Simulacra, si qua etiam nunc in templis fanisque consistunt, et quae alicubi ritu vel acceperint vel accipiunt paganorum, suis sedibus evellantur, cum hoc repetita sciamus saepius sanctione decretum. Aedificia ipsa templorum, quae in civitatibus vel oppidis vel extra oppida sunt, ad usum publicum vindicentur, arae locis omnibus destruantur; omniaque templa in possessionibus nostris ad usus adcommodos transferantur; domini destruere cogantur. Non liceat omnino in honorem sacrilegi ritus funestioribus locis exercere convivia vel quidquam solemnitatis agitare. Episcopis quoque locorum haec ipsa prohibendi ecclesiasticae manus tribuimus facultatem; judices autem XX. librarum auri poena constringimus; et pari forma officia eorum si haec eorum fuerint dissimulatione neglecta. Dat. 17. kal. dec. Romae* (408.) Cod. Theod. XVI. 10. l. 19.

mint a nyugati tartományokban; s mig ezek olly országokat foglaltak magukban, mellyek részben alig bontakoztak ki a barbárság éjéből, a keleti birodalom régi hirneves és müvelt országokra terjedt ki ugyan, azonban sophistikus szőrszálhasogatások, örökös ármánykodás, szolgai alázatosság és rendkivüli fényüzés volt azon egyedüli haszon, melly azokból a birodalomra keletkezett. Constantin utódának fejét egy gyémánttal kirakott korona ékesiti, testét bibor és arany sárkányokkal himzett öltöny födi, roppant értékü karpereczeket és függőket visel, trónusa nehéz szinaranyból van; ha leereszkedik, hogy magát nyilvánosan mutassa, a kiséretében nyüzsgő miniszterek, testőrök s udvaronczok dsidái, pajzsai, pánczélai s lószerszámai aranytól csillognak; bibor függönyökkel ellátott aranyos hintaját két tiszta fehér s csodálatosan fölszerszámozott öszvér huzza, a hintó belsejét fehér szőnyeg s nagy drágakövek födik; a termek, lépcsők s a palota udvarainak talaja aranyporral van behintve, hol a legelőkelőbb urak valamelly herélt császári kegyencz előtt hunyászkodva hajlongnak [1]).

Képes volt-e mindazáltal ennyi fény eltakarni a gyermek Arcadius egész jelentéktelenségét? Önálló cselekvésre ép olly képtelen lévén mint fivére Honorius, kénytelen volt ő is vakon kegyenczekre bizni magát, kik sorra csak azért ragadták a hatalmat magukhoz, hogy azzal visszaéljenek. Rufinus bukása után, kiről fönebb emlékeztünk, Eutropius herélt uralkodott fölötte, ki nem elégedvén meg az előbbi fejedelmek alatt a hozzá hasonlók által gyakorolt titkos hatalommal, átalános magistraturára törekedett; a senatusban mint biró, a hadsereg előtt pedig katonai öltözékben fegyverrel jelent meg, minek az lön eredménye, hogy ezen legfőbb méltóságokat barát és ellenség szemeiben meggyalázta. A ki hivatalt, kegyet vagy igazságszolgáltatást akart, annak hozzá kellett fordulni; a hizelgés márvány és bronz szobrokat emelt neki, magasztalván Konstantinápoly harmadik alapitójának polgári és katonai erényeit. Amilly nevetséges volt, hogy magát a császár atyjának nevezte, épolly boszantónak kellett lenni, hogy egy herélt és rabszolga a consuli méltósággal fölruháztatott [2]). Honorius nem akarta őt consulnak elismerni s határozot-

---

[1]) Ezen részleteket Montfaucon atya Aranyszáju szent János munkáiból szedegette össze. Lásd a „*Quarterly Review*“ 1846. folyamában: „*Konstantinápoly a IV. században*“ czimü czikket.

[2]) Claudianusnál ekkép kiált föl Róma Honoriushoz:

Inter Arintiae fastus, et nomen herile,
Servus erit. . . .

tan kijelenté, hogy a konstantinápolyi császár rendeletei nem érvényesek a nyugatiakra, s ezáltal a két birodalom teljes elkülönitését kimondotta.

Eutropius ezalatt roppant kincseket gyüjtött az igazságszolgáltatás-, a hivatalosztogatás és a provinciákra nézve üzött nyerészkedésével, s az által, hogy a bepörlötteknek a fiscus nevében elfoglalt jószágait magának megtartotta. A szerencsefiak módjára gyülölvén azokat, kik saját szerencséjének alapitói s elömozditói voltak, Abundantius tábornokot és consult számüzte ; Timasiust, ki a góthok ellen tanusitott vitézsége által magát kitüntette, összeesküvéssel vádolta s büntetésül Afrikába áttétette. Az ez által maga ellen fölidézett s megérdemlett gyülölettől félve, reá birta a császárt, hogy elrendelje, miszerint halállal büntetendő mindaz, ki azok élete ellen törekszik, kiket a császár saját magának tagjaként tekint, melly ruganyos törvény a fölségsértési vádakat a végtelenig szaporitotta; s magán sértések eseteire is alkalmaztatván a legalárendeltebb császári hivatalnokokat is fölbátoritotta, hogy elnyomják azokat, kiknek nem volt szabad ellenszegülni. Sőt, a mi több, a törvény nem csak a tetteket de még a gondolatokat is fenyegette, tehát mindenkit, ki valamelly fölségárulási tervről tudomással birt s azt föl nem jelentette, vagy valamelly fölségárulóért kérelmezni bátorkodott. A császári törvényhozó nézete szerint az elitéltek gyermekeinek is halállal kellett volna lakolniok, mivel azon gyanuban voltak, hogy valószinüleg követni fogják szüleik példáját [1]); az uralkodó kegyelme mégis meghagyá nekik az életet, azonban képteleneknek nyilatkoztatta öket az

Si nil privata movebunt,
At tu principibus, nostrae tu prospice causae:
Regalesque averte notas. . . .
Contagia fastibus, oro,
Defendas ignava tuis. . . .
Nam quae jam bella geranus
Mollibus auspiciis? quae jam connubia prolem,
Vel frugem latura seges? quid fertile terris,
Quid plenum sterili possit sub consule nasci? . . .
Eunuchi si jura dabunt, legesque tenebunt,
Ducant pensa viri.

In Eutrop. I.

milly sophismák!

[1]) *Filii vero, quibus vitam imperatoria specialiter lenitate concedimus, paterno enim deberent perire supplicio, in quibus paterni, hoc est hereditarii criminis exempla metuantur. . .* Cod. Theod. IX. 14. *ad leg Corn. de sicariis*, 1. 3 ; — Cod. Justin. IX. 8 *ad leg. Juliam maj.* l. 5.

öröklésre, vagy méltóságok és hivatalok viselésére; szegényen, megvetésben, s mintegy öröklött becstelenséggel bélyegezve az életet tehernek s a halált jótéteménynek kellett tekinteniök. Ezen igazságtalan rendeletek, mellyeket a zsarnokság a Theodosius és Justinianus törvénykönyveibe igtatott, későbbi időkben eszközül szolgáltak arra, hogy ujabb igazságtalanságok a tiszteletes őskor dicsfényével takargattassanak s a modern Európában a legjogosultabb követelések s a legüdvösb szabadságok elnyomassanak. Eutropius mindazáltal saját szerencsétlenségére nem sok hasznot huzott belőlök.

Az ostrogóthok, kiket Theodosius Phrygiában telepitett le, nem nézhették irigység nélkül Alarik katonáinak hirtelen meggazdagodását; s Trigibild főnökük, ki a konstantinápolyi udvarnál történt hideg fogadtatása miatt megsértve érezte magát, föllázitá őket s Kis-Ázsiába vezette rabolni. Pamphylia lakosai, kik, mivel őket a császári kormány védelem nélkül hagyta a barbárok ellen, saját felelőségökre fegyvert ragadva, megverték ugyan őket; de Tribigild, uj csapatokkal erősödve, fenyegetőbbé lőn, s már hire járt, hogy át akar kelni a Tauruson s megtámadni készül Syriát, vagy Jonia kikötőiben egy hajóhadat fölfegyverezni, hogy a partvidéket elpusztitsa.

Eutropius félvén a barbártól, kit mint fejedelmet megsértett, ügyekezett őt igéretekkel s ajándékokkal kibékiteni; de visszautasittatván, haditanácsot hivott egybe s a góth Gainast, Rufinus gyilkosát Thracia és a Hellespont védelmére küldte; az ázsiai hadcsapatok vezérévé pedig kegyenczét Leót nevezte ki, kit testi ereje miatt Ajaxnak neveztek el. Leo azonban személyes vitézsége daczára nem birt vezéri tehetséggel, s Tribigild, kit a helyeket jól ismerő s kisebb csatározásban gyakorlott pisidiai parasztok nagyon megszoritottak, megrohanta őt és megsemmisitette.

Gainas, ki egy idő óta nem szivelhette a kegyencz heréltet, a helyett hogy Tribigildet, saját földijét és rokonát elnyomta volna, kéz alatt vele tartott s a veszélyt az udvarnál nagyitotta, mignem végre kijelenté, hogy nem képes tenni semmitsem a tulnyomó ellenség ellen. Békealkut kezdtek tehát a barbárral, ki mindenekelőtt Eutropius fejét követelte. Eudoxia császárnő, Arcadius neje vádolta a kegyenczet, hogy őt rágalmazta s reávette férjét a halálos itélet aláirására, mi felett mindazok, kiknek négy évig hallgatniok kellett, örömben törtek ki.

Eutropius bukása.

Eutropius mindenkitől elhagyatva, midőn el kellett volna fogatnia (399) a templomba menekült, melly menhely az általa üldö-

zötteknek nagy részét nem volt képes ótalmazni. Aranyszáju szent János, akkoron konstantinápolyi püspök, a szószékre lépett s a hivek roppant tömegének egy gyönyörü homiliát tartott, hogy megmutassa a bukott miniszterben a hiuságok hiuságát s az emberi nagyság semmiségét s hogy mindenekelőtt reá birja a megsértetteket, hogy bocsássanak meg annak, ki még nem rég olly kevély volt s most lealázva, halálsápadt arczal, reszketve az oltár asztala mögé rejtőzött: „Hol vannak most szolgáid, mond Eutropiushoz, hol azok, kik tiszteletteljesen kitértek előled az utczán? hol vannak azok, kik fölötted dicséneket zengedeztek? Megfutottak, megtagadták barátságodat; a te rovásodra keresik saját szabadulásukat. De mi nem igy teszünk. Az egyház, mellynek háborut üzentél, megnyilik, hogy befogadjon téged: a neked annyira kedves szinházak, mellyekre annyit költöttél s mellyek miatt ellenünk olly gyakran haragra gyultál, elárultak téged. De mindezt nem azért hozom föl, hogy a bukottat lábbal tiporjam, hanem azok üdvére, kik még fönállanak.“

Ügyekezik azután a hallgatókat könyörületre inditani, mondván: „Azt fogjátok talán mondani, hogy ő maga megsemmisité ezen menhelyet? De saját szerencsétlensége tanitja, hogy roszul cselekedett, mert maga függeszti föl tettével az általa hozott törvényeket s az ő sorsa tanulság mindenkire. Az oltár ezen lánczra vert oroszlánnal annál borzasztóbbnak tünik föl; a fejedelem képét nyujtja, ki lábaival tapodja a leigázott barbárokat. . . . Meglágyitottam sziveiteket? eltávolitám azokból a haragot? fölébresztém a részvétet? Ugy hiszem, igen; arczvonásaitok kifejezése, az ömlő könyek azt bizonyitják. Menjünk tehát mindnyájan esedezni a császárhoz, vagy kérjük a könyörület Istenét, hogy engesztelje meg szivét, hogy adjon nekünk teljes kegyelmet. Már ő is, midőn hallá, hogy Eutropius a szent helyre menekült, könyeket hullatott s az udvaronczokat, kik a szerencsétlennek kivégeztetését követelték, türelemre inté. S ti megakarnátok tagadni tőle a kegyelmet? . . . Hogyan tudnátok ti akkor kegyelmet várni? Hogyan közeledhetnétek akkor a szent titkokhoz s kérhetnétek bocsánatot a ti büneitekért? Kérjük inkább Istent, hogy mentse meg a szerencsétlent a haláltól s engedjen neki időt büneinek megbánására?“

A vallás müve az emberiség ügyének diadalt szerzett s Eutropiusnak élete biztositatott; de mivel a consuli és patriciusi méltóságokat meggyalázta, szobrai ledöntettek, javai elkoboztattak s ő Cyprus szigetére számüzetett (jan. 17.). Eudoxia azonban ezzel meg nem elégedett s Chalcedonba idéztetvén őt, perbe fogatta. Eutropius

bünösnek nyilvánittatván, mivel egyedül a császárnak fentartott szent állatokat saját hintajába fogatta [1]), halálra itéltetett, azon hamis indokolással, hogy az igéret, miszerint élete meg fog kiméltetni, csak Konstantinápolyra terjed.

Gainas még többet követelt; a föllázadt Tribigilddel egyesülve egészen a Hellespontusig és Bosporusig hatolt, s annyira megrémité Arcadiust, hogy ez találkozást igért neki Chalcedonban a szent Euphemiáról nevezett egyházban; hol abban egyeztek meg, hogy Aurelianus és Saturninus consularis miniszterek Gainasnak kiadatnának, épugy Joannes, a császár titkos irnoka; a góthoknak pedig megengedtetett, hogy Európába költözzenek. Gainas, a római csapatok vezérévé neveztetvén, consuli jelvényekkel földiszitve csapataival Konstantinápolyba bevonult s tetszése szerint kitüntetéseket s jutalmakat osztogatott; a császár három hü emberét a vesztőhelyre kisértette s midőn a halálos itéletnek végre kellett volna hajtatnia, megkegyelmezett nekik. Talán aranyszáju szent János volt az, ki őt megindította, ki rövid távollét után ekkép szólt hiveihez: „Én vagyok a közös atya, s nem csak azokra kell gondolnom, kik még fenállanak, hanem azokra is, a kik elestek. Azért távoztam el tőletek egy időre, utazgatva, tanácsokat s kérelmeket nem kimélve, hogy megmentsem a haláltól a birodalom első embereit.“

Sajátságos helyzet, midőn az uralkodó, leghivebb embereit a magán boszunak átengedi s egy pap megmenti őket!

Midőn azonban Gainas követelte, hogy az arianusoknak egy templom engedtessék át, ujra megkezdődtek a nyugtalanságok, melyeket nem kevésbbé fokozott a góthok roszul palástolt kapzsisága. Ezek vakmerősége annyira ment, hogy meg akarták gyujtani a császári palotát, hogy azt kirabolhassák; a polgárok azonban fölkerekedtek, s hétezret megöltek közölök, követelték, hogy Gainas mint közös ellenség számüzessék, s a hadsereg vezényletét a hün maradt góth származásu Fravittára bizták. Gainas megmenekülvén most már minden tartózkodás nélkül csak boszura gondolt; rabló kalandjai azonban ellenállásra találtak Thracia megerősitett városaiban, s az élelmi szerekben szenvedett nagy szükség azon vakmerő ötletre vezette őt, hogy csapataival sietve összevert tutajokon a Hellespontuson átkeljen. Midőn a tengerszoros közepén volt, Fravitta fölállitott hajóhada őt hirtelen megtámadta; emberei szétszóratván, Gainas néhány hivével csak nagynehezen tudott a parthoz jutni, hogy hazája

[1]) Zosimus V. Philostorg. XI. 6.

erdeiben keressen magának menedéket. A seregénél lévő azon szövetségeseket, kiknek hüségében nem bizott, kardra hányatta s senkitől sem háborgatva Thracia felé vonult; azonban Uldin hunn király utját állotta s makacs harcz után legyőzvén s megölvén őt, fejét Konstantinápolyba küldte az udvarhoz (401, január 1.), melly szabadabban kezdett lélekzeni.

Ezzel ujra szabad tért nyertek az udvari cselszövények, melylyek innentova a keletrómai birodalom történetében a legfontosb szerepet játszották; a gyönge s rövidlátó császár tanácsában Eudoxia volt az urnő. Érintettük előbb, hogy aranyszáju szent Jánost Antiochiából, melly hozzá erényei és fényes ékesszólása miatt rendkivül ragaszkodott, a közohajtás a konstantinápolyi patriarchai székre emelte. De az ő előmozditása boszantotta mindazokat, kik pénzzél és ármányokkal szerették volna ezen méltóságot elnyerni; őszintesége, melylyel a bünt ostorozta, ellenségeivé tette a bünösöket s különösen a lelkiismeretlen hivatalnokokat, az udvari kegyenczeket és hölgyeket, kik a bünök drámai ecsetelése által magukat érintve hitték; a papok, kiknek megtiltá a nőcselédek tartását, a szerzetesek, kiknek szemökre lobbantá, hogy tétlenül kóborolnak Konstantinápoly utczáin, egyházmegyéjének püspökei, kik közől tizenhármat székeikből elmozditott, mignem a többit majdnem mind keményen megfeddette az egyházi lanyha fegyelem miatt, zúgolódtak a szigoru főpásztor ellen, ki a fényüzés és lakmározás helyett feddhetlen szentséget, ruházatban és ételben zárdai egyszerüséget mutatott, jövedelmének fölöslegét a kórházakra forditván.

Theophilos, Antiochia érseke, ugyanaz, kinek tulbuzgósága az alexandriai Serapis-templom lerombolása folytán annyi nagyszerü remekmünek elpusztitását okozá, szent Chrysostomussal személyes viszályba bonyolodott s irigylette, hogy a konstantinápolyi egyház megfosztotta az övét azon állástól, melly annak a keresztény világban eddig a második helyet jelölte ki. Bár az origenisták nem birták rokonszenvét, de mivel ezek szent Chrysostomus ellenében ellenzéket képeztek, az elégedetlenek élére állott s a császárné biztositásaira, ki különösen ellensége volt Chrysostomusnak, mivel szent beszédeiben Jezabelt a császárné önmagára értelmezte, Konstantinápolyban kikötött egy maroknyi egyiptomi tengerészszel és számos püspökkel, hogy a Chalcedonba egybehitt zsinaton erőszakkal és szavazatokkal magának többséget szerezzen. Negyvenhét vádat emeltek itt a szent püspök ellen, mellyeknek vakmerő könnyelmüsége és valószinütlensége azokat a patriarchára szóló valóságos dicsbe-

széddé változtatta: mivel azonban ő vonakodott ellenségeinek gyülekezete előtt megjelenni, elhatározták letételét, s a császár őt elfogatta, a városon át kisértette s a Fekete-tenger partvidékének egyik zugába számüzette (403).

A váratlan esemény a népet első pillanatra meglepte, melly azonban csakhamar borzasztó dühhel föllázadt, a tengerészeket és számos szerzetest meggyilkolt, s Theophilos a nép dühe elől csak nagynehezen tudott menekülni; a nép az épen akkor észlelt földrengést Isten büntetésének tekintve, a császári palota körül kezdett gyülekezni olly fenyegető magatartással, hogy Eudoxia császárné maga kérve kérné Arcadius császárt, hogy mentse meg magát s a várost Chrysostomus rögtöni visszahivásával. Két nap mulva ünnepélyesen földiszitett hajókon tért aranyszáju szent János vissza; tiszteletére a paloták kivilágittattak, s az összes nép diadallal vezette őt vissza a székesegyházba.

„Mit tegyek? mit szóljak? (mondá) legyen áldott az Ur; ezen szavakat ismétlém, midőn elutaztam, ezeket ismétlem, midőn most visszatérek, sőt számüzetésem közepett is mindenkor ajkaimon voltak. Hiszem, emlékezni fogtok még arra, midőn Jób ama szavait felhoztam: „Legyen áldott az Ur neve!“ Ezen szavakkal hagytalak el titeket, s ezekkel térvén vissza, ujból hálákat adtam az Urnak: legyen áldott az Ur neve mindörökké! Változnak a körülmények, de dicsősége mindenkor ugyanaz; áldottam őt, midőn elüztek, áldom jelenleg, midőn visszatérek. Ellenkezők ugyan az utak, de ugyanazon helyen jőnek össze; a nyárnak és ősznek csak egy czéljuk van: a bőség, melly a mező müvelése után következik. Áldott az Ur, ki megengedte, hogy elüzzenek; áldott az Ur, kinek tetszett, hogy ismét visszatérjek; áldott az Isten, ki szárnyra bocsátotta a zivatart; áldott az Isten, ki szétoszlatta a felhőket és ismét szelid napfényt adott. Azért hozom fel mindezeket, hogy titeket az Ő nevének mindenkor való dicsérésére buzditsalak. Szerencsétlenségek érnek benneteket? áldjátok őt, és megfognak szünni. Nem voltak ártalmunkra a leselkedések, nem sértett bennünket az irigység, sőt inkább rövelte a szeretetet és szaporitotta a hallgatók számát. Eleinte csak az enyeim által szerettettem, most meg a zsidók is tisztelni fognak. Remélték, hogy elválaszthatnak engem fiaimtól, még az idegeneket is nagyobb szeretetre gyulasztották irányomban. Nem nekik adok hálát, de az Isten irgalmasságát magasztalandom, ki saját javunkra forditotta gonosz merényleteiket. A zsidók is keresztre feszitették Krisztust, s halálával megszabadult az emberi nem; de azért nem a zsidóknak

mondunk köszönetet, hanem annak, kit fölfeszitettek. Fontolják meg ezek, mennyi jó származott reánk azon harczból, mellyet ellenünk folytattak; milly vidámságra szolgáltattak nekünk okot leselkedéseik. Előbb a templomban gyülekeztünk össze, most pedig a nyilvános téreken alakul templom, hol mindnyájan együtt énekelvén és dicsérvén az Urat, magatokra vonjátok irgalmas tekintetét; szavaitok behatolnak a Magasságbelinek lakhelyére, s a jövő nemzedékek bámulva fogják csodálni énekeiteket. Ma lófutlatás volt, de kevesen mentek annak megtekintésére, hanem inkább valamennyien a templomba siettek; hasonlitott sokaságtok a zápor-patakhoz, a nagy folyóhoz. Szavaitok följutnak az égbe, kimutatván ama szeretetet, mellyet atyátok irányában tápláltok. Imádságaitok fejem koronája voltak. . .

„Nagy a test szenvedése, de sokkal nagyobb a lélek vidámsága. Engedje az Ur, hogy folyvást szaporodjatok, és hires gyülekezeteket tartsatok. A pásztor dicsősége a juhok sokasága. Mit tegyek? mit szóljak? Nem marad számomra föld, melly készen ne volna a vetésre. A szőllőtök messze terjednek indáikkal; a gyülés immár teljes, és a halak sokasága miatt szakadoznak hálóim. Mit tegyek? Nincs mit dolgoznom, most már csak élveznem lehet; nem azért beszélek, mintha szükségtek volna a tanitásra, de hogy kimutassam előttetek szivemet, mert a kalászok fehérlenek. Annyi a juh, és mégsem lépett közéjök a farkas; annyi a kalász, és hire sincs a konkolynak; annyi a szőllőtő, s a rókák mégsem közeledtek hozzájok. Hová rejtőztek a farkasok, hová szaladtak a rókák, kik utánok futottak? Oh hallatlan csoda! A pásztor alszik, s a juhok elkergették az éhes farkasokat, és a rókák leselkedéseit kijátszották. Oh erényes nyáj! oh ritka fiui szeretet! oh szép jegyes! Midőn távol volt a férj, elkergette magától a házasságtörőket, a mai napon pedig kimutatta gazdagságait és szépségét felfedezte. Megzavarodva távoztak a rablók és elfutottak. Mondjátok meg nekem, hogyan üldöztétek a farkasokat, hogyan kergettétek el a rablókat? Gyakori imádsággal, feleli mindegyitek. Hogyan utasitottátok vissza a házasságtöröket? sohajtozván a férj után, s folyvást siratván őt. Nem ragadtam fegyvert, nem forgattam dárdát, sem vértet nem öltöttem magamra; megmutattam nekik szépségemet, s lesujtva elfutottak. Hol vannak most ezek? bizonyára zavarodásban. És mi hol vagyunk? örömben. Mit csinálnak? a vétek furdalja lelkiismeretöket; és mi? mi pedig örvendezve magasztaljuk az Urat.“

De aranyszáju sz. János ellenségei nem aludtak; meg aztán a szószékről ő sem kiméllte a nők hibáit, és hevesen kikelt az ellen,

hogy a császárné szobrát, melly a Zsófia-templom előtt porphir oszlopra volt helyezve, bálványozólag tiszteletben részesitették; továbbá hire járt, hogy egyik homiliáját eme szavakkal kezdette volna meg: „Herodiás ismét dühöng; Herodiás ismét tánczol és ujolag János fejét kéri.“ Emiatt még inkább megharagudott a császárné; minthogy pedig János vonakodott székét elfoglalni mindaddig, mig az előbbi itéletet egy másik zsinat meg nem semmisitendette, ezt Theophil és Eudoxia ollyképen irányozták, hogy a letételt megerősitette. Egy barbár csapat, melly a végett volt felállitva, hogy a zavargásokat megakadályozza, husvét előestéjén erővel a Zsófia-templomba vezettetvén, megszentségtelenitette a keresztség szertartásait, s a hiveket kikergette. A székesegyház- és a senatusnak ez alkalommali megyuladását némellyek az ég büntetésének, mások pedig a legyőzöttek kétségbeesésének tulajdonitották. Chrysostom, ki hiába esengett, hogy nyugodtan élhessen Cyzicusban vagy Nicomediában, a Taurus hegységei közé számüzetett Kis-Armeniába, hol életének három utolsó évét töltötte. Az üldözés még inkább fokozta erényeit és elméjét; mialatt ő nem rettenve meg a számüzetéstől, hiveinek hitét élesztette, az eretnekség és a pogányság maradványai ellen küzdött, s az igazságtalan üldözés ellen tiltakozott, a részletes zsinattól egyetemes zsinatra hivatkozván, kiváltotta a rabszolgákat az isauroktól, segitette a szükölködőket, s tanitotta a tudatlanokat. A püspökök mindenfelől segélyt küldöttek neki; elökelő hölgyek átöltözve látogatására jöttek, és a ki olvassa ama leveleket, mellyekkel a kitünő számüzött a kereszténveket vigasztalta, intette és igazgatta, látni fogja: hogy minél inkább bomlásnak indult a caesarok hatalma, annál inkább erősbült azon hatalom, melly a jövőt megnyitotta.

Ezen állhatatosság mindinkább elkeseritette üldözőit, kik nem lévén képesek lelkét megtörni, testét fenyegették, és Arcadius nevében megparancsolták, hogy a pitiunti sivatagba hurczoltassék. Valószinüleg fensőbb parancs folytán történt, hogy a három hónapig tartó utazás alatt mindennemü kinzásokat kelle szenvednie; végre ereje megtört, és Comanában, Pontusban meghalt 407-ki szept. 14-én, élete 60-ik évében.

Halála után igazságot szolgáltattak neki; általánosan elismertetvén szentsége, harmincz év mulva tetemei ünnepélyes diadal közepett, zeneszóval Konstantinápolyba vitettek; az egész nép tolongott látni azt, kit mint szentet s az egyház legkitünőbb iróinak egyikét, tisztelt.

Eudoxia halála (404).

Eudoxia nem élte tul aranyszáju sz. János számüzetését, s oly rosz hirt hagyott maga után, hogy még egyik szülöttének törvényes-

ségét is kétségbevonták [1]), ki már pólyájában caesari és augustusi czimmel ruháztatott fel (408). Nemsokára Arcadius is bevégezte tizenhárom évig tartó uralkodását, melly mint játékszer, folyvást mások kezei közt volt, és természeti csapások által is háborgattatott. Mondják, hogy kevéssel halála előtt, aggódván Theodosius jövője fölött, kit mint nyolcz éves gyermeket hagyott maga után, őt Jezdegerd perzsa király gyámságára bizta, kinek tevékenységétől igen féltek, valamint nagylelküségétől mindent remélhettek [2]).

Honorius tett némi lépéseket a gyámság megszerzése végett, de csakhamar visszaesett szokott renyheségébe; a keleti birodalom fő hivatalnokai, a mint ez a gyermek vagy ügyetlen fejedelmek alatt történni szokott, saját kezeikbe keriték a hatalmat önhasznuk és szeszélyök szerint, mig végre az oligarchákat tulszárnyalta Antemius főnök, derék hadvezér, ügyes államférfiu és buzgó keresztény, ki a fejedelem dicsőségét ügyekezett együvé füzni az alattvalók boldogságával.

Az isaurok már Arcadius alatt több tartományt elpusztitottak, s ámbár többször legyőzettek, erejök még sem tört meg. Ezeken kivül a mórok szerte kalandoztak az afrikai Pentapolisban, az arabok Egyiptomban, Palaestinában, Phoenicziában és Syriában, mindent rabolva és pusztitva; midőn megtámadtattak, azonnal hátat forditottak és elfutottak. Antemius ismervén a veszélyeket, megerősitette az illyr erődöket, azután Konstantinápolyt uj falakkal vétette körül, mellyek nyolcz földir. mérföldre terjedtek; azonkivül még egy állandó hajóhadat is szándékozott alakitani a Dunán kétszáz ötven hadihajóból [3]). Uldin hunn király, ki Thracia szivében táborozott, a napra mutatván, kijelentette, hogy csupán annak futása vet határt népe hóditásainak; Antemius mindazonáltal olly ügyesen tudta szövetségeseit tőle egymásután elidegeniteni, hogy végre majdnem egyedül látván magát, kénytelen volt a Dunán át visszavonulni; a visszavonulás alkalmával több hunn elfogatván, ezek Ázsia elpusztult térségeit müvelték.

Pulcheria.

Pulcheria, a fiatal Theodosius öregebb növére, alig volt még tizenhat éves, midőn a birodalmat neki Antemius átengedte, mellyet negyven éven keresztül kormányzott. Valamint két másik növére,

---

[1]) **Zosymus**, V.

[2]) **Procopius**, *De bello persico*, I. 2; **Agathias** IV. — hanem hihetetlennek látszik.

[3]) *Cod. Theod.* VII. 17; XV. 2.

ugy ő is Istennek ajánlotta fel szüzeségét, az által tanusitván fogadalmát, hogy a konstantinápolyi templomnak egy bámulatos anyagu és készitményü oltár-asztalt ajándékozott, s palotáját ugyszólván zárdává alakitá át, hová egy férfinak sem volt szabad belépni, kivéve a gyóntató atyákat. A palotán belül a nővérek szigoru böjt mellett a napot himzéssel, az éjt pedig szent énekek zengésével (psalmodia) töltötték, szorgosan kerülvén minden fényüzést, s csupán az által adván jelét gazdagságuknak, hogy a zarándokok és betegek számára hospitiumokat nyitottak, a szerzetes társulatoknak gazdag ajándékokat osztogattak, s a szorgosan gyüjtött ereklyék tiszteletére fényes templomokat emeltek.

A birodalom felét tehát egy szerzetesnő kormányozta, ki azonban méltóbbnak mutatta magát emez állásra, mint nagybátyjai és testvére. Jól értvén a görög és latin nyelvet, önmaga vezette az ügyeket szóval és irásban; meggondolt lévén a határozatok hozatalában, gyors és szilárd azok keresztülvitelében, ollykép intézte az ügyet, hogy lázadó soha sem zavarta II. Theodosius uralkodását, kinek erőteljes és egyszersmind kedves kormányzata egész érdemét átengedte.

Testvére müvelését a különféle tudományokban a legügyesebb mesterekre bizván, az élet szentségében, a kormányzás és a császári tekintély fentartásának mesterségében való oktatását önmagának tartá fenn; ezekhez járultak bizonyos külső formák is, nevezetesen: miként tartsa magát, mit feleljen egyik másik esetben, hogy soha se nevessen, továbbá miként öltsön egymásután nyájas és szigoru arczot. A királyi ifju hajlandó lévén a tulságra, szigoruan böjtölt, mint valamelly barát zsoltározott nővéreivel, s egy, szent könyvekből és ezek magyarázóiból álló könyvtárt tartott. Midőn egy alkalommal egy szerzetesnek valamelly kérelmét megtagadta, ez őt kiközösitettnek nyilvánitotta; Theodosius, bármennyire állitotta legyen is neki a püspök, hogy a szerzetes önkényü anathemája őt nem kötelezi, nem ült addig asztalhoz a többiekkel, mig ugyanazon szerzetest föl nem találták, s ez az átkot vissza nem vonta.

Ezen érzelmekkel megegyezőleg a pogányokat minden polgári és katonai hivatalból kizárta [1]); Gamalielt, a zsidók utolsó patriarcháját, letette [2]), kik azután a gyülekezetekben választott főnökök által kormányoztattak; végre meghagyta, hogy a templomok és is-

[1]) *Cod. Theod.* XVI. 10. l. 21.

[2]) U. o. XI. 8. l. 22.

teneknek szentelt egyéb helyek leromboltassanak, ezek helyére keresztet állittatván, és halálbüntetés mellett tiltván minden pogány szertartást. Ez eszélytelen buzgalmát azonban nem sokára mérsékelvén, nem engedte meg, hogy a zsidók megfosztassanak zsinagógáiktól vagy ékszereiktől s általában, hogy a zsidók vagy pogányok irányában mindaddig, mig békésen viselik magukat, bárminemü erőszakoskodás gyakoroltassék, vagy tőlök valami elvétessék, négyszeres visszafizetés büntetése alatt [1]).

Ezenkivül igen mértékletes, tiszta és könyörületes volt; Pulcheria ösztönzésére elbocsátotta az igen hatalmas Antiochus heréltet, elengedvén az adósoknak kincstári tartozásaikat 368-tól 407-ig [2]). A bünösöknek elengedte a halálbüntetést, mert: „könnyü egy embert megölni, de feltámasztani csak Isten képes.“

A fejedelem emez erényeinek tevékenységgel és buzgalommal kellett volna páro sulniok. Theodosius, minthogy volt, a ki az ügyeket helyette intézte, semmittevéssel töltötte idejét; néha vadászott, gyakrabban rajzolt, vésett, különösen pedig könyveket másolt, mi által calligraphus (szépiró) nevet nyert. Ha kérelmek nyujtattak be hozzá, azokat másokra bizta, a rendeleteket pedig behunyt szemmel irta alá. Pulcheria a császárt eme hibájából meggyógyitani akarván, egy rendeletet iratott alá vele, melly a császárnét neki rabszolganöül adá; észrevévén a tévedést, elpirult, de azért nem javult meg.

Eudoxia.

Leontius athenei bölcsésznek egy leánya volt, kit a vallásban és görög tudományokban neveltetett; látván, hogy szép előmenetelt teszen, halálakor minden vagyonát fiugyermekeinek hagyományozta, a leány pedig alig kapott száz arany pénzt. „Szépséggel és érdemmel, ugymond, olly sorsra fog szert tenni, melylyel meg fog elégedni.“ Athenais (ez volt a leány neve), kit zsugori testvérei folyvást boszantottak, Konstantinápolyba jött, felkérendő Pulcheria pártfogását. Szerencséje volt, hogy Pulcheria ismervén őt, igen alkalmasnak találta czélja kivitelére, t. i. hogy Theodosius szivét és kezét, noha már huszonnyolcz éves volt, megnyerje. A menyegző megtartatott (421), és Athenais nevét a szent keresztségben Eudoxiára változtatta, midőn pedig egy leányt szült, augustának üdvözöltetett. Hálátlan testvéreit az udvarba hivatván, őket consulokká és főnökökké tette. Állapotának változása nem vonta őt el szokott tanul-

[1]) *Cod. Theod. de haeret. — de Judaeis — de christ. Manc. — de paganis* etc.
[2]) U. o. XI. 28.

mányaitól, sőt inkább egy költői paraphrasist irt az ó-szövetséghez, továbbá szent Cyprián legendáját, egy dicsköltemény t Theodosiusra a perzsákon nyert győzelmeinek alkalmából, egy, kétezer háromszáz negyvenhárom hatméretü versből álló költeményt Krisztus élete felől, Homerből kölcsönzött szólamokkal (*Ομηροκεντρα*): az akkori izlésnek megfelelő bizarr munka. Milly roppant gyakorlottsággal kellett birnia, s milly jól tudnia a maeoni költő müveit, hogy azonnal képes legyen annak szólamait az eredetitől annyira eltérő értelemben emlékezet után leirni. Nagy türelem kellett hozzá valóban s milly haszontalan munka!

Nem kevésbbé fényes, mint ajtatos zarándoklásra menvén a Szentföldre, igen sok pénzt költött, többet mint Ilona, és sok ereklyét szerzett. Antiochiában fényes trónról beszédet tartott a senatushoz, mellyben kijelentette, hogy a város falait tágitani s a közfürdőket helyreállitani szándékozik; ezért szobrokat állitottak tiszteletére. Visszatérvén Konstantinápolyba, ugy látszott, hogy férje gyöngédségét arra akarta felhasználni, miszerint az a u g u s t a czimet tényleg is megnyerje; Pulcheria azonban féltékenységből hálóba keritette. Beszélik, hogy a császár egy rendkivüli nagyságu almát kapván, azt Eudoxiának ajándékozta, ez pedig Paulinus udvaroncznak, kinek müvelt társalgásában többször gyönyörködött. Paulinus nem tudván, honnan került az ajándék, ezt, mint a császárhoz illőt, Theodosiusnak ajándékozta. Ez eltitkolván boszankodását és féltékenységét, magához hivatta Eudoxiát, és azt kérdezte tőle, hova tette az almát? Eudoxia azt válaszolta, hogy megette, mire a császár előmutatván az almát, megszégyenitette; Paulinust azonnal kivégeztette, Eudoxiát pedig kegyéből kizárta. Erre Jerusalembe vonult, de itt sem talált nyugalmat és feledést. Saturninus palotaőrt, ki azzal bizatott meg, hogy Eudoxia előtt kegyben álló két papot láb alól eltegyen, meggyilkoltatta, miért büntetésül méltóságától gyalázatosan megfosztatott. Tizenhat évig élt mint számüzött ajtatosság és tanulmányok között, miglen 67 éves korában meghalt Jerusalemben (460), folyvást állitván, hogy ő és Paulinus ártatlanok voltak.

Perzsa háboruk.

Perzsiában II. Sapor után, ki Juliánnal háboruskodott, II. Ardeshir következett (380); ezt III. Sapor váltotta fel, ki Theodosiussal baráti lábon állott (384—389); azután III. Varanes, ki egy lázadás alkalmával megöletvén, utána (399) I. Jezdegerd (Yezdedshird) következett, ki egyike volt Perzsia legnagyobb királyainak. A keresztényeket üldözte, mert Abdas püspök Susában szétrombolta a tüz egyik

templomát. Jezdegerdet birodalmától megfosztotta Kersas (420), de IV. Varanes, az elüzött király fia, az arabok segélyével visszafoglalta atyja trónját. Minthogy a mágusok öt üldözésre izgatták, a keresztények közöl sokan Konstantinápolyba menekültek, hol Atticus püspök részéről jó fogadtatásban részesültek; minthogy pedig a perzsa követ a kereszténveket visszakövetelte, a császár nemeslelküleg ekkép felelt: „Ragadja ki öket karjaim közöl.“ A viszálkodások tehát, mellyek a két birodalom között már előbb a miatt keletkeztek, hogy a perzsa uralkodó megtagadta bizonyos munkások visszaszolgáltatását, kiket ő az aranybányákban használt, s több római kereskedőt bántalmazott, folyvást növekedtek, miértis kitörvén a háboru (422), Theodosius a hadsereget az alán Ardaburra bizta, ki a Tigris folyamon áthatolván Adjabene-t elpusztitotta, s Narsesen, kit ellene a perzsa király küldött (szep. 3-án) teljes győzelmet aratott [1]), ki e miatt Nisibisbe volt kénytelen bezárkozni.

Erre Perzsia segélyére számtalan arab csapatok érkeztek Alamundar hires sheik vezérlete alatt, ki azzal dicsekedett, hogy nem csak Antiochiát, hanem Nisibis ostromlóit is hatalmába keriti; az arabok azonban szokott könnyelmüségöknél fogva csakhamar futásnak eredtek (423); a tizezer válogatott harczost, kik magukat „halhatatlanok“-nak nevezték, a rómaiak felkonczolták, ugy hogy a büszke Varanes kénytelen volt meghajolni, s száz évre békét kötvén, első feltételképen megigérte, hogy a kereszténveket többé nem fogja háborgatni. Ezek irányában valószinüleg Acacius amidai püspök keltett benne szelidebb érzelmeket; ez ugyanis eladván egyháza edényeit, az értök bejött összegen kiváltott kétezer perzsa foglyot, kiket a királyhoz küldött, hogy megmutassa neki, milly érzelmeket kelt az általa annyira üldözött vallás.

Armenia.

Perzsiától, mint fönebb emlitők (168. lap.), Armenia elvált, s a nemesek fegyverrel utasitották vissza a Sassanidák igáját, mig a vallás a néppel inkább a konstantinápolyi fejedelmeket kedveltette meg. Az örmények azonban soha sem egyesülhettek önmaguk között, sőt inkább megszilárdult a keletieknek a nyugatiaktól való különválása;

[1]) Socrates beszéli (VII. 19), hogy ennek hirét Konstantinápolyba, melly 175 fldr. mérföldnyire fekszik a csata szinterétől, *három nap alatt* vitte meg bizonyos Palladius nevü hires futár, kiről azt mondották, hogy olly eszközt talált fel, melly által a római birodalmat kis államnak változtatta. Most ugyanezt inkább elmondhatjuk a gőzkocsikról.

ezek, kik vallási ügyeikben a görög nyelvet és irmodort használtak, Arsacesnek engedelmeskedtek, tiszteletben tartván Arcadiust, mig a keletiek, kik szám szerint többen voltak, Kosroë, Perzsia hübérese által kormányoztattak.

Ardeshir azonban, Kosroë unokája és utódja, maga ellen ingerelte az urakat, kik öt arról vádolták, hogy összeesküdött a perzsa király ellen, miért ez öt méltóságától ünnepélyesen megfosztotta nyilvánitotta (428). Ekként viszálkodásaik miatt többé nem voltak önálló királyaik; Arsaces családja ötszázhatvan évi uralkodás után alárendelt helyzetbe jutott, államai pedig Persarmenia név alatt provinciává tétetett. A keleti császár aggodalmai csakhamar lecsillapultak, midőn Arsaces osztályrésze neki átengedtetett, melly, mint alárendelt tartomány, egy comes Armeniae által kormányoztatott.

A magusok erre megkisérlették a kereszténység kiirtását s helyette a tüz tiszteletének behozatalát, de minél kegyetlenebbül üldözte a kereszténeket a képmutató és dölyfös II. Jezdegerd, annál szabadabban gyakorolták vallásukat, s az örmény püspökök Artaxatában zsinatot tartván, nyilvánosan tiltakoztak s a magusok okoskodásait megczáfolták, kik azonban a hatalom által támogattatva, mindenütt máglyákat emeltek. A püspökök erre megrettenve a vallást és nemzetiséget fenyegető veszélytől, a polgárokat fegyverre szólitották (450); de a fejedelmek nem mutatták magukat olly szilárdaknak, mint a nemzet. Ez a fiatal Theodosiust hivta meg, de ennek halála után Marcianus megujitotta a szövetséget Perzsia királyával, miértis az örmények többé nem számolhattak emberi segedelemre. Azért mégis hősileg harczoltak, és többször győztek is; 451-ki junius 2-án Avarair síkságán csatára kerülvén a dolog, a perzsák győzedelmeskedtek, s a gyötrelmek és vértanuk méginkább szaporodtak [1]).

Honorius még az ügyek eme fejleménye előtt meghalt. Theodosius magát Nyugat császárának czimezte; de János, a meghalt császár primiceriusa vagyis fő titkára, már előbb Itália, Gallia és Dalmatia által császárává kiáltatta ki magát, s követséget küldött Theodosiushoz a végett, hogy ismerje öt el uralkodótársnak. A követek azonban gyalázatosan elüzettek, s a bitorló megbüntetése Ardaburra és fiára, Asparra, bizatott. Az első tengeren vezette a gyalogságot, a másik pedig a lovassággal a hegyek közől előtörvén Aquileját el-

[1]) A keresztény Arménia lázadását Zoroaster tana ellen az örmény Vartabed Elizeus irta le, s Garabed Gergely apát forditotta.

foglalta. A vihar szétszórta a tengeri hadat s Ardabur mint fogoly Ravennába hurczoltatott ; itt azonban korántsem csüggedvén el, ügyekezett magának a helyőrség között párthiveket szerezni, s midőn már a dolog jól el volt intézve, meghitta Aspart, ki ha nem is csoda segitségével, mint mondák, de mindenesetre csodálatosan keresztülhatolván a Pó mocsárain, Ravennát meglepte (425), melly rövid ellenállás után kapuit megnyitotta; Jánosnak jobb keze levágatott, azután pedig egy szamáron meghurczoltatván, az aquilejai circusban lefejeztetett.

III. Valentinián.

Theodosius ekkor az egész birodalom urává lett; de, mérsékeltségből vagy hanyagságból-e, Nyugatot Valentinián nevü unokájának, Constantius és Placidia fiának adta, nyugati Illyricum kivételével, melly a barbárok által elpusztittatott; sőt hogy a két birodalom egymástól még inkább elválasztassék, meghagyatott, hogy a törvények ez órától fogva csak azon birodalomban birjanak érvénynyel, a mellyben hozattak.

III. Valentinián Augustus, Licinia-Eudoxia, II. Theodosius leányának jegyese s a félvilág ura, még alig volt hat éves, miértis anyja gyámságára bizatott ; a két birodalom e szerint, mellyeknek erőteljes kormányzatra lett volna szükségök, két asszony kezei között volt. Placidia, ki erőre és ügyességre nézve sokkal alantabb állott keleti nőrokonainál, huszonöt éven át kormányozta fiát, kit valószinüleg szándékosan tunyitott el puha nevelés és az által, hogy távol tartotta a férfias foglalkozásoktól; mig ő maga nem volt képes a féket tartani, vagy azt ügyes kezekre bizni. De azért mégis talált két derék hadvezért, kik ügyesen forgatták a kardot: Aetiust és Bonifaciust. Az első Alsó-Moesiában született egy olasz nőtől, ki a scytha Gaudentiusnak, a lovasság vezérének volt felesége; még igen fiatal korában katonai pályára lépvén, a barbárokkal társalkodott mint katona és kezes. Bonifacius szintén kitüntette magát a kormányzatban és a harcztéren, és sikerülvén Afrikát meghóditania, annak kormányzójává tétetett; megvesztegethetlen igazságszeretete és szeplőtlen jámborságánál fogva kedvessé tette magát a hadsereg és a nép előtt, nem különben a keresztények és sz. Ágoston előtt is ajtatossága által. Buslakodván feleségének halála fölött, eltökélte, hogy szerzetessé leszen, szándékától azonban sz. Ágoston által eltérittetvén, egy arián nőt vett el.

E két hadvezér egyetértése a birodalmat ha nem is helyreállitani, de legalább némileg támogatni mindenesetre képes lett volna,

mig ellenségeskedésök azt megingatta. A mult zavargások alkalmával Bonifacius Valentinián pártját fogta, mig Aetius a bitorló Jánost segitette, s hatvanezer hunnt fogadott szolgálatába. Midőn János ügye megbukott, Aetiusnak kedveztek, mert féltek tőle; ennek következtében megnyervén a császárné kegyét, önmagát akarta fölemelni Bonifacius megbuktatásával. Szándékának valósitása végett rábeszéli Placidiát, hogy hivja vissza Bonifaciust Afrikából, mig ezt alattomban arról értesiti, hogy ha a parancsnak engedelmeskedik, fejét veszti. Ez tehát a helyett, hogy a kormányzóságot letenné, harczra készül, Placidia őt lázadónak nyilvánitja s megerősödik a hütlen minisztere által keltett gyanúban.

Minthogy Bonifacius nyiltan kitüzte a lázadás zászlóját (429), a kevés fegyelmezetlen afrikai csapattal nem érezte magát képesnek visszaverni a rendes hadsereget; miértis meghitta Genseriket, a vandalok királyát, Godegisel fiát, megigérvén, hogy állandó lakhelyet fog neki engedni Afrikában.

A vandalok Afrikában.

Habár a góthok visszavonulása után a rómaiak Spanyolország nagy részét visszafoglalták, a vandalok mégis megtartották Galiziát, honnan gyakran megtámadták őket Baeticában; később elfoglalván Sevillat és Carthagenát, hajókat keritettek hatalmukba, mellyeken a Baleari szigetekre, a futó spanyolok menedékhelyére törtek. Bonifacius meghivása nagyon is inyére volt Genserik királyuknak, ki alacsony termetü férfi volt és sánta a lóról lebukás következtében, a mellett azonban gondolkozó volt, a fényüzést megvetette, keveset beszélt, könnyen megharagudott és szeretett viszálkodni [1]). Miután ez a svéveket, kik Spanyolországban vágytársai voltak, teljesen megtörte, népét átvitte Afrikába, minthogy hajókat szivesen adtak neki a spanyolok és Bonifacius. Mintegy 50,000 emberből álló hadsereg élén állott, melly szüntelen szaporodott az elégületlenekkel és a kóbor mórokkal, kik az ország bensejéből jöttek, hol őket a Rómától való félelem féken tartotta. A sok donatista, kik lelkileg egy zsinat, testileg és vagyonilag pedig az egymásután következő császári rendeletek által kárhoztattak, szintén fegyvert fogott, megujitva a circumcelliók borzalmait; s a vandal királyhoz csatlakozva, ki ellensége volt a katholikusoknak, a leghatalmasabb eszköz voltak arra, hogy azon tartomány a birodalomtól elszakittassék.

Ágoston felhasználta püspöki és baráti tekintélyét, hogy lebe-

[1]) **Jornandes**, *De rebus geticis*, c. 33.

szélje Bonifaciust az esztelen boszuról: „Ki hitte volna, hogy mig Bonifacius e tartományt olly nagy hadsereggel és hatalommal kezei között tartja, a barbárok olly gyorsan előrehaladni merészkednének, olly nagy tért, annyi lakhelyet elpusztitva?... Ne engedj azon kisértésnek, hogy te is egyike légy azon ostoroknak, mellyekkel Isten azokat veri, kiket büntetni akar; gondold meg, hogy ő örök büntetéseket tart fenn a gonoszok számára, miután őket mások megbüntetésére használta. Fordulj Istenhez; tekintsd Krisztust, ki annyi jót tett, s olly sok bajt szenvedett. Azok, kik országába be akarnak jutni, szeretik ellenségeiket, jót tesznek azokkal, kik őket gyülölik, és imádkoznak üldözőikért. Ha jótéteményeket nyertél a római birodalomtól, ámbár csak földieket és mulékonyakat (mert hiszen nem adhat mást, mint a mije van), ne fizesd vissza a jót roszszal; ha ellenben csak igazságtalanságokat tapasztaltál, akkor se adj vissza a roszért roszat. E két föltevés közől mellyik legyen az igaz, nem akarom keresni, s ez ügyben nem is hozhatok itéletet, kereszténynyel beszélek s azt mondom neki: „Ne fizesd vissza roszszal a jót, hanem jóval a roszat.“

Ezalatt, mig Aetius távol volt, Bonifacius barátjai közbeléptek az egyetértés helyreállitása végett, és fölfedezték Aetius álnok levelét. Bonifacius eljött, hogy fejét egész tisztelettel Placidiára bizza, Carthago és a római helyőrségek, ujolag kötelességeik teljesitéséhez láttak; a szerencsétlenség azonban megtörtént, s ámbár az eszélyes Bonifacius óriási összegeket ajánlott is fel Genseriknek, hogy vonuljon ki Afrikából, ez rá sem hallgatott, s többé nem mint szövetséges, hanem mint ur dult Afrikában; megvervén Bonifaciust, ki egy bünbánó vitézségével harczolt, szabadon elözönlötte a tartományt, s csupán Carthago, Cirta és Hippo állottak ellen (430). Azon hét tartományt, mellyek rendkivüli termékenységök miatt Róma és az emberi nem magtárainak neveztettek, a barbárok leirhatlan dühhel elpusztitották, mindenkit kor és rangkülönbség nélkül felkonczoltak, a szőlő és olajfa-ültetvényeket kitépték, és, ha a borzalom nem tulzott, a foglyokat az ostromlott városok előtt konczolták fel, hogy a tetemeikből felszálló büz a levegöt megmérgezze.

A hetvenhét éves Ágoston, ki szemtanuja volt eme pusztitásoknak, mindenkit bátorságra és szeretetre buzditott parancsai- és példájával. Lefestvén a haza veszedelmét, azt irja a püspököknek, hogy midőn az ellenség közeledik, ne hagyják el egyházmegyéiket, hanem csak a néppel és a nép után; legyenek jelen a veszedelem amaz utolsó pillanatában, midőn a nép a templomba tolongván némellyek

keresztséget, mások bünbocsánatot, mindnyájan pedig vigasztalást és égi segélyt kérnek. Annak, ki önzését és félelmét azzal palástolta, hogy magát a nép számára akarja fentartani, igy felelt: „Miért tennők fel, hogy a közös veszedelemben az ellenség kardjától minden papnak el kell vesznie, és nem a világiaknak is; vagy miért remélhetnők, hogy megmarad egynehány világi, kiket egynémelly pap segélyben részesitene? De ha vitatkozniok kell Isten szolgáinak, hogy megtudhassák, ki fusson el, ki maradjon, nehogy az egyház, papjainak futása vagy halála miatt egészen üresen maradjon, ezen vitának sors által kell eldöntetni, melly meghatározandja, ki fusson el és ki maradjon.“

Ágoston nem hagyta el Hippót, s midőn Bonifacius oda menekült, a vandalok a sze nt főpap iránti tiszteletből kiméltek a várost ki a város lakóit védelemre és bünbánatra buzditotta, mig végre a sok rázkodtatás között meghalt, a nélkül, hogy láthatta volna az afrikai müveltség végső bukását.

Ama város, Afrika kereskedelme- és müveltségének egyik központja, két halmon feküdt, mellyek szinházakkal, palotákkal, iskolákkal, zárdákkal és templomokkal voltak megnépesitve; az egyik halom tetején Numidia királyainak palotája emelkedett; oldalvást nyugat felé egy négyszegletü épület diszlett, mellyet Ágoston a szegények és betegek számára épittetett, s hétsoru boltozatokon nyugodott, mellyek mindmegannyi viztartók voltak, mellyeket szükség esetében ki lehetett nyitni s igy védelmül szolgálhattak. A város tizennégy hónapig daczolt az ostrommal. Placidia érezvén ama tartomány fontosságát, segitségül hivta a keleti császárt, ki Aspart küldötte el hatalmas sereggel, ez által azonban csak még borzasztóbb lőn ama csatavesztés, mellyet a rómaiak a móroktól szenvedtek. Bonifacius kétségbeesve futott el ama földről, mellyre annyi szerencsétlenséget hozott s Ravennába érkezvén, Placidia részéről tisztességes fogadtatásban részesült, patriciussá és a római seregek fővezérévé neveztetett ki. Aetius, kinek befolyását ármánykodásának fölleplezése legkevésbbé sem csökkentette, megboszankodván eme kitüntetések miatt, mintha ezek által ő meggyaláztatott volna, egy barbár csapat élén előállott, s annyira sülyedt már a birodalom tekintélye, hogy Bonifaciust fegyveres kézzel megtámadta (432). Ez győzött, de egy sebben nem sokára meghalt, megbocsátván Aetiusnak s azt tanácsolván gazdag feleségének, hogy menjen hozzá nőül. Aetius megelégelvén a boszut, Pannoniába vonul vissza a hunnok közé, kikkel alattomban folyvást összeköttetésben állott; később biztositatván a

kegyelemről, visszatért, s a császárné öt, csókolván azon kezet, melylyet le nem vághatott, patriciusi méltóságra emelte.

Az elpusztitott Afrikát csak polgárai védelmezték, kiket a sok vérengzés megtizedelt. Genserik háborgattatva unokái által, kik öt meg akarták fosztani a parancsnokságtól, ezeket anyjokkal együtt megfojtatta; az ujonan felmerült összeesküvéseket, mellyek azok megboszulása vagy más nagyravágyók fölemelése végett keletkeztek, vérbe fojtotta. Ezalatt a numidák, mórok, donatisták és katholikusok folytonos czivakodásban lévén egymással, nem voltak képepesek a bitorlót elüzni, de egyszersmind nem engedték meg, hogy uralmát megszilárdithassa. Genseriknek, ki majd ármánykodást majd ismét vitézséget használt, sikerült a császárt békére birni, évi adót s kezesül Hunnerik nevü fiát igérvén (435. febr. 11); fiát azonban csakhamar visszanyerte s a védtelen Carthagót megtámadta.

Ezen város, melly a Scipio által hiába elátkozott romok közöl emelkedett, nagyszerüség- és gazdagságra nézve vetélkedett Antiochiával és Alexandriával; senatusa az által, hogy a helyhatósági szabadságot a római proconsul ellen védelmezte, egész Afrika tiszteletét megnyerte. A kereskedelem ismét virágzásra emelkedett, a mennyiben ez valamelly szolgavárosban lehetséges; a tömegesen ide sereglő idegenek csodálták a palotákat, a téreket s a fényes templomokat, mellyek Via Coelestis-t ékiték, továbbá a bankárok utczájának aranyát és márványait; a szinházakban a latin muzsák mestermüvei és a görögök utánzatai adattak elő; az ékesszólás és bölcsészet több iskolában tanittatott. Hannibal hazája vetekedvén Scipióéval a tudományban [1]), Afrikai Musa czimet nyert azon buzgalom miatt, melylyel lakói a tudományokat müvelték, tömegesen tódulván a nyilvános térre azon szónokok vagy sophisták meghallgatása végett, kik sovárogva ohajtották a tudományos város dicséretét [2]).

Genserik ezt elfoglalván, eleinte katonáinak kapzsiságára hagyta, azután pedig ő maga fosztotta ki egészen rendszeresen (439. okt. 13.), maga elé hordatván az összes ékszereket és drágaságokat. Lakását e városban ütötte fel, körötte pedig a vandalok nagy része, nyolczvan csapatban, mellyek egyenkint száz emberből állottak ve-

---

[1]) *Duae tantae urbes, latinarum litterarum artifices, Roma atque Carthago.* **Sz. Ágoston.**

[2]) *Quae autem maior laus aut certior, quam Carthagine bene dicere, ubi tota civitas eruditissimi estis?* **Apulejus**, Florid. IV.

zérökkel együtt; erre az eröditményeket leromboltatta, nehogy a benszülöttek menhelyre találjanak. Elfoglalván Byzacene, Numidia és Getulia legtermékenyebb részeit, ezeket Tripolistól Tangerig övéi között osztotta fel, s a régi birtokosokat rabszolgákká tette, vagy reájok, ha épen birtokaikat nem tetszett a győzőnek közvetlen elfoglalni, borzasztó terheket rótt.

Semmi más hóditás nem volt annyira káros Italiára nézve, mert ezáltal a senatorok elvesztették Afrikában fekvő gazdag örökségeiket, a kincstár Gildon mérhetlen hagyományát, a nép pedig megfosztatott a gabonától és olajtól, mellyet onnan nyert. Ennél fogva tehát szivökön feküdt a császároknak Afrika visszaszerzése; Genserik azonban, ki ép olly ravasz volt mint vitéz, ezer lessel vette körül minden lépésöket, s miután olly hajóhad birtokába jutott, melly Carthago jobb napjaira emlékeztetett, Europa felé indult, Siciliát megtámadta, Palermót elfoglalta, s a lucaniai partokon is többször kikötött.

Afrika jobban elpusztult, mint bármelly más tartomány, mert a vandalok vadságán és a mórok folytonos kalandozásain kivül Genserik még a császárral kötött látszólagos béke alatt is folyvást támasztott ellene ellenségeket, nehogy kizavarja még nem eléggé szilárd birodalmából; azonkivül barbár vadságához még theologiai szőrszálhasogatások is járultak, meg akarván hamisitani a katholikusok hitét; e miatt sokaknak ki kellett költözniök, kik Italiában és Keleten szétszóródva, szánandó képet nyujtottak, s mindenütt borzalmat keltettek ama, kegyelmet nem ismerő nép irányában.

A közös nyomoruságnak némelly részletei is tudomásunkra jutottak. Coelestianus, gazdag senator, idegen tartományba menekült családjával és szolgáival, hol koldulva kellett életét tengetnie; szerencsétlenségét mindazonáltal azon erővel türte, mellynek nincs szüksége földi gazdagság- és jóllétre. Mária, a hires Eudemon leánya, syriai kereskedőknek adatott el, kik ismét Cyrusban adták el; egyik szolgálója soha sem távozott mellőle folytonosan azon tisztelet és szolgálatkészséget tanusitván irányában, mint hajdan a jobb napokban; ezen érzékeny ragaszkodásból végre nyomára jöttek a fogoly nő magas állásának, s a helyőrség kifizette a váltságdijat. Theodoretus püspök erre a diaconissák közé vette föl, mignem értesülvén, hogy atyja tisztességes hivatalt nyert a nyugati tartományokban, visszament hozzá, utközben egyik püspöktől a másiknak ajánltatva.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A Hunnok.

Olly különös s egyszersmind kevés az, mi a hunnokat illetőleg tudomásunkra jutott, miszerint okvetlen kellett, hogy e nép sorsa izgatottságban tartsa a tudósok és nem tudósok kiváncsiságát. Ezen kiváncsiságnak s az ujságvágynak akart eleget tenni Deguignes, midőn a mult században azon állitással lépett fel, hogy a hunnok azonosak a Jung-nu vándor néppel, melly China határai mellett lakván azt folytonosan fenyegette; és melly onnan visszanyomatván Európára tört, és Rómát bántalmazta, miután előbb Pekinggel ellenségeskedett [1]).

Ez elmés állitás tetszett a kortársaknak, de a könyvek bővebb ismerete ellenkezőnek mutatta azt ki a nyelvek rokonságával és a történettel. Az északi jung-nu-k a chinaiak által az Irtisch forrásainál szétszórattak (91 ?); maradványaik nyugat felé vonultak Sogdianába hatolandók; azonban megakadályoztattak, s kénytelenittettek yue-po név alatt Cu-cse északi részén megtelepedni. Később észak-nyugat felé nyomultak, s ugyanazon néven a kirghizek földének azon részét lakták, mellyet az Ulo-to és Alghin-to hegyek metszenek keresztül. Eleintén békében éltek, később harczba keveredvén a juan-juanokkal, szorgalmazták a goei-ket hogy amazokat keletről támadnák meg, mig ők nyugatról működnének (148). Itt egyszerre megszakad történetök; s miként a világból eltünt hősök igen alkalmas anyagúl szolgálnak csodás regényekre, ugy e hallgatagság elősegitette az ő, Európábani rögtöni föllépteteseket Valens idejében. De, miként mondám, a jung-nu-k neve már yuepo-ra változott; Eratosthenes pedig a hunnok (*οὖννοι*) egy törzsével a Kaspi-tengertől nyugatra, és az albánoktól északra találkozott Krisztus előtt 200 évvel, tehát azon időben, midőn a yue-po-k még mindig északi Chinát nyugtalanitották. Lehetetlen ennél fogva a hunnokat a mongolok,

[1]) *Histoire gen. des Huns, des Turcs, des Mogols. etc.* Párizs 1756. 4. vol. Ellentmondottak neki: Gebhardt (Magyarország történetében I. 187), Klaproth, Remusat s azóta Kelet történetének minden fürkészője. Azonban Remusat és Saint-Martin azonositották a getá-kat és asi-kat a yue-ti és osi népekkel, melylyek a chinaiak évkönyveiben mint szökék emlittetnek. A budda országok egy története szerint, 500 körül harczban találjuk a yue-ti-ket az Indus partján lakó népekkel, mire Budda arany csészéjének birása adott alkalmat.

tatárok és törökökkel összezavarni, mig ellenben sok érveink vannak, mellyek őket azon törzszsel rokonitják, melly most Európának északkeleti, Ázsiának pedig északnyugati részét foglalja el, s melylyet egy csekély töredékéről finn-nek nevezünk, mellyet azonban helyesebben nevezhetnénk uralinak, mert az Ural hegységektől kelet és nyugatra telepedett meg.

Az egykorú krónikák szerint is a hunnok rokon nép az avarok és magyarokkal, s tulajdon-neveik, mik egyedül maradtak fel nyelvükből, az utóbbiak nyelvén értelmezhetők [1]). Ha az arczszőr hiánya, a disznó szemek és belapúlt orr a kalmukokra emlékeztetnek, nem kell felednünk, hogy ez ismertető jegyek északi Ázsia sok nemzeteinél feltalálhatók, és névszerint a mi időnkbeli voguloknál, melly nép a keleti finn-ek törzséhez tartozik. A törökök, szlávok és németekkeli összevegyülés annyira megfinomitotta e fajt, hogy, mint hiszszük, az avarok és magyarok szép nemzedékének adhatott létet.

Időszámitásunk első századaiban inkább délre lakott mint jelenleg, s előbbi időkben egészen a Fekete-tenger partjáig kiterjeszkedett, összezavartatva annyi más népekkel együtt a Scytha tág elnevezés alatt. Ázsia közepéből különféle vándor népek az Uralok termékeny vidékein keresztül törtek be Európába, s némellyek megállapodván az utban, a finne-kkel keveredtek össze, uj nyelveket és nemzeteket alkotván, mellyek vagy megmaradtak fogadott hazájukban, vagy pedig más keletiektől nyomatván Európa felé irányzák lépteiket.

Dionysius Periegetes, ki a hunnokat tulajdon nevökön emliti (*Οὖννοι*), őket, miként Eratosthenes is, a Kaspi-tenger nyugati partjára helyezi a scythák, kaspok és albánok közé; Ptolomaeus a bastarnok és roxolanok közé vagyis a Boristhenes (Dnieper) mindkét partjára; Zonaras pedig arról értesit, miszerint Carus császár 284-ben egy, a hunnok elleni hadjáratban életett meg.

---

[1]) A szószármaztatási bizonyitékok kevés érvénynyel birnak, ha elszigeteltek. Bergman (*Nomadische Streifereien unter den Kalmuken.* Riga 1804. vol. 1. pag. 129.) Attila atyja, Munzak nevének gyökét eme mongol szókban *mu*= rosz, *tzak*=idő, találja; Attilát ő *Etzel*-re változtatja, melly szó valami fölségeset jelent. Hasonlóan, sőt még kevesebb erőltetéssel fejthetők meg magyar nyelven. Attila=*aczél*. Munzak=*mentség*. Különben az Attila név leszármaztatható volna még e gyöktől is *atta*, *atti*, *aetti*, mi sok ázsiai nyelvekben birót, főt, királyt tesz; honnét Attalus marcomanni. király, pergamusi Attalus, mór Attalus, scytha Atea, Atalarik, Eticon, sat. nevek származnak. Mások a Bleda, Balamir, Munzak neveket a szláv Blad vagy Vlad, Bolemir, Muzok nevekben keresik.

Tehát, mielőtt még az indo-germán nemzetekre ütöttek, s a Fekete-tengertől a Dunáig foglalásokat tettek, azután pedig a birodalom tartományait árasztották volna el, már jóval előbb ismeretesek voltak.

Ezen, az indo-germán faj előtt ismeretlen népek megjelenése által felriasztott képzelődő tehetség, nem tudván magát tájékozni, meséhez folyamodik. E szerint Filimer, a góthok királya övéi között néhány a l r u n n t födözvén fel, miként góth nyelven a boszorkányokat nevezik, azokat egy puszta tájra üzte, távolra tartózkodási helyétől. Itt velök gonosz szellemek találkoztak, mellyekkel közösülvén szülték volna a kicsi, borzasztó kinézésü s az emberekhez pusztán csak beszélő tehetségök által hasonlító hunnokat [1]). Ammianus Marcellinus páratlanul kegyetleneknek irja le; alig hogy megszülettek, arczuk izzó vassal sebesittetett össze, hogy szőr ne nőjön rajta, s igy a heréltekhez hasonlitottak; egyébiránt zömökek voltak, tagjaik erősek, fejük nagy, válluk széles annyira, hogy hátulsó lábaikra felemelkedett vadállatokkal, vagy azon alakokkal (Kariatyden) lehetett volna őket összetéveszteni, minőkkel a gerendázatot szokják támogatni.

Mások arczukat inkább két lyukkal, mint szemekkel ellátott formátlan hús-tömeghez hasonlitják; habár kicsinyek de erősek, vállaik szélesek, fejöket magasan hordják, bámulandóan lovagolnak, s mesterileg kezelik az ijat és nyilakat [2]). Vadászat alkalmával, mi

---

[1]) **Jornandes**, *De reb. geticis.*

[2]) Jornandes ezen leirásával megegyezik a Sidonius Apollinarisé, ki 472-ben clermonti püspök volt, s ki II. énekében 245—262 vers. igy énekel:

Gens animis membrisque minax; ita vultibus ipsis
Infantum suus horror inest; Consurgit in arctum
Massa rotunda caput; geminis sub fronte cavernis
Visus adest, oculis absentibus; acta cerebri
In cameram vix ad refugos lux pervenit orbes;
Non tamen et clausos, nam fornice non spatioso
Magna vident spatia, et majoris luminis usum
Perspicua in puteis compensat puncta profundis.
Tum ne per malas excrescat fistula duplex,
Obtundit teneras circumdata fascia nares,
Ut galeis cedant. Sic propter proelia natos
Maternus deformat amor, quia tensa genarum
Non interjecto fit latior area naso.
Caetera pars est pulchra viris. Stant pectora vasta,
Insignes humeri subcincta sub ilibus alvus,
Forma quidem pediti media est, procera sed extat
Si cernas equites, sic longi saepe putantur
Si sedeant.

kedvencz szokásaik közé tartozik, egy fehér szarvast üldözvén, néhányan a Maeotis tavân általmentek, s igy megismerték a scythák tartományát; s azt hivén, hogy természetfölötti módon mutattatott meg nekik ez ut, rábirták honfitársaikat az ekként felfödözött vidékek megtámadására. Valóban ugy tettek, s részint legyözték a talált népeket, részint megfutamitották borzasztó kinézésökkel.

Vadak módjára éltek, étkeiket sem tudták elkésziteni, s megelégedtek a nyers gyökerekkel, vagy állati hússal, mit a nyereg alatt tartva pállitottak meg. Hadi foglyaik müvelték mezőiket és őrizték csordáikat: sem házakban, sem kunyhókban nem laktak, minden keritett helyet mint sirt tekintettek, s kevésbbé biztosaknak érezték magukat födél alatt. Gyermekségüktől fogva megszokták a hideget, éhséget, szomjat, tartózkodási helyöket gyakran változtatták, melly változkodások alkalmával ökrök által vont szekereken szállitották tova gyermekeiket és a nőket, kik férjeik számára ruhákat varrtak, s ápolták a gyermekeket. Ruházatuk vászon vagy nyestbőrökből állott, miket mindaddig le nem tettek, mig rongyokban le nem szakadozott róluk. Fejükön sisakot, lábszáraikon kecskebőr ruhát viseltek, csizmájok annyira nagy és súlyos volt, hogy járásukban is akadályozta őket, a miért is igen ritkán szálltak le lovaikról, hanem egész nap és éjjel vagy nyugodtan ültek rajtok, vagy lovagoltak; azokon ettek, tanácskoztak, ittak, sőt még aludtak is, lovaik nyakára hajtván fejöket. Elleneikre iszonyuan orditva törtek, s ha ellentállásra találtak, visszafordultak, de majd ismét villámsebességgel rohanva támadtak, mindent leverve, mit elül utól találtak. Sebes rohamuk vagy futásukban nyilakat lődöztek, mellyek vége csont, de olly kemény és gyilkoló volt mint a vas; közelről egyik kezökben karddal, a másikban hurokkal harczoltak, mellyel elleneiket magukhoz rántották; és senkinek sem volt szabad megkezdeni az öldöklést, mig valamelly előjogos családból való lovag példát nem adott. Némellykor a nők is harczoltak. Egy század lefolyt már hogy Európába érkeztek, és mégsem volt fogalmuk az irás mesterségéről.

Ezen népek különféle törzsei Balamir király vezérlete alatt (376) a Volga és Maeotis partjairól kiindulván meghódoltatták a velök rokon akatsirok törzsét, s ezek kelegyesülve megtámadták a Don melletti alánokat[1]), a kik is legyőzetvén a hunnokkal társultak s az ostrogóthok birodalmára ütöttek (169 lap.)

[1]) Klaproth megmutatja, miszerint az alánok neve hasonértelmü az assikéval, s hogy azonosak a régi médoktól leszármazó osseti-kkel. — *Recherches sur les émigrations des peuples*, Párizs 1826.

Ezek királya Nagy-Hermanrich, ki sok hóditásaiért Nagy-Sándorral tétetik párhuzamba, midőn öregségében ez uj és rettenetes ellent megérkezni látta, a megszégyenülést öngyilkossággal előzte meg. Utóda Vitimer ellentállván Erac mellett megöletett. Athanarik, a tervingi góthok királya is megfutamittatott a Dniester mellett; ekként az ostrogóthok szétszórattak vagy meghódoltak, a visigóthok pedig a birodalomba kéredzettek be, ott hagyván a hunnoknak országukat északra a Dunától, hol másfél század óta laktak, és melly ekkor központjává lett egy uj államnak, melly hetvenhét évig volt fenállandó.

Még itt a hunnok nem akartak megállapodni; Balamir felbátorittatva a jó süker által pusztitotta a római tartományokat, és sok várost összerombolt, mignem 19 font arany (20,000 frank) évi adó igérete által lecsillapittatott (387). Követte őt a kormányban Uldin, azután Dónát, ki meggyilkoltatott (412); s a rómaiak nagyobb menynyiségü aranynyal voltak kénytelenek Karaton fenyegetéseit ártalmatlanokká tenni. Ez időtől fogva ismételve beavatkoztak a birodalom ügyeibe; mintegy tizenkét évvel utóbb (425) Roila a Dunán tulra vezette őket, pusztitotta Thraciát, s Konstantinápolyt fenyegette; azonban seregét a dögvész pusztitotta, őt magát pedig a villám sujtotta agyon.

Rua vagy Rugula (430?) II. Theodosiustól 350 font arany (370,009 frank) évi adót kapott, hogy nyugton maradjon; de midőn meghallotta, hogy a Duna mellett lakó amilzurok, itimarok, tonosurok és boiskok a rómaiakkal frigyre léptek, követet küldött Theodosiushoz az egyesség felbontásával fenyegetvén őt, ha e népektől el nem válnék, s azokat vissza nem parancsolná elhagyott lakhelyeikre. Lehetséges, hogy erre Aetius ösztönözte őt, ki nála keresett menedéket: de alig hogy uj szerződést kötött III. Valentiniánnal, meghalt (433) s fejedelemségét két unokája Bleda és Attilára, az Isten ostorára hagyta.

Ez iszonyu embert tekintve kisértetbe jöhetnénk azt hinni, hogy nem is történeti személy, hanem csak mesealak, jelképe a megmérhetlen rombolásnak, ha annyian nem emlékeznének róla, s ha Priscus maga is nem látta volna [1]). Uralkodásának kezdetén megrémiti II. Theodosiust, ki 700 font arany évi adó árán vásárol tőle meggyalázó

[1]) Priscusnak 449-beni igen érdekes követsége le van irva a „*Byzantinae historiae scriptores*“ czimü munka 1-ső kötetében illy czim alatt *Ex τῆς ἱστορίας πρίσκου ῥήτορος και σοφίστης*; de az eleje zavart és bevégzetlen.

békét, azonkivül megnyitja neki a Duna partjáni kereskedést, s kiszolgáltatja a római birodalomba menekült minden alattvalóit, kiket midőn visszanyert, s kik közt néhány, királyi családból származott ifjak is voltak, Attila keresztre feszittette. Miután a birodalmat ekként megalázta s azzal kénye kedve szerint bánt, ekkor az Európa közepében letelepült vagy vándorló különféle nemzetü barbárokat ostorozza. A gepidák, ostrogóthok, svevek, alánok, quadok, marcomannok önkényt vagy kényszeritve hódolnak neki, ki az egész világnak mint egy réme, birodalmát a frankoktól a skandinavokig kiterjeszti. Egész sereg király udvarol neki, 700,000 harczos várja intését, melly kijelölje az országot, hová az Isten boszuja hivja őket.

Rút kinézés, olajszin bőr, nagy fő, lapult orr, kicsiny bemélyedt szemek, kevés szőr az állon, göndör haj, zömök izmos test, büszke tartás és nézés, mint olly emberé, ki magát környezőinél fensőbbnek érzi, igy irják le Attilát. A harcz neki élete volt, de azért tudta magát fékezni; szigoruan megkivánta az igazságot, s illyenül saját akaratját tekintette: azonban a könyörgők iránt megkérlelhetőnek mutatta magát, s kegyes volt azokhoz, kiket frigyébe fogadott. Nem bizakodván a puszta erőben, babonákhoz folyamodik, mellyek a köznépet elvakitják. — Egy üsző legelés közben megsebzi a lábát; a pásztor csodálkozva keresgél a fűben, s egy kardnak kiálló hegyét veszi észre, mellyet kihúz s Attilához visz; ez mint a hadak istenének ajándékát, s az általános uralom jelvényét fogadja azt. — „A csillag lehull (mondá ő), a föld megrendül, én vagyok a föld kalapácsa, és fű nem nő többé ott, hová az én lovam tette lábát.“ Egy remete Isten ostorának nevezvén őt, e czimet mint jóslatot elfogadta, és meggyőzte az embereket, hogy megérdemlette azt.

És illyen ember tűrhetett-e oldala mellett vetélytársat? Megölte Blédát, s legyőzvén a barbárokat, a művelt világ ellen fordult.

Először is Perzsiára tört. Áthatolván a hegységeken Médiába érkezett (444); de Cyrus és Arsaces utódai, hős elődeikhez méltón küzdve, visszavetették őt, s hátra hagyatták vele szerzett zsákmányainak nagy részét. Ekkor a vandal Genserik attól tartva, nehogy Theodosius és Valentinián közös erővel megfoszszák őt Afrikától, ösztönözte Attilát a keleti birodalom megtámadására. Egy hunn csapat zavarta a Dunáni kereskedést, s szétszórván és megölvén a meglepett kereskedőket, lerombolta az erődöt, okul adván valamelly, a margumi püspök által elrabolt kincset, továbbá a menhelyet, mit nehány szökevény hunn-nak adtak volna. Ekként Moesiában kigyult

a háború tüze, s a margumi püspök az által menekült meg a veszélytől, hogy városát átadta Attilának. Innen a barbár folyam elárasztotta az illyr határok minden erösitett helyeit, lerombolta Syrmium, Singidunum, Ratiaria, Marcianopolis, Naissus, Sardica népes városokat, mellyek katonai határörvidéket képeztek. — Midőn a barbárok 125 mérföldnyi borzasztó hosszu vonalban a Fekete-tengertől az Adriáig vannak felállitva, akkor egy követ érkezik Theodosius és Valentiniánhoz, s igy szól hozzájok: Attila, az én uram és a ti uratok, meghagyja nektek, hogy számára egy palotát készitsetek.

Theodosius sietve visszahívta Siciliából Genserik, ugyszinte Perzsia ellen kiküldött seregeit; de sem ő maga nem mert számos serege élére állani, sem hadvezéreinek ügyessége vagy a katonák fegyelme nem volt elégséges arra, hogy helyt álljanak. Három jelentékeny győzelem után Attila egészen Konstantinápoly külvárosáig nyomult elő, hol ekkor egy földrengés volt, melly huszonnyolcz tornyot döntött le, s melly miatt félni lehetett, hogy maga a főváros sem fog eléggé biztos menhelyet nyujtani a megrémült császárnak. Hetven város pusztittatott el; lakóik közöl, kik a haláltól megmenekültek, rabszolgaságra kárhoztatva, nem a vitatkozás és tudományokbani képességök, hanem csak karjaik izmai szerint becsültettek. Megfosztatva mindazon védeszközöktől, mellyeket egy erős zsarnoki hatalom, vagy nemes szabadság nyujt, a győzhetetlen fölséges Theodosius részére nem maradt egyéb hátra, mint Attila könyörérzetéhez folyamodni, ki a következő feltételeket szabta eléje: engedje át a császár a Duna-melléki tartományokat tizenöt napi ut hosszában, emelje fel a 700 font arany évi adót 1000-re, azonkivül rögtön fizessen 6000 fontot hadi költség fejében. Ezen egy, a fényüzés, rosz kezelés és harczi készülődések által kimerült államra nézve roppant összeg, csupán csak a tanácsosokra önkényesen kivetett adó utján gyüjtethetett össze, kik is kénytelenittettek nőjeik ékszereit s palotáik öröklött ékességeit elárvereztetni. A kevélység, melly tulélte a nagyságot, ez adót zsoldnak, Attilát pedig, a hunnok királyát a birodalom hadvezérének nevezte, ki nevetve mondá: „A császárok hadvezérei szolgák, Attila vezérei császárok.“

Ezeken felül kötelezte magát Theodosius visszabocsátani a háboru tartama alatt elfogott hunnokat; tizenkét aranyat fizetni minden egyes római rabszolgáért, ki a hunnoktól megszöknék, s feltétlenül kiadni azokat, kik Attila táborát odahagyták. Ekként le kellett neki mondani minden reményről arra nézve, hogy valamelly bar-

bár népet frigyébe vonhasson, miután képtelennek mutatta magát annak védelmezésére, másrészt pedig alattvalóit nem merte a nemzeti harczra felszólitani. Pedig hogy nem halt még ki belölük minden bátorság, megmutatták Azimuntium, Thracia kis városának lakosai, kik, midőn a hunnok közeledtek, velök szembe szálltak, zsákmányt és foglyokat nyertek, s szökevényekkel erősitették magukat. Hiába parancsolta nekik Theodosius, hogy tartsák magukat a kiszabott feltételekhez: Attila kénytelen volt külön egyességre lépni velök, megigérvén az átpártoltak és szökevények kicserélését. De midőn kenyértörésre került a dolog, az azimuntiumiak megesküdtek, hogy az átpártoltakat szabadon bocsátották, a rabszolgákat pedig, kettőt kivéve, megölték. Hazafiui hazugság.

A császár meghunyászkodása által ujabb sérelmekre bátorittatva, Attila azt kivánta Theodosiustól, hogy a Dunától Naissusig, s a Thraciában levő Navaig kiterjedő tartományok főuralmáról mondjon le; s midőn valamelly kedvenczét meg akarta jutalmazni, csak a konstantinápolyi udvarhoz küldötte, hogy a császárt saját palotájában bántalmazza, szinleg ugyan a szerződések betöltésérei sürgetés ürügye alatt, valóban pedig azért, hogy ajándékokat kapjon, mikkel a gyenge császár az illyenek barátságát igyekezett megvásárolni. Illyenek voltak Orestes, pannoniai nemes és Edeko a shirrek törzsének feje, kik később nevezetesek lettek, mint az utolsó római császár s az első olasz barbár király atyái. Ezek elvégezvén megbizatásukat, Attilához Maximinussal tértek vissza, ki jelesül kezelt polgári és katonai méltóságokat viselt; ennek társaságában utazott a bölcsész Priscus, kitől küldetése eredményének következő leirását birjuk.

Attilához küldött követség. 450.

Számos, emberek és lovakból álló kisérettel indultak ki Konstantinápolyból Sardica felé, mellyet felgyujtva találtak; azután Naissusba mentek, melly egykor virágzó fegyverhely most szintén romhalom volt, hol csak néhány betegek senyvedtek a bedőlt templomokban, mig egyebütt mindenfelé fehérlő csontokat lehetett látni, ugy hogy megesett az ember szive e hely látásán; végre átmentek a Dunán egyes fatörzsökből kivájt csónakokon. Már előbb is volt Maximinusnak a király követeivel szóváltása az elsőség fölött, most megtiltatott neki sátorát felütni, nehogy a király fölségére homályt hozzon, továbbá követelték tőle a hunn miniszterek, hogy terjeszsze elejök a fejedelmétől nyert megbizásokat, mit ő megtagadott, azonban ugy találta, hogy azok árulás által már ismeretesek voltak az el-

lenség előtt. Végre sok fáradsággal, messze észak felé utazva elért a királyhoz. Barbár vezetők adták az utirányt s ezek szabályozták a menet gyorsaságát, a körülfekvő helységek pedig bőven ellátták őket élelmi szerekkel, kölessel, méh-serrel, és c a m-mal, azaz árpából lecsepegtetett itallal. Egy éjjel eső és szélzivatar által utolőretve csak ugy tapogatóztak a sötétben, mignem kiáltásukra felébredtek egy helység lakosai, melly Bleda özvegyének volt tulajdona, ki mindjárt kivilágittatta az egész vidéket, ellátta őket minden szükségesekkel, s több szép nőket ajándékozott nekik, melly szivességét ezek arany csészékkel, vörös gyapju-szövetekkel, aszalt gyümölcs és indiai borssal viszonozták.

Ez óriás puszta birodalom székhelye egy nagy tábor-szállás volt a Duna, Tisza és Kárpátok közt, talán Jász-Berény, Eger és Tokaj vidékein s azon mezőkön, mellyek korunk legnevezetesebb csatája által lettek hiresekké (A u s t e r l i t z). Miként az első ázsiai hóditóknál láttuk, a mozgó sátorok itt is egyenmérték szerint felállitott fa-, szalma- vagy agyag- kunyhókkal cseréltettek föl, mellyek elégséges számmal voltak az egész udvar befogadására; Onegesius, Attila kedvencz minisztere pedig kőből épittetett fürdőházat. A nagy kiterjedésü, fából épült királyi lakban, melly simitott deszkákból álló és tornyokkal ellátott keritéssel volt övezve, Attilának mindenik nője külön lak-osztálylyal birt, s minthogy a féltékenység nem zárta el őket a férfiak társaságától, Maximin bejuthatott az első királyné, Cerca, jól épült lakába, melly metszvényekkel ékesitett, fénymázos, esztergályozott nagy fa-oszlopokon nyugodott, s mellyben sem a részek aránya sem az ékitmények izletessége nem hiányzott. Puha ágyon nyugodva, egy csinos, szőnyegekkel bevont szobában fogadta Cerca a követeket, körülvéve szolgáitól, mig az ifju szolganők a földön ülve ruhákat himeztek a világ-győzők részére, kik győzelmeiket arany és gyöngyökkeli bövelkedésökben szerették fitogtatni, mikkel magukat tetőtől talpig felékesitették, kardjaikat, lószerszámaikat elárasztották, nemkülönben a metszett arany és ezüst tányérok és edényekben, mikkel asztalaikat terhelték.

Attila ellenben saját személyében egyszerüséget negélyezve, semmi ékességet nem viselt, csak fegyvereket; asztalnál fa-kupákat és vágó-deszkákat használt, sem hust sem kenyeret nem evett. Midőn étteremébe lépett, egészségére poharat emeltek; ezután hárman vagy négyenkint foglaltak helyet egynél-egynél azon asztalok közől, mellyek a királyi asztal két oldalán voltak felállitva, melly királyi asztal néhány lépcsőzetnyi magaslaton állott, s Attila gyermekei vagy

valamelly nagyobb rangu herczegek részére tartatott fel. Minden tál ételnél három izben ivott a király valamelly elöbbkelö egészségére, mit az állva tartozott elfogadni és viszonozni. Lehordatván az ételek, ott maradt a bor, és versenyeztek a mértékletlenségben. E közben Attila nyugágya mellett két költö énekelte az ö és fiai hös tetteit: „Mi karddal harczoltunk; a sasok és ragadozó madarak örömkiáltásokat hallattak; a szüzek sokáig sirtak; az élet órái elfolynak; midön meg kell halnunk, mosolyogni fogunk.“ Azután bohóczok jelentek meg, kik kitörö kaczajokra fakasztották a mulatókat. Egyedül Attila maradt komor, mint ki a világ meghóditásáról elmélkedett, s csak néha feledkezett meg mintegy magáról, hogy legkisebb és kedvencz gyermekének, Irnaknak arczát megsimogassa.

Attila táborában Priscushoz egy, gazdag scytha módjára öltözött idegen közelitett, ki öt görög nyelven üdvözölte, s elbeszélte neki, hogy a hunnok betörése alkalmával javai és szabadságától megfosztatván, Onegesius rabszolgája lett, késöbb azonban hasznos szolgálataiért a hunnokhoz emeltetett fel, kikkel rokonságba lépett; urával egy asztalnál ült s a barbároknáli létet elönyösebbnek találta a Görögországbani tartózkodásnál, hol a császárok nem voltak képesek alattvalóikat és barátaikat védeni, s adókkal terhelték, miket a beszedési mód elviselhetetlenekké tett, s hol végre a törvények homályosak, a pörösködés bonyolult s a romlottság általános volt.

Midön Attila saját táborszállásába ment, számos nösereg fogadta két sorban felállitva, kik mennyezet módjára fehér vásznakat tartottak kifeszitve, mellyek alatt fiatal leánykák énekeltek. Onegesius háza elött, ennek nöje várta öt, ki megtisztelendö a hőst meghivta, hogy izlelné meg a számára készitett bort és eleséget, mibe ő beleegyezvén a szolgák egy czüst asztalt emeltek fel hozzá, ki lóháton ült, mellyről Attila felvett egy kupát, s ajkaihoz érintvén azt, üdvözölte a hölgyet és tovább folytatta utját.

Hadi szállásában sem volt tétlen, gyakran tartott tanácsot, kihallgatta a követeket, s igazságot szolgáltatott egy, a palota ajtaja elött álló birói székről.

Attila, midön első alkalommal fogadta a római követeket, számos testörök által környezett faszéken ült, s fenyegetö arczezal tett szemrehányást Vigilius tolmácsnak, ki azt hazudta, hogy a rómaiaknál csak tizenhét hunn szökevény volt található. Egy másik kihallgatáson is kevély megrovással szólt a neki vagy kedvenczeinek tett igéretek meg nem tartásáról; azután szelidebb lett, visszaküldte a

követeket, csekély váltságért néhány rabszolgát átengedett nekik, s a nemes scythák mindenike egy-egy lóval ajándékozta meg őket.

Azonban mig Maximin becsületesen kereste a békét, egy aljas árulás volt készülőben. Midőn Edeko Konstantinápolyban időzött s bámulatát fejezte ki az ott látott gazdagságok fölött, Crysaphius, a kedvencz herélt, Vigilius tolmács által ezt mondatta neki: — „Ha Attilát megölöd, ezekből nagy részt kiérdemelhetsz.“ Edeko szavánál fogta őt; de vagy mert csak szinlett volt beleegyezése, vagy megbánta azt, visszatérvén felfödözte ez ármányt a rettenetes hunnak, ki azért nem sértette meg a követet megillető tiszteletet, hanem a táborába visszatérő Vigiliust elfogatta, s egy eléje tett erszény pénz, vagy gyermekének szeme előtti legyilkoltatása közt hagyván őt választani, tőle a bűn megvallását kicsikarta. A bünösnek meghagyta életét 200 font arany váltságért, azután a vérdijjal megtöltött erszényt Esfa és Orestes által Konstantinápolyba küldötte, kik igy szóltak a császárhoz: „Attila és Theodosius a legnemesebb családból származnak; de Theodosius adófizetővé lévén, nemességét elhomályositotta és Attilának rabszolgájává lett. Illetlenül cselekszik tehát, midőn ura ellen, mint egy hütlen szolga, cseleket sző.“

Egy másik fényesebb követség megengesztelte Attilát, ki megbocsátott a császárnak, a heréltnek és a tolmácsnak, sok rabszolgát és egy terjedelmes földterületet is engedett át a Duna jobb partján, mindezekért azonban jól megfizettette magát.

II. Theodosius halála.

Kevéssel ezután Theodosius lováról lebukván, meghalt (450. jul. 28) ötven éves korában, negyvenkét évi, a birodalom sülyedése által megbélyegzett kormányzás után, mellyet azonban nevezetessé tett az általa (438) kiadatott törvénykönyv (Codex), melly első hivatalos gyüjteménye volt a római törvényeknek [1]).

Pulcheria császárnő.

Most Pulcheria vette át névleg is a kormányt, mit tényleg eddig is vitt, ha a kedvencz heréltek ki nem ragadták azt kezéből; s ez volt az első eset, hogy saját neve alatt nő állott a római birodalom élén. Crysaphiusnak, Theodosius egyik leggonoszabb és utolsó kedvenczének fejét a közboszuszomjnak áldozta fel; azután, nem annyira férjet, mint társat keresvén, illyenül a hatvan éves Marcianus

[1]) Lásd a VIII. könyv 4. fejezetét.

tanácsost szemelte ki. Ez Thraciából származván, kölcsön vett 200 darab aranynyal jött Konstantinápolyba; Aspar és Ardaburius szolgálatába lépvén kitüntette magát a perzsa és afrikai háborukban, s a fegyverek és viszontagságok iskolájában olly erényeket tett sajátjává, mik a biborban ringatott császárok előtt ismeretlenek voltak.

A béke fentartásának szükségét igen jól érezte ő, de nem tartotta azt aljas uton eszközlendőnek; a miért is midőn Attila fennhéjázólag követelte tőle az adót, a régi rómaiakhoz méltólag igy válaszolt: „aranyam csak barátim részére van, ellenségem részére vasat tartok.“ Attila háborura határozta magát, csak az iránt nem volt még tisztában, pannoniai legelőiről keletvagy nyugatra forduljon-e, hogy Konstantinápolyt vagy Rómát törölje el a föld színéről. Közbejött események ez utóbbira határozták.

Aetius 60,000 hunn élén visszatérve kényszeritette Placidiát, hogy őt méltóságaiba visszahelyezze, ellenségeit pedig boszujának áldozza fel; igy uralkodott ő hatalom és fénytől környezve, mig a valódi császár, palotája belsejében élvezte az aljas nyugalmat, melylyet ezen vezérének bátorsága biztositott neki. Aetius néhány évre valóban megvédte a birodalmat az utolsó halálos döféstől; a vandalokat szerződések által fékezte; fentartotta a császári tekintélyt Gallia és Hispaniában, és szövetségre kényszeritette a frankokat és svéveket. Folytonos összeköttetésben állott Attila hunnjaival, kinek táborában neveltette fiát Carpiliót; s ekként az ő közbenjárása, habár sok megaláztatások árán, fentartotta a békét a birodalom és ezen rettenetes ember között; sőt hunnokat és alánokat is fogadott zsoldjába, midőn a Galliában megtelepült barbárokat akarta megtámadni.

Visigóthok. (Nyugati góthok)

Galliában burgundok és visigóthok települtek meg, melly alkalmatlan vendégek nem késtek ellenségekül lépni fel. Délen a visigóthok kormánya Valliáról Theodorikra, Alarik fiára szállott át, ki harminczkét éves uralkodása alatt megtudta azt erősiteni (419—454). Ez ostrom alá vette Arles nevezetes várost (426): de Aetius által visszaveretvén Hispania ellen fordította fegyverét, hol a gyarmatosok, a közép-galliaiak példájára, szintén függetlenekké akarták magokat tenni. Azután ismét Narbonnet fenyegette, mig a burgundok Belgiumot árasztották el: azonban Aetius megjelent, s legyőzvén ezeket, maradványaikat Savoya hegységei közt telepitette, s felszabaditotta Narbonnet; megtörte az armoricai szövetséget is, s a frankok főnökét, Battont, ki azt pártolta, kivégeztette. Nyugat egy másik hires vezére, comes Litorius a visigóthok ellen harczolt nagy sze-

rencsével, ostrom alá vette fővárosukat Toulouset is s annyira szorongatta őket, hogy Theodorik több katholikus püspököt küldött hozzá, kik által késznek nyilatkozott minden föltételeknek alávetni magát, kikötvén az élet és szabadság biztositását saját és övéi számára. Litorius visszautasitólag válaszolt; Theodorik tehát, bünbánati vezekléseket tartatott övéivel fővárosa templomaiban, s ekként felélesztvén bátorságukat, kitört, megverte az ostromlókat, elfogta magát Litoriust is, ki miután előbb nyilvánosan pelengérre állittatott, tömlöczbe vettetett, hol meg is halt. Igy vitték őt jégre a madárjósok, kikben egész bizalmát helyezte. Theodorik ekkor birodalmát egész a Rhoneig kiterjeszthette volna, de mérsékeltség, vagy okosságból elfogadta a békét (436.)

A visigóthok, egy olly király által kormányoztatván, ki Virgilt olvasta s a törvényt tanulmányozta, s szelid égalj alatt és müvelt földön lakván, nemesebb erkölcsökhöz szoktak. Királyuk, két leányát a svévek és vandalok királyainak elsőszülöttjeihez adta nőül; de a svév királyfi, nejének egy rokona által meggyilkoltatott; Genserik arról gyanusitván a másikat, hogy fiát meg akarja mérgezni, lemetszette orrát és füleit, s igy küldötte azt vissza az atyai házhoz. Theodorik megboszulandó magát harczra készült, mire a császári miniszterek is segédkezet nyujtottak neki; Genserik, hogy kikerülje a veszélyt, felszólitotta Attilát, ütne be Galliába, hová őt a frankokkali szövetség is hivta.

Frankok.

Ezen, az alsó Rajna mellett uralkodó népet, egy örökösödő család herczegei kormányozták, kik alattvalóiktól szőke, gyürükben vállaikra omló hajzatuk által különböztek. I. Theodosius idejében Marcomir és Sveno királyaikról találunk emlitést; később (419) Pharamund Franczia-ban uralkodott, melly tartomány a Rajnán tul volt. Utóda Chlodio (430?) Dispargumban székelt Löven és Brüssel között; s váratlanul Belgica Secundá-ba törve elfoglalta Tournay, és Cambray városokat. Aetius meggyőzte őt Helenánál (Vieux Hesdin), azután pedig, midőn egész biztosságban lakadalmaskodott, meglepte őt, s elragadta a nőket és nászajándékokat. Chlodio tehát visszament a Rajnán tulra, és ismét megujitotta a rómaiakkali frigyet, a miért ő Belgiumot kapta, s ekként Róma akkor is vesztett, mikor győzött. Chlodio ottan uj erőt nyerve, husz évi kormánya alatt a frankok uralmát a Rajnától a Sommeig kiterjesztette [1]).

---

[1]) Ez uj országokról a következő *könyvben* ismét lesz szó.

Chlodio meghalálozván, két fia közt a nagyravágyás ellenségeskedést szült. Meroveus, a fiatalabbik, Rómához folyamodott védelemért, kit is III. Valentinián frigytársává, Aetius pedig fiává fogadott. Hogy ezt ellensulyozza, az öregebb testvér Attilával kötött szövetséget, kinek ekként egygyel ismét több ürügye volt Galliát megtámadni.

Egy más, látszólag jogos alkalmat nyujtott neki a fellépésre Honoria, Valentinián növére is. Ez, meg nem őriztetve a szerelemtől az augusta fényes czim által, melylyel azért diszittetett fel, hogy senki ne merjen kezére vágyni, Eugenius kamaráshoz tette magát, a miért is Theodosius szüz növéreinek ajtatos társaságába küldetett Konstantinápolyba. (434). Azonban ezek erénye és szigorával nem tudván megbarátkozni, egy heréltet küldött Attilához, melly által neki jegygyürüjét s mindazon jogokat felajánlotta, mellyekkel mint nője felruházhatja öt. Tetszett ez alkalom a hunnak, ki valóban el is küldött megkérni a Honoria kezét, mint már jegyeseét, s vele a birodalom felét. Kérelme megtagadtatott azon czim alatt, miszerint a római nöknek nincs joguk az örökséghez, s a herczegnő Konstantinápolyból Olaszországba visszaküldetvén, ott névleg egy jelentéktelen emberrel összeházasittatott, azután pedig örökös börtönbe záratott.

Kivánsága nem teljesittetvén, Attila egész fellegét a hübéres vagy frigyes német népeknek gyüjti össze, többek közt Arderikot a gepidák, Valamirt az ostrogóthok királyát; megindul Pannoniából, hosszas utazás után elér oda, hol a Rajna egyesül a Neckarral, s találkozván Chlodio öregebbik fiával, talpakon átmegy a folyón, s elárasztja e megszámlálhatlan sokasággal a belga tartományokat (451). A burgundok, kik nyugati Schweizot foglalták el, meg akarják törni az első rohamot, de Attila megsemmisiti öket, s lerombolván Augusta Rauracorum, Vindonissa, és Argentuaria [1]) városokat, a Rajna balpartján egész Mainzig megy, s megelőztetve a félelem, követtetve a pusztulás által, beveszi és kirabolja Triert és Scarpianát [2]), Metzből követ kövön nem hagy, s még a gyermekeket is legyilkoltatja, kiket a püspök sebtében megkeresztelt. Isten magához szólitotta sz. Servatust, hogy megkimélje öt Tongres leromboltatásának látványától. Csak két város maradt épen északra a Loiretól, Troyes és Párizs; az első sz. Lupus [3]) könyörgésére, ki által Attila egész a Rajnáig kisér-

[1]) Horburg Colmar mellett.

[2]) Charpagne, Toul és Metz között.

[3]) *Gallia christiana* l. XII. *Vita S. Lupi* ap. **Surium.**

tette magát visszavonúltában, hogy a keresztények Istenét is megnyerje a maga részére; Párizs pedig egy pásztornő, nanterrei Genovéva érdeme által, ki felbátoritotta a lakosokat, a nőket pedig arra intette, hogy a keresztelő-kúthoz gyüljenek, ott imádkozzanak, s igérte, hogy megmenekülendnek a halál és gyalázattól. Az emberek nem adván neki hitelt, fölkeltek a jósnő ellen, s vizbe akarták őt fojtani vagy megkövezni; de az auxerrei archidiaconus szavára lecsillapúltak, ki biztositotta őket, hogy sz. Germanus nagyon dicsérte Genovévát: tény az, hogy a hunnok nem támadták meg Párizst [1]), hanem Orleanst vették ostrom alá. Ide Sangibán, az alánok főnöke hivta meg őket, kinek a rómaiak megengedték e város környékén letelepedhetni, mellyet Attila fegyverhelyül szemelt ki, ha majd Galliát legyőzendette. A lakosok észrevévén az árulást, védelemre határozták magukat, felbátorittatva a falak és Anianus püspök buzditó szavai által, ki rögtöni segélyről biztositotta őket. Azonban a falak már meg voltak rongálva, a hunnok már elfoglalták az elővárosokat; Anianus a tornyokba és őrhelyekre embereket küld, hogy nézzék, ha jönek-e már a szabaditók: — „Nem“ válaszolnak azok, és ő „imádkozzatok hittel.“ Ismét nézeti, néznek, de még mindig semmit nem látnak, s ő ismétli: „Imádkozzatok hittel.“ Harmadizben azt mondják neki: „a láthatáron egy kis felleg látszik.“ „Ez az Úr segitsége“ kiált ő fel ekkor. S az egész sereg bizalommal kiáltja utána: „Ez az Úr segitsége“ [2]).

S valóban a római sasok voltak. Aetius, sem Atilla ravasz igéretei, sem egy töredék cselszövényei által, melly az olasz udvarnál háborútóli félelmében a békét pártolta, magát rászedetni nem hagyván, most öntudatos hőssé vált, ki előbb is mindig az volt bátorságánál fogva, s a lehető legnagyobb sereget gyüjtötte össze, növelhetni remélvén azt a visigóthok segélyével is, kikről hitte, hogy a közveszélyben hozzá állanak. Ezek el voltak határozva tulajdon földjükön várni be az ellent; de Avitus ékesszolása rábirta Theodorikot, hogy saját országának biztonsága, s az egész kereszténység közös érdekében eléje menjen a fenyegető ellennek. Nagy sereget gyüjtött tehát, s maga az öreg király két fiával, Torrismund és Theodorikkal együtt vezérelte bátor, más törzsek által is szaporodott népét, mig Aetius mindent elkövetett, hogy a taifalokat Poitouban, a szászokat Bayeuxben, a breunokat Rhaetiában, az alánokat Valenceben, az ar-

[1]) Bollandist. jan. 3.

[2]) **Toursi Gergely.** II. könyv.

moricaikat Bretagneban, s a mindenfelé szétszórt sarmatakat ez új betörők elleni háborúra ösztönözze, mellyek feldúlással fenyegették azon földet, hol ők az állandó lakás édességét megizlelni elkezdették.

Egy római hadvezér, hacsak sikerült neki sereget gyűjteni, sokat számithatott azon felsőségre, mit a hadtan ád egy gyülevész nép fölött, mellynek minden ereje személyes bátorságában áll. Érezte ezt Attila, ki inkább akadályoztatva, mint segittetve az összecsődített sokaság által, határozatlanságot árult el, s a papok és jósok tanácsát kérte ki, kik megjövendölték neki a csatának részéről elvesztését, de egyszersmind legnagyobb ellenségének halálát is. A félelmes sereg közeledtére Attila elvonult Orleans alól s visszamenvén a Szajnán a Marne partján elterülő chalonsi mezőkön várta be ellenét, melly hely lovasságának működésére alkalmas volt.

A chalonsi csata, 451.

Itt tehát az egész ázsiai, római és germán világ szállt táborba; egyik rész, hogy megtartsa az új Európának kezeiből már már kisiklott uralmát, a másik hogy magához ragadja azt. Rómával sorakoztak a visigóthok, letek, armorikok, gallok, breunok, burgundok, sarmaták, alánok, frankok, ripuarok; Attila részén szinte voltak frankok és burgundok, azután a bojok, herulok, thuringok, gepidák, ostrogóthok: régóta elvált testvérek, ki most azért találkoztak, hogy egymást gyilkolják.

Attila övéinek habozását látván igy szólt hozzájok: „Mit féltek e zagyvalék ellenségtől, melly nyelv és szokásokban külömbözve, csak félelemből egyesült. Rohanjatok az alánok és visigóthokra; ha megtöretnek a csontok, összeroskad a test. Fejtsétek ki szokott vitézségteket. Kinek rendeltetése győzni, azt nem fogja érni a nyil, ki pedig halálra van kiszemelve, azt elérné sorsa, ha tűzhelye mellett tespedne is. Ezen remegő tömeg puszta látástokat sem fogja kiállhatni; én magam első küldök nyilat az ellenségre; halál arra, ki összetett kezekkel henyél, mig én harczolok.“

Kevés hadtudománynyal, annál nagyobb dühhel vivatott e harcz. Fő erejét a góthok ellen küldötte Attila, kiket méltán tekintett győzelmei legnagyobb akadályául. Theodorik a hősiesség csodáit művelve a harcztéren fejezte be folytonos háborúkból álló életét; 150,000 holt test födte a Marne partjait, de az előny a rómaiak részén maradt: s ez volt a világ régi urainak nevében nyert utólsó nagy győzelem. Attila szekér-bástyái mögé vonult vissza, s éjjel fegyver-csörgéssel kisért harczénekeket hallatott, hasonlóan az oroszlánhoz, melly barlangjában bög, hová a vadászok szorították.

Torrismund a csatatéren paizsra emeltetve a visigóthok által boszút esküdött atyjáért; de Aetius félt, nehogy e nép kelleténél nagyobb hatalomra vergődjék! Tehát, a mint beszélik, éjjel személyesen átment Attilához, régi barátjához, s igy szólt hozzá: „Te a góthoknak csak egy csekély részét semmisitetted meg; holnap olly számmal térnek vissza, melly elvágja előtted a menedék utat.“ Attila megköszönte a figyelmeztetést, s 10,000 aranynyal ajándékozta meg. Azután Aetius Torrismund táborába ment, s ugyanazt mondotta neki a hunnokról, azonkivül megfélemlitette azon lehetőség felemlitése által, hogy mig ő itt harczol, addig testvére elragadja a koronát. Torrismund is 10,000 aranyat adott neki, s igyekezett visszavonúlni, hogy államaiba siessen [1]).

Attila készen állt a védelemre; lovainak nyergeit és takaróit összehordatta, el lévén határozva szükség esetében inkább elevenen megégettetni magát, mintsem valakinek azon dicsőséget engedni, hogy annyi győzelmek urát elfogja vagy megölje. Igy várt a rohamra; azonban a mezőn beállott csendből észreveszi, hogy az ellenség eltávozott, ő is átkelt tehát a Rajnán, s a Duna mentében visszatért Pannoniába.

452-ik év tavaszán új hadjáratra készül, s miután előbb ismét megkérte Honoria kezét a nászajándékkal együtt, s ismét visszautasittatott, útnak indúl, átmegy az Alpeseken, s ostrom alá veszi Aquileját azon gépek segélyével, mellyeket neki a római szökevények készitettek, nem kimélve a mellett embereinek számba sem vett életét. A rómaiak megmutatták e város védelmében, hogy nem halt még ki belőlök a régi hősiesség, ha a tanulmányozott elnyomás el nem kedvetlenitette, vagy a császárok féltékenysége nem akadályozta őket. Három havi sikeretlen ostrom után, Attila lemondván a reményről már fel akarta szedni sátorát, midőn egy izben a város körül lovagolván egy golyát vesz észre, melly kicsinyeivel menekülni készül a toronyról, hol eddig fészkelt. Minden egyszerü eseményt ügyesen fel tudván használni, elhiresztelteti, hogy a város el fog esni, mert az annyira hű állatok is igyekeznek azt elhagyni; s igy felélesztvén övéinek lankadt bátorságát e babonás hitben rohamra vezeti őket. Csakhamar rést törnek a falakon, s Aquileja ledől, hogy többé fel ne keljen. Ugyanezen sors éri Altinum, Concordia és Paduát; a megrémült lakosok elhagyva a száraz-földet a Rio Alto körüli mocsárok szigetecskéin keresnek menhelyet, s elvetik első magvát azon város

[1]) Idacius ap. **Fredegar.** *Scrip. fr. II.*

és köztársaságnak, melly tovább őrizte meg a szabadságot és uralmát, mint Róma.

Beljebb hatolván az országba Attila, feldúlatta Vicenzát, Veronát, Bergamót; Pavia és Milano javaik átadása és készséges hódolatuk által menekültek meg a felgyújtatástól. Attila, midőn Milanóban a királyi lakba ment, s ott egy festményt vett észre, melly a császárokat trónon ülve s a barbár királyokat lábaik alatt heverve ábrázolta, elmosolyodott és egy másikat festetett, mellyen a császárok pénzerszényeket üritgettek az ő lábainál.

Ez ismételt szerencsétlenségek hire egész Olaszországot fejét vesztve, sereg nélkül, lakosaiban megtizedeltetve találta. Egyedül Actius tartotta magát; de a frigytársak, kik segitették őt az Alpeseken túl, midőn a birodalom biztonságától függött az övék is, most közönyösen nézték Olaszország sorsát, mint a földmüves, midőn előbb az ő mezejét fenyegető vihar másoké fölött tör ki. A keleti birodalom is megelégedett azzal, hogy segélyt igért; s igy mindaz, mit e hadvezér tehetett, abban állott, hogy Attila seregét oldalról nyugtalanitotta. Valentinián sem igen bizott hadvezérében, s kevessé biztosnak találván ravennai búvhelyét Rómába futott; s midőn látta, hogy ez is magára van hagyatva, falai pedig rosz állapotban vannak, Olaszország elhagyásáról gondolkodott.

Ez általános lehangoltságban Leo pápa és Avienus római consul arra szánták magukat, hogy könyörögve az Isten ostorához menjenek, s tőle a vallás és régi emlékek nevében Róma megkimélését kérjék. Peschieranál találkoztak vele, ki által tisztelettel fogadtatva, kérték őt, hogy állapodjék meg, s viszonzásúl Honoria nászajándékának fejében temérdek kincset igértek neki.

A népmondák, mellyek, miként láttuk, sokat foglalkoztak e nagyszerű eseménynyel, több csatáról tesznek említést, mellyek Róma falai alatt vivattak volna, s olly kemények voltak, hogy a vezéreket kivéve az egész hadsereg elveszett, sőt még a lelketlen hullák is három nap és három éjjel folytatták a harczot [1]). Mások szerint sz. Péter és Pál apostolok megjelenve az égből, védték a várost, mellyben poraik nyugosznak, s Attilát fenyegették, ki megrettenve hátrált; melly csodát Rafael szinekben, Algardi márványban örökitett.

A nélkül hogy csodához kellene folyamodnunk, megfejthető ez esemény. Hihető, hogy a pogány világ ősi, s a kereszténység új fő-

[1]) Damascius „*Töredékek*“ Photius könyvtárában. 1039 lap.

városa iránti tisztelet tartotta vissza Attilát; még eleven emlékben volt Alarik példája, ki alig hogy megsértette e nagy várost, győzelmei és életével lakolt; Attila követői, hevesek a támadásban, nem állották ki egy hosszú ostrom megpróbáltatásait; továbbá megtizedelték őket a betegségek, mikkel olly sokszor büntette Olaszország az ő megtámadóit; végre micsoda vonzerővel birhattak Attilára a paloták, ki a nyilt eget szabadságnak, a házakat börtönöknek tekintette? Kincsekre vágyott? Ezeket önkényt ajánlották neki.

Attila tehát, ki óriásnak tűnik föl, mert olly sok rom hevert lábainál, s ki előtt rettegett minden a Balti-tengertől az Atlanti-tengerig s a Tigrisig, visszafordúlt fából készült városa felé; útközben, már eddig is sok női számát, kik őt temérdek magzattal ajándékozták meg, a fiatal Ildegondával szaporitotta: de a lakadalom gyönyöre, vagy az azzali visszaélés életének véget vetett (453). Hullája a mezőn terittetett ki, két hosszú sor selyem sátor között; hunnjai hajokat megnyirták, arczukat bekenték, embervért ontottak temetési tiszteletére, s szomorú büszkeséggel igy énekeltek körülötte: „Ez itt Attila, a hunnok királya, Munzak magzatja, a legerősebb nemzetek ura, ki páratlan hatalommal tartotta birtokában Scythiát és Germaniát, mindkét római császárt megrémitette, kik, hogy ne kelljen az egész zsákmányt egyszerre kiadni, megkérlelvén őt, évi adót ajánlottak neki. Szerencsésen végrehajtván vállalatait, meghalt, nem ellenséges sebben, nem övéinek árulása által, hanem gyönyörök közt, fájdalom nélkül.“ Hármas, arany, ezüst és vaskoporsóba zárva éj idején temettetett el a legválasztékosabb zsákmánynyal s azon rabszolgák hulláival együtt, kik sirját kiásták, melly körül az elökelő hunnok kicsapongó halotti tort ültek.

Ekkor tünt ki, milly nagy hatalommal birt ez ember, ki egymaga képes volt féken tartani annyi különböző hajlamu barbárokat. Most számos fiai versengtek egymás közt terjedelmes birtokaiért, de ezek már kisiklottak kezeik közöl: s a különféle nemzetek Pannoniaban vettek állást, hol a kardforgatásban hatalmas góthok, az ügyes dárdavető gepidák, a gyalog svévek, lovas hunnok, nehéz fegyverzetü alánok, könnyü fegyverzetü herulok és sok más, fő nélküli törzsek, mellyek eddig az Isten ostorával tartottak, a Netad folyó mellett csatára keltek (454); 30,000 hunn maradt a harcztéren, köztök Attila elsőszülött fia Ellak is; életben maradt testvérei egymás közt villongva csak lanyhán tartották fel atyjok rettenetes dicsőségét.

A hunn csordák egy része a Maeotis tó felé vonúlt vissza, hol talán uturguroknak neveztettek, melly néven Iberia és Örményor-

ságba törtek: mások a Kaukazus völgyeiben sabir néven vonván meg magukat, a szlávokkal keveredtek, s talán ezek adtak eredetet az oroszok nemzetének [1]). Az ostrogóthok, kik bár alá voltak vetve a hunnoknak, mégis némi függetlenségben éltek, és saját királyokkal birtak, Attila halálakor három amali testvér, Valamir, Theodemir és Videmir által kormányoztattak, s Pannoniát kapták. Arderik a gepidák királya Felső-Moesiát és Dacia egy részét foglalta el; a rugiak, kik Tacitus idejében az Oder torkolatánál laktak, hol emléköket Rügen sziget máig fentartotta, s kikkel csak Attila seregében találkozunk, ennek halála után a Dunától északra azon tájakon telepedtek le, mellyek most Ausztria főherczegségét és Morvaországot képezik, s ott maradtak, mignem Odoaker szétszórta őket (487).

TIZENHATODIK FEJEZET.

Nyugat utolsó császárai.

Azon éjjel, mellyen Attila meghalt, Marcian császár álmában szétpattanni látta annak ijját. S valóban össze is tört az, de azért nem nyerte vissza előbbi erejét a meggyengült birodalom. A terhes adók, miknek súlyát a gazdagok egészen a szegények nyakába zakkantották, kik ajándékokban sem részesültek többé, ezekre nézve a barbárokat is kivánatosakká tették; a gyanúsitgatások megsokasították a jószágelkobzásokat és pörbefogatásokat; sokan fellázadva a törvény és társadalom ellen, mindenfelé harczot üzentek az élet és vagyonnak, s annyira elhatalmasodtak, hogy Bagaudok neve alatt Armoricát és Spanyolország nagy részét függetlenné tették Rómától. Több tartomány elveszett, mások ingadoztak. Alig győzetett le vagy települt meg egyik barbár nép, a másik már új erővel fenyegetve jelentkezett. A hadseregek széthúllva, a kincstár kimeritve volt; a félelem és kimerültség általános érzete hangolta le a kedélyeket, s csüggedéssel láttatta közeledni Róma fenállásának tizenkettedik századát, melly a hetruszk papok számitása szerint e város létére vésztho zó volt.

De hogyis ne, mikor a császárok, képtelenek a jóra, maguk si-

[1]) **Lévesque**, *Hist. de la Russie*.

ettették annak bukását. Az elpuhult ifjú III. Valentinian (450) Placidia halála után a kicsapongásoknak adta magát; a meggyülölt és gyanusitott Aetiusnak, a birodalom ezen megmentőjének, heréltjei ösztönzésére, szivébe mártotta a kardot, mellyet soha sem tudott a barbárok ellen forgatni (454). Hasonló aljassággal gyilkoltattak meg ezen patricius barátai, kinek, miként ez a bukott embernél rendesen történik, nagyravágyó czélok, ellenséggeli egyetértés, és fondorlott lázadások tulajdonittattak. Nagyon csekély kútfőink vannak arra, hogy az igazságot felderithessük; tényei ollyannak tüntetik elő, mint ki nem igen tűrt maga mellett vetélytársat a hatalom és dicsőségben, de nem sóvárgott a legfőbb hatalom után, mit ha el akart nyerni, senki sem akadályozhatta volna. Ismeretlen lévén nála a hazaszeretet, a szabadság, mellyért küzdött, abban állott, hogy urait az idegen jármtól, magát pedig mindenkitől, ki útjában állt megszabaditsa. Azon katonai becsületért küzdött ő, mellyért most is ezerek ontják vérüket, s művelnek hősi csodákat, olly ügyben, mellyet nem is vizsgálnak, talán nem is tudják miért. Nem hiányoztak aljasok, kik tapsoltak a császári gyilkosnak, de egy római meg merte neki mondani: Te most ugy tettél, mint a ki baljával jobbját vágja le.

Valentinian, erényes neje Eudoxia mellett is folytatta ledér életét, nem kiméive az előkelő nőket sem. Az Anicia-házból származott gazdag senator, Petronius Maximus nője ellent állt neki; történt azonban, hogy egy napon amattól játék közben elnyerte gyürüjét, mit arra használt fel, hogy elküldvén azt a nőhöz, férje nevében magához hivatta s az igy rászedetten kielégitette buja ingerét. Maximus feltette magában vérrel mosni le a gyalázatot; segédkezet nyujtott neki erre Aetius két hive, kik vigyázatlanságból a császári testőrseregbe vétettek föl; s kik valóban megölték Valentiniánt (455. marcz. 16).

Petronius Maximus.

Maximusnak nem sok fáradságába került magát császárnak kiáltatni ki; de e tényével véget ért szerencséje, s eltüntek az erények, miknek eddig példányképe volt. Az Anicia-család méltóságát fentartotta ő gazdag öröksége, müvelt modora és vendégszeretete által, mikkel hálás védenczeket és őszinte barátokat szerzett magának. Két izben consul, három izben praefectus praetorii Olaszországban, végre patricius, e magas hivatalok gondjával párositotta a tisztességes nyugalom szeretetét: vizi óra szerint osztotta fel a napi munkákat. Mennyire vágyott vissza amaz elvesztett nyugalomra, midőn egy olly birodalom élén látta magát, mellyet senki sem volt

képes többé felvirágoztatni! Zivataros napok és álmatlan éjek után gyakran kiáltott fel Fulgentius barátja előtt: Szerencsés Damocles, kinek uralkodása egy ebéd alatt kezdődött és végződött.

Hogy magát a trónon megerősitse, eljegyezte fiának a megölt császár leányát, Palladiát; ő maga is, elvesztvén erényes nőjét, erővel elvette Valentinian özvegyét. Ez magát és férjét megboszúlandó a rettenetes Genserikhez fordúlt, ki kapva a tisztességes ürügyön nagy sereget gyűjtött a vandalok és alánokból, s ezzel kiindulva Afrikából, a Tiberis torkolatánál kiszállott. Maximus kimagyarázhatlan hanyagsággal nézve az eseményeket csak futásra gondolt, s arra intette a senatorokat is; de alig mutatta magát, megköveztetett, s hólt teste a Tiberisbe vettetett (jun. 12.).

Genserik Rómában.

Három nappal ezután Genserik kardvágás nélkül Róma kapui előtt állott, melly hatalmas a gyilkosságban, de képtelen az önvédelemre, csak sirni és könyörögni tudott. Ismét a religio vette a várost védszárnyai alá; Leo pápa, ki már egyszer megmentette azt Attilától, papságával ünnepélyesen ment Genserik elé, s tiszteletre méltó egyéniségének tekintélye s hivatalának szentsége által azon igéretre birta őt, hogy ha ellentállásra nem talál, megkiméli a várost a dúlás- és tűztől, a foglyokat pedig a kinzástól. Egyébiránt tizennégy napi rablásnak adatott át a város; az Alariktól megmentett gazdagságok hajókra rakattak, mellyek mintegy Carthágót látszottak megboszúlni az ő vetélytársán. Jupiter temploma a Capitoliumban, melly inkább hazafiui és fényüzési, mint religiói emlék volt, még aranyozott réz tetőjétől is megfosztatott, azonban az istenek és hősök szobrai megkiméltettek. Titus a zsidó isteni tisztelet ékszereit, az arany asztalt, a hétágú aranygyertyatartót a Béke templomában tette le; ezek is elraboltattak. A keresztény templomok sem maradtak sértetlenül, s Leo pápa hat darab, Constantin által ajándékozott ezüst edényt olvasztatott össze, mellynek mindenike száz fontot nyomott. Nem szólok itt a paloták zsákmányairól, mellyek olly mohón raboltattak ki, hogy magáról Eudoxiáról is, midőn a behitt szabaditó elé ment, letépettek az ékszerek, s ő maga és két leánya a szépségök vagy erejök szerint kiválogatott rabszolgák ezerei közé tétetett hajóra.

Kedvező széllel Carthagóba jutottak a zsákmányok és foglyok, melly utóbbiaknak némi enyhet nyújtott Deogratias püspök, ki eladta egyházának arany ékszereit, hogy egynémely foglyokat kiváltson,

mások sorsát pedig könnyebbitse; hogy segélyére legyen a bánat vagy hajózás miatt megbetegedetteknek, két templomot kórodákká alakitott át, mellyekben kényelmes ágyakkal látta el a betegeket, s élelmet és orvosszereket osztatott ki köztök; ő maga is, habár igen előhaladt korú vólt, éjjel nappal köztök forgott, s azon vigaszt nyújtotta nekik, mellyet csak a szeretet ismer. Hasonló czélra fordította a templomi kincseket Paulinus költő, akkoriban nolai püspök, s midőn már nem volt annyija, hogy egy özvegy fiát kiválthassa, önmagát adta cseréül rabszolgaságra [1]).

Avitus.

Más részről is betörtek a barbárok, s a tartományok lerázták Róma igáját. A frankok és alemannok egész a Szajnáig nyomúltak előre; a szászok a tengerpartokat támadták meg; a góthok állandósitandó foglalásokra vágytak. Maximus ezek megfékezésére Flavius Avitus auvergnei nemest szemelte ki, ki fiatalságában a tudományoknak élt, tanulmányozta a jogot, mindazáltal a fegyverforgatást és vadászatot sem hanyagolta el; béke és háború idejében szolgált a hazának, együtt harczolt Aetiussal, mig végre Galliában praefectus praetoriivá neveztetett. Természeti mérsékeltségénél fogva, vagy hogy kikerülje az irigységet, Clermont melletti birtokára vonúlt, s ott töltötte napjait barátjaival; reggelenkint labdát játszott, vagy válogatott latin és görög szerzőkből álló könyvtárában foglalkozott, ebéd és vacsorára főtt és sült ételekkel s borral gazdagon ellátott asztalokat rendezett, a nap többi részében aludt, lovagolt, vagy langyos fürdőket használt [2]).

Ezen nyugalmában vette Maximus levelét, melly őt a gyalogság és lovasság vezérévé nevezte ki. Nem utasitotta vissza a megszorúlt haza kérelmét; s a barbárok megfélemlitve, vagy bizalomra gerjesztetve általa, nyugodtan maradtak, s a nép kissé szabadon lélegzett; ugyanő nem tartotta méltósága alattinak következként Touluseba menni, s ott a visigóthok királyával egyezkedni, kitől függött tartományának nyugalma. E népet ekkor II. Theodorik kormányozta, ki a trónra, a császársággali egyetértés gyanúja miatt megöletett testvére, Torrismund hólt testén keresztül lépett. Theodorikot mint kisdedet Avitus gyakran hordozta ölében s ő oktatta Virgil megér-

[1]) Hasonló esetek nem voltak ritkák az első keresztények között, igy olvassuk sz. Kelemen I. lev.: Sokakat ismerünk a mieink közől, kik önként vették fel a láncokat, hogy másokat megváltsanak; sokakat, kik önmagok lettek rabszolgákká, hogy eladott szabadságuk árából másokat tápláljanak."

[2]) Sidonius Apollinaris szerint, ki az ő dicséretét megirta.

tésére is, ugyanazért, midőn Maximus halálának hire elterjedt (455), segédkezet nyujtott Avitusnak a trón elnyerésében, mire ez vágyakozott; s valóban a hét tartomány gyülése, melly az Ugerno palotában Arles mellett tartatott, császárrá kiáltotta őt ki (jul. 10).

Avitust Marcián elismerte, Róma és Olaszország nem utasithatták vissza, csak arra kérték, hogy a világ ősi székvárosába tegye át lakását. E kérelmet teljesitette, s Sidonius költő, az ő vője, egy hosszú és unalmas dicsénekben e felkiáltást adta Jupiter szájába: „Igy tartotta Tirintius egy ideig az ég és mostohájának sulyát, midőn a libyai sziklán Atlast helyettesitette, s a világ tömbét Hercules biztosabb vállaira tette. Oh Róma, istenek anyja, örvendj nagy fejedelmednek, emeld fel arczodat; egy koros fejedelem jobban megifjit téged, mint a hogy megöregitettek a gyermek császárok. És az istenek tapsoltak Jupiter szavaira, s a Párkák gyors orsókon aranyos századokat fontak e birodalom részére.“ Ügyetlen hizelgés, hazug jóslatok. Avitus erénye nem birt megállani a fejedelemség magaslatán, mellynek nem volt ugyan már többé hatalma, de megmaradtak csábitó hiuságai; sok férjet felbőszitett maga ellen. Az elégedetlenség nem késett rést törni, s a tanács, melly a gyenge császárok mellett ismét szerzett magának egy kis tekintélyt, érvényesiteni akarta császár-választási jogát. Azonban semmire sem ment volna, ha támaszt nem lel gróf Ricimer, az Olaszországban lévő barbár segély-seregek egyik előkelő vezérében, ki atyai ágon a svévektől, anyai részről a visigóthok királyaitól származott, a birodalomra nézve kitünő érdemeket szerzett, s szétvervén Corsica mellett hatvan vandal gályát, Olaszország által mint szabaditó üdvözöltetett.

Felbátorittatva a győzelem által megparancsolta Avitusnak a bibor letételét, (456. okt. 16), s elnézte, hogy ez életét biztositandó piacenzai püspökké szenteltesse magát. De a római tanács boszúja itt is üldözte őt, melly által halálra itéltetett; futása közben szülőföldére, Auvergnebe, meghalt vagy megöletett.

Majorianus 457.

Miután kevés ideig üresedésben lett volna a trón, arra Julius Valerianus Majorianus hivatott meg, ki méltó volt jobb időkre. Bátor, szabadelvü és okos egyénnek tartatott; Aetius alatt olly dicsőséggel katonáskodott, hogy annak irigységét költötte fel, miért is letételtetett, azonban Aetius halála után ismét visszanyerte helyét, Ricimer pedig, miután Olaszország patriciusává lett, őt a lovasság és gyalogság vezérévé léptette elő, s miután ezen tisztében visszaverte az alánokat, kik egészen Bellinzonáig nyomúltak elő, a trónra he-

lyezte, melylyel kénye szerint rendelkezett, mellyet mégis mint barbár maga elfoglalni nem bátorkodott. Majorianus a tanácsot és katonaságot ezen szavakkal értesitette megválasztatásáról [1]): — Tudjátok meg, hogy én a ti választástok által, oh összeirt atyák, s a vitéz hadsereg kivánatára császár lettem [2]). Adja Isten, hogy a ti és az egész birodalom javára, kormányunk szerencsés sükernek örvendhessen, mert midőn a fejedelemség terhét vállaimra vettem, ezt nem saját kedvemből, hanem csak a közkivánatnak engedve tettem, nehogy csak magamnak éljek, s visszautasitván azt, hálátlannak látszassam a köztársaság iránt, a mellyért születtem. A Janusnak szentelt calendákban a consulság jelvényeit is szerencsésen felvettem, hogy igy a jelen év, midőn szülemlő kormányunk áldásaiban részesül, egyszersmind nevünkkel is jelöltessék. Fogadjátok tehát kegyeitekbe az általatok választott fejedelmet, s vegyetek részt a kormánygondokban, hogy igy a birodalom, mellyet a ti akaratotok reám bizott, a közös törekvés által öregbedjék. Legyetek meggyőződve, hogy kormányunk alatt az igazság érvényesittetni fog, s az erény boldoguland az ártatlanság védelme alatt. Nem lesz oka senkinek rettegni a kémkedéstől, mit már mint magány-ember is roszaltam másokban, most pedig különösen kárhoztatom. Ne más, hanem csak maga a rágalmazó félje a rágalmat. A mi atyánk- és patriciusunkkal Ricimerrel, a hadügy ezen legéberebb emberével együtt gondoskodni fogunk, hogy az Isten segélyével feltartsuk a római világ állását, mellyet összetett vállakkal mind a külellenség, mind a benső viszályoktól biztositottunk. Reménylem, hogy megválasztatásom emlékét megőrzitek, mit is én, ki egykor jó rosz napokban társatok voltam, a ti szeretetetektől megvárok; s ha az ég engedi, igyekezni fogok a közügyek kezelésében a fejedelem tekintélyét s a kormánytárs tiszteletét akként párositani, hogy ne legyen okotok megbánni a kedvező itéletet, mellyet rólam hoztatok."

E kiáltványban az első császároknak, szokásból olly rég kiment alkotmányos szólásmodora tünik még föl, és pedig utóljára.

A Majorianus által hozott kevés törvények egy szerencsétlen nép atyjának nemesen kifejezett nemes érzelmeit lehelik, ki népe bajait a hol lehet orvosolni törekszik, s ha egyébként nem segithet, együtt szenved vele. A tartományiak sorsát „kik a sok különféle adók és rendkivüli kincstári terhek által egészen el voltak halmozva",

[1]) *Novellae Major.* t. III. Theodos. Codexének végén.

[2]) *Ordo omnis regnum dederat, plebs, curia, miles.*
Et collega simul, **Sidonius.** *Carm.* V, 388.

könnyitette némileg az által, hogy a régi kincstári tartozásokat megsemmisitette, s az adóügy kezelését elvévén a rendkivüli biztosoktól [1]), a tartományiakra bizta.

A kisebb tanácsok, vagyis a helyhatósági testületek „ezen belrészei a városoknak és idegei a köztársaságnak“ annyira lealacsonyittattak a hivatalnokok igazságtalansága s az adószedők megvesztegethetősége [2]) által, hogy e méltóságot sokan távoli és homályos számkivetéssel igyekeztek felcserélni.

Majorianus visszatérésre intette a decuriókat, s egyszersmind megszüntette a sérelmeket, mik miatt hivatalukat odahagyták; s felmentvén őket attól, hogy kerületökben kezesek legyenek az adóért, csak azt kivánta tőlük, hogy pontos kimutatást adjanak a bevettekről s a késedelmes adósokról. A városok védnökeinek visszaadta a gyámi hatalmat, s megparancsolta, hogy a hivatalokra romlatlan erkölcsü és olly egyének választassanak, kik képesek és bátrak legyenek védeni a szegényt a hatalmas ellen, s értesiteni a császárt az ő nevében elkövetett visszaélésekről.

Kiterjesztette ő gondját a régi épületekre is, mellyek vagy hanyagság miatt indúltak romlásnak, vagy lerontattak, hogy kész anyaggal szolgáljanak új épületekhez: egy alárendelt hivatalnok, ha az illy épületek szükség nélküli rombolását megengedte, megcsapatás vagy kéz-vesztésre itéltethetett. A házasságtörő, javai elveszése és számkivetéssel bünhödött, ki ha visszatért Olaszországba, büntetlenül megöletethetett. A leány negyven év előtt nem szentelhette magát Istennek; a negyven évnél fiatalabb özvegyeknek férjhez kellett menniök, vagy javaik felét vesztették el. Megsemmisittettek az egyenlötlen házasságok. A mi ezen törvényekben szőrszálhasogató, túlszigorú és a pogányságra emlékeztető van, kimenthető a jó szándék által.

Legyőzvén Genseriket, ki ismét kikötött Olaszországban, Majorianus Afrika visszaszerzéséről gondolkodott; de nem lévén képes visszaállitani a legiókban a bátorságot és fegyelmet, barbárokat fogadott zsoldjába, kik minden oldalról elősiettek, különösen azok, ki-

---

[1]) Legtöbbnyire a kedvenczek nyerték el e hivatalokat, kik a legravaszabb módokon használták fel azokat, hogy meggazdagodjanak. Im egy példa erre a törvényekből. Megromolván a pénznemek csak a Faustina és Antoninok nyomataival ellátott aranyat akartak elfogadni: ez által az adójárulék megkettőztetett, mert a kik illy aranyakkal nem birtak fizetni, terhes kárpótlásoknak vettettek alá.

[2]) *Novellae Major.* t. IV.

ket Attila halála tétlenségben hagyott. Ezek élén tél közepén átment az Alpeseken; meggyőzte a visigóth II. Theodorikot, ki mindinkább terjeszkedett Gallia és Spanyolországban, és szövetségébe fogadta őt; féken tartotta a Bagaudokat, miközben a misenumi és ravennai fegyvergyárakban hajókat készittetett, s igy csakhamar 300 nagy gályát, s arányos számú apróbb hajókat gyüjtött össze Carthagenánál. Azt is mondják, hogy Majorianus követi minőségben maga ment Carthagóba, személyesen akarván tudomást szerezni ez ország állapotjáról. Genserik szokott mesterfogásaihoz, a pöffeszkedés és megalázásokhoz folyamodott, de látva, hogy ezekkel miresem megy, elpusztitotta Mauritaniát, sereget gyüjtött, s meglepvén a Carthagenánál roszúl őrzött hajóhadat, felgyujtotta azt. Majorianus kénytelenittetett fegyverszünetet kötni, mialatt ujabb készületeket tett; de az ujitásai által előidézett elégedetlenség ez új szerencsétlenség miatt tetőpontját érvén, a fellázadt tábor megölte őt Vogheranál. (461. aug. 2.).

Libius Severus.

Ricimer ekkor meghagyta a tanácsnak, hogy Vibius vagy Libius Severust, egy jelentéktelen luccai embert válaszszon meg császárnak: de később ráúnván eltette láb alól (465 aug. 15), s most húsz hónapig ő maga kormányozta a birodalmat; nem vett ugyan fel semmi czimet, de saját nevében vetett ki adókat, gyüjtött sereget és kötött szövetségeket. Ez eljárás ellen felszólaltak Marcellinus és Aegidius. Amaz tudományos s az ősi valláshoz hü ember, kedves volt Aetius előtt, üldöztetett Valentinian által; Majorianus Sicilia kormányzójává, s a vandalok ellen ott felállitott hadsereg vezérévé tette őt; azután elfoglalván Dalmatiát Nyugat patriciusának nevezte magát, s az Adriai-tengeren kalózkodván, nyugtalanitotta Afrika és Olaszország partjait. Aegidius a galliai hadsereg vezére, Majorianus gyilkosai ellenségéül nyilvánitotta magát, s erős hadseregével félelmessé lett az Alpeseken túl; ő a frankok fejedelme volt azon négy év alatt, mig Childerik számkivetésben élt. Ricimer s az általa lett császár Agrippinus grófot küldték ellene, ki II. Theodoriknak Narbonnet, a burgundoknak pedig bizonyos földterületet engedvén át, őket Aegidius ellen vezette; de ez legyőzte őket Orleans mellett, és Olaszországot fenyegette, s talán Ricimer is csak méreg által volt képes megakadályozni őt, hogy nyakára ne nőjjön.

Beorgor, az alanok királya is betört Olaszországba, de Bergamo alatt úgy tönkre veretett (464 febr. 6.), hogy ez óta e népről semmi emlités sem tétetik. Genserik meg nem töretve előhaladt kora által,

minden tavaszszal nagy hajóhaddal indúlt ki Carthagóból, s ha a kormányos illyenkorazt kérdezte, merre tartson, igy felelt: a merre a szél fúj, mert ez azon partra visz minket, mellyet az isteni igazság büntetni akar. Az egész Földközi-tenger mellékét nyugtalanitották e rablók, kik nem dicsöség hanemcsak zsákmányra vágyván, kerülték a nyilt csatákat és várak ostromát, lovaikon bebarangolták a tengerpartot, s mindent elrabolván mit szépet és jót találtak, visszamentek hajóikra. A legiszonyúbb kegyetlenségek kisérték e rabló-kirándulásokat. Zante lakói közöl csak egyetlen egy alkalommal ötszázat dobtak a tengerbe.

Ürügyet szolgáltattak neki erre elsőszülött fia, Hunnerik jegyesének jogai, ki mint III. Valentinián özvegyének, Eudoxiának leánya, egyetlen csemetéje volt a Theodosius-háznak, s azért Genserik igényt tartott a császári örökség egy részére. Kelet császára pénzen vásárolta meg a nyugalmat, és Eudoxia kiadatását. A vandalnak ekként csak a nyugati rész marad kitéve; s Ricimer, nem lévén hajóhadi ereje, kénytelen volt megengedni, hogy az olaszok a konstantinápolyi császár közvetitéséhez folyamodjanak.

Ez követeket küldött Marcellinushoz, ki e tény által Dalmatia fölötti főuralmát örömmel látván elismertetni, megigérte, hogy nyugton marad. Ellenben Genserik követelésekkel lépett fel, s kivánta, hogy Anicius Olybrius, ki fiának sógora volt, emeltessék a trónra; de e helyett hosszú üresedés után Procopius Antemius kiáltatott ki (467 apr. 12). Ez születésére galata, s egy volt a keleti birodalom legjelesebb magán-egyénei közöl.

Sok főuraktól kisértetve kevés hadsereggel indúlt ki Konstantinápolyból, s Rómába nagy pompával ment be; itt a tanács és nép egyhangulag helyeselték a választást. Nőül Marcian császár egyik leányát birta, sajátját pedig a legfényesebb módon házasitotta össze Ricimer patriciussal. Midőn Antemius Konstantinápolyt oda hagyta, házát átengedte, hogy abból egy nyilvános fürdőt, egy templomot, s az öregek részére egy ispotályt alakitsanak; Rómában pedig mind a pogányság maradványát mind az eretnekeket megtürte, s a Traján téren megújitotta azon ősi szertartást, mellynél fogva a rabszolgák egy arczúl-csapással szabadon bocsáttattak „kész lévén (miként életirója mondja), felszabaditani a régi rabszolgákat, hogy újakat helyettesitsen“ [1]).

---

[1]) *Nam modo nos jam festa vocant, et ad ulpia poscunt*
Te fora, donabis quos libertate quirites,

Leo keleti császár összeszedte most minden erejét és 130,000 aranyat, hogy megtisztitsa a Földközi-tengert a vandaloktól. Heraclius praefectus egyiptomi, thebaisi, libyai seregekkel, arab lovak és tevékkel Tripolis partján kikötvén megtámadta Carthagót: Marcellinus patricius, ki már kibékült a birodalommal, begyakorolt kalózhajóival előzte a vandalokat Sardiniából: Basiliscus, a nyugati császárné testvére, 1113 hajó, és több mint 100,000 katona és matrózból álló sereg fölött parancsnokolt, de mind a mellett hogy szerencsésen egyesült a többiekkel, nem volt elég bátorsága egyenesen Carthago ellen menni, hanem beleegyezett a Genserik által kért öt napi fegyverszünetbe. E kevés idő elég volt a bátor vandálnak, ki ezalatt alkalmat talált tüzet vetni a hajóhadnak, s ekként a két birodalom füstbe látta menni azon hadkészletet, melly miatt kimeritették magukat. Basiliscus hajóinak alig felével Konstantinápolyba futott. Heraclius a pusztába vonúlt vissza, Marcellinus pedig Siciliába, hol meggyilkoltatott; s Genserik ismét ura lett a tengernek, birodalmához kapcsolván Siciliát is.

Más tartományokat is elvesztett a birodalom. Galliában a burgundok, a két Burgundián kivül, elfoglalták a mostani Lyont, Dauphinét, Provence-t a Durenceig, Schweiznak egy részét és Savoyát (411—36); s Gundekar úgy tekintette magát mint az első Burgundország alapitóját, mellyet halálakor Gundiokus fiának hagyott. Eurik, II. Theodorik utóda (466) s a visigóthok törvényhozója, Spanyolországra ütvén a rómaiakat előzte onnan, s adózókká tette a Galiziára szoritott svéveket; elfoglalván Arlest és Marseillet Galliában is megsemmisitette a rómaiak Alpeseken túli uralmát, s ura lett az egész földnek, melly a Pyrenek, a Rhone és Loire közt terül el.

Auvergne.

Auvergne, melly tartomány utolsó hódolt Caesarnak, utolsó letéteményese is lett a római hazafiságnak; ez ellentállott Euriknak, segittetve Avitus császár fia, Ecdicius által, ki saját tekintélyével hadsereget gyüjtött a burgundokból, hogy megtisztitsa az országot, s ép olly jó szivü lévén mint a milly bátor, szükség idején négyezer szegényt táplált. Sidonius költő, Ecdicius sógora s clermonti püspök (472) a religióval igyekezett éleszteni a vezér és védők bátorságát,

---

Quorum gaudentes exceptant verbera malae.
Perge, pater patriae felix, atque omine fausto
Captivos vincture novos, absolve vetustos.

Sidonius. *Paneg.*

s az ostromolt városban engesztelő körmeneteket (kereszt járó napok) vezetett, miket nem rég hozott szokásba Mamertus viennei püspök. Igy irt hozzá a költő: „Miként hirlik, a góthok indúlóban vannak a római területre törni, s a mi tartományunk, a szerencsétlen Auvergne, mindig ajtóúl szolgál az ő beütéseiknek. Mi bizalmunkat ezen veszély irányában, nem romladozott falaink vagy szú ette hadieszközeink, hanem a szent körmenetekbe helyezzük, mellyek nem hagyják csüggedni az auvergneieket azon iszonyok között, mellyek minden oldalról környezik“ [1]). Több izben visszaverték a barbárokat e nemes és ajtatos lelkek, kiket Róma nem ismert és nem segélyzett; mindaz, mit Antemius tehetett, abban állott, miszerint rábirta Riotimust a bretanok herczegét, hogy menne segélyére az auvergneieknek. Ez legyőzetett, de azért ők nem csüggedtek, s már Clermontnál is visszanyomták az ostromlókat, midőn meghallották, hogy egy új császár Euriknak akarja őket átengendi. Sidonius hiába szegült ellene egy ékesszóló levélben e gyalázatos egyezménynek [2]). „Ez hát jutalmunk, igy ir ő, a tűz, vas és ragály által kiállott szenvedéseinkért? E fényes béke kedveért téptük mi ki falaink löréseiből a vadnövényeket? Istenemre, szégyellhetitek magatokat e szerződés miatt, melly sem diszes, sem hasznos. Ha szükség, örömmel fogadjuk az ostromot, a csatákat, az éhséget; de ha átadatunk, napfényre fog jöni, hogy aljasan barbár végzést hoztatok.“

Ricimer, mivel nem bánhatott kénye kedve szerint Antemiussal, Rómából Milánóba vonúlt, s egyetértvén a barbárokkal, polgárháborúval fenyegetőzött. Epiphanius paviai püspök Milanóba s onnan Rómába ment, hogy a névleges és tényleges császárokat kibékitse, mi egyidőre sikerült is. De a barbár patricius keblében megmaradt a boszúvágy, s miután a burgundok és keleti svévekből egy sereget gyüjtött, kinyilatkoztatta, hogy többé nem fog a görög birodalomnak, s az az által választott császárnak engedelmeskedni; s kikiáltván Olybriust, Róma ellen indúlt.

Olybrius.

Ezen tanácsos a legfényesebb római családból származva nőül vette Placidiát, III. Valentinián legkisebb leányát, s ezen az úton igényeket formált a trónra, miket a vandalok pártoltak. Ricimer meghívására, ott hagyván konstantinápolyi nyugalmát, kikötött Olaszországban, s Ricimer által Róma felé vitetett; de a tanács és a nép

[1]) *Ep.* 1. lib. VII.
[2]) *Ep.* 7. lib. VII.

egy része Antemius részén állottak, és segittetve egy góth és gallus sereg által, három hónapig állottak ellent; végre Ricimer győzött, megölette ipáját, a császárt, és rablást engedett a katonaságnak. (472 jul. 11).

Ricimer halála.

Negyven nappal azután meghalt Ricimer, a hadsereget unokája Gundobaldra, a burgundok fejedelmére hagyván; s ekként egyszer valahára megmenekült a birodalom ez izgága embertől. Olybrius is csak hét hónappal élte túl, s a császári koronát bizonyos Glicerius nevü, nem tudni miféle ember bitorolta (473—74), azután Leo konstantinápolyi császár Julius Neposnak adta azt, ki nagybátyjának, Marcellinusnak utóda volt Dalmátiában.

Julius Nepos.

Ez Olaszországba érkezvén, s ott vetélytársát Gliceriust könnyedén püspökké tévén, ismét egy kis reményt nyújtott a süllyedő birodalomnak. De távolban a fenyegető visigóthok Auvergne átengedésére kényszeritették; közeliben pedig a frigyes barbárok Orestes vezérlete alatt fellázadván, Rómából Ravenna felé nyomúltak. Közeledtökre megfutamodott Julius s lemondván a trónról (475 aug. 28), mellyre hogy még találkoztak vágyakozók, csodálni lehet, dalmátiai herczegségébe vonúlt, hol négy év múlva Glicerius két udvaroncza által meggyilkoltatott.

Ezen Orestes, Tatullus fia, ugyanaz, kivel Attila mellett mint titoknokkal, Konstantinápolyban pedig mint követtel találkoztunk. Rettenetes ura meghalálozván, sem az ő gyermekeinek, sem a visigóthoknak nem akart engedelmeskedni, hanem azon barbárok közől, kik az Isten ostorát követték, leginkább pedig a herulok, shirrek, alánok, turcilingok és rugiakból egy sereget gyüjtvén azt a szokott frigyes czimmel Róma zsoldjába vezette. A császárok félelem vagy szükségből hizelgő leg fogadták, ajándékok és hivatalokkal halmozták el, végre patriciussá és vezérré nevezték ki. A vett jókról hálátlanúl megfeledkezve, követőit, kik által mint bátor harczfi, mint nemzetbeliök, s mint ki az övékkel egyenlő életmódot vitt, szerettetett, rábirta hogy az engedelmességet felmondják, s az ő fiát Romulus Augustulust kiáltsák ki császárnak (okt. 28).

Romulus Augustulus.

E gyülevész csapatok ugy tekintvén a császárt mint saját teremtményöket, követelték, hogy mindent kedvök szerint tegyen, növelje a fizetést és ajándékokat; sőt, irigy szemmel nézvén a barbárokat, kik Galliában, Spanyolországban, és Afrikában már állandó

lakásokra tetiek szert, azt is kivánták, hogy az olasz földek egy harmada nekik adassék át. Orestes megtagadta kérelmöket, de ök találtak ollyat, ki meghallgatta. Odoaker, fia azon Edekónak, ki Orestesnek követtársa volt Attila részéről Konstantinápolyban, mitsem örökölvén atyjáról, s csak tulajdon erejére támaszkodva, elhatározta használni azt a zavarokban, s rablásra és idegenek szolgálatába adta magát. Egy ideig Noricumban kószált; később a szép olasz földre menvén, s meghallván a frigyeseknek Orestes visszautasitása miatti zugolódását, megigérte nekik, hogy teljesiteni fogja kivánságukat, ha neki engedelmeskednek. Örömmel futottak zászlói alá, ki ellenállás nélkül érkezett Addáig (476). Elfogván Orestest Paviában megölette; a gyenge Augustulust, ki csak ifju szépsége által tünt ki, szánalomból vagy megvetésből életben hagyván 6000 arany évi jövedelmet biztositott számára, s lakhelyül Lucullianót jelölte ki neki, egy kéj-lakot a misenumi gyönyörü hegyfokon, mellyet Marius épitett, Lucullus Görögország minden müremekeivel felékesitett, később a császároknak szolgált kedves mulató helyül, végre a betörések alkalmával eröddé alakittatván menhelye lett Octavián utolsó utódának.

Most már a költséges császári méltóság fölöslegesnek látszott; a tanács tehát, a barbár parancsára, irt Zeno konstantinápolyi császárnak s kinyilatkoztatta, hogy nem szándékozik továbbra is fentartani a császári méltóságot Olaszországban, elégnek találván egy fejedelmet Kelet és Nyugat védelmére; legyen tehát Konstantinápoly székhelye az egész birodalomnak, az olasz köztársaság védelmezésére elég lévén Odoaker, kinek részére Zenotól patriciusi czimet s az olasz terület kórmányzóságát kérték. A császár egy ideig habozott, azután beleegyezett; s igy Orestes fiában, ki a véletlen különös játéka által az első római király és első császár neveit egyesitette magában, végét érte a nyugati császárság K. u. 476, a város alapitásának 1229-ik évében, 740 évvel az első afrikai hadjárat, 550 évvel a germánokkal kezdett háborúk után, 507 évvel az actiumi csata után, hol az egyeduralom megalapittatott, és 310 évvel a normannokkali háború után, midőn a nagy népvándorlás kezdetét vette. Rómát először királyok kórmányozták, azután négyszáz nyolczvanháromszor két-két consul, s végre hatvanhárom császár.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Szemle a római birodalom bukása fölött.

Ha az olvasó megértette nézeteinket, nem fogja várni, hogy a szokásos módon gyászbeszédet tartsunk a római birodalom bukása fölött. Tegyék ezt azok, kik hűn az iskolai emlékekhez, Tullius és Cato hazafiúi szemeivel nézik a dolgokat: mi ez eseményben, a történet tanusága szerint, a haladás egy akadályának eltüntét látjuk; s azon halálküzdelemből, mit a keleti császárság tiz századon át vivott, következtetünk, millyen lett volna a nyugati, ha fenmarad.

Nem is akarjuk bukását csupán csak a barbárok betöréseinek tulajdonitani. E betörések Caesar és Augustus idejétől kezdve öt századon át fenyegették a nélkül, hogy árthattak volna neki mindaddig, mig a belkörülmények elhárithatlanná nem tették a bukást, mire a nagy népvándorlás csak alkalom volt és semmi egyéb.

Az új társadalmak szereteten alapúlnak, s minél inkább haladnak a müveltségben, annál inkább keresik a békét, annál több emberre terjesztik ki az egyenlőséget, mig végre mindenkit részesitenek abban. A régieknek ellenben csak gyülölet, harcz s minden más népeknek távoltartása az ő szabadalmazott műveltségöktől képezték alapját. Erre vezettethetik vissza, ha jól megnézzük, a régi államok hazaszeretete és élete. Néhány társúlt emberek, mig bent szabadok, külre zsarnokai és ellenségei mindazoknak, kik gyülekezetükhöz nem tartoznak: innét a szükség szüntelen fegyverben állani, hogy védjék magukat vagy támadjanak; innét a polgári és vallási törvényhozók törekvése fentartani a szokásokat és intézményeket, mellyek az ő nemzetöket minden másoktól megkülömböztetik.

Azonban nem akadályozhatták, hogy a hóditások, szövetségek, frigyek, mik által szaporodtak barátaik s kevesbedtek ellenségeik, ki ne terjeszszék e társadalmakat. Ekként a szabadalmak többekre kiterjesztetvén, ez a müveltség és igazság előnyére szolgált ugyan, de a társadalom ez által alapjában támadtatott meg; mert a hazaszeretet azon mértékben gyengülvén a mellyben terjedt, ha egy olly nép tünt föl, melly azt eredeti erélyében megőrizte, e nép előnyt nyert.

Görögország Sándor hóditásai által átlépte városainak határait, és elbukott. A pelasgok, hetruszkok s más, a Földközi-tenger körüli népek e második életszakba léptek, midőn Róma rajtok ütött és meg-

hódoltatta őket. Róma példánya volt a hazaszeretet és harczias-ságnak.

Hogyan állhatott volna a világ ellent az ő rohamának, s a patriciusok hajthatlanságának? Mielőtt a keleti hóditási hajlam Európába áthozatott, ennek népei körülbelül egyenlő szinvonalán álltak a műveltségnek; a földmüvelésnek élve, s a földterületek szerint csekély népességekre osztatva, gyakran viseltek egymás közt háborúkat, nem nagyjelentőségüeket ugyan, de mellyek alkalmasak voltak táplálni bátorságukat; sok városaik voltak, a nélkül hogy valamellyik elsőséggel birt volna a többiek fölött; s csak ideiglenesen pillanatnyi érdekek miatt egyesültek. Nélkülözték a társadalmi kényelmeket, de élvezték a szabadságot, mi által különböztek az ázsiaiaktól. A keleti nagy birodalmakban az egyén elveszett vagy feláldoztatott: Európában a felosztás küzdelmeket szült, mikben az ember fejleszti és gyakorolja erőit.

A dolgok illy állásának kedvezett a természet, melly folyók és hegyek által különzötte el a tartományokat, s a gyarmatok, mellyek akár számüzöttek akár polgárokból állottak, könnyen átültették vagy megszerezték a szabadságot.

Illy képet állitott elénk Görögország, különböző eredetü és alkotmányú de a nyelv által összekötött népeivel; egyszer egyesülnek a perzsák ellen, azután pedig két fő államra oszolnak, mellyek egyike aristocraticus, másika democraticus; ebből kiengesztelhetlen irigység és harczok származnak, mikben kölcsönösen gyengitik egymást. Ha Sándor megőrzi hazafiasságát, s a helyett hogy keleties képzelődő szelleme Ázsia felé vonta, Európában marad, e népet egyesitve, igen nagygyá tehette volna azt. Az ő halála után, ezen, az egységet türni nem tudó népnél minden rend bomlásnak indúl; megsokasodnak a hadseregek, szövetségek, harczok; semmi nagy, semmi nemes tettet nem bir felmutatni; kicsinyes számitásokkal politikai egyensúlyra törekszik, mi által a békét hivén megerősithetni, végnélküli háborúkat hoz létre, s előidézi az általános feloszlást.

Hasznára fordította ezt Róma, melly szinte különféle népek keveréke volt; s az olaszországi népségek között fegyverrel kénytelenittetett magát fentartani. Miután a Tarquiniusok elüzetésével megszakadt a királyok által megkezdett nagyszerü összeolvasztási mü s az olygarchák megerősödtek, ezek részéről a legyőzött nemzetből álló nép iszonyú nyomásnak volt kitéve; de kevésbbé lévén hajlandó türni a zsarnokságot, mint Ázsia népei, zajongott, s kenyeret és jogokat kért. Hogy megnyugtassák, folytonos háborúkkal foglalták el,

mellyekből a patriciusok mindenesetre csak hasznot húzhattak, mert ha győztek, meggazdagodtak, ha pedig legyőzettek, visszautasitották a nép követeléseit.

Továbbá Rómában háború által szereztettek a méltóságok, háboru által növekedett a polgárok száma, háborúban neveltettek az ifjak, a háborúról értekeztek főképen a népgyülések és a tanács, s ennek kebléből kerültek ki a hadvezérek, hogy véghezvigyék a harczmezőn, mit a gyülésben elhatároztak.

Már, ha a harczi szellem ennyire szövetkezik egy állam minden elemeivel, ha az lelkesiti a tanácsgyüléseket, akkor lehetetlen, hogy a háború többé megszünjék, mert mindnyájan ohajtják azt mint szokott foglalkozást, mint utat a tisztelet, gazdagság és hatalomra. Egy illy hős állam harczvágya nem ollyan mint egy Sándoré vagy Dsengiskáné, melly a nagyravágyó halálának esetére reményt hagy a népek számára; egy illy államban csak a vezérek váltakoznak, de a halhatatlan hős testület lelke mindig ugyanaz marad.

Igája alá hajtván a félszigetet, Róma Carthagóval áll szemben; s az ellenállásban óriásnak, a győzelemben ellenállhatlannak tünik fel; ravaszúl felhasználván a politikai egyensúly elvét fegyveres kezet nyújt a gyengének, hogy ez által elnyomja az erőset, azután pedig egyiket is, másikat is leigázza.

Jaj a legyőzötteknek! Más mivelt népek hóditottak a nélkül, hogy romboltak volna: Darius és Xerxes megengedik a Propontis és Euxin melletti gyarmatoknak, hogy kereskedésöket üzzék, s magukat szabadon kórmányozzák. Sándor pártolja Perzsia jólétét, növeli Egyiptomét; ha lerontja Tyrust, ezt csak azért teszi, hogy mellette egy új várost emeljen, melly amazt fényével elhomályositsa. Pontus királyai, kik országuk körül sok gyarmatot meghóditottak, nem pusztitották el azokat, nem fosztották meg törvényeiktől, sőt előmozditották kereskedésöket, s igy hatalmuk eszközévé tették azokat. Róma ellenben rendszeresen igyekszik megfosztani a nemzeteket jellegeiktől; a hová csak lábát teheti, lerombolja a régi nagyságokat, megsemmisiti sok századok ügyekezetének gyümölcsét; a gazdag Korint, Carthago, a tengerek királynéja, Rhodus, a nap jegyese, feláldoztattak a győző irigységének; az Aegeumi-tenger virágzó városai elhúllatják virágaikat, Görögországéi elvesztik fényöket; a kereskedés, ezen lelke a beltengerek körüli népeknek, elhal az úrnő karjai közt, melly fojtogatja azt, midőn törvény által is szentesiti a balvéleményt, melly a kereskedést és munkát lealázónak bélyegzi, s egészen megfojtja a kegyetlen patriciusi jog által, melly a semleges né-

peket ellenségeknek tartja, s a velök nem szövetkezett emberek életét és vagyonát zsákmánynak tekinti, mellyet, hogy elrabolhasson, csak alkalomra vár.

Mig Róma, Olasz- és Görögország némelly meghódoltatott tartományainak a szabadság némi árnyát meghagyta [1]), addig Hispania, Gallia s a többi Európának irtó háborút üzent; eléggé kitünik ez a gyarmatok elterjedéséből, mellyeket az első jöttmentek, vagy azok alakitottak, kik a főváros zivatarai elől ezen részeken kerestek menhelyet, s ezeknek még nyelvét is megváltoztatták. Kivéve azon keveseket, kik némelly tartományokban a rómaiak vagy latinok polgári vagy politikai jogait egészben vagy részben megnyerték, a többiek ki voltak téve a törvényszékek igazságtalanságainak, az ügyvédek húzavonásának, a nemesek zsarnokságának s a tartományi kormányzók zsákmány-szomjának, kik minden évben változván, éhes pióczákként szivták folyvást a népet.

Sallustius kegyetlennek és elviselhetlennek nevezi a római uralmat [2]). Tacitus beszéli, miszerint a tartományok, hogy hallgatásra birassanak, megnéptelenittettek [3]). Még a hazai nagyság által elvakitott Livius is, ki egész őszinte tüzzel kel ki, midőn valamelly nép Róma ellenében életét és szabadságát meri védeni, ez a Livius is megvallja, hogy a hova egy adószedő lép, ott a jog elenyészik, s a szabadság megszünik létezni [4]), s Mithridates méltán kiálthatott fel: „Egész Ázsia szabaditójául vár engem.“

Miután a köztársasági kormány ekként eltörölte a népeket, a császári kormány megsemmisitette az egyéneket is, mert csak annyira becsülte a polgárokat, a mennyiben az államot segélyzették, s igy a személyes érdeket a közérdektől elválasztotta. Kivéve azon keveseket, kik a kormányban részt vehetni reménylettek, mások csak az elnyomás és adókról ismerték az államot; a miért is a tartományok a helyett hogy Róma erejét növelték volna, gyöngitették, ellenségnek tartván azt, és zsarnokuk vesztét úgy tekintették mint saját szabadságukat.

Róma azon fiait, kiket hóditásai alkalmával elvesztett, a lenyügözött tartományok legjelesb egyéneivel pótolta ki. E bámulandó,

---

[1]) *Majores nostri Capuae magistratus, senatum communem sustulerunt, neque aliud nisi inane nomen reliquerunt.* **Cicero** c. Rullum.

[2]) *Imperium ex justissimo et optimo crudele intolerandumque factum.*

[3]) *Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.*

[4]) Lib. XVIII. 18.

a várossal egyidejű, a főúri köztársaság által egyideig akadályozott, de a tribunok, Gracchusok, Márius s különösen Caesar lángesze által feltartott rendszer eszközlötte azt, hogy Róma a világnak olly sokáig úrnője lehessen; de végre mégis kellett, hogy ez nagyságának alapját megingassa. A köztársasági Rómában a haza egyértelmű volt a vallással; a köz és magán ténykedések czéljául annak növekedése tekintetett; ezért megvetették a kincset, életet, jámborságot és erényt; békét csak győzelem után kötöttek; s ezen hazaszeretet szülte azon hősöket, kiket szükségképen mindenkinek meg kell bámulni, ki a nagyságot, eltekintve az emberszeretettől, szemléli. A meghódoltatott tartományok zsákmányai a katonák, a földek a polgárok közt osztattak ki, kik ekként bástyául szolgáltak az ellenség ellen, s a legyőzöttek közt a Rómától félelmet, s intézményei iránt tiszteletet terjesztvén, új győzelmeket készitettek elő.

De a milly mértékben terjedt a birodalom, olly mértékben hült a hazaszeretet; s a számkivetési büntetés, melly a rómaira nézve rettenetes volt, ha csak Fidene vagy Ardeaba távolitotta is őt, Caesar idejében annyira elvesztette hatását, hogy szükséges volt a jószágelkobzással keményiteni azt.

Midőn a távoli hóditások szükségessé tették a parancsnokságok meghosszabbitását, a vezérek a leigázott tartományokban hozzászoktak a szolgai hódolathoz; a hadseregek, ragaszkodván vezéreikhez, kik őket győzelmekre vezették, követték azokat a haza ellen is, s Marius és Silla ezek segélyével lettek vérengző zsarnokok, Caesar ezekkel verte le az aristocratiát, Augustus a köztársaságot.

S most megváltozik az alkotmány, nem annyira azért, mert a nemesek dictatora vagy a néptribun császári czimet vettek fel, mint inkább azért, mert megszüntek a hóditások, mellyek Rómának tápúl szolgáltak.

Többé nem ösztönözte őket a magán büszkeség, mert minden dicsőség és haszon csak a császárt illette; nem a tanács, mellynek nem volt többé szüksége háborúra, hogy a népet elfoglalja vagy kijátszsza; nem a szükség kemény hadi munka által nyerni méltóságokat, miután megszerezhették azokat, ha a császárok körül forgolódtak; nem végre a császárok, kik hajlandóbbak voltak méltóságuk örömeit élvezni, mint nevelni egy, már különben is óriás birodalmat.

Ezek, hogy hatalmuk elől minden akadályt elháritsanak, s megtöltsék a kincstárt, eltompitották a hazaszeretet kizárólagos érzelmét s a polgári jogokat nagyszámú alattvalókra terjesztették ki. Róma

kormánya helyhatósági volt, hol a patriciusok, a nép, a lovagok, tanács, consulok és tribunok olly módon egyensúlyoztattak, hogy egy erélyes kéz szép rendben igazgathatta őket. E kormányforma azonban megszünt alkalmas lenni, midőn a város az egész világra kiterjedt, s az annyira különnemű elemek nem hozathattak összhangba. Új Rómák alakúltak az anyaváros mintájára, de a régi Rómának csak árnyalakja maradt meg; sem az által, hogy a város Olaszországnak, azután az egész világnak megnyittatott, nem jött létre egy valódi polgári rend, vagy birodalmi nemesség, mely a népnek szabadsági biztositékokat, a kormánynak állandóságot s az ügykezelésnek hatályt adott volna. „Minden egynek szeszélyétől függött, ez egy pedig a hadseregektől; s igy az egyeduralom nem kevésbbé volt zivataros mint a köztársaság. Külsőleg egy nagy egység képét tüntette fel, de belsőleg semmi sem állott szilárd lábon; fajok, nyelvek, vallások, intézmények, czélok, mind különböztek egymástól; egyik nép nem ismerte a másikat; közlekedések csak a fővárosok, azaz a római polgárok különböző tartózkodási helyei közt nyittattak; egyébiránt kölcsönös ellenszenv uralkodott a győzők és legyőzöttek közt, és egy ellenküzdelem, melly nélkülözvén minden törvényszerűséget csak az államot zavarta, a nélkül hogy az uralkodókat fékezte volna.

Ha Caesar, ezen tulajdonképeni alapitója a korlátlan uralomnak, foganatosithatta volna nagyszerü czéljait, t. i. megszilárditani a birodalom egységét, megosztani a polgárjogokat a tartományokkal, s halálos döfést adni az aristocratiának a tanács kiterjesztése s annak keblébe mindig új egyének felvétele által, talán egy egyensúlyozott kormányt hozhatott volna létre, melly a különféle erőket egy czélra irányozhatta s e keveréket a latinok, olaszok, új latinok, helyhatóságiak, gyarmatosok és tartományiaknak egy nagy egésszé alakithatta volna, a nemzeti biztonság és a világmüveltség javára. De a kicsinyes szivü és elméjü Augustusnál hiányzott a képesség vagy nagylelkűség megfékezni önmaga és utódai bünös önkényét, s igy ezek azt tehették, a mit akartak.

Ezek pedig a roszabbat akarták. A népgyülések lehetlenekké tétettek az által, hogy az egész világnak megnyittattak. Hogy a tanács némi gátot ne vethessen, a császárok, jók vagy roszak, gyengék vagy elhatározottak, egyetértettek abban, hogy azt megtizedeljék vagy lealacsonyitsák; ebből azután féktelen zsarnokság származott. És pedig annál iszonyúbb alakban lépett ez fel, mert a végrehajtó hatalom nem volt elválasztva, mint napjainkban, a törvény-

hozó hatalomtól; a fejedelmek maguk biráskodtak, és maguk hajtották végre az általok hozott itéleteket. A patriciusok hajdani köztársasága talált módokat, és törvényeket szerzett, hogy eltegye láb alól mindazokat, kik ellenkezhetnének: a császárok saját boszújok vagy kedvenczeik kincsszomjának kielégitésére használhatták fel azokat. Tehát csak egyéni jóságuktól függött, ha némellyek közülök vissza nem éltek korlátlan és törvényes hatalmukkal; s valóban van-e rá példánk, hogy e szörnyeknek, kik Augustus trónján követték egymást, valaha szemrehányást tettek volna a törvények áthágása miatt? Misem volt a törvényben, mi önkényöket megszoritotta volna; a vallásnak ők maguk voltak főpapjai; az erkölcsiség csak iskolai vita tárgyát képezte, melly elégtelen volt a törvény vas szava ellenében.

Illy módokkal meglehet ugyan szerezni az uralmat, de nem megerősiteni, s hol a jog csak a hatalom szerint méretik, ott az erő lesz biró mindenben. S valóban úgy lett. Az erő, melly teremtette a fejedelmeket, meg is buktatta azokat. Kénytelenek lévén szüntelen fegyverben állani, nem külellenség hanem alattvalóik ellen, növelték a testőrök (praetoriani) hatalmát, ezek pedig arra használták azt fel, hogy császárokat választottak, s a polgári kormány-ügyekbe avatkoztak. Midőn Commodus a népet és tanácsot megfosztotta a szabadság utólsó látszatától is az által, hogy a testőrök főnökét (praefectus praetorii) mindjárt a trón után helyezte, ekkor alapittatott meg a valódi kényuralom: a testőrök elfoglalták mások javait, s még csak jogczimekkel sem igyekeztek bitorlásukat takarni; lealacsonyitották a tanácsot, felvévén abba bármelly alávaló egyént, csakhogy fizessen; áruba bocsátották a kinevezési okmányokat, egy év alatt huszonöt consult tettek, s mi több, árverésre bocsátották a birodalmat, a többet igérőnek adván azt.

A mit a városban a testőrök tettek, ugyanarra feljogositottaknak tartották magukat a hadseregek kivül, s bárkinek odaadták a koronát, kit hajlandók voltak támogatni. Maximinus után megkezdődik a választási versengés a tanács és hadsereg közt, s mivel ez utóbbi hatalmasabb volt, különféle nemzetekből császárokat választott. Róma, a helyett, hogy ő adna fejedelmet az idegeneknek, maga fogad el azoktól ollyat; s a hazaszeretet napról napra lankad az idegen fejedelmek, s az elaljasodott alattvalók között. Később minden hadsereg egyenlő jogot tulajdonitván magának, ebből egyszerre kettős, hármas választás, és polgári harczok származnak, mellyekben egymást emésztették a hadseregek, mellyek a barbárok ellen lettek volna

szükségesek, s őrség nélkül hagyták a határokat, midőn legnagyobb szükség volt azok védelmére.

Azon 160 év alatt, mellyeket a „császári történet" leir, hetvenen viselték a császári czimet; s a hol illy módon adatott az, ott hiányzik minden próbakő, melly szerint a törvényest a bitorlótól megkülönböztessük, ha csak a kimenetelt nem fogadjuk el ollyanúl. Ezen egynapi fejedelmeknek lehetett-e egyforma politikájok? Minden ujonan jött kevert abba valamit sajátjából, az utód kedvét találta abban, hogy elődjének ellenére tett; egyik sem tüzött ki maga elé valami nagy czélt, sem ideje nem volt azt kivinni.

Constantin beismerte szükségét egy szabályozott, habár féktelen egyeduralomnak, de nem volt elég tehetsége vagy akarata összhangba hozni a különféle elemeket, s nem elégedvén meg a felkelések akadályozásának szempontjából tett azon intézkedéssel, hogy a testőröket meggyöngitette, s a kormányzó hatalmat a végrehajtótól elválasztotta, azonfelül még a seregeket is, mellyek a folyamok mentét őrizték, a tartományokban szórta szét, s igy a tartományokat mindenféle veszélyeknek kitette.

Erkölcsök.

Utódai ázsiai romlottságnak adták át magukat, s palotáik, hova fenyegetett felségöket rejtették, műhelyei lettek a cselszövények, igazságtalan itéletek és aljas gyalázatosságoknak, mik az első császárok mészárszékeit helyettesitették. Udvaronczaik és heréltjeik közt hozzá szoktak a gyönyörökhöz, s csak a semmittevés boldogságát élvezték; elhanyagolván saját szemeikkel látni a dolgokat, a hadügyet és kormányzást, a népek panaszait és szükségeit illetőleg megnyugodtak valamelly ravasz, rabló, vagy megvesztegethető heréltjök tudósitásán.

Szerethették-e továbbra is a polgárok az illy hazát? Eltávolittatván a katonai szolgálattól a féltékenység által, kizárattatván a gyülésekből, mellyek eredetileg nyilvánosak voltak, s az ipart lealázónak tartván, mi maradt egyéb hátra a nép és gazdagok részére, mint szegénységben tespedni, vagy a Circus küzdelmeiben s a túlzó fényüzésben engedni szabad utat nyugtalan szellemöknek. A jobbak a Stoa iskolának hódoltak, mellynek nagy dicsőségére válik, hogy tanitványai közé számithatta a bölcs Nervát, a dicső Trajánt, a bátor Hadriánt, az erényes Antoninust; de mivel az embert elszigetelte az által, hogy a boldogság teljéül az érzéketlen közönyt tekintette, csak igen ritkán sikerült társadalmi javitásokat létrehoznia, s a tényekben semmi nagylelküséget és szolgálati készséget, hanem csak önzést és

nagyravágyást mutatott fel. Epicurus tanai, mellyeket Fabricius embertelen hazaszeretete Róma ellenségeinek kivánt, uralomra jutottak, s széttépték a lélek utolsó fékét: az Isten félelmét; s most a rómaiak az öket jellemző mohósággal rohannak a gyönyörök karjaiba, mellyek megszerzésére a romlottságot, a hamis esküt és tanubizonyságot, s a nyilt rablást szabad eszközöknek tartották.

Az egyetlen eset, mellyben a rómaiak némi erélyt fejtettek ki, a Papia Poppea törvény elleni küzdelem volt, melly törvény a feslettség elnyomására irányoztatott. A látványok szeretete egész az őrültségig ment. „Ha hallják, ugymond Ammianus Marcellinus, hogy valahonnan kocsisok vagy lovak érkeznek, a beszélő körül gyülekeznek, s ugy figyelnek rá, mint hajdan öseik bámulva szemlélték Leda fiait, kik győzelmet hirdettek. A nép játék és bor közt, kéj és szinházakban pazarolja el életét, a Circus Maximus képezi az ő reményök központját; ez az ő templomuk, lakásuk és tanácsházuk. A köztéreken, utcza-szögleteken és piaczokon egymást töri a nép, s a ki nagyobb tekintélylyel bir, fel s le szaladgál az utczákon kiáltozva, hogy az állam fenn nem állhat, ha a legközelebbi versenyen ez vagy amaz, általa pártfogolt kocsis első nem ér a czélhoz. Alig kezd pitymallani a lovagjátékokra kitüzött nap, mielőtt a nap fényes arczát megmutatná, rohanva futnak oda, felülmulván a gyorsaságban magukat a versenyzendő kocsikat is, és sokan egész késő éjjelig ott vannak, félvén nehogy pártoltjuk megbukjék“ [1]). Láttuk, hogy a thessalonicai polgárok, megfeledkezve a veszélyről, mi Theodosius részéről várta őket, a szinházba rohantak, s ott elfogatván megöletni engedték magukat. Sz. Ágoston és Orosius beszélik, miszerint a rómaiak Alarik elől Carthagóba futván ott egész napot a szinházban töltöttek; bármilly balesetet fel sem vettek, ha a szinkört visszanyerték; ha élvezhették a szinköri játékokat, ollyba vették mintha a góthok nem is ártottak volna Rómának [2]). Innen van Salvianus találó mondata: „a nép meghal és nevet“ [3]). Hallatlan közönyösség a haza balesetei iránt! Hasonló eszelősséget hány szemökre Salvianus a trieri lakosoknak, kik, alighogy megszünt a barbárok dühöngése, szinköri játékokat kértek a császártól, mint elégséges kárpótlást kiállott szenvedéseikért. „Szerencsétlenek! hol fogjátok azokat rendezni? polgártársaitok porai és csont-

[1]) Lib. XXVIII.

[2]) **Sz. Ágoston**, *de civ. Dei* I. 32. **Orosius**, lib. 1. 6.

[3]) *De providentia.*

jai fölött! Mindenki sir, és ti ujongva vétkes gyönyöreitek közt, felhivjátok az Istent, és felélesztitek haragját gonosz babonáitokkal.“

Ez ékesszóló iró könyve bizonyságot tesz az általános romlottságról, vagy inkább a régi társadalom erényeinek teljes hiányáról, s tanusitja, mennyire eltértek a keresztények is eredeti tisztaságuktól. Decuriók és senatorok örökösödés vagy bitorlás által temérdek, szolgaság vagy koldusbatra jutott családok javait magukhoz ragadván, egész tartományokat elfoglaltak, s ugy tekintvén magukat mint egy kis világ központját, minden másokat elhomályositottak: a mór Nabal fiai a Közép-tenger afrikai partjait harmincz foknyi kiterjedésben birták; hat polgár úrkodott az egész proconsuli Afrikában; Macrinus, midőn császárrá választatott, saját jövedelmeiből az egész állam kiadásait födözhette; s ha Olympiodorusnak hitelt adhatunk, sok, nem fő családok, 1500 font arany jövedelemmel rendelkeztek, melly összeg most mintegy öt milliót tenne. Ha illyennek birtokait elfoglalták a góthok Thraciában, még temérdek maradt neki Spanyolországban; ha a bagaudok elégették terményeit Galliában, jövedelmeztek neki az olajfa ültetmények Syriában. Innét magyarázható egy a sir fölött ujongó nép bámulatos gondatlansága; innét a nagyszerü viszszaélések, mert miféle bíróság szorithatta engedelmességre egész tartományok birtokosát.

A takarékosság és előregondoskodás a közép osztálynak tulajdonai, mellynél a vágy vagyoni állapotát megőrizni vagy javitani, szüli a folytonos haladást, mi az életet képezi s társadalmunk jobbitását hozza létre; továbbá táplálja a házi erényeket, a társulás szellemét, s az egyenlőség érzelmét, mi az igazságnak alapja. Ki öröm és szenvedésekben magához hasonlók közt növekedett, s azokkal közös érdekek és szenvedélyekkel bir, az nem szigeteli el magát mint a dus, sem kétségbe nem esik mint a koldus, hanem tulajdon jólétét a közjólétben keresi, szereti a hazát, mert ettől látja függni saját boldogságát vagy bukását; s igy megőrzi az emlékeket, melylyek a bátorságot megerősitik, s a reményt táplálják.

Egyéni állapot.

E hasznos osztály elveszett a birodalomban, melly csak gazdagok és koldusokból állott, s ezek között iszonyu mélység tátongott. A nagy városokban a mesteremberek és felszabaditottak egy keveréke fészkeli meg magát, kik azon csekély kereskedésből tengetik életöket, mit a császári egyedáruság hagy nekik, s mesterségökből, melly a nagy urak fényüzésének és kéjeinek tápanyagot szolgáltat;

egyébiránt szegény és megvetett, nyugtalan és lázongó, fenyeget és reszket. S nem is azért mozog, mint Coriolan idejében, hogy tulajdon jogait érvényesitse, vagy a haza érdekeit előmozditsa, hanem hogy kenyeret vagy játékokat kérjen, hogy a keresztények vadak elé vettessenek, s hogy bérért eszköze legyen a heréltek és kedvenczek cselszövényeinek, kik a fejedelem kegyének áruba bocsátása által kevés évek alatt meggazdagodnak.

A tartományokban a birodalmi nemesség, mellyet elpuhitottak a magas hivatalok, hasonlitott a rómaihoz, s messzire elterjesztette a főváros romlottságát; a vidéki nemesség pedig, melly a helyhatósági tisztségekkel volt felruházva, nem akart amattól elmaradni. A római polgárjog közönségessé tétele mindinkább kevesebb kezekre játszotta az olasz gazdagságokat, mert a földeket és városokat csakhamar üresen hagyták, hogy Rómába menjenek élvezni vagy hivatalt vadászni. — Itt kénytelenittettek henyélni, miért is most már mag helyett kenyeret, hust, lisztet, ruhákat és pénzt osztottak ki köztök, s mindezt a tartományok költségére. A kézmüvesek testületei annyira terhelve voltak, miszerint nem birnók felfogni, hogyan tarthatták fel magukat, ha nem tudnók, hogy a császárok erőszakhoz folyamodhattak, s a kit egyszer a testületbe beerőltettek, az többé ki nem léphetett, s ha eltávozott, mint szökevény vitetett vissza. A római polgárjognak ezen kiterjesztése Olaszországra nézve csak elnéptelenedést szült, mert az urakat és henyéket mind Rómába vonzotta; de nem használt a tartományoknak sem, mert semmit egyebet, hanem egy helyhatósági tanácsot hozott létre, melly bizonyos meghatározott jövedelemmel biró polgárokból állott, s mellynek fő működési hatalma az adók behajtásában nyilvánult. Miután mindenki római polgár lett, növekedett a henyék száma, kiket a kincstárnak kellett táplálni, mellynek szükségei akként növekedtek, a mint jövedelmei fogytak.

A földmüvesek, ezen nagy és éltető része a mai népességnek, szabad földészek (coloni liberi) és rabszolgákra osztattak fel, azonban inkább csak névleg mint tényleg különböztek egymástól, s alig becsültettek többre a barmoknál, mellyek megosztották fáradalmaikat. A távol lakó, nagybirtoku földesurak valamelly rabszolga vagy kedvencz felszabaditottban biztak meg, kik a földmüvesekkel egy parancsnokló szolga szokásos kegyetlen és kényuri büszkeségével bántak. A helyett, hogy ezen alattvalóikban uraik hazafiui érzelmeket ébresztettek, vagy bátorsághoz szoktatták volna, fegyvertelenül és tudatlanságban hagyták öket, nehogy valaha gondolatban vagy

karjaikkal zsarnokaik ellen fordulhassanak. A földész előtt semmi törvényes ut nem állt, mellyen panaszait ura előtt vagy az ellen kiönthesse; mindig növekedő földbér által terheltetve, adósságbá verte magát; ha az elnyomás elérte a netovábbot, elszökött, hátrahagyván házát, mezeit, családját, hogy egy más szolgálatába álljon s ezzel ujra kezdje a kikerülhetlen sorsot, ha mégis előbbi ura által a törvényekben meghatározott rövid pör utján vissza nem követeltetett.

Ha van valami, mi a szabadságot kárpótolhatja, úgy a rabszolgák jobb sorsban részesültek, mert legalább urok táplálta őket, kinek érdekében állt a lelkes gépeket fentartani. De a sok fáradság s a felügyelők durvasága elpusztitotta őket, s mivel megürült helyök nem pótoltatott többé győzelmek által, a győztes barbárok közől vagy pedig azok közől kellett őket szerezni, kik büntetésül szabadságuktól fosztattak meg. Meg nem szokhatván ezek az elnyomást, mellyben nem születtek, csak a korbács és lánczoktóli félelemből maradtak nyugodtan, de az első kedvező alkalommal elszöktek s kóbor életre adták magukat, vagy összebeszélvén megölték uraikat, s bagaudok, limigant-ok vagy más néven az erdőkbe vonultak, s fegyverrel keresték kenyeröket mint a Moronok az amerikai gyarmatokban. Salvianus hajlandó igazolni az ő fellázadásukat, „S hogyan merjük lázadóknak és bünösöknek nevezni azokat, kiket magunk kényszeritettünk a bünre.“

E szerencsétlenek, mitsem remélhetvén többé a rómaiaktól, a barbároknak hizelegtek, megtanulták nyelvöket, vezetőikké lettek, s bántalmazták nyomorában a népet, mellynek lánczait lerázták [1]), vagy pedig rejtekhelyeikből a földmüvesekre ütve ezek nyomorát sulyosbitották. A megtámadt vagy fenyegetett tulajdonos, ha valami gazdag senator volt, folyamodhatott az állam fegyveres erejéhez; a kisbirtokos pedig minden megtámadásnak védtelenül ki volt téve, meg lévén neki tiltva törvényileg a fegyverek használása [2]). Mit tehettek tehát egyebet, mint vagy eladták jószágocskájukat a gazdag szomszédnak, vagy parlagon hagyták, ha mégis a kincstár adóhátrálék fejében le nem foglalta azt; mert, miként már érintettük, ez adóügy egész seregével járt a császárok tulzott fösvénysége által kigondolt boszantások és közszolgálatoknak, mellyek személyt és javakat egy-

[1]) **Sidonius Apollinaris**, *Ep.* V. 5. Scronatusról ezt mondja: *Exultans Gothis, insultansque Romanis, leges theodosianas calcans, theodoricinasque proponens... Barbaris provincias propinans.* VII. 7.

[2]) *Nulli prorsus, nobis insciis atque inconsultis, quorumlibet armorum movendorum copia tribuatur.* Valentinian törvénye 364-ről *Cod. Theod.* XV. 15. l. 1.

aránt terheltek. A szolgák uraikhoz, a földészek a földhöz, a kézművesek iparágukhoz, a decuriók személyök, javaik, gyermekeik, örökségük és szerelmökkel együtt a helyhatósághoz voltak lekötve [1]). A kormány, melly képtelen volt kipótolni a kincseket, miket elpazarolt, mihelyt bedugult az egyetlen forrás, a hóditások, kénytelen lett alattvalóit fejni a legkisebb részletekre kiterjedő zsarnoksággal. A mint a birodalom lassanként hanyatlásnak indult, ugy szünnek meg az esetleges hasznok, mellyek hatalma által a tartományokra háromlottak, s mindinkább szűkét érezvén az embereknek és pénznek, annál többet követel tőlök, minél kevésbbé mozditja elő jólétöket.

De az alattvalók, tulságosoknak találván az adókat, nem fizetnek; nem tesz semmit, fizessenek helyettök a decuriók. Elhagyják telkeiket; jól van, más birtokosok kényszerittessenek azokat megvenni. A decuriók, gyülöltek mert elnyomók, és gyülölök mert szinte zsarnoki iga alatt nyögnek, elhagyják hivatalukat; mitsem használ, kényszerittetnek erővel; felvállalják azt a korcsok, zsidók, méltatlan papok és szökevény katonák.

Annyira ment a dolog, hogy „az előbb becsült és nagy áron megvett római polgár czimet most futották és megbélyegzőnek tartották.“ A helyhatósági rendszer, melly Olaszországnak pár pillanatnyi nagyságot kölcsönzött, a kincstár kapzsisága s az adószedők tulsulyu hatalma által a legnagyobb és legközvetlenebb elnyomás rendszerévé fajult. A Rómába tódult sokaság, midőn a császári szék Konstantinápolyba tétetett át, oda ment a kenyér és gyönyörök után, üresen hagyván Olaszországot, pusztán birtokait, vagyon és fők nélkül a városokat, mellyek nem voltak többé elégségesek saját védelmökre.

Saját védelmökre, mondom, nem az államéra, mert hogyan is gondolhattak volna ezzel, miután semmi mással mint csak az adó véres kötelékével voltak ahhoz füzve? A barbárok ép olly egyszerü mint önkényes adóztatási módja kevésbbé volt boszantó, mint egy romlott kormány lassu vérszopása, melly alatt az elveszett szabadság maradványai karöltve jártak a valódi szolgaság iszonyaival; a rabszolgák ezrei ohajtva várták az órát, mellyben fennhéjázó uraikat megalázva lássák, s arczukba vághassák a bilincseket, miket idáig hordoztak; a földészek iszonyu fejadó és testi szolgálatokkal lévén

---

[1]) *Filia curialis, si genitalis soli amore neglecto, in alia voluerit nubere civitate, quartam mox omnium facultatum suarum ordini conferat, a quo se alienari desiderat.* Nov. Major. t. IV.

terhelve, készek voltak azt ismerni el urokul, ki bajaik könnyebbitését, vagy legalább változtatását igérte; a polgárság szabadulni igyekezett a zsarnokság kibonyolithatlan hálójából, melly a császártól kezdve le az utolsó rabszolgáig mindenkit beszött.

Az illyenekben hogyan lehetett volna felélesztení a hazaszeretetet? s hiányozván ez, mi más rúgó maradt még, melly a régi társadalmat mozgásba hozhatta volna?

Vallás.

A nemzeti vallás a köztársaság végén megszünt, s Augustus erőlködése, azt, mint a rend lelkét, feleleveníteni, eredménytelen maradt. Olly vallás, melly az egy Istenbeni hitre van alapitva, habár elfajul is, visszavezethető elveire, mert van egy szilárd álláspontja, honnét a kiindulás történhetik. A latin vallás, hiányozván benne az egy és szilárd alap, nélkülözvén a belső erkölcsiséget, s ellenmondásban lévén az észszel, és ez idők szellemi szükségeivel, nem javittathatott többé ki, mihelyt az épület bomlásnak indult. Az Antoninok megkisérlették uj erőt önteni beléje, bevezetvén abba a Stoa bölcsészetet, s valóban kerültek is ki belőle jeles uralkodók és erőteljes hivatalnokok: de ezen iskola, eltekintve belső hiányaitól, soha sem leendett népszerüvé, mi a vallásnál szükséges.

Éltető orvosszereket nyujtott a kereszténység; a polgári és magán erények a szentélybe menekültek; a papság felmentetett a római törvények által az adó és az annyira utálatos curialis tisztviselőségtől, a keresztény törvény pedig megőrizte őket a henyeség és küzdelmek általi eldurvulástól; és a szigoru szerzetesek a pusztában, s a papok a városokban, a helyett hogy a régit pártolták volna, uj világot ohajtottak. Mert midőn egy társadalomról az mondatik, hogy feloszlik, ez azt jelenti, hogy egy másik küzd annak méhében lételért, melly forrongás felbontja az előbbi elemeit, hogy ezek uj képződéseken menjenek keresztül. Ekként lódul meg és esik ki a kisded foga, midőn egy másik erősebb akar magának utat törni, melly müködés soha sem eshetik meg az egész test fájdalma nélkül. Ezt lehetett látni a birodalomban is, hol az uj tannak, bármilly éltető és szent volt is az, hogy utat nyisson magának, meg kellett zavarni a rendet, melly látszólag uralgott, bár alapjában meg volt már ingatva. Az egység, ezen jellege vagy ohaja a római politikának, elveszett, midőn ennek érdeke kettős lett, t. i. a haza és kereszténység; a miért is nem állhatván ellent az uj fejlődésnek, összeomlott.

Eleintén a császárok hadat üzentek alattvalóik egy mindig növekedő részének, ugy hogy ez kénytelen volt ellenségnek tekinteni

a kormányt, melly a legkegyetlenebb módokon igyekezett bilicsekbe verni a legnagyobb szabadságot igénylő dolgot, a vallást. Minél inkább dühöngtek ellenök, annál inkább elszigetelték magukat a kormánytól, s szorosan egyesültek egymás között. „Ha, kik egy igazságtalan kormány alatt élnek (mondja Origenes Celsus ellen) s nem menekülhetnek attól tova költözés által, önként következik, hogy a közös szellemi érdek által egymáshoz füzöttek maguk közt csoportosulnak, hogy védjék magukat a fennlévő törvények ellen. Igy társultak a keresztények egy pogány kormány alatt, mellynek szerkezete esztelenebb a scythákénál, de föltéve hogy egyesülésök czélja az igazság, habár ellenkezik is a törvényekkel, nem ellenkezik az erkölcsi joggal és az észszel.“ Nem engedelmeskedtek tehát, s a fegyelem tágult; becsületes hivatalnokok kemény tusát vivtak a fölött: lelkiismeretöknek vagy a törvényeknek engedelmeskedjenek-e; ugyanazon házban egyik ellensége volt a másiknak, s minden családi és társadalmi kötelék meglazult. Végre győzött az igazság, de még sokan makacsul megmaradtak ősi hitöknél, s minden uj vallási forradalom bizonyos kárt okozott az államnak. Mert akár Constantin tüzte ki a labarumot, akár Julián nyitotta meg ismét a pogány templomokat, akár Jovián tért vissza a kereszthez, a birodalomnak mindig nélkülöznie kellett némellyek karját és eszét, kiknek vagy lelkiismeretök nem engedte meg, hogy azokkal sorakozzanak, kik másként hittek és imádták az Istent, vagy nem szenvedte meg őket a türelmetlenség.

Illy korán üldöztetve az eretnekségek által, az egyház nem fordithatta minden gondját arra, hogy az erkölcsöket a polgári törvények segélyével átalakitsa. A jeles irók főleg a theologia győzelemre juttatásába fáradoztak; mit nem kell bünül felróni az egyház politikájának, tekintetbe vévén, miszerint ha az erkölcstan volt a következmény, a hitágazat volt az előtétel, s e nélkül az erkölcstan elbukott volna a barbársággali küzdelemben, mert puszta bölcsészetből nem származhatandott tartós polgárosultság. Hogy azonban az erkölcstanról s annak érvényesitéséről a polgári törvényekben meg nem feledkeztek, kitünik a Szentatyák beszédeiből; s mig ez iróhősök szilárd alapra fektették az igazságot, addig a papok és szerzetesek egész serege terjesztette az erkölcsiséget. De panaszaik bizonyitják, mennyire el volt még ez nyomatva a régi szokások által.

A ki csodálkoznék azon, hogy a keresztény hit, melly olly nemes erőkifejtést volt képes eszközölni, épen semmi vagy csak csekély befolyást gyakorolt a közügyekre, az gondolja meg, hogy a ke-

resztény császárok alatt is megtartotta a kormány pogány jellegét, s kivéve némelly, a magán jog körében forgó törvényeket, a religiónak semmi, irányt adó beszólása nem volt a közérdekek vezetésébe, s hogy egy császár sem birt annyi erély vagy beható szellemmel, hogy az Isten és ember igaz ismeretéhez mért kormányt alkothatott volna.

Habár tehát külszinre kiengesztelődötteknek látszottak is a polgári és vallási társadalmak, alapjában mindazáltal ellentmondásban és harczban álltak, különbözve egymástól eredet és lényegre nézve. Az uj hit nem pusztán a rómaiakért szállott le az égből mint a Palladium és Ancilok, hanem kiterjesztvén igazságát és szeretetét az egész emberi nemre, felebaráti szeretettel helyettesitette a régi szükkeblü hazaszeretetet. Átlátták a keresztények, s nem csak egyedül ők, miszerint az állam ujjászületésére nem elég a szokásokat és római nyelvet megváltoztatni, hanem szükségesnek hitték, hogy a kormány egész más irányt vegyen jövőre, s ezt tartották az egyetlen mentő deszkának nem csak a birodalom hanem az egész társadalomra nézve is akkor, midőn a barbárok már soraikban harczoltak, kormányoztak, s ollykor a trónon is ültek. Távol tehát attól, hogy megsiratták volna bukását egy olly társadalomnak, melly minden mást kizárt, inkább örültek a góthok betörésének, mert abban a közjogok kiterjedését és szükséges ujjászületést, Róma sanyargattatásaiban pedig az ő vérengző igazságtalanságának méltó büntetését látták [1]).

Nem kapott tehát köztök lábra a hazafiui önzés és a nemzetek elleni gyülölet, sőt inkább az uj Bábel fölött hangoztatták azon fenyegetéseket, mellyeket a próféták a régi ellen szórtak; s azon meggyőződésben lévén, hogy ennek bukásában jelentkezik az igazság és az isteni gondviselés törvényének győzelme, örülni látszottak a földi város bajainak, mellyek az égi város megdicsőitésére szolgáltak. Innét vették a pogányok keserü vádjukat ellenök, e miatt mindinkább tágultak a társadalmi kölelékek, s ebből kelt ki a bizalmatlanság és üldözés szélleme.

Az egyház által behozott és eltörölt intézmények ismét több mások bukását vonták maguk után: a helyhatóságok nyomorba süllyedtek, midőn Constantin javaikat az egyháznak adta; a katonáskodás és hivatalok nem voltak többé kizárólagos pálya az erősek és

[1]) Figyelemre méltó, milly különböző érzelmekkel vannak az egyházi irók Attila hunnjai és Genserik vandaljai iránt.

gondolkodókra nézve, miután a kolostorok és iskolák nyitva állottak előttök ; a papságnak engedett kiváltságok sérelmül szolgáltak a világiaknak. Mikor aztán a veszély küszöbön volt, mindkét fél tulságba esve, egyik minden bizalmát a vértanuk és csodákban, a másik ősi szertartásaiba helyezte ; a helyett hogy a bajok jelenlegi okait és gyógyszereit fürkészték volna, a keresztények mindenben csak az Isten intelmét vagy büntetését látták, a pogányok pedig az elhagyott istenek boszuját. Radagaisus pusztitja Olaszországot, s a pogányok örülnek, mert reménylik, hogy a romok eltemetik ellenfeleik isteni tiszteletét ; midőn Libanius segélyt kér Icariustól az Antiochiában dühöngő dögvész és éhség idejében, azt kapja válaszul, hogy az Isten által meggyülölt nép nem érdemelt mást [1]).

Mit látunk Rómában az utolsó időkben? A trónon férfiatlan elpuhitó fényt; bitorlókat, kik egymással küzdenek a tartományokért, mellyeket nem birnak megvédeni ; a közügyeket rabszolgák, idegenek, heréltek kezeiben ; udvaronczokat, kik cselszövényekkel foglal-

---

[1]) A birodalom személyes sülyedését semmi sem tükrözheti hivebben mint Salvianus leirása, **De Gub. Dei** V. 5. 8. *Inter haec vastantur pauperes, viduae gemunt, orphani proculcantur, in tantum, ut multi eorum, et non obscuris natalibus editi, et liberaliter instituti, ad hostes fugiant, ne persecutionis publicae afflictione moriantur, quaerentes scilicet apud Barbaros romanam humanitatem, quia apud Romanos barbaram inhumanitatem ferre non possunt. Et quamvis ab his, ad quos confugiunt, discrepent ritu, discrepent lingva, ipso etiam, ut ita dicam, corporum atque induviarum barbaricarum foetore dissentiant, malunt tamen in Barbaris pati cultum dissimilem, quam in Romanis iniustitiam saevientem. Itaque passim vel ad Gothos, vel ad Bagaudos, vel ad alios ubique dominantes Barbaros migrant, et commigrasse non poenitet : malunt enim sub specie captivitatis vivere liberi, quam sub specie libertatis esse captivi. Itaque nomen civium romanorum, aliquando non solum magno aestimatum, sed magno emptum, nunc ultro repudiatur et fugitur, nec vile tantum, sed etiam abominabile pene habetur. Ecquod esse maius testimonium romanae iniquitatis esse potest, quam quod plerique et honesti, et nobiles, et quibus romanus status summo et splendori esse debuit et honori, ad hoc tamen romanae iniquitatis crudelitate compulsi sint, ut nolint esse romani?*

És kevéssel alább : *Ubi aut in quibus sunt, nisi in Romanis tantum, haec mala? Quorum iniustitia tanta, nisi nostra? Franci enim hoc scelus nesciunt ; Hunni ab his sceleribus immunes sunt ; nihil horum est apud Vandalos, nihil horum apud Gothos. Tam longe enim est, ut haec inter Gothos Barbari tolerent, ut ne Romani quidem, qui inter eos vivunt, ista patiantur. Itaque unum illic Romanorum omnium votum est, ne unquam eos necesse sit in ius transire Romanorum : una et consentiens illic romanae plebis oratio, ut liceat eis vitam, quam agunt, agere cum Barbaris. Et miramur, si non vincantur a nostris partibus Gothi, cum malint apud eos esse, quam apud nos Romani. Itaque non solum transfugere ab eis ad nos fratres nostri omnino nolunt, sed ut ad eos confugiant, nos relinquunt.*

koznak; egymás közt veszekedő és szakadár püspököket; barbár vezéreket és katonákat a hadseregben; decuriókat, kik a legterhesebb helyhatósági hivatalok viselésére kényszerittetnek; hivatalnokokat, kik mintegy hajótörésben, valamelly hatalom vagy kincsmaradványhoz igyekeznek jutni; tudatlan, neveletlen, erőtlen népet, melly elnyomatva a szerencsétlenség által, a jövőtől várja azt, mit a jelen nem adhat, s gyakran igazolatlan gyülölettel buktatja meg azt, kit meggondolatlan lelkesültségében fölemelt: mig végre lelkében elcsüggedvén, mi a szolgaság és hosszantartó szerencsétlenségekre szokott következni, szenvtelenül nézi felbomlását a dolgok rendének, mellyet sem nem fél, sem nem szeret, s hogy menekülhessen a sarkaló bajok elől, még a háborunak sulyos ugyan de mulékony baleseteit is ohajtja.

A barbárok.

Ime illy néppel álltak szemben a számos, harczias szellemű, családi erényekben s a nyers erő vétkeiben gazdag barbárok. Érdem szerint választott, koruk virágában lévő főnökjeik ellentétet képeztek a tunya császárokkal, szabad ég alatt tartott közgyüléseik a római kabineti cselszövényekkel, bátor, félig meddig ruházott seregeik a római, pénzen vett s fegyelmet nem türő csapatokkal. A germánok hazát ohajtottak szerezni: a rómaiak nem igyekeztek sajátjokat védelmezni; azokat egy vérengző vallás lelkesitette, melly a paradicsomot jelölte ki a csapások jutalmául; ezeket egy megromlott és kéjencz, melly vesztének indult, vagy pedig egy uj, mellynek országa nem e világból lévén, azt tanitotta, hogy a ki arczunk egyik felét megüti, nyujtsuk oda annak a másikat is. A germánok erősek törzsek szerinti szervezetökben: a rómaiak, kihalván a hazaszeretet, elgyengültek; amazok kormánya egyszerű, gyors; czeké tekervényes, államügyészek és ügyvédekkel bővelkedő, melly, szünteleni elfoglaltságában, mint a vampir, csak ezért vett lélegzetet, hogy vért szopjék. Ott a nők bátorságra és vállalatokra ösztönözték a férfiakat; itt elvonták a közügyektől, ollykor árulást is követtek el, mint tett Stilico nője, ki Alarikot, Honoria, ki Attilát, Eudoxia, ki Genseriket hivta be.

Hadügy.

Róma nem bánhatott ugy el a germánokkal mint a többi europai nemzetekkel, mert midőn velök birokra ment, már akkor nem az összes patriciusi rend állt a sereg élén, melly az egész népet magával ragadta, hanem csak néhány nagyravágyó vagy hirvadász, és nem a hazáért hanem egy általános egyeduralom eszméjeért küzdöt-

tek. Győzni kellett tehát a germánoknak. Ha Mars népe késleltetni akarta bukását, ezt csak az ő első elemének, tudnillik erejének felfrisitésével tehette. Ezt láttuk akkor, midőn a birodalom élén egész sora állt a fegyverek közt növekedett császároknak: de a legtöbben a mint felvették a bibort, letették a pánczélt, vagy pedig a hadtudományon kivül minden másban járatlanok lévén, a leggonoszabb kezekre bizták a kormány-gyeplőt.

A mi a polgárokat illeti, kihalván belőlök a hazaszeretet és dicsvágy, mi sem ösztönözte őket többé a fegyverforgatásra. Az alsó néposztály futott az elől, s megszaporodott azok száma, kik, hogy a katonaságtól megmeneküljenek, elvágták hüvelyk-ujjokat [1]). Kezdetben a ki érdemei által megnyerte a sereg parancsnokságát, maga választotta tisztjeit, s egészen a katonáké lévén, részt vett azok fáradalma, jutalma és dicsőségében; azoknak köszönte, ha illy uton consulságra emelkedett, melly hivatalból ha kilépett, ismét visszatért s mint alattvaló szolgált a seregben, mellyet előbb vezényelt. Megszünvén a köztársaság, a császár volt a fővezér, s igy a parancsnokok magukat csak az ő parancsai végrehajtóinak tekintették; a császár győzött az ő karjok és eszökkel, ő tartott győzelmi meneteket, ő diszittetett fel a legyőzött népek neveivel.

Mi sem volt tehát, mi a veszélyes és nem szükséges katonai pályát kapóssá tette volna; még kevésbbé lett az keresett, miután Gallienus, hihetőleg hogy a gyakori lázadásokat megakadályozza, megtiltotta a senatoroknak a hadsereg vezérletét. Ekkor a patriciusok egészen a tétlenségnek adták át magukat, s menekülvén Olaszországból, Macedonia, Dalmatia és Thraciában rejtezkedtek el, hogy kikerüljék a méltóságokat és katonaságot, mellyek sok teherrel és kevés tisztelettel jártak.

Az erőszakkal gyüjtött hadseregben a fegyelem, Róma ezen idege, meglazult a gyakori lázadások következtében, miket hogy megjutalmazza vagy megakadályozza, a császár kénytelen volt a katonák minden szeszélyes kérelmét teljesiteni. Ha távoli határokra akarta őket áttenni, hol szükség volt rájok, nem engedelmeskedtek, s készek voltak császárnak kiáltani ki a legelsőt, ki ajándékokat és nyugalmat igért nekik. Panaszkodtak a fegyverek nehézsége miatt, s először a pánczélt, azután meg a sisakot akarták elhagyni; a lovasság kényelmét eléje tették a gyalogság szilárdságának, elhanya-

[1]) **Ammianus Marcell.** lib. XV.

golták minden alkalommal megerősiteni táborukat, s igy védtelenül kitéve, csak a gyalázatos futásba helyezhették reményöket.

Ha még eddig találkoztak, kik előtt a vágy, az elnyomottak osztályából az elnyomókéba menni át, kivánatossá tette a katonai pályát, mellyben a tartományokat pusztithatták, a császároktól bő ajándékokat követelhettek, s azokat kényök kedvök szerint letehették vagy megválaszthatták, ez is megváltozott Diocletián után. Az ekkor behozott szigoru fegyelem azzá tette a hadsereget, a minek természeténél fogva kell lennie, engedelmes géppé, mi közben a fényes udvar ollyanoknak osztogatta a katonai czimeket, kik nem fegyverek közt érdemelték ki azokat, hanem a császárnak tettek valami szolgálatot. Kényelmesebbnek találták tehát a palotában ármánykodni, mint a harczmezőn küzdeni, s igy szükség volt idegen karokhoz folyamodni.

Frigytársak.

Róma első háboruit saját és a legyőzött népek fegyvereivel vivta, mellyek köteleztettek, adó fejében, bizonyos számu lovasságot és gyalogságot, hajókat és matrózokat kiállitani. Az illy csapatok saját nemzetbeli főnököknek engedelmeskedtek; s habár néha megütötték a római hadsereg számát, ollykor még felül is multák, erőre nem mérkőzhettek vele, mert különféle nemzetekből voltak összeszedve, a legiók által egymástól elválasztattak, s a fővezértől függöttek.

Caesar fogadott először zsoldba barbárokat; Augustus utánozta példáját, sőt tovább ment, s tulajdon biztonsága tekintetéből a testőrök közé is felvette öket. Idők multával Olaszország kimerült erejéből, a társnépek a tartományiakkal egy rangba szállittattak alá, s megfosztattak a fegyver- használati jogtól; szükséges volt tehát a barbárokhoz fordulni. A germánok, erős és harczedzett nép, harczi szervezetüknél fogva szivesen léptek idegen szolgálatba, s csekély zsold és sovány táplálékkal megelégedtek. Ugyanazért minden másoknak eléje tétettek a császárok által, kik különben is előnyösnek találták e rettenetes embereket megtizedelni.

Azonban a zsarnokság önmagát ölte meg. Mert az által hogy a tartományiak és polgárok kizárattak a hadseregből, az erő elválasztatott az érdektől, melly azt kifejtse; élveztek ugyan esetleges nyugalmat, de a harczi bátorság kialudt; e közben még félelmesebbeké tették magukat az ellenségek, mert természetes vitézségökkel egyesitették a fegyelmet. Caracalla a polgárjogot egész birodalomra kiterjesztvén, ugy látszik, a tartományiak közt felélesztette a harczi

szellemet, mit a hóditás elfojtott köztök; de a folytonos lázadások miatt nem volt tanácsos harczosokká tenni a polgárokat, s valóban némelly császárok örömmel felmentették a tartományokat a katonáskodástól, s az igy kapott váltságdijjal a germánokat zsoldozták.

Ezek eleintén kisebb számmal lévén mint a legiók, könnyen engedelmességben tartathattak, de csakhamar az előjogos legiói sorkatonaságba is beosztattak; később nem csupán egyes csapatok, hanem egész népességek fogadtattak zsoldba, s ezek aztán lettek: hütelen segélyzők, kik midőn kenyértörésre került a dolog, nem akartak saját véreik ellen küzdeni; kapzsiak, kik inkább szerették a rablást, mint a csatát; szeszélyesek, kik csatára kényszeritették a vezért akkor és ott, mikor és hol legkevésbbé volt előnyös; végre fegyvereiket saját uraik ellen forditották.

Minthogy a hadsorok illyenekkel töltettek be, a parancsnokság is barbárokra bizatott, kik ezen az uton a legmagasabb hivatalokra, sőt consulságra is eljutottak. Róma nagy hadvezéreket nyert a barbárok közől, de mivel ezek nem a hazaszeretet vagy azon buzgalom által lelkesittettek, melly szülője a valódi vitézségnek, hanem kincs, hivatal, vagy nagyravágyó féltékenység által, csak romlására szolgáltak: Rufinus felizgatta a vandalokat és góthokat hogy Stilicót kijátszhassa; ez menekülni engedte a góthokat, nehogy ő megszünjék nélkülözhetlen lenni; Aetius nem semmisitette meg Attilát, hogy Torrismund hatalmának növekedését megakadályozza. A császárok szintén nem biztak teljesen e vásárolt hősökben; az udvaronczok irigyelték és gyülölték ez embereket, kiket csak a kard tett hatalmassá; a latin hiuság meggyaláztatva érezte magát azok felsőbbsége által, kiket még mindig barbároknak nevezett; és Stilico, Aetius, Romanus, Nigidius gonosz heréltek, vagy gyáva velélytársak orgyilkos tőre alatt estek el.

Pedig elvégre is a birodalom végbukásának elháritására az egyedüli eszköz lett volna a rómaiak és góthok összeolvasztása, mit néhány előbbi császárok meg is kisérlettek. E nép, melly még nem puhult el a polgárosultság vétkei által, s képes volt annak előnyeit méltányolni, miként ezt azon országok bizonyitják, mellyekben letelepedtek, talán megerősithette volna a birodalmat, ha egyébként nem, megvédvén azt ujabb betörésektől. De egyrészről ellenzette ezt a vallási villongások által elkeseritett nemzeti ellenszenv, másrészről a nemtelen politika, melly dicsőséget látott abban, ha a támadó népek közt ravaszul konkolyt hintett, s a szerződések megszegése, s aljas

árulások által felbőszitette azokat, s bevágta utját minden tisztességes egyességnek.

Ezek elkedvetlenedvén fellázadtak azok ellen, kiket előbb védtek; s miután előbb a legiókban szolgáltak volna, visszatérvén övéikhez, megismertették velök a római tartományok gazdagságát és gyönyöreit, s egyszersmind a könnyü módot, mellyen azokat meghódithatják. Sokan Niger katonái közől, kik Severus által számüzettek, a parthusokhoz menekültek, s megtanitották azokat a rómaiakéhoz hasonló fegyvereket késziteni és használni.

Rómának továbbá nem is olly ellenségekkel volt többé dolga, minőkkel eddigi, Olaszországon kivüli hadjárataiban, mellyek tudnillik egy fejedelem alatt, vagy szövetségben éltek, s igy egyetértettek a vállalatban, a miért is, megtörvén fejöket, megverte mindnyájokat, s a bekövetkező békét uj erőmeritésre használta fel. Germania százféle nép közt volt felosztva, mellyek semmi kötelék vagy érdek által nem egyesittettek harczi vállalatokra; s alig csaptak le a római sasok egyikre, a másik már uj erővel s különböző harczmodorral folytatta a háborut: s igy elmondhatjuk, hogy négy századon át Baseltől a Duna és Rajna torkolatáig folytonos nyilt ellenségeskedés vagy fegyveres béke létezett, a nélkül hogy e háboruskodásoknak egyéb haszna lett volna, mint a támadás visszanyomása.

Mit használtak akkor a természet vagy emberi kéz által alkotott korlátok, midőn a barbárok, ösztönöztetve a kalandok és veszélyeknek velök született ohaja, a zsákmány vagy boszuvágytól, vagy más barbároktól nyomatva, vagy valamelly nagyravágyó által behivatva, mindenfelől betörtek?

Képtelenek lévén fegyverrel ellenállani azon Camillus utódai, ki hazáját vassal nem aranynyal akarta megmenteni, pénzen vásárolták meg ellenségeiktől a nyugalmat, melly váltságot zsoldnak neveztek ugyan először, de melly azután mint adó követeltetett tőlök. Szerencsétlen módja a békeszerzésnek; mert a birodalom ez által kimerült és kénytelenittetett az alattvalókat terhelni, miközben az ellenség ismét lábra állt, hogy megerősödve ujabb követelésekkel lépjen fel, levetközvén azon tiszteletet, mit egy, csak hosszu ellentállás után meghajtható nemzet szokott maga iránt gerjeszteni.

Ha a zsold késleltetett vagy megtagadtatott, a barbárok fegyverrel követelték azt, annál vakmerőbbekké lévén, minél inkább elszoktak a tartományok a fegyverektől. Midőn Olaszország megtámadtatott, nem találkozott, ki ellentállott volna; Stilico fejenként két aranyat igért minden rabszolgának, ki beáll katonának, mig más idő-

ben ezek csak sürgető szükség esetében vétettek föl; népes és erősitett városok alig birtak néhány perczig ellentállani e fegyelmetlen csordáknak, mellyek az ostromhoz mitsem értettek, s mellyeknél hiányzott az illy vállalatokhoz szükséges kitartás.

Midőn a dolog már ennyire ment, két esemény késleltette a római társadalom felbomlását: a hunnok betörése, s a birodalom felosztása. Amaz megfékezte a germánok rohamát, kik kénytelenittettek visszafordulni, hogy saját védelmökről gondoskodjanak; de a hunnok maguk is Olaszországra törtek, és segitettek megadni annak az utolsó döfést.

A Diocletián által tett felosztás gyors védelmet eszközlött a fenyegető szomszédok ellen, s megszüntette a seregek lázadásait, mert a négy praetorii praefectus és négy hadsereg kölcsönösen fékezték egymást. De ezzel egyszersmind növekedett az udvar kiadása, melly nem volt többé egyszerü mint Augustus idejében, hanem versenyzett a perzsa hiusággal; a seregeknél hiányzott az egyetértés, s mind e miatt Olaszország szenvedett legtöbbet, megszünvén feje és szive lenni ez óriás testnek.

Mig nagyobb kárt vallott Olaszország, midőn Constantin a Bosporusra tette át székét, mert ekkor elvesztette mindazon előjogokat, mellyeket előbb mint uralkodó föld élvezett; közadókkal terheltetett meg épen akkor, midőn megszüntek az egész világ kincsei oda folyni; a gazdagok elköltözése, s a barbárok rabló csatározásai megfosztották a városokat lakóiktól, a mezőket gyümölcseiktől, mellyek nagyuri kertekből, minők előbb voltak, szabályozatlan vizmedrekké lettek, s vadak és rablók buvhelyeiül szolgáltak.

Hogy a szék-áttétel hasznára volt a birodalom fenállásának, bizonyitja a tiz század, mit Konstantinápoly tulélt; de a kétfőváros közt irigység támadt; boszankodva nézte Róma, mint oszlik meg koronája, s miként ékesitik gazdagságai és ékszerei az uj fővárost; Konstantinápoly viszont rosz néven vette, hogy Róma még mindig magának tulajdonitja az elsőséget. A Tiberisnél a pogányság maradékai menhelyet találtak a főrendüek közt; a Bosporus mellett vér ömlött a keresztények közötti egyenetlenségek miatt: kölcsönösen örülni látszottak egymás veszedelmének, sőt ollykor egyik a másikra uszitotta az ellenséget boszuból, vagy saját biztonsága tekintetéből.

S ekként a veszély növekedtével fogynak a védelmi eszközök; mindazon tartományok, mellyeket a barbárok megrohantak, megszüntek Rómának katonák és élelmi szerekben adózni. Miként a vér az élet fogytával a sziv felé vonul vissza, ugy vonja vissza Róma a

határokról őrségeit és hivatalnokait, magukra hagyván ekként a tartományokat, s kitéve a betöréseknek. Most megszakad az egyetlen kötelék, melly a különféle helyhatóságokat Rómához füzi, s mitsem gondolva a test jólétével, mellyhez csak ragasztva voltak, széthullnak.

Némelly császárok e feloszlás közepett czélba vették felélesztni a hazaszeretetet az által, hogy némi szabadságot engedtek: a fegyvertartási jog, mit a gyanakodó Augustus elvett, visszaadatott az alattvalóknak [1]); Gratián buzditotta a tartományokat, hogy gyüléseket tartsanak, hol a közérdekü tárgyakat megvitassák, s meghagyta, hogy az illy gyülések semmiféle hivatalnok által ne akadályoztassanak vagy késleltessenek [2]); sőt Honorius egy német a szövetségi kormánynak ajánlotta, melly egyesitené a szétágazókat [3]), de egy tartomány vagy város sem használta azt fel, annyira ellenkezett minden egyesülés e társadalmak egészen helyi érzelmével. Ugyanannyira, hogy egyének és testületek önmagukba vonulván vissza, senki sem volt, ki védte volna a birodalmat; a barbárok mint játékszerrel kényök szerint bántak vele, mignem kedvök jött azt összetörni. Romjaiból az uj Európa emelkedett ki; s nagysága fölött elmélkedvén, az ember gondolata akaratlanul is a végtelenségbe téved el, mi a nagy és tanulságos mélaságnak titka.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Az Egyház.

Sylvester, ki szerencsés volt megérni az egyháznak engedett békét, huszonegy évig buzgólkodott a pápai széken Isten dicsősége-

---

[1]) *De iure armorum reddito*, Valentinian rendelete. 440-ből. — *Singulos universosque nostro monemus edicto, ut romani roboris confidentia ex animo quo debent propria defensare cum suis adversus hostes, si vis exegerit, salva disciplina publica, servataque ingenuitatis modestia, quibus potuerint armis, nostrasque provinctas ac fortunas proprias fideli conspiratione et iuncto umbone tueantur.*

[2]) *Sive integra dioecesis in commune consuluerit, sive singulae inter se voluerint provinciae convenire, nullius iudicis potestate tractatus utilitati eorum congruus differatur; neve provinciae rector, ac praesidens vicariae potestati, aut ipsa etiam praefectura decretum aestimet requirendum. Cod. Theod.* 382-ből. XII. 42. l. 9.

[3]) 418-iki törvény.

ért (314—336). Követte őt a római Márk, azután a római Gyula, ki tiszteletteljes előzékenységgel fogadta sz. Athanázt, és ártatlannak nyilatkoztatta őt (352). A szintén római Liberius, ki gyengeség és bátorság közt ingadozott, ellentállt Constantiusnak, s kész volt inkább számkivetésben szenvedni, mint aláirni Athanáz kárhoztatását, később mégis elfogadott egy arianusi hitvallást. Azok, kik ezen bal lépése miatt keményen itélik őt meg, emlékezzenek nagylelkü és önkényes visszatérésére az igazsághoz (lásd 120. lap.). Mialatt ő számkivetésben volt (355), a római papság II. Felix archidiákont választotta meg, ki azonban Liberius visszatértével lelépett.

Damasus. 366.

Damasus, ki Vimaranóban Portugaliában született, megválasztatásánál Ursicinusban ellenjelöltre talált; mindkét fél hatalmas párt által támogattatván, vérengzésre került a dolog, mi a hivőknek botrányul, a pogányoknak gunytárgyul szolgált, kik látták, miként tolakodott be a nagyravágyás a szentélybe. Ursicinus ismételve kiüzetvén Rómából Galliába számüzetett. Damasusnak barátja és titkára volt sz. Jeromos; irt kötött és kötetlen beszédben, leginkább vértanui siriratokat, mikben több az érzelem, mint a mesterkéltség; ő volt első, ki a távol eső tartományokban szentszéki helyetteseket rendelt, ezek a püspökök közt első helyen álltak; az ő kezeiken mentek keresztül a Rómába terjesztendő ügyek, mikben véleményt adtak, és szükség esetében helyettesi területök püspökeit összegyüjthették.

Megüresedvén a szék, Ursicinus ismét kisérletet tett, de a római Siricius által elüttetett (384). Ettől van az első hiteles, 385. febr. 11-ről szóló rendelet, melly meghatározza a szent rendekhez megkivántató kort, s az azok felvétele közti időközt: a subdiaconatusra harmincz éves egyén vétessék fel; miután alkalmasnak ismertetett és kötelezi magát a szüzeségre, diaconná léptessék elő; e rend; ben öt évet kell töltenie, hogy áldozár (presbyter), s azután még kettőt, hogy püspök lehessen.

Római Anastasius (398) „ezen kitünő, szentéletü, a szegénységben gazdag, és apostoli buzgalmu férfiu,“ miként sz. Jeromos jellemzi, csak igen kevés ideig ült a pápai széken, s utóda az albaniai Innocentius lett (401), ki aranyszáju sz. Jánost védte a keleti udvar ellen, s hü őre volt a hitágazatok és fegyelem tisztaságának. A góth Alarik betörése alkalmat szolgáltatott neki, hogy felebaráti szeretetét gyakorolja, s mint békéltető közbenjáró lépjen fel a vadság és a gyávaság összeütközése alatt.

Követte őt Zozimus (417), ki Mesuracában Nagy Görögország-

ban született; s igy a világ minden részéből kerültek a római székre, kik mások fölött erény és tudományban kitüntek. Eleintén rászedetvén a pelagianusok tévelyei által, később ünnepélyesen kárhoztatta azokat, s egy császári rendeletet eszközölt ki, melly által Rómából kiüzettek.

Midőn a római Bonifacius lett pápa (418), Eulalius archidiaconus, ki szintén vágyott e méltóságra, pártoltatva Symmachus praefectus által, elfoglalta a laterani sz. János templomot, s ott néhány püspök és áldozár jelenlétében felkenette magát; de a császár az előbbit erősitette meg, ki meg is maradt a széken, s védte annak jogait a követelő ellen.

A campaniai Coelestin tiz évig kormányzott (422—432) s utóda a római III. Sixtus lett, ki nem kevesebb erélyt fejtett ki elődénél a pelagianusok és nestorianusok elleni küzdelemben, s a Keleten támadt szakadás kiegyenlitésében.

Nagy-Leo. 440.

A toscanai Leo mind esze, mind tényei által kiérdemelte a Nagy nevet. Midőn megválasztatott, Galliában Aetius és Albinus kibékitésében fáradozott, s később sok alkalma volt a közügyekben közbenjáróul föllépni. Attila elé menve ki tudta vivni, hogy ez megkimélje Rómát; Genseriket pedig legalább arra birta, hogy fel nem gyujtotta a várost. Ez az első pápa, kinek iratai összegyüjtettek. Kilenczvenhat, főbb ünnepekre szóló szentbeszédei maradtak fel, mellyek megható ékes nyelven vannak irva, bár kellemökből levon az ellentétek gyakori használata: s százhetvenhárom levele bizonyságot tesznek azon ernyedetlen buzgalomról, mellyet a hitágazatok tisztaságának megőrzése s az egyház békéjének előmozditásában kifejtett, szüntelen harczolván a különféle eretnekségek ellen [1]).

Utóda, a cagliarii Hilarius (461) lelkesen működött az ephesusi zsinaton; de nem tudta magát egészen megvédeni az ujitók sokféle cseleitől. Egy levelében, mellyet Leontius arlesi püspökhöz irt, a pápai elsőséget (primatus) egyeduralomnak (monarchia) nevezi. A laterani templom keresztelő kápolnájában két könyvtárt állitott, s ezek az elsők a pápák részéről, mellyekről a történet emlékezik.

Tivolii Simplicius (467), ki tanuja volt a római uralom bukásának, erélyesen kénytelenittetett fáradozni az egyház egységének ótal-

[1]) Nagy-Leo életirata Arnd tól egyike azon sok elégtételeknek, mellyeket a protestansok az utóbbi években a katholika igazságnak adtak.

mazásában, mert a nyugati birodalom elbukása után Acacius konstantinápolyi patriarcha az elsőséget igényelte.

Sz. Péter után a pápákat egy, huszonnégy tagból, áldozárok és diaconokból álló egyházi tanács választotta, kiket, mint mondják, sz. Péter szemelt ki az apostolok helyébe, s azon huszonnégy öregek hasonlatosságára, kik az Isten trónja körül állnak [1]). Sylvester után, midőn már világi javakat is birt a Szentszék, befolytak a választásba a többi papság és nép is: később, midőn a gazdagság keresetté kezdte tenni a pápaságot, a császárok közbeléptek a választásoknál, hogy akadályozzák a lázadásokat, s a megválasztottakat megerősitették. Odoaker s praefectusa Basilius, politikai irigységből-e, vagy hogy az egyenetlenségeknek elejét vegyék, megtiltották valakit Róma püspökévé választani és felkenni a király vagy praefectusa tanácsának kikérése nélkül; de e rendelet nem jutott érvényre [2]).

A név-változtatás akkor nem volt szokásban; s Platina, Martinus Polonus után, azt állitja, hogy második Sergius volt az első, ki illetlen hangzásu nevét (Os porci) megváltoztatta: de Anastasius Bibliothecarius szerint, ezen pápa Sergiusnak neveztetett, mig mielőtt sz. Péter székét elfoglalta volna. Mások III. Hadriánnak tulajdonitják e szokás behozatalát, ki előbb Agapetnak neveztetett; mások XII. Jánosnak, kinek neve előbb Octavianus volt, s e változtatással nagybátyját XI. Jánost akarta megtisztelni; ismét mások IV. Sergiusnak, ki tiszteletből letette előbbi Péter nevét [3]). Damasus volt első, ki az Isten szolgái szolgája czimet felvette, Nagy Gergely elfogadta, és igy a többi utódok is.

A római püspök elsőségének megőrzésére az apostoli hagyomá-

---

[1]) *Apocalypsis.* C. IV.

[2]) Az első pápát, sz. Pétert, Krisztus választotta. A másodiktól, sz. Linustól kezdve egész Simpliciusig 467, a papság és a nép. III. Felixtől 482, sz. I. Miklósig 858, a hóditó királyok. II. Hadriantól 867, II. Agapetusig 946, a papság és nép. XII. Jánostól 956, Sylvester ellenpápáig 1102, Olaszország zsarnokai és a császárok. Azután II. Gelasiustól 1118, IV. Victor ellenpápáig 1138, ismét a papság és nép. Ezután II. Coelestintől 1143, X. Gergelyig 1271, a bibornokok. Végre V. Innocentiustól 1276, mostanig a conclave választ.

[3]) **Pallavicini**, a tridenti zsinat története II. rész XIII. könyv. 11. fej. — **Ferraris**, *Biblioth.* a pápa szóra. Mindazonáltal a névváltoztatási szokás nem kötelező, s még a XVI. században is VI. Hadrián, és II. Marcell megtartották keresztneveiket. A hármas korona használata későbbi, mer Suggerus III. Innocentiusról beszélvén azt mondja: „fejére sisakalakú, arany körzettel ékitett császári diszitményt tesznek.“ VIII. Bonifácz kezdett kettőset, V. Orbán pedig hármasat használni.

nyon s a főváros méltóságán kivül kedvező körülmény volt még az is, hogy Nyugaton más patriarchaság nem létezett. Nagy-Leo gyanusitván sz. Hilár arlesi püspököt, kieszközölte Valentiniánnál, hogy elnyomja az ő elsőségével ellenkezőknek látszó igényeket; s ez volt az első eset, hogy a pápa világi tekintélyhez folyamodott, pápasága jogait érvényesitendő.

Sz. Leo rendeletei közől különös figyelmet érdemelnek azok, mellyekben megrója azon püspököket, kik a keresztséget husvét és pünkösd ünnepnapjain kivül is kiszolgáltatták, vagy a bünbánókat nyilvános gyónásra kényszeritették, mi a bünbánók részéről alázatosságra mutatott ugyan, de másrészt botrányra vagy hivatalos vizsgálatra adhatott alkalmat; szerinte előbb az Istennek, azután kell a papnak titokban gyónni [1]). Megtiltotta továbbá a szüzeknek negyven év előtt letenni a fogadalmat [2]). Attila által sokan hurczoltattak el Aquilejába, s vitettek mint rabszolgák az Alpeseken tul; ezek közől némellyek ettek a bálványoknak feláldozott husból, mások bizonytalanságban voltak, vajjon meg vannak-e keresztelve, némelly nők pedig második házasságra léptek: mire nézve Leo rendeli, hogy az elsők bünbánat által tegyék jóvá botlásukat; az előbbi házasság érvényes, bár a második menthető [3]); mi a keresztségre nézve bizonytalanságban lévőket illeti: kereszteltessenek meg, nehogy hiábavaló aggodalmak által gyötörtessenek [4]).

Két fő gondjuk volt Péter utódainak: terjeszteni az evangeliumot, s megőrizni azt hagyományozott tisztaságában, küzdvén a sok és hatalmas eretnekségek ellen, mellyek lábra kaptak, hogy láthatóvá tegyék a jó és rosz közötti azon harczot, melly szükséges botrányul szolgál a világnak, s mellyben a szenvedélyek nyers erővel, a tévelyek álbölcselettel vivnak.

Nestorius.

Mikor a syr eredetü Nestorius konstantinápolyi patriarchává neveztetett (428), a szószékben igy kiáltott fel: „Caesar, segits nekem kiirtani az eretnekeket, s én viszont lekötelezem magamat segiteni téged a perzsák kiirtásában, s jutalmul az eget adom neked.“ Öt nappal ezután meglepte az arianusok egy kis gyülekezetét, kik tüzet vetve a háznak, készebbek voltak a lángok martalékjává lenni, mint magukat megadni; azután egész Ázsiában dühödten üldözte a

[1]) *Ep.* 136.
[2]) *Liber pontific.*
[3]) *Ep.* 129.
[4]) *Ep.* 135.

különféle eretnekségeket. Hiányozván nála a szeretet és alázatosság szelleme, ő maga is tévelybe esett, azon kérdést tévén fel, vajjon Mária Isten vagy ember anyjának (θεοτόκος ἢ ἀνθρωποτόκος) nevezendő-e? Az első esetben, igy okoskodott, az Istennek anyja volna, mint a pogány istenségeknek; hazudna sz. Pál, ki Krisztus istenségét atya, anya és származás nélkülinek hirdeti. A szüz tehát nem szült Istent, a teremtmény nem hozta létre a Teremtőt, hanem csak emberi testet, melly az istenségnek eszköze lenne. Az Ige és a názarethi Jézus két különböző személy, hanem egyik a másikkal egyesülve van, szorosabban mint a ruha az emberrel, vagy a templom az istenséggel. A megtestesülés nem egyéb mint az Isten-Igének tartózkodása az emberben. Átok arra, ki azt meri mondani, hogy az Ige az emberreli egyesülés után az Istennek természetszerinti egyszülött fia, vagy hogy a Máriától született ember az Atyának egyszülöttje.

Ha az emberi nemért felajánlott áldozat ember volt, ugy a megváltás alaptétele elveszett, s ezzel együtt a kereszténység; meg kellett tagadni Krisztus isteni jellegét, s vagy a bramini megtestesülést, vagy a látnoki kinyilatkoztatást volt szükség elfogadni.

Ezen, az isteni és emberi természet közti haszontalan és veszélyes megkülönböztetés tehát, mint ellenkező az általános hittel, elvettetett: de Nestorius nagyon benn lévén a császár kegyében, senki sem mert ellene nyiltan fellépni; mig végre Eusebius jogtudós megtámadta, azt állitván, hogy az örök Ige test szerint valóban született. Szemtelenség és szerénytelenségnek nevezték egy világinak illyetén fellépését, s Eusebiusnak hallgatás parancsoltatott; az eretnekség tehát gyökeret vert, mig végre Cyrillus alexandriai püspök sikra szállt s hirdette, hogy Krisztus valóban az Ige, különben nem illetné őt imádás, sem nem volna ő, ki feltámasztja a holtakat; a miért is Mária Isten anyjának nevezendő, miként ember anyáinak nevezzük a mieinket, bár a lélek képződésébe be nem folynak. Innen ismét uj, az arianismusnál nem kevésbbé heves vita keletkezett, s miként amaz, ugy ez is cselszövények, áskálódás, udvari kegyek, néplázongás és szerzetesi nyugtalankodások kiséretében folytattatott; a theotocos és anthropotocos kifejezések párt elnevezésekké lettek, mások a christotocos-t fogadták el közvetitőül, ki akarván kerülni a két előbbi, szorosan meghatározott jelentőségét.

Theodoretus cyrusi püspök eufratesi Syriaban, ki ezreket téritett az igaz hitre, s erélyesen küzdött Nestorius ellen, nem tudta kikerülni ez eretnekség lépes vesszőit; tőrbe ejtette a hierapolisi Sándort is, ki akkorig az erények tükre volt, és sok más jeles püs-

pököt. Coelestin pápa Cyrill mellett nyilatkozott. Egy, Alexandriában tartott zsinat átkot mondott Nestorius követőire; azután Theodosius általánosat hirdetett Ephesusba (431), hol több mint kétszáz püspök jelent meg; s minthogy Nestorius, házában elsánczolva, a háromszori hivásra meg nem jelent, letétetett; s a kérdés nála nélkül vitattatván meg, kimondatott a két természetnek egy személybeni egyesülése (unio hypostatica).

Most mindenfelől ellenmondanak; sok keleti püspök készebb volt oda hagyni székét, mintsem elfogadni e határozatot; a császár, ki eddig Cyrill ellen volt, mostantól a zsinattal tartott, s a kolostorban sem hagyván békét Nestoriusnak, hol négy év óta élt, az oázakra számüzte őt. De eretneksége olly gyorsasággal terjedt, mihez nem is hasonlitható az Ariusé, s ezt tartósságban is felülmulta. A nestorianusok legyőzetvén a birodalomban, idegen népek közt kerestek diadalt vagy szabadságot, s eszközévé lettek a müvelődés előhaladásának. Az edessai virágzó iskola, mellyben Assyria és Perzsia papjai képeztettek, nestorianus lett és kiközösittetett. Barsuma, ki ezen iskolából került ki és püspök lett, Nisibisben egy hires iskolát alapitott, honnan a nestorianusok egész Syria és Mesopotamiában elterjedtek. Perzsiában, daczára a magusoknak, orvosi, követi, miniszteri állomásokra jutottak, nőtlen életet éltek, nevelték az árvákat, bevitték müvészeteinket, közönségesekké tették a keresztény könyveket, s a tudósok nyelvévé emelték a syriait, melly a keleti nyelvek közt első kezdte irásban használni a magánhangzókat. Barsuma rábeszélése folytán Firuz [1]), Perzsia királya kiüzte a görög keresztényeket, s az ő felekezetebelieinek adta a seleuciai patriarchai széket, mit maig is birnak. Prédikáló János [2]), ezen mesehőse a középkornak, kiterjesztette tekintélyét Arabia, India sőt China fölött is, hol a nestorianusok egy percznyi diadalt arattak [3]).

Kiterjedvén Mahomed birodalma, a nestorianusok megtartották az első helyeket, sőt alkirály is volt közülök némelly meghóditott tartományokban. S midőn a kalifák Bagdadba tették át széköket, ők vezették tanácsaikat; arab nyelvre forditották a görög müveket; tanácsukra Al-Mamun orvosokat, csillagászokat, bölcsészeket, menynyiségtudósokat hitt meg az ottani akademiára. Dsengis-kan utódai alatt elterjesztették tanukat a mongolok és tatárok közt is; Samar-

[1]) **Assemani**, *Bibliot. orient* t. IV.

[2]) *Pres-Tadsciani*: világ papja.

[3]) Lásd IX. könyvünket.

kandban érsekséget, Casgarban és más helyeken püspökségeket alapitottak. A babyloniai Katholikos alatt huszonöt érsek volt, kik minden hatodik évben megujitották neki hódolatukat. Hihetőleg ezek egyike volt azon Tamás is, kiről a Malabar partjain, s Sumatra és Ceylon szigeteken létezett indiai keresztények hasonló néven nevezettek, kik pálma és bortenyésztéssel foglalkoztak, s nem a római püspöktől, hanem egy nestorianus Katholikostól függtek. Mai napig is vannak illy eretnekek Keleten összevegyülve a jakobitákkal, két patriarcha alatt, kiknek egyike Karemidben Mesopotamiában, a másika Perzsiában székel; mások Hindostanban szóródtak szét; sokan pedig később visszatértek az egyház keblébe, megtartván a kétszin alatti áldozást, s a papi nősülést.

Mária-tisztelet.

Ez eretnekség s a zsinat, melly azt kárhoztatta, nevezetesek azon kiterjedésért is, mellyet azok által Mária tisztelete nyert. Midőn az eretnekek megkisérlették letaszitani őt mennyei trónjáról, az ajtatosság versenyzett az iránta tisztelet kitüntetésében; s e jámbor és vigaszteljes tisztelet, melly a természet legédesebb érzelmeinek kinyomatát, a szüzi szemérmet és anyai szeretetet, a sanyargatott önmegadását s a vértanu diadalát, magát a tisztaságot s a bünösök közbenjáróját mutatván fel, alkalmazottnak látszott az élet-nyomorai s az ember gyengeségeihez, közbenjáróul az Igaz előtt az ember anyját, a fájdalmak asszonyát adván neki, e tisztelet, mondjuk, sokat tett a pogányság maradványainak eltörlésére, és sok templom fordittatott ekkor Mária tiszteletére, mindenki szükségét érezvén annak, hogy iránta áhitatát nyilvánitsa [1]).

Görögország termékenyebb szülője volt az eretnekségeknek mind hajlamánál fogva, mind pedig azért, mert kevesebb tisztelettel viseltetett a római püspökök, ezen hitbirák iránt, kik mentek voltak a bilincsektől, miket a császárok szomszédsága Kelet patriarcháira vert.

Donatisták.

Afrikában sz. Ágoston buzgalmának sok dolgot adtak a donatisták, némellyek elpörölvén vagy elfoglalván a templomokat, mások

---

[1]) A sok közől egy példát hozunk fel. Sicilia, melly daczára sz. Hilár erölködéseinek makacsúl megmaradt ősi vallásánál, rövid idő alatt nyolcz legszebb templomát szentelte Mária tiszteletére, és pedig Minervaét Syracusában; Venus és Saturnusét Messinában; az ericinai Venusét az Erice hegyen, mellyet a monda szerint Aeneas épittetett; Falarisét Agrigentumban; Vulcanét az Aetna mellett; a Pantheont és Ceresét Cataniában, és Stesichorus sirját.

megujitván a romban lévőket, mik által olly szerencsétlen hirnevet szereztek maguknak a circumcelliók. Honorius császár megfosztotta őket mindazon szabadalmaktól (410), mellyeket a mult zavargós időkben nyertek, s halálbüntetés alatt eltiltotta nekik a gyülésezést. A püspökök e szigoru rendszabálynál czélszerübbnek vélték kisérletet tenni megtérítésökre; sz. Ágoston tehát Carthagóba zsinatot hitt össze (411 máj. 16), hogy ott a hitágazatok fölött értekezzenek: a megjelenőknek biztonság igértetett, a makacsokra letétetési büntetés szabatott. Kétszázhetven donatista, és kétszáznyolczvanhat katholikus püspök jelent meg, s ez utóbbiak kijelentették, hogy azon esetben, ha az ellenfél győzne, lemondanak székeikről, ha pedig ők győznek, meghagyják a donatistákat székeikben, s társakul tartják őket. A katholikusok győztek, s a donatisták megfosztatva a támogatástól nem sokára elenyésztek.

A gnosticismus az Atya ellen szórta nyilait, az első és szükséges lény fölött vitatkozván; az arianusok a Fiu, a nestorianusok ennek anyja ellen fordultak: a világ és ember eredete, az Isten és az ő Igéjének természete, ezek voltak a kérdések, mellyek ekkorig a theologusokat foglalkoztatták, s mellyeket az egyház eldöntött. Vizsgálatra várt még maga az emberi természet, miért szenved annyit egy jó Isten alatt, miért nem szüntette meg a világon a roszat Krisztus eljövetele; milly hatálylyal birnak a szentségek az embernek a büntöli megőrzésére; miként egyeztethető meg az isteni előretudás az emberi szabadsággal; miként lehetséges az, hogy az isteni kegyelem nem akadályozza az ember erkölcsi tevékenységét.

Pelagianusok.

A bretagnei Morgan, ki Pelagius[1]) néven ismeretes, Damasus alatt Rómába menvén, erénye és szeretetéről lett hires, s megnyerte nolai Paulinus és Ágoston barátságát. De később tévelybe esett egyike fölött a minden idők és helyek, minden vallás és bölcsészet legnehezebb kérdéseinek.

Az ember, cselekvésében szabadnak érzi magát nem tenni vagy tenni valamit, illyen vagy amollyan módon: azt azonban érzi, hogy a jelen cselekvés előbbiekből származik olly módon, hogy amaz ezek szükséges következményeül tünik fel. Ez nem annyit tesz, hogy az ember a vakeset rabja, hanem inkább, hogy nem esztelenül működik, és hogy soha sem gyakorolja olly helyesen szabadságát, mint mikor az erkölcsi törvényhez alkalmazza magát. Ha ettől eltér, észreveszi,

[1]) Talán görög forditása *Armoricus*-nak, mi *tengerpartit* jelent.

s azt mondja: „ha akartam, máskép is tehettem volna.“ Akaratjának szilárditására tehát szüksége van külső támaszokra, s ezeket a példában, barátságban, helyeslésben és Istenben keresi. De a befolyáson kivül, mellyet az ember elhatározására a tőle független külső dolgok gyakorolnak, van még egy belső működés is, mellyet mindenki érez, de senki sem bir megfejteni.

Mennyi kérdések szülemlenek e tényekből, a szerint a mint azokat tagadják, vagy helytelenül mérlegelik azok viszonlagos horderejét, vagy különféle módokon fejtegetik! A kereszténységben, melly a tudomány mellett soha sem feledi az erkölcsösséget, e kérdéseknek szükségképen elő kellett fordúlni; s mivel sok más, a rosz eredete fölötti kérdésekkel vannak összefüggésben, mellyek az egyház által már eldöntettek, annál nehezebb lett azok megoldása.

A manichaeusok a vak esetröli tanjok által megsemmisitették a szabad akaratot; Pelagius, hogy azt megvédje, gyengitette az isteni akarat vagyis a kegyelem hatályát, mintha a természetes erők elégségesek lennének a törvény betöltésére. Azt állitotta, hogy az ember halandónak teremtetett, s hogy a bün nem változtatta meg természetét. A kisdedek ugyanazon állapotban születnek, mellyben Ádám, s az emberek ép olly szabadok, mint a földi paradicsomban voltak. Mindenki kikerülheti tehát a bünt és megtarthatja a törvényt, bár a tökélyt nem éri el. S épen abban áll az isteni kegyelem, hogy az ember szabad akarattal bir nem vétkezni, melly szabad akaratot azért engedi Isten nekünk, hogy könnyebben teljesithessük a törvény parancsát. De a szabad akarat a jó és rosz közti egyensúlyban, azon teljes szabadságban áll, melly szerint ezt vagy amazt tehetjük.

E tanokat ő tágértelmü szavakba burkolta; de Coelestius, az ő tanitványa, megmeztelenitette azokat, főképen tagadván az eredendő bünt. Némelly püspökök melléje állottak; mások Carthagóban összegyülekezvén (415—18) kárhoztatták. Zozimus pápa, rászedetve az eretnek-főnök egy mérsékelt hitvallása által, az afrikai atyák kárhoztatását, mint elhamarkodottat, megrótta, Pelagiust pedig feloldozta; később észrevévén tévedését megtagadta e tant, s Honorius császár számkivetéssel büntette annak hiveit.

Leghatalmasabb ellenfele volt Pelagiusnak sz. Ágoston, kinek tanitása szerint, ha megtisztitjuk azt az egyéni vélemények és vitatkozási túlkapásoktól, az eredendő bün által az ember elvesztette a megszentelő kegyelmet, alája vettetett a halálnak, hajlandó lett a roszra, olly formán, hogy a szabad akarat nem semmisült meg, hanem csak meggyengittetett, miért is szüksége van az isteni kegye-

lenire, hogy visszanyerje az egyensúlyt. Az ember tehát nem vonatik ellenállhatlanúl a bűnre, sem az isteni kegyelem által nem erőszakoltatik ellenállhatlanúl a jóra, hanem a jóttevési képességet csak a Jézus Krisztus vére által nyert megszentelő malaszt segélyével szerezheti meg. E belső kegyelemnek meg kell előznie az akaratot, s felül kell azt emelnie a természeti erőkön, s mi azt semmi módon ki nem érdemeljük, hanem ingyen adatik nekünk: a nélkül az ember nem képes érdemleges cselekedeteket véghez vinni, sem azzal nem marad tökéletesen ment minden bocsánandó bűntől.

Illy erélyes ellenfél, négy pápa és több mint húsz zsinat kárhoztatása alatt elbukott a pelagianus eretnekség, melly durva alakjával igen ellenkezett a keresztény érzülettel. Mindazáltal e nagy horderejü politikai, bölcsészi és vallási kérdés különböző változatokban az egész középkorban tartotta magát; s aztán a protestansok által fölelevenittetett, s innentől fogva egész az ujabb időkig zaklatta az egyházat Molina és Jansenius zászlói alatt; s most a theologiából a tudományok mezejére átültetve, azon bölcsészeknél él, kik mértékletlenül felmagasztalják az emberi lélek egyediségét és hatályát, s kik, egyetértve a jelenkor gyakorlati, tényleges és észistenitő szellemével, olly nagynak hirdetik az ember szabadságát, melly kizárja az Isten befolyását tényeire, és szükségtelenné teszi az imádságot. Más alakban találjuk e kérdést a publicistáknál, kik azt fürkészik, vajjon van-e a történetnek bölcsészete: s miként az istentanban az egyedi üdvöt, úgy a tudományokban a társadalmi hasznosat keresi, de mindig mérlegeli, mennyire egyeztethető meg a gondviselés ténykedése az emberével.

Semipelagianusok.

Cassianus, lerinai szerzetes, úgy találván, hogy Pelagius nem eléggé érvényesitette az emberi szabadságra s annak az isteni hatalomhozi viszonyára vonatkozó tényeket, s elégtelennek ismervén el az emberi akaratot, és szükségesnek a külső segélyt, tagadta az Istennek közvetlen és különleges befolyását a lélekre, melly által ez a fokonkénti megszentesülést eszközölje, mint melly befolyás egyedül kegyelmi, mire az embernek semmi joga nincs; szerinte mindent kivihetnek a természetes erők, s a szabad akarat által eszközölt jobbitmányok; az előre-elrendeltek (praedestinati) száma nincs előre meghatározva, minthogy Krisztus érdemei mindenekre nézve különbség nélkül felnyitották a kegyelmek kincstárát, mellyből az üdv megnyerésére a természetes ohajának közvetitése által mindenki akkor és annyit merithet, mikor és mennyit akar.

E fél-pelagianismus, mely Prosper és Ágoston által megczáfoltatott, erőre tett szert, midőn azok ellen küzdött, kik mindent az isteni kegyelemnek tulajdonitván azt vélték, hogy az Isten mindenkinek örök sorsát visszavonhatlanúl elrendelte. Sz. Ágoston, ki rendszerének végkövetkeztetéseit le nem vezette, ment maradt ezen, az emberi szabad akaratot leromboló tanitmánytól: s az egyház vele tartván, megőrizte a közép utat azok közt, kik mindent az emberi tevékenységnek tulajdonitnak, vagy megsemmisittettnek hiszik azt az Isten hatalma által; sem az nem lévén igaz, hogy az Isten tesz mindent az ember által, sem az, hogy az ember mindent tehet Isten nélkül.

Az apollinaristák összezavarták Krisztusban a természeteket, megcsonkitván az emberit; Nestorius ellenök küzdvén ellenkező tévelybe esett, melly az isteni természetet elválasztotta az emberitől: s ime, a nestoriánusok ellen felkelnek az eutychianusok, azon állitással, miszerint a megtestesülés alkalmával csak egy állomány, csak egy egyedüli természet képződött. Ekként sokszor egyik eretnekség egy másik, egészen ellenkezőt szült, s az egyháznak ugy kellett ellenök küzdeni, hogy kerülve a végleteket, azon ponton állapodott meg, mellyben mindkét ellenkező tannak igaza volt.

Eutyches.

Eutyches, apátja egy, Konstantinápoly melletti kolostornak, Nestorius ellen azt vitatta, hogy az Ige istensége és emberségéből a megtestesülés után egy egyetlen isteni természet képződött emberi alakban (monophysitae). E szerint ő megsemmisitette a megtestesülést, mert ha Krisztus nem volt igaz ember, nem lehetett közbenjárónk, sem minden erények példányképe. Egy konstantinápolyi zsinat kiközösitette és letette őt (448), de erényeinek bámulói kieszközölték II. Theodosiusnál e zsinat végzéseinek egy más, általános zsinatoni isméti átnézését, mellyen azon püspököknek, kik előbb elitélték őt, mint vádlóknak, ne adatnék szavazati jog. Daczára Nagy-Leo ellenállásának, Ephesusban, Crysaphius herélt védelme s Dioscorus, alexandriai patriarcha elnöklete alatt százharminczöt püspök gyülekezett össze (449), s miután itt a nyolczvan éves Eutyches egy hitvallást tett le, mellyet ők katholikusnak találtak, visszavették az egyház keblébe; az ellenkezők erőszakkal kényszerittettek.

Negyedik közzsinat 451.

Az egyház ekként kétfelé volt szakadva, mig végre Pulcheria elhatározta az egységet létre hozni, kieszközölvén az ephesusi latrocinium nak, miként neveztetett, megszüntetését, Eutyches kárhoz-

tatását, s Chalcedonba a sz. Euphemia-egyházba egy általános zsinatnak összehivását (451). Jelen volt ezen Marcián császár és háromszázhatvan püspök, kik az új tévely ellen az atyák és előbbi zsinatok tanitmányával megegyező végzést hoztak. Az erőszakoskodó Dioscorus letétetett, s Nagy- Leónak Flavianus patriarchához szóló s a megtestesülést tárgyaló levele a kánoni könyvek közé vétetett fel.

E zsinat a konstantinápolyi patriarchát ugyanolly megtiszteltetésekben vélte részesitendőnek, minőkben a római püspököt, s jogot tulajdonitott neki megerősithetni az érsekeket Pontus, Thracia és Ázsia tartományaiban. Mikor e határozat hozatott, a pápai követek már eltávoztak; s azon feltevésből indultak ki e végzés hozásánál, miszerint a római püspök jogai nem egyebek, mint a császári székhely tekintetéből engedményezett előjogok. A pápa ellenmondására e kánont megváltoztatta a gyülekezet.

A monophysiták Keleten széledtek el; egyesiteni igyekezett őket Baradeus Jakab szerzetes (Zanzalo), ki 578-ban mint ephesusi püspök halt meg. Ez tevéken bejárta Arábiát és Mesopotamiát, hirdetvén az egy természetről tanát; s róla neveztettek el a jacobiták. Az egyiptomiak sem fogadták el a chalcedoni zsinatot, s a katholika hittel a görög nyelvet és szokásokat is elvetették; de a helyett, hogy függetlenekké tették volna magukat, mit talán kivihettek volna, megelégedtek azzal, hogy lelki urat cseréltek, a kopt patriarchának vetvén alá magukat, kinek a nubiaiak és abyssinok engedelmeskedtek. Halicarnassi Julián az örményeket is bevonta e tévelybe, kik egy, Ekmiasinban székelő katholikos, s a hivek csekély adójából ellátott püspökök alatt voltak.

A kereszténység e három elágazása fentartotta magát a Koránnak alávetett tartományokban; úgyszintén a Libanonra menekülteknél is, kik a syr eredetű Maron Jánosról maronitáknak neveztettek, melly nevet a római egyházbai visszatérésök után is megtartottak.

Zeno császár megkisérlette békét eszközölni a katholikusok és eutychianusok közt, egy egyesülési rendeletet (ἑνωτικον) bocsátván ki, melly mindenben egyezett a nicaeai zsinattal, kivéve, hogy semmi emlités nem tétetett benne a chalcedoni zsinatról, s olly módon fejtegette a hitvallási formát, hogy mind az igazhitüeket, mind pedig az ellenzéket rászedné. Észre vette a cselt III. Felix pápa, és kikerülte azt; s az egyház megmaradt a tannál, melly Krisztusban egyetlen személyt, és két különböző természetet hirdet.

Monothelitàk.

Azonban az egyenetlenség továbbra is folytattatván, Athanáz, az eutychianusok patriarchája, megigérte Heraclius császárnak, hogy övéit visszatériti az egységre, ha a katholikusok Krisztusban egyetlen akaratot és egyetlen cselekvést ismernek el. Megnyugodták ez értelmezésen a konstantinápolyi, alexandriai és antiochiai patriarchák, sőt maga Honorius pápa is; de Sofronius, jerusalemi patriarcha, hamisnak nyilvánitotta e tant, s azt egy zsinatban kárhoztatta (634). Heraclius ekkor egy nyilatkozványnyal (ἔκθησις) akarta ketté vágni a csomót, mellyben megtiltotta fürkészni, vajjon Krisztusban két vagy csak egy akarati működés van-e, egyetlen akaratot ismervén el benne. IV. János pápa az ἔκθησις-t mint hibást és jogtalant visszautasitotta. II. Constans kihirdette az úgynevezett T y p u s t, melly Heraclius ἔκθησις-ét érvényen kivül tette, s hallgatást parancsolt a két félnek; de Márton pápa egy zsinat által (649) mindkét kibocsátvány roszaltatta; végre a 680-ban megtartott konstantinápolyi zsinat átkot mondott a monothelitákra.

Inquisitio.

A tévely ellen ezután nem egyedül a rábeszélés és zsinati határozatok fegyverével vivtak; hanem I. Theodosius a legszigorúbb büntetésekkel fenyegette minden néven nevezendő eretnekeket, a vallási szolgákat, gyülekezeteket és személyeket; a püspökök vagy papok megfosztattak szabadalmaik és jövedelmeiktől, s ha makacsúl megmaradtak a téves tan vagy szertartásoknál, számüzettek; tiz font aranyra büntettetett, ki eretneket szentelt fel, vagy eretnektől vette fel a rendeket; megtiltattak nekik a nyilvános vagy titkos összejövetelek úgy a városokban mint a vidékeken, lefoglaltatván az illy czélra használt épületek. Tovább menve becsteleneknek nyilvánittattak az eretnekek, kizárattak a tisztességes vagy jövedelmes hivatalokból, sőt némellyeknek még végrendeletet tenni, vagy azt elfogadni sem volt szabad; halálbüntetéssel is fenyegettettek a manichaeusok és quartodecimanok, bár állitják, hogy e büntetés Theodosius idejében nem alkalmaztatott.

Magnus Maximus volt az első keresztény császár, ki eretnek vért ontott. A praetorii praefectus itélete folytán kinpadra vonattak és halállal büntettettek: Priscillianus avilai püspök, két áldozár, két diacon, Latronianus költő, és Eucrosia bordeauxi úrhölgy (384); mások számüzettek.

E priscillianistáknak, kik a spanyol tartományokban nyugtalankodtak, a nagyonis szokásos ellentmondásnál fogva, a leggyalázato-

sabb és természetellenes vétkek, s egyszersmind olly szigorú tanok tulajdonittattak, mellyek még a menyegzőt és minden állati eledelt eltiltottak, s böjtöket, virasztások és szünetnélküli imádság általi testsanyargatást parancsoltak. A hitágazatokra nézve Manest követték.

Hálálbüntetés.

Priscillián megöletését nagyon roszalták sz. Ambrus és toursi sz. Márton, kik ép ugy buzgottak az igazság mellett, a mint iszonyodtak az üldözéstől. S az emberi haladás történetében nem hallgatható el azon szent borzadály, mellyet akkorban nem csak a nagyravágyásból származott háborúk és igaztalan itéletek, hanem még azon büntetések által okozott vérontás is költött, mellyeknek, nem lévén többé jóvátehetők, sohasem kellene a természeténél fogva esendő emberre alkalmaztatniok. Nem mintha ez által meg akarták volna semmisiteni a fenyitő hatalmat, melly nélkül a társadalom fel nem állhat; sőt inkább, némellyek kétségben lévén a fölött, vajjon a keresztség felvétele után gyakorolhat-e valaki bünvádi itéletet, vagy sürgetheti-e a halálbüntetést, Innocentius pápa, egyértelmüleg Ambrussal azt felelte, hogy a közhatalom a bűnök büntetésére viselvén a kardot, miként ez az Isten által rendeltetett, a keresztények igénybe vehetik és használhatják azt [1]). Azonban a pap szelid jellemével össze nem egyeztethetőnek találtatott a főbenjáró itéleteken megjelenni, s sz. Ambrus, hogy kivonja magát a neki ajánlott püspökség terhe alól, jelen volt egy vádlott kinoztatásán, hogy e miatt a püspökségre méltatlannak itéltessék. Ugyan ő, midőn Theodosius, bár igazságos harczban, legyőzte Eugent, tanácsolta neki, hogy bizonyos ideig ne vegye magához az Oltáriszentséget, a vérontás miatt [2]); s habár nem tagadta is meg azt a biráktól valamelly halálitélet hozatala után, de helyeselte, ha egy ideig nem járultak a szent asztalhoz [3]). Olly eszmék ezek, mellyek (mint reménylem) egykor ténynyé válnak, s azért jó feljegyezni, milly forrásból származnak.

Maguk a püspökök is, kik Priscillián elitéltetésében részt vettek, a többiek roszalását vonták magukra; különösen Itacius, ki a kinzás és végrehajtásnál jelen volt. S mikor Afrikában egynémelly donatisták elfogattak, kik pedig keresztény vért is ontottak, Ágoston sürgetőleg irt Marcellin praefectushoz, s kérte, ne itélje őket halálra, nem

---

[1]) *Dec. Innocentii.* c. 3.

[2]) **Rufinus**, II. 34. **Socrates**, V. 26.

[3]) **Sz. Ambrus**, *Ep.* 25 és 26.

akarván az Isten szolgáinak szenvedéseit a visszatorlás törvénye szerint hasonló büntetésekkel megboszúltatni, hanem csak azt ohajtotta, hogy a bünösök a további vétkezéstől megakadályoztassanak, jó utra térittessenek, s gonosztevő erélyök a jó tetteknek nyeressék meg. „Ez is elitélés ugyan, de ki nem látja be, hogy inkább jótétemény mint büntetés, ha a helyett, hogy a vétek vakmerőségének szabad féket engedünk, a megbánásra nyujtunk alkalmat? Keresztény biró, kötelességedet mint gyöngéd atya töltsd be, a bün elleni haragodban ne feledd el emberséges lenni, s a bünösök merényeit büntetvén, önmagad ne ragadtassál el a boszú szenvedélye által.“

S midőn Honorius egy törvényt adott ki a donatisták és zsidók ellen [1]), Ágoston irt a proconsulhoz, hogy ha ezek halálra itéltetnének, ez által megfosztatnának a püspökök a szabadságtól őket vádolhatni, kik készebbek saját életöket elveszteni, mint a másét veszélyeztetni. S hozzá tette: „bármilly nagy legyen a rosz, mit akadályozni, s a jó, mire rábirni akarunk valakit, inkább helytelen mint hasznos az embereket erővel kényszeriteni, a helyett, hogy okokkal győznők meg őket“ [2]).

Egy hosszas leveléből, mellyet Macedonius afrikai [3]) helyettéshez irt, kitünik, mennyire igyekeztek a püspökök megmenteni a haláltól a bünösöket. „Nem mintha mi (mondja ő) helyeselnők a bünt, hanem útálván a vétket, szánjuk az embert: s mivel a megjavúlásnak csak e világon van helye, az emberi nem iránti szeretetünk arra indit minket, hogy közbenjárjunk a bünösökért, nehogy ez életbeni büntetést a végtelen kövesse. Szeretjük a gonoszokat és imádkozunk érettök, mert Isten parancsolja, de a nélkül, hogy vétkökben részesülnénk, sőt inkább bünbánatra akarjuk őket vezetni. Ha Isten türelmes az iránt, ki késlelteti a megtérést, mennyivel inkább türelmeseknek kell nekünk lenni azok iránt, kik javulást igérnek, bármenynyire bizonytalan legyen is, ha valóban megtartják-e igéretöket?“

S másutt: „Ki tudhatja, miképen fognak egykor gondolkozni azok, kik most tévedésben vannak? Ki tudja, milly nagy befolyással vannak a gonoszok botlásai a jók tökélyesbülésére? Az ember nem itéltethetik meg csak élete végén, midőn többé nem változtathatja meg az itéletet, sem az igazságnak nem használhat a tévelylyeli összehasonlitás által. Illy birák egyedül az angyalok lehetnek, az ember nem. Maradj tehát jó és türd a roszakat. Türd, mert talán te is

[1]) Cod. Theod. XLIV. *de haer.*

[2]) *Ep.* 100.

[3]) *Ep.* 153.

rá szorúlsz a türelemre. Ha mindig jó voltál, mutasd magadat könyörületesnek; ha tévedtél, ne feledd. A konkolynak a jó mag közt, a kosoknak a juhok közt kell maradni, mignem eljön az aratás ideje. Türd a kikiáltott eretneket, türd el a pogányt, türd a zsidót, türd a titkos rosz keresztényt."

De ő maga is nagyon megfeledkezett ezen szelid elvekről, midőn helyeselte a császárok rendeleteit, s a donatisták megtérésében használt szigort [1]).

Megtérések.

A belvillongásokért kárpotlást nyújtott a diadal, mellyet az egyház kivül aratott. Marata püspök, Theodosius által mint követ Perzsiába küldetvén, ott Jezdegerd királylyal s az udvarral megismertette a keresztény religiót, minek következtében a keresztényeknek megengedtetett az egész birodalomban templomokat épiteni. Nem nézhették ezt békén a magusok, kik érdemet szereztek maguknak az által, hogy segédkezet nyujtottak a nemzeti szellem zászlójának ismeti felemelésére; ezek tehát egyesülve a zsidókkal minden követ megmozditottak, hogy a királyt rosz hangúlatra birják a keresztények ellen. Segitette őket ebben Abdas püspök meggondolatlan buzgalma, ki a tűzimádók egy templomát leromboltatta; Jezdegerd megidézte s meghagyta neki, hogy újra felépitesse azt, mit midőn ez tenni vonakodnék, őt megölette, s minden keresztény templomot leromboltatott (420). Most kitört az üldözés, melly utóda, IV. Varanes s ennek fia alatt is folytattatott, s mellynek tartama alatt ismét megújúltak az első vértanúk szenvedései és kitartása.

Midőn később a rómaiak elpusztitották Adjabene tartományt, hétezer perzsa hurczoltatott foglyúl Amidába, s ott a végső nyomornak vettetett zsákmányúl. De Acacius püspök, összegyüjtvén papságát, az Isten nevében, „ki könyörületességet akar, és nem áldozatot" felszólitotta azt az egyházi ingóságok eladására, hogy e szerencsétleneket felsegéljék, s bevégeztetvén a háború, úti költséggel látta el őket, hogy hazájokba visszatérhessenek. E szeretet felköltötte az akkor uralkodott V. Varanes bámulatát, a miért is felfüggesztette az üldözést, és sok kegyben részesitette a kereszténeket.

Örményországba korán eljutott a kereszténység; s e tarto-

[1]) *Quis nostrum, quis vestrum non laudat leges ab imperatoribus datas adversus sacrificia paganorum? Et certe longe ibi poena severior constituta est, illius quippe impietatis supplicium capitale est.* Ep. XCIII. 10. Másutt pedig azt állitja, hogy jobb, ha néhányan e világon szenvednek, mintha mindnyájan a pokolban égnek; ezt azonban később megbánta.

mány gyönyörü nyelve, hogy az Ujszövetségből némi forditások eszközöltessenek, egy alphabetet nyert, mit Misrobnak köszönhet, ki tanitója volt Chorene Mózsesnek, ki e nemzet történetét megirta [1]).

Georgia erőteljes férfiai és szép női alávetették magukat a kereszt alázatos tisztaságának, de nem mondtak le vad szokásaikról, mellyeknél fogva az atya tulajdon gyermekeit, a fejedelem alattvalóit, a pap hiveit eladta.

Hasonlóképen elterjedt az Iberia, Aethiopia, India és Abyssiniába [2]); a legrégibb keresztény irományok cyrenei Simonról beszélnek; s csodás és jámbor történetecskék nyitnak mindenütt utat az ige-hirdetés és megtérésnek.

Egy álom, jóslat vagy csodás elbeszélés, egy pap vagy hős példája, egy ajtatos keresztény hitestárs nyájaskodásai, valamelly festmény látása, a keresztények Istenéhez bocsátot ima vagy tett fogadás szerencsés kimenetele gyakran elégségesek voltak arra, hogy Isten kegyelmével az északi győzők hitét megváltoztassák. A szerzetesek szigorú erényei, mellyeket a müvelt századok elutasithatnak de ki nem nevethetnek, legalkalmasabbak voltak a barbárok férfias képzelődő tehetségének megragadására, kiket azonkivül meglepett még az isteni tisztelet fénye, a püspökök és papok bátorsága és szeretete, s egy olly vallás hatalma, melly illy áldozatokra volt képes lelkesiteni.

A burgundok szorongattatván a hunnok által, és semmi emberi segélybe nem bizva többé, a keresztény hithez fordúlnak; egyszerre háromezeren veszik fel a keresztséget egy gallus püspöktől (433) s ennek tulajdonitják a győzelmet, mellyet Octaron, Attila nagybátyján nyernek [3]). Melly időben hatolt be a kereszténység a vandalok, svévek, longobardok közé, nem tudjuk. A Rajnán és Dunán túlra az V-ik század előtt nem küldettek téritők. Kis-Ázsiából elhurczolt foglyoknak sikerült uraik közől néhányat megtériteni, s köztök egy durva és bolygó egyházat alapitani, melly a nicaeai zsinatra a neveletlen

---

[1]) **Whiston**, *Vorrede zu Mosis Chorenensis historia armenica.* 1736. — **Schröder**, *Thesaurus lingvae armenicae.*

[2]) A keleti császárok Abyssiniához viszonyának különös emléke maradt fel egy feliratban, mellyet Salt nem rég Axumban, Abyssiniában talált; ez Aizana, az assamitok és homeriták kiralyától származik, ki azt 329 és 356 közt azon győzelem emlékeül készitette, mellyet testvére Sajazana a lázongó bongaitok fölött vivott ki.

[3]) **Sozomenes**, *Hist. Eccl.* VII. 30. **Sigeberti** *Chronicon ad* 433.

Teophilus püspököt küldötte. Ezek egyikétől származott Ulfilas, ki a góthok közt nevelkedvén, képes volt a kinyilatkoztatott hit és erkölcstan általános hitágazatait azok felfogásához alkalmazottan előadni. Patricius (Patrik, † 460 vagy 65.) tizenhat éves korában rabszolgául vitetvén Irlandba, elsajátitotta annak nyelvét és szokásait; később tengeri rablók által Galliába hurczoltatván, ott a marmoutieri kolostorba állott be, s Olaszországban pappá, végre püspökké szenteltetvén, Coelestinus pápa által Irland megtérítésére küldetett ki.

A barbárok közt sem hiányzott a vérkeresztség. Mig a góthoknál Fritigern elfogadta az Ulfilas által hirdetett kereszténységet, Athanarik kevélyen visszautasitotta azt; s Irminsul szent szekerét kivonatván ünnepélyesen meghordoztatta az útczákon, s a ki nem hódolt atyáik bálványának, sátora és családjával együtt megégettetett.

Szerencsétlenségre a barbárok első igehirdetői arianusok voltak, s igy lehet képzelni, mint bámultak, midőn, úgy fogadván azt jó hiszemben mint mennyei igazságot, tudtokra esett, hogy a kárhozat útján vannak [1]). Ökmaguk közt is szakadás támadt, s az arianusok ösztönzésére Genserik, s még inkább fia Hunnerik a katholikusok vérét ontották; sem Afrikában, sem Spanyolországban nem szüntek meg a villongások, mig végre megérkeztek az arabok, s hasznokra forditották azokat, a Koránnak vetvén alá, kik az evangeliumban meg nem tudtak nyugodni.

A mivé tették az arabok Ázsiát, ugyanazzá tették volna az északiak Európát, ha ellenzékre nem találnak a kereszténység szolgáiban, kik egyesittetve a jámborság és kölcsönös függés által, pokollal fenyegették a betöröket, kik semmitől sem féltek a világon; s igy megnyerték őket előbb az isteni tisztelet külsőségeinek, mellyekről később a religio alapos ismeretére vezérelték. Ez által a barbárok politikai és erkölcsi állapota nagyszerü változáson ment át. Mint szükségeset egy irott parancsolatokkal biró valláshoz, sajátjukká tették a betük használatát, s tanulmányozván az isteni igazságot, ismereteket szereztek a történetet, természetet és társadalmat illetőleg. Ulfilas egy alphabettel ajándékozta meg a góthokat, hogy nyelvökre forditsa a szentirást [2]); s a szentirás ezen közzétételei könnyebbi-

---

[1]) Salvianus mentegeti őket: „*Haeretici sunt sed non scientes; veritas apud nos est, sed illi apud se esse praesumunt. Errant ergo, sed bono animo errant. Qualiter pro hoc ipso falsae opinionis errore in die iudicii puniendi sint, nullus potest scire, nisi iudex.* De Gub. Dei V.

[2]) Ulfilas forditásának legjelentékenyebb töredéke 188 4-ed rét levélből áll, melly nagyobbszerü arany és ezüst betükkel bibor pergamenre van irva, mi-

tették a megtéréseket, s vágyat keltettek a papságban, hogy a szertartást és az atyák iratait latin és görög nyelven fürkészszék, meggyújtván ekként a szép tudományok fáklyáját. Miután a barbárok ekként a hitegység és szellemi testvériség köteléke által minden keresztényekkel egyesültek, megszokták tiszteletben tartani az egyességeket, kevesbbé kegyetlenek lettek a háborúban, s tisztelték a birodalom intézményeit, mellyet leromboltak.

Pogányság.

Azonban a megtéritett tartományokban is sokáig fenmaradtak a pogányság nyomai. Nem szólok Olaszország és Rómáról, hol láttuk, miként hivatott az, az Alarik által fenyegetett város segélyére, s hol még később is Nagy-Gergelynek átokkal kellett sújtani a bálványokat és szent fákat, mellyek még mindig fenálltak Terracinában [1]), s a pápák buzgalmának sok dolgot adott a pogány szertartások kiirtása. Sardiniában [2]), Corsicában s más szigeteken a parasztok közt maradtak fel a szertartások. A laterani, arlesi, nantesi zsinatok kárhoztatták a szellemeknek szentelt s a köznép által bálványozott fák és források tiszteletét. A Lugdunensis tertia tartományban a druidi isteni tisztelet egész a IV-ik század végeig tartotta magát, a mikor a nemzet főbbjei egy gyülekezetben elhatározták annak megszüntetését; azonban a következő században védelmére kelt Merlinus fő druid, kinek jövendölései a két Bretagneban tiszteltettek, azután pedig a lovagi románczokban szerepeltek.

Childebert a VI. század közepén kénytelen volt rendeletet adni ki a párizsi királyságban még mindig szokásban volt pogány szer-

---

ért is *Codex argenteus*-nak neveztetik. Toursi Gergely irja, hogy midőn II. Childebert bevette Narbonnet, ott gyöngyökkel szegélyzett arany ládácskában húsz evangeliumos könyvet talált. Azt hiszik, hogy e másolatnak részét képezte az emlitett töredék, melly a Vestphaliában lévő Verdeni apátsághoz tartozott, honnan a harmincz éves háboru korában Prágába vitetett. E város bevétele alkalmával gróf Königsmark találta azt meg, s Krisztina svéd királynéhoz küldötte. Hét évvel azután Vossius Izsák Stockholmból Hollandiába vitte magával, nem tudni mi jogon. Gabriel Magnus a gárda grófja megvette azt, s tömör ezüstbe köttetvén 1669-ben az upsalai egyetemnek ajándékozta. Egész 1825-ig kiadatlan maradt, ekkor Zahn tette közzé. A wolfenbütteli könyvtárban egy más töredék van, melly a rómaiakhoz irt levelet foglalja magában. *Mai* bibornok több töredékeit is fölfödözte az Ambrusi könyvtárban 1817-ben; nem keveset fáradozott e dologban Castiglioni Octavian gróf is.

[1]) **Gregorius.** *Ep. ad episc. Terrac.*

[2]) *Accidit quia ipsos rusticos, quos habet Ecclesia tua, nunc usque in infidelitate remanere negligentia fraternitatis vestrae permisit.* — **Gregor.** Ep. ad Januarium episc. calar.

tartások ellen [1]); 589-ben a toledói harmadik zsinat meghagyta a papok, birák és uraknak, hogy a pogányokat kutassák ki, és szigorúan járjanak el irányukban, mert e szentségtörő tisztelet szélesen el volt terjedve Spanyolhonban és a narbonnei Galliában [2]). Még tovább maradtak fen a pogány szokások az Alpesek völgyeiben, s a germán erődökben; úgyannyira, hogy a VIII. század végén az új apostolok egész buzgalmára s Nagy-Károly győzelmeire volt szükség, hogy kiirtassanak.

Szerzetesek.

Az akkori társadalom, a henyeség, romlottság s a mindenféle szerencsétlenségek következtében mintegy rothadásba menvén, sokan adták magukat szerzetesi életre, hogy meneküljenek egy olly világtól, melly tevékenységöket nem foglalkoztatta, eszöket megundoritotta, szenvedéseiket szaporitotta. E buzgalom, szolgálni Istennek Istenért, valódi hivatásból eredt nálok, nem pedig családi számitás [3]) vagy magán érdekből, melly később a kolostorokat életúnt és középszerü egyénekkel népesitette be. Sz. Jeromos, ki pedig mind vallásos lelkesültsége, mind élénk képzelődő tehetségénél fogva kelet gyermeke volt, élesen rótta meg az ázsiai szerzetesek túlzásait: — „Vannak, kik a nedves czellák, a túlságos bőjtölés, a magány unalma s a sok olvasás miatt hypocondriába esnek, s inkább Hippocrates tudományára mint a mi tanácsainkra van szükségök. . . Láttam mindkét nemből egyéneket, kiknél az értelem, leginkább azoknál, kik nedves és hideg czellákban laknak, a túlságos önmegtartóztatás következtében, annyira meggyengült, hogy nem tudták többé, mit tesznek, miként viseljék magukat, mit mondjanak vagy hallgassanak el“ [4]). De mihelyt a béke lankadni hagyta a buzgalmat, lábra kaptak az emberi szenvedélyek, s azok, kik hátat forditottak a világnak, hogy Istennek szenteljék magukat, ettől ismét amahoz fordúltak vissza, veszekedtek, zavarokat csináltak, annyira, hogy a császárok kénytelenek voltak a remetéket kitiltani a városokból.

Máshol maga sz. Jeromos is kikel nagyravágyásuk ellen: — „Láttam embereket, kik a világról csak névleg mondván le, valóban semmit sem változtattak előbbi életmódjokon. Gazdagságuk növeke-

---

[1]) **Bouquet.** t. IV. *Childeb. const. de abolendis reliquiis idololatriae.*

[2]) *Quoniam per omnem Hispaniam, sive Galliam (narbonensem) idololatriae sacrilegium inolevit.* Delect. Concil. t. II. p. 402.

[3]) Lásd a VI. könyvet 529. s köv. l.

[4]) *Ad Rusticum ep.* 95. *Ad Demetrium ep.* 97.

dett inkább mint fogyott; ugyan olly sereg rabszolgát tartottak, ugyanolly fényüző lakomákat rendeztek mint előbb; most szegényes cserép-tányérokról esznek, s a rabszolgák seregétől körülvétetve remetéknek nevezik magukat... Ép ugy kerüld azokat is, kiket lánczokkal megterhelve, kecske-szakállal, fekete köpenyben s a hideg daczára meztelen lábbal látandasz; felkeresik ezek a nemesek házait, megcsalják a szegény bünteljes nőket; szüntelen tanitanak és sohasem jutnak az igazság ismeretére; bús komolyságot tettetnek, s látszólag hosszas böjtökkel sanyargatják magukat, de éjjelenkint titokban lakmároznak" [1]).

Másutt igy ir: — Pirúlok kimondani, mi czelláinkból kárhoztatjuk a világot; zsákba öltözve és hamuval behintve elitéljük a püspököket. Honnan e királyi kevélység egy bünbánó öltönye alatt? A kevélység könnyen behizelgi magát a magányba: ez egy keveset böjtöl, senkit nem lát, s már valami nagynak hiszi magát; elfeledi, mi ő, honnan jött, hova megy, s már nyelve és szive szüntelen tévedez. Az apostol akarata ellenére megitéli a más szolgáit, oda nyúl, hová a torkosság hivja, egész éjjel jól alszik, mindenkit kisebbnek tart magánál, többet lakik a városokban mint saját czellájában, s kereszténynek mutatja magát testvérei közt, mig a nyilt helyeken mindenkivel összeütközik" [2]).

E szemrehányások az atyák legbuzgóbbjától mutatják, miszerint nyugaton nem csüggtek a szerzeteseken olly vallásos tisztelettel, hogy hibáikat eltakarták, vagy példájukat vakon követték volna. Vagy azért hogy a pogányságnak még sok maradványa volt nálunk, vagy mert az elmék kevesbbé voltak elkészitve az ascetai felmagasztaltságra, a szerzetesek itt nem szivesen fogadtattak: s elhallgatva azon durva sérelmeket, mellyeket verseiben ellenök Rutilius Numatianus szórt, megemlitjük, hogy Afrikában, különösen Carthagóban, ha egy-egy ezen borotvált és sápadt alakok közöl mutatta magát, a nép bántalmak és átkok közt kisérte [3]). Mikor Rómában Blesilla, egy ajtatos fiatal nő, mint hirlett, a túlzott böjtölés miatt meghalt, a nép igy kiabált: „Mikor üzitek már ki a városból ez utálatos gaz barátokat? miért nem kövezitek meg? miért nem vetitek a folyóba?" [4]).

Innen van, hogy midőn ide is behozatott a szerzetesi élet, bár

[1]) *Ad Rusticum ep.* 95.

[2]) *Ad Eustochium, ep.* 18.

[3]) **Salvianus**, *de Gub. Dei* VIII. 4.

[4]) **Hieronymus** *ad Paulam, ep.* 22.

Keletet utánozták, s oda mentek ismerni a kolostori szigort, hol a régiek kevély és rejtélyes bölcsészetet kerestek, mindazáltal nem annyira elszigetelt, szemlélődő, társaságot kizáró, mint inkább közös ima és ájtatos társalgásban töltött életet éltek, s nem annyira az önsanyargatás és hallgatagságra, mint inkább a vitatkozás, tanúlás és munkásságra adták magukat.

Némellyek azt hiszik, hogy sz. Athanáz vitte be az első szerzeteseket (coenobitákat) Rómába 390 felé; de Milano, Verona és Aquileja maguknak tulajdonitják az első kolostorokat. Milanóban Ágoston már ott találta azokat [1]), s toursi sz. Márton egy ideig ezek egyikében lakott (370) [2]), azután visszatérvén Galliába, a Ligugé községet Poitiers mellett alapitotta, később a Marmoutier kolostort (M a j u s m o n a s t e r i u m) épitette, és fegyelmezte a sok remetét, kik a Vienne és Loire hosszában lévő templom-romok és barlangokban voltak elszórva, s kik közől ezren gyűltek össze az ő végtiszteletére. Cassianus, ki Keleten tanúja volt a kolostorok szigorának, Chrysostomus halála után Provenceba vonúlt vissza (409), Marseilleben két kolostort alapitott, s mint mondják, ötezer szerzetes férfi és szüz függött tőle, kiknek életét Castor, apti püspök kérésére leirta. Azonban Galliában leghiresebb kolostor volt a lerinsi [3]), mellyet 410 körül sz. Honoratus, később arlesi püspök alapitott; ebben vetélkedve keresték az egyházak pásztoraikat, s hogy másokat elhallgassunk, Salvianus és sz. Patricius innen kerültek ki [4]).

---

[1]) *Confess.* IV. 6.

[2]) **Sulpicius Severus.** *Vita s. Martini*, IV: *Mediolani sibi monasterium statuit.* — S. Paulinus Petricordius I:

. . . . . *Constructa statuit requiescere cella*
Heic ubi gaudentem nemoris vel palmitis umbris,
Italiam pingit pulcherrima Mediolanus.

[3]) *Les monastéres de Lerins et de saint Victor, alors le refuge des hardiesses de la pensée,* **Guizot**, *Civil. en France.* lect. V.

[4]) Bármennyire különbözzenek is a szerzetesek névre, szabályaik és ruháikra nézve, mindazáltal négy fő családra vezethetők vissza:

I. Sz. Vazul rendszabálya, mellyet ő 357-ben II. Felix pápa alatt szerzett. Ez a legrégibb rend, melly átalakitotta a szerzetesi állapotot, kiválogatván, a mi jót Antal, Hilárius, Pachomius, Macarius remeték szabályaiban talált. Szélesen elterjedt Olaszországban is, azonkivül, hogy minden görög és keleti szerzeteseket átőlelt; s az első századokban a leghiresebb volt.

Ez alatt harczoltak az *örmények* is, kik később Olaszországba vitetvén, megtartották a görög szertartásokat, mignem jónak látszott őket az Ágostoniak és Domonkosiakkal egyesiteni.

Néhányan ezen örmények közől Montenegróban laktak, hanem a törökök

Csak az V. században kezdtek a szerzetesek részt venni a papi cselekvényekben, s áldozárokká szenteltették magukat, a nélkül, hogy állásukat megváltoztatták volna. Ez átalakulás némi akadályba

által elüzetvén Genuába mentek, hol fő kolostoruk a sz. Bertalané volt, mellyről ollykor *Bertalaniak*nak neveztettek.

A *Carmeliták* szinte e szabályt követték eleintén.

II. Sz. Ágoston rendszabálya, mellyet ő 390 körül, Siricius pápa uralkodása alatt alapitott meg. Ez két rendet foglalt magában, a *remetéket*, és *szerzetes kanonokokat* (Canonici regulares), kik sok ágakra oszoltak. A *laterani kanonokok* (Canonici lateranenses), mint hiszik, az első tanitványoktól származtak, s Leo pápa által 450 körül a laterani sz. János kolostorban helyeztettek el. Szent Frigidianus laterani kanonok, lucaniai püspökké neveztetvén ki, ott 556 felé egy másik ágat létesitett, melly, *laterani kanonokok sz. Frigidianusi gyülekezetének* (Congregatio s. Frigidiani canonicorum lateranensium) neveztetett. — 1115-ben Pier degli Onesti, ravennai pap, szigorúbb életre vágyván, e város mellett Santa Maria del Porto czimü templomot épittetett, egy kolostorral, hol a *Portuesi-k* gyülekezete vette kezdetét. 1083-ban Ádám, mortarai lelkész, templomot és a sz. keresztről czimzett kolostort emeltetett, s megalapitotta a *mortarai szerzetes kanonokok* rendét. A *sz. Jakabról czimzett czella volanai szerzetes kanonokok* rende 1000-ben kezdődött Commachióban. A *Crescenzagói sz. Maria szerzetes kanonokok* 1140-ben dei Morbj Otto által alapittattak, s III. Orbán pápa alatt virágzásnak indúltak. 1200-ban néhány bolognai tanúló a *világi szerzetes kanonokok* (Canonici regulares seculares) rendét alapitotta. A *sz. Márkról czimzett mantuai szerzetes kanonokok gyülekezetének* alapitója Spinola Albert ajtatos pap volt 1194-ben. A *sz. Cletusiak* Linus utóda, sz. Cletus pápától származtatják magukat. A *Szentlélekről nevezettek Szászországban* Rómában alapittattak 1198-ban III. Innocentius pápa által, egy lelenczházbani felügyeletre.

A *remeték* rendjéről nem tudjuk, vajjon sz. Ágoston, Vilmos aquitaniai herczeg, mantuai Bono János, vagy mástól veszi-e eredetét. A *Giambonitok* Bono Jánosról neveztettek el, ki őket Cesena mellett telepitette le kevéssel III. Innocentius előtt, a *pisai boldog Péterről* czimzettek pedig Gambacurta Péterről, kik szinte Cesena és Montebello mellett telepedtek meg 1380-ban.

Ugyanezen osztályba tartoznak a *Trinitariusok* is, kik sz. Valesius Felix és sz. Matha János által alapittattak a foglyok megváltására; a *Domonkosiak* vagy *Prédikálók* alapitója sz. Domonkos volt 1216-ban III. Honorius pápa alatt; a *Mária szolgáié* hét florenczi nemes 1232-ben; az *Átalakitott Mária szolgáié* Bennizi Fülöp 1267; a *Gesuati di san Geronico* szerzeté Colombino János 1363; a *Fratelli Alessiani-k* világiak voltak, kiknek kötelességök volt a halottakat temetni, alapitattak 1309 után; a *Vendéglő lelkészek* gyülekezete 1300-ban Sienában alapittatott Novello Ágoston, előbb Manfred király kanczellárja, később VIII. Bonifácz titkára által.

E szabály alá tartozik még sok lovagrend is mint p. o.: a szent sir lovagjai, a máltai és német lovagrend.

III. Sz. Benedek rendszabálya megállapittatott 500-ban Symmachus pápa alatt. 529-ben alapitotta sz. Benedek a *Barlangosok*, *Cassinóiak* vagy *Benczések* gyülekezetét, kik a subiacói barlangról s a Cassino hegyről neveztettek igy.

ütközött a chalcedoni zsinaton [1]), s Nagy-Leo nyiltan elleneszegült [2]); de a püspökök mindjárt belátták, milly előnyösen használhatnák e lelkes katonaságot, miért is a szentély megnyittatott előttök, s jóval később (787) a II. nicaeai zsinat az apátoknak jogot adott, hogy tulajdon kolostoraikban a kisebb rendeket feladhassák.

Kanonokok.

Mig a szerzetesek közelitettek a papokhoz, a papok sok püspöki egyházban, a szerzetesek módjára, kanonokok (canonici) néven,

---

Ennek leányai: a *Sicula* gyülekezet, mellyet sz. Placidus apát 536-ban sz. Benedek első tanitványaiból alakitott; a *Camalduliak*, alapitójuk volt sz. Romuald, ravennai patricius, 1112-ben, kitől a *montecoronai* és *murandi sz. Mihály* remeték származtak; a *Monte Carilóiak* az urbinói apenninekben; a *Damianiták*, kik assisi sz. Damian kolostoráról neveztettek igy, s ugyanezen völgy szerzetes női; a *Cavai* gyülekezet, melly a Salerno melletti érez-bányában létezett kolostorról vette nevét, s sz. Alferius apát által alapittatott 1050-ben; a *Vallumbrosai* gyülekezetet Gualberto János alapitotta Florencz mellett 1060-ban; a *Monte Vergine*-i gyülekezet alapitója sz. vercellii Vilmos volt 1121-ben; e gyülekezet *Monte Virgilianói*nak is neveztetett egy hegyről, mellyen hajdan Virgilnek volt gyönyörü kertje, mellynek helyén később kolostor épült egy templommal *Beata Vergine di Epoli* czimen, melly egyedül maradt fenn a nápolyi földön. Ugyanez alapitotta a *Vilmosiakat* 1124-ben.

Az *Alázatosak* Milanóban alapittattak 1196-ban. A sz. Fiore Jánosról úgynevezett *Fioresi-k* gyülekezete Cosenza mellett 1196-ban alapittatott boldog Joachim cisterczi szerzetes által. A *San Nicola d' Arena* gyülekezet Catania mellett, 1300-ban. A Morone Péterről, ki később pápa lett, *Coelestinusok*nak nevezettek 1274-ben. A Siena melletti Olajfa hegyről úgynevezett *Olivetano*-k, 1319-ben három sienai nemes által alapittattak.

Ide tartoznak a Templomvitézek, calatravai és más lovagrendek.

IV. Sz. Ferencz rendszabálya, melly *kisebb testvérekének* is neveztetett, alapittatott 1208-ban. Ebben harczolnak a kisebb *Ferencziek* mind, az *Observantesek*, *Mezitlábasak*, *Reformáltak*, egyetlen generalis vezérlete alatt; a *Conventualisok*, *Tertiariusok*, *Capucinusok*.

Tulajdon szabályokkal birnak a *Certosini*-k, kik a grenoblei Certosaban Bruno kölni polgar által alapittattak 1084-ben; a *San Girolamo da Lupo di Olmeto* gyülekezet, mellynek szerzet-szabálya sz. Jeromos irataiból van véve, és V. Márton alatt vette kezdetét; a *Carmeliták*, kik 1160-ban III. Sándor alatt alapittattak a Carmel hegyen, szerzet-szabályaikat Albert jerusalemi patriarcha irta 1209-ben, megerősitette III. Honorius 1226-ban.

Lásd főképen **Lucii Ferraris** *Bibliotheca*, e szónál *Religiones regulares*. A szerzetesi intézmények és öltözetekre nézve megtekinthetők: **Bonanni**, *Catalogo degli ordini religiosi*. Róma 1706. — **Heliot**, *Histoire des Ordres monastiques religieux et militaires*. Párizs 1721. — **Lucae Holstenii**, *Codex regularum* Augsburg 1754. — **Henrion**, *Histoire des Ordres religieux*, Brüssel 1838.

[1]) *Canone* III. 4.

[2]) *Ep*, CXIX. 1. 6.

egyenlő szabályok alatt egyesültek. Első alapitók vercellii sz. Eusebius és sz. Ágoston voltak; azután Crodegangus metzi püspök közös életszabályokat irt részökre (650), mellyek a káptalanok nagy része által elfogadtattak.

Apáczák.

Az egyház első idejétől kezdve szerepeltek a diaconissák, kik vagy a diaconusok nejei, vagy érett korú nők voltak, s kötelességök volt: a nők számára készült ajtónál felvigyázni, levetkeztetni a keresztelendő nőket, a nő-betegek és halottakról gondoskodni, s megtörölgetni a megkereszteltetket [1]), azonban nem tartoztak az egyházi hierarchiához, mert nem részesültek a kézrátevésben [2]).

Már a IV. században sok szüz élt együtt magán házakban, s nyugaton is elterjedvén e szokás, sz. Honoratus, Saint-Cyrben Marseille mellett az első női szerzetet alapitotta Galliában; sz. Caesarius, arlesi püspök (— 542) szerzetszabályt irt a szerzetes nők számára [3]); s Nagy Leo megtiltotta feladni nekik a fátyolt, mig negyven év nem mérsékli szenvedelyeiket, s meg nem érleli elhatározásukat.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Fegyelem és szertartások.

Szabályoztatván s bevitetvén a polgári életbe a szent kormány, az egyház nem őrizhette meg apostoli szegénységét: de ezzel vesztett eredeti lelkesült tisztasága és függetlenségéből. Kezdetben a papok csak az oltárra tett adományokból éltek, megosztván azokat a szegényekkel; s csak Constantin után birhattak az egyházak jogosan ingatlan javakat, s fogadhattak el hagyományokat. Maga Constantin 321-ben gazdagon megajándékozta a Szent-Apostolok bazilikáját; sok egyháznak azon javak adattak, mellyek előbb a pogány isteni tiszteletre szolgáltak; másoknak közföldek adományoztattak, úgy hogy nem volt székesegyház, mellynek birtoka ne lett volna. Miként hajdan senki sem tett végrendeletet a nélkül, hogy a császárnak valamit ne hagyott volna, úgy a keresztények is, tiszteletöket kitünte-

---

[1]) **S. Ignatius** *ep.* 12.

[2]) *Conc. nicaen.* can. 19.

[3]) **Bollandus** jan. 12.

tendök, mindnyájan hagyományoztak az egyháznak: s ez mintegy óvás volt azon ó hit ellen, mintha minden az államé volna, mig ők egyedüli urúl az Istent ismerték el.

A magán ájtatosság nem mindig okosan járt el; sokan kitagadták szükséget szenvedő rokonaikat is, csakhogy az egyház imáit biztositsák maguknak [1]); ugyannyira, hogy I. Valentinian megtiltotta a papságnak nöktől hagyományokat elfogadni; később pedig sem a papoknak, sem a szerzeteseknek nem volt szabad örökölni; mirenézve sz. Jeromos úgy nyilatkozott, hogy nem annyira magát a dolgot fájlalja, mint inkább azt, hogy megérdemlették ez eljárást. Az atyák vetélkedve keltek ki a visszaélések ellen, különösen aranyszájú sz. János; s sz. Ágoston, egyháza részére tett több adományt visszautasitott.

Nehogy az egyháziak emberi gyarlóságból az egyház szolgálatára szentelt javakat rokonaiknak hagyják vagy elpazarolják, s igy az ajtatosság újabb adományozásokra legyen kényszeritve, a császárok eltiltották a papoknak, javaikról végrendeletileg rendelkezni. Mi lett ennek a következése? az, hogy az egyháziak javai módfelett növekedtek, miután szüntelen szereztek és soha el nem idegenitették azokat, s igy Praetextatus praefectus elmondhatta: „Tegyetek engem római püspökké, és keresztény leszek.“

Igaz, hogy e javak segély-alapúl szolgáltak a szegények részére, templomok épitésére, az isteni tisztelet fényesbitésére, a távoli és szegény vidékeken lakó lelkészek táplálására. Továbbá a papok és püspökök választása függetlenebbé tétetett a világiaktól, miután nem szorúltak az ő alamizsnájokra.

Ekként a világiak beszólása az egyházi ügyekbe lassanként

---

[1]) Ebben a legmegrögzöttebb pogány, s egy ajtatos keresztény is megegyeznek. Zosimus a szerzeteseket majdnem haszontalanoknak nevezi a köztársaságra nézve, kik azon ürügy alatt, hogy mindenöket megosztják a szegényekkel, sokakat szegénységbe döntenek: *οὔτε πρός πόλεμον, οὔτε πρός ἄλλην τινὰ χρεία ἀναγκαιαν, τῇ πολιτέια, πλὴν ὅτι πηοϊόντες ὁδῶ μέκρι τοῦ νῦν ἐξ ἐκείνου τὸ πολύ μέρος τῆς γῆς ᾠκειώσαντο, προφάσει τοῦ μεταδιδόναι παντῶν πτωχῶις, πάντας ὡς εἰπειν πτωχούς καταστησαντες.* V. 23.

Prudentius (Peri Stephanon, hymn. II. 76) igy énekel:

Successor exhaeres gemit,
Sanctis egens parentibus;
Haec occuluntur abditis
Ecclesiarum in angulis,
Et summa pietas creditur
Nudare dulces liberos.

elenyészett; mindinkább ritkúltak a példák arra, hogy a papok szentelésénél beleegyezésöket kikérték volna, bár mindig közzététettek a jelöltek nevei, hogy a netalán létező akadályok bejelentethessenek. Miután a nicaeai zsinat az egyházi tartomány püspökeinek jelenlétét és beleegyezését szükségesnek nyilatkoztatta arra, hogy valamelly püspök megválasztatása törvényes legyen, ezek többsége megsemmisithette a gyülekezet szavazatait; s a nép belátván, hogy neki csak a látszat hagyatott meg, visszavonúlt a választásoktól [1]).

A püspökök választása sem ment mindig szabályszerüen. A milanói gyülekezetben, mellynek czélja volt Auxentiusnak utódot adni, megjelenik Ambrus kormányzó, hogy rendet csináljon, s püspökké kiáltatik ki. Chalonsban, Paulus püspök halála után, pártok alakúlnak a választásra nézve; lyoni Patiens és autuni Eufronius püspökök egy János nevü, nem nagy hirü, de feddhetlen jellemü papot mintegy meglepve püspökké kenik [2]). Bourges lakosai pedig Sidonius Apollinarisra bizzák a püspök választását.

A papság.

Kezdetben a papok és püspökök ruházatra nem különböztek a világiaktól, úgy hogy sz. Ambrus mint püspök gyakran összetévesztetett hozzá hasonlitó testvérével, a világi Satyrussal [3]). A talár és köpeny, miket a papok maig viselnek, a bölcsészeknek és azoknak voltak szokott ruháik, kik nem keresték a fényt; az egyedüli megkülönböztető jel a haj leborotválása volt, mi a latinoknál kör-, a görögöknél kereszt-alakban történt [4]). Az isteni tisztelet alkalmával kü-

---

[1]) De nem egyszerre; mert még a VI. században is találunk olly községeket, mellyek a választásban részt vettek; és Justinian meghagyta, hogy a város elöbbkelőinek tanácsa a választásra nézve kikéressék. *Nov.* CXXXVII. 2.

[2]) Sidonius Apollinaris levele IV. 25.

[3]) *In obitu Satyri oratio.* N-o 38. Coelestinus pápa 2. *lev.* bizonyitja, hogy a püspököknek sem volt külön ruhájok. Lásd (VI. könyv 539 lap).

[4]) A IV. carthagói zsinat rendeli, hogy semmiféle pap ne növelje meg haját és ne borotválja szakállát; de nem igen tartották meg. Mondják, hogy a hajnyiret (tonsura) a nazarenusoktól származik, kik különös ajtatosság jeleül hajuk egy részét leégették. (*Conc. Aquisgr.* Kegyes-Lajos alatt, c. 1.; Sevillai **Izidor** lib. 1. *de off. eccl.* c. 4.) s az *Apostolok csel.* XVIII. fej. említés tétetik Priscilla és Aquiláról, kik fogadalomból megnyirették magukat. De eltekintve attól, hogy a nazarenusok ellenkezőleg hosszú hajat hordtak, miként Sámson, nem hihető, miszerint az üldözés idejében illy feltünően megkülönböztették volna magukat a keresztények.

lön ruhát használtak [1]), t. i. a casulát vagy planetát, mi egy kerek, s a főt kivéve, mindenfelől zárt köpeny volt. Később az egyháziak különböző, a közönségestől elütő ruházatot vettek divatba, s Nagy-Károly 793-ban megparancsolta a grófoknak, hogy mint világiakkal bánjanak az olly papokkal, kik világiasan öltözködnek: azonban a fekete szin csak a XIII. század után lett kötelezett [2]). A papok eltiltattak némelly foglalkozásoktól, azután pedig minden világi hivataltól; később nőtlenségre köteleztettek, melly régi törvény idővel szi-

---

[1]) *Religio divina alterum habitum habet in ministerio, alterum in usu vitaque communi;* Hieronymus *in Ezech.* c. 44. — Az öregebb Landolfus (*Hist. mediol.* l. II. 35.) Aribertus érsekről beszélvén, azt mondja, hogy ő alatta senki sem mert a karban fehér toga nélkül megjelenni; fejök pedig a köpenyeg, vagyis azon vörös szinű felöltöny csuklyájával volt födve, mit az egyháziak viseltek akkoriban. E köpeny vagy a vállakra volt fölszedve, vagy a mellen összekapcsolva, s a rómaiak a tunica fölött hordották előbb mint katonai ruhát, aztán pedig a polgáriak is elfogadták mint alkalmasat az eső és hideg ellen, s csuklyával volt ellátva. — Az egyházi ruhákról lásd *Annales archeolog.* 1844 p. 61; 1845 p. 125.

[2]) A 813-iki mainzi zsinat rendeli, hogy a pap soha se jelenjék meg nyilt helyen, nyakában stóla nélkül. Landolfus (az idézett helyen) beszéli, miszerint Aribert idejében semmiféle pap nem merte a világi divatot követni a ruházatban. De a fekete szin a lombard papságnál nem igen volt szokásban; és Giulini 1203-ból egy pap végrendeletét idézi, ki ruháit többeknek hagyományozta, mellyek egyike sem volt fekete, kivéve a köpenyeget. Tudjuk azonban, miszerint a milanói papság hivataloskodása közben feketo köpenyt viselt, a rendes kanonokok vöröset. 1211-ben egy milanói zsinat megtiltotta a papoknak köpeny és fehér ing, vagy más kerek és zárt ruha nélkül nyilvánosan megjelenni. Eltiltattak a befüzött lábbeliek, a kéz és mell-fodrok, a ruháni sújtások, az újjakkal ellátott köpenyek. Ki fel volt szentelve, annak kerek, szét nem nyiló ruhát kellett viselni; tilos volt a sárga és zöld szin (hát más szin?) úgyszintén a prémes bőrruhák. Ugyanezen kútforrásból tudjuk, miként a papok azon templomban vagy oltárnál vették fel a hajnyiretet, mellynek czimét viselték. Ugyanott megtiltattak a szerzeteseknek: a koczkajáték, váltó asztalok, párvetés, a vadászat, ebek, kereskedés, uzsoráskodás; nem lehettek keresztszülők; nem volt szabad látogatniok a fürdőket, s a csuklyán kivül más föveget nem használhattak. A következő században egy tartományi zsinat eltiltja a tarka vagy csikos, a szalagokkal, ezüst és fémgombokkal ékesitett ruhát, úgyszintén a világi fövegeket. A milanói egyházmegyei zsinat akarja, hogy a főpapok zárt ruhát viseljenek, hogy újjakkal ellátott köpenyeket iskolán kivül ne hordjanak, sem aranyos, ezüstös, zománczos zablát, nyerget, sarkantyúkat vagy más valamit ne használjanak, sem világi módra prémezett köpenyt vagy lovagló ruhát, legyen az zárt vagy nyilt, a lovaglási szükség esetén kivül ne öltsenek; végre ne használjanak zöld posztót, vörös újjakat, varrott lábbeliket, begombolt nyakravalókat, hanem fekete köpenyt, vagy más illedelmes ruhákat. (**Giulini** ad annum). — Milly könnyü tiltani és parancsolni!

gorúbbá lett, és majdnem általánosan elfogadtatott. A chalcedoni zsinat (451) megtiltotta egynek több javadalmat birni.

Az V-ik század kezdetén Róma büszkélkedik abban, hogy huszonnégy temploma és hetvenhat papja van: illy csekély volt a papok száma! s innét érthető ama gondoskodás, mellynél fogva senkinek sem volt szabad magát megyéjén kivül felszenteltetni, sem elhagyni azt, vagy utazni a püspök engedélye nélkül (litterae dimissoriae). Az előbb nevezett chalcedoni zsinat szentségtörőnek nyilvánitotta azt, ki a fogadalom letétele után elhagyná a papságot, Justinián pedig törvényt hozott, melly szerint az illyenek javai az elhagyott egyház részére foglaltattak le.

Miután a mezei püspökök (chorepiscopi) megszüntek, a vidéki hivek gondja a megyei papsághoz tartozó lelkészekre bizatott, s több helységek kapcsoltattak egy anyaegyházhoz; a hivek latinul plebsnek (λαὸς), a lelki gondnokok (curiones) plébánosoknak neveztettek; ezeknek a püspökök átengedték az egyházaknak tett adományokat, felügyelvén, nehogy azokat adóságokkal terheljék vagy eltékozolják [1]). A városokban csak egy templom volt, mellyben mise szolgáltatott, ha sok nép gyült össze, két mise mondatott; de eretneknek tartották volna a papot, ki a püspök tudta nélkül gyüjtötte volna össze a hiveket. Rómában, Alexandriában s talán más nagyobb városokban is több parochia volt, de ezek papjai nem consecráltak, hanem csak a püspök által consecrált ostyát osztották ki. Midőn a püspöki városokban parochiákat kellett alapitani, az egyházak székes és parochialis néven különböztettek meg. A plébánosok nem közösithettek ki senkit, sem fel nem oldozhattak; a püspökök kiváltsága maradt a kenyeret és bort consecrálni, de mivel a szentség szétküldözése alkalmatlan volt, kiterjesztették e hatalmat a plébánosokra is, kik végre minden szentséget kiszolgáltattak, kivéve az egyházi rendet, bérmálást s a feloldozást némelly esetekben. A lelkész hatalma kiterjed egyházának minden lelki érdekeire, s mivel hivatala isteni jogon alapúl, birói itélet nélkül el nem mozdittathatik.

Az archipresbyter nevezet először sz. Jeromosnál fordúl elő;

---

[1]) Parochusoknak azok neveztettek régente, kik a római küldötteket a tartományokban sóval és fával látták el, e görög szótól παρέχω=praebeo.

Proxima campano ponti quae villula tectum
Praebuit et parochi quae debent ligna salemque.

Horatius, *Sat.* V. 1.

A plebánosok talán azért neveztettek parochusoknak mert a püspökök által arra voltak rendeltetve, hogy a népnek a szükségeseket kiszolgáltassák.

rendesen a legöregebb volt, s az általános helyettes (vicarius generalis) teendőit végezte. Az archidiaconusok a püspökök jobb keze voltak, az egyház javait kezelték, az alamizsnát osztogatták, s felterjesztették a szentelendőket. A védnöknek (defensor) a görög-egyházban, akár pap akár világi volt, kötelességében állt, az egyházakat védeni a világi itélőszék előtt. A latin egyháznak, a IV. században, voltak diaconusai, subdiaconusai, acolitusai, lectorai, exorcistái, ostiariusai, a görögnek hypodiaconusai, lectorai, cantorai, exorcistái, ostiariusai és fossorjai (VI. könyv 526. lap).

Ekként rendeztetvén a szent-kormány (hierarchia) meghatároztattak a méltóságokat illető kötelességek és kitüntetések, s a fokozatos joghatóság. A pápák, mint kik hatalmukat egyedül Istentől vették, nem vonathattak kérdőre; mindazáltal némelly zsinatok itélőszékük elé akarták őket állitani, miként ezt az általános zsinatok a patriarchákkal, s a nemzeti és tartományiak a püspökökkel tehették. A Carthagóban összegyült atyák kérték I. Coelestin pápát, hogy ne fogadja vissza az egyházba az általok kiközösitett püspököket, állitván, miszerint a nicaeai zsinat a tartományi zsinatra bizta a püspökök ügyeit.

Ugy látszik, eleintén semmi különbség nem volt a püspökök közt, s csak egyedül a római széktől függtek. Az üldözés szükségesnek éreztette a külső társadalom kötelékeinek összébbvonását, azért a vidéki községek egyesültek a főbb helyek községeivel, s igy megyét képeztek. A mezei püspökök elenyésztek, miután a laodicaei zsinat (366?) elrendelte, hogy a megholtak ne helyettesittessenek, a még életben lévők pedig a megyés püspököktől függtek. Ekként a hatalom ezekben összpontosúlt; de viszont a helybeni székelésre kötelezettek az antiochiai zsinat által (341); a sardicai (347) szerint pedig három hétnél tovább nem lehettek távol. Továbbá kötelességök volt megyéjöket bejárni, melly látogatásnak, a lelkek üdvén kivül, még más anyagi czélja is volt, t. i. ekkor szedték össze a vidéki egyházakban az év leforgása alatt begyült adományokat. Később a püspökség az eljegyzéshez hasonlittatván, az elválásról szóló törvény alkalmaztatott rá, s megtiltatott egyik egyháznak a másikkali felcserélése, ha csak a közjó nem kivánná [1]), s igy eleje vétetett a jobb állomások miatt támadhatott versengésnek és nagyra vágyásnak.

Hogy az egység által erősbbödjenek, a különféle egyházak

[1]) Az önkényes, tiltott székcsere *átmenésnek* (*metabasis*), a rendes *áttételnek* (*metathesis*) neveztetett.

püspökei valamelly, a vértanúk, vagy apostoli alapitás által hiresebb város püspökéhez csatlakoztak, ki metropolitának vagy érseknek czimeztetett [1]), s egy úgynevezett köpeny (pallium) által különböztetett meg, melly egy keskeny stola volt, s a nyakban viseltetett. Lelki hatalma nem volt nagyobb, de a tartomány püspökeit az hitta egybe zsinatra, kik innét suffraganeusoknak neveztettek; felszentelte őket, mielőtt működésöket megkezdették volna, átnézte határozataikat, őrködött az egész tartományban a hit és fegyelem fölött [2]). A római metropolitának a város körüli tiz tartomány (provinciae suburbicariae) volt alávetve; az alexandriainak Egyiptom és Libya püspökei; az antiochiainak a keleti püspökök; az ephesusinak a kis-ázsiaiak; s a városok fénye, hol székeltek, ő rájok is fényt vetett.

Mikor valamelly püspök meghalt, a metropolita a széküresedés idejére egy papot rendelt administratorúl, ki napot tüzött ki, mellyen a többi püspökök összegyüljenek. Ezek jelenlétében a papság felterjesztette, s a decuriók és nép gyülése megválasztotta az utódot; mert mig az egész világon kiment szokásból a népválasztás, az egyház megtartotta azt. Azonban a választás csak akkor lett törvényes erejü, ha a tartomány suffraganeusai helybenhagyták, s a metropolita megerősitette. A világi hatalom nem avatkozott a választásokba, csak később a fejedelmi székhelyeken.

Püspökké, akár világi, akár pap volt, szokás szerint csak ollyan választatott, ki ugyanazon megyében kereszteltetett és nevekedett, hogy igy ismerje nyáját, s ez viszont pásztorát. Megkivántatott, hogy csak egy felesége lett légyen, hogy jó hirben álljon, példás családatya legyen, s még a pogányok se vethessenek szemére semmit. Nem volt tekintet az állásra, hanem a helyi szükségre; a városokban tudóst és ékesszólót, a vidékekre egyszerüt és nyájasat, olly megyében, hol szükség volt a védelemre, harcziast, legtöbbnyire érett korút, ollykor a vértanúság által is kipróbáltat választottak.

---

[1]) A 264-iki antiochiai zsinat 9-ik canonja mondja: *Per singulas regiones convenit episcopos nosse, metropolitanum episcopum sollicitudinem totius provinciae gerere.*

[2]) A nicaeai zsinat arab kiadása a 39-ik canon alatt megőrizte ezen, legalább a keleti szent-kormányra vonatkozó olly fontos értesitést: *Consideret patriarcha quae archiepiscopi et episcopi eius in provinciis suis faciant; et si quid reperiat secus quam oporteat factum, mutet et disponat ut sibi videbitur, siquidem ipse est pater omnium. Et quamvis est archiepiscopus in episcopos tamquam frater maior, qui curam habet fratrum suorum, et ei debent obedientiam quia praeest, est tamen patriarcha loco patris, sub cuius dominatu ac potestate sunt filii eius.*

A carthagói negyedik zsinat meghatározza a püspökökben megkivántató kellékeket: legyen természeténél fogva okos, tanúlékony, szelid erkölcsü, tiszta életü, józan, hivatalában körültekintő, alázatos, nyájas, könyörületes, az isteni tudományok és törvényekben jártas, vigyázó a szentirás értelmezésében; legyen gyakorlott az egyház hitágazataiban, s mindenek előtt hitét nyiltan vallja meg [1]).

Sokan igyekeztek menekülni e teher elől, méltatlanoknak nevezvén magukat, elrejtőzködtek a pusztákban, sőt elcsüggedésből meg is haltak. Geres, Egyiptom egy kis városa, hét mérföldre Pelusiumtól, Nilammont választotta meg püspöknek, ki egy czellácskában élt, mellynek befalazta ajtaját. Ellenállt minden kérésnek s midőn Theophil alexandriai püspök személyesen megjelent, hogy rábirja, azt válaszolta: Hólnap, atyám, tégy úgy a mint tetszeni fog. Másnap visszatérnek, és Nilammon azt feleli üregéből: Előbb imádkozzunk. Egész nap imádkoztak; este szólitják a remetét, de az többé nem felel; felfeszitik a köveket, s halva találják.

A pogányság maradványait eltörölni, a hitet tisztán megőrizni az eretnekségtől: ez volt a püspökök fő gondja; de az akkori szomorú időviszonyok kényszeritették őket, hogy vállaikra vegyék a terheket, mellyek alól kivonta magát az elpuhúlt világi hatalom. A püspök ekkor minden lett; ő keresztel, gyóntat, ő szabja ki a nyilvános és magán bünbánati elégtételeket, kiközösit és feloldoz, látogatja a betegeket, imádkozik a holtakért, megváltja a foglyokat, táplálja a szegényeket, özvegyeket, árvákat; szállodákat és kórházakat alapit, kezeli papsága javait; működik mint békebiró; erkölcsi, fegyelmi és theologiai értekezéseket tesz közzé; vitatkozásokat tart az eretnekek- és bölcsészekkel; a tudományokban és történelemben búvárkodik; felel más püspökök, egyházak, szerzetesek és magán egyének kérdéseire; ül a zsinatokban, követségben jár el; megy a barbárokat vagy bitorlókat szelidíteni, egy szóval, összpontositja kezei közt a bölcsészi, politikai és vallási hatalmat.

Papi biráskodás.

Constantin, nem birván lerontani az ősi intézményeket törvények által, a rábeszélést is segélyül hivta, növelvén a püspökök, mint a gyengék gyámjai s az egyenetlenségek eligazitóinak tekintélyét,

---

[1]) *Qui episcopus ordinandus est, antea examinetur, si natura sit prudens, si docibilis, si moribus temperatus, si vita castus, si sobrius, si semper suis negotiis cavens, si humilis, si affabilis, si misericors, si litteratus, si in lege Domini instructus, si in scripturarum sensibus cautus, si in dogmatibus ecclesiasticis exercitatus, et ante omnia si fidei documenta verbis simplicibus asserat.*

miből az egyházi joghatóság keletkezett. A papság iránti tiszteletnél fogva önkénytesen húzódott ahoz a nép, úgy hogy a püspökök egész napokon peres ügyek eldöntésével foglalkoztak, s még a pogányok is az ő itéletökre bizták magukat. A püspökök itélethozásai mentek lévén a törvényszéki formáktól, a jogot az ész és méltányosság szerint érvényesitették, többet adván a jó hiszemre, mint a kimért szóra, többet a vallási és erkölcsi parancsokra, mint a polgáriakra; s a czivakodót szeretet és igazsággal csillapitották le. Mint a gyöngék gyámja, a püspök közbenjáró volt az úr és szolga, az atya és fiuk közt, kiigazitván a törvénybeni igazságtalanságokat [1]). Midőn a de-

[1]) Aranyszájú sz. János *„a papság méltósága“* fölötti bámulandó beszédében leirja mindazon terheket, mellyek egy pap s különösen egy püspök vállaira nehezedtek. A biráskodásról igy szól: „A biráskodás véghetetlen sok kellemetlenséggel, nagy fáradsággal s olly nehézségekkel jár, minőket a világi birák nem tapasztalnak. Mert kitalálni az igazat kellemetlenségbe kerül; s miután feltaláltatott, meg nem sérteni azt, nehéz dolog. De nem csak fáradság és nehézséggel, hanem nem csekély veszélylyel is jár, mert megtörtént, hogy némelly gyengébbek pörbe fogatván, mivel nem találtak ollyat, ki őket védené, hitökben hajótörést szenvedtek. Sokan, kik igazságtalanságot szenvedtek, ép úgy gyülölik azokat, kik nem nyújtanak nekik segélyt, mint azokat, kik őket megsértették; és sem az ügyek rendetlenségét, sem az idők nehéz viszonyait, sem a papi hatalom korlátoltságát, sem más hasonló dolgot nem akarnak számitásba venni, hanem minden áron kivánják a paptól, hogy szabaditsa meg őket bajaiktól, mit ha ez nem tehet, hozzon fel bár ezer védvet, okvetlen kárhoztatják. — S minthogy a pártfogást emlitettem, elmondom még, milly okokból is szokták a papokat vádolni. Ha a püspök naponkint többször össze nem járja a házakat, mint maga a házaló kereskedő, már végtelen sok kellemetlenségeknek teszi ki magát. S nem csak a betegek hanem az egészségesek is megvárják a látogatást, és pedig nem a vallási érdekből hanem nagyobbrészt fennhéjázásból követelik e megtiszteltetést. S ha megtörténik, hogy az egyház közjava iránti tekintetből valamelly gazdagot vagy hatalmast gyakrabban látogat meg, rögtön mint hizelgőt ócsárolják.

„De mit is beszélek a pártfogolás és látogatásokról? mikor a puszta üdvözlések miatt is egészen elözönlik és megkeseritik panaszaikkal. Még tekintetökről is számolniok kell a püspököknek, mert a köznép figyelmesen vizsgálja legegyszerübb tényeiket, hangjokat, arczjátékukat, nevetésöket. És egynémelly azt mondja: Ez jó arczot vágott erre, s örömest és fennhangon üdvözölte, engem pedig csak ugy kötelességből és morogva köszöntött. S ha megtörténik, hogy többen lévén együtt, a püspök beszél, s szemét nem jártatja végig mindenkin, már ezt sértésnek veszik. Jól össze kell tehát magát szedni ennyi vádlókkal szemben, hogy vagy semmiben ne vádoltassék általok, vagy ne vethessék szemére, hogy a vádat hallgatással mellőzte. Mert szükség, hogy ne legyenek vádlói, s ha ez lehetetlen, illik magát a vádaktól kitisztázni. Ha ez nem megy könnyen, s ha vannak ollyanok, kik szeretnek mást hibáztatni, csak azon okból, hogy roszat mondjanak, erős lelkületre van szüksége, hogy panaszaik ellenében szilárdan megálljon.“

curiók elhagyták a helyhatósági hivatalokat, a püspökök magukra vállalták azokat, mint ollyanok, kik mindenütt ott voltak, hol örködni, igazgatni, segiteni kellett. Világi uralmuk tehát nem volt bitorlás; nem kérték azt, nem kényszerittettek arra: hanem magától állott elő a szükség, s ők készek voltak elvállalni, mert az erkölcsi tulsúly annak használatát kezökbe adta, mert a kereszténység jogot adott nekik arra, hogy tegyék azt, mi az emberen segit, s eszközöket, hogy véghezvigyék.

Volt már alkalmunk bámulni Ambrust, Chrysostomust és Ágostont. A visigóth I. Theodorik is, midőn Narbonneból visszaveretett, sz. Oriens auchi püspököt bizta meg a béke kieszközlésével. Germanus auxerrei püspök Arlesbe utazott, hogy a közsérelmeket orvosolja. Lerinsi Hilarius bár arlesi püspök volt, folytatta szegényes életmódját; a városban reggelenkint elfogadott minden jelentkezőt; a nap többi részében kézi munkával foglalkozott, mialatt tollba mondott, olvasott, olvastatott, beszélt; templomokat épittetett a szinkörökből kiszedett márványból, eladta a szent edényeket, ha a szegényeken segiteni, vagy a foglyokat kiváltani kellett, böjti napokon négy óra hosszat is szónokolt, gyóntatott, elejét vette a rosz kezelésnek, vagy orvosolta azt. Midőn a praefectus, kit ő gyakran megdorgált, tisztviselőivel a templomba ment, hozzá forditotta beszédét s azt mondta neki, hogy miután megvetette tanácsát, nem méltó hallani az Isten igéjét.

A püspököknek, mint természetes biráknak, tisztán kellett tartani és szabályozni az erkölcsöket, egy olly canoni jogtudomány szerint, melly nem tett különbséget a személyek között. A zsarnok uralom alatt is megtartották azon nagyfontosságu előjogot, hogy csak magukhoz hasonlók által itéltethettek meg; ők pedig az egyháziak fölött biráskodtak, kik ekként kivétettek a közpörrendtartás alól. Törvényileg meg volt hagyva a hivatalnokoknak érvényesiteni a püspök határozatait [1]; de némelly egyházakban a papoknak meg volt engedve a tartományi zsinatokhoz felebbezni ügyöket [2].

Kezdetben a keresztények, világi ügyeiket illetőleg, megkisér-

---

[1]) *Cod. Theod.* IX. 45. l. 4.

[2]) A III. carthagói zsinat 9. can.: *ut clerici publica iudicia non appellent, cum privatorum christianorum causas Apostolus ad Ecclesiam deferri, atque ibi determinari praecipiat.* 425-ben II. Theodosius és III. Valentinian illy törvényt hoztak: *Clericos episcopali audientiae reservamus... fas enim non est, ut divini muneris ministri temporalium potestatum subdantur arbitrio.* Justinian az egyházi kánonoknak törvényes erőt tulajdonitott. *Nov.* CXLI.

lették felszabaditatni magukat a rendes törvényszékektől, félvén az ő hitök iránt ellenséges érzelmü birák részrehajlásától, s ki akarván kerülni az itélethozásnál szokásos pogány formákat. Tehát mint testvérek, vitás ügyeik elintézését a püspökök és öregekre bizták, miből önkénytesen elismert birói joghatóság keletkezett, mit Constantin, rendeleteivel támogatott. Miután az uralkodók kereszténvekké lettek, semmi ok sem volt többé, mi a pörlekedő kereszténveket a világi törvényszéktől visszatartotta volna: az egyház csak saját szolgáit tiltotta el attól, kik részére Constantin a polgári ügyekben külön bíróságot rendelt [1]), melly kiváltságot Justinian azoknak a világiakkali pörösködéseire is kiterjesztette, meghagyván a fölebbezési jogot a rendes törvényszékekhez. A püspökök joghatósága itélő, vagy fenyitő volt: a császárok az első értelemben kivánták vétetni [2]), s Justinian a püspök itéletét a közbiró jóváhagyásának vetette alá; de Nyugaton minden rend felbomolván a barbárok betörésekor a püspöki joghatóság tulságosan kiterjesztetett.

---

[1]) A 442-iki vaisoni zsinat.

[2]) Lásd Honorius, III. Valentinian és Justinian rendeleteit 398, 428 és 541-ről. *Cod. Just.* l. 1. tit. 4. *De episcopali audientia*, lege 26: „A város évi ügyeire nézve, akár a város rendes jövedelmeiről, akár javaiból vagy magán ajándékokból, vagy hagyományokból keletkezett alaptőkéiről; akár a közmunkákról, vizvezetékekről, fürdők vagy kikötők fenntartásáról; falak, tornyok épitése, hidak, utczák javitásáról, vagy olly pörökről legyen szó, mellyekbe a város köz vagy magán érdekekből bonyolult, rendeljük a mint következik: Az istenfélő püspök, s a város előkelői közől kiválasztott három polgár üljenek össze és vizsgálják meg minden évben a végzett munkákat; gondjuk legyen rá, hogy azok, kik e munkákat vezetik vagy vezették, pontos számitást tegyenek, arról számot adjanak, s mutassák ki, hogy eleget tettek kötelességöknek akár a középületek, akár az élelem és fürdőkre rendelt összeg, akár az utak, vizvezetékek s más tárgyakra kiadott pénzek kezelésében."

Ugyanott lege 30: „A mi az első és második korbeli gyámgyermekeket s mindazokat, kiknek a törvény gyámokat ad, illeti, ha birtokuk ötszáz aranyon tul nem megy, rendeljük: hogy a tartományi elnök kinevezésére nem kell várni, mert ez sok költséget okozna, kivált ha az elnök nem laknék azon városban, hol gyámságról kell gondoskodni. Illy esetben a gondnokokat vagy gyámokat kinevezni a várostanács dolga lesz... egyértelmüleg a püspökkel, s más közhivatalt viselő egyénekkel, ha a városban egynél több van illyen."

Ugyanott lib. 1. tit. 55. *De defensoribus* leg. 8: „Akarjuk, hogy a városi ügyvédek jártasak legyenek az igaz hit titkaiban, s a tiszteletreméltó püspök, a papság, az előkelők, birtokosok és hivatalbeli személyek által választassanak ki és tétessenek meg. A hivatalbai iktatásról a dicső hatalmu praetorio praefectus fog gondoskodni, hogy ő nagyságának (magnificentia) beiktatási levele által biztonságot és megerősitést nyerjenek."

Az egyházi itélőszék három esetben tárgyalta a világiak ügyét: először, ha a felek hozzá folyamodtak; s ezen itélet, Constantin rendelete szerint, törvényes erejü volt. Továbbá az egyháznak, mint külön társulatnak, joga lévén tagjai erkölcseit megbirálni, fenyitő joghatóságot nyert az ugynevezett titkos bünökre nézve, s az ő köréhez tartozott itélni a jövendő-mondás, boszorkányság, istenkáromlás és esküszegés fölött. Végre a püspöki törvényszékek elé tartoztak az ugynevezett egyházi ügyek, különösen a házasság és végrendelet. Az első nem csak polgári szerződés-, hanem vallásos dolognak és szentségnek is tekintetvén, természetes volt, hogy a papság az ez ügyben fennforgott vitakérdéseket, s a házasságtörés, ágyaság, megfertőztetés, nőrablás s más illyes dolgok elintézését magának tartotta fenn. A mi a végrendeletet illeti, nem tudnám megmondani, milly czimen tartozott egyházi illetékesség alá, ha csak nem azért, hogy miként előbb a vesta szüzek, ugy akkor az egyház kezébe tétettek le.

Menhelyek.

A jogot, mellynél fogva a bálványozott szent berkek védelmezték a bünösöket, megnyerték az élő Isten templomai is. Leo császár megparancsolta, hogy senki ki ne hurczoltassék menhelyéből, se a püspökök ne háborgattassanak az elrejtett adósok miatt; azonban ezeknek adassék tudtokra az itélet a végre, hogy egy felhatalmazottról gondoskodjanak, mit ha nem tennének, a körülmények szerint kell ellenökben eljárni, lefoglalván és eladván ingó és ingatlan javaikat, kivéve azt, mit talán az egyház falai közt, vagy valamelly pap házában rejtegetnének; a rabszolgák mindazzal együtt, mit magukkal vittek, uraiknak kiadandók, ha ezek megesküsznek, hogy a büntetésben az emberi bánásmód határán tul nem mennek.

A császárok beavatkozása az egyházi ügyekbe.

Az egyház, midőn a társadalomban helyet kezdett foglalni, kénytelen volt a kormánytól kérni támogatást, hogy rendeleteinek hatályt szerezzen, nem lévén még akkor szokva a kormányzáshoz s nélkülözvén a szabályokat és eszközöket. Eltöröltetvén a sokistenség, az egyház belépett az államba, s ennek kötelékeibe találta magát bonyolitva. A császárok, kik egész Gratiánig megtartották a főpapi czimet (pontifex maximus), mint illyenek sok olly jogokat ragadtak magukhoz, mellyeket azelőtt az egyházak, mint el nem ismert társadalmak gyakoroltak. Habár belsőleg az egyház teljesen független volt, külsőleg alárendeltnek látszott; a császár mindenbe beleavatkozott, mindenben kikérték beleegyezését; ő igazgatta parancs vagy tanács utján a püspökök választását és megerősitette őket. Ő

hitta össze a zsinatokat, s jelen volt azokon; ő döntötte el a tárgyalt kérdéseket s rendelte meg a határozatok végrehajtását: jeléül annak, hogy a kormány a fejedelmek megtérése után is pogány maradt. Azonban alapjában tekintve a dolgot, e beleegyezés, e megerősités csak az egyház által nyert erőről s inkább hóditásáról, mint függéséről tanuskodik: a zsinati határozatoknak a császárok általi szentesitése nem is a tartalmat illette, mert a canonok, mint a Szentlélek által sugalmazottak, érvényesek voltak a birodalomnak alá nem vetett kereszténvekre nézve is. Ha ollykor a császárok egyházi törvényeket s a hit dolgában határozatokat akartak hozni, millyenek voltak Zeno Henoticon-a és II. Constans Typus-a, az egyház ellentmondott.

Később a mint a világi hatalom lassan-lassan tehetetlenségbe sülyedt, az egyház akként növekedett és szilárdult: s mig a keleti egyház soha sem feledkezett meg a császárok iránti alávettetésről, s nem jutott eszébe a főuralomra vágyni, addig a nyugati, félre tévén minden szolgaiasságot a felbomló birodalom irányában, s egyedül maradván lábon a közsülyedés közepett, csak neki lévén reménye fennállhatni minden más intézmények egymásután bekövetkezendett rombadőlése közben, az ostoba pogány eszméket tudomány és szeretettel helyettesitette, s megkétszerezte erejét, hogy küzdjön a barbársággal, s ápolja, nevelje az uj népek erőteljes érzelmeit.

E hatalom-szerzésnél ismét csak igaznak bizonyult be azon jelenség, melly minden kisebb-nagyobb társulatban észlelhető, t. i. a képesebb fősége. A római társadalomnak, melly önzése, hosszas elaggottsága, s az eszmék és tanok közti ellenmondások következtében minden részről bomlásnak indult, nem kellett-e szükségképen meghajolni egy ifju erejü, meggyőződésében szilárd s az egész életre kiható működésü társadalom előtt? Másrészről mi volt természetesebb, minthogy a betörő barbár nép, melly minden kormány, törvények, szokások, müveltség és hit hiával volt, egy olly rendezett hatalomhoz állott, melly az ő fegyvereinél erősebb, a müveltség előmozditója volt, s örök jutalmat vagy büntetést igért?

A zsinatok fentartották a hitegységet a különböző szokások, nyelvek és nemzetek közt; s mig a hitágazatokat érintetlenül megőrizték, a fegyelmet az idő- és helyviszonyok szerint módositották.

Keresztség.

Az első keresztények folyókban kereszteltettek, miként ezt keresztelő sz. János tette; később keresztkutak állittattak a vizek mellett, közel a plébániai templomokhoz, mellyekkel ollykor tornáczok

által köttettek össze, miként ez Aquilejában látható [1]). Egy illy keresztkút az egész megyének elég volt. Rómában, Prisca házának romjai közt, mellyben, mint hiszik, sz. Péter lakott, egy kivájt oszlopfőt mutogatnak, hol, a hagyomány szerint, sz. Péter a keresztséget szolgáltatta ki az ott felszökellő vizzel, melly előbb Faunus istennek volt szentelve; állitják továbbá, hogy a Salaria ut egy katakombájában is keresztelt, ugyszintén abban, hol eltemettetett, s melly közel van a Fons Sancti Petri néven nevezett helyhez. Constantin közel a lateráni palotájában épitett templomhoz azon költséges keresztkutat állitotta, melly maig is megvan, s melly nagyszerü porphyr vagy márvány oszlopokból, s régi épület-töredékekből áll minden arány és izlés-egység nélkül; közepén egy medencze pompáz, mellybe néhány lépcsőn kell alámenni, s nyolcz szögletü alapja van mint az épületnek, mellyét egy tornácz előz meg a várakozó ujonczok (neophyti) részére. Mint hiszik, ez a császár magán keresztkútja volt: a több izben megujitott épület most csak a pápák által ünnepélyesen kiszolgáltatandó keresztelések helyéül szolgál. Hasonló használatra fordittattak Rómában Novatus, sz. Praxedis és Pudentiana testvérének nyilvános fürdői is, ugyszintén az ő atyjok, Pudens senatoré, nem különben a sz. Caeciliaé, melly jelenleg a róla nevezett szép templomba van befoglalva.

A keresztkút többnyire nyolcz, ollykor négyszögletü, vagy kerek, vagy kereszt alaku volt, felül karzatokkal, s egy kápolnával ellátva, mellyben ker. János, vagy a Corneliust keresztelő Péter, vagy más hasonló kép volt látható. Épen közepén állt a kád, mellybe közönségesen hét lépcső vezetett le, melly szám a Szentlélek hét ajándékát jelezte; a viz a piscinaból vagyis viztartóból eresztetett bele, s a köznép azt hitte, hogy csodásan telt meg. III. Leo ujra épitette a sz. Andrásról czimzettet, melly nyolczszögletü volt, egy, porphyr oszlopokkal körülvett kúttal; ennek közepén egy ezüst bárány emelkedett ki, mellyből viz csorgott; ollykor a kutat egy elszigetelt, oroszlánokon vagy oszlopokon vagy az evangelisták jelképein álló edény képezte. Belül egy pad volt, hol a keresztelendők ültek vagy térdeltek: tisztességesen megmeztelenittettek egész 1140-ig [2]). A nők részére diaconissák és külön keresztkutak voltak.

---

[1]) **Ciampini**, *De sacris aedificiis a Constantino Magno constructis.* — **Martinelli**, *Roma ex ethnica sacra.* — **Severano**, *Memorie sacre delle chiese di Roma.* — **Allegranza**, *Del fonte battesimale di Chiavenna.*

[2]) **Casal**. *De vet. christ, ritibus.* pag. 43.

Csak husvét és pünköstkor végeztetvén e szertartás, a keresztkutaknak tágasaknak kellett lenniök: a konstantinápolyi sz. Zsófiaéban egy zsinat gyült össze; a sz. Jánoséról, Flórenczben, azt állitják, hogy Mars temploma volt, bár a részek összhangzatlansága későbbi épitésről tanuskodik. Az elsők mintájára a közép korban ujak emeltettek, kitünők ezek között a pisai köralaku, a sz. Jánosé Pármában kivül nyolcz, belül tizenhat oldalfallal, mellyet 1196-ban Antelmani Benedek kezdett épiteni, és 1260 felé lett bevégezve; a canosai tizenkét szögletü; a veronai San Giovanni in Fonte nyolcz szögletü, ugyan igy néznek ki a cremonai, volterrai, pistojai és florenczi.

A hittanoncz (catechumenus) hosszas próbáknak volt alávetve. Miután neve megváltoztatott, s megtartóztatta magát a házassági jogok gyakorlatától, kiállotta a negyvennapi böjtöt s más önmegtartóztatásokat, exorcisáltatott, s hétszer vizsgáltatott meg a hittanból, azután mezitláb letette a hitet, fejtegette a hitvallást [1]), elénekelte a P a t e r-t, és illetékesnek nyilvánittatott. Virágvasárnapon és nagycsütörtökön megmosattak lábai; nagyszombaton a püspök éhgyomorral és fehér ruhába öltözve nyilvánosan megkeresztelte. A hitujoncz előbb közönséges fürdőben megmosatván, nyugat felé fordult s ellene mondott annak, ki nyugaton van, s ránk nézve meghal a bünökkel, azután kelet felé fordulván megigérte, hogy követni fogja az igazság napját [2]). Melle és vállai megkenetvén, megvallotta hitét, azután bement a vizbe. Ekkor a fehérbe öltözött segédek (ministri) három izben mártották be fejét, s a püspök vizet öntött rá a szokásos forma elmondása közben, és megcsókolta: egy másik pap, fejét szent chrismával kente meg [3]), s ráadta a fehér lepelt, mit némelly megtértek mezitláb nyolcz napon át hordoztak [4]). Azután a püspöktől gyertyát vevén kezébe Krisztus testét és vérét vette magához; a kisdedek csak a szent vizben részesültek, azután tejet és mézet, vagy bort

[1]) *Reddere simbolum*-nak neveztetett e tény, mert talán a hittanoncz ekkor adta vissza a táblácskát, mellyről a *Credót* tanulta, s melly, hogy a pogányok kezébe jusson, nem akarták.

[2]) *In mysteriis primum renunciamus ei qui in Occidente est, nobisque moritur cum peccatis; et sic versi ad Orientem, pactum inimus cum sole iustitiae, et ei servituros nos este promittimus.* — Hieronymi Comm. in Amos. c. 6.

[3]) E kenés nem divolt általánosan, s a keleti egyházban ismeretlen volt.

[4]) A XII. században Milanóban az érsek különös módon öltözködött; dereka körül egy törlő ruhát és övet kötött, mi a kardbojtot képviselte, sarui sarkát átkötötte, mi a sarkantyúkat jelképezte, ekként mint főpapot és királyt akarván magát feltüntetni; s ez öltözetben keresztelt.

és mézet és tiz szem siliquát [1]) kapott. Elmondatott sz. János evangeliumának kezdete, s a jegyző beirta a hitujonczot. Mind e szertartásokon jelen voltak a keresztszülők, kik keresztgyermekeik hite és viseletéről kezeskedtek; eredetüket a III. századból veszik, s ollykor sokan viselték e hivatalt egy mellett, máskor pedig egy többeknek tette e szolgálatot. A szüzek tartották keresztvizre az általok örökbe fogadott árvákat. A megkereszteltnek nyolcz napig kerülni kellett a mulatságot és társalgást, jelen volt a misén, szent beszéden, áldozáson; homlokát bekötve hordta, hogy a szent kenetet védje [2]); ez idő elteltével letette a fehér ruhát, felhúzta lábbelieit, és megáldatott.

Bérmálás.

A lelkileg ujjászületett megerősittetett a Szentlélek erejével a bérmálás szentségében, melly a püspök kezeinek rátétele s a szent chrismávali kenés által szolgáltatott ki. Szükség esetében az egyszerű pap is bérmálhatott.

Oltáriszentség.

Az Ur imádságában előforduló mindennapi kenyér alatt az oltáriszentséget értették, ugyanazért mindennap magukhoz vették, vagy legalább a hányszor szent mise szolgáltatott. Lankadván a buzgóság, eleintén kárhoztatta az egyház azokat, kik három egymásutáni vasárnapon nem járultak a szent asztalhoz; később, a VI. században, kötelezte a hiveket hogy évenkint legalább háromszor t. i. husvét, pünkösd és karácsonkor vegyék magukhoz az oltáriszentséget. A IV. századig az oltáriszentség mindkét szin alatt, a kenyér és bor szine alatt, ciboriumokban tartatott, mellyek ollykor galamb alakuak voltak s néhol az oltár fölött függtek.

A hittanonczoknak oltáriszentség helyett megáldott kenyeret adtak, mint szintén azoknak is, kik a szentség vételére méltatlanok voltak [3]). Eulogiák-nak nevezték bizonyos megáldott kenyerek, mellyek ajtatosságból az áldozat bemutatása után osztogattak, s az oltárra tétettek ajándokul a hivek által, mellyekből aztán a

[1]) Ezek némellyek szerint pénzdarabok, mások szerint szent-Jánoskenyér, ismét mások szerint más valami voltak. Maffei (t. VI. *obs.* art. 1. p. 221) viaszba nyomott pénzalakoknak hiszi. Talán Agnusdeik voltak.

[2]) E szokás Németország sok vidékén maig is fenn van.

[3]) Milanóban a Trivulzio museumban a XII. vagy a XIII. századból egy szertartásos könyv van, mellyben említés történik a kenyér megáldásáról azok részére *qui indigni sunt Eucharistia.* Ugyanott van egy a fentemlitett galambok közöl; egy másik San Nazaróban.

consecrálandó ostyák készültek, mert, ugy látszik, ezek közönséges kenyérből voltak [1]). E felajánlási szokásnak nyoma maradt némelly egyházakban, mint p. o. a milanóiban, hol a főtemplomban férfiak és nők, kik öregeknek neveztetnek, a nagymisén három ostyát és hat obon bort ajánlanak fel megszentelésre; Franciaországban, Schweizban s másutt az ünnepélyes miséken megáldott kenyér osztogattatik.

A szent ostya a bal által fentartott jobb kéz tenyerébe tétetett [2]), a nőknek kendőcskével kellett kezöket befedni [3]). Lenyeletvén az ostya, a diaconus által nyujtott kehelyből egy nád csövecskén szíttak, vagy a borba mártatott az ostya, melly szokás a milanói egyházban az egész XVI. században megvolt [4]). Nem szükség mondanunk, hogy a kelyheknek, corporalék és patenáknak nagyoknak kellett lenniök. Jerusalemben s másutt az áldozat maradványai megégettettek; Konstantinápolyban, Galliában s egyebütt a kisdedeknek adattak, kik mindjárt keresztség után néhány csepp megszentelt bort kaptak. A szent ostyát szabad volt haza vinni azon napokra, mellyeken áldozat nem mutattatott be. S ezt különösen a remeték gyakorolták, vagy midön üldözés volt. A szokás, mellynél fogva éhgyomorral járultak az oltáriszentséghez, az ez iránti tiszteletből kapott lábra, azután megparancsolta azt a 397-iki carthagói zsinat, kivévén nagycsütörtököt, melly napon az Urvacsora emlékére este tartatott a mise [5]). Egy szokást vagy inkább visszaélést ismertet meg velünk a harmadik carthagói zsinat, melly megtiltja az oltáriszentséget a halottaknak adni; de nem tartatott illetlennek mellökre tenni azt, s velök eltemetni.

---

[1]) „Te talán azt mondod: az én kenyerem közönséges kenyér. Az igaz, hogy a megszentelő szavak elmondása előtt csak kenyér az, de a megszentelés után a kenyérből Krisztus teste lesz.“ **Sz. Ambrus**, vagy a ki szerzője *De sacramentis* czimü könyvnek. IV. 4.

[2]) Jerusalemi sz. Cyrill, *Catech. mystag.* V. irja: „Mikor az Úr asztalához járulsz, tenyeredet és ujjaidat ne terjeszd szét, hanem bal kezeddel tartsd a jobbat, melly az Urat fogadja, s kezedet behajtva vedd a Krisztus testét mondván *Amen.*

[3]) E kendő *dominicale*-nak neveztetett. Az 528-iki auxerrei zsinat a 42 canonban rendeli: *Unaquaeque mulier, quando communicat, dominicale suum habeat;* s a 36 canonban: *Non licet mulieri nuda manu sua eucharistiam sumere.*

[4]) Az ambrusi könyvtárban van egy, 1460 után irt Sacramentarium, mellyben a betegek áldoztatására előirott formában ez mondatik: *Corpus Domini nostri Jesu Christi, sanguine suo tinctum conservet animam tuam in vitam aeternam.*

[5]) 8. canon. Lásd. **Chardon**, *Storia dei Sacramenti.* Verona. 1754. **Marténe**, *De Antiquis Ecclesiae ritibus.*

A bünbánatról már szólottunk (VI. könyv 527. lap.); ez időben megszünt a nyilvános, és csak a titkos gyónás maradt fenn, s megsokasodtak a bucsúk.

Házasság.

Az egyház élvén jogával, a házasságot illetőleg, melly nem tekintetett többé csak érdek és kéjvágyból kötött egyszerü szerződésnek, némelly törvényeket hozott. Nagyobb szabadságot nyert a nő a férjválasztásban [1]), annál inkább, miután az erőszak ellen menedéket talált a tiszteletreméltó szüzeségben. Az első időktől fogva megkivántatott a házasság kijelentése, vagyis a jegyesek tartoztak házasulási szándékukat a püspökkel tudatni, melly formaság a polgári eljegyzést helyettesitette, s e nélkül az egybekelés törvénytelennek tartatott [2]); a császárok ez eljárást kötelezővé tették. A házasok közönségesen megáldattak, de ugy látszik, hogy csak a VIII. vagy IX. században kezdte a felsőbbség szükségesnek tartani azt arra, hogy a házasság érvényes legyen; canoni jog szerint nem volt nélkülözhetlen; a tridenti zsinat elrendelte azt, de nem mint hitágazatot. „Az egyház (igy szól Tertullián) előkésziti a házasságot, megirja a szerződést; a felajánlott ima megerősiti, az áldás megpecsételi, az Isten jóvá hagyja. Ketten ugyanegy igát hordanak, csak egy testet és egy lelket képeznek, együtt imádkoznak, együtt böjtölnek, együtt mennek a templomba, az Ur asztalához, együtt viselik a csapásokat és élvezik a békét“ [3]).

Már a polgári törvény több házassági akadályokat állitott fel, mellyek közől némellyek megsemmisitették a házasságokat, mások megszüntethetők voltak. Az egyház, a házasság körüli minden polgári szinezetü intézményeket egyháziasitani akarván, elfogadta és szaporitotta ez akadályokat, s az utóbbiakat akadályozóknak az előbbieket nyilvánosak vagy bontóknak nevezte [4]). Kö-

---

[1]) Sz. Ágoston kivánja, hogy az anyának döntőbb szava legyen mint a leánynak, ennek férjhezadását illetőleg, föltéve, hogy a leány nem nagykoru: *Puellae fortassis .... apparebit et mater, cuius voluntatem in tradenda filia, omnibus ut arbitror, natura praeponit; nisi eadem puella in ea aetate fuerit, ut iure licentiori sibi ipsa eligat quod velit.* Ep. 233. ad Benenatum.

[2]) *Penes nos occultae coniunctiones, idest non prius apud Ecclesiam professae iuxta moechiam et fornicationem iudicari periclitantur.* **Tertullianus**, De prudentia. Cap. IV.

[3]) *Ad uxorem.* E szöveget bőven fejtegeti Goudefroy, a Theod. Codex. „*De nuptiis*“ szóló 3-ik törvénye fölött.

[4]) *Impedimentum temporis clausi; impedimentum ecclesiasticum; impedimentum voti; impedimentum disparitatis cultus, criminis, consanguineitatis, cognationis civilis*

telességök lévén a kereszténveknek szeretetben s hit és cselekményi egységben élni, szükséges volt szigoru tilalmakkal védeni az erkölcsöket, s egyszersmind távoli családokra kiterjeszteni a jóakarat ama kötelékeit, mellyek a rokonokat egybefüzik [1]); ugyanazért a testvérgyermekek sem léphettek egymásközt házasságra, a nőrablás és házasságtörés akadályul szolgált. Miként a római jogban a fiuvá fogadás, ugy az egyházban a lelkirokonság akadály volt; miért is a trullanumi zsinat (691) megtiltotta a házasságot a gyermek szülői és keresztszülői közt.

A Szentatyák mindig veszélyeseknek tartották a vegyes házasságokat; a trullanumi zsinat semmisnek nyilvánitotta a hitetlenekkel kötött házasságot, melly név alatt a polgári törvények csak a zsidókat [2]) értették, minthogy a pogányok mindinkább kevesbedtek; később az eretnekekkeli egybekelés is tilalmaztatott.

A polgári törvénytől egészen eltért az egyház a házassági elválasztást és második menyegzőt illetőleg. Milly visszaélésekre adott amaz alkalmat, láttuk; Constantin tehát csak három esetben engedte meg; de Constans kénytelen volt a szokás hatalmának engedni, s megsokasittattak az elválhatási esetek, Honorius pedig majdnem egészen eltörölte. A következő császárok ingadoztak, de a közmegegyezésből elválást mindig megengedték (ex bona gratia); s habár Justinian ezt is megtiltotta, kivévén azon esetben, ha az egyik fél Istennek szentelné magát, mindazáltal a folytonos panaszok az ármányok ellen, miket egyik házas fél a másik ellen szőtt, rábirták őt, hogy ismét megengedje [3]). Az egyház tekintetbe vévén, hogy Krisztus kárhoztatta az elválást, soha sem engedte azt meg polgári értelemben; ha a házasok elváltak, nem léphettek uj házasságra [4]).

---

legitimae, cognationis spiritualis. Lásd. **Moy**, *Das Eherecht des Christen bis zur Zeit Karls d. Grossen.* Regensburg 1833.

[1]) Sz. Ágoston ragaszkodik e ponthoz: *„Habita est enim ratio rectissima, ut homines, quibus esset honesta atque utilis concordia, diversarum necessitudinum vinculis necterentur . . . sic numerosius se caritas porrigit . . . non in parcitate coarctatum, sed latius atque numerosius propinquitatibus crebris vinculum sociale diffundere.* De Civ. Dei XV. 16.

[2]) Valentinian, Theodosius és Arcadius egy, 388-ról szóló törvénye rendeli: Semmiféle keresztény nő ne menjen héber férjhez, sem a héber nő keresztényhez, különben ugy tekintetnek mint házasságtörők. *Cod. Theod.* IX. 7. l. 5.

[3]) *Nov.* CXI.

[4]) *Repudium, quod permissum aliquando, iam prohibet . . . , Solus enim separabit qui et coniunxit . . . . In totum enim, sive per nuptias, sive vulgo, alterius viri admissio adulterium pronuncietur.* De monogamia.

Az özvegyek házassága, nem tudni miért, annyira illetlennek tartatott, hogy a császárok ollykor el is tiltották, ellenére a római törvény szellemének, melly a népesedés előmozditásának kedvezett: de a catarokat, kik roszalták a második menyegzőt, kárhoztatta a nicaeai zsinat, s a Szentatyák elsők voltak, kik felemelték szavukat, hogy illy esetekben a gyermekek érdekeit biztositsák [1]). Érvényen kivül kellett tenni a Papia Poppea törvényt is a nőtlenség irányában, minthogy ez az erény tökélyeül tekintetett. Ha némelly zsinatok eltürték az ágyasságot, meg kell gondolnunk, hogy a régi megkülönböztetések szerint a házasságok csak bizonyos osztályoknál tartattak törvényeseknek, ezeken kivül a nők csak mint ágyasok tekintettek; az egyház mitsem akarván tudni az illy megkülönböztetésről, minden házasságot törvényesnek tartott, melly törvényei szerint köttetett.

A legrégibb szertartásos könyv Gelasius pápának tulajdonittatik, de a szertartások részben elődei által hozattak be. Simplicius hetes (hebdomadarius) papokat rendelt a sz. Péter, sz. Pál és sz. Lőrincz templomokba, kik a szentségeket a nap minden órájában kiszolgáltatták.

Titkolózási rendszer.

Az üldözés és téves fejtegetések szükségessé tették a hittan és szertartások egy részét, különösen a Szentháromság és megtestesülés titkait, s a megszentelési szavakat (verba consecrationis) eltitkolni; az igehirdetők és hitvédők e dolgokat csak a beavatottak által érthető módon jelzették. A hitvallási forma s az Ur imádsága a tanonczokkal csak közvetlen a keresztség felvétele előtt közöltetett; és szemökre hányták az eretnekeknek, hogy megsértették a titkot. De előbb a pogányok, azután pedig az arianusokkali küzdelem szükségessé tette a nyilvánosságot; s a titkolózás megszünt, midőn a pogányság elenyészett, s a keresztények mindnyájan kisded korukban kereszteltettek meg.

Temetési szertartás.

Az egyházatyák igyekeztek megszüntetni azon ősi szokást, mellynél fogva a holt testeket máglyán égették el [2]); illetlennek találták ugyanis, hogy a keresztények földi maradványai tüz által sem-

---

[1]) **Sz. Ambrus**, Hexameron, l. VI. c. 4. §. 22: *Natura hoc bestiis infundit, ut catulos proprios ament, et foetus suos diligant. Nesciunt illa odia novercalia, nec mutato concubitu, parentes a sobole depravantur, neque noverunt praeferre filios posteriores copulae. Nesciunt charitatis differentiam.* Lásd Theod. Cod. *De Sec. nuptiis*; és **Pothier**, *Pand.* t. II. p. 89.

[2]) Lásd különösen Tertulliánt.

misittessenek meg, s elrontassanak az uj életre rendelt testek. Az első századokban szokás volt a megholt házánál szeretet- vagy gyászlakomát adni a rokonok, barátok és szegények részére, kik az étkezés után imádkoztak a megholtért [1]); azonban e szokás botrányos kicsapongássá fajult el [2]); világi játékok is kevertettek bele, miért is sok zsinati határozat eltiltotta azt mint a pogányság maradványát [3]).

Aranyszáju szent János szemrehányást tesz hiveinek, hogy a gyászünnepélyeken mód nélkül sirnak, iszonyu taglejtéseket csinálnak, hajokat megnyirják, arczukat megszaggatják s meztelen karral vannak jelen; azonban nem kárhoztatja a holtak siratását, csak a tulzást [4]). Hasonlóképen kárhoztatja már a régi latinok [5]) sőt Homér és Jeremiás [6]) által is emlegetett sirató nők használatát, kik bérért jajveszékeltek a holtak fölött. Az illy bérelt siratók, énekesnők néven Olaszországban is divatoztak; s egyik ülve, másik térdelve, a harmadik a koporsó mellett állva, kibontott hajjal, tenyereiket összeverve, általános dicsérő gyászdalt kezdtek, mellybe egyetmást a holtról beszőttek, s ollykor sivitó jajkiáltásokat hallattak, mire az egész háznép jajjal felelt. E sirató nők később is több izben eltiltattak [7]), de mivel a megszokás makacs, még maig is divatban van Novarese községeiben, Valtellinában, Lunigianában a halottas házhoz az ismerősöket sirással vegyes lakmározásra meghivni; Corsicában és Friaulban a halott fölött jajgatnak; a San Demetrio albán olaszoknál a halott födetlenül a templomba vitetik, mi közben jajgatnak s verik magukat, végezetül dicséneket énekelnek és lakomát tartanak; Sardiniában a szoba közepére helyeztetik a megholt, födetlen arczczal, lábaival az ajtó felé, s a rokonok, de legtöbbnyire a sirató nők bemenvén, ugy tettetik magukat, mintha nem tudnák, hogy meghalt,

---

[1]) **Magri**, *Vocab. ad vocem Agape.*

[2]) *Bibere in honorem sanctorum, vel animae defunctae.*

[3]) Az *Ilias* XXIV. énekében ezt olvassuk: „Kilencz napot sirva töltünk a házban; a tizediken máglyát gyujtunk, és gyászlakomát tartunk.“ — A rómaiak az illy lakomák alkalmával többek közt borsó eledelt is készitettek, melly főzeléket nálunk halottak napján szokás enni.

[4]) *Homilia 1. in Joannem.*

[5]) *Mercede quae*
Conductae flent alieno in funere praeficae
Multo, et capillos scindunt, et clamant magis.
Lucilius Sat.

[6]) Cap. IX, v. 17. Baruffaldinak van egy értekezése *De praeficis.*

[7]) Névszerint Borromei sz. Károly által. *Acta ecclesiae Mediol.*

mikor aztán értesittetnek, vigasztalhatlan sirásra fakadnak s egy elkezdi dicsérni a holtat [1]). — Az irhoni özvegyek most is rögtönzik az ugynevezett coronach-ot, melly szokást az angolok gunyolván, a to weep irish kifejezés közmondássá lett nálok: ez a holt erényeit magasztaló ének, mellynek minden versszaka a nők panaszos kara által szakittatik meg. Szemére hányják a megholtnak, hogy elhagyta az életet, bár jó nője, fejös tehene, szép gyermekei és elegendö burgonyája volt [2]).

A XII. táblában megtiltatott a halottakat a város falain belül eltemetni [3]); az első keresztények is kivül temetkeztek [4]), de külön sírokban. Megadatván az egyháznak a béke, a sírok, mellyek szerencsésen választott néven nyughelyeknek (dormitorium, coemeterium) neveztettek, közel a városok mellett s azokon belül is ásattak, mint ezt Constantin és Honorius sirjai bizonyitják. De a templomokban nem temetkeztek, részint hogy megkiméljék a gyakran mozaikból álló talajt, részint a kigőzölgés végett, s végre mert a templom Istennek lévén szentelve, nem találtatott illőnek a halál diadaljelvényeit állitani ott fel.

„Ne temessetek engem az Isten házába, vagy az oltár alá (mondá sz. Ephrem), mert nem illő egy féregnek az Ur szentélyében nyugodni.“ Némellyek mindazáltal megnyerték, hogy kedveseiket a vértanuk mellé temethették; igy p. o. sz. Ambrus, testvérét Satyrust sz. Victor mellé tétette.

Az első keresztények egyszerü sírokkal megelégedtek (VI. könyv 629 lap.). A szentek hamvai fölött kápolnácska emeltetett; márvány hamvvödrök födték a consulságot viselt személyeket, másokéi homokkö, vagy széles téglákból állott. Hol természetes vagy készitett barlangok voltak, azokba tétettek a holttestek, lefektetve a falban mindkét oldalon vájt fülkékbe. Voltak magán temetkező helyek is, mellyek két testü, három testüeknek és igy tovább neveztettek, a mint t. i. két, három vagy több holttestet fogadhattak be. A

---

[1]) Az Abruzzo hegyekben, a sabin nők közt most is szokásban van az illy gyász-éneklés.

[2]) **Logan**, II. 383. *The scottish Gaël or Celtic manners, as preserved among the Highlanders.* 1831.

[3]) *Hominem mortuum in urbe ne sepellito neve urito.* Ennek politikai oka az volt, hogy a sir tulajdonjogot adott, mit a városban birni magán egyénnek nem volt szabad.

[4]) **Samuel**, *De sepul.* tr. 1. contr. 2. conel 1.

negyven napnál kevesebb ideig élt gyermekek külön sírokba temettettek. A holttest gyakran illatszerekkel töltetett meg, honnét azon kedves illat származott, mellyről olvassuk, hogy a felnyitott sírokból kiömlött, s miből némellyek a megholt szentségére következtettek.

Egyszerü, gyakran durva feliratok hirdetik a megholt méltóságát, állását, korát, a folyó évet a consulok és indictiók szerint, és kilétét; nyugalmat és reményt kifejező szólamok különböztetik meg a pogány feliratoktól. A római irásjegyek formátlanok, egyenlőtlenek, rövid-vastagok, s görög betükkel vannak keverve; a diszitmények egyszerüek, s legtöbbnyire pálmát (a béke jelvénye, mit némellyek hibásan értelmeztek a vértanuságra), cyprus, fenyő, myrtus, szőlő és olajfa-levél koszorukat, illyféle ☧ monogrammát, vagy ágat vivő galambot tüntetnek elő.

A temetési szertartások a helyek szerint különböztek. A legrégibb idő óta a koporsó mellett karos gyertyatartókban gyertyák gyujtattak, s gyászénekek énekeltettek [1]), de az elvirai zsinat (306) megtiltja a temetőkben gyertyákat gyujtani, nehogy az ott békében nyugvó testek háborgattassanak [2]).

A chalcedoni zsinat (451) roszalását fejezte ki Dioscorusnak, a miért az ajtatos Peristoria tetemeit tömjénfüsttel meg nem tisztelte [3]). S habár Tertullián nem helyesli, hogy a holtak virágokkal hintessenek be, mindazáltal az élet szépsége és töredékenységének e szép jelvényét gyakran látjuk használtatni [4]).

Szertartások.

A szertartásokat s azok módositását tárgyazó hosszas munkákból csak a legérdekesebb részleteket válogatjuk ki. Az apostoli időktől kezdve szerda és péntek böjti napok voltak; később csak a szombatot tartották meg [5]); azután a X. század végén intettek a hivek, hogy szerdán a huseledeltől tartóztassák meg magukat, szombaton

---

[1]) **S. Basilius**, *oratio in Jul. de fun. Constant.*

[2]) Canon. 34.

[3]) **Baronius**, *ad annum* 312, nro 34.

[4]) Sz. Ambrus, Valentinian fölött tartott gyászbeszédében mondja: „Nem szórok én sirjára virágokat, hanem lelkét a Krisztus illatjával hintem meg.“ — Sz. Jeromos pedig a nejét vesztett Pammachiushoz: „Más férjek házastársaik sirjára violát és rózsát, liliomot és bibor virágot hintenek.“

[5]) Sz. Monica, sz. Ágoston anyja Milanóba menvén, meghotránkozott, hogy szombaton nem böjtöltek, de sz. Ambrus azt mondta neki, hogy alkalmazza magát a helyi szokáshoz, nehogy bámulatot költsön. Magától sz. Ambrus, és sz. Ágostontól tudjuk, miszerint Milanóban szombaton sohasem böjtöltek, kivéve nagyszombatot.

pedig böjtöljenek [1]). — A gyertyák már az első századtól használtattak a szertartások és exorcismusoknál. A II-ik században találkozunk a szentelt viz és keresztvetéssel; az oltáriszentség már vitetik a betegekhez, misék mondatnak a holtakért, s karácsonkor három mise szolgáltatik. A III. században megáldatni látjuk a temetőket. A IV-ikben meghagyatik, hogy az ünnepek előirt szertartásokkal szenteltessenek meg, tartózkodván minden, még a mezei munkáktól is. Ekkor békének örvendvén az egyház ünnepélyesekké tétetnek a főbb szentek emlékére szentelt napok, a kereszt az épületek fölé emeltetik, s a zászlókon leng.

Bizonyosak lehetünk, hogy midőn az élő Isten egyháza csak a feledés leple alatt volt biztosságban, a hivek nem igen gyüjtettek harangszóval egybe. Némellyek szerint e czélra a kelepet használták, mit bizonyitana azon körülmény, hogy ez eszköz a nagyhéten most is használtatik, melly időben a legrégibb szertartások ismételtetnek; azonban ez is csak a béke megnyerése után történhetett; hihető, hogy eleinte csak házról házra értesitették egymást azon gyorsaság és módszerrel, mi a titkos társulatoknál szokásos.

Baronius, Bernardin Ferencz, a beauvaisi Rituale szerzői (1637) állitják, miszerint Constantin idejében kezdtek a harangok használtatni; de egy kortársuk sem támogatja őket. Némellyek nolai sz. Paulinusnak tulajdonitják ez eszköznek nem feltalálását, hanem behozatalát; mások Sabinianus pápának, ki 604-ben Nagy-Gergelynek lett utóda: de a hiteles bizonyitványok hiányzanak [2]).

---

[1]) A 994-ben Anse-ban tartott zsinat rendeli: *Laici omnes feria IV. a carne abstineant, et feria VI-a jejunent, si ita possunt perficere, aut pauperibus eleemosynas tribuant.* **Martène**, t. IV. *Anecd.* — VII. Gergely a huseledelektőli tartózkodást inkább tanácsolta mint parancsolta az 1078-iki római zsinat 7 canonában. III. Incze, midőn a bragai püspök kérdést intézett hozzá azok iránt, kik gyengeségből szombaton nem birták magukat a huseledelektől megtartóztatni, azt felelte, tartassa meg a helyi szokást. — Spanyolország sok vidékein, főképen Castilia, Galizia és Majorcában, emlékezetet haladó idők óta meg volt engedve böjti napokon az állatok belei és végtagjaivali élés; Francziaország több megyéiben mindenféle huseledel szabad volt szombaton, karácsontól gyertyaszenteléig; Castilia, Leon, és Indiákban pedig kivétel nélkül minden szombaton. Lásd **Ferraris**, *ad v. Sabbatum.* A bullában, mellyben VIII. Gergely 1187-ben a harmadik keresztes hadjáratot hirdeti, ezt olvassuk: „Minthogy az egész világon kivétel nélkül nem esznek hust pénteken és szombaton, mi és a mi testvéreink kedden is megtartóztatjuk magunkat attól, ha csak betegség vagy más érvényes ok fel nem ment.“

[2]) A héber főpap diszruhájára csengetyük voltak aggatva Krisztus előtt tizenöt századdal. Plautus harangocskákról tesz említést:

A körmenetek, miket már régenten is rendeztek, hogy a haragvó Minervát megengeszteljék, vagy Eleusisban a gabona feltalálójának hódolatukat nyilvánitsák, a keresztény isteni tiszteletben is

---

Nunquam aedepol temere tinnit tintinnabulum
Nisi quis illud tractat aut movet; mutum est, tacet.

Plutarch harangokról beszél (*Sympos.* IV, quaest. 5), mellyek az embereket a halpiaczra hivták; s erre nézve már előbb Strabo egy történetecskét beszélt el. (*Geogr.* XIV). Egykor ugyanis a cariai Jassóban bizonyos hárfajátszó mutatta be játékbani ügyességét, midőn egyszer csak megszólalt a halpiaczi harang, s mindnyájan ott hagyták a müvészt, kivéve egy öreg süket embert. A müvész köszönetet mondott ennek, dicsérvén kitünő zeneizlését. Az öreg nem értette mit beszél, de látva, hogy a többiek elmentek, megkérdezte a játékost: nem szólott-e a harang? mire az igennel válaszolván, ez is elment a többi után. — Plinius szerint Porsenna siremlékében harangok voltak felfüggesztve, mellyek messzire elhallatszottak midőn szél fujt: *In summo orbis aeneus est et petasus unus, ex quo pendent excepta catenis tintinnabula, quae vento agitata longe sonitus referunt.* Hist. nat. XXXVI. 13. Rómában harangok használtattak a fürdési óra jelzésére. (*Redde pilam, sonat aes thermarum.* **Martialis**, Epigr. XIV. 165.). Lucius szerint (*De Dea syra*) Cybele papjai harangokat használtak; Augustus harangokat helyeztetett a capitoliumi Jupiter templomának kúpja körül (**Svetonius** *in Augusto*); s Porphyrius beszéli, miszerint bizonyos indiai bölcsészek harangszóra gyülekeztek össze ima és étkezésre. *De abstin. anim.* l. IV.

A harangok tehát ismeretesek voltak, mielőtt Rufus Festus Avienus azokat a IV. században *nola*-knak, mások a VIII-ban *campana*-knak nevezték volna. E nevet talán az öntödéktől vehették, mik a kitünő érczéről nevezetes Campaniában lehettek, melly vélemény lihetőbb mint ferrarai Bernardino Ferenczé, ki azt bizonyos Campo ügyes harangöntőtől származtatja; Toursi Gergely, ki 595-ben halt meg, emliti a harangokat Gergely langresi püspökről szólván: *Commoto signo, sanctus Dei, sicut reliqui ad officium dominicum consurgebat;* és Nicetas lyoni érsekről: *Quod presbyter audiens, iussit signum ad vigilias commoveri.* (*De vitis PP.* c. 7. et 8.); nem különben Franeziaország történetében (l. III. c. 15): *Dum per plateam praeterirent, signum ad matutinas motum est.*

A *signum* alatt az itészek szerint harang értetik, melly értelemben már arlesi sz. Caesarius, sz. Aurelian, sz. Benedek rendszabályaiban előfordul. Ez utóbbi akarja, hogy a haranggali jelt az apát vagy más virasztó szerzetes adja. Nagy-Károlynak egy 789-böli capitularejába ez áll: *cloccae non sunt baptisandae*; Baronius pedig arról értesit, miszerint XIII. János, mielőtt egy nagy harangot a laterani templomba helyeztetett, azt a szokott szertartások közt megáldatta s Jánosnak nevezte.

Ez egyébiránt csak Nyugatra nézve áll; Keleten a VIII. század előtt nem használták a harangokat, miként a 628-ban meghalt sz. Anastáz csodáinak könyvéből kitünik, mert a 787-iki II. nicaeai zsinat (art. 4) azt mondja, hogy midőn e szent teste Caesareához közeledett, a lakosok ünnepélyesen keresztekkel mentek eléje, miután előbb a szentfák zajára a templomba gyülekeztek. Anastasius Bibliothecarius e zsinat irományait latinra forditván megjegyzi: *Orientales ligna pro campanis percutiunt,*

helyet nyertek. A háromnapi könyörgések (keresztjáró napok) Franczia-országban a viennei püspök, Mamertus által hozattak be az V. században [1]), s a IX-ben általánosan elfogadtattak. A nagyobb letenyék szerzőjeül némellyek sz. Lázár milanói érseket mondják, talán azon alkalommal, midőn Attila fenyegette Olaszországot, s valóban az ezekben előforduló imák közeli veszélyre mutatnak, habár a magyarokra is czélozhatnak, kik 900-ban dúltak; s hihetőleg akkor nyerték a letenyék mostani elrendezésüket. A keresztjáró napokon a hivek böjtöltek, s fejöket hamuval hintették be; később azonban, a tudatlanság századaiban, világiasságok is csusztattak be, igy p. o. a házakat és templomokat virágokkal, s különféle élelmi szereket és főzelékeket, tojást, kenyeret, viz, bor, és tejedényeket ábrázoló képekkel aggatták be; a nők bábukat tettek ki az erkélyekre, azon babonás hitben, hogy ennek következtében szerencsésen szülnek, s gyermekeiket jól nevelhetik [2]).

A Gloria-Patri-hoz az első nicaeai zsinatban csatoltatott a második rész, az Ave-Maria-hoz pedig Nestorius kárhoztatása után, mintegy folytonos tüntetésül az Isten anyja tisztelete mellett [3]).

Titulus-nak neveztetett azon hely, hol az első keresztények össze szoktak gyülekezni, s mellyben rendesen kép, vagy más valamelly jelvény volt felfüggesztve. Rómában hét illy hely volt hét diaconus cardinalis felügyelete alatt, melly czimet a római egyház bibornokai most is viselnek. E cardinalis czim, melly sok, s

---

Orso Participazio doge 865-ben küldte az első harangokat III. Mihály császárnak a sz. Zsófia templom részére; azután többek is küldettek, de ez nem volt gyakori eset. Bizonyosnak tartják, hogy Keleten csak a maroniták és az Atos hegyi calogereknél volt szokásban a harangozás, a helyett kelepet, vagy más, valamelly magaslaton felállitott zörgő fákat használtak. Konstantinápoly elfoglaltatván, a törökök ágyúkat öntöttek a harangokból, s a musulman birodalomban csak ritka szabadalomként engedtetett meg a harang, attól félvén, nehogy a nép fellázitására használtassék. Ugyanezen okból, midőn V. Károly elfoglalta Gentet, meghasittatta az Orlandónak (Roland) nevezett harangot, mert a lázongók összegyüjtésére használtatott, s igy meghasadtan huzatta, hogy a polgárokat a szenvedett büntetésre visszaemlékeztesse.

[1]) Baronius (*Martirol.* 25. apr.) régiebbeknek hiszi, szerinte Mamertus csak állandositotta.

[2]) **Muratori**, *Antiq. ital.* diss. LIX. *Antich. long. milanesi* diss. XXV.

[3]) Grancolas, in *Brev. rom.* c. 25, állitása szerint 1508 előtt sehol sem fordul elő a *Sancta Maria* sat.; s azt hiszi, hogy csak a minoriták adták hozzá e szavakat: *nunc et in hora mortis nostrae*, mellyek legelőször egy, 1515-ben általuk kiadott breviariumban jönek elő. De azon körülmény, hogy ez ima a keleti egyházban is használtatik, megczáfolja ez állitást.

talán minden, keresztkúttal biró egyházban szokásos volt, később csak a pápa választóinak adatott, kik 1242 után biborral, 1630 után eminentissimus czimmel diszittettek fel.

Az oltárok egyszerű négyoldalu, ollykor kerek asztalok voltak, abroszszal födve, minden gyertyatartók és kereszt nélkül; a templom többi részétől rácsozat választotta el a szentélyt, mellybe senkinek, mig a császároknak sem volt szabad bemenni, csak a felajánlások alkalmával. A misező pap arczczal a nép felé volt fordulva, mint ez Róma némelly bazilikáiban most is szokásban van; később e szokás megváltozván, a papnak mindig ki kellett fordulni, ha a néphez szólni vagy azt megáldani, vagy, mint az őrmény, a szent kenyeret akarta megmutatni.

Az első időkben a püspök mondta a misét az áldozárok és szerpapok közreműködése mellett illy módon: Ez üdvözlettel kezdette meg: Az Ur veletek; azután jött a leczke, Keleten az ó-szövetségből, Nyugaton az apostolok leveleiből; most egy zsoltár énekeltetvén, következett az evangelium s utána a püspöki szent beszéd. Ennek végeztével kiküldettek a hittanonczok és bűnbánók, s az oltár a teritővel befödöztetett; a püspök és áldozárok azt körülállván megmosták kezeiket, s a hivek Keleten és Galliában béke-csókot adtak egymásnak, mi Olaszországban és Afrikában az áldozás előtt történt. A segédek felvették az adományokat; a püspöknek odanyujtották a kenyeret és kelyhet, s imádkoztak érte, a papságért, az uralkodókért, a békeért, az élők és megholtakért, s megemlittettek a vértanuk és az egyház jótévői. A praefatio után megszenteltetett az ostya; következett a hálaadás és segélyül-hivás. Megtöretvén az ostya, az Ur imádsága mondatott el, s a püspök megáldotta a népet. Miután a szent titkokat fedező lepel felemeltetett, a püspök megáldozott, azután a szerpap kiosztogatta az oltáriszentséget, mi közben a püspök ezt mondta: ez az Ur teste. Az Urnak hálaadatván a püspök e szavakkal üdvözölte a népet: Béke legyen veletek; mire válaszoltatott: és a te lelkeddel. A vérnélküli áldozat bemutatása alatt, két diacon az oltár két szögletén állva páva tollakból készült legyezőkkel távolitotta el a rovarokat, melly szokás a pápai misénél maig is fenn van.

Már az első századokban emlittetik a magán mise, mit a püspök vagy áldozár mondott, a nélkül hogy a hivek áldoztak volna. A legrégibb szertartásos könyvekben fordulnak elő külön misék a szentek tiszteletére, mellyeknek leczkéi vértanusági okmányokból vétettek; Tertullián pedig halottakérti misét emlit.

Bonifácz pápa meghagyta, hogy a kelyhek és tányérkák fából legyenek; azonban a triburi zsinat [1]) megjegyzi, hogy ez helyén volt akkor, midön a papok aranyból voltak, de most miután fából vannak, illik, hogy a szent edények becses érczből készittessenek.

Már sz. Ambrus idejében az egyházaknak nagy értékü ékességeik voltak, p. o. az oltárok fölött függő koronák, lámpások, füstölők, könyvtáblák, diptychák vagyis táblácskák, mellyekre az egyház jótevőinek nevei irattak s mise közben felolvastattak. Szükség esetén e drágaságok eladattak, s azokból a szegények segélyeztettek, a foglyok megváltattak s a temetők tágasbittattak [2]).

A nép térdelve vagy leborulva volt jelen a szent misén [3]). A szent cselekvényt az evangelium után hitték kezdődni, midőn a béke kivántatott [4]). Mondják, hogy Symmachus pápa hozta be a Gloria in excelsis t a vasárnapokon és ünnepnapokon. A római egyházban a Credo nem mondatott mise közben, s a pápa vagy a püspök közvetlen az evangelium után hirdette az Isten igéjét. Szent Caesarius az ajtókat is bezáratta azok előtt, kik evangeliumra el szoktak távozni s igy kiáltott rájok: — „Hová mentek? az itélet napján nem fog nektek megengedtetni, hogy engem hallgassatok.“ Az első időkben a canon nem iratott le a szent titok iránti tiszteletből, hanem csak élő szó utján hagyományoztatott át, nehogy megszentségtelenittessék.

Megszentelés előtt a titkos dolgok befödöztettek vagy függönynyel, mit az oltár elé húztak, miként a görögöknél most is szokásban van, vagy pedig az oltár fölött függő lepellel [5]). III. Incze alatt Guido Parè, pápai követ, Kölnben megparancsolta, hogy Urfelmutatása alatt a haranggal jel adassék, s a nép boruljon le; s hogy midőn az oltáriszentség betegekhez vitetik, az egyházfi csengetve menjen elő. Mig a férfiak el voltak különözve a nőktől, áldozáskor egymásnak békecsókot adtak, azután keresztet csókoltak. Az Agnus Dei Sergius pápa rendeletére a szent kenyér megtörésekor mondatott.

---

[1]) Mainz mellett. 895. can. 18.

[2]) **S. Ambrosius**, *De off. eccl.* II. 28.

[3]) Ugyan ő, *in Ps.* CVIII. Nro 20.

[4]) Beroldo mondja, hogy a XII. században az evangelium előtt egy diacon az oltártól igy szólt: parcite fabulis, s két őr hozzá tette: Silentium habete. Ez most is szokás a milanói székesegyházban a főpapi mise alatt. Tehát csevegtek? **Muratori**, *Antiq. italic.* diss. LVII.

[5]) Nem mindnyájan látják a mélységes titkokat, mert betödetnek azok a leviták által, hogy elrejtessenek azok szemei elől, kiknek nem illik azokat látni. **Sz Ambrus**, *De off. eccl.* 1. 10.

Az 538-iki auxerrei zsinat illetlennek találta ugyanegy oltáron naponként több misét mondani; az 1056-iki compostellai meghagyja, hogy a püspökök és áldozárok, ha akadályozva nincsenek, mindennap misézzenek [1]); s mint mondják, csak az 1063-ki római zsinat tiltotta meg egy papnak naponként több misét mondani, mi előbb érdemnek vétetett.

A templombejáratnál alkalmaztatni szokott szentelt viz-tartók is a pogány szertartásokból vétettek át; az alamizsna-láda a keresztes hadjáratok alkalmával jött szokásba. — Leginkább olajjal világitottak; a viaszgyertyákat a körmeneteknél használták; a gyertyatartók több karúak, s keresetten feldiszitettek voltak [2]).

Ünnepek.

Ki az ünnepek számát túlságosnak találja, gondolja meg, hogy e napokon nagy tudatlan sokaság tódult a templomba, hol tanúlhatott valamit, s nyugalmat nyertek a rabszolgák, kik rájok nézve haszon és megállapodás nélküli munkára voltak kárhoztatva; s bámulja azon gyöngéd gondoskodást, mellyel az egyház, e szeretetteljes anya, mindent felhasznált, hogy a szenvedőknek enyhet nyujtson [3]).

Az egyházi ünnepek sora az adventtel kezdődik, melly előkészület Krisztus születésére. Ez ünnepély, melly későbbi eredetü húsvét, pünkösd és az Úr mennybemenetelénél, úgylátszik, Rómában azon napra tétetett, mellyen a pogányok a nap visszatérését ünnepelték: e napon ajándékokat küldözgettek egymásnak, nem feledkezvén meg a szegényekről sem [4]).

Uj-év ünnepén a pogányok a nőket férfiakká s viszont, ollykor vadállatokká öltöztették, s az egész napot ének, táncz, szinjátékok s evés ivás közt töltötték, úgy hogy e nap bolondok ünnepének neveztetett [5]). Csak nagynehezen lehetett e szokást kiirtani, melly Róma-

---

[1]) Labbe, t. IX. f. 1087.

[2]) A milanói dómban maig látható egy.

[3]) Herodotusnál panaszkodnak az egyiptomi papok Cheops zsarnoksága ellen, ki hogy gúláját épittesse, megkevesbitette az ünnepek számát.

[4]) Később Milanóban sz. Ambrús és sz. István ünnepein az érsek tizenkét kupa bort áldott meg, mellyek a szegények közt osztattak ki. Karácsonkor az áldozárok és diaconok planétákban az érsekhez mentek, ki e szókkal fogadta őket: *Puer natus est nobis, et filius datus est nobis*, s mindenik felelte *Deo gratias*, s az érsek kezét és arczát megcsókolták. Azután leültek, s az érsek az algrófnak egy vesszőt és egy pár keztyűt, az ajtónállónak szinte egy párt, annak pedig, ki e napon az első tál ételt volt felszolgálandó, egy viaszgyertyát ajándékozott. **Beroldo.** *Manoscr. nella bibl. del duomo.*

[5]) „Ime a kalendák beállanak, s ördögi pompa fejtetik ki; a bálványok

ban egész a VIII. századig bezárólag fentartotta magát, bár a zsinatok nagyon roszalták, s Krisztus gyermekségének emlékével helyettesitették azt.

A mint nálunk a karácson ugy a görögöknél főünnep volt a vizkereszt, melly legkésőbb a IV-ik századtól kezdve ünnepeltetett Krisztus megkereszteltetése, s a kánai csoda emlékére. Azután Nyugaton is elfogadtatott a pogányoknak tett kinyilatkoztatás megünneplésére, miért is e napon körmenet rendeztetett a bölcsek (magusok) jövetelének emlékére, kiket a néphit királyokká változtatott át, s nevöket, hazájukat és szinöket is meghatározta [1]). E napon hirdettetett ki, azután pedig egy viaszgyertyára függesztetett a husvéti tábla, melly a mozgó ünnepek sorát tartalmazta, s Olaszországban még most is tudatják ez ünnepen a napot, mellyen a húsvét ünnepeltetni fog.

A gyertya-szentelő vagy Mária tisztúlásának ünnepe Evander lupercaliáit helyettesitette, vagy Ceres egy ünnepét, mellyen égő fáklyákkal keresték az elrablott Proserpinát; vagy pedig az alsóbb rendü istenek tiszteletére rendezett áldozatok helyébe rendeltetett; eredetét I. Gelasius pápának tulajdonitják; Justinian 542-ben törvényesen megállapitotta. Pogány szokások maradványa a farsang is, s az egyház az ekkor előfordúlni szokott rendetlenségeket folytonosan roszalta. A gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepéről legelső emlités Keleten a 690-ki trullanumi zsinaton tétetik.

Az első kereszténvekre nézve egyedül azon böjti napok voltak kötelezők, mellyek a húsvétet [2]) megelőzték, Krisztus böjtölésének emlékére, melly kötelezettséget ezen evangeliumi szavakból származtatták „böjtölni fogtok, midőn a vőlegény elvétetik

---

műhelyei mozgásba jönek, s a régi szentségtörő szokással ülik meg az új-év napját. Saturnus, Jupiter, Hercules szerepelnek; Kiteszik Diannát, körűlhordozzák Vulcánt, — az emberek állatokká, a férfiak nőkké öltöznek át; megsértik az illemet, bolondokká teszik magukat, kinevetik az emberek itéletét. Ez istenek arczait bemázolják, s hogy annál iszonyúbban nézzenek ki, szőrös bőrökkel, mindenféle piszokkal fedezik. . . . A keresztények bebocsátják, befogadják őket házaikba. *„Fragm. ined. S. Augustini.*

[1]) A legünnepélyesebb menetet rendezte a milanói érsek egész sz. Eustorgióig, hol, mint hitték, a bölcsek hamvai egy ládában nyugodtak, melly maig is megvan, s mellyből Barbarossa idejében kivétetvén Kölnbe vitettek. A szent menet élethűn, a középkorban annyira kedves látványos pompával ábrázolta a három király udvarlását.

[2]) *Const. apost.* V. c. 18.

t ő l e t e k“ [1]). Más napokon csak magán ajtatosságból böjtöltek, mint p. o. hetenkint szerdán és pénteken; ollykor a püspökök rendeltek böjtöt közszükség idején, vagy kiki magának, a mint ajtatossága hozta magával. A negyvennapi böjt idején csak naplemente után ettek [2]), más böjti napokon délután három óra után. A négy évszaki böjt a római egyházban az V. század közepe felé hozatott be, talán a hetenkénti önkénytes böjt helyett; e szokás Keleten is elterjedt.

A negyvennapi böjt, mivel a szombatok és vasárnapok ki voltak véve, hihetőleg azon napon kezdődött, melly jóval később hatvanadnak neveztetett, sőt Keleten a hetveneden. Bűnbánati idő lévén, eltiltattak a menyegzők, barna szinnel húzattak be az oltárok, s az egész nagyböjt alatt meg nem izlelték a húst; némellyek kiszárasztott hússal éltek, megtartóztatván mágukat a leves gyümölcsöktől; mások egyedül kenyéren és vizen, vagy legtöbbnyire főzelékeken böjtöltek [3]). Jóval később engedtetett meg böjti nap közben valamit enni, a húsétel pedig csak a múlt században. A böjti idő alatt Milanóban a hittanonczok gyakran exorcisáltattak sóval vagy pedig a hittanban nyertek oktatást; ha felnőttek voltak, valódi, ha kisdedek, csak látszólagos bünbánatnak vettettek alája; s megáldott vezeklő ruha fölött, egy a Krisztus monogrammajával ellátott nagy követ hordoztak [4]). Alsó-Szászország Halberstadt városában egy bizonyos polgár minden évben az egész nagyböjt alatt szüntelenül mezitláb járkált a templomban, hogy az egész közönség nevében bünbánatot tartson: azután nagycsütörtökön feloldoztatott, s az ő személyében az egész város.

A nagyböjt péntekén misét nem szolgálni régi szokás, melly a görög egyházra nézve a laodicaeai zsinat által erősittetett meg [5]) s az ambrusi szertartásban most is divik. Fekete-vasárnapon adatott át az illetőknek a hitvallás; Ambrus idejében az olajágak megáldása még nem volt szokásban, csak kevéssel azután hozatott be. Milanóban különös szertartások közt ment végbe. A templomból kilépvén az érsek gazdagon feldiszitett paripára ült, s egy a Ro családból származott katonától kisértetve az Ambrus-bazilikába ment misézni, mellynek apátja Carrobióig eléje ment, s egy

---

[1]) **Sz. Máté.** IX. 15. *sz. Márk.* II. 20.

[2]) **Ambros.** *in Ps.* CXVIII, N-ro 46.

[3]) **Tertullianus** és **Origenes.** *Homilia X. in Levit.*

[4]) Ez *chrismon*-nak neveztetett; egy illy kő még most is van a milanói dóm chorusa mögött, illy ábrával. (☧)

[5]) 366. év, 46. canon.

pisztránggal (trota) ajándékozta meg. Mint a hagyomány beszélte, sz. Ambrús egy léprás beteget gyógyitott meg, melly betegség annak családjában megörökült; nagyhét hétfőjén e családból három léprás összejövén az érsek megáldotta őket, s meghintvén őket szentelt vizzel és megfüstölvén, egy a ticinói kapuhoz közel lévő fürdőbe vezette, hol egy pap megmosta és megfésülte fejöket; kijövén a fürdőből új ruhába öltöztettek; az érsek [1]) megmosta jobb lábukat, megtörölte és megcsókolta, s egyszersmind háromszor ütött saját fejére. Szép megtisztelése a szerencsétlenségnek, melly a kereszténység s a középkori erkölcsök szellemével összhangzik.

A nagycsütörtök régtől fogva a bünbánóknak az egyházzali kiengesztelésére volt szentelve, kiket a püspök, előbb intő beszédet intézvén hozzájok, pásztorbotjával bevezetett a templomba, s béke-csókot adott nekik. Ugyan e napon megszenteltettek az olajok, mise mondatott, s a nép megáldozott; a püspök megmosta a papok lábait, s az Oltáriszentség a sekrestyébe rejtetett el. Szombaton vagy inkább a húsvétet megelőző éjjen a hittanonczoknak a keresztség, bérmálás és Oltáriszentség szolgáltatott ki.

Midőn a húsvéti ünnepély a l l e l u j á r a hivta fel a hiveket, még a remeték is alábbhagytak a bünbánattal; sz. Pachomius a füveket olajjal izletesitette; sz. Benedek jobb étkeket engedett; sz. Antal pálmafa levelekből készült ruhát öltött, mit egy előde hagyott rá. A világiak sült bárányt szoktak megáldatni, melly a negyvennapi böjt után első eledelül szolgált. S gyakran tánez-mulatság rendeztetett a templomban vagy a temetőkben. A húsvéti gyertya megáldása Zozimus pápához vihető vissza, mellyre az epacta és indictio, és a megtestesülés utáni évszám iratott. E gyertyából apró gyertyácskák készittettek, mellyek fehérvasárnapon a nép közt osztattak ki, melly azokat óvszerül tartogatta a bajok és betegségek ellen. A megkereszteltek, kik egész húsvét-héten fehér ruhában jártak, a következő vasárnapon letették azokat s a hivek közé vegyültek.

A következő ötven nap öröm, ünnepélyek és mindennapi misék ideje volt; eltiltattak a szinjátékok [2]), a böjtölés és térdelés [3]); gyakrabban látogatták a templomokat, s az egyházi fegyelem tá-

---

[1]) E czimmel a milanói metropolitáknál 777 előtt nem találkozunk, melly évről kelt egy, szent Ambrus kolostorában lévő okmányon ezt olvassuk: *Domnus Thomas Archiepiscopus mediolanensis.*

[2]) *Cod. Theod* XV. 5. l. 5.

[3]) **Tertullianus**, *De corona mil.* N-ro 3.

gult [1]). Az Ur mennybemenetele előtti vasárnapon a pápa egy rózsát áldott meg, mit aztán valamelly fejedelem vagy előkelő személynek küldött ajándékba. Az Ur mennybemenetelének ünnepe egyike a legrégibb ünnepeknek. A pünkösd a héber hetek és első zsengék pünkösdjét helyettesitette. Az Úr napja IV. Orbán által erősittetett meg 1264, ki Lüttichben látta azt szülemleni azon kinyilatkoztatások alkalmából, mellyek Julianna ispotályos szerzetes nőnek tétettek. A szentséggeli szép szertartást sz. Tamás szerkesztette; azonban a szentség az 1311. viennei zsinat előtt nem hordoztatott az útczákon, ha csak befödve nem. Ez időtől jött szokásba a szentségkitétel, s az azzali áldás; azután pedig a negyven órai imádás, mit az 1564-ben elhalt Fernói József [2]) milanói kapuczinus atya hozott be.

A Szentháromság ünnepét, melly már némelly egyházakban megtartatott, XXII. János tette általánossá; az Ur szineváltozásának ünnepét III. Calixtus pápa rendelte aug. 6-ra, Belgrád 1456-ban történt felszabaditásának emlékére; a sz. olvasó ünnepe a lepantói csatát örökiti. Az 1245-iki lyoni zsinaton IV. Incze a karácson nyolczadát rendelte el, hogy a hetedik keresztes hadjáratnak Isten szerencsés kimenetelt adjon; XI. Incze pedig Mária nevenapját ünnepélyesitette azon győzelem fölötti örömben, mellyel a lengyelek Bécset és Európát a törököktől megszabaditották. A templom felszentelésének emlék-ünnepét, melly Milanóban oktob. 2-án tartatik, úgy hiszik, sz. Eusebius hozta be, azon sok károk után, miket a góthok okoztak a templomoknak [3]). Más egyházakban azon napon tartatik ez ünnep, mellyen a templom felszenteltetett. A templomok és oltárok felszentelésénél régi szertartások használtattak: mint a Jehováé, Jupiteré, vagy Brámaéi, úgy ezek is olajjal kenettek meg; s a püspök, papsága kiséretében többször megkerülte a bazilikát, szentelt vizzel hintvén azt meg, azután chrismával megkente a szent követ, s a falakon vörös görög kereszteket formált, miként hajdan a zsidók ajtai bekenettek a bárány titokteljes vérével, midőn az angyal kiölte az egyiptomiak elsőszülötteit.

A szeplőtelen fogantatás ünnepe a baseli zsinat (1431) rendelete által lett általánossá, mintegy fogadalmúl a fekete halál ellen, melly akkor Európában dúlt. A görögök Máriának nem mennybemenetelét

---

[1]) **Albaspina**, *in can. 43. concilii Illiberitani.*

[2]) **Thiers**, *Dé l' exposition du saint Sacrament.*

[3]) A XII. századig szokás volt körmenetileg menni a templomhoz, s ott a bezárt ajtón zörgetni; megnyittatván az ajtó a kinyitó papot üzőbe vették, mig nem ez az oltár mögé menekült.

hanem halálát ünnepelik. (*Χοίμησις τῆς παναγίας*); s igen sok templom van ez ünnep czimére szentelve, különösen a kolostorokban.

A halottak emlékének ünnepét sz. Odilon clunyi apát hozta be 1050-ben; a mindenszentekét IV. Bonifácz, midőn a VII. század kezdetén Phocas császártól a Pantheont nyerte meg, mellyet Mária és minden vértanúk tiszteletére szentelt. A szentek évfordúlati ünnepe szép jelentőséggel tartatik haláluk napján, mint mellyen az igaz életre születtek, egyedül ker. sz. Jánosé ünnepeltetett születése napján sz. Ágoston idejétől kezdve. Kezdetben minden egyház csak a maga vértanúinak emlékét ülte meg, s egyedül sz. István ünnepeltetett mindenütt. Constantin megparancsolta, hogy a vértanúk ünnepei ép úgy megszenteltessenek mint a vasárnap.

Szentté-avatás.

A III. században biztos nyomaira akadunk Mária és a szentek, mint közbenjárók, tiszteletének, s Origenes az angyalok hasonló tiszteletéről beszél. Eleintén a keresztények átalában szenteknek nevezettek, később csak a püspökök; azután pedig a magán ajtatosság a legistenfélőbbeknek s a jótevőknek adta e czimet. Hogy a tévely és rendetlenségek kikerültessenek, elhatároztatott, hogy e tiszteletben csak rendes pör útján részesittethessék valaki. Sz. Ulderik (Ulrich) augsburgi püspök volt az első, ki illy módon 993-ban, halála után tiz évvel XVI. János által szentté avattatott; később III. Sándor, midőn angolországi III. Eduárdot a szentek sorába igtatta, e jogot egyedül az apostoli széknek tartotta fel.

A legfőbb ünnepeket, úgymint húsvétet, pünkösdöt, karácsont, vizkeresztet vigiliák előzték meg, mellyeken az egész éjet imádság és éneklésben töltötték; később azonban az előfordúlt botrányok miatt eltöröltettek. Az apostoli időktől fogva a nap némelly órái különösen az imára voltak szentelve, s az apostoli rendeletek intik a hiveket, hogy naponta hatszor imádkozzanak.

A zsoltáréneklés már az első kereszténynek kedves dolguk volt, de mint Izidor [1]) mondja, csekély hajlitással énekeltek, úgy hogy inkább összhangzatos beszéd, mint ének volt az. Sz. Ambrus nálunk is behozta a dicsénekek és zsoltárok keleten divó felváltva éneklését; s ő és Nagy-Gergely meghatározott dallamokra alkalmazták azokat. Az antiphona talán egy versecske volt, mit a nép, a kiválasztott kar minden szünetelésénél ismételt, mint ez a Venite exultemus s más énekeknél p. o. a Stabat Mater-nél

[1]) *De off. eccles.* 1. 5.

történik. Az isteni tisztelet három részre osztatott, t. i. hajnalira, délutánira és estélire, melly késő éjig nyúlt; de keleten hihetőleg már hét részre volt osztva, mint ez a VIII. században nálunk is szokásba jött, s egyedül a papságra, és nem többé az egész népre volt kötelező.

Nem szükség mondanunk, hogy a szertartás a különféle egyházakban különböző volt, s az olvasó észreveheti, hogy én főképen a milanóit tartom szem előtt, részint mert mint honit jobban ismerem, részint mert ez inkább megőrizte régi jellegét: mert tudtomra szent Ambrus nem hozott be új szertartást, hanem a régi tartatott meg, daczára több pápák s különösen Nagy-Károly e részbeni kisérleteinek. E szertartást tekintve azt mondhatnók, hogy minden templomban csak egy oltár volt [1]) s csak ollyanon szolgáltatott mise, mellyben vértánúk ereklyéi voltak [2]). E szent idejében Milanóban, úgy látszik, csak egy vagy legfölebb két templom létezett.

Erkölcsök.

A Szentatyák irataiból, kinek kedve van azokat fürkészni, sok részleteket gyüjthet az akkori erkölcsöket illetőleg. A kereszténység csak javitotta, s nem változtatta meg alapjában az akkori társadalmi erkölcsöket. Megmaradt a házi rabszolgaság, s némellyik kétháromezer rabszolgát is tartott; s egy gazdag úrnő, mikor valamelly szolga nőre megharagudott, még mindig deresre köttette és szemei előtt korbácsoltatta meg [3]). Bár a nők természeti méltósága elismertetett, állapotuk azért kevésben változott; a templomban el voltak különitve a férfiaktól, s becsületes leány nem igen ment ki naplemente után. Némellyek közülök még mindig a régi fényt üzték, s heréltek és rabszolgák kíséretében, négy öszvér által vont kocsiban vitették magukat a templomba; gyémántokkal diszitett arany és selyem ruhákban jártak, s füleikben olly drága ékszereket viseltek, mellyek ára ezer szegénynek adhatott volna tápot; s párositván a fényüzést az ajtatossággal, ruháikra evangeliumi jeleneteket himeztek [4]). Mások ellenben többre becsülték a tiszta szeretet nyugodt örömeit; azonban minden szigor mellett is csinnal öltözködtek, s

---

[1]) Azonban 1288-ból a milanói egyházmegyének egy leirását birjuk Buonvicino da Riva szerzetestől, mellyből kitünik, miszerint 56 plebániában 1780 templom volt 2270 oltárral.

[2]) **Sz. Ambrus.** *Exhort. ad virginem; ep.* 20 *ad Marcellinam.*

[3]) **Chrysostomus.** *Op.* t. XI. p. 112.

[4]) **Asterius,** *Hom. in divitem et Lazarum.*

igyekeztek kitüntetni az elrejtett kecseket. A csak keveseknél otthonos keresztény tökély illyetén állapotában szülemlett visszaélések bő tárgyat szolgáltattak az igehirdetőknek a szemrehányásokra, kik mindamellett, hogy magasztalták a szüzeséget, ajánlották a házasságot, főképen az ifju években.

A nagyobb városokban mint p. o. Antiochiában, Konstantinápolyban gondosan neveltettek a gyermekek; öt éves korukban nyilvános iskolákba küldették, hol olvasni és viaszban irni tanúltak; mint grammatisták Homért s más görög költőket tanulmányoztak; végre az ékesszólás tanáraihoz adattak, kik a régiek iránt negélyzett tiszteletből gyakran az ősi hitnek voltak bajnokai. Bevégezvén a tanúlást, többnyire felvették a keresztséget, s beavattatván a hit titkaiba, némellyek pusztákba vonúltak vissza, mások a polgári jog tanulmányozására adták magukat, mi lépcső volt a méltóságokra; s csak kevesen léptek a katonai pályára, melly az elpuhultság s az igehirdetők kikelései következtében becsét vesztette [1]).

Babona.

A keresztények közt a pogány babonák is találtak pártolókra; még mindig voltak, kik tisztelték a szent berkeket és barlangokat [2]); madárjósok és büvészek tanácsát kérték ki [3]), s talizmánokat hordtak magukkal, leginkább Nagy-Sándor képének lenyomatával, kinek dicsősége vallásos tisztelet tárgya lett [4]). Mások a kereszténységbe kevervén e babonákat, az evangeliumból egyes leveleket hordoztak magukkal, s a gyermekek nyakába akasztották azokat, kiknek születésök alkalmával több, más más névvel ellátott lámpákat gyújtottak meg, s a mellyik legtovább égett, annak nevére keresztelték az új szülöttet [5]). A betegek a szenthelyek lámpa olajával kenték be magukat [6]), s azt hitték meggyógyúlnak, ha valamelly ajtatos remete rájok teszi kezeit. Azon balvélemény kapván lábra, hogy az erőszakos halállal kimúltak lelkei megszabadúlnak az ördögtől, némellyek

---

[1]) **Chrysostomus**, 1. 84.

[2]) **Chrysostomus**, 1. 727.

[3]) Maga Constantin 321-ben elrendelte: *Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgure esse constiterit, retento more veteris observantiae, quid portendat ab haruspicibus requiratur, et diligentissime scriptura collecta, ad nostram scientiam referatur. Ceteris etiam usurpandae huius consvetudinis licentia tribuenda, dummodo sacrificiis domesticis abstineant, quae specialiter prohibita sunt.* Cod. Theod. XVI. 10. l. 1.

[4]) **Chrysostomus**, I. 682. II. 243.

[5]) Ugyanott. X. 107.

[6]) U. o. XII. 573.

annyira vetemedtek, hogy sajátkezüleg fojtották meg gyermekeiket.

Hogy a bűbájosságbani hit túlélte a pogányságot, bizonyitják II. Theodosius törvényei és a zsinatok. Constantin megtiltotta a bűbájoskodást az emberek egészsége vagy szemérme ellen; de e tilalom nem terjedt ki az az általi gyógyitás-, vagy a vetéseknek a jégtöli megóvására [1]). Constantius halál-büntetést szabott arra, ki bűbájosság által megzavarná az elemeket, vagy az ember életét veszélyeztetné, vagy idézné a holtakat [2]).

Mint már emlitettük, a keresztény vallás szellemével össze nem egyeztethető játékokban gyönyörködtek; s Konstantinápolyban nagy becsben voltak az énekes és tánczos vigjátékok, mellyeken a jók botrányára még a leányok is födetlen arczczal jelentek meg.

Mi csoda, ha a tudatlanság korszakában az egyház szertartásai közé rosz alapra fektetett hagyományok és babonás szokások keveredtek? Ismeretes azon buzgalom, melylyel a pápák, különösen a trienti zsinat után, a breviariumokat és misekönyveket megtisztitani igyekeztek. Az idő csúsztatta be ezeket, az egyház pedig, ezen hű védnöke a tisztaság és igazságnak, kiküszöbölte.

HUSZADIK FEJEZET.

Világi irodalom.

A barbároktól ment városok még mindig ápolták a széptudományokat. Athenben egész Justinianig nyilvánosan fejtegettetett

---

[1]) *Eorum est scientia punienda, et severissimis merito legibus vindicanda, qui magicis adcincti artibus, aut contra hominum moliti salutem, aut pudicos ad libidinem deflexisse animos detegentur. Nullis vero criminationibus implicanda sunt remedia humanis quaesita corporibus, aut in agrestibus locis, ne maturis vindemiis metuerentur imbres, aut ruentis grandinis lapidatione quaterentur, innocenter adhibita suffragia, quibus non cuiusque salus aut aestimatio laederetur, sed quorum proficerent actus, ne divina munera et labores hominum sternerentur.* 321. év. Cod. Theod. IX. 14. l. 3.

[2]) *Multi magicis artibus ausi elementa turbare, vitas insontium labefactare non dubitant, et manibus accitis audent ventilare, ut quisque suos conficiat malis artibus inimicos. Hos, quoniam naturae peregrini sunt, feralis pestis absumat.* 357-ik évről, ugyanott l. 4.

Aristoteles vagy Plato, mig a nyelv- és szónoklat-tanárok az ékesszólást és bölcsészi ismereteket árúlgatták; s mindenki oda tódúlt, ki a müvelt ember czimére vágyott. Az élénk és lármás ifjúságból pártok alakúltak a különféle tanárok körül, mindenik párt a maga mestere diadaláért buzogván; s sz. Vazul és Gergely együtt neveltettek ott a hitehagyott Juliánnal. Berythusban a jogtudományi iskola virágzott; Edessa pedig nyelvészeti, szónoklati, bölcsészeti és orvosi iskoláiról volt nevezetes; ide huzódtak a keleti tartományok, melylyeknek könnyebbségül szolgált az, hogy ott a görög és syr volt a használt nyelv.

Antiochia, a fényüzés és pazarlás városa, túlzó úgy a puhaság mint a szigorban, vidékében fészke a remetéknek, benn pedig az izgékony henyéknek, kik elmés ötletekkel csatáznak a bölcselők és királyok ellen: itt mindenféle felekezetek vitatkoznak, de össze nem csapnak; Libanius nyugodtan irja meg az apostata dicséretét, s hizelegve üdvözli az ujra lábrakapott bálványokat; aranyszájú sz. János roppant vászon sátrakat húzat, hogy megvédje a nap hevétől a sokaságot, melly elragadtatva hallgatja tüzes és megbizhatóbb reményeket keltő beszédeit.

Kevésbbé türelmes Alexandria, e ritka keveréke a tanúlmány és nyugtalankodásnak; itt a legmunkásabb polgárok részt vesznek a szerzetesek czivódásaiban; zsidók, katolikusok, donatisták, Serapis imádói kövekkel, kardokkal üldözik egymást és gyújtogatnak; segélyül hivják a hatalmasok üldözését, vagy ellentállnak annak. Theodosius lerontatni parancsolván Serapis templomát, elpusztitotta a hires könyvtárt.

Konstantinápoly, központja a vallás és keleti uralomnak, menhelyet nyitott a legjelesebb elméknek, mint szintén minden felekezetnek, mellyek ingadozó vallási véleményeiknek támot keresvén, az udvar kegyét nem mindig dicséretes úton igyekeztek megnyerni. Constantin pártolta a tudományokat, felmentette a közterhek alól az orvosokat, a nyelv és szépmüvészetek tanárait, a törvénytudósokat, ugy szintén nejeiket, gyermekeiket és házaikat, s biztositotta fizetéseiket [1]); melly törvények később utódai által megújittattak. Városában a mi egyetemeinkhez hasonló szervezetü iskolát állitott egy nyólcz szögletü épületben (octogon), hol tizenöt egyetemi tanár állott egy nagymester alatt, ki azonkivül az egyházi levéltárakra s az egyetemi könyvtárra ügyelt fel. E könyvtárt Julián sajátjával növelte.

[1]) *Cod. Justin.* X. 52. l. 6.

Később Valens hét antiquariust alkalmazott, kiknek kötelességök volt a munkákat másolni, s igy ötven év alatt 120,000 kötetre gyarapodott. Vazul alatt a nyólczszögletü épület egy szárnya megégett, melly alkalommal sok könyv semmisült meg, többek közt Homér negyvennyolcz éneke, mellyek egy százhúsz láb hosszú kigyóbelrészére aranynyal voltak irva. Végre az egészet elhamvasztotta Isauri Leo képüldöző rajongása.

Az octogon tanárai nagy becsben állottak, s gyakran a császárok is kikérték tanácsukat; s mint minden egyetemi testületek, úgy ezek is a régit fenntartani s az újításnak ellentállni igyekeztek; s könyveket terjesztettek el, mellyek iránt vak hitet követeltek.

A keresztény Róma ezen annyira termékeny században egy nagy irót sem mutatott fel; s inkább uralma megszilárditása, a versengők közti vita-kérdések eldöntése, s a másutt üldözött igazság védelmére forditotta figyelmét. Az ékesszólás tanszékére sz. Ágoston hivatott meg oda Afrikából; a Theodosius fölötti dicsbeszéd tartására pedig Galliából vittek egy szónokot; Macrobiust Egyiptomból nyerte. A széknek Konstantinápolybai áttétele Keleten is elterjesztette a latin nyelvet, úgy hogy a legjobb költő, Claudianus, Egyiptomból származott; a legjobb történetiró, Ammianus Marcellinus, Antiochiából; Tcherius, ki Görögországban neveltetett s legjobb szónoknak tartatott, Syriából. A nagy élelemszüke miatt kiutasittatván Rómából az idegenek, a tudósoknok el kellett hagyni a várost, hol helyettök háromezer táhczosnő s ugyanannyi énekesnő tápláltatott, ide nem számitva mestereiket, az énekkarokat s mindezekkel járó nagy személyzetet.

Azonban iskolák nem hiányoztak; s a gyermek Jeromos ott gyakorolta magát a szónoklatban és szerzett ügyességet költött pörös vitákban az igazság védelmére, azután eljárt a törvényszékekre s hallgatta a vitatkozó szónokokat, kik felhevülésükben gyakran egymást becsmérelték és marták [1]) I. Valentinian gondoskodott azokról, kik Rómába mentek tanulni; kötelességök volt bizonyitványt hozni hazájokból kilétökről; megérkezvén tudatniok kellett lakásukat, s hogy milly tudományszakra adják magukat; eltiltattak a rosz társaságok és szinházak látogatásától; az engedetlenek vesszővel üzettek ki [2]).

---

[1]) *Comm. in ep. ad Galat.* c. 3.

[2]) *Quicunque ad urbem discendi cupiditate veniunt, primitus ad magistrum census provincialium iudicum, a quibus copia est danda veniundi, eiusmodi litteras proferant, ut oppida hominum et natales et merita expressa teneantur. Deinde ut*

Az afrikaiak természeti vadságát nem szeliditette meg a kereszténység; a makacs vélemény-különbségek gyakran vérontást idéztek elő; az eretnekségek rablás és öngyilkossággá fajúltak; s az oktalan ajtatosság dobzódással szentségtelenitette meg az Isten templomait. Különösen Carthagóban férfiúi erénynek tartották a bűnt, s az elpuhúlt férfiak egész tömege asszonyi ruhákba öltözve, nyiltan az utczákon árulta magát a megfertőztetésre.

Gallia haladt a müveltségben; s Marseille, Arles, Narbonne, Vienne, Toulouse, Bordeaux és Clermontban voltak jogtudományi és bölcsészeti, de leginkább nyelv és szónoklattani iskolák, mellyekből jeles bölcselők s vers- és prosa-szavalók kerültek ki és mentek Rómába, hol az efféle emberek az előbbi korban a kémek, most pedig a magasztalók szerepét vitték.

Gratian törvénye, melly Gallia főbb városaiban iskolákat rendel állittatni (376), csak szónoklat és nyelvtani mesterekről beszél, latin és görög (a t t i c a i) nyelvtanárokat különböztetvén meg. Hogy a szónoklat-tan tanárai nagyobb becsben tartattak, kitűnik a számukra, fizetés fejében rendelt részletekből is [1]); a nyelvtanárok azonban nem csak a nyelvtan elemeit, hanem minden más philologiai tudományo-

---

primo statim profiteantur introitu, quibus potissimum studiis operam navare proponant. Tertio ut hospitia eorum sollicite censualium norit officium, quo ei rei impertiant curam quam se adseruerint expetisse. Idem immineant censuales, ut singuli eorum, tales se in conventibus praebeant, quales esse debent, qui turpem inhonestamque famam et consociationes (quas proximas putamus esse criminibus) aestiment fugiendas, neve spectacula frequentius adeant, aut adpetant vulgo intempestiva convivia. Quin etiam tribuimus potestatem, ut si quis de his non ita se in Urbe gesserit, quemadmodum liberalium dignitas poscat, publice verberibus adfectus, statimque navigio superpositus, abjiciatur urbe, domumque redeat. His sane, qui sedulam operam professionibus navant, usque ad vigesimum aetatis suae annum Romae licet commorari. Post id vero tempus, qui neglexit sponte remeare, sollicitudine Praefecturae etiam impurius ad patriam revertatur. Verum ne haec perfunctorie fortasse carentur, praecelsa sinceritas tua officium censuale commoneat, ut per singulos menses, qui, vel unde veniant, quive sint, pro ratione temporis ad Africam vel ad caeteras provincias remittendi brevibus comprehendat, his duntaxat exceptis, qui corporatorum sunt oneribus adjuncti. Similes autem breves etiam ad scrinia mansvetudinis nostrae annis singulis dirigantur; quo, meritis singulorum, institutionibusque compertis, utrum quaeque nobis sint necessaria iudicemus.

[1]) Nekik ugyanis naponta huszonnégy részlet járt, mig a nyelvtanároknak csak tizenkettő. A fizetésnek részletekbeni meghatározása általános volt, s a kincstár azokat bizonyos szabott áron váltotta meg. Az emlitett dij csak a helyhatósági iskolára szól; a trieri császári iskolákban a szónoklattan tanárai harmincz, a latin nyelvéi húsz, a görögéi pedig tizenkét részletet (Rationen) kaptak.

kat előadtak [1]): de azokkal, mellyek az embert valódi emberré és polgárrá képezik, kisem gondolt! . . E tanárok városról városra jártak, nagyobb dij után szaglálva, s verseket, dicsbeszédeket, bókokat faragtak, s vitákat támasztottak, mitsem gondolva a birodalommal, melly a bukás felé sietett, és a kereszténységgel, melly előtérbe lépett.

Az iskolák a rosz izlés növeldéi lettek, mellyekben megtanitották az ifjakat a gondolatot nagy szavakkal, az irálybani tökélyt összehalmozott képletekkel pótolni. Másféle oktatásban részesültek azok, kik a vallási tudományokra, s erkölcs és istentani vitákra szentelték magukat; azonban mint Fauriel [2]) észreveszi, feltünő az ötödik század gall-román irodalmában azon ellentét, melly a tárgy és az alak, az eszmék és irály közt létezik: amazok komolyak és érdekesek, mint kinyomatai az embereknek és időnek, mellyből valók, ez pedig negélyzett és olly túlzottan keresett, mintha csak a szerző, a szavak és szólamok összerakásában fárasztván képzelő tehetségét, mindig félne, hogy nem talál eléggé éleseket, erőltetteket és hamisakat. Ha kényszerülve van a tulajdonképeni és közvetlen szót használni, hogy mégis valamiképen nagyot mondónak tüntesse föl, újdonsági szinezetet kölcsönöz annak, egyet csavaritván a mondaton, s igy akarja a figyelmet felizgatni és bámulatot költeni.

Latin nyelv.

Ki Seneca és Lucanus dagályos irályát, ellentéteit s más beszéd-ékességeit összehasonlitja sok mostani spanyol irókéival, hajlandó hinni, hogy azok előbbi hazájokból a benszülötti beszédmodorból is vittek valamit Rómába, hol aztán mind ők, mind az afrikaiak és gallok olly nyelvet használván, melly nem volt rájok nézve anyanyelv, mintegy szükségképen túlzásba kellett esniök.

---

[1]) Kezeskedik erről Ausonius egy bizonyos bordeauxi nyelvtanár tiszteletére irt verse:

Quod ius pontificum, quae foedera, stemma quod olim
Ante Numam fuerat sacrificis Curibus,
Quod Castor cunctis de regibus ambiguis, quod
Conjugis e libris ediderat Rhodope;
Quod ius pontificum, veterum, quae scita Quiritum
Quae consulta patrum, quid Draco, quidve Solon
Sanxerit, et Locris dederat quae iura Zaleucus,
Sub Jove quae Minos quid Themis, ante Jovem,
Nota tibi. De profess. c. 22.

[2]) *Hist. de la Gaule meridionale sous la damination des conquerants. Germains.* Párizs 1837. t. 1. pag. 419.

Mondottam, hogy nem volt anyanyelvök, mert bármint állitsák is, hogy a latin általános nyelv lett, mindazáltal nem hihetjük, hogy azt a köznép is beszélte volna. Lehet, hogy az iskolákban, hivataloknál, szerződések és könyvekben más nyelvet nem használtak, de a nép megtartotta az ősit; mint p. o. Francziaországban általános nyelvnek mondható a párizsi, a nélkül, hogy ez kizárná a provencei, alsatiai és bretagnei nyelvjárásokat. S még ott is, hol latinúl beszéltek, szükségképen kellett, hogy olly nagy területen idegen elemek keveredtek légyen abba. Többet mondok, még Olaszország, sőt magában Latiumban sem ugyanaz volt az irott nyelv a beszélt nyelvvel, s talán a római köznépi nyelv nem igen hasonlitott jobban Cicero nyelvéhez, mint a vidéki nyelvjárások azon nyelvhez, mellyen irunk. De erről másutt [1]).

Hanyatlásnak indúlván a nyelvmüvelés, s mindinkább összekevertetvén az, a népszerü elem felülkerekedett; a mi előbb utánzás és müvészet volt benne, a meztelennek és müveletlennek engedett helyet; úgy hogy maguknak a rómaiaknak is dolgot adott megőrizni a kifejezésnek magasabb körökbeni szokásos tisztaságát. Nem akarjuk azonban elhallgatni, hogy mig egyrészről a nyelvet annyira kivetkeztették szépségéből az olly irók mint Macrobius és Apulejus, mert a a közhasználatban lévőt elválasztották az irodalmitól; addig másrészt a törvényhozók egészséges értelme és komolysága még mindig megőrizte annak férfias egyszerüségét a szépirodalmiak rontó cziczomázása ellen, és sok idő folyt le, mig olly negélyzetté és kificzamitottá lett, mellyen a Theodosius-féle codex határozatai vannak szerkesztve.

A biblia némileg felfrisitette az irodalmat. Megkedveltetvén az abban divó nemes egyszerüség a kifejezésben, a költészet nyiltabb lett, s a magasabb rendü dolgok azon metaphysikai elvontságok nélkül kezdtek tárgyaltatni, mikkel a keletiek s maguk a görögök is szoktak élni, midőn az ész önmaga fölött szemlélődik. A biblia mindig példázatok és képekben beszél, mintha a képzelődő tehetség ez utat választotta volna magának, midőn a religio által eltiltatott a festői ábrázolástól. Ettől tehát eltanulták élő képekben fejezni ki magukat, s megkezdődtek a példázatos irodalmi művek, mikkel a közép kor gazdagitotta magát. Sok, nem irodalmi okok megakadályozták a gyümölcsözést; igaz azonban, hogy bár a keresztény nyelv életbe lépte felforgatta a classikus latin nyelvet, abból egy új született,

[1]) Lásd VIII. könyv XIX. fejez.

melly később a bölcsészek köznyelve lett, s mindaddig tartotta magát, mig ismét a cicerói kapott lábra.

A szónokok és nyelvészek közől, kik, miként ez a hanyatlás idejében történni szokott, nagy számmal voltak, megemlitendők: Maurus Servius, ki Virgilt értelmezvén, sok, később alaptalanoknak bizonyúlt hagyományokat használt fel; Delphidius Tiro, ki Galliában mint költő, ügyvéd és mester volt nevezetes; Elius Donatus, szent Jeromos tanitója Rómában (364), ki Terentius fölött némi értelmezéseket irt, mellyeknek talán nem egészen pontos kivonata az, melly jelenleg birtokunkban van; értekezett még a barbarismus és solecismusról, a képletekről, s megirta a nyelvtan elemeit, mi a későbbieknek mintául szolgált [1]). Egy másik Donatus Virgil életiratát hagyta hátra, melly talán bevezetésül szolgált a Bucolikák fölötti értelmező irathoz, melly elveszett, s azon jegyzetekhez, mellyeknek czélja volt az Aeneis szépségeit kiemelni.

Nonius Marcellus da Tivoli, Constantius kortársa, a latin szavak sajátságáról irt értekezést; pedans munka, mellybe sokat vett át a régiekből. A szavak jelentősége fölött Sextus Pomponius Festus kivonatot készitett Verrius Flaccus, Augustus kortársának egy munkájából; az övéből ismét Pál diakon szerkesztett kivonatot Nagy-Károly idejében, mellynek csak egy része maradt fenn. Sosipater Carisius öt könyvre menő nyelvtani jegyzeteket hagyott hátra; ilylyeneket Diomedestől is birunk. Későbbiek Fabius Furius, s a talán afrikai eredetű Planciades Fulgentius, ki egy értelmezést a régi szavak fölött, három mythologikus könyvet, s Virgil munkái tartalmának egy könyvét hagyta hátra Continentia Virgiliana czim alatt, melly czim már maga is elárulja e pedans izetlen különczségeit, kit csak nehezen érthet meg az ember, s ha megértette megveti [2]). Az utolsó régi rhetor, Arusianus Messus, egy betürendbeni gyüjteményt szerkesztett a classikusok müveiből kiszedegetett szólamok és szólásmódokból [3]).

---

[1]) *Ars sive editio prima de litteris, syllabisque, pedibus et tonis. — Editio secunda, de octo partibus orationis.* Ezekből csak egy kivonatot birunk.

[2]) Pompás kiadását eszközölte Van Stevern Ágoston Leydenben 1742-ben, mutatványúl álljon itt belőle az első körmondat: *Quamvis inefficax petat studium res, quae caret effectu, ut ubi emolumentum deest, negotii causas cesset inquiri, hoc videlicet pacto, quia nostri temporis aerumnosa miseria non dicendi petat studium, sed vivendi fleat ergastulum, nec famae adsistendum poeticae, sed fami sit consulendum domesticae. . . .*

[3]) *Quadriga, sive exempla elocutionum ex Virgilio, Sallustio, Terentio, Cicerone, per litteras digesta.* Kiadatlan maradt.

Az ifjú Pliniustól egész Constantinig alig találkozik, ki a szónoki czimre vágynék, miben pedig a rómaiak dicsőségöket helyezték. Miként Marcus Seneca a régi szónokokból, úgy Calpurnius Flaccus is, az Antoninok idejében, tiz kisebb szónokoktól való, költött tárgyakról szóló beszédeket szedett össze, mellyekben kevés müvészet, még kevesebb csin és semmi folyékonság nincs.

Panegyrisnek neveztek a görögök bizonyos összejöveteleket, hová valamelly tárgy fölötti értekezés meghallgatására (ακροάσεις) hivogattak [1]; s mivel a szónokok, meghajolván a hizelgés szokása előtt, többnyire valamelly istent, hőst vagy várost szoktak illy alkalmakkor magasztalni, a panegyris szó egyértelmü lett a dicsérettel. E szokás talán ismeretlen volt a köztársasági rómaiaknál, s akkor terjedt el, midőn megszüntek egyéb alkalmak ékesszólásuk fitogtatására. Az első illy beszédet, mellyről említés tétetik, Plinius tartotta, s ha e gyalázatos szembeni magasztalás nem nyerte is meg Traján utódainak tetszését, később mindazáltal újra lábra kapott a keleti pompa behozatalával. Tizenkét illy beszéd maradt fel, szerencsétlen utánzásai egy nem szerencsés mintának, s nem egyebek mint szerencsekivánatok és hizelgések, mellyek a császárok előtt a tartományok nevében a legékesebben szólók által szavaltattak el. Furcsa véletlenségből minden olly latin beszédek szerzői gallok voltak [2]; nyelvök dagályos, s a müvészetet abban helyezik, hogy hosszasan és ékesen mondják el azt, mit röviden és egyszerüen elmondhattak volna.

Anicius Symmachus, ugy látszik, Plinius Caeciliust választotta élet és irodalmi példányúl; napjaiban mintegy csodának tartatott, s Ma-

---

[1]) παν, minden, és αγορα gyülés. Illynemüek Isocrates intő és dicsbeszéde, melly utóbbit illetőleg, legalább a tárgy megválasztásában szerencsés volt.

[2]) Claudius Mamertinus egy illy beszédet tartott Trierben 292 april. 20-án mint Róma alapitásának évfordúlati napján, Maximianus Herculeus tiszteletére, s egy születésnapit, ugyanennek születésnapján. Eumenius, autuni születés s ugyanott tanár, ki Chlorusnak a hadjáratokban mint titoknok kisérője volt, négy illy beszédet hagyott hátra. Ezek egyikét az autuni ékesszólási iskola megnyitása alkalmával, másikát Trierben Chlorus dicséretére, a harmadik és negyediket Constantin előtt mondotta. Nazarius, bordeauxi tanár, Crispus és Constantin caesarok születésnapjára irt egyet. Claudius Mamertinus, az ifiabb, Juliánnak megköszöni, hogy consullá tette öt; az aquitaniai Latinus Pacatus Drepanus örömét fejezi ki Theodosiusnak Maximus ellen nyert diadala fölött; kortársai e beszédet dicsérettel emlitik, melly dicséret, hogy kiérdemlett lehetett, más meglévő beszéde tanúskodik; Corippus az ifjú Justinra irt egyet versben; Magnus Felix Ennodius, diaconus később püspök, Theodorik királyt magasztalta. A többiek szerzőinek nevét nem tudjuk.

crobius, Ammianus és Libanius által vetélkedve magasztaltatott. Sőt Prudentius is, ellene irt czáfolatában, Cicero fölé helyczi őt [1]), s azt mondja, hogy senki sem képes nálánál ékesszólóbban szavakba önteni érzelmeit. Munkáinak egy, napjainkban felfödözött része [2]) mutatja, mennyire sülyedt az ékesszólás nem Tullius, hanem csak Frontóval szemben is; magasztalja a régieket, miközben szabados átképitések és elmés játékokban gyönyörködik, nagyobb kedvelője lévén a tapsnak, mint tisztelője a szépnek. Elhallgatom az aljas hizelgéseket [3]). Leveleit, mellyek a történetre nézve nem épen haszontalanok, fia gyüjtötte össze tiz könyvben időrend nélkül; s ki ezeket Cicero és Pliniuséival összehasonlitja, látni fogja, mint sülyed a köztársasági egyszerüség fokozatosan szolgaias formákba.

Az afrikai Marius Victorinus (—370) ékesszólásaért emlékoszlopot nyert a Trajan-téren, az Apostata pedig kivette őt a szép tudományok keresztény tanárai ellen hozott tilalom alól; azonban mindezek, mind Ágoston és Jeromos magasztalásainak daczára munkái homályosak és müveletlenek; midőn pedig hitbeli dolgokról beszél, szegénységet árul el.

Görög nyelv.

A görög nyelv, bár különböző nyelvjárásokra oszlott, mindazáltal csak egy volt; azért is midőn a perzsák királya szövetségre

---

[1]) *Oh lingvam miro verborum fonte fluentem,*
Romani decus eloquii, cui cedat et ipse
Tullius; has fundit dives facundia gemmas.
Os dignum, aeterno tinctum quod fulgeat auro
Si mallet laudare Deum.

Prudentius, *in Symm.* lib. 1.

[2]) *Symmachi orationum partes . . . . curante* **Angelo Majo**. Róma 1823.

[3]) Valentinian fölött, midőn Valenst kormányzó társává emelte, igy kiált föl: *Si qua inter cognatas coelitum potestates huiusmodi esset aequatio, paribus cum sole luminibus globus sororis arderet; nec radiis fratris obnoxia, precarium rapere et luna fulgorem; iisdem curriculis utrumque sidus emergeret, pari exortu diem germana renovaret, per easdem coeli lineas laberetur; nec menstruo pigra decursu aut in senescendo varias mulctaret effigies, aut in renascendo parvas pateretur aetates. Ecce formam beneficii tui astra nesciunt aemulari: illis nihil est in mundana luce consimile, vobis totum est in orbe commune.*

A Rajnán ugyanazon császár által épittetett hidra ezt mondja: *Eat nunc carminis auctor illustris, et pro clade popularium Xantum fingat iratum: armatas cadaveribus undas scriptor decorus educat. Nescivit flumina possse froenari. Tantumne valuit rivus iliacus, ut in auxilium Vulcani flamma peteretur? Profundus didicit, quid parvus evaserit? Defensio ipsa coelestium tuo operi non meretur aequari. Fluvium incendisse vindicta est, calcasse victoria.*

akarta birni az atheneieket a többi hellenek ellen, azt felelték, hogy nagy szégyennek tartanák elválni azoktól, kikkel ugyanazon vallási és szokási kötelékekkel vannak összefűzve, s ugyanazon nyelvet beszélik [1]).

A nyelvjárások (dialectus) közt (mellyek azonban különböznek azoktól, a minőket mi ollyanoknak tartunk) elsőséget vivott ki irásban az attikai, mi részint a nagy iróknak, kik azt használták, részint az atheneiek tulnyomó szellemi müveltségének tulajdonitandó. Azok azonban, kik azzal mint nem anyanyelvvel éltek, sok hibát követtek el; később ez is elvesztette eredeti tisztaságát a mint idegen formák kevertettek bele. A macedoni uralom a görög nyelvet különféle és távoli nemzetek közt is elterjesztette, s olly városokban virágoztatta fel, mellyek lakói nem görögök voltak p. o. Pergamus- és Alexandriában; s ekként a mint terjedt ugy változott is. Akkoriban még a jelesb irók is elfogadták a csak ujdonan használatba vett szólás-módokat és szavakat; annál inkább azok, kik, mint ephesusi Xenophon, Heliodor, Cariton, csak a sokaság mulattatását tüzték ki czélul. Konstantinápolyba tétetvén át az udvar, sok latin szavak keveredtek a görög nyelvbe [2]), nem különben azon viták közben, mellyek az alexandriai iskola s a kereszténység közt ismét megujultak. A keresztény ige-hirdetők inkább a néphez mint tudósokhoz beszélvén kénytelenek voltak a nép beszédmódjához alkalmazni magukat, miért is sz. Pál szándékosan köznyelven irt, s az evangeliumban gyakran találkozunk a jobb iróknál szokatlan szók és szólamokkal [3]). A Szentatyák sem igen sokat törődtek az atticismussal; a miért Vazul mentegeti is magát azt mondván, hogy ő igen gyakran társalgott Mózses, Illés és más boldogokkal, kik hozzá igaz érzelemmel de keresetlen

[1]) **Herodot**, lib. 1.

[2]) Az ephesusiak egy, a Maximus császár arczképével ellátott pénzén *BΙΒΤΑ* olvasható *vota* helyett; Plutarch azt mondja, hogy Cicero *ἡμέρα τρίτη τῶν νεῶν καλανδῶν* született. Constantinus porphyrogenitus egy munkát irt a konstantinápolyi udvarban divott szertartásokról, mellyben emlittetnek azon üdvkiáltások, is, mellyek asztal fölött szoktak használtatni, s hihetőleg a császárság kezdetén vitettek be. Midőn a császár helyet foglalt, öt *Βοκαλες* (*vocales*, éneksek) igy kiáltott fel: *Conserbet Deus imperium ouestrum*, azután az ötödik hozzátette *Bona tua semper*; a negyedik *Bictor sis semper*; a harmadik *Multos annos bictorem te faciat Deus*; a második *Bictor semper eris*; az első *Deus praestet* sat. E bókok görög betükkel vannak irva. Lásd. *De caerem. aulae Biz.* I. 75. Továbbá találunk illyféle szókat: *οφφικιαλες του παλατιου; ρεμ σαλβαμ ποπιλλι φορε* (*rem salvam pupilli fore*;) *αρματα arma* helyett; *Βιγιλια vigilia* helyett; és igy tovább.

[3]) *Γυρος, οφωνειον κραβατος, αποκεφαλιξειν, ευχαριστειν* sat.

szavakban beszéltek. Pedig még ő a jobbak közé sorolandó, kivált ha irmodorát a szerzetesekével hasonlitjuk össze, kik Libya pusztáiban, vagy inkább Thracia és Syriában magányosan éltek.

Hanyatlásnak indult tehát ekkor a nyugaton beszélt nyelvek ezen legszebbike, melly legtovább virágzott, s melly olly zeneszerű a hangzásban, olly bővelkedő a hajlitásokban, olly gyöngéd a szavak fokozásában, olly okos és világos az összetételekben, s olly gazdag a szók alakitásában. Meggyengittetve de természetéből ki nem vetköztetve a mostani hellen nyelvvé alakult át, mig a jobb rész olly viszontagságok közt is fennmaradt a hymnusok és zsoltárokban, hogy eszközül szolgáljon az ujjászülött nemzet dicséretének megéneklésére.

Az első bizanti császárok alatt néhány világi irók méltólag kezelték e nyelvet. A syr antiochiai Ulpian, Constantin kortársától, több értekezést birunk. Prusiai Imerius hetvenötnél több beszédet irt és mondott el Görögország városaiban, mellyekért tapsokat aratott, s megnyerte Julián kegyét; e beszédek egyébiránt emphaticus nyelven irattak, tulzottan tudományos szinezetüek, s hiányzik belőlök az érdekesség és bátorság. Proeresius javára, ki az előbbinek az athenei tanári széken előde volt, Julián ugyanazon kivételt tette, mit Victorian irányában, ő azonban osztozni akart társai sorsában, s ha Eunapiusnak hitelt adhatunk, Róma szoborral tisztelte meg, mellyen e dölyfös és barbár felirat állt: Regina rerum Roma regi eloquentiae.

A paphlagoniai Themistius (sz. 325) ki szépen-beszélőnek (Eufrade) neveztetett, igen nagy kegyében állt Constantiusnak, ki tiszteletére bronz szobrot emeltetett, s nem kevésbbé becsültetett Julián [1])

---

[1]) „Themistius nevének hire hozzánk is eljutott, s mind császári méltóságunkhoz, mind ti hozzátok illőnek hittük erényét érdeme szerint megjutalmazni, a nemes atyák gyülekezetébe vévén fel ez embert. Illy módon az ő kitűntetésével titeket is megtisztellek; mert a tanács ezen intézkedésben nem csak Themistius iránti jóakaratom eredményét, hanem azon becsülés bizonyitványát is fogja látni, melylyel iránta viseltetem, midőn méltónak találom, hogy illy bölcsészt birjon keblében. Ekként egyiknek jutalmaztatása megtiszteli a másikat, s egynek dicsősége visszfényt vet mindazokra, kik e testületbe felvétetnek; mert ha bár több mód is van az önkitüntetésre, igy p. o. némellyek gazdagságaik és birtokaik, mások ékesszólásukkal szereznek hirnevet, egy szóval bár több ösvény is vezet a dicsőségre, de másrészt igaz az is, hogy minden ösvények meredek és sikamlósak, egyet kivéve, melly biztos és szilárd, s ez az erényé. Ugyanazért ha bárkit magatokhoz akartok emelni, mindenekelőtt azt vizsgáljátok meg, vajjon ez ösvényen jár-e, s mindennél többre becsüljétek az igazlelküséget és erényes szivet; mert e két tulajdonság főczélja a bölcsészetnek. Themistius tudo-

és utódai által; az első hivatalokat nyerte el, bár nem volt keresztény; nevelője volt Arcadiusnak, barátjai közé számitotta nazianzi Gergelyt, Libaniust és Ágostont. A helyett hogy dijt fogadott volna el hallgatóitól, inkább ő segitette a szűkölködőket. Előadott bölcsészetét Pithagoras, Aristoteles és Platóból meritette; nyelve világos, kellemes, ékes, gondolat és erődús volt. Harmincznégy dicsbeszédében, mellyeket hét, egymásután következő uralkodóra irt, nem közönséges hizelgőnek mutatta magát, hanem a kellemmel hasznos igazságokat tudott egyesiteni, s felülmulván másokat tanulmány és művészetben, jó ismeretekkel gazdagitotta a történetet. Tekintettel a mi erkölcseinkre igen különösnek tetszhetik azon tüzes beszéd, mellyet Gratián szépségéről tartott [1]).

Libanius (314—90?) Antiochiából az Orontes mellől, rosz mesterek alatt kezdte tanulmányait, de e mulasztást jóvá tette, s Konstantinápolyban olly nagy zajt ütött sophistikájával, hogy az irigy vetélytársak büvészet és mindenféle illetlenségről vádolták. Miért is kiüzetvén, Nicomediában, Nicaeában és Athenben iskolát nyitott: visszahivatván Konstantinápolyba annyira megunta ellenségeinek ármánykodásait, hogy ismét oda hagyta e várost és Antiochiában telepedett le, szomorkodva szemlélvén a hellenismus sülyedését mind az izlést, mind a vallást illetőleg. Juliánnal megigértették a keresztény tanitók, hogy soha sem fogja meghallgatni Libaniust; azonban kiváncsivá tétetve a tilalom által átolvasta annak iratait, s annyira megkedvelte, hogy mintául fogadta el. Különösen kedvessé tette Libaniust előtte annak az ősi vallás és szokásokhozi ragaszkodása, miért is midőn trónra lépett, háláját akarta irányában mutatni, annál inkább, midőn látta, hogy ez nem törekszik a többi bölcselők seregével palotájába jutni. Midőn Antiochiában időzött, meglátogatta őt Libanius, de minden tolakodás nélkül; soha sem jelent meg, ha csak

---

mánya méltóvá tenné őt nagyobb kitüntetésre, ha magába zárva csak önmaga élvezné is azt, mert az erény dicséretre méltó, hamindjárt szavakban nem nyilvánitja is magát. Ez azonban nem áll azon személyről, kiről beszélek; ő nem ollynemű bölcsészetet választott, melly mások elől elzárkozik; sőt azon van, hogy azon tudománykincsben, mellyet sok fáradsággal szerzett, másokat is minél nagyobb mértékben részesitsen; ugyanazért értelmezi a régi bölcseket, fejtegeti a bölcsészet áthatlan titkait, és nem hagyja a régiség miatt elveszni az ősi tanokat, hanem megtisztitani és erősiteni igyekszik azokat, s mindenki előtt jó példával jár elő, mint kelljen élni az ész szabályai szerint és törekedni a tudományra.

[1]) *Ἐρωτικὸς, ἢ περι καλλους βασιλικῦν.* XIII. beszéd. 161. lap. Petau kiadása szerint.

forma szerint meg nem hivatott, ugyanazért többre is becsülte őt a többi zsoldos magasztálóknál a harczias bölcsész, kihez Libanius annak holta után is hű maradt.

Nyelve és irálya igen ékes, mondhatni keresett volt, de soha sem emelkedett a mély és komoly gondolatok ékesszólásának szinvonalára, mellyek egyedül képesek a szivre hatni, s egyedül tanuskodnak meggyőződés és meleg érzelemről. Progimnasmái szónoklati gyakorlat-példányok, mellyek azon mostani ékesszólás-tanárokhoz illenének, kik keveset szeretnek fáradni, s az ifjakat hozzászoktatják mások fejével gondolkodni [1]). Önviszontagságairól irt beszéde (*περὶ ἐκυτὸν τύχης*) halvány önélet-rajz. Költött tárgyak fölötti értekezései meghaladják a negyvenet. Ötszáz különféle állásu egyénekhez irt levelei többre mennek kétezernél; voltak ezen egyének közt császárok, hadvezérek, kormányzók, tudósok, püspökök és szentek mint p. o. Vazul és Chrysostom. Az ifjusághoz a szőnyeg fölött tartott beszéde (*προσ τους ἱιούς περὶ τον ταπητος*) mutatja, mennyire ment Antiochiában a tanulók szemtelensége, kik egy szőnyeget akként helyeztek el, hogy a tanár lába bele akadván, földre essék. Más beszédeiben sokféle visszaéléseket födöz fel ez időből, igy p. o. az antiochiai praefectusok önkényesen elfogatták a városba élelmi szereket vivő vidéki pórokat, s őket és barmaikat közmunkákra kényszeritették; leirja a szeszélyből tett, kegyetlen bebörtönözéseket; ugyszintén némellyek kárhoztatandó eljárását, kik hogy megmeneküljenek a katonák boszantásaitól, a hivatalnokok védnöksége alá helyezték magukat; mit aztán arra használtak fel, hogy uraiktól megtagadták a bérpénzt és örökösödési taksát [2]). Egyikben az előadás megszakitásáért mentegeti magát nyelvbajával [3]). Másokban a szerzetesek ellen panaszkodik, kik lerombolták a templomokat [4]).

A legszebb és legeredetibb irodalmi termékek közé sorolható Julián Caesarok czimü meséje. A saturnaliák szabados idejében Romulus megvendégeli az isteneket, kik közé felvétetett; a császárok, kik az ő népe fölött uralkodtak, elsők ülnek magas székeiken,

---

[1]) **Libanii** *sophistae praeludia oratoria, declamationes et dissertationes*, edidit Morelli Párizs 1607—27. 2. vol. — *Orationes et declamationes recensuit et perpetua adnotatione illustravit* J. J. Reiske. Altenburg. 1791, 4. vol. — *Epistolas* edidit Volfius Amsterdam 1738.

[2]) *Περὶ τῶν προστασιῶν, — περὶ τῶν γεωργῶν, — περὶ τῶν αγγαρειῶν, — πρὸς τὸν βασιλέα — περὶ τῶν δεσποτῶν.*

[3]) *Περὶ τῶν φαρμακῶν.*

[4]) *Ὑπὲρ τῶν ἱερῶν.*

a többiek részére a hold alatt terittetett. S a mint egyenként megjelennek, a kérlelhetlen Nemesis pokolra taszitja a zsarnokokat, a többieket elmésen megtréfálja és itéli Silenus. Ebéd után Jupiter Mercur által egy égi koronát hirdettet ki jutalmul a meghivottak legméltóbbika részére. Erre megjelennek Julius Caesar, Augustus, Trajan, Marc Aurel és Constantin, végre macedoni Nagy-Sándor, s mindenik kérkedve adja elő saját viselt dolgait, kivévén Marc Aurelt, ki szerényen hallgat. Ekkor a birák, a lelkek fürkészői, keményen megrójják a titkos szándékokat, s megvallatják a követelőkkel, hogy a dicsőség, hatalom és gyönyörvágy vezérelte őket; végre Marc Aurel nyeri el a pálmát, ki a trónon is bölcsész maradt, s czélul tüzte ki utánozni az istenséget.

Az eszme nem uj, s már Lucian majd tréfás, majd komoly itéletre szólitotta a holtakat, de itt az érdeket emeli a szereplő személyek és a szerző felsége, ki elődeiről hozván itéletet, helyesen birálhatta meg állásukat, ha csak a pártszellem nem vezérelte; és azok kárhoztatása vagy dicsérésében önmagát is kárhoztatta vagy dicsérte [1]).

Misopogon-ján talán Libanius javitott, mindenesetre pedig Maximus, kinek itélete alá minden iratait alávetette; ez egy alkalmi, elhamarkodott irályu, felváltva elmés és közhelyi, szellemdus és izetlen mű, s mint a gunyiratoknál szokásos, némi igazsággal sok hamis van összekeverve benne. Megharagittatván az antiochiaiak által, szinleg önmaga ellen önti ki epéjét, nagyitja saját fogyatkozásait, s ugy állitván elő jó tulajdonait mint szögletességeket, ellentétbe helyezi azokat Antiochia vétkeivel, mellyeket erényekül tekint [2]). Élczeske-

[1]) *Je ne crois pas que, dans aucun ouvrage ausi court, on trouve a la fois tant de caractères et de meurs, tant de finesse et de solidité, tant d' instruction, sans que l' auteur prenne jamais le ton dogmatique; tant de sel et d' enjôument, sans qu' il cesse jamais d' instruire. En un mot, il me semble que les Césars devroient ou déprevenir ou du moins embarasser ceux, qui ont voue une estime exclusive aux productions de l' ancienne Gréce.* — **La Bletterie,** *Hist, de l' empir. Jovien. préface.*

[2]) Semmiféle törvény nem tiltja, hogy önmagunkat dicsérjük vagy becsmérejük. Ha jót akarnék magamról mondani, az igazság hallgatásra késztetne; de mivel roszat akarok mondani, nem félek, hogy hamar kifogyok a tárgyból. Arczomon kezdem. Nem volt ez szabályos, sem elég csinos; pusztán különczségből, s hogy megbüntessem azért mert nem szép, iszonyuvá tettem azt e hosszu szakállal, ez erdővel, mellyben utálatos állatocskák fészkelnek, mellyeket büntetlenül engedek abban kószálni. E szakáll miatt a legnagyobb körültekintéssel kénytelenittetem enni és inni, mit bizonynyal bepiszkolnék, ha jól nem vigyáznék. Szerencse, hogy csókokat sem adni, sem kapni nem ohajtok. Azt mondjátok, hogy jó volna belőle fonalat készitteni; ám tegyétek azt, beleegyezem; de nagyon ke-

désében gyakran illetlen sértegetésekre ragadtatik; s bölcsésznek akarván magát mutatni, minden lépten kiejti őt szerepéből a megvetés és harag, mig végre megfeledkezvén a személyiségről, mit ját-

---

mény, s félek, hogy nem fog nektek sikerülni kitépni azt, a nélkül, hogy gyöngéd kezecskéiteket meg ne sértenétek. Azt hiszitek, hogy tréfáitokkal engem boszontotok? Nem látjátok, hogy szembe szállok azokkal? Hiszen nagyon kevésbe kerülne nekem e sürü szakállt leborotváltatni, s arczomnak üde kinézést, s azon gyermeki kecseket kölcsönözni, mellyek nőkhöz illenek, s szeretetre méltókká teszik őket. Mi, titeket illet, ti ősz hajakkal is gyermekeitekhez akartok hasonlitani; tulfinom gyöngédségből vagy talán egyszerüségből orczáitokat örök ifjuságban akarjátok tartani, s nem állatokról hanem vonásaitokról lehet észrevenni, hogy férfiak vagytok.

„Nem elég, hogy szakállam erdővé nő, összekúszált hajam sem ad dolgot a borbélynak: ritkán vágom le körmeimet, s kezeim a tentától feketék. Akarjátok tudni a titkokat? mellem olly szőrös mint a vadállatok királyáé. Soha sem kerestem a müvészet segélyét, hogy kövessem a szokást, s mindig meg volt bennem azon szögletesség és kicsinykedés, hogy megőriztem azt, mit a természet adott. Ha szemölcsöm volna, abból sem csinálnék titkot, de nincs még ollyan sem, mellyet ti is elnéznétek.

„Eleget beszéltem a testről, szóljunk most a szellemről. Életem nem kevésbbé különcz mint személyem. Sovány izlésem visszatart a szinháztól; s olly érzéktelen vagyok a szép iránt, hogy elzártam palotám ajtait a szinészek előtt, s igy csak az év első napján lépnek be abba; s olly szórakozottan vagyok ekkor is jelen, hogy mindenki láthatja, miszerint ez csak puszta szertartás. Az adót, mellyet a szokás zsarnokhatalma követel tőlem, csak olly kelletlenül fizetem, mint a bérlő, ki kegyetlen urának tartozása alig harmadrészét adja meg.

„Még többet mondok. Semmiféle adós nem gyülöli ugy a törvényszéket, mint én a lóversenyt. Azért is ritkán láttok ott engem, s csak ünnepélyes alkalmakkor jelenek meg; elütőleg az én unoka-testvérem, nagybátyám és fivéremtől, nem hogy egész napot ott töltenék, de csak hat futást is alig van türelmem végig nézni; minden érdekeltség nélkül, unalommal vagyok jelen, s csak annak örülök, ha otthagyhatom.

„Mi belső életemet illeti, az éjet komoly foglalkozások, s könnyü és megszakasztott álom közt osztva meg, elég kemény ágyon töltöm. Élelmem olly szük, hogy orvosi életrendnek is beillenék, s ez kedélyemet élessé teszi, s olly valamit kölcsönöz nekem, mi összeegyeztethetlen egy, gyönyörökben úszó polgár kellemes modorával. Kedves barátim, ne vegyétek rosz néven ez életmódomat, mert nem czélom titeket sérteni az ellentéttel, s bocsássátok meg azon nevetséges előitéletet, mellynek gyermekségemtől fogva rabja vagyok, s melly szerint érzékeimnek hadat üzenek, s a szigoru mértékletesség határai közt tartom azokat. Ugyanazért az én gyomrom soha sincs alávetve a kihágás bajainak, s mióta a császári méltóságra emeltettem, csak egyszer voltam kénytelen megkönnyebbiteni azt, akkor is egészen más okból, és nem mértékletlenségből.

„Midőn Párizsban időztem, magamviselete elnézésben részesült egy olly durva nép közt, minő a gallok. — De micsoda igazságtalanság tőlem azt kivánni, hogy ne boszantson engem egy olly virágzó város, minő a tietek, melly telve

szani akar, elhagyja a gunyt, s egyenes bántalmakban tör ki az antiochiaiak ellen, kik közt, mint mondja, több volt a szinész (histrio) mint polgár; szabadsághozi ragaszkodásból megvetették a törvényeket, hivalalnokokat és isteneket; a templomba csak kedvtöltésből mentek, s ott szerénytelenül és zajosan viselték magukat; s szemrehányásul felhozza az atheneieket, kik olly ajtatosak az istenek, s olly becsülettudók az idegenek iránt [1]).

---

van néppel, gazdagságokkal, nyugalommal, melly gyűlhelye a tánczosok és fuvolásoknak, hol több a szinész mint a polgár, s melly már hozzá van szokva fejedelmeivel megvetőleg bánni? E nemes hajlamok, mellyek titeket mindenüvé elkisérnek, különösen a szinházban és nyilvános gyűlésekben törnek ki; e helyeken a nép zajosan ordit és tapsol, a hivatalnokok tulömlengésekkel örökitik magukat, mellyekért nagyobb hirre kapnak, mint valaha Athen törvényhozója Lydia fejedelméveli párbeszédeért. Ott csak szépséget, kellemet, magasztalt termeteket, s alig borotvált arczokat lehet látni: mint a feací-k közt, az ifju és agg megegyeznek a fényüzés és gyönyörök szeretetében.

„S mit te Julián? elég együgyü volnál azt hinni, hogy mi a te durvaságodhoz és önfejüségedhez fogjuk magunkat alkalmazni? Oh meggondolatlan és gyülöletre méltó ember! *Φιλαπεγθη μενεστατε.* Vajjon mit miveltél valaha, hizelgőid által annyira hirdetett ismereteiddel? Azon lélek, melly gondjaidnak és örömeidnek egyedüli tárgya, mellyet folytonosan szépiteni s bölcseséggel felékesiteni törekszel, ezen lélek hogy juthatott illy eszelősségre? Nyiltan megvalljuk előtted: mi nem tudjuk mi a bölcseség: hallottuk ugyan nevét, de semmi fogalmunk nincs róla. Ha arra, hogy valaki bölcs legyen, szükség, hogy téged utánozzon, s elkerülhetetlennek tartsa az istenek és törvények iránt engedelmes lenni, a magához hasonlókat meg nem csalni, a szegényt a gazdag elnyomó ellen védelmezni, az ellenségeskedés, harag és sérelmekkel az igazságért, miként te gyakran tetted, szembeszállni, uralkodni önmagán, elfojtani a harag érzelmét, szabályozni a szivet: ez ugyan különös bölcseség lenne! Ha szükséges, hogy lemondjunk azon gyönyörökről is, mellyek be nem szennyezik az azokat élvezőt; ha a bölcseség össze nem egyeztethető a szinházak gyakori látogatásával; ha az meg nem engedi, hogy soha ki ne béküljünk a magán életben azokkal, kik nyilvánosan megsértettek, ugy számodra köztünk nincs hely, s minket mélységbe akarnál lerántani. Bennünk az alárendeltetésnek csak neve is borzalmat gerjeszt, mi nem akarunk függni sem Isten, sem törvényektől; éljen a szabadság!

„Milly páratlan a te gonoszságod, ki nem akarsz urnak hivattatni, kinyilvánitod, hogy nem vagy az, s haragra lobbansz a szokás által törvényesitett czimért, nagyon fennhéjázónak hivén azt, s a helyett inkább azt kivánod hogy engedelmeskedjünk a te hatalmadnak és a törvényeknek? Hivasd inkább magadat urnak, s hagyd meg nekünk a függetlenséget. Nem, nem; valóban zsarnok lévén a jóság álarczát viseled. Milly barbárság akadályozni a gazdagokat, hogy vissza ne élhessenek hitelökkel a törvényszékeknél, s eltiltani a szegényeknek a feladási üzletet? . . .“

[1]) „Nem használ-e fel a te állatias dühöd minden alkalmat, hogy minket kinozz? Gyakran jársz a templomba, s hogy kedvedre tegyen, a nép tömegesen

El lévén határozva a kereszténység ellen mindenféle fegyvert felhasználni, s telve a szerzői hirnév utáni vágygyal, hasznosnak hitte a kereszténység ellen egy tökéletes czáfolattal lépni fel, s erre magánál senkit sem tartott illetékesbnek; ugyanazért egy munkát szerkesztett a keresztények és az ő hitök ellen, és pedig olly nyomósat, hogy Libanius véleménye szerint, még Porphyriuson is tul tett [1]).

Jó részét megőrizte ennek alexandriai Cyrill az ő czáfolatában; s ugy látszik összegyüjtötte ebben Julián mindazt, mi eddig a kereszténység ellen felhozatott, különösen Celsus által, hozzáadván még Maximus, Priscus és más barátainak gondolatait, s mindezeknek csá-

---

tódul oda, hová te mégy, s ugyanazon okból sok hivatalnok jön ott össze. Mint a szinházakban szokás, nem hiányzik ott a fényes fogadtatás, a tapsok és üdvkivánatok. Mit kivánsz még többet? Miért tagadod meg buzgalmunktól a dicséretet, mellyre méltán tart számot? De nem, te mindentudóbb akarsz lenni a delfii jósnál, s készségünkért roszalással fizetsz, birálgatod kiáltásainkat, szemünkre hányod üdvkivánataink ugynevezett illetlenségét, s azt mondod: „Ritkán jöttök ti a templomba Istenért, s midőn az én kedvemért jöttök, zaj és tiszteletlenség uralkodik a szent helyen. A bölcs és erényes embereknek összeszedett elmével kell imádkozniok, hogy kiérdemeljék az ég áldását, s meg kell emlékezniök Homérra, ki e vallásos hallgatagságot szabályul állitja fel. Ha az illy felkiáltások nem volnának feddésre méltók, vajjon Ulysses roszalta volna-e Euriclea elragadtatását? Minket, kik csak alacsony halandók vagyunk, az istenek helyébe emeltek, s ránk pazaroljátok az ő oltáraiktól elvont tömjénfüstöt. Ha nem csalódom, maguk az istenek sem szorultak a mi hizelgéseinkre, hanem okos és mérsékelt tiszteletet és szerény imákat kivánnak tőlünk!“

„Türd tehát, oh Julián, hogy gyülöljenek, titokban marjanak, nyiltan bántalmazzanak; élvezd a sérelmeket, minthogy nem tetszenek a dicséretek! Ha te nem alkalmazod magadat az ő életmódjukhoz, ez még megbocsátható; de a többi miként menthető? Majd soha sem osztod meg ágyadat mással; egy vadállat vagy te, mellyet semmi sem képes megszelideiteni; szived, mellyhez nem férhet a kéj, ellenáll a legnagyobb csáboknak ... első kegyül önmagad megváltoztatását kérik tőled: azon kérelemmel ostromolnak téged, hogy népesitsd be a szinházakat tánczosok és tánczosnőkkel, szemtelen szinészekkel, szépségökre nőkkel versenyző ifjakkal, s a nőknél is asszonyiasabb és elpuhultabb férfiakkal; gyülekezeteket és ünnepélyeket kivánnak tőled, de nem ollyakat, mellyek azon istenek tiszteletére rendeztetnek, kiknél a bölcseséget és okosságot szoktuk keresni; ezek tiszteletére tulságosan is sok ünnepélyt rendezesz, mikkel most már mindenki el van telve.“

Folytatólag több, különösen a kereszténységre vonatkozó részletekbe is bocsátkozik; végre kifakadásokkal fejezi be, egészen félre tévén a mindaddig megtartott bohócz álarczot.

[1]) Lásd *Juliani. imp. opera, quae supersunt omnia.* ed. Spanheim, Lipcse, 1696. *Juliani quae feruntur epistolae,* ed. Heyler. Mainz 1828.

szári nevével kölcsönzött tekintélyt. Feladatul tüzte ki, „előadni az okokat, mellyek őt azon meggyőződésre vezették, hogy a galilaeai felekezet pusztán emberi találmány, mellyben semmi isteni nincs, ravaszul szerkesztetve a lélek könnyen hivő és gyermekes részének elcsábitására, igazakul adván ki némelly csodás meséket.“ Mindenekelőtt felszólitja ellenfeleit, hogy tartsák magukat a rendes itélet szabályaihoz, s ne bántalmazzanak addig, mig nem czáfoltak; mert igen jól tudta, milly hatályos eszköz volt a keresztények kezében a hellenismus birálata, s hogy az igazság ereje az összeségben és nem az egyes bizonyitékokban áll. Vétkül rója fel tehát a keresztényeknek hogy egy egészen sajátos utra tértek, a zsidóktól az istenekkeli mitsem törődést, a görögöktől pedig a körülmetéltetés és más mózsesi szertartások s a véres áldozatok megvetését sajátitván el; azután sok szertartást vádol, melly vádakból a hitvédők sok bizonyitékot húztak ki a hitágazatok és szokások régisége mellett, mellyek által ujaknak állittattak.

Jártas lévén az álbölcselők mesterségében, tudja, milly könyen vezethető félre a tanultak közserege a megczáfolt könyvből szedett idézetekkel, mi mig egyrészről őszinteségre mutat a támadóban, másrészt a megtámadott ellen a legerősebb bizonyitékot, az önvallomást szolgáltatja. Már aztán, hogy ez idézetek őszinték-e; s ha elválasztatnak a szövegtől, nem változik-e meg értelmök vagy nem ficzamittatik-e ki; vajjon nem önkényes-e az azoknak tulajdonitott értelem, mindezzel mitsem törődnek a közönséges olvasók, s pedig ezek vannak nagyobb számmal. És ezekben biztak mind Julián, mind az ő utánzói és magasztalói egy századdal ezelőtt, kik szintén jól felfogták, mennyire elevenre talál a nevetséges, ugyanazért illy fegyverekkel támadták meg a legszentebb dolgokat, és tetszést arattak a számos tömegnél [1]).

Alig jelent meg Julián műve, mindjárt megczáfolta azt laodiceai Apollinaris csak az észből vett védvekkel, a nélkül, hogy a szentiráshoz folyamodott volna. Julián olvasta e munkát s azt irta: „olvastam, megértettem, megvetettem,“ mire egy püs-

[1]) A mult század religio-ellenes mesterfogásai közt, d' Argens marquisnak eszébe jutott Julián munkáját ujra szinre hozni, Berlinben 1764. görög és franczia nyelven illy czimmel nyomatván azt ki: *A pogányságnak Julián császár általi védelme.* Diadalmasan megczáfolták azt Meyer György Frid. *Beurtheilung der Betrachtungen des Herrn marquis von Argen über den Kaiser Julian.* Hala 1764; és Grichton Vilmos, *Betrachtungen über des Kaiser Julian Abfall von der christlichen Religion, und Vertheidigung des Heidentums*, ugyanott. 1765.

pök ezt válaszolta: — „olvastad de fel nem fogtad, mert ha fel fogtad, meg nem vetetted volna“ [1]). Körülbelül ötven évvel később határozottabban megczáfolták öt Sidai Fülöp, sz. Cyrill és Theodoretus, kikből kitünik, mennyire kivetkeztette a császári álbölcsész természetökből a tényeket, félre értette a hitágazatokat, s megtámadta a legfénylőbb igazságokat.

Julián levelei nem folyékonyak, de felvilágositják bölcsészetét, s szép észről tanuskodnak, melly ollykor gyermekes dolgokra pazarolja magát. Serapionnak száz fügét küldvén Damascusból, igen hosszu levelének felét e gyümölcs dicséretével tölti be, mit a szónoklat közhelyeiből szed, s felhalmozza a tekintélyeket; a másik felében a százas számot magasztalja, annak számtani tulajdonságai s a költőknek aziránt mutatott előszeretete miatt, felhozván a száz karu Briareust, a száz fejü Tifeust, a száz városu Cretát, a száz kapuju Thébát, a százas áldozatokat, a századokat, századosokat, és igy tovább. Némelly levelei császári leiratok; mások a tudósok iránti aljas hizelgések, kiket tömjénez és hódolati nyilatkozatokkal áraszt el, mik egy iskolás tanonczтól is tulságosak lennének. Constantius és Eusebiához irt dicsbeszédeiben az aljas hizelgést roszul mentik ki bal esetei és a tettetési szükség. A győzhetetlen nap fölötti értekezése dicséret akart lenni Plato logos-ára; az istenek anyja fölötti beszédében azzal gyötri elméjét, hogy Cybele bolondos tiszteletét képletesen fejtegette; Heraclius és a Cinicusok elleni beszédei értekezések. Midőn Sallustius elvált tőle, Julián sok okokkal vigasztalja magát, melly iratában a jó indulat, melly azokat vele iratá, elnyomatik a czélzások és idézetek halmaza által [2]).

---

[1]) A szójátékot nem adja ki a forditás: *ανέγνων, ἔγνων, κατέγνων;* a válasz ez volt: *ἀνέγνως, αλλ οὐκ ἔγνως, ει γαρ ἔγνως, οὐκ ἂν κατέγνως.*

[2]) „Örülünk, ha olly embert látunk, ki udvarában és a harczmezőn bámultatva, szobájában ir és gondolkodik, s mint bölcsész szól a népekhez, mellyeket mint király tud kormányozni. Julián e két érdemet egyesitette magában; egyébiránt megjegyezzük, hogy ez a régieknél nem olly ritka dolog volt mint napjainkban. Rómában sok császár művelte az irodalmat; Caesar Cicero vetélytársa volt a szószéken, s a szinházban Sophoclesé akart lenni; Augustus, kötetlen beszédben a legjobb iró, szomoru játékokat és költeményeket is irt. Caligula ékesszólói hirnévre tartott igényt. Claudius tisztán irt, s tollba mondotta korának történetét. A meleg és rohamos képzeletü Nero a költészet és egyszersmind a zenére adta magát. Hadrián költő, festő, épitész és történetiró, századának első szónoka volt. Marc Aurel bölcsész mint Epictetus, szinte iró is volt mint emez. Alexander Severus megénekelte az erényt, melly szivében honolt, s versekben magasztalta a trónon öt megelőző emberiesebb császárokat. Septimius Severus, két

Azonban az elméncz Julián, az ügyes és nyilt Themistius, a bőbeszédű és virágos Libanius, az erőszakos és haragos Eunapius s más ez iskolából valók a mult emberei voltak; a jövő más kezekbe volt letéve.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Keresztény irodalom.

Az egyház-atyák más utat választottak; ők a müvészetet nem önmagáért becsülték, hanem az alakot szolgájává tették a gondolatnak, s egy eredeti jellemü irodalmat teremtettek, midőn a régi elvesztette a magáét.

A kereszténység előtt soha nem is gondoltak arra, hogy a népet a templomba összegyüjtvén eléje adják, mit kelljen hinnie, miként kell imádnia az Istent, és munkálkodnia; a szent dolgok ismerete, mint minden egyéb, csak kevesek előjoga volt, melly a köznéppel soha sem osztatott meg. De hogyan is tanithattak volna a templomokban, mikor a tanitók maguk sem voltak egyetértésben a hitágazatok és erkölcsi elvek fölött? Az ősi ékesszólás csak egyes polgár vagy város részletes érdekeire szoritkozott; legfölebb ha némelly bölcsész vitatkozott tanitványival, de e viták is csak részletes tanok körül forogtak, mellyek semmi nyilvános és általános jellemmel nem birtak!

---

nyelven szónok, megirta országlásának emlékezetre méltó eseményeit. A két Gordián tanácsos, katona és tudós volt, s egyikök, mielőtt trónra lépett, egy harmincz énekes költeményt tett közzé Marc Aurel és Antonin tiszteletére. Balbin, ki a tanács által választatott s a sereg által öletett meg, jó sikerrel működött a költészet és ékesszólás terén. A kéjencz és bátor, s elmés ötletei és sok győzelmeiről hires Gallienus jól tudott irni, s kéj és izléssel teljes verseket szerzett. Tacitus a világ ura lévén, dicsőségét helyezte abban, hogy a történetirótól származott, s nem mult el éj, mellyen nem olvasott vagy irt volna valamit. Numerianus, mint szónok, tiszteletére szobor emeltetett, s az egész birodalomban csak egy versenyzett vele a költészetben. Constantin egyesitvén a régi Róma szokásait az egyházéival s a trón jogait az oltáréival, egy személyben császár és egyházi szónok volt: több beszédet szerkesztett és mondott el, s maig is megvan az ő *Beszéde a szentek gyülekezetében*, mellyet Caesar és Augustus utóda Byzanczban készitett és mondott el husvétkor. S ekként Julián előtt tizenhat császár foglalt helyet Róma irói között.“ **Thomas.**

Midőn Krisztus mondotta: „Menjetek és hirdessétek az evangeliumot mindenkinek“, ezzel kötelességévé tette az egyháznak, hogy a hivek gyülekezetében előadja az általánosan elfogadott igazságot, s fejtegesse azt, mi az emberek üdvének előmozditására szolgál. A pap mindjárt gyenge korában gondoskodása alá vette a kisdedet, s a hittanban megismertette vele a legmagasztosabb igazságokat, mellyek segélyével a kis leány is meg tudott felelni arra, mit Aristoteles és Plato nem tudtak. S e tanitást szüntelen folytatta vagy megerősitvén a hivőket, vagy megtéritvén a tévelygőket, vagy meggyőzvén a hitetleneket. Eleintén az igehirdetésnek erőt adtak a szembeötlő csodák; s a Szentlélek, ki az apostolok szájával szólt, nem szorult az emberi bölcseség rábeszélő érveire [1]); de a mint a religio terjedt és összevegyült a társadalommal, azon fegyverekkel is ellátta magát, mellyekkel a tévely harczolt ellene, s az ékesszólás a világi szószékekről az egyházi szószékekre, a politikából az erkölcstanba is átvitetett, s az ég érdekének előmozditására is felhasználtatott.

Mint müvészet rögtön szárnyra kelt az, mihelyt az egyház szabadon hirdethette a szószékből Isten igéjét; miután pedig ez győzött, diszül használta az ékesszólást, mint a fényt és templomi ékességeket, s művészettel pótolta a meglankadt kezdetlegi hitet. Első alkalmat a fejlődésre az arianusi küzdelmekben nyert, azután pedig óriássá nötte ki magát azon szónokok ápolása alatt, kik a tudomány s a fogékonytalan sziv elleni küzdelemben annyira kitüntették magukat, hogy bátran megállhatnak mind az előtt, mit a régiség jeleset tud felmutatni, kortársaikat pedig jóval felülmulták. Különösen a keleti atyák nem csak a görög müvészetet, hanem a nyelvet is ügyesen tudják a szent sugallatok szolgálatába vonni, s találólag fejezik ki azon az uj hit eszméit, a nélkül, hogy Demosthenes dörgő, vagy Isocrates behizelgő nyelvét megváltoztatták volna; mintegy régi dallam volt az, melly uj szövegre alkalmaztatott. És e nyelvmüvelés szükséges volt arra, hogy a müveltek s a szónoki gyakorlatokhoz hozzászokottak megnyeressenek; belátta ezt Julián, s azért e fegyvert azzal akarta eltompitani, hogy a kereszténeket kizárta az iskolából. Egyhangulag felszólaltak ezek az igazságtalan rendelet ellen, s még buzgóbban hozzá láttak a tanuláshoz, miként a tiltott dolgokkal történni szokott, ugyannyira, hogy nazianzi Gergely igy szólt a pogányokhoz: „Elhagyok minden más gazdagságot, a dicsőséget, tekin-

[1]) Korint. I. 2, 4.

télyt és javakat, mellyek mint álom enyésznek el, de ragaszkodom az ékesszóláshoz, s hogy azt megszerezhessem, nem kimélek semmi fáradságot, s nem törödöm a szárazföldi és tengeri utazásokkal“ [1]).

Nagy kár, hogy Athanáz beszédeiből, mellyeket zivataros életszakában mondott el, s mellyekkel meginditotta a keresztény világot, egyet sem kimélt meg számunkra ellenségeinek üldözése. Vitás munkáiban [2]), mellyek inkább a hitágazatokkal mint erkölcstani elvekkel foglalkoznak, megveti a görög bölcsészet, és szónoklat alakjait és ékitményeit; egyszerüen szövi érvelését, a nélkül, hogy valaha érintené a szenvedély hurjait, s csak értelmi meggyőződést és akaraterőt tanusit.

Ellenben nazianzi Gergely és Vazul felhasználják a művészet minden szépségeit, s nem mint amaz levágni a beteg tagokat, hanem szerctettel igyekeznek békiteni; nem annyira a hitágazatokat megvitatni, mint inkább az erkölcsöket akarják megjavitani, ugyanazért intéseiket keresett ékesszólással s meggyőződésből származó lelkesültséggel élénkitik. A görög nép elhagyván a műhelyeket, mellyekben napról napra kereste élelmét, kiváncsian tódult a tanitásra, mit Athene müvészete népszerü és rábeszélő egyszerüségbe burkolt [3]), s mivel az emberiség ügye, mit ők pártoltak, általánosabb és érdeklőbb, mint egy köztársaságé, beszédeik is érthetőbbek, mint a régi szónokokéi, s annyi századok után is élethün festik a belső harczokat, a bizonytalanságokat és a reményeket, mellyek az embert a bölcsőtől a sirig tartó rövid utjában kisérik.

Sz. Vazul.

Vazul [4]), caesareai hiveinek előbb a teremtmény szépségét adja elő, hogy ez lépcsőül szolgáljon a Teremtőhöz; reggel és esténkint fejtegeti az évszakok rendét, a tenger változatos mozdulatait, az állatok különféle ösztöneit, a szabályos költözéseket, s mindazt, mi a természetben nagyobb bámulatot gerjeszt [5]). — „Ha valamikor egy tiszta éjen szemeidet figyelmesen függesztvén az égi testek kimondhatlan szépségére, a mindenség Teremtőjére gondoltál, s azt kérdez-

---

[1]) Julian ellen.

[2]) Mabillon atya adta azokat ki 3 köt. ivr. 1698.

[3]) Villemain-nek szép értekezése van a *Keresztény ékesszólás-ról* a IV-dik században; mi is használtuk ezt.

[4]) *Sancti Basilii Caesareae Cappadociae archiepiscopi opera*; edd. Jul. Garnier, Párizs 1721—30. 3 vol. in folio. Nem rég ismét ujra nyomattak 6 köt. 8-dr.

[5]) VI. Homilia a *Hexameron* fölött.

ted magadtól, ki hintette be az égboltozatot illy virágokkal; ha napközben ollykor tanulmányoztad a világosság csodáit, a látható dolgok segélyével a láthatatlanokhoz emelkedvén, ugy jól készült hallgató vagy, s helyet foglalhatsz e nagyszerü szinkörben. Jöjjetek, s miként kézen vezettetik magukat azok, kik nem ismernek valamelly várost, ugy akarlak én titeket mint idegeneket vezetni a világ e nagy városának csodái között."

Itt aztán leirja és fejtegeti e csodákat, gyakran tévesen ugyan, de értelmes képzelemmel, folytonosan a Teremtőhöz emelvén a lelkeket, s erkölcsi észrevételeket meritvén a természet e nagy könyvéből, mellyben minden jelkép azokra nézve, kik azt értelmezni tudják. — „Felismerhetem-e én (igy kiált fel) a természet azon szépségét, mellyben az Teremtője szemei előtt tündököl? Ha szép és dicséretre méltó a nagy Ocean, mennyivel szebb e keresztény gyülekezet mozgalma, hol a férfiak, gyermekek és nők szavai összevegyülve és visszhangozva mint a parthoz csapodó hullámok, imáikat az Isten trónjához emelik?"

Homiliái is teljesek evangeliumi kenettel, s főképen szeretettel; ő az alamizsna hirdetőjének neveztetett, mert ugy tekintette ezt, mint a birtok egyenlőtlenség orvosszerét, különösen olly időkben, midőn az atya ollykor kényszeritve volt, mint ugyanezen szent lefesti, eladni egyik gyermekét, hogy a többieknek kenyeret szerezzen; olly látványok voltak ezek, hogy Vazult azon nyilatkozatra birták, miszerint minden gazdagság igaztalan és utálatos. Az élet és minden emberi dolgok mulandóságát bibliai szinekkel festi ő, mellyek annyira különböznek Simonides és Stesichorusétól, s hogy ugy mondjam, kézzel foghatóvá teszi azt a folytonos képek által: — „Miként azok, kik a hajóban alusznak, a part felé vitetnek, s a nélkül hogy tudnák, közelednek czéljukhoz: ugy vonatunk mi is muló életünk sebtében észrevehetlen de szünetnélküli mozgással utolsó végünk felé. Te alszol, s az idő mulik; ébren vagy, elmélkedel, s az élet fogy. Hasonlitunk a futárokhoz, kiknek egy bizonyos utat kell megtenni: mindent megelőzesz, mindent magad után hagysz: utadban láttál fákat, réteket, vizeket s mindazt, mi a szemet gyönyörködtetheti; egy perczre megkapták azok figyelmedet, és aztán tovább haladtál; bukkantál sziklák és meredélyekre; vadállatok, mérges cszuszó-mászók s más veszélyek közé kerültél; miután kevés ideig szenvedtél, megszabadultál, s ezeket is hátad mögött hagytad. Illyen az élet, sem gyönyörei nem tartósak, sem szenvedései."

Nazianzi Gergely.

Ugyan illy tárgyakról elmélkedett barátja, nazianzi Gergely is [1]), ki kevesebb volt ugyan nála elmére nézve, de annál fényesebb és kecsesebb képzelő tehetséggel volt felruházva. Hogy pótolja a világi költöket, kiknek müveitől eltiltotta Julián a kereszténveket, verseket irt, mellyek művészetre alább állnak ugyan a classicusoknál, de uj érzelem ömlik el bennök és igazak. Létünk talányát fürkészvén igy énekel: — „Mi voltam? mi vagyok? mi leszek? nem tudom. Megkérdezem a bölcseket, s egyik sem tud nekem felelni. Homályba burkolva ide s tova bolygok, és semmivel sem birok, még csak árnyékával sem annak, mit kivánok, mert elbuktunk s tévelygünk mindaddig, mig az érzékek köde köröz minket; s csak bölcsebben álmodoz, ki inkább rászedetett szive hazugsága által. Mi vagyok én? a mi voltam, már az eltünt; most egészen más ember vagyok. Mi leszek holnap, ha mégis leszek? semmi állandó. Megyek, rohanok mint a futó folyam. Mond meg, millyennek látszom neked, s jól megnézz, mielőtt eltávozom. Sohasem hasittatnak többé ugyanazon hullámok; nem látható ujra az ember, ki egyszer láttatott. Lelkem mi vagy, honnét jösz? Ki helyezett e testbe, hogy mozgasd azt? Ki tette rád ez élet lánczait? Te lehelet, miként vagy egyesülve az anyaggal? te szellem a testtel? ha testtel együtt keltél volna életre, milly szomoru egyesülés volna ez rám nézve! Isten képe vagyok, és szégyenletes gyöngeség gyümölcse vagyok; a romlottság hozott engem létre; ma ember, holnap por leszek: ezek utolsó reményeim. De te lelkem, ha valami isteni vagy, tudasd azt velem; ha, miként gondolod, lehelet, az Isten egy részecskéje vagy, tisztitkozzál ki a vétek szennyéből, és hiszek neked.“

Azután kibontakozván e gyászos kételyből felkiált: „Ma homály, azután igazság, s akkor vagy Istent szemlélve, vagy a lángokban égve mindent megismerek.... A mint a lélek ezt mondta, fájdalmam csillapult, s este felé vissza tértem az erdőből lakomba, majd nevetve az ember esztelenségén, majd uj harczokat küzdve izgatott szellemmel.

„Ah (kiált fel másutt), miért nem birok a fecskék és galambok szárnyaival? milly sebesen repülve hagynám itt az emberek társasá-

[1]) *Gregorii Nazianzeni opera graece et latine, ex interpretatione Tac. Bilii Prunaei*, Párizs 1609—11. Jobb kiadását akarta ennek eszközölni bizonyos Benedictinus, de a halál által megakadályoztatott; s Párizsban nem rég csakugyan az általa készitett szöveg szerint adták ki, ujra nyomatván az első kötetet, melly már készen volt.

gát, s mennék a magányba az embereknél hübb vadállatok közé. Ott boszuság és bánat nélkül folyandnak napjaim, s eszemet, melly az állatok fölé helyez, az istenség megismerésére s az éghezi emelkedésre használván élvezni fogom a nyugott és szemlélődő élet édességeit. Onnét mint egy magaslatról beszélve lekiáltok a föld lakóihoz: Ti halálra kárhoztatott emberek, ti egy percznyi életü lények, ti, kik csak azért élvén, hogy a sir eledele legyetek, haszontalan ábrándképek után töritek magatokat, meddig álmodoztok még teljes nappal eltévelyedve elmétekben? meddig vonszoljátok még illy módon tévelygéseitek lánczait? Nyomorult halandók! néhány óra, és hamuvá lesztek! Közös sors várja mindnyájukat; szegények és gazdagok, alattvalók és királyok, mindnyájan ugyanazon sötétségtől körülvéve ugyanegy helyen nyugosznak; s a föld nagyjai csak az által különböztetik meg magukat, hogy költséges sirboltokba temettetnek, s nevöket és czimeiket márvány és bronzban hagyják hátra."

Illy elmélkedő és eszményi költészettel táplálkozott e szent fényes képzelmü ékesszólása, mellyben az atticismus a keleti merészséggel, a legmüveltebb nyelv gyöngédsége az ötletek rendetlen kitöréseivel, s az apostol szigora a szónok finomságával van egyesitve. Ha a koporsók fölött kesereg, Jeremiásnak mondanád; ha Julián ellen kel ki, Izaiásnak hinnéd; s nemes ékesszólását finom és elmés módok és gondolatokkal teszi folyvást érdekessé, mellyek közé szerencsés tapintattal keveri a megindító eszméket.

A Szentatyák az embert nem hivatala vagy méltósága, hanem érdemei szerint becsülték, miért is a mult imádóinak hagyva az uralkodók és hősök magasztalását, ők ékesszólásukkal egyszerü és ismeretlen erényekkel tündöklő s olly embereket dicsértek, kiket a halál már azon itélőszék elé állitott, melly előtt nincs helye semmi önvédelemnek. A fényt, mit a világi ékesszólás a zajos vállalatok előadása, s a nagyság és semmiség közötti ellentétből állit elő, nálok az érzemény pótolja, mit a jótevő s az emberek szolgálatára szentelt erények keltenek bennünk. Gergely, midőn testvére Caesarius fölött gyászbeszédet tart, nem lévén annak semmi nyilvános cselekménye, mit dicsérhetne, erkölcsi tulajdonainál állapodik meg, s elmondja miként tökélyesitette azokat a nevelés által. Alkalmat nyert azokat gyakorolni, midőn a legveszélyesebb csáb, a nagyok barátsága ellen kellett küzdenie: — „Julián, midőn maga, Krisztust megtagadván, elbukott, másokat is kezdett gyötörni; nem üzent ő, mint a hit előbbi ellenségei, nyilt harczot; hanem udvariassággal takarta az üldözést. Első mesterfogása, melylyel minket a vértanuság dicsőségétől meg

akart fosztani, az volt, hogy mint gonosztevőket itéltette el azokat, kik a keresztény hitért szenvedtek; azután az erőszak helyett rábeszélést negélyzett, inkább szégyennek mint veszélynek tévén ki azokat, kik meg nem hajoltak az istentelenség előtt. Miután sokakat gazdagságokkal, másokat igéretekkel, egyebeket pedig csábító beszédeivel s a példa tekintélyével megnyert, végre Caesariust támadta meg. Esztelen! könnyű zsákmánynak hitte az én testvéremet, olly szülők gyermekét!" Leirván az ellene inditott harczot folytatja: „Féltek talán, hogy Caesarius, bátorságához méltatlan tettet vitt végbe? Bátorodjatok! a győzelem Krisztussal van, ki meggyőzte a világot." S valóban Julián kifáradván az ellenei harczban, felkiáltott: „Szerencsés atya! szerencsétlen gyermekek!"

Azonban a sir a kereszténynek nem csak szomoruság és siralomra ad okot, hanem szent és üdvös intelemmel is szolgál: — „Meddig (folytatja Gergely szülőihez) oh meddig kell még várnunk, tiszteletre méltó öregek, mig egyesülhetünk az Istennel? Mennyi megpróbáltatásokat kell még kiállanunk? Ha összehasonlitom az Isten örökkévalóságával, az egész élet is igen rövidnek tünik fel, mennyivel inkább mulékonyak az élet ezen maradványai, ez utolsó lehelet, melly kezd elenyészni. Mennyivel előzött meg minket Caesarius? Meddig kell még elvesztét siratnunk? Nem mi is ugyanazon hajlék felé sietünk-e? Nem ugyanazon kő alá tétetünk-e? Nem leszünk-e mi is kevés idő mulva szintolly hamuvá? Mit nyerünk e néhány hátralévő nappal? nem egyebet, mint hogy még több roszat látunk, szenvedünk és talán cselekszünk, s aztán lefizetjük a természetnek a közös és kikerülhetlen adót; némellyeket követünk, másokat megelőzünk, amazokat siratjuk, ezek által sirattatunk, s utódainktól megkapjuk a könyek adóját, mit mi a minket megelőzőknek hoztunk. Illyen a mi életünk; illyen a világ szinpada; kilépünk a semmiségből, hogy éljünk, s miután éltünk, ismét a semmiségbe térünk vissza. Mik vagyunk mi? egy állhatatlan álom, egy ábrándkép, melly meg nem fogható, egy átmenő madár repte, hajócska, melly a tengeren nyom nélkül fut tova, por, gőz, reggeli harmat, ma kinyilt, holnap már elhervadt virág."

E semmiségtől a vallásos gondolat az ember egész nagyságáig emelkedik fel, s a szónok a hit egy általános igazságát magára alkalmazván igy kiált fel: — „Akkor meglátom Caesariust, nem többé mint számkivetettet, nem mint eltemetettet, nem mint könyek és szánalom tárgyát, hanem mint diadalmast, dicsőségest, megkoronázottat, melylyel feldiszitve, oh kedves testvérem, gyakran megjelentél

nekem, akár valóság volt az, akár kivánatom csaló képzeménye. Ma félre teszem a panaszt, megvizsgálom magamat, hogy lássam, vajjon tudtomon kivül is nincs-e bennem valami nagy ok a fájdalomra. Emberek fiai, minthogy ideje már, hogy hozzátok intézzem szavaimat, meddig lesztek még keményszivüek és elvakult értelmüek? Nem fogjuk-e már soha megismerni és megvetni azt, mi a szemekbe ötlik, hogy azon nagyságokra függeszszük egész figyelmünket, mellyek az értelemnek láthatók? S ha már szükség buslakodnunk, nem azon panaszkodunk-e inkább, hogy számkivettetésünk hosszura nyúlik, s hogy sokáig vagyunk bezárva ez élő sirokba, mellyeket magunkkal hordozunk! Ez az én fájdalmam, ez az a gond, melly engem éjjel nappal gyötör, s nem hagy lélekzetet sem venni békében."

E beszédét olvasva megérthetjük, mennyire igaz ez elmés gondolata: „A vigasztalás, mellyet egy, önmaga is siró ember érez, leghatályosabb azokra nézve, kik sirnak, s jobban tudja enyhiteni a szomorodottak fájdalmait, ki velök együtt szenved."

Nővére, Gorgonia fölött is tartott ő dicsbeszédet, ugy találván, hogyha istentelenség a rokonokat javaiktól megfosztani, épolly sőt nagyobb megvonni tőlök a dicséretet, mit idegenektől meg nem tagadunk. Egy ajtatos, szent szigor közt élt s szeliden meghalt nő [1]) Gergely ecseténck olly vonzó képeket szolgáltat, miszerint csak fájlalnunk lehet, midőn azt látjuk, hogy gyengének tetszvén előtte e tárgy, müvészettel akarja azt támogatni. Merészebb röptöt enged gondolatainak atyja, a nazianzi püspök dicséretében, mellyben a fiu fájdalmát párositván a baráti vonzalommal, beszéde kezdetén az ott jelenlévő Vazulhoz fordul s igy szól: — „Isten embere, hü szolgája és tudós kezelője az isteni titkoknak, honnét jösz? mit keresesz itt? mi jót hozasz nekünk? A pásztort jöttél-e meglátogatni vagy a nyájat megvizsgálni. Ha miértünk jöttél, minket alig találsz élőnek, mi önmagunk legkedvesebb részében sujtattunk e halál által." Majd anyjához fordulva igy szól: — „A halál és élet, bármennyire ellenkezőknek látszanak, közösségben állnak egymással, s egyik a másik helyét foglalja el. Nem tudom, ha a remény, melly megszabadit minket a jelen bajoktól, hogy örök életre vezéreljen, helyesen neveztetik-e halálnak? igazi halál egyedül csak a bün... Oh anyám, te megfosztattál öregséged gyámjától. De hol a te Izsákod, kit Atyám maga helyett hagyott neked?"

[1]) „Körülötte néma könyek folynak, vigasztalhatlan de hallgatag fájdalom uralg, senki sem mervén nyögdeléssel megtisztelni a keresztény illy csendes kimulását, kinek halála egy ajtatos ünnepélynek látszott."

Sz. Vazul dicséretében is gyönyörrel emlékezik a közös nevelés és közös gondokra: melly komoly visszapillantások a családra és önmagukra ismeretlenek voltak a régi művészet előtt, annál inkább az előtt, melly akkoriban a császároknak hizelgett, lett légyen az Traján vagy Valens, Constantin vagy Julián. Mindazáltal nem merném Gergelyt az egyházi ékesszólás mintájául ajánlani, mert gyakran él szónoklati mesterfogásokkal, a nélkül, hogy ezek segélyével az erkölcsi részt összeolvasztaná a tényekkel; vagy kikerülné a kitéréseket és hosszadalmasságot, s kizárná a tündöklést, minek ujdonsági szinezete van ugyan, de semmi tartalom sincs benne. De a melegség és nagyság, mit beszédének a magasabb eszmék kölcsönöznek, bármennyire tessék is valakinek a mérsékelt beszéd-modor, a képek, hasonlatok s átvitt értelembeni kifejezések gazdagsága, s irói tehetsége minden korabeli atyák fölé helyezi őt, magát Aranyszáju sz. Jánost sem véve ki.

Százötvennyolcz költeményt gyüjtöttek össze sz. Gergelytől, ide nem számitva az epigrammákat, s a Szenvedő Krisztus [1]) czimü nem sikerült szomoru-játékot; továbbá kétszáznegyvenkét levelet, mellyek között néhány hittani, a legtöbb bizalmas. Egy barátjának, ki azt kérdezte tőle, hosszak vagy rövidek legyenek-e a levelek, azt válaszolta, hogy azt a körülmények határozzák: „Minek hosszasan irni, ha kevés mondanunk van? s mirevaló kevés sorokra szoritkozni, midőn sok dolgot kell közölnünk? A levélben fő kelléknek tartom, hogy világos legyen, s ne tévedjen az iró az üres szavak tömkelegébe, miből csak beszéddüh tünik ki. Az első e nembeli érdem az, hogy az iró mind a müveltek, mind a tudatlanok tetszésével találkozzék; az elsőkkel tehát olly nyelven beszéljen, melly ne haladja tul a középszerü értelmet, az utóbbiak irányában pedig ollyat használjon, melly ne legyen pórias, de azért könnyen megértessék. Legyen továbbá kellemes, mit nem várhatunk, ha száraz és fontosság nélküli tárgyról beszélünk, vagy ha előadásunk rendezetlen és disztelen, mi csak unalmat és émelyt szül; s végre ne akarjuk beszédünket mondatok és czélzatok által emelni és füszerezni, hanem mindenek fölött az egyszerüséget és természetességet uralkodtassuk. Egykor a madarak királyt akartak választani, mindenik magasztalta saját becsét; a sas választatott meg, legjobbnak itéltetve, mivel nem követelte azt magának.“

---

[1]) *Χριστὸς πάσχων.* Didot *Bibliotheca graeca*-jában található Euripides töredékei után. Párizs 1846.

Sz. Vazultól is négyszáz levelet birunk, mellyek mintájául szolgálhatnak a levélben a tudományos megvitatásnak. Az ifjakhoz intézett értekezésében: „Miképen kell a pogányok iratait hasznosan olvasni“ ajánlja ezek tanulmányozását, először azért, mert erénypéldákat találhatnak ezekben, másodszor pedig azért, mert a mi hasznos foglaltatik bennök, mind a szentiratokból merittetett; melly vélemény akkor általános volt. Hozzá tehette volna, hogy ezek tanulmányozása által az izlés finomul, az értelem és itészi tehetség gyakoroltatik. Az ő érdeme, hogy e munkával megakadályozta a világi könyveknek a mérsékletlen buzgalom általi megsemmisitését.

Nyssai Gergely.

Testvére nyssai Gergely, szónoklat-tanárból pappá és theologussá lévén, uj állásába is átvitte a világi bölcsészet szeretetét; pártolta mind Platót, mind az evangeliumot, s a hitágazatokat a keleti képletes okoskodással és rendszer szerint fejtegette, mindazáltal a tévelyt kikerülte. Nazianzi Gergely fölött ő tartott gyászbeszédet, mit igen középszerü s majdnem egészen theologiai modorban szerkesztett, a nélkül, hogy festményeit képzelem és érzelemmel élénkitené; s a mysticismus által hagyván magát vezettetni a száraz rendszer határai közt marad, a helyett hogy megadná beszédének a keleti szinezetet, s fel tudna emelkedni a növekedő kereszténység látványára.

Cyrenei Synesius. — 350–431.

Cyrenei Synesius, Hypatia tanitványa, mint tizenkilencz éves ifju a cyreneiek által Arcadius számára határozott korona átnyujtásával bizatván meg, egy beszédet mondott a kormányzásról (*περὶ βασιλείας*), melly nemes és okos őszinteségeért dicsértetett. Mig Claudianus magasztalja a tétlen és gyámoltalan Honorius vállalatait, szép hallani, miként mondja meg az afrikai bátran Arcadius szemébe az igazat, s miként leplezi le a katonai fegyelem sülyedését akkoriban, midőn a polgárok és alattvalók pénzért vásárolták meg a katonaságtóli felmentést, mig a szökevény scythák az első méltóságokra emelkedtek, s az idegen ifjuság megvetvén minden törvényt, csak kincsekre vágyott, a helyett, hogy elsajátitani igyekezett volna egy olly nép művészeteit, mellyet megvetett és gyülölt. Inti a császárt, hogy jó példával éleszsze fel az alattvalók bátorságát, számüzze az udvartól és a hadseregből a fényüzést; a barbárokat, kik pénzért áruba adják lelküket, olly hadsereggel helyettesitse, mellynek érdekében áll a javakat és törvényeket védeni; kényszeritse szükség esetében a mesteremberekct és bölcsészeket, hogy lépjenek ki műhelyeik és

iskoláikból; ébreszsze fel a várost tunya álmából, s fegyverezze fel a földműveseket a mezők védelmére; ő maga álljon ezek élére s szálljon szembe a minden erényt nélkülöző barbár néppel, s ne tegye le addig a fegyvert, mig a heloták sorsára nem juttatja azt.

Kereszténynyé lévén folytatta Plato tanulmányozását, igyekezvén azt a kereszténységgel megegyeztetni, sőt ollykor annak adta az elsőséget. Ez nem helyes metaphysikai véleményekre vitte őt; hitte a lélek halhatatlanságát, de nem a büntetések örökkévalóságát; tiszta fogalmai voltak az istenségről, de a hitágazatok fölötti kérdéseket kicsinylőleg tárgyalta. Véleményei iránti szeretetből, s hogy ne kelljen kedves nejétől megválni, sokáig vonakodott a Cyrenaicában lévő ptolemaisi püspökséget elfogadni, s igy ir testvérének: „Időmet gyönyör és tanulás közt osztom meg: midőn különösen az égi dolgokról elmélkedem, magamba vonulok vissza; mulatságban pedig a legjobb társ vagyok. A püspök pedig Isten embere, meg van fosztva minden gyönyörtől, ezer szem tekint minden cselekedetére; szüntelen égi dolgokkal van elfoglalva! nem csak önmaga hanem másokért is, ő lévén a törvény tanitója s ugy kellvén neki beszélnie mint magának a törvénynek.“ Hozzá tette: „Van nőm, kit Istentől és Theophil szent kezéből nyertem, s kinyilatkoztatom, hogy sem nem akarok tőle elválni, sem hozzá mint valami házasságtörő titokban közeledni; sőt inkább sok és erényes gyermeket akarok nemzeni.“

Megnyerése olly kivánatosnak látszott, hogy mindezek daczára püspökké szenteltetett (410), s megmutatta, hogy jól fogta fel állásának méltóságát, s a különbséget az egyházi és világi hatalom között: — „Hajdan (irja ő) ugyanazon személyek birák és papok voltak; de mivel e miatt az Isten ügyei egészen emberileg kezeltettek, az Isten elválasztatta e két állást, az egyiknek egyedül vallási a másiknak egyedül politikai kört szabván ki. Mirevaló ismét összekötni, mit az Isten elválasztott, s az ügyekbe nem rendet, hanem rendetlenséget hozni? nincs ennél szomorubb dolog. Védelemre van szükség? menjetek a törvények letéteményeseihez; az Isten dolgaira van szükségtek? menjetek a város papjához. A szemlélődés egyedüli kötelessége a papnak, ki e névre méltó“ [1]).

Azonban midőn Andronicus Cyrenaicában, e görög gyarmatban, eddig szokatlan büntetéseket és kinzásokat hozott be, Synesius tanácscsal és kérelemmel igyekezett őt megszeliditeni, mi nem sikerülvén kizárta őt a ptolemaisi egyházból, s hasonló eljárásra intette

[1]) **Synesii** *opera.* p. 108. Párizs 1612. és 1629.

a többi keleti egyházakat is. Nem hitte, hogy bitorolja azzal a világi törvényeket, ha védelmezi nyáját: de midőn ugyanezen kormányzó kiesett hivatalából, Synesius védelmezte őt a feldühödt nép ellen.

A birodalom, melly nem volt képes saját hivatalnokait sem fékezni, annál kevésbbé birta visszatartani a barbárokat. Cyrenaicára egész csordák özönlöttek, mellyekben a nők is felfegyverezve voltak, elpusztitván mindent, s csak a gyermekeket kimélvén meg, kikkel veszteségeiket pótolták. A püspök sirt a zivatar fölött, melly elpusztitotta a görög és keresztény müveltséget, s nyiltszivüen egyesitvén az ajtatos és világi visszaemlékezéseket igy szólt: „Oh Cyrene, mellynek történeti táblái törzsemet egész a Heraclidákig felviszik! régi sirja a doroknak, hol számomra nem lesz egy nyug hely! Szerencsétlen Ptolemais, mellynek én leszek utolsó püspöke! A zokogás miatt nem tudok egyebet mondani: egészen elfog a félelem azon gondolatra, hogy talán kénytelenittetni fogok elhagyni a szentélyt. Szükség hajóra kelni, futni; de midőn távozásra szólitandnak, könyörögni fogok, hogy várjanak; előbb az Isten templomába megyek, leborulok az oltár előtt, könyeimmel áztatom a talajt, s nem válok el addig, mig meg nem csókolom a szent asztalt. Oh hányszor fogom Istent segélyül hivni! hányszor fogom megölelni a szentély rácsozatát! De a szükség kérlelhetlen és mindenható! Hányszor fogok mereven megállani a falakon, s védelmezem tornyaink bejárását! Ki vagyok merülve a virasztás és fáradságtól, mit az éji örök rendezésében kiállok, hogy én is védjem azokat, kik engem védelmeznek. Én, ki sok éjeket töltöttem álmatlanul, hogy vizsgáljam a csillagok járását, most elnyomottnak érzem magamat az ellenséges támadások elleni védelem szülte virasztások által. Alig alszom el néhány perczre, már a fegyverek zöreje félbeszakitja nyugalmamat, s ha bezárom szemeimet, milly szomoru álmakat idéznek elő a nappali gondolatok! Elűzetve, elfogatva, megsebesittetve, lánczokkal terhelve s szolgaságra eladatva látom magunkat. De én megmaradok helyemen, a templomban: magam elé helyezem a szent edényeket; megragadom a szent asztalt tartó oszlopokat; s ott élek vagy halok. Én az Isten szolgája vagyok, s talán szükséges, hogy életemet áldozzam fel neki? Isten letekint az oltárra, mit főpapjának vére áztat“ [1]).

Szavai és példája által fellelkesittetve a polgárok védték a várost s visszaverték az ostromló barbárokat, mellyek a tartomány többi részébe szétáradva, mindenkorra elnéptelenitették azt. Talán

[1]) *Catastasis*, mellyben leirja Pentapolis szomoru sorsát 302, s köv. lap.

maga a püspök is ellenséges kard által, vagy fájdalmában halt meg.

Mint szónok és költő ékes nyelven ir, ollykor megközeliti a fönségest, s az elvont tárgyakat majd költészet, majd történelmi vagy mesebeli vonásokkal tudja érdekesekké tenni. Születendő fia részére irodalmi életéről irt egy beszédet, mellyben előadja, miként tanulmányozta Dioneban Chrysostomust, s ennek példájára mint művelte a költészetet és a szónoklatot. A haj dicséretére amaz ékesszóló által irt beszéd ellenébe ő a kopaszság dicséretét irta meg, melly telve van tréfa és elmés czélzatokkal, keverve erkölcsi észrevételekkel. Az Egyiptomiban, vagy a Gondviselésről irt munkájában, a birodalom állapotát Osiris és Tiphon képlete alatt vázolja, azt akarván megmutatni, hogy a közcsapások nem adnak jogot a Gondviselés elleni zúgolódásra. Más értekezései Plato szerencsés utánzójának tüntetik őt fel a rejtegetett gondolatok leleményes elfátyolozásában. Mulatságosak s egyszersmind tanulságosak a barátság és ügyekről irt százötvennégy levelei, mellyekben majd tisztelетéről biztositja boldog Hypatia asszonyt (*δεσποινα μακαρια*), mint anyját, nővérét, tanitónőjét és legnagyobb jótevőjét; majd tréfásan értesiti testvérét Konstantinápolybai utjáról; s mindig kiérdemli az irás legkedvesebb gyümölcsét, az olvasó szeretetét.

Irt tiz dicséneket is jambusokban; ezekben az evangeliumi igazságokat platói álmokkal keveri össze, s költői képekkel disziti fel, s felemelkedik a szemlélődő eszményiségig, mi azonban csakhamar egyhanguvá válik. — „Szerencsés, ki nem hallgatva az anyag falánk kiáltásaira, s felemelkedvén, sebesen röpül Isten felé. Szerencsés, ki feloldatva a földi harczokból s a lélek utjára térve áthaladott az isteni mélységek fölött! Nagy erő kivántatik ahoz, hogy lelkünket az égi kivánatok szárnyaira emeljük. Ápold ez erőt azon hévvel, melly téged az értelmi dolgokhoz vonz; a mennyei atya közelebbről fogja magát mutatni, kezet nyujtván neked. Egy sugár mint előfutár fog az uton tündökölni, s megnyitja előtted az eszményi látkört, a szépség forrását. Bátorság, lelkem; az örök forrásokból fogsz inni; repülj könyörgéseiddel a Teremtő felé, s ne késedelmezzél elhagyni a földet. Csakhamar, egyesülvén az Istennel, isten leszesz az Istenben.“

Sz. Ephrem. — 320—79.

Edessai vagy nisibisi (Mesopotamiában) Ephrem a szeretet csodájának mutatta magát a czivódások közt, mellyekre a szentek is elhagyták magukat ragadtatni. Ő a világtól félre vonulva élt, miért nem is neveztük a Szentatyák közt, kiket névről is alig ismert, mig-

nem értésére esvén sz. Vazul dicsősége, meglátogatta őt, s felköltötte annak bámulatát. Teljesen járatlan lévén a görög nyelvben, s nélkülözvén a nevelést, szerzetes életre adta magát, s magasztalójává lett, miután Egyiptomban csodáit szemlélte volna. Szegényes életet élt annyira, hogy sem szalmazsákja, sem botja, sem tarisznyája nem volt; virasztott, böjtölt és sirt; teljes lévén igazi alázatossággal, csak egy dologgal dicsekedett, hogy t. i. soha sem mondott roszat senkire, sem nem czivakodott senkivel, s vétkül rótta fel magának, hogy tulságos hajlama volt a könyörületre, minek egyébiránt bocsánatát reménylette.

Paraenesis-ében intvén a szerzeteseket, mintegy szabályozza munkáikat és imáikat; a „Békében elhunyt Szentatyákról i beszédeiben felhevült szeretet és képzelemmel festi a Mesopotamiában magányba vonult pásztorok életét. A Gyónásban ön életét irja le, vagy inkább a módot, miként jutott a kételyből a katholika bizonyosságra. Irályának ismertető jegyei a kenet és egyszerüség; gazdag a képekben, miket legtöbbnyire a mezei életből merit, ment a szónoki ledérségektől, mikkel a görög atyáknál gyakran találkozunk; s annyira jártas a szent iratokban, hogy hibátlanul idézi azokat [1]). A gnosticusok, s különösen Bardesanes és Armonicus, énekeket szerkesztvén, mellyeket sokan mint ártatlanokat énekeltek, habár tévelyekkel voltak megfertőztetve, Ephrem ötvenkét hibátlan érzelmüt irt ugyanazon dallamokra, mellyek közöl néhányat a maroniták s a mesopotamiai keresztények most is énekel-

---

[1]) *Sancti patris nostri Ephrem syri opera omnia quae exstant graece, syriace et latine, ad manuscriptos codices vaticanos, aliosque castigata.* Róma 1737. 6. vol. in. fol. Volf Gerard által.

Ime néhány gondolata, mellyek a Példabeszédek mintájára irt asketai beszédéből vannak kivéve: „Nyesd meg a pálmát, és magasra nő. Hasonlóan a lélek is, ha megtisztittatik a világ gondjaitól, az ég felé emelkedik. — Ki a vett sérelmek emlékét keblében megőrzi, kigyót melenget abban. Ki azokat elnézi, verembe ejti az oroszlánt. — Mint egy sok hurú hárfa egy ügyes művész kezében, ugy van az egész test, Krisztus, a mi Üdvözitőnk kezében. — Az ajtatosság álarcza alá rejtett harag és irigység ollyan, mint a keserü viz arany edényben; édessé lesz, ha az életfájával érintkezésbe jő. — Az egyház nem oszlopokból hanem emberekből alakittatott. — A tenger közepén lévő szirt nem akadályozhatja meg, hogy a habok meg ne támadják, hanem ellenáll nekik. Ugy mi sem nyomhatjuk el képzelő tehetségünket, de ellenállhatunk neki! — Nem erény érzéketlennek lenni a megvettetés irányában, hanem látni azt és megvetni. — A lelki nyugalom egyesülve az Isten félelmével tüzes szekér, mellyen az égbe emelkedünk. — Oh nyugalom, te szerzetesi tökély! Oh nyugalom te égi lépcső!“ Lásd Correspondent 1844 novemb.

nek. Máriára olly énekeket szerzett, mellyeknél lángolóbbakat Bernárd sem irt. Gazdag költészet van a halálról szóló énekeiben (Necrosima), mellyek különösen a szerzetesek halotti tiszteletére vannak szánva; dicséri erényöket, példaképül állitja fel öket, s irigyli sorsukat „mert többé nem hallják a fájdalom nyögéseit, hanem az Isten szavát, melly enyh a fájdalomra, s a nagy remény záloga; nem haltak ök meg, csak nyugosznak Krisztusban.“

Egy új életrei gondolat megenyhiti a fájdalmat s megvigasztal e mulandó élet elvesztése miatt szomorúságunkban; olly érzelem ez, melly megkülönbözteti a pogány fájdalmát a keresztény fájdalmától, miként a kétségbeesést a bizalom mosolyától. Egy kisded fölött igy énekel: „Milly éles az anya fájdalma, ki kisdedét veszti el! Milly keserü az anya elválása gyermekétől. Te, Uram, ki befogadod házadba a számüzötteket, te fogsz gondot viselni az árvákra. A nap, mellyen egy gyermek meghalt, mély sebet nyitott a szülök lelkén, elvette és összetörte öregségök támbotját: Oh Uram! a te szereteted támogassa öket. A halál elragadta az anyától egyetlen gyermekét, s ezzel levágta annak jobb karját s meggyöngitette minden tagjait: Oh Istenem! add vissza ez anyának régi erejét. A halál elválasztotta az anyát első szülöttétől; ez anya nyomorult és fájdalomteljes lett: Oh Istenem! tekints elhagyottságára, vigasztald meg fájdalmát. A halál letépte a kisdedet anyja kebléről, s a szegény vigasztalhatlanúl siratja elvesztét: Oh Istenem! hadd lássa ismét kisdedét az égben. Szerencsés kisdedek, kik a szentek társaságát élvezitek! Szerencsétlen öregek, kiket a halál az élet aggályai közt hagyott. Egy egész fájdalmas család hivja segélyül, én Uram, a te vigasztalásodat!“

Sz. Cyrill, jerusalemi patriarcha, közzétette azon szent beszédeit, mellyekben a hitújonczoknak előadta a hitágazatok erkölcstan és fegyelem lényegét [1]), melly mü hathatós bizonyitékot nyújt a katholika hit változatlansága mellett. Ugyan illy czélra szolgálnak Gaudentius, bresciai püspök tanitásai, kinél ollykor az ékesszolás is felcsillámlik.

Caesareai Eusebius 270—338.

Caesareai Eusebius a Galerius alatt vértanúságot szenvedett Pamphilusnak volt tanitványa, miért erről Pamphilinek is nevezteteti. Palaestinában növekedvén, ő is bebörtönöztetett, s mint gya-

---

[1]) *Sancti Cyrilli archiepiscopi hierosol. opera.* ed. Aug. Touttée, Párizs 1720. in folio.

núsitották, az által nyerte vissza szabadságát, hogy áldozott az isteneknek. Pártolta Ariust is mindaddig, mig ez a tévelyről meg nem győzetett és kárhoztattatott. Kiváncsi fürkészője lévén minden tannak, a pogány tanokat a kereszténységekkel igyekezett megegyeztetni; s könyveiben Krisztus, Pithagoras és Plátó egymás mellett foglalnak helyet. Tanitójának életiratán kivül, öt könyvet irt Origenes védelmére, továbbá theologiai értekezéseket, különösen ancyrai Marcell ellen, mellyekben kételyeket hagy észrevétetni az Ige természete fölött.

Legnevezetesebb müve a Praeparatio evangelica, mellyben négyszáznál több, nagyrészben elveszett szerzőkből gyüjtött össze egyes helyeket, mellyeknek czélja lett volna bevezetésül szolgálni az evangelium bölcsészi tudományához, megmutatván a zsidók és pogányok ellen, miszerint ez elfogadtatását nem esztelen hitnek és vakhiszékenységnek, hanem a legjózanabb itéletnek köszöni, mert minden más pogány rendszert jóval felülmúl. Az első hat könyvben ezek haszontalanságát igyekszik kimutatni, a többi kilenczben előadja az okokat, mellyek a kereszténységet rábirták, hogy a zsidók istentanának előnyt adjanak. Szemlét tart a világ eredetéről szóló, a különféle népek által elfogadott különféle tanok fölött; igy boncz alá veszi a phoeniczieket Sanchoniaton, az egyiptomiakét Maneton előadása szerint, a görögökét a mint azt Diodorus Siculus, Evemerus és alexandriai Kelemen kifejtették, s azt állitja, hogy Plato tana csak kevéssel emelkedik felül a közönségesen, s hogy a mithologia képletes értelmezései maguk a rómaiak által megczáfoltattak, a mennyiben azt a közhit betüszerinti értelemben vette. Ép olly kevéssé állanak meg a fejtegetések, mellyek azt illetőleg a természet, történet vagy erkölcstan útján tétettek; a nemzetek isteni tisztelete és áldozatai a gonosz szellemekre irányúltak, mellyek Krisztus által elüzettek innen; hasonlóan hamis a végzetbeni hit, nemkülönben azon vélemény, mintha a csillagok befolyással lehetnének az emberi tényekre. Levervén ellenfeleit, a zsidó rendszer természetét veszi tárgyalás alá, azután pedig ennek forrásait fürkészi; ha a görög bölcsekben, s névszerint Platóban valami jó találtatik, azt a szentiratokból vették, egyébiránt pedig haszontalan föltevések és örökös ellenmondások közt ingadoznak.

Miután a zsidó tant, melly előkészület volt, szilárd alapra fektette, az evangeliumi kimutatásban (Demonstratio evangelica) áttér annak fejtegetésére, miért vetették el a keresztények a zsidók kitünő tanából némelly, csak olly népre alkalmazható

életszabályokat, melly kötelezve volt egyedül egy templomban áldozni, mi lehetetlen olly vallásban, melly minden nemzeteket átölel.

Hogy hitelt szerezzen az ó szövetség történeti könyveinek, egy általános történetet szerkesztett két könyvben (*παντοδαπὴ ιστορια*): az elsőben (*χρονογραφια*) előadta minden birodalmak és népek főbb eseményeit a világ teremtésétől Krisztus után 325-ig; minden népre egy külön szakaszt szentel és sok, most már nem létező iratokból közöl kivonatokat; a második egyidejü (syncronistikus) mutató táblákból áll, mellyekben tiz évről tiz évre ismerteti a fejedelmek neveit és a főbb eseményeket Ábrahám hivatásától kezdve lefelé. E mű napjainkban találtatott meg [1]) s bár haszna nem felelt is meg a reménynek, mindazáltal ha keveset adott is ismereteinkhez, de sokat megerősitett, mit máshonnan meritettünk.

Constantin életiratában annyira viszi a hizelgést, hogy közvetlen összeköttetésbe teszi az istenséggel, s inti, hogy részesitse a világot is abban, mit az égi kijelentésekből tanúlt; ollykor azonban felölti a püspöki komolyságot, evangeliumi igazságokat hirdet neki, s a dicséretekkel hasznos és kemény leczkét füszerez.

Ő irta az első egyházi történetet is, a kereszténység kezdedétől a nicaeai zsinatig; jobban mondva gyüjteménye ez az egykorú emlékeknek, mellyek rendszeresen és értelmesen meg vannak hányva, s egyszerüen és őszintén előadva; e mű nélkül mitsem tudnánk az egyház első századaiból. Nem annyira az volt czélja a híveknek egy épületes könyvet adni, mint inkább felvilágositás akart ez lenni a pogányok számára, hogy hibás rendszereiktől s nevelésök előitéleteitől elvonja őket, szép fényben tüntetvén fel a kereszténységet, a nélkül, hogy egyenesen megtámadná az ősi szertartásokat, s kizárván minden ellenséges tárgyalást. Az arianismusról hallgat; s talán jól járt, hogy történetét egy évvel előbb befejezte, mint ez eretnekség kárhoztattatott, mert igy kikerülte a nyilatkozatot, mi annak javára üthetett volna ki. Érezte ő, hogy a történetnek új alakot kell öltenie: „Mig mások nagy hadvezérek győzelmeit és diadalait, s a haza, gyermekek és javakért vérüket ontó hősök férfias tényeit beszélik el, mi, kik egy isteni élet történetét irjuk meg, csak szent harczokról emlékezünk, mellyek a lélek és lelkiismeret békéjeért, s in-

---

[1]) 1784-ben Konstantinápolyban egy örmény forditásban, melly Milanóban Maj és Zohrab által 1818-ban adatott ki; később jobb kiadását eszközölte Aucher Velenczében 1822-ben.

kább az igazság mint a haza'ért, inkább a vallás ügyeért mint kedvelt személyekért vivattak; a mi tisztünk örök emléket emelni a keresztény hősök kitünő állhatatosságának, lelkeik győzhetetlen erejének, a gonosz szellemek ellen nyert diadalaiknak, halandó szemmel nem látható győzelmeiknek, s az örök emlékü koronáknak, mellyeket kiérdemeltek." [1]).

Ancyrai sz. Nilus major, Epictetus Manuale-ját a keresztények használatára idomitotta át, azonkivül irt intő fejezeteket és sok levelet, mellyekben az erkölcstant vonzó és mulattató módon adja elő.

Aranyszájú sz. János.

Aranyszájú sz. Jánosban az előadás tisztasága, az eszmék fönsége, az érzemények hevélye, az okoskodás hatalma, a képekbeni merészség és gazdagság, s korának minden tudománya egyesülve vannak; ő ép úgy élő képe a keleti egyháznak, mint Ágoston a nyugatinak. Tökéletesen birtokában lévén a görög nyelv bősége és szépsége, ismert minden módot, miként változtatható vagy helyeztethető el a szó; drámai élenkséggel festi a vétek illetlenségét, vagy izgatja fel a szenvedélyeket az igazság pártjára, bár ügyesen rejtegeti az előnyt, mit neki a szónoklat és bölcsészettan mesteri kezelése nyujt.

Antiochiában, midőn még nem volt annyira elfoglalva az egyházi gondok által, irta hosszú értekezéseit, különösen a Papságról (De Sacerdotio) szólót, mellyben a folytonos okoskodás daczára sem szünik meg vonzó lenni. Három könyvben védi a szerzetes életet azon keresztények ellenében, kik gúnytárgyává tették a szerzetesek et, s kérkedtek vele, ha egyik vagy másik valamelly szerzet est megütött, vagy erőszakoskodást követett el ellene, ha tréfát üzhetett belőle, vagy a birót ellene ingerelte, s vádoskodásai következtében elfogatta. Chrysostomus szerint a gazdagság, dicsőség s a világi hatalom megvetése a szerzetest szabaddá, hatalmassá s minden más ember fölött tiszteletreméltóvá teszi.

Pappá szenteltetvén, homiliákat irt, mellyek távolról is csaltak hallgatókat, s gyakran tapsokra ragadták a jelenvoltakat. Ki csak egyes kiszakasztott részeket olvas azokból, ne merjen itéletet hozni értékükről, mert szépségök az összefüggő egészben rejlik, azon melegségben, melly azokat kezdettől végig lelkesiti; azon, az ázsiaiaknál sajátos csiklandozó túláradásban, melly azonban nála mindig tiszta és nemes erkölcstannal párosúl; az irály bűbájában, melly a gondo-

[1]) Előbeszéd az V. könyvhöz.

latokat a legtalálóbb kifejezésekbe öltözteti, s mellyek elég világosak, hogy tanitsanak, festőiek, hogy valamit leirjanak, erőteljesek, hogy intsenek, s szenvedélyesek, hogy inditsanak vagy vigasztaljanak. Egy olly népnél, melly csak alig lépett még ki a pogányságból, s hajlandó volt mindennek testet adni, különösen kedvesnek kellett lenni a képzelő tehetség uralmának, mit ő arra szokott felhasználni, hogy a sziv mély érzelmeit költse fel; utólérhetlen a hatás és érdekeltség gerjesztésében, tanúságot vonván ki a közönségesen meddő tárgyakból is, s ábrándosan felöltöztetvén és kiszinezvén a legfinomabb eszméket; s mind e mellett semmi alkalmat el nem szalaszt, hol ajtatosságra vagy gyöngédségre buzdithat.

Azonban e folytonos ragyogásban nincs meg a kellő változatosság, s ez ázsiai bőség jobban veszi ki magát egy elmondott beszédben, mint az olvasmányban. Konstantinápolyban irt munkái nélkülözik a reszelő simitását, olly annyira el lévén foglalva mások lelkével; de a számkivetésben a szerencsétlenség, a veszély s az ellentétek visszaadják előbbi erélyét és édességét, mik leveleiben ismét úgy tűnnek fel mint első éveiben.

Okoskodásait nem osztja több pontra, mint azt később a scholastikusok szokásba vették. Alaposan ismervén a bibliát szorosan ragaszkodik ahoz, s nem keres abban titkos, elrejtett jelentőséget, hanem határozottan, betűszerint értelmezi, s mindig erkölcsi alkalmazással végzi. Fürkészte ő az emberi szivet is, hogy felismerje a vétkeket, miket kitartólag hajhász fel s szigoruan festi le, a legalkalmasabb eszközöket használván, hogy azokat jóvá tétesse. A természeti szépségek érzete, mi Vazulban gyönyörködtetett, Chrysostomusban is feltalálható szigorú erkölcstannal párositva: „Az éj nem arra való, hogy az egészet álomnak szenteljük. Látjátok, hogy a mesteremberek, fuvarosok, kereskedők, sőt maga az egyház is éjfélkor kel fel; keljetek fel ti is és szemléljétek a csillagok e szép rendét, e mély csendet, e nagyszerü nyugalmat. A lélek ez órában tisztábbnak, könnyebbnek, emelkedettebbnek érzi magát; a sötétség és csend bünbánatra ébreszt; az emberek, kik ágyaikban mint sirokban feküsznek, a világ végének képét állitják elénk. Oh férfiak, oh nők, hajtsatok térdet, sohajtsatok fel mélyen, imádkozzatok; kinek gyermekei vannak, költse fel azokat, s éjnek idején tegyétek templommá szobáitokat; ha gyengék lévén nem viraszthatnak, mondjanak el egy vagy két imát, aztán ismét fektessétek le, csak hogy igy a felkeléshez szokjanak“ [1]).

[1]) *Τοῦ ἐν ἁγιοις πατρος ἡμῶν Ιοάννου του χρυσοστομου κ. τ. λ. τα εὐαι-*

Chysostomussal kihal a görög ékesszólás. Harminczhárom évvel halála után, Proclus dús beszédet tartott fölötte, melly beszéd szomorú bizonyitéka a soha többé jóvá nem tett hanyatlásnak; ezután nem volt többé hallható ékesszóló beszéd görög nyelven, bár ez még mindig megtartotta szépségét s olly országnak volt nyelve, melly ment maradt a barbároktól, kiknek pedig némellyek kizárólag tulajdonitják a nyugati tudományosság bukását.

Midőn én a Szentatyákat dicsérem, ne hozza fel nekem senki Demosthenest és Cicerót. Amazoknál hiányzik az irály szigorú tisztasága, mi a classicusokban gyönyörködtet. Nagyon észrevehető rajtok a szónoki szokás, s a mi elég különös, még inkább a bizalmas levelekben, mint a szónoki munkákban [1]). Azonban figyelembe kell venni, hogy a régi irók olly körülmények közt éltek, mellyek alkalmasabbak voltak az irói szellem fejlesztésére: azokra pedig, kik a XVII. században Franczia országban versenyeztek a Szentatyákkal az ékesszólás babérjaért, azon müveltség vetett fénysugárt, mellyet a szépmüvészetek, a müvelt életmód s a fényes udvar terjesztett, melly a fénynyel egyesitette a finomságot. Ellenben a IV. században a keresztény szónokok általános hanyatlás, idegen betörések, mérges viták, durva elpuhúltság s férfiatlan gyávaság közepett emelkedtek ki; midőn a képtelen fejedelmek nők és heréltektől környeztetnek, s minden meghajol a zsarnoki intés, vagy a lusta közöny előtt.

Azután jó lesz meg nem állapodni (iskolai szokás szerint) a puszta formáknál, hanem mélyebben fürkészvén, azt venni figyelembe, mi őket a régi szónokoktól megkülönbözteti, azon lángoló és munkás meggyőződést, melly irataikat élénkiti, melly előadásukat olly meleggé, olly igazzá teszi, s melly mindennek érdekességet kölcsönöz, mert minden őszinte nálok; vegyük számitásba azon távolságot, melly a régi irók igen csinos ugyan, de csak gyülölet vagy hizelgés által táplált szerzeményei, és a Szentatyák erőteljes munkái közt létezik, mellyekben az ember és emberiség legéletbevágóbb, legnagyobbszerü érdekei tárgyaltatnak. Akkor bámulva fogjuk látni, mennyire felülállnak kortársaik fölött, s idő és helyre nézve annyira különböző elmék mint értenek egyet a tanokban, s a legnemesebb ügy folytonos védelmében.

A latin müveltség jóval kevesebb ideig virágzott mint a hellen,

---

ὁκόμενα παντα, *Sancti patris nostri Joannis Chrysostomi opera omnia cura et studio B. de Montfaucon*; Páris 1718–38. 13 vol. in folio, nem rég csinosan újra nyomattak Párisban. 13. k. 8-dr. — Lásd *Hom.* 26. *in Acta Apost.* 3. és 4.

[1]) Illyenek Chrysostom levelei Olympiadeshez.

s mig a régi megszünt gyümölcsöt hozni, az új még nem jogositott kedvező reményekre.

A kereszténység kezdetén a latinok közt carthagói Tertullianig egy iró sem tünt fel; azoknál, kik azóta virágzottak, hiányzik a görög szellem szép összhangja s a kerek előadás, mit a hellenek majdnem tisztán megőriztek, de több kenet, s hogy úgy mondjam több valódiság található bennök, s bár kevesbbé tetszenek, de mélyebben hatnak. Olaszországban, s méginkább Spanyolhonban, Galliában és Afrikában az irodalmi hagyományok nem voltak olly gyökeresek mint Görögországban, miért is a mieink fejlödése kevesbbé müvelt ugyan, de eredetibb volt; a nyelv hanyatlik, de az irály újjászületik; s a mit nélkülöznek tisztaság és hibátlanságban, kipótolják az érzelem erélyével, képekbeni gazdagsággal, emelkedettebb tekintettel, s különösen az alap ujdonságával, mi legfigyelemre méltóbb érdeme egy olly irodalomnak, melly bölcsőjétől kezdve csak idegen termékek átültetésével foglalkozott.

Sz. Jeromos.

Sz. Jeromos túlzott képzelödő tehetsége által hagyta magát ragadtatni, úgy az életben mint irataiban, miért is nála a bámulandó szépségek mellett hibák és különczségek is találhatók; a theologiai komolyságot pórias tréfák, vagy kiméletlen szemrehányásokkal sérti m g; a mindig erélyes, gyakran természetes kifejezést sokszor elrontja alkalmatlan idézetek, hideg és közhelyi észrevételek s az által, hogy nem tudja magát időhöz szabni. De hogyan is lehetett volna hibátlan, mikor néha egy nap alatt ezer sort is irt [1]), s Vigilantius elleni értekezését egy éjen át készitette? Azonban a legszárazabb tárgyakat is érdekesekké tudja tenni képzelő tehetsége; s a szép ékesszólási vonások és egymásból folyó vitatkozása kedves olvasmánynyá teszik munkáit.

Panaszkodik ő, hogy „elhomályositván az evangeliumi szavak egyszerüségét és tisztaságát, olly cziczomázottan irnak, mintha atheneumban, vagy mükedvelő hallgatók előtt akarnának fellépni; beszédeiket szónoklati hazugságokkal felpiperézve mint valami kéjhölgyet küldik a világba, nem annyira az lévén czéljok, hogy oktassák a népeket, hanem hogy megnyerjék az emberek kegyét s csiklandozzák a hallgatók érzékeit. Kik ékesszólást és szavalásokat keresnek, menjenek Cicero, Polemon vagy Quintiliánhoz. Krisztus egyháza nem Academiából vagy Lyceumból került ki, hanem alacsony néptől,

[1]) Előszó az ephesusiakhoz irt levélrei második Commentárhoz.

s az Isten esztelensége legyőzte az ember bölcseségét. Ki olvassa most Aristotelest? Hányan ismerik Plátót? alig néhány henye öreg. De a mi parasztjainkról, a mi igehirdetőinkről az egész világ beszél. Tehát egyszerü nyelven kell fejtegetni az ő egyszerü szavaikat" [1]). Már mondottuk, hogy ő sem igen kerülte ki, mit másokban roszal.

Neki is vannak gyászbeszédei (epitaphia), mellyeken észrevehető a pogány müvészet, illyen különösen az, mit Nepotianus albinói pap fölött tartott s mellyben ennek még szépségét is dicséri. Ollykor azonban átengedi magát érzelmeinek, lefestvén annak utólsó óráit: „Levetette magáról a takarót, s megtapogatta és látta azt, kit a többiek nem láttak, s felemelkedett mintha üdvözölve eléje ment volna annak, a ki hozzá jött; illy perczben visszaemlékezett barátságunkra, vissza tanulmányaink édességére, s kezén fogva nagybátyját igy szólt hozzá: E ruhát, mellyet Krisztus szolgálatában viseltem, küldjétek el az én kedves Jeromosomnak, ki korra atyám, hivatalra testvérem; s a szeretetet, mellyel irántam mint unokád iránt viseltettél, vidd át ő rá, kit úgy szerettél mint engem."

A részletesről a közbajokra térvén át, örvend, hogy Nepotian ennyi szenvedések közöl kiragadtatott. S e helyen leirja az akkori császárok szerencsétlenségét, a nagyok és ministerek bukásait, s a vérengzést, melly Konstantinápolytól a Juli-Alpesekig húsz év óta véghezvitetett: „Mennyi asszonyságok és Istennek szentelt szüzek, mennyi nemes és tiszta testek estek áldozatúl a vadaknak! Püspökök börtönöztettek be, papok ölettek le, a templomok szétromboltattak, a lovak Krisztus oltáraihoz köttettek, a martyrok ereklyéi kihányattak sirjaikból; mindenfelé nyögés, siránkozás, és sokszoros képe a halálnak. A római világ romba dölt, s a mi kemény nyakunk mégsem hajolt meg. Szerencsés Nepotian, ki mind ez iszonyokat nem látta! Szerencsétlenek mi, kiknek ennyi bajokat kell kiállani, vagy testvéreinket vagyunk kénytelenek látni szenvedni! Egy idő óta érezzük az Isten haragját, s mégsem igyekszünk őt kiengesztelni: a mi büneink miatt hatalmasok a barbárok, a mi vétkeink miatt tétetett semmivé a római hadsereg." S miután mint egy magaslatról bemutatta volna a nyomorgó és vesző emberi nemet, igy folytatja: „Térjünk magunkba. Tudod-e mint voltál kisded, serdülő ifjú, érett ember és agg? Mindennap halunk, s mégis halhatlanoknak hiszszük magunkat. Az egyedüli jó az, ha Krisztus által egymás közt egyesülünk. . . . A szeretet mindig él a szivben: ez által, habár eltávozott

[1]) *Comm. in ep. ad Galat.* előszó a IV. könyvhöz.

is Nepotián, mégis jelen van, s daczára a nagy távolságnak, melly köztünk létezik, ő mindkét kezével átölel minket, kölcsönös barátságának zálogát adván nekünk. Legyünk lélekben összhangzók, ragaszkodjunk egymáshoz, s azon lélek-erőt, mellyet Cromatius püspök mutatott egy testvér elhúnyta alkalmával, utánozzuk mi is egy gyermek halála fölött. Lapjaink magasztalják őt, leveleink visszhangoz zák nevét; a mit nem birhatunk testileg, tartsuk meg emlékünkben, s ha vele nem beszélhetünk, ne szünjünk meg róla beszélni.“

Sz. Ambrus.

Csak olvasnunk kell, hogy meggyőződjünk, mennyire jártas volt sz. Ambrus a classicusokban, mert beszédei telvék a jobb iróktól kölcsönzött módok és fogalmakkal; s csak az uralgó rosz izlésről tanúskodik, ha mindemellett is hibásan és különczködve ir; hiányzik nála a kifejezés nyiltsága, s mikor a kötelesség vagy veszély érzete nem lelkesiti, haszontalan szőrszálhasogatásokkal és elmejátékokkal találkozunk munkáiban [1]).

Beszédei közöl legjobb, mellyet testvére Satyrus halálakor mondott; telve van ez családi érzelmekkel, mellyeket a görög atyákban bámúltunk: — „Mitsem használt, hogy felfogtam utólsó leheletedet, hogy ajkaimat holt ajkaidra nyomtam. Azt hittem, halálodat szivom be, vagy megosztom veled életemet. Kegyetlen és édes kötelességek, szerencsétlen ölelések, mellyek között testét meghülni és dermedni, s utólsó leheletét elrepülni éreztem. Karjaimba zártam őt, de már elvesztettem, kit megölelve tartottam. A halál-lehelet, melly átjárt engem, az élet lehelete lett rám nézve. Adja az ég, hogy ez legalább megtisztitsa szivemet, s az én lelkembe ültesse át a te ártatlanságodat és szelidségedet.“ A családi érzelmekről fel tud emelkedni a közbajokig, mint például szép előbeszédében: — „Ime, kedves testvéreim, az áldozat-oltár elé vittük a megkivánt tiszta, Istennek tetsző áldozatot, az én testvéremet és társamat Satyrt. Nem feledtem én el, hogy ő halandó, s nem ringattam magamat hiú reményben; de a kegyelem meghaladta a reményt, s a helyett, hogy zúgolódnám Isten ellen, inkább hálát kell neki adnom, mert mindig azt kivántam, hogy ha sanyarúság fenyegetné az egyházat, reám és családomra öntse ki a zivatar egész mérgét. Hála az Úrnak, hogy az általános felforgatás közepett, mit a mindenfelé harczot üzenő barbárok okoztak, én magam eleget tettem a közveszélyért saját kellemetlenségeimmel, s egyedül magam sujtattam, midőn mindenkit féltettem. Igen, óh test-

[1]) *Sancti Ambrosii opera ex editione romana.* Párizs 1642. 5. vol. in fol.

vérem, a milly szerencsés voltál abban, a mi az életet virágzóvá teszi, ép olly szerencsés voltál halálodra nézve is! Nem mi tőlünk, hanem a bal esetek elől ragadtattál el; nem v esztetted te el életedet, hanem megszabadittattál a fejünk fölött függő, fenyegető sanyarúságoktól. Amint szeretted tieidet, oh mennyire bántott volna azon tudat, hogy Olaszországot is már a kapuban fenyegeti az ellenség. Mennyire gyötört volna annak meggondolása, hogy egyedüli üdvreményünk már csak az Alpesek védbástyáiban van, s hogy csak néhány fatörzsekből áll a korlát, melly a szemérmet védi! Mennyire elszomorodott volna lelked, ha láttad volna, milly csekély távolság választ el az ellenségtől; s minő ellenség? szilaj és állatias, melly sem az életet, sem a szemérmet nem kiméli."

Semmi illy szépség nem található Valentinián fölött tartott halotti, vagy Theodosiusra irt magasztaló beszédében. De officiis ministrorum czimü legterjedelmesebb és érdekesebb munkájában az egyháziak kötelességeinek tárgyalása alkalmával elszámlálja minden más emberek kötelességeit is, s gyakorlati bölcsészet kérdéseket old meg. Hexameronában, fejtegetvén a teremtés hat napját, sokat használja Origenest. A szüzeségről irt dicséretei olly hatást szültek, hogy atyák és jegyesek panaszra fakadtak ellene, mert sok nő fogadott Istennek szüzeséget. Irt még nemes és megható egyszerüségü dicsénekeket is, mellynek néhánya maig is énekeltetik [1]), czélja lévén mintegy ellenszert nyujtani a népnél használatban volt világias énekek ellen. Szent tetszéssel emlékezett ő a férfiak és nők, szüzek és gyermekek énekéről, melly, kifejezése szerint, mint a hullámok morajа hangzott [2]), s melly által sz. Ágoston is egész könyekig megindittatott. [3]).

Claudianus Mamertus. — 474.

Claudianus Mamertus, testvére egy viennei püspöknek, kivel már találkoztunk, s kit Sidonius Apollinaris kora jobb irói közé helyez, három könyvet irt (De statu animarum), hogy bebizonyitsa a lélek szellemiségét. Munkájából okosság és a vitatkozás terén jártasság tünik ki.

---

[1]) *Deus creator omnium.* — *Jam surgit hora tertia.* — *Nunc sancte nobis spiritus.* — Egynémelly a *Te Deum*-ot is neki tulajdonitja, mások azonban a VI. századból Sisebut baráttól származtatják, ki valószinüleg Monte Cassinón élt. Lásd **Quesnell** *Observ. ad Breviarium chori monasterii M. Cassini*; a Patrologia Jakab által kiadott Theodorusféle *Poenitentiale*-ban 1. rész. 328 lap.

[2]) *Hexameron.* III. 5.

[3]) *Confess.* IX. 7.

Lerinsi sz. Vincze. — 480.

Lerinsi sz. Vincze 434-ben közzétette a Commonitorium-ot, mi figyelmeztetést foglal magában az ephesusi általános zsinaton három év előtt kárhoztatott eretnekségek ellen, s egy intelmet annak követésére „mit mindenütt, mindig, és mindenki vallott és hitt.“

Nem lesz fölösleges idézni eszméit a haladásnak az egyház állhatatosságával összhangzásáról: — „Nincs a Krisztus egyházában haladás? kérdi magától. Van bizonyára és pedig sokféle, és senki sincs abban olly ellensége az Istennek, hogy meg akarja azt akadályozni. De a hit igaz haladásának és nem változásának kell annak lennie. A haladás valamelly dolognak önmagábani nagyobbodásában áll; a változás pedig ugyanannak egy állapotból másikbai átmenete. Tehát kell, hogy mindenkinek értelme, tudománya, bölcsesége növekedjék az évek és századokkal, de csak saját nemökben, tudniillik ugyanazon hitágazatokban, ugyanazon értelemben, ugyanazon gondolatban. Igy a testek is fejlődnek, de azért ugyanazok maradnak; s az öreg ugyanaz, ki volt mint gyermek. A haladás helyes és törvényszerü szabálya az, hogy az évek száma a felnött lényekben ott találja a részeket és alakokat, mellyeket a teremtő alkotott. De ha az emberi alak más, különböző nemü alakká változik, ha hozzáadatik vagy elvétetik töle valamelly tag, a test szükségképen elvesz, vagy szörnyalakká válik, vagy legalább meggyengül. Hasonlóképen szükséges, hogy a keresztény hitágazat kövesse a haladás e törvényét, azaz hogy idővel megszilárdúljon és terjedjen, s hogy egésznek és teljesnek mutassa magát úgy a részek arányaiban, mint minden tagjaiban; de semmi átalakitást sem engedhet meg tulajdonsága kárával, és semmi változtatást meghatározásában“ [1]).

Sz. Ágoston.

A latin atyák közt legtöbb oldalú tudománya volt sz. Ágostonnak. A legfölségesebb lángész, ha kedvező időkben él; mindent tudott ő, mindenre fogékony volt értelme; metaphysikus, történész, jártas a müvészetekben, tanulmányozója a népszokásoknak, éles elméjü vitatkozó, komoly és méltóságos szónok; szerzett zenedarabokat, s tárgyalta a legnehezebb theologiai pontokat; leirta a birodalom sülyedését, értekezett a gondolat tüneményeiről; az iskolai vitát ékesszólással tudja élénkiteni; a theologiában helyt ad a képzelgésnek, bár a legtöbbször kénytelenitve van éleselmüségét titkos értelmü

[1]) *Commonitorium.* c. 23.

finomságokban emészteni fel [1]). Ékesszólása ollykor barbár és negélyezett, de gyakran új és egyszerü, mindig élénk és tömött, s az afrikai ábrándos kedélyekre mindig hatályosan működtek e képzelődés világos fogalmai, melly mint maga az égalj olly heves volt, s ama rendkivüli felindúlás, melylyel azokat kifejezte. Kevés lévén nála a müvészet, egyenlőtlen és kemény az irály, nem bir úgy felemelkedni mint a keleti atyák, de több evangelium van benne, gyakran fordulván a szivhez, s ha olly igazságokat is be akar bizonyitani, mellyek nem szorultak arra, s azt hiszi, hogy a bizonyitékok világosabbak lesznek ha ismételtetnek, de másrészt a szószékre is magával viszi azon élénk lelki gyöngédséget, melly Confessioiban észlelhető, s ez még rögös theologiai vitákban sem hagyja el.

Carthagóból Rómába ment ékesszólás-tanárnak „nem nagyobb nyereség vagy kitüntetés reményében, hanem (miként mondja) mert azt hallotta, hogy ott nagyobb nyugalommal lehet magát az embernek a tanulmányokra adni, s az ifjúság is jobban féken tartatik, úgy hogy ott nem ronthat be szemtelenül olly tanárhoz, melly neki nem szokott mestere, és senki sem bocsáttatik az iskolába, ha a tanár bele nem egyezik. Ellenben Carthagóban arczátlan szabadság uralkodik a tanúlók közt, kik tánczolva mennek be az iskolába, s felforgatják a kiszabott tanitási rendet és rendszert [2])“ és igy folytatja tovább panaszait a carthagói fegyelmetlenség ellen. Azonban Rómában sem igen jól mentek a dolgok, s ollykor a tanitványok összebeszélvén mindnyájan más tanárhoz mentek, hogy igy az előbbitől elvonják a köteles bért.

Confessiói, melly könyv azoknak való, kik a jó útra visszatértek, nem pedig azoknak, kik azt soha el nem hagyták, roszúl utánzott mintául szolgáltak némelly jelenkori, cynicus kevélységü önvallomásos iratoknak. Semmisem könnyebb, mint magunkat általánosan bünösöknek vallani, biztosak lévén, hogy nem fognak szavunkon. Ollykor egynémelly nagy bünöket is megvall, de nem azért, hogy megvettessék, hanem hogy bámultassa a változást, mit csak az önvallomás tanúsit, vagy hogy kedvező ellentétbe állitsa azokkal elméjét és munkája szépségét. Ágoston ellenben őszinte vallomást tesz Isten előtt a harczokról, mellyeket vivnia kellett, hogy a rosz útról a he-

---

[1]) *D. Augustini hypponensis Episcopi opera, per theologos lovanienses edita* 1577. 12 vol. in fol. Nem rég újra nyomattak a benczések kiadása szerint Párizsban 8-dr.

[2]) *Confess.* V. 8.

lyesre, a tévelyből az igazsághoz visszatérjen. Mig a jelenkori bölcsészet, a nélkül hogy pirulna a meg nem áldott viszony fölött, lelenczházba küldi annak gyümölcseit, ő, a keresztény, szégyenli a vétket, de a gyermeket neveli es ellátja, érezvén, hogy egyik kötelesség megsértése nem jogosit fel új sérelemre, s hogy nem másokkal kell éreztetni saját bukásunk büntetését. Nagyravágyó és szeretettel teljes lélek lévén, ifjúkori eltántorodásában gyönyörökkel részegiti magát, nem elégittetik ki a hirnévvel hanem megúnja azt; vágyakodva keresi a boldogságot és igazságot, s szivének erőszakos magányában önmagával küzd, és legyőzi az akadályokat, miket a hamis bölcsészet, hosszas megszokás s ifjúsága és kéjvágyának ingerei gördítenek eléje. Ágoston mindezeket olly igazán s annyi erővel födi fel előttünk, a mint ezt csak ollyan teheti, ki mindezt maga tapasztalta, s ki bánatában nagyitja saját bűneit; ekként az ember megvizsgálja magát az önmaga által oda tartott tükörben, s megvigasztalódik, midőn látja, milly ereje van az elhatározott akaratnak, s megoldja a belső lét rejtélyes feladatait az Istenrei folytonos hivatkozás közvetitésével, ki egyedüli megfejtése azoknak. Ez irat mély természetessége új dolog a régi világban; mint szinte a szigorú önvizsgálat, és a kétségbe nem eső szomorúság is, mi a kereszténység műve az emberben.

Soliloquiái önmagávali okoskodások az Isten és lélek fölött, fürkészete elmés és ábrándos érzelgéssel párosúlt. Mennyi nyugtalanság ez igazságot szomjuhozó lélekben! — „Első ifjúságomban bizonyos gyermeki félénkség, melly közelitett a babonához, visszatartott engem az igazság keresésétől. De a korral felfuvalkodván szivem, másik túlságba estem: hallottam emberekről beszélni, kik azt mondták, miszerint a nélkül, hogy a parancsoló tekintélyhez folyamodnának, bárkit megszabaditanak a tévelytől, ha vezetésökre bizza magát, s megmutatják az igazságot lepel nélkül. Én akkor egészen tűz és könnyelmüség voltam, millyen az ifjúság szokott lenni; szerettem az igazat de olly fajta kevélységgel, mit az iskolában szoktunk magunkba színi, hol tudományos hirben álló embereket hallunk minden tárgyakról vitázni. Én is vágytam tehát küzdtérre lépni, megvetvén mindazt mint mesét, mi értelmemet és érzékeimet felülhaladta. Oh milly vak voltam! A kevélység ösvényén kerestem azt, mi csak az alázatosság útján található fel [1]). Kilencz évig maradtam a manichaeusoknál .... azt azonban nem titkolhattam magam előtt,

[1]) *Serm.* LI. cap. 5. n. 6.

hogy ők képesebbek voltak az egyház tanát ostromolni, mint sajátjukat bizonyitékokkal megállapitani“ [1]).

Megnyugodván lelke a tekintélyben, mások tévelyeit támadja meg, s a bölcsészet legkényesebb pontjait teszi kérdés tárgyává. Megczáfolván az akademikusokat, s vitatkozván az origenistákkal a véges és végtelenről kérdés, vagyis a teremtés merült fel előtte; a manichaeusokkal a rosz eredetéről kellett értekeznie; a pelagianusokkal szemben a szükséges és esetleges közti viszonylatokról: a hit és tudomány közt létező viszonyokat más munkákban világositotta fel, mellyek czélja volt kimutatni, miszerint az emberi okoskodás elemének a hit isteni elemére kell támaszkodnia. Végre az Isten városáról irt munkájában politikai kérdéssel foglalkozik, azt állitván, hogy minden itt alant történő esemény megfelel a Gondviselés czéljának, melly Gondviselés a nélkül hogy békóba verné a szabad akaratot, a véges akaratokat a végtelen bölcseség szándékai szerint irányozza.

Nyugaton ő volt az első, ki rendszeres alakot adott az evangeliumi tannak, s igy a latin istentan (dogmatica) atyjának tekinthető. Nem mintha ő új bölcsészi rendszert gondolt volna ki, hanem nagyterjedelmü tudományát s messzeható és hajlékony elméjét arra használta, hogy előbb észre nem vett rokonságot födözött fel a kereszténység és az alexandriai tanok között, s küzdvén ezek tévelyei ellen amannak tekintélyével, összeolvasztotta a neoplatonismust a kinyilatkoztatás tárgyaival, elkerülhetlennek mutatván ki az emberi tudomány és észre nézve az isteni tudomány és ész támaszát. Az Isten, e szükséges és legtökéletesebb lény, élő, mert az élet jobb a tétlenségnél; ő az élet maga, mert az élet jobb az élő lénynél; ő az értelem forrása, és változhatlan bölcseségében. A világot szabadon teremtette, de ismerte, mielőtt létezett. Ő örök igazság s minden igazságosság örök törvénye; ő a szellemi világ fő java, mellyel az ember a religio által igyekszik összeköttetésbe jöni. Ő minden embert boldogságra hitt az erény utján, mellyre észszel és akarattal kell lépni, s az akarat tetszése szerint használhatja szabadságát, közeledvén az Istenhez vagy eltávozván áttól.

Minthogy az isteni értelem magában zárja az örök és változhatlan eszméket, nem csak mint a gondolat cselekményeit, hanem úgy is mint a terménvek előképeit, ennél fogva az eszmék függetlenek a dolgoktól. A mi létezik, az jó; maga a halál is jó, mert a lét

---

[1]) *De utilitate credendi*, cap. I. n. 2.

okozta. A roszat nem a lényegekben kell keresnünk, hanem azon hamis arányokban, mellyek a lények közt alakúlnak. A mindenségnek, melly lényegileg tökéletes, mindenféle dolgokat magában kell foglalnia, tehát az alsóbb rendü és romlandó teremtményeket is.

Ezt a manichaeusok ellenében állitotta. A pelagianusokkal a kegyelemről vitázott, s mint bölcsész megmutatta, hogy tudományuk szükkörü és tökéletlen; mint gyakorlati reformator szemükre hányta, hogy meggyengitették az egyház kórmányának leghathatósabb eszközeit; mint helyes gondolkozó kárhoztatta öket, mert eszméik nem feleltek meg a hit alap-eszméiből levezetett következtetéseknek. S állitotta, miszerint az ember az eredendő bün óta megszünt vétkezhetlen lenni, s a kegyelem, mellynek segélyével jót cselekedhetünk, csak Istentől származhatik, ki azt a kinek s a milly mértékben akarja, annak és olly mértékben adja [1]). Azután igyekszik kiegyeztetni az emberi akaratot az isteni előre-elrendeléssel (praedestinatio), a roszat a gondviseléssel: melly vitatkozások nem kevéssé bebonyolitották azon theologusokat, kik sz. Ágostonban támaszt akartak találni olly véleményeknek, mellyeket az egyház vagy kárhoztat, vagy csak alig tür.

Bölcsészi élete kezdetén az akademicusok hiányos tanait követte; de midőn látta milly nehézségekkel járnak azok az alapfeladatokat illetőleg, a platonikusok túlhajtott föltevéseiben keresett mególdást, s elfogadta az emberrel veleszületett eszmék elméletét azon kiterjedettségben, mellyben ök tanitották, mig végre eljuttatta öt az igazsághoz azon hit, hogy az emberi természet lényegénél fogva értelmes, s ugyanazért keresi, megtalálja és felismeri az igazat [2]).

Ezen igazság, sz. Ágoston szerint, mindenkiben megvan, csak akaratja legyen azt önmagában felkeresni; miért is ki fel nem ismeri, önmagának rohatja fel vétkül [3]). Ha nem mindnyájan tudják azt

---

[1]) **Marheinecke**, Párbeszédek sz. Ágostonnal a szabadság és kegyelemre vonatkozó tana fölött. Berlin 1821. — **Vigger**, sz. Ágoston és Pelagius tanainak történeti előadása. Ugyanott.

[2]) Már emlitettük Plato hamis okoskodását, ki igy szólt: *a tudás nem egyéb visszaemlékezésnél*, s azt a gyermek példájával bizonyitotta, ki ha ügyesen kérdeztetik, olly dolgokra is megfelel, mellyeket sohasem tanúlt. Plato igy következtetett: *tehát megvannak benne az eszmék, s elég azokat kifejteni*; mi igy következtetünk: *tehát értelmes*. Sz. Ágoston, ki az első okoskodást fogadta el, visszavonta azt, mert (igy szól) *lehet hogy a kérdezett gyermek azért tud felelni, mivel értelmes természete van*. Retract. I. 8.

[3]) *Ubique, veritas, praesides omnibus consulentibus te, simulque respondes om-*

megkülönböztetni, az csak onnan van, mert az igazságot a hamisággal tévesztik össze, s mert a szenvedélyek arra csábitanak, hogy ezt válaszszuk amaz helyett. Azonban erősen állitja, hogy a belső emberben lakik az igazság [1]), mit talán a bámúlt ‚Ismerd magadat' akart kifejezni; s a belső tényekrei figyelmezést a legfölségesebb igazságok forrásául tünteti fel; melly tan végtelenül felülemelkedik a Locke által divatba hozott közönséges tapasztalati rendszeren, melly mindent a külső észlelésből akar származtatni.

Hogy a tévely az akarat vétke úgy a közönséges embereknél mint a tudósoknál, sz. Ágoston a bálványimádás példájával bizonyitja be. Az emberek inkább szerették a müveket, mint a müvészt; s nem lévén elegendő erejök ezt keresni, amazoknál állapodtak meg. A szeretetnél nem állottak meg, hanem szolgálni akartak a teremtményeknek. A tudósok féktelen szabadságot akarván hitetlenségbe estek; olly tévelyek ezek, mellyeket letehetnek, ha hiszik azt, mit nem birnak megérteni [2]).

Már nála feltalálhatni Cartesius bizonyitékát, melly a tulajdon gondolat tényeiből a tulajdon létre következtet [3]): de az ‚én létezem'-et, melly Cartesiusban nélkülözi a támaszt, mert egy nagyobb igazságot tételez fel, sz. Ágoston csak mint az általa megtámadott akademicusoktól kétségbe nem vont alaptételt fogadja el, s nem mint első igazságot. Bár ő bebizonyitja [4]), miszerint saját öntudatának tanúskodása folytán minden ember tudja, hogy él, érez és ért, mi annyit tesz mint ismerni saját lelkét, mert ez azon alany, melly él, érez és ért.

Találhatók az ő munkáiban más vélemények is, mellyek későbbi bölcsészeknek tulajdonittattak; mások, mellyeknek számba nem vétele tévelyre vezetett; ismét mások, mellyek Pelagiustól Janseniusig minden eretnek-főnöknek támaszúl szolgáltak. Olly tanok ellenében, mellyeket napjainkban ismét szeretnének feleleveniteni, világosan különbséget tesz az érző és itélő tehetség közt, s ez utóbbiban állitja

---

nibus etiam diversa consulentibus. Liquide tu respondes, sed non omnes liquide audiunt. Omnes unde volunt consulunt, sed non semper quod volunt, audiunt. Optimus minister tuus est, qui non magis intuetur hoc a te audire quod ipse voluerit, sed potius hoc velle quod a te audierit. Confess. X. 26.

[1]) *De vera relig.* 39.

[2]) Ugyanott 38.

[3]) Gondolkozom, tehát vagyok. *Prius abs te quaero, ut de manifestissimis capiamus exordium, utrum tu ipse sis. An tu forte metuis ne hac interrogatione fallaris, cum utique si non esses, falli omnino non posses?* De lib. arb. II. 3.

[4]) *De Trinitate.* X.

lenni az észt [1]), s megmutatja, hogy ha csak érzékkel volnánk ellátva, nem tudnók használni a jeleket, hiányozván a mód, mellyen megkülönböztethetnők azokat a jelzett dolgoktól [2]).

A láthatatlan dolgokról irt értekezése azok ellen van irányozva, kik megvetették a kereszténységet, mert ollyakat parancsol hinni, mik nem hatnak érzékeinkre; ő megmutatja, hogy ha nem hisznek a szemmel nem látható dolgokban, nincs semmi alapja a polgári társadalomnak; azután pedig azt mondja, hogy a mi hitünk érzéki bizonyitékokra is támaszkodik, millyenek például a beteljesedett jövendölések, és különösen a világnak egy keresztre feszitett általi nagyszerü átváltoztatása.

Hadat üzent ő az akkoriban igen elterjedt csillagtannak is; megmutatja, milly különböző sorsban részesül ollykor két ikertestvér, kik pedig az égi testek ugyanazon állásában születnek; s milly nevetséges hinni a végzet előre-elrendelésében, s mégis meg akarni azt változtatni az által, hogy igyekeznek kilesni a csillagoknak valamelly vállalat kezdeményezésrei kedvező állását.

Ollykor kevéssé-helyes vagy világos vélemények csúszván be munkáiba, öregségében rágondolta magát azok kijavitása vagy felvilágositására a Retractationes czimü munkában; kilenczvenhárom munkáját nézett át, mellyek kétszázötvenkét kötetet képeztek. Possidius, az ő életirója, beleszámitván a homiliákat és leveleket is, ezerharminczra teszi munkáinak számát, s nem bizonyos benne, vajjon mind elszámlálta-e. Mellőzvén azokat, mellyek vagy ismétlések, vagy kihalt tévelyeket czáfolnak, van vagy tizenkét olly müve, mellyek bátran számithatók a nyugati egyház legjelesebb irodalmi termékei közé.

Mi a politikát illeti, sz. Pál azon mondásához „Nincs hatalom, melly nem az Istentől rendeltetett," Ágoston hozzá teszi: „vagy rendeli azt az Isten, vagy megengedi." A kereszténység kezdetben nem volt elégséges megdönteni azon, akkoriban kétségbe nem vont alaptételt, miszerint a fejedelmet illeti az élet és halál fölötti jog: úgyannyira, miszerint sz. Ágoston maga is azt mondta, hogy a katona, ki nem öl, midőn törvényes fejedelme parancsolja neki, ép olly vétkes, mint a ki rendelet nélkül

[1]) *Quaestiones.* IX.

[2]) Az ész *servat aliquid, quod libere de specie imaginum* (az anyagi dolgokról) *iudicet*; *et hoc est magis mens, idest rationalis intelligentia, quae servatur ut iudicet.* De Trin. IX. 5.

öl [1]); nem birván még ekkor egy új közjog világos eszméjével, melly külömbséget tett volna az erő, hatalom és törvényes itélő jog között. A háború rettenetes szükségessége mentséget talál nála, ha azért indittatik, hogy a sérelem visszatoroltassék, az alattvalók ellen elkövetett igazságtalanság megboszúltassék, vagy hogy ellenálljanak a nagyravágyó szomszédoknak; de vétkessé teszi azt az igazságtalan indok, az erőszakos eszközök, a győzelemmeli visszaélés, az ellenség elleni dühöngés, a kegyetlen boszúállás, a béke megzavarása, a hóditási vágy, s a megengedett erőszakoskodások, midőn megakadályoztathattak volna [2]).

Marcellinnek adott feleletében is a vallásnak a politikávali megféréséről értekezik, mi a pogányok előtt lehetetlennek látszott, szemelőtt tartván a parancsokat, mellyek azt hirdetik, hogy a roszért jóval fizessünk, s a ki megüti bal arczunkat, nyujtsuk oda neki a jobbikat is; melly parancsok az ő véleményök szerint tiltották az ellenség által elrabolt javak visszakövetelését, vagy a birodalmat pusztitó barbárok visszaverését. De Ágoston azt feleli, hogy semmi sem hatályosabb az egyetértés fenntartására mint a szelidség s a vett sérelmek megbocsátása; mert könnyebben békére lehet birni a türelem és szelidséggel megjavitott, mintsem az erő hatalommal alávetett egyéneket. Azon parancs, melly azt mondja, hogy másik arczunkat is tartsuk oda a verőnek, nem betűszerint értendő, vagyis nem annyira külsőleg kell azt gyakorolnunk, mint inkább szivünket kell a szerint hangolnunk. Nem is tiltja a gonoszok megbüntetését, hogy akaratjuk ellenére is megjavittassanak, vagy a visszaverésökre szükséges háborút, mi nem hogy tiltatnék az evangelium által, de söt inkább ebben elő vannak irva a polgárok és katonák kötelességei [3]). Teljesitsék ezek e kötelmeket, s a népek és hivatalnokok, az urak és szolgák, a királyok, birák, haszonbérlők, férjek, nők, atyák, gyermekek éljenek úgy mint az evangelium parancsolja, s megfogják látni, veszteni fog-e azzal a közjólét. A keresztény fejedelmeknek tulajdonitani a köztársaság bukását ostobaság, miután maguk a pogányok bizonysága szerint is olly régóta megrongálták azt a köz és magán vétkek [4]).

Midőn Alarik elfoglalta Rómát, az egész keresztény világ egyhangulag a martyrok kiöntött véreérti boszúnak hirdette azt; és sok

---

[1]) *De civ. Dei.* I. 29. Lásd **De Maistre**, *Du pape* IV. 4.

[2]) A manichaeus Faustus megczáfoltatása.

[3]) **Sz. Lukács.** III. 14.

[4]) *Ep.* 142.

beszédből, még sz. Ágostonéiból is kicsillámlik a megeledés, mit ezen nagy igazságszolgáltatás okozott. Az ősi isteni tisztelet barátai ellenben e szerencsétlenséget úgy tekintették, mint az elhagyott istenek büntetését, s a kereszténveknek tulajdonitották vétkül a birodalom romlását. Ennek czáfolatául Agoston egy történelmi és bölcsészi munkát adott ki, az Isten városa czim alatt, mi érdekes emléke a szellem és tudományosságnak; ebben bebizonyitani igyekszik, mint ficzamittattak ki a pogányságban az erény és dicsőség eszméi, s ebben keresi a romlás igazi okait, szembesitvén az egymás ellen küzdő két különnemü müveltséget; s az egyikre kimondja a halálitéletet addig a történelemben ismeretlen meggyőződéssel, mig a másiknak, melly Ábeltól kezdve folytonosan a világ üldözése s az Isten vigasztalásai közt zarándokolva halad, diadal-énekét zengi.

411-től egész 427-ig dolgozván e munkán, időközönkint huszonkét könyvben adta azt ki. Az első tiz könyv a pogányokat czáfolja; vagyis öt azok ellen van irányozva, kik a bálványok tiszteletét szükségesnek hitték e világbani ideiglenes jólétre. Trója feldúlásakor Priamus az istenek oltáránál életett meg, Juno temploma a zsákmányok és foglyok tárházává választatott. Megbukott Ninus birodalma, meg a görögöké; pedig hát akkor még senkisem követett el merényt az istenek tisztelete ellen. A következő öt könyv azok ellen harczol, kik azt hitték, hogy Isten szolgálatára kell magunkat szentelni, ha a jövő boldogságot meg akarjuk nyerni. Az utólsó tizenkettő kimutatja a két város, t. i. az egyház és a világi társadalom eredetét, haladását és különböző kimenetelét. „Két város van (mondja ő), egyik az embereké, mellynek feje Káin; másik az Istené, romolhatlan és tiszta, mellynek első polgára Abel volt. Amazt egészen az Isten megvetéséig fokozódott önszeretet épitette, ezt pedig az önmagát is megvető Isten szeretete; az egyik önmagában helyezi dicsőségét, a másik az Úrban; az egyik az emberek dicsőitését keresi, a másik nem akar más dicsőséget lelkiismerete bizonyságán kivül; az egyik felfuvalkodva és kevélyen folytatja útját, a másik azt mondja Istennek: Te vagy az én dicsőségem; az egyikben a fejedelmeket az alattvalók fölötti úrkodás szenvedélye ragadja magával, a másikban fejedelmek és alattvalók kölcsönösen segélyzik egymást, amazok jól kormányozván, emezek engedelmeskedvén.“

Ki meg nem ütközik a szünteleni ellentétek és fénylő irályon, kit nem sértenek a részletezések, mellyekkel kicsinykedve határozza meg a két város czélját, szóról szóra akarván alkalmazni a Jelenések könyvét, a nélkül, hogy akár képzelő tehetsége elégséges volna

uralkodni a titokzatos nyelvezeten, akár magas értelmisége meg tudná különböztetni, milly eszmét illő vagy nem illő képletesen kifejezni, bámúlni fogja e költeményben az emelkedettséget, mellyel Ágoston egy tekintettel az egész emberiséget be tudta látni. A legtávolabbi kortól kezdve az ember az anyagi világ bámúlatos rendében az isteni Gondviselés művét szemlélte, s megértette a nyelvet, mellyen „az egek hirdetik az Isten dicsőségét.“ De hogy az emberi család történetét képező események esetleges változatossága alatt a Gondviselés változhatlan és szükséges czéljai rejtőzzenek, mellyek, daczára a tudatlanság és szenvedélyek akadályainak, fokozatosan éretnek el, ezt a legnagyobb bölcsészek sem tudták belátni. S habár csak úgy általánosan hittek is a Gondviselésben, s a jutalom és büntetésben, mit az, úgy az egyedek, mint a nemzetek jó vagy rosz tetteire mér, de arra semmi esetre sem gondoltak, hogy e földi események fonalainak végét Isten tartja kezében, ki ekként az olly nagy változatosságba egységet hoz.

S valóban hogyis sejthették volna azt. Az egymástól különköző nemzetek mindenike saját útján járt; az emberi szabad akarat, az erő, a győzelmek és elvesztett csaták határoztak sorsuk fölött. Csak a kereszténység volt képes hirdetni, hogy az emberek mindnyájan testvérek, hogy Krisztus az emberiség központja, s hogy az ő országának elterjedése a czél, mellyre az emberi dolgok irányoztatnak, még az által is, mi e czéllal épen ellenkezőnek látszik lenni. Az üldözések fájdalmas de tagadhatlan bizonyitékát adták ennek; s az egyház-atyák örömkiáltásokat hallattak a fölött hogy az evangelium valósitása a czél, mellyre a Gondviselés e világi dolgokat irányozza. Illy szempontból észleli Ágoston az eseményeket, életbe léptetvén, mit most a történet bölcsészetének neveznek. A felsőbb szemléletektől a gyakorlatra térvén át, tanácsolja az isteni város tagjainak, hogy maradjanak alávetettek és nyugodtak, mig e földi város tagjaival vannak összekeverve; imádkozzanak ezekért is, hogy igy élvezhessék az ideiglenes békét, mi a jóknak úgy mint a gonoszoknak közjava.

Sz. Ágoston e munkájában Nyugat politikai pogányságának akart megfelelni, de eltért tárgyától, s egyszerű czáfolat helyett, mondhatni a keresztény tanok tökéletes kifejtésével ajándékozta meg a világot. Amaz előbbi tárgy kidolgozására pedig tarragonai Orosius Pétert birta rá, ki búsongó könyvében [1]) kimutatja, miszerint az em-

[1]) Az *Ormesta mundi* furcsa czimet a másoló tévedéséből véljük származott-

beri nemet kezdettől fogva szünetlenül a legsúlyosabb csapások ostorozták; a történelem nem egyéb mint folytonos ismétlődése az első bukásnak, s szakadatlan sora az Isten elleni fellázadások s az ezekre következett büntetéseknek, úgy hogy semmi rendkivüliség nem volt az akkori csapásokban, bármennyire sújtók lettek légyen is azok; miből következteti, hogy az élet egy kiengesztelődési zarándok út, mellyen az ember keserü előkészület által az igaz boldogságra jut, mellyet már itt e földön is megizlelhet, ki a religióból-megtanúlja úgy fogadni a csapásokat, a mint kell. E könyv egyike volt a középkorban a legolvasottabb, s a legelőször kinyomatott és leforditott könyveknek.

Midőn elfoglaltatván Afrika a vandalok által, nemcsak a pogányok hányták szemére a kereszténységnek a birodalom bal eseteit, hanem maguk a keresztények is panaszkodtak, hogy az erény és szenvedésekért csak szerencsétlenségeket aratnak, Salvianus, Marseille ékesen szóló papja (390—484), irt az Isten kormányáról, mellyben kimutatván, milly helytelenül itélnek gyakran a jó és roszról, nyomozza a történelemben az isteni igazságosság nyilvánulását, s azt mondja, hogy nem méltányos a panasz, miután olly általános romlottság szemlélhető az egyházon belül és kivül: sőt eszmedús leirásokkal s megható érzelemmel tevén összehasonlitást, a birodalmat pusztító barbárokban olly erényekre mutat, mellyek a birodalomban ismeretlenek voltak, vagy feledésbe mentek, úgy hogy nem lehet csodálni, ha azok győznek. Ezzel megelőzte azon, napjainkban hirdetett tant, melly szerint két ügy közti harczban a jobbik győz; s kitüntette, hogy felfogta, mit kortársai közől senki sem fogott fel, tudniillik, hogy a birodalom bukása egy új, a kereszténységen alapult müveltséget szülend [1]).

Annyi élet, annyi összhang, annyi mozgalom a vallási társadalomban, mig a polgári henyén és összeziláltan tesped! A pogány irodalmárok közt hideg nyelvészekkel, fecsegő szónokokkal, sovány történelmi évkönyvirókkal, nász és pásztor-költőkkel találkoztunk, miket

nak, ki talán igy találta irva: *Pauli Or. moesta mundi.* Pál 415-ben Jeromossal Palaestinában volt; később Jeromos, Pelagius és jerusalemi János közt ellenségeskedést támasztott, az origenisták és a kegyelemről hires vita folyamában.

[1]) A franczia tudósok Marseilleben 1846 őszén tartott gyülésében mi ez egyház-atya fölött egy értekezést tartottunk, úgy tekintvén őt mint bizonyságát a birodalom sülyedésének, s a szempontnak, mellyből a keresztények a világ ezen újjáalakulását tekintették.

a szolgaság és erkölcsi elnyomás megtür: a keresztények közt ellenben vannak bölcsek, politikusok, szónokok, kik nagy horderejü kérdéket szellőztetnek. És ugyanazok irtak, kik munkálkodtak, tudniillik a püspökök; egy időben bölcsészek és politikusok, rendeltetésük elmélkedni és tenni, meggyőzni és kormányozni. Miért is irataikon gyakran észrevehető az elhamarkodás, mint mellyek alkalmilag s az időről időre felmerült kérdések megoldására vannak irva, s azon szabadság lengi át azokat, melly teljesen hiányzik a pogány hízelgő irodalomban; mert midőn kétely merült fel valamelly, még jól fel nem világositott pont fölött, ez minden oldalról meghányatott, mignem az itélet ki lön mondva, s dogmává emeltetett.

A tárgyakkal lévén elfoglalva, sok formahibákba estek, mik részben a nekik sajátos természetnek, részben a tudomány hanyatlásának vagy a művészet megvetésének tulajdonitandók. Chrysostomus ollykor erőtlen böségbe esik; Ágoston és Ambrus az ellentétekben szónoklati megszokásokat árulnak el; nálok a melegség helyett szavakbani hatályt, mélység helyett éles elmélkedést találunk; Cypriánban a délen szokásos dagályos körmondatozás uralkodik; Lactantius vizenyős könnyüsége ellentétben áll Tertullián kemény átképitései és vas irályával. Azonban e fogyatkozásokat elfeledtetik velünk: a bizonyitékok kikeresésében éleselméjü s azok kifejtésében erős Athanáz; a nemes csinnal, erélyes határozottsággal és tiszta atticismussal iró Vazul; a magasztosságot kimértséggel párositó Gergely; Aranyszájú sz. János, kinek tùláradozása nem zárja ki a hevélyest; Cyprián, kinek nagylelkü heve nem távozik el a háziasságtól; az egészen ideg Jeromos, kinek nagy képzelő tehetsége a legterjedtebb tudomány által tápláltatik; a természettől kellemes, mindig nemes és kenetteljes Ambrus; végre a magasztos és népszerü Ágoston, ki az elszámláltak jó tulajdonait egyesiti magában, s felváltva tudja azokat használni küzdelmei folyamatában.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Költők.

A költők kenyérkeresetté tették a hizelgést; mint egyéb mesteremberek czéhekbe állva, főnökjeik vezetése alatt fölkeresték a na-

gyok palotáit, s majd névnapi, majd nászünnepélyeiket énekelték meg, vagy dicsőitették őket. Innét egész fellege az éhség és szolgaiság által sugallott verseknek született, mellyek szerzői számos utánzóikkal együtt a feledés homályába tüntek el. Mások oktató, a legtöbb esetben anyagi tárgyakról, például vadászat, halászat s más hasonlókról szóló verseket irtak, vagy a leiró költészetet művelték, mellynemű költeményeikben a czifraság fedezi a szellemszükét, s egy nyomorúlt, határozatlan, érthetlen [1]) itészet vesződik a szók egymás mellé helyezésének és a rimnek tanulmányozásában, mindig eléje tevén a fület az értelemnek, a képeket a gondolatnak, az érzéket a léleknek.

A csillagászati költemények csak a ritkaság kedvelőinél találnak még némi becsülésre. Panopolii Nonnus Egyiptomból (410) negyvennyolcz dionysiusi éneket (Dionysiaci) hagyott hátra, mellyeket első kiadója Falkenberg [2]) Homér mellé, Scaliger Julius Caesar pedig eléje helyez; s valóban e költemény sorozata akkoriban szokásos irói gyakorlatnak egyike olly tárgy fölött, melly alkalmas tért nyújtott a tudományosság és szavalati ügyesség fitogtatására, s mellyben összegyüjtötte és megőrizte a Bachusról szóló ezerféle hagyományokat. A legváltozatosabb mesék fordulnak elő benne, s gyakran szépek a képek, igazak az érzemények. De irálya, melly a köznapiból egyszerre hatályosba megy át, nem tanúsit izlést. Nonnus a hatméretü versezetet megszabadította ősi nehézkességétől s csinosabbá, kerekdeddé tette azt. Egyik keresztény költeménye azon hitre jogosit, hogy elfogadta az igazságot. [3])

Említést érdemel különös élettörténeteért Cyrus, az előbbinek földije; ez költői szelleme által annyira megnyerte az ifjú Theodosius

---

[1]) *Litteras plenas nectaris, florum, margaritarum.... Argutus artifex erat, faciebat siquidem versus oppido exactos, tam pedum mira, quam figurarum varietate; hendecasyllabos lubricos et enodes; exametros crepantes et cothurnatos; elegos vero nunc echoicos, nunc recurrentes, nunc per anadiplosim fine principiisque connexos.* Találja ki, a ki tudja, mit akar ez itész mondani.

Egy másik bizonyos szerzőt azért dicsér mert *commaticus est, copiosus, dulcis, elatus.* Egy harmadik igy ir: *at vero in libris tuis iam illud quale est, quod et teneritudinem quamdam continuata maturitas admittit, interseritque tempestivam censura dulcedinem, ut lectoris intensionem per eventilata disciplinarum philosophiae membra lassata repente voluptuosis excessubus, quasi quibusdam pelagi sui portubus, foveat.*

[2]) Antverpen, Plantinus 1569. Utolsó kiadását Graefe rendezte Lipcsében, 1826. 2. köt.

[3]) *Metaphrasis Evangelii Joannei*, Passow kiadása. Lipcse 1834.

és Eudoxia kegyét, hogy bár pogánysághozi hajlamról gyanúsíttatott, mindazáltal 439-ben Konstantinápoly, majd a praetorium praefectusává, végre consullá neveztetett. Négy évi kormánya alatt csinosbitotta Konstantinápolyt, s új falakkal vette azt körül, úgy hogy a szinkörben a császár jelenlétében kiáltották ki: „Constantin alapitotta a várost, Cyrus megújitotta.“ E hódolat roszúl hatott Theodosiusra, ki lefoglalta Cyrus javait, s tovább is ment volna, de ez pappá szenteltette magát, s Phrygiában Cotieo püspöke lett. A történészek által dicsért költeményeiből csak hét csinos epigramm maradt fenn az Anthologiában.

Talán e korból való a Museus grammaticus is, kinek Hero és Leander czimü költeménye egyszerüsége s a szomorújátékiróknak sajátos elrendezési módjánál fogva megérdemli, hogy a régiek közé soroltassék, sőt azokat tulhaladja a kedves szinezetekben, melylyekkel az érzéki szerelmet elfátyolozza.

Kevéssel későbbi lehet Quintus Smyrneus, ki calabriainak is neveztetett, mert Otranto mellett egy zárdában találta meg munkáját Bessarione bibornok. Czime: Paralipomena Homeri, ebben a költő folytatni akarta az Iliást azon ponttól, hol amaz abba hagyta, egészen Trója feldúlásáig. Hiányozván nála az egység és érdekeltség, apró történetecskéket tákol össze, mellyekben az istenséget szerepelteti; de sem a régieket jellemző hit, sem az ujabbkoriak e dologbani egyszerü takarékossága nem található fel benne; a harczleirások tökéletesen nélkülözik Homer bámulatos változatosságát: azonban úgy utánozza ezt, mint olly ember, ki alaposan tanúlmányozta, és nem csupán csak a nyelvész türelmével. Szavakban gazdag, ékitményei változatosak, s gyakran igen helyesen alkalmazottak. Melly érdemeért több kortársától annyira becsültetett, miszerint némellyek azt hitték, hogy Lesche Kicsinyke Iliasát bővitette ki, vagy hogy több, ugyanegy tárgygyal foglalkozó költők egyes szakaszait állította össze.

Helena elraboltatása, melly licopolisi Colutusnak, a Calidoniaik hat énekbeni szerzőjének, tulajdonittatik, szinte a homéri költemények közt foglal helyet.

A szinte egyiptomi Trifiodorus a marathoni csatát s a Hippodamiát (lótanitás) énekelte meg, továbbá egy betükihagyásos Odisseát (Odissea lipogrammatica) irt, mellynek minden énekében az alphabet egy betüjét hagyta ki, az s-et pedig mindenikben. Az idő elitélte e gyermekes játékot; de bírunk tőle egy más költeményecskét, vagy jobban mondva, egy, Trója lerontásáról szóló költemény elemzését, mellynek legszebb helye, midőn Helena figyelmeztetve Venus

által a görög ármányokra, a templomba megy, hol a nagy fa ló elhelyeztetett, és suttogva szólitván az abban elrejtett hősöket, nőjeikre emlékezteti és könyekre fakasztja őket. Anticlus már épen felelni akar neki, midőn Ulysses hirtelen megfogja őt.

Proclus hat orpheusi éneke ez időbeli legjobb szerzemények közé sorozható; czélja megmutatni, miszerint a pogányság, melly kezdetben tiszta és bölcsészi volt, a népies vélemények által tévutra vezettetett. Ugyanezen szerzőtől birunk egy, a régi nyelvészekből kiszedegetett nyelvtani remek gyüjteményt, (Crestomathia grammatica) becses jegyzetekkel úgy a szerzők mint a költészet különféle nemeiről; kár, hogy e jegyzetek nagy részben elvesztek. A költészetben ő két nemet, történetit és utánzót különböztet meg, s amabba a hőskölteményt, alagyát, a gúnyoros és lantos költeményeket sorolja, emebbe pedig a drámát.

Nazianzi Gergely neve alatt egy szomorújátékot ismerünk Jézus szenvedése fölött, melly egészen Euripidesnek más értelemre vont félsoros verseiből van összeállitva. Az illyféle nehéz kedvtöltések akkor divatba jöttek: Eudoxia 2343 hatméretű versben énekelte meg Jézus Krisztust, Homérból szedett mondatokkal; Falconia Proba Virgilt aknázta ki ugyanazon czélra; Ausonius pedig az irataiban igen tiszta erkölcsü Virgilt szennyes értelemre forditotta át. Mint már előbb görög, úgy most latin nyelven is készitettek különféle tárgyak alakjai szerint idomított verseket, mellyek vagy betűcserések, vagy visszafordithatók, vagy ollyanok voltak, mellyekbe visszájáról olvasott szavak vagy betük kiadták a verset és bizonyos értelmet; vagy kigyó formájuak, mellyekben tudniillik az ötméretű vers azon szavakkal végződik, mellyekkel a hatméretü kezdődik. Különösen ügyes volt az illy verselésben Octatianus Porphyrius, ki Nagy-Constantin által számüzetvén, ismét kegyébe jutott ennek, illynemü szerzeményeiért; némelly versei oltárt, mások fuvolát, ismét más orgonát képez: egy költeményében az első vers egészen kétszótagú, a második három, a harmadik négytagú szavakból áll; egy másikban egy, két, három, négy, öt-tagú szavak következnek egymásra; másokban a hatméretü első része ismételtetik az ötméretü második részében, egyikben a versek jobbról balra olvashatók, a nélkül, hogy a mérték változnék; egy húsz versből álló költeményében az első betükből együtt véve Fortissimus Imperator a tizennegyedik betükből Clementissimus Rector, a végsőkből pedig Constantinus invictus szavak állanak elő (L. IV. könyv 196. lap.)

A regény-irodalmat sem hanyagolták el; legjobb e nemben The-

agenes és Cariclea története (*Αἰθιωπικα*), mellyet emesai (Phoeniciában) Heliodor, ki később püspök lett, szerzett 390 felé. Szép kezdet, szerencsés felosztás, új és valószinü események, helyesen beszött mellék-cselekvények, jól keresztülvitt jellemek és erkölcsök, s természetes kifejlés különböztetik meg az előbbiektől, s vetélkedve utánozták azt nem csak a rá következő görög, hanem a jelenkori irók is az újjászületés idejében. E szüz szerelem új volt; de hiába keresnők e műben a kor és nép ismertetését, mert mint általában a görög festményekben, nincs benne semmi mélység, s a leggyakrabban inkább bámulatos esetlegeken, minta szenvedély fokozatos kifejlödésén alapúl.

Megemlitjük még itt Longus sophistát, ki Daphnis és Chloe szerelmét irta meg; művének nincs semmi érdeme a szerkezetet illetőleg, de gazdag a legkecsesebb részletekben, s egy hosszúra nyújtott pásztor-költeményt képez. A természetességen át kiüti magát a mesterkéltség, mellyel azt elérni akarta, s ollykor elárulja magát az ellentétek és fényes ábrázolatokban. Nevezetessé teszi öt Hannibal Carus arany forditása, s az, hogy ő adta Pál és Virginia remek regény eszméjét.

Az e korbani legjobb költő Alexandriából ment Rómába; már érett korában tette sajátjává a latin nyelvet, miután előbb görög nyelven gyakorolta magát az irodalom terén, s olly erőteljesen beszéli azt, mint régóta senki más. Claudius Claudianust értem (365—408), ki 395—404-ig részint emlékezeti, részint költött, különféle tárgyakról irt [1]). Az előbbiekhez számithatók Proserpina elraboltatásáról irt két hős költeménye, mellyekből csak néhány zárvers hiányzik; és az Óriások harcza, melly csak alig van megkezdve. A szereplő személyek istenségek, s igy nélkülözik az érdekeltséget, mit csak az emberek, s a magunk által érzett szenvedélyek ábrázolása költhet. Hogy az emberit tulhaladó nagyságra emelkedjék, Claudianus felfújja magát, s mivel folyvást a legfellengzőbb szavak, képek és leirásokkal él, unalmas egyhangúságba esik.

Nem igen volt szerencsésebb a korából önkényt választott, vagy rátukmált tárgyakban sem. Róma, melly mint eszménykép állott a jó iskola irói előtt, nála enged egy embernek, Stilicónak, ki védencze által méltán vagy méltatlanúl folytonosan dicsértetik. Magasztaló be-

[1]) **Claudii Claudiani** *opera omnia; recensuit Artaud.* Párizs, 1824. 3 vol. Lemaire gyüjteményében.

szédek versekben akkorig nem igen irattak, vagy csak kevés [1]), bár, ki valamelly méltóságra emeltetett, kötelezve volt a császárok jelenlétében kötetlen beszédben ollyat tartani, kik ekként akarva nem akarva megszokták az embereket megvetni, s magukat mindenre feljogositottaknak hinni. Most a költők az illy magasztalásokból akartak hasznot húzni, s dicsbeszédeket irtak még a járás fölött is, egy két képpel bővitvén a sovány tárgyat. Nem akarunk szólni ócsárlásaikról, szokásuk lévén egykor máskor egyiket rágalmazni, hogy a másiknak tömjénezzenek.

Claudianus minden alkalommal verselt vagy barbár védnöke tiszteletére, vagy annak ellenei, Rufinus és Eutropius ellen; s ritkán találván el az igazat, nagyitásokkal élt, mire szelleme hajlandó volt. Nagy ügyességet fejtett ki a kis dolgok nagyitása s a galádság szépitésében; bár képzelő tehetsége nem igen termékeny, mégis a legszerencsésebb módokat találja ki [2]); s bámulatra méltó müvész az öszhang (harmonia) előállitásában, minő sem azelőtt két század óta, sem azután nem létezett [3]), jóllehet soha sem tud áthatolni azon csekély

---

[1]) Ezekhez számitható Tibullusé Messalá-ra, s a Pisó-ra irott, melly Salcjus Bassusnak tulajdonittatik.

[2]) . . . . . *Nec te iucunda fronte fefellit*
Luxuries, praedulce malum, quae dedita semper
Corporis arbitriis, hebetat caligine sensus.
De laud. Stilic. II.
. . . *Fingendaque sensibus addis*
Verba, quibus magni geminatur gratia doni.
Quoties incanduit ore
Confessus secreta rubor, nomenque beatum
Injussae scripsere manus!
Et reliquum nitido detersit pollice somnum,
Utque erat interiecta comas, turbata capillos,
Mollibus assurgit stratis.
A tavaszról mondja:
Mitior alternum zephyri iam bruma teporem
Senserat, et primi laxabant gramina flores.
In Eutrop. II.
Eutropius herélt consulról azt mondja, hogy
Titulum effoeminat anni.
Másutt: *Et pax a fonte profecta*
Cum Rheni crescebat aquis.

[3]) A lóról vett hasonlat, mi Jóbtól kezdve minden költőknél feltalálható, nála igy van (De nuptiis Mariae):
Nobilis haud aliter sonipes, quem primus amoris
Sollicitavit odor, tumidus quatiensque decoras

gázlón, mellyen átjutva a legjobb irók felemelik az értelmet és megérintik a sziv húrjait. A rohamosság, melly ollykor ihlettségnek volna mondható, kikeléseinek minden más művei fölött, gazdagabb költői szinezetet ád.

Bátran kezdve tárgyába később lankad, mint ez a rögtönzőkkel s ollyanokkal szokott történni, kik elméjöket a tanulmány gyümölcseivel nem táplálják. Nem ment a fölösleges vagy illetlen képektől sem, millyenek például a lovak, mellyek a holnapi zsákmány gyönyöreit előre élvezik [1]), az aranyat okádó hegyek [2]), vagy a partokra gyöngyöket köpködő tengerek [3]).

Ha a latin költök mindvégig megőrizték a szép versek és kecses szólamok előjogát, ez onnan van, mert régi emlékekkel és nem érzelemmel táplálkoztak; annál hidegebbek, minél inkább eltávoznak a népies hittől. Uralkodott rajtok Alarik, uralkodott Attila, és ők mégis a Fabriciusok és Catók Rómájával ábrándoztak; a pápák városában Jupiterről és harczokról énekeltek; és Stilicóhoz olly nyelven beszéltek, melly Marius irányában lett volna helyén.

Claudianusban különösen bámulatos a bizalom, mit isteneiben

Curvata cervice jubas, pharsalia rura
Pervolat, et notos hinnitu flagitat amnes,
Naribus accensis; mulcet foecunda magistros
Spes gregis, et pulchro gaudent armenta marito.

Ugyanazon nász-költeményben leirja a növények szerelmét:

Vivunt in Venerem frondes, omnisque vicissim
Felix arbor amat; nutant ad mutua palmae
Foedera, populeo suspirat populus ictu,
Et platani platanis, alnoque assibilat alnus.

Ugyanott leirja Venus lakását:

Hic habitat nullo constricta Licentia nodo
Et flecti faciles Irae, vinoque madentes
Excubiae, Lacrymaeque rudes, et gratus amantum
Pallor, et in primis titubans Audacia fratis,
Jucundique Metus, et non secura Voluptas.
Et lasciva volant levibus Perjuria pennis.
Hos inter petulans alta cervice Juventus
Excludit senium luco.

Nem tudok egy helyet sem Ovidban, melly ezzel mérközhetnék, melly Tibullusra emlékeztet.

[1]) *Crastina venturae spectantes gaudia praedae.* — De raptu Proserp.

[2]) *Oblatum sacris natalibus aurum*
Vulgo vena vomit. — De laud. Serenae.

[3]) *Oceanus vicino litore gemmas*
Expuit. Ugyanott.

látszik helyezni; azon istenekben, mellyeket nem annyira a császári rendeletek, mint inkább az igehirdetés, a guny és a keresztények erényei buktattak meg.

Vajjon szárnyra kelhet e a költői szellem, ha nem csatlakozik azon nép nagyszerü benyomásaihoz, mellynek számára énekel? Kösse csak magát erő, élet és jövő nélküli eszmékhez, s maga magának fogja szárnyát szegni. Lásd Claudiánt; mintha semmi sem jött volna közbe, csak ugy könnyedén rendelkezik az istenekkel és jóslatokkal, minden előforduló esetekben, például midőn az égbe viteti Theodosiust, a keresztény császárt, vagy Honorius születési évnapját énekeli meg s termékenységet jövendöl még nem élvezett házasságának, a helyett, hogy Stilico győzelmeit lelkesitené vagy magasztalná.

Más idökben egynémelly iró puszta művészetből is felékesithette magát a mithologia mindig szép alakjaival; ez csak tanulmány és alak volt, semmi egyéb; de ekkor két ellen állt egymással szemben, s Krisztust vagy Jupitert énekelni annyit tett, mint egyik vagy másik részére nyilatkozni.

Claudianus azokhoz csatlakozott, kik czélul tüzték ki megakadályozni a világosságot, behunyván az elöl szemeiket [1]), s talán mivel a pogányság hivatalos költőjévé csapott fel, érdemelte ki, hogy a tanács a legtudósabb császárok által részére Clarissimus czimet, törvényszéki jegyzői hivatalt s a Trajan-téren szobrot határoztatott [2]). De az utókor nem nagy becsben tarthat egy olly tehetséget,

---

[1]) Van egy epigrammja, mellyben minden keresztény szentekre kér tréfás bizonyos Jakabot, hogy ne legyen szigoru itésze verseinek. Igy kezdődik:

Per cineres Pauli, per cani limina Petri,
Ne laceres versus, dux, Iacobe, meos.

[2]) A XV. században ásatott ki szobra talapzata, egy nem igen biztos hitelességü felirattal, melly igy szól: C. CLAUDIANO V. C. TRIBUNO ET NOTARIO, INTER CETERAS VIGENTES ARTES QUE GLORIOSISSIMO POETARUM, LICET AD MEMORIAM SEMPITERNAM CARMINA AB EODEM SCRIPTA SUFFICIANT, ADTAMEN TESTIMONII GRATIA OB JUDICII SUI FIDEM DD. NN. ARCADIUS ET HONORIUS FELICISSIMI AC DOCTISSIMI IMPERATORES, SENATU PETENTE, STATUAM IN FORO DIVI TRAJANI ERIGI, COLLOCARIQUE JUSSERUNT. *ἐν ἕνι Βιργιλιοῖο νόον καὶ μῶσαν Ὁμήρου Κλαυδιανόν Ψώμη καὶ Βασιλεὶς ἔθεσαν.*

Scaliger (*Poetices*) lib. V. *qui et Hypercriticus*) Claudianusról igy szól: *maximus poeta, solo argumento ignobiliore oppressus, addit de ingenio quantum deest materiae. Felix in eo calor, cultus non invisus, temperatum iudicium, dictio candida, numeri non affectati, acute dicta multa sine ambitione.*

melly magát arra pazarolta, hogy kizöldeltesse azt, mi menthetlenül elszáradt.

Hizelgéseinek jutalma volt egy gazdag afrikai nő kezének megnyerése is; azonban Stilico bukása a költőt is magával rántotta. Elbizakodván annak védnökségében, s talán meghagyásából egy epigrammot irt két praetorio praefectus ellen, mellyben Mallius mint álmos a jóra, Hadrián pedig mint igenis éber a roszra, állittatnak elő [1]). Nem is aludt ez utóbbi, midőn alkalmat nyert vétkül róni fel neki a Stilicóra halmozott dicséreteket. Claudianus menekült, s rejtek helyéből egy levelet irt a megsértett praefectushoz, mellyben alázatosan bocsánatot kért esztelenségeért, s kegyességre buzditotta őt az emberek, istenek és állatok példájával [2]).

A korán költői hirnévre kapott Flavius Merobaudis [3]) Spanyolországban katonáskodott III. Valentinian alatt, s ő is emlékoszlopot nyert a Trajan-téren. Attila legyőzőjének tiszteletére irt költeményében, leirván a dicsőséges békét, mit a birodalom annak kegyéből élvezett, s elénekelvén Mars és annak szekere fölött [4]) a halotti éneket, a Discordiat úgy állitja elő, mint melly irigyelvén a boldogságot, Bellonát annak megzavarására ösztönzi [5]); s mivel minden

---

[1]) *Mallius indulget somno noctesque diesque;*
Insomnis Pharius sacra profana rapit.
Omnibus hoc, italae gentes, exposcite votis,
Mallius ut vigilet, dormiat ut Pharius. — Alexandriai *Pharius*nak nevezi őt, mert onnan való volt.

[2]) *Ep.* 1.

[3]) *Fl. Merobaudis carminum, orationumque reliquiae ex membr. Sangallensibus, ed. a Niebuhrio.* S. Gallen 1823.

[4]) *Ipse pater Mavors, Latii fatalis origo,*
Festa ducis socii trucibus non impedit armis;
Tela dei currusque silent.

[5]) *Quis miseros, germana, tibi sopor obruit artus*
Pace sub immensa? quoniam tua pectora . . . .
Mersit iniqua quies, inopes tua classica . . . .
Indue mortales habitus, tege casside vultus:
Urge truces in bella globos, scyticasque pharetras . . . .
Romanos populare deos et nullus in aris
Vestae exoratae fotus strue palleat ignis . . . .
Majorum mores et pectora prisca fugabo
Funditus . . .
Spernantur fortes, nec sit reverentia justis,
Attica neglecto pereat facundia Phoebo . . .
Omniaque haec sine mente Jovis, sine numine summo,

bomlásnak indult, azt mondja a rómaiakról, hogy ugy tekintették Aetiust, mint ki egyedül volt képes őket megmenteni. Egészen olly szellemben van e mű irva, mintha Vesta oltárait még most is tisztelték és szenteknek tartották, s Jupitert félték volna.

A pogányság még buzgóbb védőjének mutatja magát toulousei Rutilius Claudius Numatianus, Rómának volt praefectusa [1]), ki Galliában fekvő jószágait látogatván meg, ez utját (417—20) két könyvben irta le, mellyekben ostorozza a zsidó vallást, nem mervén egyenesen megtámadni a kereszténytet [2]), s a szerzetesek életmódját, kiket Gorgóna és Capraja szigeteken bővelkedésben talált [3]).

Rufus Festus Avienus, Theodosius idejében két izben consul, latin versekbe szedte Aratus Természeti tüneményeit és előjeleit, ugyszintén alexandriai Dénes Világ leirását 1394 versben (Metaphrasis periegesecos), sőt Livius történetét is jambusokra szándékozott változtatni. Neki tulajdonitják az Iliás egy kivonatát is, mi több kellem és kevesebb szárazsággal van irva, mint szoktak lenni azon tárgyak, mellyeket a nyelvészek eléje tettek a régi költeményeknek. Tenger vidék (Ora maritima) czim alatt hétszázhárom versét ismerünk, mellyek hihetőleg első énekét képezik Cadixtól a fekete tengerig nyuló partok leirásának. A neki tulajdonitott negyvenkét aesopi mesék ugy látszik bizonyos Flavius Avianustól vannak, kinek kora bizonytalan, s érdemre alantabb áll Phaedrusnál.

---

[1]) *Si non displicui, regerem cum iura Quirini*
Si colui Sanctos, consuluique patres;
Nam quod nulla meum strinxerunt crimina ferrum,
Non sit praefecti gloria, sed populi.

[2]) *Radix stultitiae, cui frigida sabbata cordi,*
Sed cor frigidius religione sua est . . .
Atque utinam nunquam Judaea subacta fuisset
Pompeii bellis, imperioque Titi!
Latius excisae pestis contagia serpunt,
Victoresque suos natio victa premit.

[3]) *Munera fortunae metuunt, dum damna verentur,*
Quisquam sponte miser ne miser esse queat?
Quaenam perversi rabies tam stulta cerebri,
Dum mala formides, nec bona posse pati? . . .
Perditus hic vivo funere civis erit . . .
Impulsus furiis, homines divosque reliquit,
Et turpem latebram credulus exul amat,
Infelix putat illuvie coelestia pasci;
Seque premit laesis saevior ipse deis.

Midőn Decius Magnus Ausonius Bordeauxban egy hires orvostól [1]) származott (309—94), a születés-jós nagy kitüntetéseket jövendölt neki. Szülői által is nagy gonddal neveltetvén az ékesen szólást Toulouseban és hazájában tanulmányozta; bevégezvén iskoláit ügyvédi pályára lépett, azután pedig a nyelvtani tudományokat és az ékesszólást tanitotta harmincz éves koráig, a mikor I. Valentinián, fiához Gratiánhoz nevelőül hivta meg. Ezután grófi czimet nyert, s a legelső államméltóságokra jutott; Afrika és Olaszország praetorio praefectusa és consul lett. Gratian nem lehetvén jelen beigtatásánál, akkor jelent meg, midőn letette hivatalát, melly alkalommal a költő azon köszönő beszédet mondotta, mellyről már emlékeztünk. A cs. szári növendék ezt válaszolta: „Csak adósságot fizetek le, s miután lefizettem is, adós maradok" olly mondat, melly többet ér a költő consul egész kidolgozott beszédénél. Meghalálozván Gratian, Ausonius vissza akart vonulni a hivataloktól, de csak Maximus bukása után tehette azt, a mikor is hazájában telepedvén meg, ott irta legnagyobb részét most meglevő munkáinak.

Irt három előbeszédet, nem tudjuk milly művekhez; és százegyven epigrammát Martial módjára, kinek utána áll az elmésségben, de nem az illetlenségekben. Parentaliáiban családja fényét irja le. Egy más verssorozatban a bordeauxi tanárokat dicséri; van aztán harmincznyolcz költött tárgyu sirirata, tizenkét császárról versei, s a birodalom tizenhét első rendü városainak leirása [2]) Két iratában a hét bölcset lépteti fel alaptételeikkel. Barátaihoz irt huszonnégy levelei kötetlen beszéddel elegyes versek. Az Ephemeris különféle rímü versekben énekli meg, mint kell a napot eltölteni.

---

[1]) Ausonius igy beszélteti atyját:

Judicium de me studui praestare bonorum;
Ipse mihi nunquam, judice me, placui ....
Felicem scivi non qui quod vellet haberet,
Sed qui per fatum non data non cuperet ....
Non occursator, non garrulus, obvia cernens
Valvis et velo condita non adii.
Famam quae posset vitam lacerare bonorum
Non finxi, et veram si sciverim, tacui ....
Nonaginta annos, baculo sine, corpore toto
Exegi, cunctis integer officiis. Parentalia.

[2]) Róma, Konstantinápoly, Carthago, Antiochia, Alexandria, Trier, Milano, Capua, Aquileja, Arles, Merida, Athene, Catania, Syracusa, Toulouse, Narbonne, Bordeaux.

Az idyllt, ez elnevezés eredeti értelmében véve, mi kis festményt jelent, husz illyet irt; egy ezek közöl husvétre szól, s ha az övé, azt kellene hinnünk hogy keresztény volt, de a legundokabb pogányok közé helyezi öt a tizenharmadik, mellyben virgili félsoros versekben ir le egy menyegzői napot.

Munkái olly nagyra becsültettek, hogy Theodosius levélben kérte azokat tőle, s a császárok vetélkedve diszitették fel öt és családját czimek és méltóságokkal. De, bár a verselésben megőrizte azon virágos nyelvet, mit a latin költők soha sem is vesztettek el, csekély izléssel s a hanyatlás világos jeleivel találkozunk nála. Nem mervén a tulajdonképeni szót használni, mesterkélt körülirásokkal él: a betük Cadmus fekete leányai; a papir a Nilus fehér leánykája, s több illyféle. Egy munkájában (Griphus) elszámlálja a hármas számu dolgokat: a Gratiákat, Párkákat, Cerberus torkait, Neptun három águ villáját, Gorgon fejeit, az egy és hármas Istent. Ekként zavarja össze gyakran a szent dolgokat a világiakkal; s ha mégis keresztény volt, müvészetében pogány akart maradni. Kedvét találja az erőködésekben is, igy például az egyik verset azon szótaggal zárja, mellyel a másik kezdődik; szóval, örökös kicsinykedés vehető nála észre a fenyegető veszélyek között; hasonlóan a mi XVI. századi iróinkhoz, kik a szerelem és lovagiassággal üztek gyermekjátékot, mialatt az olasz nemzet és függetlenség elveszett.

Egy pontból indulván ki vele, egészen más sikert aratott az ő barátja Paulinus, mint láttuk. Ennek barátja sz. Severin is hagyott hátra egy pásztor-költeményt (De morte boum) egyikéről azon sok marhavésznek, mellyek a IV. század vége felé a többi szerencsétlenségekhez járultak. Buculus pásztor Egon nyájőrnek elbeszéli, miként vesztette el nyáját; Titirus kérdeztetvén, hogyan őrizte meg a magáét, azt felelte: az által hogy keresztjelt csinált homlokukra; miből alkalmat vesz rábirni öket Krisztus imádására; uj eszmék régi ruhában.

Aurelius Prudentius Clemens Spanyolországban Calahorrában született (348); két városnak volt praefectusa, azután pedig olly katonai rangot nyert, melly öt a császár személyéhez közel helyezte [1]).

[1]) *Bis legum moderator,*
Frenos nobilium reximus urbium.
Jus civile bonis reddidimus, terruimus reos.
Tandem militiae gradu
Evectum pietas principis extulit.
Adsumptum propius stare jubens ordine proximo.
Praef. *ad lib. Cathemerinon.*

Harminczhét éves korában egészen szellemi életre adta magát; irt néhány oktató költeményt, s más, vallási igazságokat tárgyalókat, miután előbb már bőven és ékesszólóan értekezett a keresztény titkokról. Apotheosise a patripassianok, sabellianusok s más eretnekek ellen van irva; a marcionita és manichaeusok ellen a Hamartigeneiat adta ki, mellyben a bűn eredetéről okoskodik; Symmachus, a pogányság hőse ellen két könyvet tett közzé. Talán hibásan tulajdonittatik neki a biblia kézikönyve (Enchiridium utriusque Testamenti), mi kivonata a szent történetnek negyvenkilencz ivnegyeden.

Lantos költeményei két gyüjteményt képeznek; az egyik (liber καθημερινον) tizenkét dicséneket foglal magában különféle idők és ünnepekre; a másik pedig (de coronis) tizennégyet a vértanuk tiszteletére. Sz. Hyppolitra irt dicséneke bátran kiállja a versenyt Ovid átváltozásaival, de a többiekben is megható és kecses helyek fordulnak elő, s gyakran keresztényi kenet ömlik el rajtok: jártasságot tanusit a legjobb régi irók müveiben is, bár nyelvhibákat követ el, és megsérti a rim szabályait [1]).

---

[1]) Honoriust a véres játékok eltörlésére buzditja, s különösen a Vestaszüzeket korholja, hogy a viadorok játékain megjelennek:

Inde a consessu caveae pudor almus et expers
Sanguinis it pietas, hominum visura cruentos
Congressus, mortesque, et vulnera vendita pastu
Spectatura sacris oculis. Sedet illa verendis
Vittarum insignis phaleris, fruiturque lanistis.
O tenerum mitemque animum! consurgit ad ictus;
Et quoties victor ferrum jugulo inserit, illa
Delicias ait esse suas, pectusque jacentis
Virgo modesta iubet converso pollice rumpi;
Ne lateat pars ulla animae vitalibus imis,
Altius impresso dum palpitat ense secator.
... Podii meliore in parte sedentes
Spectant, aeratam faciem quam crebra tridenti
Impacto quatiant hastilia, saucius et quam
Vulneribus patulis partem perfundat arenae
Cum fugit, et quanto vestigia sanguine signet!
Quod genus ut sceleris iam nesciat aurea Roma,
Te precor, Ausonii dux augustissime regni,
Et tam triste sacrum iubeas, ut caetera, tolli.
Perspice nonne vocat meriti locus iste paterni,
Quem tibi supplendum Deus et genitoris amica
Servavit pietas? solus ne praemia tantae
Virtutis caperet, partem tibi, nate, reservo;

Aquitaniai sz. Prosper (403—463), Nagy-Leo jegyzője, néhány verset, százhat epigrammát vagy jobban mondva sz. Ágostonból meritett erkölcsi gondolatot hagyott hátra, s egy költeményt a Hálátlanokról (*περὶ ἀχαριστῶν*), e névvel a semipelagianusokat jelölvén, kik azt állitották, hogy az ember tulajdon erőivel is eszközölheti saját megigazulását. A jansenisták felelevenitették a mult században e költeményt, mint melly kedvező volt a kegyelemről akkoriban vitatott eszméknek.

Sidonius Apollinaris (430—88), lyoni nemes, huszonöt éves korában ipája, Avitus császárra magasztaló beszédet mondván, jutalmul szobrot nyert a Trajan-téren; olly megtiszteltetés, melly most már nem azok részére tartatott fenn, kik végrehajtották a vállalatokat, hanem a kik megdicsérték azokat. Avitushozi ragaszkodása nem ártott neki az utódoknál; s Majorianushoz is dicsbeszédet tartván, az illy aljassag nem ritka példáival mentegeti magát. Midőn Anthemius lépett a trónra, ő irányában sem volt szükmarkú Sidonius a dicséretben. Azután Auvergnebe vonulván vissza, Cambon völgyében lakott, nem igen messze Mont-Dortól, egy kunyhóban, mint ő nevezi, mellyen sem márvány, sem idegen ékitmények nem voltak, mindazáltal volt abban fürdő, illat és frisitő terem, mellyekből a keresztény ajtatosság számüzte a trágár festményeket; hármas tornácz vezetett egy halastóhoz, mellybe oroszlán-alakból ömlött a hegyi forrás. Innen kilépve, az urnői terem volt található, e mellett a pincze és szövő szoba; egy kerek oszlopokon nyugvó tornáczból keletre a tóra nyilt kilátás; az előház előtt egy hosszu folyosó nyult el, melly a védenczeknek társalgási, a dajkáknak a napfénynélküli sütkezés helyül szolgált, mig télen át nagy tüz égett egy nagy mellék-szobában. Ha kedvezőtlen volt az idő, egy teremben, máskor nyilt dombtéren étkez-

---

Dixit et integrum decus intactumque reliquit.
Accipe dilatam tua, dux, in tempora famam,
Quodque patri superest, successor laudis habeto.
Ille urbem vetuit taurorum sanguine tingi;
Tu mortes miserorum hominum prohibeto litari,
Nullus in urbe cadat cuius sit poena voluptas,
Nec sua virginitas oblectet caedibus ora.
Jam solis contenta feris immanis arena,
Nulla cruentatis homicidia ludat in armis,
Sit devota Deo, sit tanto principe digna;
Et virtute potens, et criminis inscia Roma,
Quemque ducem bellis sequitur, pietate sequatur.

tek, honnan olly kilátást lehetett élvezni, melly Campaniát is megszégyenitette volna [1]).

Itt élt ő három fiával és jó nejével, látogattatva a virágzó Gallia legjobbjai által, s verseket irva az élet minden csekély eseménye fölött, mint Ausonius vagy Itatius; sem a papság nem üzte ki belőle a világszellemet, sem a haza veszélyei meg nem zavarták jó kedélyét.

Ő benne tehát illetékes festőjét kereshetjük a római világnak Galliában s a felülkerekedő hóditóknak, kiknél gyakran megfordult követi minőségben. Tartományi szellemével, mit némellyek a hazafisággal tévesztenek össze, mindent dicsér; háziait vagy barátait nagyobbaknak találja mint bármelly régieket vagy korbelieit; azonban ezen tömjénezések közt is érzi a rothadásba ment irodalom szagát, sir a barbarismus fölött, melly becsúszik abba, s erősiti, bátoritja azon keveseket, kik még megőrizték a nyelv tisztaságát.

Egy napon Lyonból Auvergnebe menvén, észrevesz néhány sirásót, kik ásták a földet, hol nagyatyja volt eltemetve; rögtön elfogatja és kinzások közt öleti meg őket. Igy bánt a római főrend a parasztokkal. Clermont püspöki székére emeltetvén (472), alkalmat nyert kitüntetni hazafiuságát és szeretetét a bekövetkezett szerencsétlenségekben. Ismeretes lévén az akkori eseményekkel, eltökélette magát megirni azok történetét; de nem tudta eltalálni a kellő szinezetet. Huszonnégy munkáját ismerünk, mellyek között három dicsbeszéd, és néhány nászbeszéd van, mellyekben nem hiányzik a lelkesültség és képzelem; de az iskolai szellem elmefitogtatások és túlzott átképitésekre ragadja őt, mellyek a megromlott izlésü rómaiak s a tudatlan betörőknek aranynak tetszettek.

A költők közé számittatik Lactantius is Fenice költeményeért; de a husvét és Krisztus szenvedéséről szóló, neki tulajdonitott két vers, ugy látszik, Venantius Fortunatus, VI. századbeli költőtől van. Juvencus, spanyol pap, versekbe szedte a bibliát (Veteris et novi Testamenti collatio), és Krisztus csodáit (Paschale) hűn a szent szöveghez.

Gazai Comodianus egy költeményt irt a pogányok ellen, mellyben a szakaszok kezdő betűi együttvéve a munka czimét képezik; de a mi érdemesebb az észrevételre, az, hogy a hatméretü versekben nincs többé tekintet a szótagok mértékére (quantitas),

---

[1]) *Ep.* II. *Carm.* XVIII.

hanem csak a számra [1]); átmenet volt ez a mostani verselésre, s mutatja, mennyire megromlott a kiejtés, bár még akkor élő nyelv volt a latin. Uj jele ennek a rim behozása, mi ollykor a classicusok tollából is kicsuszott ugyan, de ekkor meg már rendszeresen használtatott ugy a versben [2]) mint a kötetlen beszédben [3]). Azonban, jóllehet a prosa mindinkább közeledvén a közbeszédhez, s megváltoztatva annyi barbár szók és szólamok hozzákeverése által magán hordozta a romlottság bélyegét, de a nem sugallott és természetes, hanem tanulmányozó és gondolkodó költő feltalálta mintáiban a kezdetbeni és átgondolt tisztaságot; a honnét még azok is, kik szabálytalanul és barbár módra irnak, mint például Sidonius vagy Marcianus Capella, a versekben mintegy kicserélve látszanak lenni.

Némelly keresztény költők nem tettek egyebet, csak utánozták a classicusokat a leirások, elbeszélések, az oktató vagy magasztaló beszédekben; az alak, képek és irályra nézve régiek, s csak abban különböznek, hogy tárgyul a szentirást, szentek életét, a keresztény

---

[1]) *Praefatio nostra viam erranti demonstrat,*
Respectumque bonum, cum venerit saeculi meta,
Aeternum fieri; quod discredunt inscia corda.
Ego similiter erravi tempore multo,
Funa prosequendo, parentibus insciis ipsis.
Abstuli me tandem inde, legendo de lege.
Testificor Dominum, doleo proh! civica turba
Inscia quod perdit, pergens deos quaerere vanos.
Ob ea perductus ignaros instruo verum.

[2]) Sz. Ágoston, vagy valamelly kortársának egy, a donatisták elleni költeménye rimes trochaeusokban van:

Abundantia peccatorum solet fratres conturbare;
Propter hoc Dominus noster voluit nos praemonere,
Comparans regnum coelorum reticulo misso in mare,
Congreganti multos pisces omne genus hinc et inde,
Quos cum traxissent ad litus, tunc coeperunt separare,
Bonos in vasa miserunt, reliquos malos in mare.

[3]) Sz. Ágoston *(De tempore): Et magis ex ipsa (vita) corrumpitur, quam sanetur, magis occiditur, quam vivificetur.* (Serm. 138. *de verbis Dom.): Ecce venitur et ad passionem, ecce venitur et ad sangvinis effusionem, venitur et ad corporis incensionem.* (De civ. Dei XVI. 6): *Tamquam lex aeterna in illa eorum curia superna.* (XVII. 12): *Infidelitas gentium cum Dei populum exsultabat atque insultabat esse captivum, quid aliud quam Christi commutationem sed scientibus nesciens exprobrabat? . . . Illius enim spei confirmatio verbi huius (fiat) iteratio.* (IX. 1.): *Partim erudito otio, partim necessario negotio.* (IV. 2.): *Uno (vitae genere) in contemplatione vel inquisitione veritatis otioso, altero in gerendis rebus humanis negotioso . . . . Crucifixerunt salvatorem suum, et fecerunt damnatorem suum.*

erényeket vették fel: mi természetesen nem sikerült. S a későbbi költők, valahányszor ollyformán akarták a kereszténységet költőileg előállitani, soha sem birtak nagy és eredeti dolgot létrehozni.

Mások egyéni érzelmeikre bizván magukat, uj ösvényre tértek, a lantos költészetben tevén kisérletet, melly soha, vagy majd soha sem fejezte ki a latinok közt a belső sugallatokat, mert többnyire az utánzás utján haladt. Életbe lépvén a kereszténység, ezen egészen belső vallás, melly olly magasztos minta-képekkel bir a próféták és zsoltárokban, s melly az általános örömet vagy szomoruságot karban ismételt énekekkel fejezi ki, ebből eredeti, természetes és lelkesült költészet szülemlett.

Miután az egyház megnyerte a békét, s az egyházi ének Damasus, Ambrus és Gergely által rendeztetett, ez uj lantos költészet mindig magasabb röptöt vett. Némelly, az egyházban még most is használatban lévő dicsénekek kiállják a versenyt a classicusok legszebb odáival, nem a nyelvcsint, hanem az érzelem-mélységet és költői tehetséget illetőleg [1]). Rendeltetése nem az lévén, hogy kéveseket gyönyörködtessen, hanem hogy mindenkire hasson, nem hogy olvastassék, hanem hogy több egyházakban énekeltessék, e lantos költészetnek szükségképen el kellett távozni a világi lantos költészet formáitól; nagyobb szabadságra volt szüksége a nyelv és mértékben, fel kellett magát szabaditani a hangmérték és rim szigoru szabályaitól, mig végre a mennyiség egészen alárendeltetett a hangejtésnek, s kezdődött a mostani verselési modor. E gyakorlat befolyással volt a mérték választására is, a négysoros versszakoknak, s a többnyire négy lábból álló jambusoknak adván előnyt, mint mellyek jól megegyeznek a kar egyszerü énekeivel.

A leiró költészetben is, ha csak nincs tulterjedve hasztalan és oda nem tartozó részletekkel, mint némelly, szenteket magasztaló beszédek, észrevehető a latin költészet komolysága és méltóságos ereje, továbbá azon mély érzemény, melly uralkodik az olvasón, s melly egyiránt ment az édeskedés és felfuvalkodottságtól s azon festményektől, mellyek csak azért vannak, hogy fessenek, mikben az ez időbeli pogány költők nagy kedvüket lelték.

Ha a görögök eszme-bőség, bátor képzelem, kecs, édesség, s a nyelvek ezen legszebbikének sajátos bövelkedésben tünnek ki, a la-

[1]) Illyenek: sz. Ambrus dicséneke: *Deus creator omnium*, és Prudentiusé az aprószentekre *Salvete flores martyrum*. Továbbá az egyház által legrégibb idő óta használt *Gloria in excelsis*, Hilláriustól. *Jam moesta quiesce quaerela*, Prudentiustól, és kettő Seduliustól.

tinok egyszerübbek, méltóságosak, mondhatnám inkább, belsöleg hivök, mire szükség volt az olly énekekben, mellyek czélja fentartani a bátorságot a súlyos harczokban, elöbb a makacs üldözés, azután a mi országaink fölött összecsoportosult szerencsétlenségek ellenében.

Olly szokatlan példaképül állitani fel azokat, kiket barbár keresztény iróknak szoknak nevezni, hogy kénytelenek vagyunk mások tekintélyére támaszkodni [1]), midön azt ajánljuk, hogy ha nem viszik is be az iskolákba a gyakran erkölcstelen és mindig hiu classicusok helyett, legalább ne hanyagoltassanak el a hit, remény és önmegadás ajtatos énekei és hathatós buzditásai.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Tudományok.

Bölcsészet.

A neoplatonica philosophia, megrontatva bár a cabalisticai és bübájos tudományokkali összekevertetése által, délpontjára vélt juthatni, midön Julián pártfogása alá vette; de vele elenyésztek reményei. Iskolája tovább is fenmaradt Athenben, a fényüzés ezen akademiájában, melly mint egy ösi rom állott még az ujabb intézmények közt, miután a muzsák istenhozzádot mondtak Sophocles hazájának. A hagyományt, a cabalisták ismereteinek ezen forrását, elfogadták a neoplatonicusok, egy lánczolatát (σειρὰ ἑρμετικη) képzelvén a mestereknek, kik közt a régi bölcsek rejtélyes tanai kézről kézre adat-

[1]) Az öreg Aldus Manutius *Poetae Christiani veteres* czimü gyüjteményéhezi elöbeszédében ezeket mondja: *Statui christianos poetas cura nostra impressos publicare, ut loco fabularum, et librorum gentilium, infirma puerorum aetas illis imbueretur, ut vera pro veris, et pro falsis falsa cognosceret, atque ita adolescentuli non in pravos et infideles, quales hodie plurimi, sed in probos atque orthodoxos vivos evaderent, quia adeo a teneris assvescere multum est.* — Vives Lajos XVI. századbeli hires humanista irja: *Legendi et poetae nostrae pietatis, Prudentius, Prosper, Paulinus, Sedulius, Juvencus et Arator, qui cum habeant res altissimas et humano ingenio salutares, non omnino sunt in rebus rudes et contemnendi. Multa habent; quibus elegantia, et venustate carminis certent cum antiquis, nonnulla quibus etiam eos vincant.* Hasonló véleményben vannak C. Fabricius, Barth, Leyser, Daum.

tak [1]). E láncz, mint ellenkező a kereszténységgel, megszakittatván Constantin által, ismét összekötötte azt bizonyos Plutarch, ki nagy nevet nyert azon ügyességéért, melylyel Plotinus, Porphyrius és Jamblicus tanait uj alakba öntötte.

Titkaiba beavatta fiát Jeriust, vőjét Archiadest, s különösen Asclepigena leányát, ki letéteményese lett a bübájos titoknak. Ettől, és Plutarchnak Athenbeni utódától Sirianustól, továbbá a hires Olympiodorustól Alexandriában Proclus tanulta el, ki minden felekezetbe be lévén avatva, tökélyre vitte a neoplatonismust. Vele, ugy látszik, elenyészett ez iskola (485).

Az athenei tanári székben syriai Marinus lett utóda, ki megirta a mester életét, ugy tüntetvén azt fel, mint ki elérte a boldogság tetőpontját, mert a négy sarkalatos erénynyel, mellyek a bölcseséget képezik, tudnillik az igazságosság, okosság, erősség és mértékletességgel egyesitette magába az épség physikai erényeit, a jó érzékeket, az erőt és szépséget.

Proclus a kiszabott kort be nem várva, felfedezte a tudomány titkait Egiának; de ez olly kevésbe vette azokat, hogy hütlen lett az iskolához. Csak egy hajszálon függött az aranyláncz megszakadása, midőn Gazai Izidor helyeztetett a tanszékbe, ki Proclus szentségéről, s a rejtélyes tan égi eredetéről belsőleg meg volt győződve. Azonban buzgalmával nem tartott lépést értelme és tudománya; s részint gyengesége érzetében, részint hajlamból, vagy mert látta, mint fogyatkozik napról napra ez iskola iránti hit, Egyiptomba vonult vissza, hol a mysticismusnak hübb fiai voltak.

Utóda Zenodotus lett, azután Damascius, ki elég tudomány és itélettel birt arra, hogy övéi vastagabb eszelősködéseitől megőrizze magát. De utolsó gyürüje lett a légmentesen elzárt láncznak, mert Justinián ugy tekintvén ez iskolát mint forrását a kereszténység és társadalom ellenes tanoknak, bezáratta azt (529). Damascius Alexandriába vonult vissza, a többi bölcsészek Chosroë Nushirvan perzsa királynál vonták meg magukat; de nem találván ott fel az igért békeziséget, visszatértek hazájukba, és szétoszoltak. S velök együtt feledésbe ment nem csak iskolájok, hanem Plato is, mignem ismét életre szólitották öt Olaszországban az ottoman fegyverek elől odamenekült görögök.

Ez iskola tisztelői közé tartoztak, de minden rajongás nélkül, Calcidius, ki értelmezte annak Timeo-ját; Sallustius, szerzője egy,

[1]) Lásd V. könyv. 577 lap.

az Istenek és a világról szóló munkácskának, ki bármennyire pogány érzelmü volt, Juliánt igyekezett lebeszélni a galileaiak üldözéséről; Caesarius, Nazianzi Gergely testvére, ki a biblia egyes helyeire vonatkozó, százkilenczvenöt theologiai és bölcsészi kérdést és feleletet irt; emesai Nemesius, ki az ember természetéről értekezett, melly mü egyike az ez időben legtöbbre becsülteknek, jártasnak mutatván magát minden bölcsészek müveiben, kiknek tanait ügyesen használja fel a dogma felvilágositása és védelmére; irálya sokkal tisztább mint kortársaié.

Azonban a régi bölcsészet iránti szeretet annyira veszendőben volt, hogy sz. Jeromos igy kiáltott fel: „Ki olvassa most már Aristotelest? Hányan ismerik az irókat és Plato nevét? Alig néhány henye öreg, kik szögletbe vonulva olvassák azokat; mig a mi apostolaink, e durva nép, a mi emberhalászaink az egész világon ismeretesek és emlegetettek.“

Történelem.

Ez időben, mellyet olly nagy fontossággá tesz a régi müveltség elenyészte s egy ujnak életbe lépése, senkisem találkozott, ki a betörő népeket, a császárok és előbbkelők jellemét igazán, hizelgés vagy ellenséges érzelem nélkül rajzolta volna. A mint egyik vagy másik keresztény vagy pogány, a szerint itél meg másokat saját szempontjából, s ugyanazon tényeket különböző személyekben égig emeli vagy kisebbiti, a mint azok a védett pártnak javára vagy kárára váltak. És hogyan is szemlélhették volna szilárd tekintettel az eseményeket, s miként beszélhették volna el rendben és igazán a sok szerencsétlenséget ez értelmi elpuhúlás és lelki elerőtlenedés közepett? Milly bizalmat helyezhettek a jövőbe, midőn látták, mint vesz ágonként a társadalom növénye, s nem láthatták előre, millyen fog törzséből ujra fakadni? A barbárok, örökös és okadatolatlan mozgásukban, csak a chaos mozgalmának s a vak és kérlelhetlen véletlen lökésének képét nyujtották; átkozni győzelmeiket, midőn már felülkerekedtek, veszélyes volt, magasztalni aljasság; jobb volt hallgatni, vagy érzéketlennek lenni.

Sextus Aurelius Victor sovány kivonatot szerkesztett a római történetekből (369) Augustustól kezdve Juliánnak Galliábani győzelmeig, s több jeles rómaiak sőt idegenek életrajzát is adta, mint például syriai Antiochus, Mithridates és Hannibalét, mellyek időnként majd Cornelius Neposnak, majd Svetoniusnak vagy másoknak tulajdonittattak. Verius Flaccus, Anciates, Gneus Egnatius Verinus, Fabius Pictor, Licinius Macrus, Varro, Caesar és Tuberonból s a főpapi

évkönyvekből a Római nemzet eredetét irta ki, mellyben a város első évéig sem ért; lehet azonban, hogy valamelly későbbi nyelvész műve, minek rendeltetése lett volna bevezetésül szolgálni Aurelius munkáihoz. Julián szobrot rendelt el számára: becsét vesztett mert könnyen osztogatott tisztelet, s a második Pannonia kormányát bizta rá; később Theodosius Róma praefectusává tette.

Flavius Eutropius, ki Juliánnal részt vett a Perzsia elleni hadjáratban, Valens rendeletéből a római történetek Breviariumát irta meg (364) tiz könyvben, kezdettől Joviánig, könnyed, egyszerü, müvelt modorban és igazságszeretettel, bár nem mindig sikerül neki kikerülni a hamisat. Sextus Rufus, Valentinián meghagyásából a Római nép győzelmeinek és tartományainak Breviariumát szerkesztette (370), mellyet egy, Róma emlékei és épületeiről szóló munkácska fejez be. Felsőbb meghagyásból irt történetek!

Elvesztek: athenei Proxagoras, ki bár pogány, dicsérője volt Constantinnak, és sardii Eunapius orvos, ugyanennek gyalázója, mint szinte thebai Olympiodorus, ki a fennevezett császár történetét 407—425-ig kisérte, nemkülönben Priscus Panius, ki Attila harczait irta le, s a Historia Omnimoda Krisztustól 430-ig, mellyet Flavius Lucius Dexter sz. Jeromosnak ajánlott, ki viszonzásul az egyházi irók névsorát intézte hozzá. Eunapius a philosophusok és sophisták életrajzát is adta, de nem értvén a bölcsészethez nagyon kevés ismertetést nyujt a neoplatonismusról. Mig alantabb áll a nevezetes tudósok ismertetése, mit miletusi Hesichius adott ki.

Miként Polybius azon eseményeket beszéli el, mellyek Rómát nagygyá tették, ugy Zosimus azokról értekezik, mellyek azt megbuktatták. Augustustól kezdvén rajzát sebtiben átfut első könyvében a császárság három első századán; hosszasabban időz a negyediknél a három következő könyben. Innen kezdve csak összevonja az eseményeket itéletes választással, s legalább általában megőrzi a világosságot, mi a kivonatok fő érdeme. Az ötödik könyvben mint valódi történész lép fel, elbeszélvén a birodalom megrázkodtatását Honorius, Arcadius és az ifju Theodosius alatt. Az időszámitásban hanyagul jár el; egyébiránt jól választja meg és füzi össze az eseményeket, visszamegy az okokra, és rámutat a következményekre; ismeri az embereket és rúgókat, mellyek azokat és a kormányokat mozgásba hozzák. Hihető, hogy munkája végén, melly nincs meg, ismét átfutott a művében itt-ott szétszórt okokon, mellyekből a biroda-

lom bukását származtatta, s mellyek közöl első helyre tette a bálványimádás megszüntét; miért is keserüen kikel a keresztény császárok ellen, közreműködvén ekként az egyházi irók tulzott ajtatosságának megjavitásában.

Sokkal figyelemre méltóbb Ammianus Marcellinus [1]) (320—90). Antiochiában jó házból születvén, Mesopotamiában és Galliában katonáskodott 350—59; azután ötven éves korában visszavonulván a katonai pályáról, élete hátralévő részét Rómában töltötte, hol, bár görög volt, latin nyelven irta meg tapasztalatait egy elbeszélő katona dicséretei és fogyatkozásaival, nagy elmeél nélkül, de jó érzelem és igazságszeretettel, midőn tévutra nem vezeti öt az ősi hit és Juliánhozi ragaszkodása. Bár elegendő tudományos készültsége van, semmiféle peldányképet nem tüz maga elé utánzásul, s a történetből nem akar ékesszólási gyakorlatot csinálni; sőt inkább beismerni látszik, hogy az egyszerüség fő érdeme a történésznek, s feláldoz annak minden irálypompát.

Elbeszélése harminczegy könyvében leirja mindazt, mi Nerva országlásától, kinél Tacitus végzi, egész Valens haláláig történt; de csak a tizennyolcz utolsó könyv van meg (352—78), mellyek annál fontosabbak, mivel egy történetiró sem haladt eddig. Az évkönyvirók módjára nagy kitéréseket tesz az üstökösök s más természeti tünemények fölött; mig másrészt olly nagy horderejü dolgokat hallgat el, miszerint kisértetbe jövünk azt hinni, hogy munkájának valamelly része elveszett; ügyesnek tünik fel a tények lánczolatának kimutatásában s a jellemek festésében, és becses ismertetésekkel szolgál szemeivel látott országok és erkölcsök, különösen Germania felöl, hol több évig tartózkodott. Nem igen jó arczot vág a kereszténységre, de nem is veti azt meg, s egyenlően roszalja Julián rejtélyes bohóságait, Constantin türelmetlenségét, s némelly püspököknek a a kezdetlegi fegyelemtöli eltérését.

Ammianus zárja be a történetirók sorát, ezután csak évkönyirók és férczelőkkel találkozunk. Julius Esuperantius egy munkácskát hagyott hátra Marius, Lepidus és Sertorius harczairól, melly talán csak kivonata Sallustiusnak. Aquitaniai Prosper egy évkönyvet irt két részben; az első a világ teremtésétől Krisztus után 378-ig terjed, s Eusebius történetéből van kiszedve; a másik Valens halálától Rómának Genserik által 455-ben történt elfoglaltatásáig. Ugyan-

[1]) *Ammiani Marcellini Rerum gestarum libri qui supersunt. ed. Ernesti.* Lipcse. 1773.

azon császártól 461-ig terjedő évkönyvet irt Idatius Gallizia püspöke ; a consuli évlapokat pedig Róma alapitásának 265 évétől Krisztus utáni 468-ig vitte. Jeromos folytatván ennek munkáját, Valentinián harmadik éveig csak másolja a jobb szerzőket, azután mint szemtanu és részes beszéli el az eseményeket, többször lévén, miként más püspökök is, polgári ügyekben kiküldve. Nem csekély világot vet a góthok és svévekre, s nála nélkül Spanyolország történetét homály boritaná ; s a mi ritkaság a régiek közt, figyelmet fordit az időszámitásra, az olympiadok s az uralkodók évei szerint helyezvén el a tényeket.

Nagyfontosságu a birodalom Constantin utáni polgári és katonai állapotának ismeretére, ugyszintén a jogtudományra Kelet és Nyugat polgári és katonai méltóságainak ismertetése. Állam-kalendáriumnak volna ez mondható, mellyben meg vannak nevezve minden hivatalok, s mint látszik 453 és 455 közt szerkesztetett, Illyriának a hunnok általi elfoglaltatása után, s előbb, mintsem ezek Concordiát és Aquileját lerombolták volna.

Egyházi történetirók.

A világi történetirók jelentőségének megszüntével növekszik az egyháziaké. Már emlitettük az elsőt és legnagyobbat, caesareai Eusebiust, kinek munkáját Rufus, aquilejai áldozár, latinra forditotta, részint hozzáadván, részint elvévén abból, s egész Nagy-Theodosiusig kiterjesztette. A bölcsészet és csillagászatban jártas cappadociai Philostorgius szinte irt egyházi történetet az arianismusról, melly felé hajlott, 425-ig terjedőt; dagályos de hasznos kivonat. Sidai Fülöp és jerusalemi Hesichiuséi elvesztek. Az ifju Gelasius is megirta az egyház viszontagságait a nicaeai zsinattól Constantin haláláig.

A theologiai dolgokban kevéssé otthonos Socrates Scholasticus eleintén Rufinus nyomdokait követte, de később téveseknek ismervén el azokat, tisztább forrásokat keresett, s egy értelmes és egyszerű nyelven irott munkát szerkesztett azokból (306—439). Uj alakba öntötte ezt Hermias Sozomenus, szintén konstantinápolyi ügyvéd, ki kevesebb belátást tanusit, ékesebb nyelven ir, s csekély érdekü, főképen az általa bámult remetékre vonatkozó dolgokkal toldotta meg. Történetét 324—439-ig viszi, honnét egész a VI. század végeig a még ajtatosabb Evagrius folytatja.

A mind érdem, mind jelentőségre alantabb álló Egeai János, Zacharias szónok, Theodorus felolvasó (anagnostes) és bizanczi Leontius kissé hátrább esnek a kortól, mellyet leirtunk.

Antiochiai Theodoretus (387—458), szónok, értelmező, vitat-

kozó, cyrusi püspök, ki mint eretnek elitéltetett (449) s ismét visszafogadtatott, egy egyházi történetet hagyott hátra, melly 325-től Mopsuestai Theodor halálaig (429) terjed. Tudományos lévén, tágasb körben mozog, s kikerüli a botlásokat, mellyeket szükebb látkörü elődei elkövettek. Sporatius kérelmére, ki császári biztos volt a chalcedoni zsinaton, minden eretnek-rendszert előadott öt könyvben: az elsőben azokat tárgyalja, mellyek egynél több Istent hisznek, s a Fiunak csak látszólagos emberi természetet tulajdonitanak; a másodikban azokat, mellyek Krisztus istenségét támadják meg; a harmadikban hat különböző eretnekséget; a negyedikben az Ariustól Nestorius és Pelagiusig keletkezetteket; az ötödikben a hitet adja elő. Elbeszélte harmincz remete csodáit és ajtatosságát is (*φιλόθεος ἱστορία*), mit galatiai Palladius is tett Lausiacá-nak azért nevezett történetében, mivel Laususnak ajánlotta.

Aquitaniai Sulpicius Severus (363—410?), kit sz. Márton téritett meg, lemondván a forum diadalairól s az irodalmi dicsőségről, e szentnek életét s a religio viszontagságait irta meg két könyvben, a világ kezdetétől Krisztus után 410-ig. Bár semmi ujat nem mond, s belátását az ajtatos hiszékenység fátyolozza, mégis gyönyörködtet előadásának tisztasága és nyugodt józansága, melly tulajdonaiért keresztény Sallustnak neveztetett.

Az eretnekség történetére vonatkozik palaestinai sz. Epiphanius (310—403), salaminai püspök, Etichetta medicá-ja (*πανάριον*), mellyben nyolczvan eretnekséget számlál el, s előadja azok gyógyitási módját. Husz Krisztus előtti időkből való és öt osztályba soroztatnak: a barbár eretnekség, melly Noeig terjedt; a scytha, melly Bábel épitése után is tartotta magát; a hellen, vagyis a müvelt bálványimádás; a samariai, melly az essenusok, sebuenusok, gortenusok, és dositeusokéra oszlik; végre a zsidó, melly a sadduceusokat, irástudókat, farisaeusokat, mindennapmosdókat, nazaraeusokat, ossenianusokat és herodianusokat foglalja magában. A Krisztus utáni hatvan eretnekség ellen Epiphán nem nagy diadallal küzd; s habár igen terjedt olvasottsággal bir és szorgalmasan összegyüjti, a mit csak különféle munkákban szétszórva talált, de nem tudja azt rendszeresen elhelyezni; itéletei kevéssé pontosak, ollykor tévesek. Ugyanő rövid átnézetét is megirta munkájának (*ἀνακεφαλαιωσις*), s egy nem nagy becsü munkát is hagyott hátra a sulyok és mértékekről.

Örményországra nézve dicsőséges volt e kor, mert a 487 felé elhunyt Corene Mózses történész nagy neve vetett arra fénysugárt. Kortársa volt az örmény David, talán tanulótársa Proclusnak a gö-

rög iskolákban, hová Sahag és Mesrob, Örményország ujjá alkotói, küldték öt több másokkal, hogy sajátjokká tegyék a tanokat, mellyekkel olly nagy hasznot hajtottak hazájuknak. A Bölcsészet alapjaiban megczáfolja a pyrrhonismust, és megérdemli, hogy a nevezetesebb neoplatonicusok közé helyeztessék, azon kivül, hogy a történelemre nézve is érdemesitette magát mint tanuja az Örményországban akkoriban lábra kapott tudománynak.

Földleirás.

A földleirás, ezen testvér tudomány a történelemmel, nem tett előhaladást. A III. században az autuni iskola falai földabroszokkal voltak beaggatva [1]; hajdan Rhea templomában Olaszország térképe volt lefestve [2], Róma egy csarnokában pedig az egész világé [3]. Frontinus helyirati képekről beszél [4]; Vegetius pedig más, nagyobb terjedelmüekről, mellyeket a hadvezérek használtak [5].

Julianus Titianus a III. század kezdetén a birodalom tartományainak leirását adta ki, melly elveszett. Theodosius (hihetőleg az ifju) országlásának tizenötödik évében elrendelte a birodalom tartományainak hosszában és széltében felmérését [6], melly munkálat után a római világ egy térképe készittetett, s ez sokkal pontosabb mint az Agrippa által létesitett. E térkép a barbárokkal feledésbe ment, mig végre a XV. században Celtes Konrád, egy németországi könyvtárban, a római utak egy térképét fedezte fel tizenkét pergamen iven, mellyek együtt véve husz német láb és három hüvelyk hosszu, és

---

[1] **Eumenes.** *Orat. pro restaur. scholis.* c. 19.

[2] **Varro.** *de re rust.* 1. 2.

[3] **Plinius,** *Hist. nat.* III. 3. 14.

[4] *Script. rei milit.* p. 28.

[5] *De re milit.* III.6.

[6] Bizonyossá tesz erről Sedulius:

Hoc opus egregium, quo mundi summa tenetur,
Aequora quo, montes, fluvii, portus, freta et urbes
Signantur, cunctis ut sit cognoscere promptum
Quidquid ubique latet, clemens genus, inclyta proles,
Ac per secla totus quem vix noster capit orbis,
Theodosius princeps venerando iussit ab ore
Confici, ter quinis aperit cum fascibus annum,
Supplices hoc famuli, dum scribit, pingit et alter,
Mensibus exiguis, veterum monumenta secuti,
In melius reparamus opus, culpamque priorem
Tollimus, ac totum breviter comprendimus orbem:
Sed tamen hoc tua nos docuit sapientia, princeps.

egy láb szélességü voltak. Ezt Peutinger Konrád, Augsburg, akkoriban mind kereskedése, mind a tudományok tekintetéből igen virágzó város patriciusa szerezte meg, kinek könyvtárából a bécsi császáriba vándorolt át, megtartván előbbi birtokosától nyert Tabula peutingeriana nevét. Itt megvizsgáltatván, Meyerman tagadta a Theodosius parancsára készittetteli azonosságát [1]), s azt állitotta, hogy Nagy-Károly korán tulra nem tehető, következtetvén a lombardnak nevezett irásnemből, s a góthizlésü épületek és ékitményekből; felhozta továbbá a különbözőséget a helyesirást illetőleg, s a természettanbani tökéletes járatlanságot, melly annyira megy, hogy a földnek huszszor nagyobb hosszuságot tulajdonit szélességénél, s az utaknak semmi arányos hosszuságot nem jelöl ki. Mannert a régi rosz másolatának vélte azt, melly a XIII. században készittetett; s bizonyitékaik olly sulylyal birnak, hogy semmi történeti hasznát nem vehetjük annak.

Biztosabbak vagyunk Antonin császár Itinerariumát illetőleg, mi egy faja a postakönyvnek, melly kijelöli a városoknak egymástóli távolságát. Kettő van illyen, egyik tengeri, másik szárazföldi; s daczára a czimnek, bizonyos, hogy későbbiek Constantin koránál, jóllehet talán már előbbi jegyzeteken alapultak, s lassan bővittettek a szerint a mint uj állomások alakultak. Utolsó szerkezetöket, mint némellyek hiszik, Eticus Ister IV. századbeli kereszténytől nyerték, kitől egy szegény ugyan, de a földirati anyagok szüke miatt érdekes Világleirást (Cosmographia) birunk.

Ugyanazon században bizonyos Bordelese adott ki utleirást, melly hazájából Jerusalemig, s Heracleától Róma és Milanóig jelezte az utat. Gottfrid egy névtelen világleirást tett közzé, melly több gondot fordit a keleti részre, s némi ismertetéseket nyujt a perzsák felől. Vibius Sequestris egy, folyók, források, tavak, erdők, álló vizek, hegyek, s a költők által emlitett népek neveit tartalmazó munkát irt, melly csak azért emlékezetes, mert Boccaccio, a nélkül, hogy megnevezte volna, ezt vette egy illynemü munkája alapjául.

Vegyes tartalmu müvek.

A történelem és más tudományokra vonatkozó becses ismertetéseket hagytak ránk a nyelvbúvárok és adatgyüjtők, minőkkel már

[1]) *Commentarius in epigramma anonymi, vel potius Sedulii presbyteri, de tabula orbis terrarum, iussu Theodosii juv. imp. facta, in quo cum de illius, tum de peutingerianae actate ac natura ex professo agitur.* — Burmann Anthologiájának II. kötetében van, s azért sokan nem ismerték, maga Mannert sem.

az előbbi korban is találkoztunk. A keleti születésü Aurelius Theodosius Macrobius, ki II. Theodosius alatt élt, a Saturnaliákról irt hét könyvében tekintélyes személyeket léptet fel, mellyek Saturnus ünnepein a régiségekről beszélgetnek. Milly tágkörü és csapongó e mü szövege, szóljanak egynémelly fejezetek czimei: „Az istenek eleintén mindnyájan a nap jelképei voltak. — Cicero. Augustus, Julia és mások elmés ötletei. — Részletek a római fényüzés felöl. — Miért okoz pirt a szégyen? — Miért okoz a szédülés körforgást? — Miért van a nőknek kellemesebb hangjuk mint a férfiaknak? — Miért látszanak nagyobbaknak a vizbe meritett testek?“ E változatos tárgyakról a szerzők ismertetéseit és tanait saját szavaikkal adja elő, miből az irály kellemetlen változatossága származik; de ő maga megvallja a latin nyelvbeni csekély ügyességét, mit nagyon is bebizonyit azon kevés alkalommal, midőn ő maga beszél. Illy módon nagyfontosságu töredékeket őrzött meg számunkra, nem különben Scipio álmát, mit ő fia számára értelmezett, nem minden jártasság nélkül a csillagászatban, bármennyire tévelyekkel van is az keverve.

Medaurói (Afrikában) Marcianus Felix Capella, az V. század közepe táján Rómában egy Satyricont irt, kilencz könyvben, részint versben, részint prosában. A két elsőben a Philologiának Mercurrali képletes házassága állittatik elő; a többi hét könyv mindenike külön egyikéről beszél azon tudományoknak, mellyek akkoriban divatban voltak. Ezek: a grammatica, dialectica, rhetorica, geometria, astronomia, arithmetica, musica és poesis. Mindezekről értekezik, de csak felületesen. A középkori iskolákban olvasmányul szolgált.

A kivonatokhoz tartozik Lucius Ampelus Liber memorialis-a, melly ötven fejezetben szegény ismereteket tartalmaz a világ, az elemek, a föld és történelemről; épolly haszontalan e müve, a milly hasznos azon értekezése, mellyet Flavius Mallius Theodorus, 339-iki consul mértékeiről irt. Censorinus a III. század közepén Indigitamenta-kat irt azon istenségek fölött, mellyek az ember életére befolyással vannak; birunk még tőle egy időszámitási, csillagászati, számtani és természettani értekezést is De die natali, melly mü bányája az exact ismereteknek [1]).

[1]) Fontosságáról tanuskodnak a fejezetek czimei: 1. *praefatio.* 2. *cur genio et quomodo sacrificetur;* 3. *genius quid sit et unde dicatur;* 4. *variae opiniones veterum philosophorum de generatione;* 5. *de semine hominis, et quibus e partibus*

Bár korát nem tudjuk bizonyosan, ide helyezzük macedoniai Stobii Jánost is, kit pogánynak hiszünk, mert a sok szerzők között, kikről beszél, egy kereszténytt sem, vagy csak egyet idéz. Fia Septimius használatára sok átolvasott könyvek virágát gyüjtötte össze, miből egy igen becses, bár csak csonkán és összeziláltan felmaradt Anthologiája keletkezett a kivonatok, mondatok és erkölcsi szabályoknak. E szemelvények mindenik fejezete külön czimmel van ellátva, melly alatt elrendeztetnek a kiválogatott helyek, első helyén a költőké, azután a történetirók, szónokok, bölcsészek és orvosokéi. Ötszáz irónál több van ekként kizsákmányolva, mellyek legnagyobb része elveszett, s főképen régi vigjáték-irók verseit őrizte meg számunkra.

Gazdászat.

Vindanius Anatolinus egynehány jó, bar pogány babonákkal kevert földmivelési szabályt adott ki. Az utólsó latin iró a földmüvelésről, Palladius Taurus Emilianus tizennégy, a hónapokhoz alkalmazott könyvekben, kivonatokat közöl a régiekből, különösen Columellából, kinél sokkal avatottabban beszél a gyümölcsfák és kertekről; az utolsó könyv elegiakus versekben van irva. Innocentius egy „Földmérési mesterség“ czimü munkát irt.

Számtan.

Alexandriai Diophantes, talán kortársa Juliánnak, tizenhárom könyvből álló számtant irt, mellyekből hat könyvnek van meg a kivo-

---

exeat; 6. quid primum in infante formetur, et quomodo alatur in utero etc.; 7. de temporibus, quibus partus solent esse ad nascendum maturi, deque numero septenario; 8. rationes chaldaeorum de tempore partus, item de zodiaco et de conspectibus; 9. opinio Pythagorae de conformatione partus; 10. de musica eiusque regulis; 11. ratio Pythagorae de conformatione partus confirmata; 12. de laudibus musicae, eiusque virtute, item de spatio coeli, terraeque ambitu, siderumque distantia; 13. distinctiones aetatis hominis secundum opiniones multorum, deque annis climatericis; 14. de diversorum hominum clarorum tempore mortis; 15. de tempore et aevo; 16. saeculum quid sit ex diversorum definitione; 17. Romanorum saeculum quale sit; 18. de ludorum saecularium constitutione eorumque celebratione usque ad imp. Septimium et Marcum Aurelium Antoninum; 19. de anno magno secundum diversorum opiniones, item de diversis aliis annis, et olympiadibus, de lustris et agonibus capitolinis; 20. de annis vertentibus diversarum nationum; 21. de anno vertente Romanorum, deque illius varia correctione, de mensibus et diebus intercalaribus; de diebus singulorum mensium, de annis julianis; 22. de historico temporis intervallo, deque adelo et mystica, de annis Augustorum et aegyptiacis; 23. de mensibus naturalibus et civilibus, et nominum rationibus; 24. de diebus et varia dierum apud diversas nationes observatione; item de solariis et horariis; 25. de dierum romanorum diversis partibus, deque eorum propriis nominibus.

nata. Azonkivül hogy bizonyságot tesz az exact tudományok állapotáról a IV. században, megnyeri tetszésünket a világos rendszer, mellyel az elmésen felállitott taglaló feladatokat megfejti. E műben első kisérleteivel találkozunk azon tudománynak, melly később algebrának neveztetett, az arab Geber tiszteletére, kinek feltalálását tulajdonitják.

Csillagászat.

378-ban, alexandriai Pál a csillagászathoz irt bevezetésében, fejtegeti annak elemeit. A siciliai Julius Firmicus Maternus, nyolcz mathematikai könyveiben csak csillagászati álmokat és mesterségeket halmoz össze a születési-jövendölés (horoscop) érdekében.

Alexandriai Pappus mathematikai gyüjteményei sok munkákból vannak kiszedegetve s gazdag ismeretéről tanúskodnak. Kortársa Theon (370—415), alexandriai tanár Euclidest és Ptolomaeust értelmezte; nagyobb hirben állt szép leánya Hypatiaért. Ez elsajátitván tőle a mathematikai tudományokat, s tökéletesitvén magát Athenben, hazájába hivatott meg a bölcsészet tanszékére; ő a válogatókat (eclectici) követte, mindazáltal az exact tudományokat vette alapúl, s azok bizonyitékait a szemlélődő tudományokba vitte át; a honnan olly erőteljes rendszert adott ezeknek, millyennel soha sem birtak. Tanitványa, Synesius püspök, mindig tisztelte őt; Orestes, Egyiptom praefectusa, szerette és bámúlta, s tanácsával élt azon viszályban, mellyben sz. Cyrill jerusalemi tüzes érsekkel volt. Az mondatott, hogy Hypatiának a pogánysághozi ragaszkodása következtében haragudott e praefectus a keresztényekre; miért is némelly esztelenek annyira felingerelték a népet ellene, hogy egy napon, midőn iskolába ment, kiragadta az őt kocsijából, s letépvén ruháit, bántalmak közt megölte, s tagjait a tüzbe vetette.

Hadtudomány.

A rómaiak a hadászatot inkább mesterségnek tartották mint tudománynak; maga Caesar is, bár nagy harczfi volt, kevés hasznot nyújt a hadászat tanúlmányozóinak. De ő utána a hadseregek mind lényegre, mind alakra nézve megváltoznak, s más szerzőkhöz szükség folyamodni. A platonicus Onesander, kit már emlitettünk az előbbi korszakban, inkább bölcsész és erkölcstanár, ki csak az előbbiekben elszórt szabályokat gyüjtötte össze, miért is e műből az erkölcsi részt, s az emberi szivnek a háborúra irányzott észleleteit tanúlhatjuk meg. Szászország herczege dicsérte e munkát, megdicsérte Bölcs-Leo császár is, lemásolván azt, a nélkül, hogy megnevezné. Coray 1822-ben Párizsban kiadta *Στρατηγικὸς λόγος*-át, a görögöknek ajánlván azt, kik

akkor a szabadságért harczoltak. A nemes öreg, ki iránt hazája le van kötelezve élénk bátoritásai, az irodalom pedig kitünő kiadásaiért, igy szólt előbeszédében: „Csak egy harczot ismerek el szükségesnek és igazságosnak, a szabadság-harczot. A szabadság olly fegyverrel bir, mellynek semmi nem állhat ellen, s ez a halál megvetése“ [1]).

---

[1]) Onesander munkájának fontossága megitélhető a tárgymutatóból, mit itten közlünk:

A hadvezér választásáról; a háború indokairól (szerző bebizonyitja, miszerint az inditott háború indokainak igazságossága közreműködik a jó siker aratására, mert felbátoritja a csapatokat); a hadsereg bűnbánatáról, mielőtt megkezdetnék a hadjárat; a hadsereg menetéről; a sereg sorakozatlan menetéről; az elsánczolásról; a gyakori táborszállás változtatásáról; a csapatok gyakorlatairól (e fejezetben beszél egyszersmind az élelmiszerek, kémek, éji őrök, táborhelyváltoztatás, értekezletek és szökevényekről, nem különben az ellenséges hadsereg kimeritéséről, a titoktartás, s a csata előtti áldozatok belrészeinek megvizsgálásáról); az ellenségek üldöztetése s a kihallgatásról; az étkezési időről; a szerencsétlenségekbeni szilárdságról; milly alkalmakkal kell a hadvezérnek az ellenségbe hadserege iránti félelmet öntenie, s felbátoritani a katonákat a foglyok előmutatása által; a különféle csatarendekről; a lovasság elrendezéséről; a könnyü gyalogságnak nehezen hozzá férhető helyeni elrendezéséről; a sorok közti hézagokról a könnyü csapatok visszavonúlására; miként kell megtámadni az ellenséget, midőn nincsenek a támadó félnek könnyü csapatai, az ellenség pedig bővében van; hogy nem jó nagyon hosszú vonalokban állitani fel a hadsereget a végből, hogy az ellenség be ne keritse azt; hogy válogatott csapatok legyenek tartalékban, mellyek a fáradt vagy nyomott harczosokat segitsék, és hogy szintén előnyös leshelyekkel birni; hogy jó, ha csata közben a hadvezér jó hirekkel bátoritja a katonákat, hamindjárt hamisak lennének is azok; hogy a sorokban barátok és ismerősök állittassanak egymás mellé; hogy a hadvezér az összecsapásra vagy bármelly más katonai cselekvényre ne maga adjon jelt, hanem helyettesei vagy vezénylő tisztei által tegye azt; hogy a szóhoz katonai jelek köttessenek; hogy a katonák ne hagyják oda a sorokat, s a sereg erősen álljon meg helyén, vagy vonúljon vissza; a hadvezér ügyeljen, hogy serege széprendben menjen a csatába; hogy jó, ha a katonák kiáltoznak csata közben; hogy szükséges miszerint csata előtt a hadvezér az ellenségének megfelelő csatatért válaszszon, s minden vezénylő tisztnek kijelölje a helyet; hogy előnyös nehezen hozzá férhető állásokat foglalni, ha az ellenségnek erősebb lovassága van; hogy a hadvezér ne tegyen semmi veszélyes kisérletet, s ne verekedjék személyesen; a jutalmakról; a zsákmányolásról; a hadi foglyokról; a csatatéren elesettek eltemetéséről, s miként kell jóvá tenni az elkövetett hibákat; a béke tartama alatti elővigyázatról; a meghódoltatott városokkali bánásmódról, s az árúlókkali elbánásról; az éjjeli meglepésekről, s hogy a jó siker tekintetéből szükséges, miszerint a hadvezér ismerje a csillagok járását; miként kell egy várost nappal bevenni; az ostromokról, s az ostromolt város kapui előtti lesekről. Végül pedig a következő tárgyakról értekezik: a félelem hamis jós; a hadvezér példájával bátoritsa a hadsere-

Hyginus, ki a táborütésről irt, szinte nem harcz embere. Arrianus értekezése a Görögök Hadtanáról (Tactica) egyike az e nembeni legjobb munkáknak; mint szinte Sándor története, s Hadjárat az alánok ellen czimü művei is. Midőn Alexander Severus alatt a görög hadtannak adtak előnyt, Elianus is irt a görögök hadtanáról, bővebben ugyan de nem gazdagabban mint Arrianus, mert adalékai vagy képzemények, s hasztalan és kivihetlen emlékek, vagy értelem nélküli élméletek, mitsem tudván a harczi dolgokhoz.

Polyenus Hadicseleit csak mint curiosumot emlitettük. Frontinus bár szerencsésebb a választás és elrendezésben, egész más czélt tüzött ki, mint a hadászat tudományos rendszerét adni: egyébiránt jártas lévén az illy dolgokban, értelmesen itéli meg a tényeket; a részletekről általános észrevételekre megy át; osztályozza a kisegitő eszközöket, mellyek azonban ollykor képtelenek, s mivel minden idő és nemzetből vannak kiszedegetve, semmi kor határozott jellegét nem viselik magukon. Julius Africanus katonai ismereteket nyujt, mellyek alkalmazhatlanok az előbbi időkre, jók voltak az ő korában, ha mégis igaz, hogy volt része Alexander Severusnak a perzsák elleni hadi tervei és fegyverkezésében.

Az első, ki a hadtudományról határozottan értekezett, Flavius Vegetius Renatus volt, ki II. Valentiniannak egy Epitome institutionum rei militaris czimü munkát ajánlott fel; különböző, a tengeren és száraz földtani hadviselésről akkoriban létezett munkákból, úgyszintén Augustus, Trajan és Hadrián rendeleteiből van az összeszerkesztve „a végre, hogy az ősi erények példája és utánzása által a fiatal katonák oktatói felelevenithessék a megromlott és elpuhult római hadsereg katonai becsületét.“

Hadrián úgy találván, hogy a régi legio nem igen tud megbarátkozni az új harczmodorral, azon elcsépelt kisegitő eszközhez folyamodott, hogy kiválogatta a legbátrabbakat és engedelmeseket, s ezekből egy ezerfönyi csapatot alakitott, mintha a szétdarabolás jóvá tehette volna azt, mi nem volt az. Hihetőleg e csapat állott elül a legióban, utána

---

get; egy város ostromához szükséges harczi eszközökről; miként lehet az ostromot kétszeres erővel folytatni; a hadvezér nyugalmáról; az ostromlottak által hozzáférhetleneknek tartott helyek gyakran előnyükre voltak az ostromlóknak; a trombita használatáról roham közben; mit kell tennie a hadvezérnek, midőn nyilt tért akar bevenni rohammal; midőn valamelly várost éhséggel akarnak bevenni, minden gyenge testalkatú foglyot vissza kell küldeni; végre a hadvezérnek győzelem utáni eljárásáról.

pedig a többi kilencz, három sorban felállitva, mi könnyüvé tette a négyszög sereg-alakitást (quadratum agmen) melly igen előnyös volt az időben a lovasság ellen, mi a parthusok és arabok fő erejét képezte [1]). De már Vegetius is panaszkodik, hogy a legiónak csak neve van meg; s valóban láttuk, milly nehezen lehetett katonákat toborzani; kénytelenek voltak kényelmes szállásokat engedni nekik, megkönnyebbiteni fegyverzetöket, s végre idegenekkel tölteni be a legiót; mint Vegetius mondja, nem mint emberek, hanem mint barmok hagyják legyilkoltatni inkább magukat, hogysem férfiasan ellentállottak volna.

Julius Africanus, miután kiöntötte panaszát a fölött, hogy az ő idejebeli katonákat védő fegyverekkel ellátni elhanyagolták, igy folytatja: „ha eszökbe jutna a harczosokat mellvértekkel és görög sisakokkal védeni; ha hosszú lándzsákat adnának nekik; ha jobban gyakorolnák őket a kelevéz-hajitásban; ha hozzá szoktatnák őket, hogy kiki magáért harczoljon, s ha szükség rohanjon az ellenségre, egész erejéből futván, mig csak egy dárda-hajitásra nem ér, bizonyos, hogy a barbárok nem állhatnának ellen.“

Épen illy módositások léptettek életbe Alexander Severus alatt, ki az igy felkészült katonákból hat legiónyi nagy négyszög csatarendet alakitott, melly számosabb volt mint valaha a görög.

De az erő helyére már a ravaszság lépett; s maga Julius munkájának nagy része azon módok körül forog, mellyekkel az ellenséget ütközet nélkül el lehet veszteni, millyenek: a viz, étkek sőt még a levegő megmérgezése is; megijeszteni a lovakat; olly cseleket vetni az ellenségnek, mellyektől a régi római erény utálattal fordúlt el. Azután olly eszközöket ajánl, mellyek segélyével akár az ellenség támadását, akár a sebészek vasát rettenthetlenül kiállhatják, igy példaul: szerinte szerencsés, ki egy kakas gyomrában kövecskét talál s azt a csatába magával viszi; mint szintén üdvös kiérdemelni Pan isten kegyét, ki okozója a pani félelemnek s a leghatalmasabb arra, hogy bátorságot adjon vagy elvegye azt.

Miután az alkotmány megváltozott, s a katonai méltóságokat ollyanok nyerték el, kik az elpuhúlt fejedelmeknek tettek szolgálatokat, meghűlt a katonáskodási kedv, kénytelenittettek barbárokkal tölteni a legiókat, s őket kellett a gépekkel ellátni, nem pedig ellenök forditani azokat. Ezek nagy csavar-csigák voltak, s egyik dár-

[1]) Urbicius, tanitván Anastasius császárt, mint kelljen a gyalogságot a lovasság ellen védeni, azt ajánlja, hogy a négyszög mindenikére az úgynevezett phrygiai lovak (harczi védkészlet) állittassanak.

dákat hajtott egy, az emeltyű által felvont ivből, a másik köveket vagy ólom és vas golyókat, mi egy nagyobb, ezeket tartalmazó golyónak hirteleni szétnyilása folytán történt [1]). Midőn szokásba kezdett jöni minden legiót illyen gépekkel látni el, a táborszállások hasonlitottak az erősségekhez, később pedig a sereggel szállittattak; Vegetius idejében „minden század egy vetgéppel volt megerősitve, melly kerekes, öszvérek által vont szekereken vitetett, s mindenikét tizenegy főből álló katonai csoport kezelte.“ Tehát minden legióra ötvenöt kisebb, s minden 420 emberből álló csapatra (cohors) tiz nagyobb gép esett, minek az lett szükséges következménye, hogy a hadi mozdúlatok és menetek meglassúdtak.

Vegetius (De re militari) egyszerüen és alkalmas rendben adja elő, mit Xenofonból meritett; elvül állitja fel, miszerint többet ér a rendszeres hadtudomány mint a természet, s hogy a rómaiak gyakorlat és helyes intézmények által nyertek előnyt, mi a természettől nem adatott nekik. „Nem múlták ők felül a gallokat számban, a spanyolokat könnyedségben, a germánokat erőben, az afrikaiakat ravaszságban, az ázsiaiakat gazdagságban, a görögöket tudományban, de mindezeknél jobban tudták: kiválasztani a jó katonákat, elvek szerint oktatni őket a harczra, megedzeni a folytonos gyakorlat által, előre látni, a mi csak előadhatja magát a különféle összeütközések, menetek, táborozások alkalmával, büntetni a gyávákat, megjutalmazni a bátrakat. A hádtudomány eme részei növelik a bátorságot; senki sem fél annak kivitelétől, mit jól megtanúlt; innen van, hogy egy kicsiny de ügyes és fegyelmezett csapat legyőz egy sokkal számosabb, de kevésbbé gyakorolt és fegyelmetlen sereget.“ Fődolog jól tudni kiválasztani a katonákat, ügyesekké tenni, képezni, lelkesiteni a jóra, jutalmakat osztogatni, bátoritani, megfélemliteni; továbbá az egészséges eledel, melly megőrizze és növelje a testi erőket.

A II. könyvben a magasabb rendezésekről szól, s azon módokról, mellyekkel a többé nem önkénytes katona a zászlóhoz csatoltatott. Megesküdött az Isten, Krisztus és Szentlélekre s a császár fölségére, hogy szivesen teljesiti a parancsokat, nem hagyja el a zászlót, s életét áldozza fel a birodalomért. A hadseregbe is bevitetett a végnélküli rangfokozat, melly a szinre tisztes czimekkel csak a szolga-

[1]) Napoleon kiváncsiságból kisérletet tett azokkal Párizsban, s az eredmény sokkal csekélyebb lett, mintsem képzelni lehetett. Daniel atya mindazáltal, *Histoire de la milice française* munkájában azt állitotta, hogy a mostani tüzérséget felülhaladták.

ságról tanúskodott, s pörlekedővé és nyugtalanná tette a katonát, ki e rangsorozat mindig magasabb fokára igyekezett jutni, mellyel pedig gyakran csak névre különböztek egymástól.

A III. könyvben Vegetius a hadseregek szervezéséről, azoknak épség és lelkesültségbeni megőrzéséről, a hadvezér tulajdonairól, a fegyelem fenntartásáról, s a különböző jelvényekről beszél; azonkivül értekezik a helyiséghez mért elrendezésről, a folyókoni átmenetről, s a természeti tüneményekről.

A IV-ikben az erődítésekről okoskodik; az V-ikben a hajóhadról. Mostanától annyira változtak e dolgok, hogy nem lehetnek érdekesek a régi szabályok.

A korabeli cohors különbözött Hadrianétól, két lineaból alakúlván; az egyiket egy sor nehéz fegyverzetü gyalogság, s egy sor vasas ijász képezte lándzsákkal és szöges buzogányokkal ellátva; követ kezett két sor legalsóbb rendü katonaság (velites), ezután a nyilazó gépek egy sora, ezek között a nyilazó és hajitó gépek kezelői, s a fegyverforgatásra még alkalmatlan újonczok; ezek után jött az adalék-csapat, mellynek czélja volt hátulról védelmezni a gépeket. Legutól állottak a triariusok, kik a tartalék-sereget képezték.

Vegetius hét csatarendet különböztet meg. Az 1-sőben a hadsereg párhuzamos vonalban áll az ellenséggel; mesterség és számitás nélküli elhelyezés, melly akkor lehetséges, ha valaki az ellenséges vonal minden pontját meg akarja támadni. Nagy öldöklés származhatik ebből a két hadsereg egész hosszában, ha mégis az egyik erősebb és bátrabb lévén, minden részről be nem keriti az ellenfélt, s igy egyszerre bevégzi a harczot. De még, ha erősebbnek érzi is valaki magát, kerülje e módot, melly általános homlok-menetet szükségel, mi pedig sikvidékeken is igen nehéz.

A 2-ikban az erősebb csapatok jobb oldalra helyeztetnek, s ezek támadnak, mig a baloldal pár perczre tüzön kivül marad.

A 3-ik a balszárnynyal teszi ugyanazt; mi gyengébb támadás, mert e szárny nem viselvén paizst, födözetlenebbül van.

A 4-ikben a két szárny egy időben támadja meg az ellent, mig a közép helyén marad; e csatarend harapó-fogót képez.

Az 5-ik az előbbitől csak a könnyü csapatok ollyatén elhelyezése által különbözik, hogy födözzék a közép sereget, mialatt a szárnyak harczolnak.

A 6-ik, mellyhez a nagy hadvezérek folyamodtak, midőn nem biztak csapataiknak sem száma sem erejében, abban áll, hogy a jobb

szárnynyal az ellenség balszárnya támadtatik meg, mialatt a többi vadász-gerely vagy **Z** alakot képez.

A 7-ik valamelly állás előnyös felhasználásában áll, mellynek segélyével ellen lehessen állni számosabb és bátrabb csapatoknak.

Könnyü belátni, milly roszúl vannak meghatározva e megkülönböztetések.

Vegetius művének legjobb részét képezik a tanácsok, s a biztos elveket magukban foglaló alaptételek, mellyek mostanáig sem szüntek meg hasznosak lenni. Ime néhány ezekből: „Minél inkább gyakoroljátok és fegyelmezitek a harczost béke idején, annál kevesebb veszélyben forogtok a harcz mezején. — Soha se bocsássátok a csapatokat nyilt csatába, mielőtt apróbb összeütközésekben ki nem próbáltátok erejét. — Igyekezzetek az ellenséget inkább éhség, félelem vagy meglepés mint csata által megadásra birni, mert a harcz koczkáját a véletlen szerencse dönti el. — Az ellenség részéről minél több embert vonjatok el, s fogadjátok el a hozzátok jövőket, mert többet nyertek velök ha hozzátok jőnek, mintsem ha megölitek őket. — A csata után erősitsétek meg a katonai állomásokat, a helyett hogy eloszlassátok a sereget. — Legjobb terv, melly rejtve marad az ellenség elől. — Felhasználni a jó alkalmat hasznosabb mesterség mint az erő. — A sereg erőt nyer gyakorlat által, s elveszti azt a tétlenségben. — Ne vezessétek nyilt csatába a katonákat, ha nem biznak a győzelemhez. — Ki helyesen itél saját és az ellenség erejéről, ritkán verettetik meg. — A bátorság meggyőzi a számot, s olykor az előnyös állás túltesz a bátorságon. — A mindig új hadmozdúlatok félelmessé, az örökös egyhangúság megvetetté teszi a vezért. — Ki megengedi, hogy övéi a futókat üldözve elszéledjenek, veszélyezteti győzelmét. — A mint gyalogságtok vagy lovasságtok lesz erősebb, a szerint válaszszátok az egyik vagy másikra nézve kedvező helyet, s a nehezebb vállalatokra azt küldjétek, mellyben többet biztok. — Sokakkal tanácskozzatok a fölött, mit általánosan kell tenni; kevesekkel, vagy épen egyedül, arról, mi egyes esetben teendő. — A nagy hadvezérek soha sem inditanak csatát, ha csak az alkalom nem kedvez, vagy szükség nem kényszerit. — Több tudomány kivántatik az ellenségnek éhséggel mint fegyverreli meghódoltatására.

II. Theodosiusnak egy más munka van ajánlva De rebus bellicis, melly sok ismeretet nyújt a pénzügyre nézve.

Gyógytudomány.

Alig nevezhető tudománynak az akkori gyógytan, melly va-

rázslatok, orpheusi, pythagorási formulák, és cabalisticus ábrákból állott. Sextus Placitus Papiriensis szerint, ki egy recept-könyvet irt, melly az állatokból, és pedig a legundokabb részekből vett orvosszereket foglalja magában: a kit negyednapos hideg lel, nyúl szivet hordjon magánál; a hascsikarás ellen óvszerül egy, csak alig meglett főtt kis kutya megevését ajánlja; vagy ha már megvan e baj, a szenvedő üljön egy székre ezt mondván: Per te diacholon, diacholon, diacholon. — Ki három ibolyát megeszik, egész évre biztositva van a betegségek ellen. Ki acutus hideglelésben szenved, hogy meggyógyúljon, vágjon le egy darabot azon ajtóból, mellyen valamelly őrült ment keresztül, és mondja: Tolle te ut ille N. febribus liberetur.

Sidai Marcellus (Pamphyliá-ban) egy költeményt hagyott hátra hatméretü versekben a farkas-betegségről (*λυκανθρωπία*) és egy mást a halakból vett orvosszerekről. Serenus Sammonicus atya és fiú szinte irtak a gyógytanról versekben. Vindicianus, I. Valentinian orvosainak grófja nagy hír-névre tett szert, de munkái közől csak egy levele maradt fel, melly bordeauxi Marcellus Empiricius, Theodosius orvosa munkájának elején olvasható. Ez összegyüjtötte a physikai bajok és buja betegségekre vonatkozó orvosi rendelvényeket, hogy fiai azokkal másokon segithessenek: de a legjobb szándék sem palástolja el a munka képtelenségét [1]).

Oribasus, Julianus orvosa és babonáskodásainak sugallója, ennek felhivására kivonatokat készitett a régiek müveiből: de azon kevésből is, a mi megvan, látszik, hogy semmivel sem mozditotta elő e tudomány akkori állapotát. Egyébiránt jól értekezik a régieknél szokásban volt testgyakorlatok, s a gyermekeknek adandó physikai nevelésről, ajánlván, mit nem lehet eléggé ajánlani, hogy előbb erősittessék meg a test mintsem a szellem műveltetik, s ez nyugalomban hagyassék a hetedik évig, s csak akkor bizassanak a gyermekek

[1]) Kinek szemében valami beleesik, érintse meg azt, háromszor ismételvén: *Tetune resonco bregan gresso*, s mind a három izben köpjön; vagy: *In mondercomarcos axatison*. Ha valakinek a jobb szemén árpa van, érintse meg azt a balkéz három ujjával, s köpjön és mondja háromszor: *Nec mula parit, nec lapis lanam fert, nec huic morbo caput crescat, aut si creverit, tabescat.* A bélgörcs ellen háromszor mondja: *Stolpus a coelo cecidit; hunc morbum pastores invenerunt, sine manibus collegerunt, sine igne coxerunt, sine dentibus comederunt;* vagy egy arany lemezre ezen jegyeket irja:

α * M Θ R J A
α * M Θ R J A
α * M Θ R J A

mesterekre, de tizennégy éves korukig nem kell őket a nyelv és mértanra tanitani; azután pedig nem szabad őket henyélni hagyni, nehogy a testi ösztönök korán kifejlödjenek bennök.

Ez időből egy bevezetést birunk a bonctanba, melly Aristotelest utánozza, de felül nem haladja. Nemesius, emesai püspök egy iratában, az ember természetéről, vérkeringést véltek némellyek jelzettnek, holott talán csak az üterek, erek és idegek közti általános összeköttetést akarja érteni [1]).

A III. században élt numidiai siccai Celius Aurelianus egy könyvet irt a chronicus bajokról, s egyet az acutusokról; görög szerzőkből vannak kiszedegetve, s igen alant fokon állnak, mindazáltal becsesek, mert megismertetik velünk a rendszeres gyógytant, nem különben azon nagy gond végett, mellyel azokban a betegség-felismerés tárgyaltatik.

II. Theodosius alatt, Theodorus Priscianus görög és latin nyelven irt egy Emporistont a könnyen gyógyitható betegségekről; a Logicust az acutus és chronicus bajok ismertető jeleiről; a Gineceiont az asszonyi betegségekről, s egy Physicorum libert, melly természeti tapasztalatokat foglal magában.

Az állatgyógyászatról (mulomedicina) bizonyos Publius Vegetius értekezett; a szarvas marha betegségeiről Gargilius Martialis, keresztül futván az egész mezei gazdaságon. Medicina pliniana név alatt van egy könyv, melly hibásan tulajdonittatik Plinius Valerianusnak.

Constantin után voltak palota-főorvosok, kik gyakran első rendü grófi czimmel diszitettek fel, s az ötödik században egy rangba helyeztettek a herczegek vagy helytartókkal. II. Valentinian meghagyta, hogy Róma tizennégy kerületeinek mindenike egy egy orvossal birjon, melly hét más orvos által választatott.

---

[1]) Ime azon hely mellyet Almeloveen (*Inventa non antiqua* Amsterdam 1684) nagyban felhasznál Harwey ellen: *Διαστελλομένη μέν ἡ ἀρτηρία ἐν τῶν παρακειμένων φλέβων ἕλκει τῆβία τὸ λεπτὸν αἷμα, ὅπερ ἀναθυμιώμενον τροφὴ γίνεται τῷ ξωτικῷ πνεύματι, συστελλομένη δέ τὸ αἰσαλῶδες τὸ ἐν αὐτῇ κενοῖ διὰ παντὸς τῶν σώματος καὶ τῶν ἀδήλων πόρων.*

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Szépmüvészetek.

Építészet.

Hosszasan beszéltünk már máshelyt az építészet eredetéről [1]), s láttuk, hogy hasonlóan a többi tényleges hasznú és gyönyörködtető müvészetekhez, a helyek, égalj és építészet-anyagokhoz alkalmazkodott. Mig Indiában föld alatti, Egyptomban nehézkes épületeket hozott létre; Görögországban Dodona tölgyeit utánozta s felékesitette az azokból készült első házakat; de mig az előbbiek elvesztek vagy megszüntek nemzeni, a görög építészet kikelt saját hamvaiból, majd megőriztetve classicai hűségében, majd új beoltványokkal alakittatván át.

Görög építészet.

Bár a boltozatnak nyomára akadunk India épületei, s Egyiptom némelly legrégibb hellen emlékeiben, nem igen fogadták el azt a görögök a jobb időkben. Ugyanazért akadályozva voltak tágasabbra venni az épületeket, mint mennyire azt a lapos kőtetők engedték, a mint ők szokták azokat készitени; azonkivül hogy nálok nem lévén szokásban üveg ablakokat használni, nem lehetett a világosságot eső és levegő nélkül bebocsátani. Miért is a templomok szükek voltak, s világosságukat a tető szegélyzetén hagyott nyilások, vagy a tágas ajtón át, vagy lámpástól nyerték. S igy nem is forditottak nagy gondot a belső diszitésre; a helyett kivül fejtettek ki minden lehető fényt, egy vagy két sor oszlopokkal vévén azokat körül, mellyek azonkivül hogy ékesitették a templomokat, a szentélybe be nem bocsátott tömeg födözésére is szolgáltak. A gyülésterem és szinház, mivel e helyekre minden polgárnak szabad bemenete volt, s igy tágasaknak kellett lenniök, födetlenül hagyattak, mire a szép tiszta ég, s a megszokott szabadbani élés is befolyással volt. Ez ország népuralmi alkotmánya akadályozta, hogy valaki költséges épületekben tünjék ki [2]), s ekként a müvészeti büszkeség és szeretet a középületekre irányúlt. Innen van, hogy Görögországot olly sok pompás épület árasztotta el, mellyek bár nagyon változtak a részletekben, de mindig megőrizték az eredeti jelleget, mit némellyek tisztaságnak, mások

[1]) III. könyv XX. fej. Lásd még **Stieglik**, *a régiek építészetének történetét.*

[2]) Demosthenes nyiltan bevádolja Midiast, mert háza magasabb volt Eleusis többi házainál.

gyengeségnek neveznek. Fő résznek tekintettek az oszlopok, mellyek elég rövidek és tömörek voltak arra, hogy eltartsák a tömegeket, s alig álltak egymástól távolabb, mint mennyire egy fekvő márvány oszlop vagy gerenda hossza engedte. Ez lehetetlenné tette a terjedelmesebb épületlakok megkisérlését, s hiányzott nálok azon kimerithetlen változatosság, melly az ivezet és boltozat hajlásaiból szülemlik.

Római épitészet.

Róma kezdettől fogva eltanúlta hazai müvészeitől a boltozatot, melly már pelasg városainkban is jó szolgálatot tett, s bámulatos vizvezetékek és szennycsatornák fölött hajladozott, mellyek elégségesek arra, hogy a Tarquinok városát egészen másnak tüntessék fel mint pólyában lévőnek. Róma nem volt olly gazdag márványban mint Görögország, miért is téglákkal épitvén alkalmasabbnak találta a boltozatot; s az ivezet megkülönböztető jellege lett a római épitészetnek: nagyszerü haladás, mert ez által egymástól sokkal távolabb álló falak és pilérek köttethetnek össze, mintsem azt a kő vagy fa mestergerenda megengedné, s a legtágasabb terek ép olly szilárd mint könnyü épithetésü tetőkkel födözhetők. S valóban ivekkel találkozunk, a hol csak a rómaiak épitkeztek: majd valamelly négyszögletü térség hátterében, vagy valamelly kerek tér körül emeltek félkúpú félköröket, vagy alakitottak egész kúpokat összpontosuló ivek által; majd a különféle kis iveket egy nagyobbal vették körül, vagy különböző irányokban kereszt alakban vezették azokat; sőt még, midőn görög módra a csarnokokat oszlopokkal támogatták, akkor is egyik részről a másikig ivet huztak, tetszőleges mestergerendává álarczozván azt el. De az ivhajlás mindig csak a félkört foglalta el, sem többet sem kevesebbet.

Ez elég arra, hogy a római épitészetet megkülönböztessük a görögtől; s habár ebből vett is át egynémely részeket, de ezeket nem mint lényegeseket, hanem csak mint ékitményeket használta. A mestergerenda hajthatlan egyenessége nem jól vette ki magát az egyik pilérről a másikra áthajló ivvel szemben; sem a tető szögletessége a kúp domborúságával; a hármas sipok és a csipkézet elvesztették jelentőségüket, nem lévén gerendák, mellyek kinyúló részeit jelképezték; de semmi dologban nem igényelhetvén maguknak a feltaláló dicsőséget, nem tudtak a rómaiak eredetiségre jutni a fő ivezet illő kiékesitésében.

Bár Hetruria elnyomatása után a legtöbb művész Görögországból ment Rómába, s a görög utánzás már Scipio Barbatusnak, Róma

456-ik évében emelt siremlékén is feltűnik, hol a dori hármas sipot háttérbe szoritja a jóniai csipkézet, mindazáltal ez épitészeknek is alkalmazkodniok kellett a római izléshez, s ha valamit hozzáadtak a görögből, az csak ragaszték volt, miből korcsszülött származott, mi megnyerte tetszését egy olly népnek, melly nélkülözvén a szép finom érzéket, a görögöknek ezen tulajdonát, megelégedett az összehalmozással, a nélkül, hogy törődött volna az egységgel. Ha a győzelem valamelly jeles müremekeket, oszlopokat, diszitményeket juttatott kezökre, meghagyták az épitészeknek, hogy helyezzék az épületekre, akár volt lehetséges akár nem e régi részeket az eredeti fogalommal összhangba hozni. Az oszlopzat, e fő része a görög épitészetnek, csak mint ékitmény tekintetett, az lévén rendeltetése, hogy megszakitsa a fal egyhangú folytonosságát, mellynek a függőleges súlyt s egyszersmind a boltozat ferde nyomását kellett tartani. Talapzatra (Piedestall) is állittathatott tehát, mi alkalmatlan volt a járókelőknek, s ollykor, mint például a diadalivekben, igen magasra emelkedett az oszlopláb és felső padozat közt. A helyett hogy a mester gerendának lett volna támasza, a fal által tartatott gerendának szolgált illyenül, s igy azért látszott felnyúlni, hogy azt erősitse; minek következtében az oszlopfő alakja kevésbbé határozottan tűnt szembe. Sőt a Pantheonban az oszlop egy a mestergerendától és párkánytól független iv belsejében van elhelyezve, s igy csak ezt tartja, ez pedig semmit; nagy bizonysága haszontalanságának.

A homlokzatfal, melly a görögöknél egyfolytában következett, az egyenes vonalat, s a tető végrészei által képzett ormot állitván elő, a római épitészetben különös rendeltetéssel bir s ollykor a párkányzat alatt jelenik meg, vagy egy ajtó, ablak vagy fülke fölött van; sőt Balbekben egy csarnok belsejében szemlélhető. S ekként egy nagyszerü helyett sok apró, ollykor szétdarabolt, vagy kerek, vagy nagyobbak által körülvett homlokzat-falak voltak, mint p. o. Rómában a Castel del Aqua-ban, Nimes-ben a Dianna, Balbekben a nap templomai, s Dioletian palotáján Salonában.

Illy és más eféle változásokat vittek be a rómaiak az épitészeti rendekbe; s mivel a dóri rend sokkal szigorúbb volt, hogysem könnyen hagyta volna magát hajlittatni, ritkán használták azt, s e nevet egy másnak adták, mellyet megfosztottak az amannak sajátos jellegektől; a jóniaiban megszüntetett a homlokzat és a boltozat oldalai közti különbség, mi fő szépsége volt a párkánynak; a corinthusi átalakult szerkezetében; tojásdadsága fölül megcsonkittatott, s a csipkézet alul megtompittatott; és összezavartattak a rendek, mint pél-

daul Marcell szinházában, hol a joniai párkány dori oszlopra van helyezve. Vitruvius panaszkodik, hogy, mig a görögök a lehetőségig ragaszkodtak a fakunyhó eredeti fogalmához, a rómaiak mitsem akartak tudni az illy aprólékosságokról, s homlokfalaik meghajlott párkányaiban a gerenda-fők alá helyezték a csipkézetet, s mindent szeszélyük szerint tettek.

Illy hibákat jegyeztek meg a jobb időkben, ha mégis hibáknak nevezhetők az önkényes szabályoktóli eltérések: mert meg kell vallani, hogy a római épitészet, iv hajlataival, változatossá tette Görögország egyenes vonalainak, lapos tetőinek, és szögletes alakjainak szépségét. De maga a római épitészet is hamar hanyatlásnak indúlt, s már Tiberius íve, mellyet elődének emelt, szabálytalanúl széles, falanyag-pilérek által tartatik, két vékony oszloppal, s ezek egyikéről a másikára roszúl elhelyezett homlokzat-fallal; Trajáné Anconában ellenkező túlságba esik, egészen be lévén szoritva a pilérek közé, azonkivül az igen magas talapzatok egészen túl voltak terhelve haszontalan mintázatokkal. Még roszabb müérzék tűnik fel Borsari-k kapuján Veronában, melly talán Alexander Severus alatt épittetett, csavargós vésetü oszlopokkal, s a fülkék fölé helyezett, felváltva kerek és háromszögletes homlokzatfalakkal. A spalatói palotában párkányzat nélküli oszlopokból szökell ki az ívezet; s habár haladásnak tekintethetnék is eme mellőzése egy haszontalan résznek, de az mindenesetre hiba, hogy az oszlopok gerendafőkön és nem talapzatokon nyugosznak, s egyik sor a másik fölött emelkedik a nélkül, hogy egy folytonos vonal jelölné a bel felső-padozatot, hogy továbbá a falpárkányok nem vizirányosan húzódnak egyik oszloptól a másikig, hanem az oszloppárkányzattal egy igen nagy ivezet körül forognak. Adjuk még ehez a mértékletlenül pazar, jelentőség és hatály nélküli ékitményeket, mint ez Palmyrában is látható, hol az oszlopok és oszloppárkányok mennyisége fölösleg és zavarrá fajúl. Annál inkább, mert a vészészet hamarabb hanyatlásnak indúlt, úgy annyira, hogy az óriás márvány gerenda-fők, mellyek a Béke nagyszerü templomát ékesitik, nem igen tesznek túl a barbár századok müvein; s Constantin alatt olly nagy szükében voltak a müvészeknek, miszerint a régi épületeket kellett szétszedni, hogy az újakat szépitsék, különösen Konstantinápolyban: annál inkább, mert e császár ép úgy gondolkozott mint II. Gyula pápa, ki azt akarta volna, hogy az épületek egyszerre emelkedjenek ki, a helyett hogy épittessenek. Az ő diadalai emlékére emelt ív fönségesebb mint Septimius Severusé; de az ékitmények Traján diadal ive és teréről vétettek, azonban roszúl illeszt-

hettek össze az uj művekkel, mellyeken hiányzott a profil-művészet, mi kecset szül. Egészen nélkülözik ezt az Üdvözitő és tizenkét apostol képei, mellyeket ő ezüstből a laterani sz. János templomban állittatott fel, úgy szintén egyéb korabeli a Capitoliumban lévő szobrok, nem különben az érmek és pénznemek. Apollo egy szobráról levétette a főt, s a magáéval helyettesitette, melly aztán 1100-ban a villám által sújtatott. A tiszteletére Thessalonicában emelt ív nagyobbszerü mint a római, s minden részről jobban el van árasztva basreliefekkel.

A nagy Theodosiusnak emelt oszlop jóval alantabb fokon áll a Trajáné és Antoninénál, a mennyire megitélhetjük ezt Bellini hátrahagyott rajzaiból. A konstantinápolyi hyppodromban általa elhelyezett egyiptomi obelisk talapzata, mellyen ő gyermekei és udvarával ábrázoltatik, a mint a nyilvános játékokon jelen van, nagy bizonyitéka a hanyatlásnak. Ez időben öntettek bronzból a sz. Pál templom ajtószárnyai, mellyek nem rég mentek semmire, bevésett alakok és arabeskekkel, mellyeken a gazdagság nem képes elfödni a művészet hanyatlását.

Ha a törvény, melly a festészeket és családjaikat a katonaszállásolástól felmenti, Constantin műszeretete mellett szól is [1]), de más törvények tanúsitják, mennyire kiveszett a népben a szép tisztelete, miután meg kellett tiltani a síremlékek, ívek és oszlopok szeszélyből vagy épitési anyag hiányából leromboltatását [2]) s egy hivatalnokot volt szükség rendelni, ki erőhatalommal is védje a közemlékeket [3]).

Keresztény művészet.

A keresztény művészet, kiemelkedvén a katakombákból, hol első kisérleteit tevé, most már épithetett templomokat, s képek és ékitményekkel diszithette magát: Constantin Sylvester pápának ajándékozta a laterani palotát lak és isteni tisztelet helyül, ki abban egy nyolczszögletü keresztkutat állittatott, s ker. sz. János nevére szentelte, kiről a szomszéd templom is neveztetett, melly később nagyon megváltozott ugyan, de a pápa jelenleg is abban veszi át a város és világ uralmát (urbis et orbis princeps). Lerontatván Nero circusa Constantin annak helyén egy templomot épittetett az apostolok fejedelmének tiszteletére; ugyan ő épitette sz. Pálnak a

---

[1]) *De excusatione artificum.*

[2]) *Codex Justin.* XIII. és követ. *de sepulchr. viol; Codex Theod.* IX. 17. XVI. 49.

[3]) *Centurio nitentium rerum.* **Ammianus Marcellinus** XVI. 6.

falakon kivüli templomát is, nem különben sz. Lőrincz és sz. Agnesét. Ez utóbbi, egy, katakombákkal átszeldelt völgyben, a Salaria és Nomentana út között, halottas kápolnává alakittatott át, mellybe Constantia, ezen császár leányja tétetett le egy bámulatos, bachusi képletekkel ékitett porphyr koporsóban. Hasonló jelképek szemlélhetők a szomszéd körkeresztkút mozaikjain, nem mintha előbb a bor istenének lett volna szentelve, hanem mert a szőlő és szüret keresztény jelképek voltak.

Ugyanezen császár vagy anyjának rendeletére az Olajfák hegyén, Betlehemben, s a szent sír fölött is emeltettek templomok, hihetőleg olly épitészek által, kik látták a római sz. Pál templomot, s igy képzelmük nem hagyta magát elragadtatni Kelet eszelősségei által. Több templomot is emeltetett Constantin új fővárosában; ilyenek: sz. Zsófia, a sz. apostolok, sz. Dinamia, sz. Ireneé, s ha hihetünk toursi Gergelynek egy nagyszerűt Auvergneben. A gyorsaság, mellyel épitkezni szeretett, okozta, hogy mindezen templomok rövid idő alatt összeomlottak, kivéve talán a szent János és szent Constantiaét.

Ama templom, melly Rómában sz. Prisca tiszteletére, kit sz. Péter keresztelt meg, s ki mint első vértanú tekintetik, azon helyen épült, mellyen előbb ugyan annak palotája állott, a katakombák szinezetét viseli magán, egy sír, egy oltár és egy kápolna lévén abban. Sz. Kelemené, melly Theodosius előtt épült, változatlanúl megtartotta a szertartásos alakot, egy oszlopokon nyugvó pitvar és templom-tornáczczal lévén keritve; belül három hajóra van osztva, mellyek középsője harmincznégy láb széles, a jobboldali tizenhárom, a baloldali tizennyolcz (nem ritka szabálytalanság), tágas lépcső vezet a szószékre, melly alatt a gyónószék és az ereklyék állanak. Sz. Sylvester, sz. Hermes, hegyi sz. Márton templomai Rómában földalatti imaházak fölé emeltettek.

Galla Placidia, Theodosius leánya akarta, hogy sz. Nazarius és Celsus temploma Ravennában a földalattiak mintájára készülne; s abban maga, testvére Honorius, férje Constantius, és fia III. Valentinian számára sirokat készittetett.

Egyike a legelőbb keresztény templommá alakitott pogány imaházaknak sz. Urbán volt a Capena kapun kivül egészen égetett földből, négy szép oszlopon álló tornáczczal. A lánczokban lévő sz. Péter temploma Nagy Leónak tulajdonittatik.

Constantin császár s első utódai nem rontották le, sem meg nem változtatták a pogány templomokat; csak miután Theodosius bizto-

sitotta a keresztények győzelmét, kellett mindenfelé templomokat készíteni, annyian lévén a hivek, a mennyien a polgárok. De az istenek templomai, mint már emlitettük, kicsinyek voltak, nem a tömegre, hanem csak a szertartások végzésére lévén szánva; s annyiféle istenségek imádóinak Rómába tódulása csak számukat nagyobbitotta nem böségüket. Nem igen voltak tehát alkalmasak arra, hogy keresztény templomokká alakittassanak át, hol az egész nép összegyülekezett, részt veendő az ima és áldozatban, vagy hogy hallgassa a hit ágazatait, s az erkölcstan parancsait. Tágas terekre volt tehát szükség, s igy alkalmasabban változtathattak át az új isteni tisztelet helyeiül a basilikák.

Basilikák.

Az olvasó emlékezni fog, hogy ezek födött csarnokok voltak, hová a kereskedők ügyeik után látni, a szónokok vitatkozni, a birák itéletet mondani gyülekeztek össze; s Plinius tizennyolcz illyet számlált Rómában [1]). Mig a templomok a legnagyobbrészt számos oszlopokat tüntettek föl kivülről a cella körül vagy előtt, úgy látszik a basilikák csak négy egyenoldalú falat mutattak, s belül három részre osztattak két sor oszlop által, mellyek egy, néhány lépcsőnyi magaslatú, s fülke módjára félkúppal födött félkörbe végződtek, mi görögül absis latinúl tribunalnak neveztetett. S a mi tribunaljaink ettől vették nevüket, mert ott ült a törvényszéki elnök, körülötte a birák, szemközt az ügyvédek; a mellék-szobákban pedig az irnokok vagy mások voltak, kik kiegyenlitették az üzérkedők közt támadt viszályokat; némelly basilikában karzatok is voltak a nézők kényelmére.

E basilikák mind tágasságuk, mind berendezésüknél fogva alkalmasak voltak a keresztények gyülekezeteire, a félkör közepére helyezvén az oltárt, az elnök székére a püspököt, e körül a papságot, a többi részben a hiveket, a férfiakat délre, a nőket északra, a hittanonczokat középre, az ajtatos özvegyeket és szüzeket pedig a karzatra. Mondják hogy az első, ekként keresztény használatra átalakitott basilika Rómában a Porcia volt, melly Lucius Porcius, Róma al. 570-ben volt consultól vette nevét, s tudni akarják, hogy mintául szolgált az egyházaknak, mellyek nevöket is töle vették.

Midőn Liberius pápa egy római tanácsossal a római Santa Maria Maggiore templom tervét főzte, augusztus közepén hó esett, s egy angyal lerajzolta az épület alapját. E legenda bizonyitja, misze-

[1]) *Hist. nat.* VI. 33.

rint a templomok alakjának felsőbb eredet tulajdonittatott, mint pusztán a művész szeszélye. Valóban, úgy látszik, minden szertartásos szabályok szerint történt a szent épitkezéseknél, mint már előbb a zsidó templomban; sőt az első keresztény templomok ennek mintájára épittettek, mert az apostoli rendelvényekben, melly nrű a IV. századból való, olvassuk, miszerint sz. Péter azt akarta, hogy az egyházak hasonlitsanak a hajóhoz, két sekrestyével a két oldalon, melylyek között a püspök és papok ülnek, mig a diaconusok állanak, könynyedén öltözve, az evezésre rendelt tengerészek módjára; figyeljenek, hogy a világiak jó rendben legyenek, a nők választassanak el a férfiaktól, s csendesen hallgassák a szent olvasmányokat, vagy a püspök fejtegetéseit, ki a kormányzót jelképezi. Hol a férfiak jönek be, kapusok álljanak; a hol a nők, diaconissák.

Midőn válogathattak, a keresztények szerették valamelly magaslaton épiteni egyházaikat, mellyek hossza kétszer ollyan volt mint szélessége, a szentélylyel kelet, lábbal nyugat felé, jelképezvén ez által a katholikus haladást, melly a keleti tespedésből életre szólitotta az embereket, s önkénytes növekedést adott az egyháznak; azonban ez nem volt kötelező szertartásilag.

Legelül volt a pitvar, egy, a templommal egyenlő szélességü, oszlopokon [1]) álló tornácz, melly, miután a katakombák elhagyattak, a halottak nyughelye lett, kik fővel kelet felé forditva várták a feltámadást. A gazdagok külön sirt nyerhettek e helyen, de csak a püspökök temettettek a hajóba; a császári családnak a templom küszöbe alatt volt sirboltja; miért is sz. Chrysostom azt mondta: a királyok kapusai lettek a halászoknak. Ollykor a pitvar annyira kiterjedt, hogy egy négyszögletü udvart is magába zárt, mint ezt már előbb a balbeki Nap templománál, a pompejii Isis kápolnájánál láttuk, s mint sok keresztény templomoknál ma is látható [2]).

A pogány templomnak nem voltak ablakai, s a világosságot az ajtón, vagy a boltozatoni nyiláson át, vagy lámpától nyerte. Igy a legjelesebb régi csoportozatot találták meg Titus fürdőinek egy drága

---

[1]) Most is látható illyen a zs. Lőrincz, S. Georgius in Valebro, Santa Maria Trastevere templomoknál, s némileg átalakitva a laterani sz. János és Santa Maria Maggiore-nél.

[2]) Illyenek sz. Kelemen, i Quattro Santi Coronati, sz. Lőrincz, Rómában; sz. Apollinaris, San Giovanni della Sagra in Classi, Ravennában; Parenzo székesegyháza Istriában; sz. Ambrus temploma Milanóban. Ez utóbbi, ugy szintén a veronai sz. Zeno, s a torcellii Santa Maria, felső Olaszország azon templomai közől valók, mellyek legtöbbet tartottak meg a régi basilikából.

márványnyal ékitett szobájában, mellybe semmi világosság nem hatott. A keresztény templomok kerek vagy ivezett ablakon át kaptak világosságot, mit testamentomi történeteket ábrázoló üvegek mérsékeltek. Kivülről sem oszlopok, sem párkányzatok, sem kiszökellő részek nem voltak, kivéve a tetőt, hanem csak puszta falak, mellyek egyszerüsége s az öszhangzat méltóságos kinézést kölcsönöztek azoknak.

Az egyházak belső felosztása.

Az egyház három részre volt osztva: az elsőbe (narthex, ferula, pronaos), melly az ajtóval volt szomszédos, azon bünbánóknak volt bejárásuk, kik nem voltak kiközösitve, s a hittanonczoknak, kik az evangeliumot hallgatták, de az áldozaton nem lehettek jelen. A második (navis, naos) a hitújonczokat fogadta magába, s az elsőtől egy, három ajtóval ellátott fal által volt elválasztva; a jobboldali ajtó a férfiak, a baloldali a nők, a közép az egyházi menetek számára szolgált.

A majd emelkedettebb, majd alacsonyabb közép hajóban, mellyben a vallási szertartások végeztettek, a leviták s a három énekkar foglaltak helyet három emelvény körül, mellyek egyikén a hangász kar működött, másikán a szent leczke, harmadikán az evangelium olvastatott. Ennek és a püspök leveleinek olvasása a diakonusok előjoga volt. A többnyire kőből készült nyolczszögletü vagy négyoldalú [1]), mozaikokkal és véső müvekkel ellátott emelvények előtt a húsvéti gyertya oszlopa állott.

A püspök széke az oltár mögött közepét foglalta el az absisnak, mi presbyteriumnak neveztetett, s mellynek boltozata aranyozott volt, két oldalán két sekrestyével. Maga a püspöki szék a felsőbb rendü papok ülésén három lépcsővel emelkedett felül, s igy az oltár fölött beláthatta az összesereglett népett; a kisebb hajók végein volt a senatorium és matroneum, a patriciusok és úrnők számára.

A harmadik rész a szentély volt, (cella, hieration) a templom többi részétől egy diadalív által elválasztva. Ebbe három lépcső vezetett, mellyekre a festett függöny bocsáttatott, s csak a papoknak volt szabad abba bemenni. Alatta a vértanúk csontjainak sirboltja terült el, s e fölött az egyetlen oltár. Az oltár fölött a szentségtartó galamb függött, körülötte különböző alakú, négy oszlop által

[1]) A milanói sz. Ambrús templomában e czélra két, egymásra tett halottas láda szolgált.

tartott s c i b o r i u m nak nevezett görögös háromszögü mennyezetre fügesztett lámpák diszlettek.

Az általános alaktól történtek részletes eltérések. Birjuk a tyrusi templom leirását, melly sok másokkal együtt Diocletian idejében rontatott le, s mellyet Constantin után e város polgárai ismét fel akartak épiteni az előbbi helyen, de nagyobb alakban és ékesebben. Az épületet fal keritette, mellybe egy, keletre nyiló födött tornácz vezetett, s olly magas volt, hogy mintegy messziről látszott hivni a hiveket. A keritett helyből egy téres négyszög udvarba jutott az ember, melly minden oldalról oszlopokon álló pitvarokkal volt körülvéve, mellyekbe a hittanonczok rácsozatok által zárattak be; a közepén volt forrásban megmosakodhattak a hivek. Az udvaron túl következett az előhajó, három ajtóval keletre, mellyek középsője magasabb és szélesebb volt, metszett és vassal megerősitett réz-szárnyakkal. Ez a főhajóba vezetett, s két oldalán két kisebb ajtó volt, mellyek müvészileg metszett farácsozatú ablakokon át szolgáltattak világosságot. A basilika magasabb oszlopokon nyugodott mint az oszlop-csarnok; később nagybecsü müvekkel ékesittetett; talaja márvány, födele cedrusból volt. A hiveket rácsozat választotta el a szentélytől [1]).

Mivel különféle épületekből vett, s ugyanazért egyenlőtlen oszlopokat is használtak, a helyett hogy a hosszabbakat megröviditették, s a rövideket talapzat által felemelték volna, számüzték a mestergerendát, s egyik oszloptól a másikig ivek húzattak, mellyek egyenesen az oszlopokból keltek ki; talán már előbb ismert, de általánossá csak ekkor lett rendszer.

Sz. Pál, falonkivüli basilikájának [2]) huszonnégy, violaszinü, márvány-oszlopai Hadrián siremlékéből vétettek, mellyeknek igen izlésteljes oszlopfői nagy ellentétet kepeznek a többi tizenhat oszlop durvaságával, mellyek talán akkor állittattak fel, midőn Theodosius és Arcadius bővitették azt. Ez oszlopok öt hajóra osztották a basilikát, mellyek egy, a templomot szélességben átmetsző hajóval együtt keresztalakot képeztek; és a négysorú oszlopok sokkal pompásabb és nagyobbszerü látványt nyújtottak, mint a régiek külső oszlopcsarnokai [3]). Itt az ivek az oszlopokból szökelltek ki, ellenére a tisztább izlésnek.

---

[1]) **Eusebius**. *Hist.* X. 3.

[2]) 1823. jul. 21-én leégett.

[3]) **J. Ciampini**, *Synopsis de sacris aedificiis a Constantino constructis* Roma 1691.

Rómában megsokasodtak a templomok [1]) s ott nyomról nyomra lehetne követni az építészetet hanyatlása és emelkedésében, nem lévén olly szerencsétlen kor, mellyben a pápák áhitata vagy bőkezüsége nem emelt volna templomot.

A mint a kereszténység lassan lassan lábra kapott, más városokban is nyittattak templomok, mellyek épitésénél az egyház által szabályozott alakok iránti előszeretet uralkodott mind az alapot, mind az emelést, mind az ékitményeket illetőleg. Midőn később a tisztelet nem szoritkozott csak egy vértanúra, szaporodtak az oltárok, s megváltozott az épitkezési egyszerüség, megszakittatván a szép vonalak; még inkább, midőn divatba jött a mausoleumokbani világias fényüzés.

ZÁRSZÓ.

Gyermekségünktől fogva meg lévén szokva bámulattal tekinteni az óriás Rómára, melly bámulatot egy felséges, az ő nagyságával teljes irodalom s olly történetiratok öntöttek belénk, mellyek őt bálványozzák, s mellyekben elszigetelten a jogtól az erények nagyittatnak, a vétségek igazoltatnak, s a szabadság, dicsőség es hóditási jogról hamis és embertelen eszmék nyujtatnak; azután figyelembe vévén az ő törvényhozását, melly az ész és gyakorlat olly nagy mérvü előhaladása mellett is csodálandó; végre körül lévén véve, mint mi olaszok vagyunk, az ő müveltsége szemkápráztató maradványaitól, s hazai dicsőségnek tartván azok nagyságát és diadalait, kiket öseinknek szoktunk nevezni: mi csoda, ha csak nehezen tudjuk letenni a vakon elfogadott, és mintegy érzelmekké vált előitéleteket? mi csoda, ha nem kedves előttünk, ki ez ábrándokat eloszlatja, s a

---

[1]) Miként számitják, Rómában a templomok ill rendben épültek;

II.	században	2	templom	XI.	században	7	templom
III.	„	9	„	XII.	„	8	„
IV.	„	17	„	XIII.	„	16	„
V.	„	8	„	XIV.	„	8	„
VI.	„	12	„	XV.	„	30	„
VII.	„	5	„	XVI.	„	93	„
VIII.	„	11	„	XVII.	„	62	„
IX.	„	7	„	XVIII.	„	7	„
X.	„	1	„			303	

szép szólamokat a puszta tényekkel, a tündöklést az igazsággal, a dicsőséget a humanitással helyettesiti.

Azonban mi, kik hiszszük és reményljük, hogy az emberinem mindig tanulva és javulva halad, nem akarjuk eltagadni azon megmérhetlen hatást, mellyet Róma e haladás előmozditására gyakorolt. A községi szétdaraboltság helyébe a nemzetiség eszméjét állitotta fel, s egyesek dynastiája helyett, egy egész nép, egy király-nép dynastiáját alapitotta meg; a népeket elkülönítő ezer korlátokat tört szét; érintkezésbe hozta a legkülönbözőbb müveltségeket, hogy egyik a másikból előnyt huzzon, s előkészitette az időt, mellyben a nemzetek egy olly dynastiája volt helyébe lépendő, melly többé nem nyers erő, hanem értelem által uralkodjék.

E változás szükségessége nem mondatott meg előre a sybillák által; a bölcsek és államtudósok be nem látták azt, sőt haragudtak a keresztényekre, kik azt hirdették; s igy Róma halhatatlanságáról meggyőződésében halt meg, s erőszakos volt halála, a mint erőszakos volt élete is.

Meghalt, de kiszámithatlan örökséget hagyott az utókornak. Európa bármelly részébe tette lábát, ott mindjárt városokat alapitott, mellyekből a polgárosultság sugárzott szét, s mellyek eleintén a földterülethez kötötték a barbárok csordáit, később pedig a püspökök és községek segélyével megtörhették a hübéri zsarnokságot [1]).

Irodalma tanulmány tárgya maradt a nemzeti irodalom mellett, nevelvén az uj európai népeket, mellyek mindnyájan érezték annak befolyását, még azok is, kik kevésbbé akarták azt megvallani. A közép kor Homerja Virgil által vezetteti magát csodás utazásában.

Tulélte őt nyelve, melly megőriztetve az egyház által, általános nyelvül szolgált, nem mint bölcsészi ábrándkép, hanem mint tény; vagy pedig régi nyelvjárásokkal módosittatván, uj, ha kevésbbé fölséges, de észszerübb, ha kevésbbé költői de világosabb nyelveket szült.

Törvényei mintául szolgáltak, s eleintén az egyházban őriztettek meg és módosittattak, később az iskolák és világi társadalomba is bevitettek, hogy szabályozzák a cselekvényeket, egyességeket és szerződéseket, nagyszerü példányképét nyujtván a rend és méltányosságnak, bár ollykor békóba verték a gondolatot.

Az európai világot egység nélküli helyhatóságokra oszolva ta-

---

[1]) Köztudomásu, milly másképen mentek a dolgok Lengyelország és Scotiában, hol nem voltak római városok,

lálván, Róma megszüntette, egyesitette, s egyszersmind rendezte azokat; s midőn ő elbukott, ez intézmények továbbra is megmaradtak, igaz, hogy csak a kezelésre szoritkozva, de összekevertetvén az északi elemekkel, s felelevenittetve az egyházi szabadalmak által, a középkor községi rendszerét, s Olaszország legdicsőségesebb korszakát hozták létre.

A mindent mozgató központi hatalom eszméjét, melly részben most is létezik a kezelésben, részint csak emlékekben él, Róma hagyta örökségül; s a barbár népek igyekeztek utánozni azt, mit bámultak, a nélkül, hogy elérhették volna; hogy Nagy-Károly alatt egy keresztény birodalom alakulhatott, hogy a hübérnöki dib-dáb törvényszékek ellenébe a népies törvényhozók egy legfőbb hatalom tulsulyát állithatták, Róma érdeme.

Róma növekedése, nagysága, hanyatlása gazdag tanulságot szolgáltat annak, ki észleli az embert és bámulja hatalmát, nem annyira a nyers erő féktelen visszaélésében, mint inkább a jog lassu hóditmányaiban! Mi nyomról nyomra követtük azokat, igyekezvén kibontakozni az előitéletekből, s az elnyomottakkal, a legyőzöttekkel, a néppel rokonszenvezvén. Mi csoda, ha mi máskép itélünk mint azok, kik az erőszakot, a diadalt, a hősöket bámulják? mi csoda, ha minket a Via sacra es Capitolium kevésbbé foglalkoztattak, mint a Suburra és Katakombák? mi csoda, ha nem annyira Caesar Rómájának adóztunk rajongó bámulattal, mint inkább romlására forditottuk figyelmünket? Lehet-e tanulságosabb látvány, mint egy társadalomé, melly felbomol, s egy masé, melly emelkedik? És mikor nyujtott a történet jobb alkalmat e szemlélődésre?

Hosszasan elmélkedtünk a keleti, a keresztény és germán világ közötti harcz fölött; s láttuk, mint küzdött a kereszténység, a hellenismus, a bölcsészet, a barbárság a világ birtokáért. De a hellenismus, szivén találva, hasztalanul igyekszik uj életre kelni, elsajátitván mindazon jót, mit ellenében talál; rothadt törzs lévén, melly nem nyert harmatot az égből, s melly a szeretet és nagylelküség minden érzelmeit elölő homályt boritott a földre, hogyan fogadhatta volna magába az olajág oltványt, mellynek rendeltetése volt megujitani a világot? Megszünvén gyilkolni, az iskolákban észokokkal védi, a templomokban jelképekkel ékiti magát, s megátalkodottan ragaszkodik az élethez a förendüek előitéletei s a köznép erkölcseiben; de alig hogy megszűnik őt támogatni a törvény, elhal a katakombákban, hol a kereszténység növekedett [1]).

[1]) Ismételjük. E történelemben mi a kereszténységet ugy tekintjük, mint

Emez, tudván, miszerint az ellenállás vétek, midőn megszünik kötelesség lenni, eleintén, hogy ne látszassék kihivni a zsarnokokat, hallgatva és megbocsátva nyujtotta oda nyakát; most, megerősödve a kínok s az önmegtartóztatás és magány férfias kéjei közt, felemeli szavát a fegyverek csörgésének közepette; személyes és belső hitből, kormány és jövedelmek, képviselet és gyülésekkel biró intézménynyé változik át, s igy kibontakozhatik a polgári társadalom béklóiból.

E társadalom, miként keletkezte és növekedésében pogány volt, ugy most is az maradt alapja, intézményei, törvényei és erkölcseiben; miért is a birodalom, bár elismeri az evangeliumot, ezzel mégis ellenkező uton halad. A kereszténység sem tűzte ki czélul ledönteni azt, hanem inkább az embereket igyekezett javitani, hogy megjobbuljon a társadalom, s nem ez által azokat, miként ezt akkorig a bölcsek gyakorolták. Nem szünteti tehát meg egy csapással a harczot, a rabszolgaságot, a szenvedőleges engedelmességet; hogyanis tehette volna ezt? Nem határozza meg a lelkiismereti viszonyokat a királyok és népek között, mert még nem voltak keresztény nemzetek, hanem csak egyedek. Még mindig olly császárok kormányoznak, kik a hadsereg és állam főnökei, főpapok és istenek, egy olly tanáccsal, melly mindent kész megerősiteni, egy olly hadsereggel, melly mindent kész végrehajtani; de az egyház kinyilatkoztatja, hogy maguk a császárok is függnek az Istentől, ki felemeli vagy lesujtja őket; a római törvények durva szigora kénytelen alkalmazkodni a keresztény törvényekhez, vagyis az erkölcsiséghez és igazságossághoz; a császárok nem vettettek le a trónról, hanem csak az oltártól és főpapi székről utasittattak el; s mintául, az elveszendő társadalom mellett egy uj, egészen különböző, az emberek egyenlőségére alapitott társadalom emelkedett, választott kormánynyal, nemesség vagy születési előjogok nélkül; a tiszteletet, tekintélyt, hatalmat, mint egyedüli alapra, az érdemre fektetvén.

Azonban ez keresztény társadalomnak mindaddig nem mondhatta magát, mig az uj tan letéteményeseinek nem sikerült az embert mindjárt születésétől hatalmába keriteni, elmozditani az ősi rend szokásokká változott eszméit, s ujakat csepegtetni be együttesen az anya térdein vett parancsokkal. Ez nem volt elérhető, ha a római ál-

megmérhetlen polgárositó erőt. Dogmái szentségét kimutatni más tudományok körébe tartozik: a történelem ugy akarja azt tekinteni mint a szabadság és haladás vallását, és soha sem hiszi eléggé magasztalhatni azon legnagyobb és páratlan változást, mit az a világban okozott.

lam nem bukik; sem ez, melly erőszakon alapult, máskép meg nem ingattathatott, csak nyers erő által.

Ha nem az a szabad kormány, melly az embert minden törvénytől függetlenné teszi, hanem az, melly a hatalom igáját erkölcsi szabálylyá, a vak engedelmességet észszerüvé, a büntetést elégtétellé változtatja át: ugy bátran mondhatjuk, miszerint az egyházi jog sokkal inkább szabadságra vezetett, mint a római törvények. A keresztények ellenállnak, mert inkább félik az Istent, mint az embert; egyének és nemzetek megtanulják, hogy üldöztetvén egy helyen, máshová menekülhetnek lelkiismeretökkel. Mig a rómaiak törvénynyé emelték „a mit a fejedelem akar, törvényes erővel bir“ [1]), és Aristoteles szerint „előnyösebb valamelly városra egy ember mintsem jó törvények által kormányoztatni“ [2]), a kereszténység mesterei minden országra nézve olly intézményeket hirdettek kivánatosaknak, hogy azok mellett lehetetlen legyen az alattvalókoni zsarnokoskodás [3]); és sz. Ágoston kimondotta, miszerint a kormányok a nép által és a népért rendeltettek. „A kormányzók (reges) (mondja ő) nem az uralkodástól hanem a kormányzástól vették nevöket; miért is a kormány nevezet a kormányzóból, ez pedig a kormányzásból származik. A fejedelmi gög nem ugy tekintendő mint ismertető jele annak, ki kormányoz, hanem mint kevélysége annak, ki uralkodik .... Isten az észszel megajándékozott embert saját képére teremtvén, azt akarta, hogy oktalan állatokon és nem emberen uralkodjék. Az első igazak nyájak pásztoraivá rendeltettek, és nem emberek királyaivá, értésünkre akarván ezzel Isten adni azt, mi mind a teremtmények rendével, mind a bün következményeivel összeegyeztethető“ [4]).

Illy szabadsági eszmékkel én soha sem találkoztam a régi bölcseknél; sem őszinte tiltakozással a halál-büntetés ellen [5]). Ágoston Marcellinus tribuntól néhány eretnek számára kegyelmet kért, a halál helyett inkább fogságot ajánlván „hol a vétkes munkásságtól hasznos foglalkozásra, s a bün eszelősségéből észre és bünbánatra térjenek.“

Ime itt már vázolva van a fenyitő rendszer, melly a mi emberies korunk dicsőségét vagy reményét képezi; a parochialis, egyházmegyei és általános gyülekezetekben eszméjére találunk a képvi-

[1]) *Quod principi placuit legis habet vigorem.*

[2]) **Aristoteles**, *Polit.* III.

[3]) **Sz. Tamás**, *de regimine principum.*

[4]) *De civitate Dei.* XII. 2. XV. 1.

[5]) L. fönebb 359. lap.

seleti kormánynak, mit a politikai bölcsészet legfőbb találmánya, s a társadalmi haladás végczéljaként magasztalnak; a szabadságot és egyenlőséget a hivek községében, a választott egyeduralmat az egyházban találjátok fel, mellyben a fő, bár a nép által választatik, mégis tökéletes engedelmességgel találkozik. Sőt, mik csak egynémelly jóakaratúak vagy utopisták álmodozásainak látszottak, az általános nyelv, s a gyülekezetek közvetitése folytáni általános béke, a keresztény társadalom ezeket is valósitotta a latin nyelv és zsinatok által.

E zsinatokban gyenge főpapok szembe mernek szállni a császárokkal, s mig a tanács vetélkedik az aljasságban, ők a rendeleteknek a lelkiismeret szavát szegezik ellene. A nicaeai zsinat első példánya az egy hitben egyesült és mégis független, különböző törvények, szokások és műveltséggel biró minden ismert népek gyülekezetének, hová azok népképviselőket küldenek, hogy értekezzenek arról, miként kelljen hinni, imádni, cselekedni. E zsinaton sok jog ismertetett el; s kihirdettetett az általános egység hitvallása, melly megkoronázza a régi idők legmagasztosabb tanait; s ekként e gyülekezettel uj pályát kezd az értelmi müvelődés.

És igy az önzés gyászos befolyása következtében mindenünnen száműzött szabadság a szentélyben talál menhelyet, védelmeztetve Annak hite által, kinek kegyéből a királyok uralkodnak. Első tekintetre kényurinak látszhatnék az egyház ezen kormánya, melly meghatározza, mennyit kell hinni, s uralmát a lelkiismeretre is kiterjeszti, és számüzi az eretnekséget; azonban csalhatlanságát egy, az emberinél felsőbb és olly tekintélytől kölcsönzi, melly képes megnyugtatni az észt; továbbá mindent levelek, gyülekezetek és nyilvános viták-ban tesz, úgy hogy minden határozat közértekezésnek eredménye; s maguk az eretnekségek is bizonyitják, milly független tevékenység uralkodott egy olly testületben, mellyről azt hinné az ember, hogy ki kellett azt abban oltania a tekintélynek. „Én nem türöm a szellemi szolgaságot (mondja egy püspök [1]); igen mélyen sülyedettnek látszik az előttem, ki gondolatát titkolni kénytelen."

A kereszténység azt tette minden tanainak alapjául, mi legáltalánosabb a vallásokban és az emberi észben. Az értelmeknek tehát csak munkálkodniok kellett volna, hogy rendithetlen alapra fektessenek minden tudományt, miből a tudomány egészen újjászületése, s megmérhetlen haladás származott volna, mi gyümölcse az öszhang-

[1]) **Sydonius**, *Ep.* VII, 18.

nak. Szerencsétlenségre az általános hit mellett csakhamar az egyéni vélemény is felütötte magát; s megoldhatlan feladványokkal foglalkozva vesztegették az időt és fáradságot, hogy jogosultságukat illetőleg bizonytalan, életükre nézve ephemer rendszereket alkossanak; az általánosság jellege szenvedett a részletes újitások által; a sok fürkészet nem szolgált többé növekedésére a jól biztositott hit rendének, hanem visszatérés volt részletes elméletek, kizárólagos iskolák és önkényes föltevésekre.

Bár az akkori társadalmi körülmények s a bekövetkezett szerencsétlenségek késleltették a gyümölcsözést, mindazáltal a legpolgáriasúltabb idők javitmányai közt egy sincs, mit legalább csirájában fel nem találnánk a Szentatyákban. Mint az apostolok és vértanúk utódainak az lévén hivatásuk, hogy tudomány és szóval küzdjenek az új népekkel felmerült s a nép közt sarjadzott új vallások ellen, megszakitják ők az utánzás örökös körét, mellyben a világi irodalom mintegy megbüvölve forgott, s a keresztény irodalom arany korszakát hozzák létre: s mi sok részleteket tanúltunk belőlök a népek történetét, a legnagyobb átalakulás lassú de szünetlen fejlődését s azon akadályokat illetőleg, mellyeket az elé az ősi vallási nézetekre támaszkodott tudomány görditett, mig végre maga ezen tudomány is újúlt erővel az új vallási eszmék mellett lépett sorompóba.

Már Augustus előtt a szellemi és müvészeti termékeknek nem volt egyéb czéljok, mint a személyes vágyak felköltése, mig az egyház tanitmányai egészen társadalmi szenvedélyeket táplálnak a hivekben: a világi irókat olvasva azt hinné az ember, hogy minden zavartól ment országokban, a diadalmas és isteneiben bizó Rómában irtak; olly gyermekesen énekelnek a sir szélén, s tömjénezik a már csak emlékekben élt halhatatlanságokat.

Igy állván a dolgok, nem csoda, ha az ekként sülyedt müvészetet megvetik a Szentatyák; ők, kik akár a szószékről dörgik le az isteni igéket, akár a gyülekezetekben okoskodnak, akár a magányban énekelnek, mindig a jelen és valóság emberei; érzik és feltárják a veszésnek indúlt társadalom kinait; ők a szeretet és ellenzék hősei, mig körülöttük mindenfelé csak aljas tetszelgés, asszonyos lemondás, vagy fájdalmas türelem mutatkozik.

Miután a négy első században a pogányság ellen küzdöttek, kikiáltván a hit és imádás, s a császártól független lelkiismeret szabadságát, most a diadal teljes, s kell hogy alapot adjanak az új épületnek, megszilárditsák a fegyelmet, megtisztitsák és megvilágositsák a vallási véleményeket.

Itt azonban ismét új harczok várnak; minden lépten új eretnekségek csiráznak, majd a hit, majd az erkölcstan, majd a fegyelem ellen; mert Krisztus nem azt mondotta, hogy hajójára mindig szerencsés szelek fúvandnak, hanem hogy semmi zivatar nem fogja azt elsülyeszteni. Ma ez eretnekségek elvesztették jelentőségüket; azonban fenn vannak, mint azon vizözön előtti állatok csontvázai, mellyek erős felforgattatásokról tanúskodnak. De a ki gúny és megvetés nélkül ítél, úgy fogja találni, hogy e vélemények mindenike hatással volt a dolgok folyása s azon eszmékre, mellyek az emberiségnek lökést adnak.

Czáfolatukban a Szentatyák néha olly általános észokokkal élnek, mellyek bármelly időben szülemlő újításokra feleletül szolgálhatnak. Igy Tertullian P r a e s c r i p t i o n e s czimü művében bebizonyitja, miszerint az eretnekségek nem vezethetnek az igazi kereszténységhez, mert összehasonlittatva a kezdettől létező igazsággal mindenik új; mert egyik eretneknek sincs bizonyos megállapitott szabálya és kitüzött czélja az egyház elleni vitában, miután saját ítéletére van hagyatva; mert végre e vélemények egyike ellenmond a másiknak, s mindenik maga részére követeli az igazságot [1]). Ha ollykor a czivódási viszketeg vagy gyermekes vitákra, vagy keserü bánásmódra vezetett, s tövisekkel hintette be az ösvényt, mellyet a hitnek kellett megtisztitani, hogy azon egymaga is biztosan haladjon, csak sajnálkoznunk lehet az emberi ész ezen botlásai fölött, melly megadott szabadsága érzetében visszaélt azzal, mint a pólyából kiszabaditott kisded.

Sokkal tanúlságosabb és vigasztalóbb ama látvány, mit azon papok nyujtanak, kik minden érdek és földi remények nélkül az egész világon elszélednek, s a népeket az egyházba gyüjtik szeretet szava által; olly szó ez, mit megért a nép, melly abban egy, az emberinél nagyobb igazságot érez, olly szó, melly megszeretteti az azt sugalló religiót.

Némellyek magányba vonúltak, e menhelyére a romlottságtól megundorodott, vagy a zivatar által megtört lelkeknek. Mielőtt öket henyeség vagy képmutatásról vádolnók, vegyük figyelembe, hogy az embernek önmagán kell elkezdenie a javitást; gondoljuk meg, milly nagy hatással volt a barbár képzelmekre e bünbánati lelkesülés, melly felüláll minden akarat-gyöngeségen; s végre vegyük tekintetbe,

[1]) Ugyanazon érvek, mellyekkel Nicole czáfolja a protestansokat *Praejudicia legitima* munkájában.

hogy e szigorú iskolában készitették magukat elő a Chrysostomok és Athanázok, hogy ellenálljanak a tévely csábjainak s a hatalom fenyegetéseinek.

Ezek érdeme, ha a kereszténységgel együtt elterjed a családi, polgári és emberi kötelességek pontosabb ismerete; ha elbukik a babona; ha új csirák tétetnek le az ősi társadalom keblébe, hogy el ne veszszen minden a hajótörésben. Általok az egyház megszilárdúl a társadalmi rendben, mint nyilvános tekintély, mint erkölcsi köztársaság; az elfajúlt rómaiak utólsó lankadt és szétszórt jó tulajdonait egygyé olvasztja a barbárok nyers és vad erkölcseivel; mint általános egyház az egész világot jótevőleg, felebaráti érzelemmel, béketüröleg és védnöki szeretettel öleli át; a test titkai s az érzékiség bölcsesége ellenébe felmagasztosúlt szellemiséget helyez, s a betörők vérengző ragadozásával szemben az általános testvériség hitágazatát állitja fel; megőrzi a tudományok és művészeti hagyományok letétemányét; helyre állitja a közlekedést a megoszlott és villongó tartományok között; szigorú parancsaival megaczélozza az elpuhúlt értelmet; távol a merev szigortól, bár hajthatlan hitágazataiban, alkalmazkodik a különféle nemzetek sajátságaihoz; s a vallási viták, eretnekségek, szertartások különböző alakot öltenek a syrek, görögök, áfrikaiak és latinoknál, de másrészt mindenütt érezhető a meggyőződés, melly harczol, a lelkesülés, melly felemel, s a szeretet, melly megszentel.

S valóban a legnagyobb horderejű század az egyházi történelemben az, melly jelenleg vizsgálódásunk tárgya volt, s mellyben az elnyomottak egyszerre uralkodók lettek. Hogy mi az egyházzal legtöbbet foglalkoztunk, oka az, mert ebbe vonúlt vissza lassan lassan az élet, amint elhagyta az a birodalom társadalmi testét; s midőn mindnyájan kivonják magukat a polgári hivatalok, mint elviselhetlen teher alól, a papok vállaikra veszik, s egyedül ők állanak szilárdan a romok közt, mint alkotói egy új épületnek. Tudván, hogy az ő országuk nem e földről való, és hogy a szeretet kötelezi őket mindenfelé segiteni és menteni, felkeresik a szenvedőt, s az elnyomottak és zsarnokok, a hóditók és meghódoltattak közé vetik magukat; a királyok előtt a közös eredetet s a szegények iránti köteles tekintetet hirdetik; a népnek az észszerü engedelmességet ajánlják; a kormányzóknak tanácsosokúl, az elgyermekesedett társadalmaknak gyámokúl szolgálnak. Egy gall püspök magtárakat tölt meg, s midőn az ország elpusztittatott, megnyitja azokat; Márton, Remigius, Ambrius, Paulinus e kornak hősei.

Nálok nélkül mi lett volna a népcsordák által elárasztott világból, mellyek egyike a másikat tolta előre, mellyek nem tudták, honnan jönek, hová mennek, hanem mintegy felsőbb erő által érezték magukat a capitolium felé üzettetni? Bizonyára fájdalmasak voltak a betörés erőszakosságai, de kevésbbé kártékonyak, mint az elerőtlenedett haldoklás; s mint a Nilus kiáradásai, termékenyitő iszapot hagytak hátra, megszüntették a haladásnak útját álló intézményeket, s a mi társadalmunkat hozták létre, melly többé nem a kizárás és erőre, hanem az ész és szeretetre van alapitva.

Ez már lényeges különbséget képez azon idők közt, mellyekről beszéltünk, s azok közt, mellyekhez most közeledünk. Amazokban egyetlen elv uralkodott a társadalmakon: Egyiptom és Indiában az isten-kormány, Chinában az atyai tekintély, Perzsiában az egyeduralom, Görögországban a szabadság, Rómában az állam. Innét az erőteljes kinézés, mi az embereken és tényeken feltünik; innét a kihágások is, mert ollykor a köztársaság a szabadsággali mint szintén az egyeduralom a szolgasággali visszaélésre vezet; minden dolog ugyanazon egy jelleget viseli magán; s irodalom és müvészetek kinyomataivá lesznek egy, a társadalomban egyedüli állapotnak.

Az ujabb időkben ellenben harczra kelnek s kölcsönösen határozzák egymást az eszmék és érzelmek. Az egyesek, vagy a község kormánya mellett ott áll a főrend; s mindezeket az egyházi hatalom fékezi, melly soha sem engedi levezetni az utólsó kegyetlen következményeket, még a roszúl felállitott alapelvekből sem. Amott tehát az alap egysége okozta a zsarnokságot, itt pedig a különféleségből szülemlett a szabadság. Amott az egyetlen és uralkodó nevelés az egész életre egyforma érzelmeket és véleményeket csepegtetett az emberekbe; mig nálunk a régi emlékekből meritett iskolai nevelés megjavittatik a társadalom által nyújtottal. Amott a szokás, a gyakorlat, a müveltség haladása a kormányra, vagyis az előjogosakra van bizva, nem egyenkint tekintve őket, hanem a mint együttesen folynak be a közténykedésbe; az ujabbaknál ellenben a müveltség közilletmény ugyan, de minden egyes polgárnak egészen szabad és magán tevékenységére van bizva, mig az uralkodó a közügyekre forditja figyelmét, hogy megőrizze a társadalmat, s elháritsa az akadályokat. A tekintélyt, mi a régieknél egyedüli kötelék, az ujabbaknál a szokások tekintélye helyettesiti; itt nagyobb a személyes függetlenség, és mindenkire ki van terjesztve, mert a régiek a polgárra voltak tekintettel, mi az emberre vagyunk.

Már pedig, ember az mind, a ki eszes lélekkel bir. Az emberek

közti igen régi különböztetést megszüntette a vallási egyenlőség, mellyből hogy a polgári egyenlőségre jussunk, csak a következtetést kell levonni. Eleintén a legyőzöttek mindenüket elvesztették, mert elvesztették isteneiket; most, a kereszténység minden embernek egy Istent adván, új nemzet-jogot alapit. Habár az egyház nem hirdeti is fennen a rabszolga jogát a szabadságra, de kötelességévé teszi az úrnak, hogy jó legyen, tehát ne kegyetlenkedjék a szolgával, ne éljen vissza annak testével, ne ölje meg, ne verje, hanem szeresse mint önmagát.

A régiek között a legszelidebbek, mint egy Caesar, Germanicus, hősiessége is abban állt, hogy kegyetlenül leölték mindazt, ki ellenség volt: Constantin, alig hogy keresztény lett, pénzt igért minden ellenségért, kit élve visznek hozzá. Ezentul nem fogják többé kevesek boldogságát jog és név nélküli ezerek elnyomásával előmozditani, nem áldozandják fel a vidék népségét pusztán a városok előnyeért: hanem a biztonság, nevelés és erkölcsi méltóságnak mindenkirei kiterjesztése leend kötelessége a jövő kornak. A régi nemzeteknek, mihelyt megingattatott az egyetlen alap, mellyen nyugodtak, okvetlen bukniok kellett lassabban vagy gyorsabban. Igy veszett el Perzsia, midőn a satrapaságok függetlenittettek; igy Görögország, midőn a macedoni uralom királyokat adott a köztársaságoknak; igy Róma, midőn a győzelmek oda vitték őt, hogy a jogot megoszsza a legyőzött népekkel, ő maga a különbségen és kizáráson lévén alapúlva. Az újabb századokban, ha bukik egy elem, másik foglalja el helyét; a nemzetek átalakúlnak, de nem vesznek el; bevégzik politikai, erkölcsi és államgazdászati forradalmaikat, a nélkül hogy elbuknának; s verje bár őket lánczra a baromi erő, táplálják a reményt, s a zúgolodó panaszt az újjászületés és haladásba vetett munkás bizalom váltja fel nálok.

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK.

a VII. könyvhez.

A tizenharmadik fejezethez.

A pogány társadalom azon időben, midőn a góthok Rómát elfoglalták.

Theodosius uralkodása a megpróbáltatás ideje volt a pogányokra, s azon tizenhat év alatt a szerencse egyszer sem mosolygott nekik. Honorius alatt keserü csalódásokban részesültek s minden kisérletök meghiusult: a Gondviselés csapásokkal látogatta meg őket, a nélkül, hogy tanulságot vontak volna belőlök. A szerencsétlenségek csak felizgatták őket, s ha cselekvésök módját a körülményekhez alkalmazták is, tanaik s a hang, mellyen beszéltek, ugyanaz maradt. A keresztények ellen nem küzdött ugyan többé a promiscuus concubitus, sem az epulae thyesteae; de az örök odium generis humani volt még Honorius alatt is azon szertár, honnan fegyvereiket szedték a kereszténység elleni küzdelemre. Nem hiszem, hogy a történelem felmutatni tudná példáját olly vallási, philosophiai vagy politikai rendszernek, mellyhez nehezebben férhetett volna bármelly módositás, s melly makacsabb lett volna az érzéketlen mozdulatlanságban, mint a római sokistenhivés a kereszténység létrejötte után.

A pogány társadalmat akarom ecsetelni azon korszakból, midőn Róma megbukott, nem azért, mivel uj szokások vagy más gondolkozásmód képeit igéri és a már ismert jellemektől eltéröket tüntet föl, hanem inkább annak bizonyitására, mit a pogányság mozdulatlanságáról mondottam, és hogy megmutassam, hogy a pogány társadalom, melly már a halál karjaiba dölt, nem tágitott semmit tanaitól vagyis

inkább tévedéseitől. Nem a különféle eseményeket fogom előadni, hanem ezen utolsó és nagyon hosszas ellenállás titkos okait.

Majdnem egy század folyt le azóta, hogy a keresztények a hatalmat magukhoz ragadták, s azért mégsem mondhatjuk őket a társadalom urainak. Vallásuk elvei, mellyeket Azsiában és Európában olly bámulatos ékesszólással hirdettek, nem voltak képesek megváltoztatni azon erkölcsöket, mellyek makacsul viselték a hazugság igáját; az egyház atyái hirdetik a hiveknek az evangeliumi erények gyakorlását, a szeretetet, a hatalmasok iránti tiszteletet, s mindezek daczára a lázadások s az orgyilkosságok nem kevesbednek, s ötven év leforgása alatt négy keresztény császárt láttunk erőszakos halállal kimulni. Nem lehet tehát mondani, hogy a negyedik század politikai történelme különbözik a harmadikétól; uj vallás keletkezett, de a társadalom egyetemes alakja nem változott, s a vallási forradalom annak csak külsején surrant el. Ha a pogányok kevesebb számmal lettek volna, s nem táplálkoznak vala azon reménynyel, hogy vallásukat egy nap még ujból feltámadni látják, a régi erkölcsök ezen szivóssága némi fontossággal birandott, sőt természetes dolognak is lett volna tekinthető egy népben, melly vallását változtatja, és hihető, hogy az idő s az uj vallás müve könnyen fog fölötte diadalmaskodni: azonban nem illyen volt a pogányok helyzete.

Számra hatalmasabb lévén, javithatlan előitéletekkel s megrögzött gyülölettel telve, azon erős meggyőződésben, hogy a kereszténység hatalma törékeny alapon nyugszik, természetesen keveset kellett törődniök a saját vallásukkal ellenkező törvényekkel, s a közszokások hatalmával folytatniok a harczot a keresztény tanok ellen. A pogányság tehát uj szinben tünik elénk: nem fegyverez föl többé legiókat saját védelmére, nem hangoztatja többé panaszait a senatusban vagy capitoliumból; elfeledte az ősi nagyságot s a nemrégszenvedett bántalmakat; látszólag megnyugodva szomoru sorsában, fenyegetésekkel, rágalmakkal s egy nemével az üldözésnek azok ellen, kik odahagyták, párthiveit egy körrel ügyekszik bekeriteni, mellyet ne legyen szabad átlépniök. Az Alexandriából elüzött s Athenében lassankint reformált büvös iskola sokkal nemesebb s loyalisabb harczot vitt a kereszténység ellen, mert eszmék ellen eszmékkel, dogmák ellen dogmákkal küzdött s nagysággal telt szellemi harczot folytatott. A római pogányság, elvesztvén hatalmát, előitéleteivel s politikai érdekeivel arra volt kárhoztatva, hogy a kereszténység ellen kicsinyes és nyomorult csatározást folytasson, a szokások azon ellenállásával, melly mindenütt érezteti magát és sehol utol nem

érhető. Ezen ellenzéki háboru ellen, melly annyira nem volt méltó nagy szellemökhöz, két jeles férfiunak kellett küzdeni, kik mint ragyogó fények megvilágitották mind a régi vallás, mind a nyugati birodalom romjait; sz. Jeromos és sz. Ágoston volt e két férfiu, kiket a Gondviselés a kereszténység oldala mellé helyezni látszott azon pillanatban, midőn a barbárok betörése azt látszólag veszélyes válságnak volt kiteendő, mellynek mindazáltal a diadalt örökre biztositani kellett.

Szent Ágoston mint egy kis afrikai város püspöke, maga kormányozta az orthodox egyházat: s a lángész tekintélye soha egyhangubb beleegyezéssel nem fogadtatott el. Jeromos bethlehemi zárdájának cellájából a kötelékek meglazitásán fáradozott, mellyeket a régi valláshoz vakon ragaszkodó patriciusok szorosra füztek; s hogy czélt érjen, azon hatalmat gyakorlá, mellyet neki a legnemesb és legerényesb római hölgyek élénk és fényes képzelődése kölcsönzött. A pogányság, melly a gondolkozást illetőleg nem volt gyöngébb mint az előbbi században, senkit nem léptetett fel a kereszténységnek eme jeles képviselői ellen, s bevallani látszott alábbrendeltségét: de az ész nem mindig az egyedüli fegyver a pártok kezeiben s a pogányság másokkal rendelkezett, mellyek nem kevésbbé borzasztók valának: Videamus quemadmodum castra coeli et inferni dimicent, arma Christi et diaboli decertent (Ambrosius, V. 499).

A vallási küzdelem kezdeteig, mellynek irásához fogtam, a régi vallás párthivei sokáig erősebbek voltak ellenfeleiknél, mert egyek valának. A csatára mindig zárt phalanxként jelentek meg, mellyet egy gondolat vezetett és mozgatott, mig a keresztények a birodalmat véget nem érő egyenetlenségekkel fárasztották. Constantin ugyan azt mondta: „hogy látszik, miszerint valódi egyetértés és gyöngéd szeretet uralkodik köztök“ (Discorsi c. 23); de én nem hiszem, hogy más észrevette volna az igazhivők egyesülésének ezen megindító látványát. A pogányok ezen fensőbbsége, az egyetlen, melylyel valaha ellenfeleik fölött dicsekedhettek, nem annyira az ő bölcseségöktől, mint inkább az érdekek természetétől eredt, mellyekért küzdtek. A küzdelem kimenetele mindinkább közeledett, a pogányok összetartása s a keresztények egyenetlensége egyaránt növekedtek, elannyira, hogy szent Ágoston nem minden fájdalom nélkül arra határozta magát, hogy a hiveknek utánzásra méltó példa gyanánt tüntesse föl a pogányok e tekintetbeni magatartását.

„Nekik (mond sz. Ágoston IX. 328) sok hamis istenök van, nem egy és igaz; s mégis egyek maradnak, mig mi nem tudjuk fentartani az egyetértést. Sőt mi több, a pogányok egy sereg istent

tisztelnek, kik nem csak hamisak, de egyik a másiknak ellensége: Hercules és Juno gyülölték egymást; mindkettő halandó volt, s a pogányok templomokat emeltek mindkettőnek, imádták egyiket és a másikat, meglátogatják Junót, meglátogatják Herculest, s békében élnek olly istenek alatt, kik egymást gyülölik. Mars és Vulkán gyülölik egymást, s bár ez utóbbinak oka van erre, azért nem tiltja meg tisztelőinek, hogy ne menjenekMars templomába, és a pogányok egyaránt tisztelik mindkettőt. Ha isteneiket követnék, gyülölnék, egymást, mig ellenben Mars templomából békében mennek Vulkánéba. Nagy aljasság; de nem félnek, hogy a férj megharagudjék, hogy ha hozzá mennek a csábító Marstól; egy szivök van s tudják, hogy a templomok falai helyeikből nem mozdulhatnak. Oh testvér! térj az egységre! Mi csak egy Istent imádunk, és soha sem láttunk egyenetlenséget uralkodni az Atya és Fiu között."

Szent Jeromos leirván a hunnok pusztitásait, hozzáteszi (t. IV. p. 661): „Azon időben köztünk az egyenetlenség uralkodott s a belső harcz roszabb volt a külsőnél."

Ágoston és Jeromos csak a nagy eretnekekről szólnak, kik által az egyház akkor háborgatva volt; az egyetértés azonban még az orthodoxok között sem volt feltalálható, s az egyenetlenséget fontos okok szülték. Joggal jegyeztetett meg, hogy az egyház alkotmánya, melly az apostoloktól Constantinig democratiai volt, később aristocratiaivá változott (Plank I. k. 68 l.), melly változás könnyitette a kereszténység megállapodását Európában s megerősitette a hatalmat Ázsiában, de nem fejlődhetett anélkül, hogy meg ne sértse azon hivek érdekeit, kik nem tartozván a clerushoz, teljesen semmire hitték magukat leszállitva. A clerus gazdagsága s uralkodó szelleme a panaszok és szemrehányások mindennapi tárgyát képezték: a pogányok, kik azon „virorum gentilium catena"-t képezték, mellyről szent Ambrus szólt (V. k. 113 l.), izgatták az együgyü hivek féltékenységét a püspökök és áldozárok ellen, valamint szitották az eretnekség szellemét s izgatták az elégedetlen keresztények rosz hangulatát [1]). Más

[1]) Themistius, ki minden vallást egyaránt jónak tekintett, Valensnek egy könyvet ajánlott, melly a kereszténveket megnyugtatandó volt egyenetlenségök következményei iránt, kimutatván, hogy a pogányok között nagyobb egyetértés uralkodik. *Sozomenes* VI. 36. Ezen bölcs kétségkivül csak a vallások egyformaságáról akart szólani, melly a pogányok között sem nem létezett, sem nem létezhetett. Én csak a kereszténység elleni cselekvési eszközök alkalmazásában fenállott egyetértésre czélzok; s minden mutatja, hogy ez nem szünt meg a régi vallás védőinél.

éles fegyverek alkalmaztattak azok ellen, kik az egyház iránti törhetlen hüség ritka példáját adták s kikben a nagyravágyás teljesen hiányzott.

A „rosz nemesség“, mint szent Agoston (X. k. 309 l.) nevezi, a kötelékek minden erejével ügyekezett a hamis istenek oltáraihoz fűzni mindazokat, kik születés, érdekek vagy érzület folytán hozzá tartoztak: s e kötelékek a negyedik század vége felé nem lazultak meg. És az akkori történet különös példáját tárja elénk azon zsarnokságnak, mellyet a pogányok azon patriciusok ellen gyakoroltak, kik azon gondolatnak mertek engedelmeskedni, hogy a századtól eltérjenek. Lássuk tehát.

Pontius Meropius Paulinus Róma legjelesb senatorainak egyike volt, ki nagy tekintélynek örvendett nem kevésbbé erényei s észtehetségei mint születése s gazdagsága folytán. Paulinus galliai praefectus praetorio fia volt, Ausonius költő által neveltetve s általa Gratian császárnak ajánltatva, 378-ban helyettes consullá lett; már Campaniának kormányzója volt, több fontos hivatalt viselt Italiában, Spanyolországban s Galliában, midőn szent Ambrussal s más püspökökkel folytatott néhány beszélgetése, s nem tudni milly kellemetlenségek, meggyülöltették vele a viselt méltóságot s megérlelék keblében azon elhatározást, hogy a pogányságot odahagyja; minek folytán Rómából távozott s rövid idő mulva fölvette a szent keresztséget, valószinüleg 389-ben.

Elképzelhetni, milly nagy örömet szerzett a kereszténveknek illy hóditás! a püspökök szerencsét kivántak egymásnak és hálát adtak Istennek; szent Ambrus egyik püspök-barátjának irja, hogy bámulja azon bátorságot, mellyel egy fényes származásu férfiu Krisztus vallására tért (Ep. 30. t. V. p. 259); szent Ágoston irja Paulinusnak, hogy azon időponttól fogva minden keresztény az ő testvérévé lett, látni akarják őt, beszélni vele, hogy jobban csodálhassák (Ep. 32. t. II. p. 47); s Licentiushoz fordulva mondja neki: „Menj Campaniába (Paulinus Nolában lakott), tanuld ismerni Paulinust, Istennek ama szent szolgáját, ki annál nemesebb szivvel mennél alázatosabb, lemondott e világ minden fényéről, hogy viselje Krisztus jármát“ (Id. p. 56). Szent Jeromos, szent Márton, Sulpitius Severus, mindnyájan vezérharczosai a kereszténységnek bizonyitják örömöket és bámulásukat.

Ha a keresztények nem titkolták ezen megtérés feletti örömüket, nem kevésb nyiltsággal lépett föl a pogányok boszankodása. Kétségbe kezdték vonni Paulinus megtérését mint hihetlent. „Feltehető-e,

mondák (Ambr. t. V. p. 259), hogy azon családból, azon törzsből egy, olly jellemekkel, fényes ékesszólással tündöklő férfiu a senatust oda hagyta s egy nemes háznak örökségéről lemondott volna?“ S midőn erről többé nem kételkedhettek, gyalázni kezdték Paulinust, tettét indignum facinus-nak bélyegezve; s szent Ambrus igen helyesen előrelátta a pogányok dühét, mellyet az ő barátjának megtérése okozni fog: „Mit fognak mondani, ha megtudják?“

Paulinus, rokonai s barátainál gyülöltté lőn, kik a régi vallás érdekeihez ragaszkodtak: a „procax et maledica lingua gentilium“ (Jeromos IV. 2. p. 622) hegyezte magát ellene, visszavonták magukat tőle mind: védenczei, a szabadosok, még rabszolgái is mintegy megszakitottnak tekintettek vele minden viszonyt. Ime egy minden tekintetben jeles senator, mivel a császárok esküjéhez, a köztársaság törvényeihez és saját lelkiismerete sugallatához alkalmazta magát, a római társadalom közepett egészen elszigetelve látta magát, hol a családi s osztályi kötelékek a polgárokat olly szoros viszonyba hozták, mellyet fölbontani annyira nehéz volt. Nyolczvan év mulva Constantin megtérése után egy senator áttérése még képes volt fölingerelni a rómaiakat s mély benyomást előidézni Rómában.

Az igazságtalanságok és keserüségek azonban nem vettek erőt Paulinus lelkén, ki Istentől hivatottnak érzé magát, hogy közreműködjék a nagy munkában, mellyet választott férfiak kezei vittek végbe; szent Ágostonnal azt mondá (t. II. p. 305): „Ha szép és nagy dolog méltóságainkat a történelemben följegyezni, mennyivel dicsőségesebb és szebb a lélek és sziv tisztasága által kitünni?“ Mindazáltal nem maradhatott érzéketlen első barátai ismételt támadásai iránt, s azon szelidségteljes megnyugvással fájlalá azokat, melly csak a gyülölni nem tudó lelkek tulajdona: „Hol vannak testvéreim, rokonaim? hol vannak régi barátaim? hol azok, kikkel egykoron éltem? Én eltüntem előttök; ismeretlenné lettem fivéreimnek, ismeretlen anyám fiainak. Barátim s azok kik oldalamnál voltak, visszahuzódtak; s ha engem látnak, nem állnak meg többé, mint egy ragadó folyam, mint a hullám, melly rohanva elsiet; ugy látszik, hogy én reájok zavar tárgya vagyok s hogy piruln ik hozzám jöni“ (p. 181). Saját fivére elhagyta őt s az előkelők lármáztak ellene örült és aljas kifejezésekkel, vallásosságát őrültségnek nevezve.

Szivének leginkább fájtak mesterének és barátjának szemrehányásai, azon jeles költőnek, ki egykoron lépteit vezérlé a tudományokban és a méltóságok pályáján. Alig értesül Ausonius az ő szándékáról, azonnal ir Paulinusnak, ráveendő őt, hogy hagyja oda Spanyol-

országot, hová visszavonult, s térjen vissza Rómába, „sedes dignitatis senatoriae“; s nem is tudja elhinni, hogy az ő barátja egy kis tartományi városban eltemesse eszét és dicsőségét, s megtagadja a vele folytatott léha levelezést, mellyben máskor annyira gyönyörködött (Ep. 23. 24. 25. p. 675—698). Illyenek voltak a főbb pogányok; nem ismerték a szellem és sziv izgatottságát, melly akkoron a világot zaklatta; s olly keveset hittek a meggyőződés erejében s a lelkiismeret hatalmában, hogy hatalom nélküli rábeszélésekkel vagy gyönge szemrehányásokkal visszavezethetni hitték a hazugság oltáraihoz azokat, kik tőlök eltávoztak, mintha az igazak szeszélyből vagy szórakozottságból tértek volna az igaz valláshoz.

Ausonius megkisért minden utat, mellyről hiszi, hogy Paulinus szivéhez vezet; egy boldogan töltött idő emlékeit, a hosszu ideig folytatott levelezés szeretetét, mind fölhozza, semmit sem feled; végre tekintélyének erejével könyörög neki:

. . . . . Ego sum tuus altor, et ille
Praeceptor primus, primus largitor honorum,
Primus in Aeonidum qui te collegia duxi.

Mindezekre Paulinus ekkép felelt (p. 259): „Én el akarom hagyni a világot s kincseimet, mert félek, nehogy ezen élet szeretete és gondjai akadályozzanak engem magam előkészitésében Jézus Krisztus borzasztó itéletére. Nem gondolok vele, hogy gyönge szellemnek tartanak azok, kik más magatartást követnek, csak az enyimet a legfelsőbb bölcseség hagyja helyben.“

A pogányság belátta, hogy nem diadalmaskodhatik többé Paulinus lelkén s felhagyott a hasztalan kisérletekkel.

Pammachius senator, Gracchus, ki az e nevü jelesektől származtatta magát, Cajus Posthumus Dardanus, ki Galliának praefectusa volt s kiről szent Jeromos mondá, hogy: „christianorum nobilissimus, nobilium christianissimus“ (t. II. p. 606), Paulinussal a négy legnevezetesebb férfiu volt, kik akkoron a pogányok részéről áttértek. Áttérésök részletei ismeretlenek előttünk, sem azt nem tudjuk, kellett-e nekik is, mint a nolai püspöknek a pogány párt haragja ellen küzdeni. Gracchus, hogy érdemessé tegye magát a keresztségre, néhány heves keresztényből alakitott csapat élére állott s Mitras barlangjának kirablására indult; ez tette őt az uj vallásban nevezetessé, mint nevezetes volt a régiben nemessége által.

Paulinusnak, jóval megtérése után, midőn erényei őt a legmagasb polczokra juttaták, egy uj megtértet kellett bátoritania s vigasz-

talnia, kit rágalmaztak, mivel a bálványokat odahagyta. Apra, gazdag, bölcs, ékesszóló férfiu, kit bölcsesége s tudománya miatt nagyrabecsültek, már gyermekkora óta barátja volt Paulinusnak; később ennek tanácsai által bátoritva 400-ban megkeresztelkedett.

Paulinus ekként ir neki (t. VI. p. 214): „Örvendek állhatatosságodon, és hogy elvetetted azon bölcseséget, melly et Isten nem helyesel, s jobban szeretsz élni Krisztus szerény tanitványaival, mint a világ tudósaival. Ők gyülölnek téged, mit nem tennének, ha nem volnál igaz tanitványa Krisztusnak, miután a világ csak azokat gyülöli, kik irányában idegenek vagy ellenségei. Boldog szerencsétlenség nem tetszeni nekik Krisztussal! Féljünk azok szeretetétől, kiknek vele nem lehet tetszeni. Igen tisztelt testvér, nem ok nélkül dicsekszel s mondod magad megelégedettnek: most valódi kereszténynek tekintheted magadat, miután azok, kik szerettek, gyülölnek s azok, kik félnek tőled, megvetnek.“

Apra nagy haladást tett a vallásban, tullói püspökké lőn s ma az oltárokon van.

Ime, ismerjük a pogányság által azok ellen használt fegyvereket, kik elhagyták ügyét; és valóban nagy jellemerővel kellett birni s határozottan megvetni tudni a világ érdekeit, hogy valaki szembe merjen szállni az üldözés ezen uj neme ellen, mellyet a régi vallás még a család menhelyének szentélyébe is be tudott vinni. Csak a plebejus, ki a rágalom tiszteletére nem számithatott, lépett zaj nélkül a keresztény társadalomba.

Nem lehet állitani, hogy szent Paulinus nagylelküsége sok utánzóra talált volna; csak igen kevés patricius hagyta oda a méltóságokat és kincseket, hogy a kereszténységre térjen, mig mások számosan, a tévely járma alatt maradván azon reményben, hogy az aristocratia kedvezményekben részesitendi, folyvást erölködtek azon vallás ellen, mellyet már saját belső surlódásai is gyengitettek. Milly befolyást gyakoroltak a régi szokások a hatalmasak szellemére, láthatni Licentiusban, a pogány aristocratia fiatal sarjadékában, ki egy ideig kalandozván a keresztény utakon, ismét visszatért a pogányság kebelébe.

Licentius Romanusnak fia volt, egy fő személyiségnek Afrika Tagaste nevü városában, ki kereszténynyé lévén, sokáig tévelygett a donatismus hibáiban. Fiának nevelését szent Ágostonra bizta, ki őt atyailag szerette, s a vallásnak jövendőbeli hirdetőjét remélte benne láthatni. Licentius Milanóba követte szent Ágostont, hol a tudományok és bölcsészet fiatal müvelői között találjuk őt, kik Cassicia-

c u m-ban (Cassago Brianzában vagy Varesotto mellett) egyesültek, hogy mesterök vezetése alatt a legnehezebb és legérdekesb kérdéseket vitassák; azután visszatért Afrikába s keresztényként viselé magát (Wernsdorff, t. III. p. 410).

Licentius gondolkozását hirtelen megváltoztatta egy haszontalan ok, egy álom, melly neki azt mondta, hogy egy napon consul és pogány pontifex leend. Ezenkivül nem akarta, hogy veszendőbe menjen minden gyümölcse ama század legnagyobb szellemétől nyert gondos neveltetésének; Licentius odahagyá szent Ágostont, Romába sietett, hol, álma szerint, annyi dicsőség várt reá, s csakhamar érzé a lánczok sulyát, mellyeket a pogányság rakott hiveire.

Ő igazolni ügyekszik magát szent Ágost[t]on előtt s távollétének mentségét egy házassági szándékban keresi (Ágost., t. II. p. 55). Ágoston, ki nem várt illy igazolást, midőn azt megkapta, nem mérsékli haragját s azt irja növendékének, hogy csak térjen vissza (p. 56), Paulinust pedig megbizza, hogy tegyen vele még egy utolsó kisérletet, nagy bizalmat helyezvén annak szavaiba, ki nagyobb méltóságokat áldozott fel a kereszténységnek, mint a millyeneket Licentiusnak álma igért. Paulinus a nagyravágyó ifjuhoz szép versekben egy intelmet intézett.

Másutt czélzást tesz ezen szerencsétlen álomra, melly annyi tévedés forrása volt (p. 51): „Oh fiacskám! te elfogod nyerni a kegyelem koronáját, s akkor consul és pontifex leendesz, nem az álom ábrándképeinek eredményénél fogva, de az igazságért. Akkoron majd Krisztus kinyilatkoztatván isteni hatalmát, elüzendi a hazug képeket: és te Licentius valóban consul és pontifex leendesz, ha követni fogod Ágoston apostoli oktatásait.“

Licentius nem tette előbbre a Paulinus által igért pontificatust az álom hirdetésénél, és minden azon hiedelmet erősiti, hogy visszatérve a pogány társadalomhoz, azt többé el nem hagyja.

Egyedül a nagyravágyás vezette tehát őt vissza a tévelyhez; semmi fontos gondolat nem harczolt lelkében a kereszténység isteni tanainak hatályossága ellen: a személyes érdek, fokozva egy agyrém által, elégséges volt visszavezetni a pogányok sorába szent Ágoston kedvelt növendékét. Megjegyzendő, hogy a hamis istenek nem valamennyi barátai engedelmeskedtek illy szük eszméknek.

Gyakran okos és látszólag nyugodt személyek jelentkeztek, hogy az uj vallás fejeivel vitatkozásokat kezdjenek, mellyek nem voltak ugyan ujak, de mégis érdekesek, mivel nem valának fontos-

ság nélkül, s mivel a negyedik században a pogányok konokul vonakodtak komoly vitatkozásokba bocsátkozni.

Egy illy vitatkozásnak elemzése megismertetendi velünk a pogány eszmék jellemét azon időből, midőn a góthok Rómát elfoglalták; s látni fogjuk, történt-e valami nevezetes változás a pogány szellemben azon idő óta, midőn Simmachus hires hitvallomását szerkesztette.

Rómában egyike volt a legjelesebbeknek a Volusian család, melly a negyedik században az államnak sok városi vagy praetorianus praefectust, proconsult és vicariust adott; fölösleges mondani, hogy erélyesen támogatta a pogány vallást (Tillemont, Mem. eccl. t. XIV. p. 234).

Tagjainak egyike fiatal korában Afrikába küldetett proconsulnak, midőn szent Ágoston Hippo püspöke volt, épen 412 ben. Azon remény ébredt föl ez utóbbiban, hogy megnyerheti az egyháznak a Volusianok hatalmának örökösét, s annyival inkább bizott a sikerben, mivel Volusianusnak anyja keresztény nő volt s fogadalmat tett fiának megtérítésére. Ez jól be volt avatva az uj-platói tanokba, mellyek akkor annyi zajjal hirdettettek, nem többé Alexandriában, hanem Athenében; tisztelte tianei és apuleji Apollót mint olly lényeket, kik az emberek fölött állanak; szóval, tanitványa volt az akkori ecclecticus bölcsészeknek. Ágoston tanitásait gyümölcsöztette Marcellinus tribun: a nyugati egyház vezére két levelet intézett Volusianhoz, ki Carthagóban lakott, mellyekben biztatta öt, hogy kezdjen vele egy vitatkozást: „Scribas ut rescribam.“ Volusianus válaszolva a legnagyobb tiszteletet fejezte ki szent Ágoston iránt, tisztelendő atyának, becsületes és igazságos férfiunak, minden dicséretre méltó személynek nevezvén öt; s bölcseségére bizta némelly kételyek eloszlatását Jézus Krisztus megtestesülése fölött, mellyeket szent Ágoston sietett eloszlatni. Mindazáltal Volusianus nem tárta fel belsejét, gondosan kerülte a vitát Ágostonnal az igazi okok felett, mellyek lelkében akadályozták az uj tanok diadalát; sokkal jobban szerette képzelődéseit, mintsem próbára merte volna tenni olly vitában, mellyben nem lehetett bizalommal a győzelem iránt. Azonban a tribunussal bizalmasabb volt; gyakran vitáztak egymással, és Marcellinus irá szent Ágostonnak (t. II. p. 7.): „Amennyire csekély eszközeim s szellemem szegénysége megengedik, mindennap van egy vitám Volusianussal; s bátoritva anyja által, gyakran fölkeresem öt azon ürügy alatt, hogy meglátogassam.“ Ezen számos értekezés után Marcellinus egybeálli-

totta a megvitatott három fökérdést s átküldé szent Ágostonnak. E kérdések a következők voltak:

1. Egyetlen dolgot sem szabad elvetni, mielött rosznak nem bizonyult, vagyis amit egyszer helyesen cselekedtünk, semmi esetre sem kell megváltoztatni;

2. Krisztus prédikálásai s tanai, kitől ered azon szabály, hogy roszat nem kell roszszal fizetnünk, egyáltalán nem egyeznek meg a köztársaság szokásaival;

3. Némelly keresztény császár alatt sok szerencsétlenség érte a birodalmat.

Volusianus végre föltárta bensejét: nem a Jézus Krisztus csodáiban s megtestesülésében való hit ellenkezik az ő lelkiismeretével, hanem a titkos gondolat s a változások riasztják vissza, mellyeket a kereszténység a római társadalomba bevezetett. Valamint Simmachus, valamint az összes aristocratia, ő is politikai okok miatt idegenkedik az uj tanoktól; nem támadja meg a kereszténység moralisának tisztaságát, sem dogmáinak fenségét; de ezen előnyök s az alkotmány épsége között, nem maradhat Volusianus választása bizonytalan.

Észrevehette az olvasó, mennyi azonosság van ezen három tétel és Simmachus előadása között; az eszmék ugyanazok, s alig található némi különség a kifejezésekben; s azért ugyhiszem nem csalódtam, midőn állitám, hogy ezen hitvallás keringett az egész birodalomban s lett a pogány hit határozott jelszava.

„Azt, mit egyszer helyesen cselekedtünk (mond Volusianus), nem kell megváltoztatni.“ Ezen mozdulatlansági elv a pogányság összes párthiveinek kebelében élt; ismeretes már előttünk a more majorum, melly annyira hangzott füleinkbe; hányszor nem hallottuk mondani a pogányoktól ellenfeleiknek: „Corrumpitis disciplinam, moresque generis humani pervertitis.“ De az ötödik század elején, midőn a római birodalom utolsó órája közelgett, midőn a régi társadalmi elemek, az ujakkal összezavarva, már csak heterogen vegyüléket képeztek, még mindig a haza szokásainak, véleményeinek s intézményeinek változatlanságáról álmadozni, nem annyi volt-e mint a legkülönczebb agyrém után szaladni?

Midőn Volusianus hinni látszott, hogy Krisztus tana nem egyeztethető meg a respublica szokásaival, azon véleményben lehetett, hogy a nehézség csomójának említésével azt kettévágta; azonban a pogányok átalában és a nyugatiak különösen a leghamisabb eszméket terjesztették négy század óta a kereszténység felől (Bernmeister, De erroribus historicorum gentilium in rebus sa-

eris recensendis. Swobaci 1688): nem láttak egyebet ezen vallásban mint bizarr, megmagyarázhatlan, zavart bölcsészi rendszert, melly legfölebb néhány gyönge szellem kiváncsiságát képes kielégiteni (Confusa apud nos esse omnia philosophi gentilium judicant. Gaudentius, p. 18); Volusianus erőfeszitései csak nyomorult ellenvetések voltak, s a keresztény moral ezeknél sokkal nemesebb és fenségesebb volt. A szerencsétlenségben való megnyugvás, az alázatosság, a bántalmazások megbocsátása olly erények, mellyeket a patricius nem képes megérteni, sem tényleg nem lehetett volna azokat a római birodalom politikájába beoltani. „Hogyan? mondá Volusianus, engedjünk mi tehát ellenségeinknek? Nem fogjuk mi éreztethetni a háboru ostorát azon néppel, melly a római tartományokat el fogná pusztitani?“ Világosan kitünik itt, hogy a rómaiak nem tudtak oda fölemelkedni, hogy megértsék az egyetemes moralis becsét, s a pogányok azon szokása, hogy a keresztény vallást csak a birodalom politikai állásához való közvetlen viszonya után itélték meg, itt egész meztelenségében mutatkozik.

A mi azon szerencsétlenségeket illeti, mellyek a birodalmat több keresztény fejedelem alatt érték, nincs mit ahhoz adnunk, mit erről mondtunk, s elég megjegyeznünk, hogy ezen állitás a pogányok szájában erős és szokásos érv lett (generalis conquestio), kik okoskodásaikban előnyükre tudták forditani az akkori szerencsétlenségeket s a római alkotmányt világosan felforgató tételeket, mellyeket azon időben sok egyházfő hirdetett [1]).

[1]) Igy szent Paulinus ügyekszik lebeszélni a kereszténveket a katonai szolgálatról s a házasságról; egy tisztnek, hogy rábirja őt a szolgálatbóli kilépésre, irja: *qui militat gladio, mortis minister est* (Biblioth. Max. VI. 234,235); s mintha még egy bálványimádó császár alatt s az üldözések korában beszélne, ismétli az első keresztények szavait: *Deus verus, dominus imperator aeternus.* Sőt tovább megy, s reábirni akarván barátját, hogy mondjon le a világról, csipős gunyorral szól a házasságról s az általa előidézett természetes kötelezettségekről. „Amennyire kedvesek neküuk a földi szenvedélyek, (mond p. 235), annyira fárasztanak s kinoznak bennünket. A ki nős, szeretné, hogy gyermekei legyenek; ha vannak, fél, hogy elveszti azokat; ha nincsenek, panaszkodik a magtalanságról. Midőn átengedi magát a test szenvedélyeinek, lelke nem élvez nyugalmat; szereti azon dolgokat, mellyek neki tetszenek, de fél, hogy elveszti, vagy menekülni óhajt azoktól, mellyek terhére vannak, s igy mindenképen ki van téve a nyomoruságnak. Szerencsétlen, ki egy jó nőt veszit el, de még szerencsétlenebb, kinek rosz neje van; ezen két szerencsétlenség között legjobb egyiknek sem tenni ki magát. Épugy van a gyermekekkel, hogy a szülők soha sem elégedettek velök; némellyiknek a legjobb gyermekei vannak, s fél, hogy elveszti őket;

Volusianus ellenvetései mindazáltal, mellyek az ő és barátai szemeiben erősek voltak, mutatják a pogány tanok erőtlenségét; maga ezen patriciusnak zavara és vonakodása a vitatkozástól, mutatják, milly nehéz volt a pogányok helyzetének védelme. Honnét, ha nem a régi vallás dogmáiban való csekély bizalmuktól eredt azon makacsság, mellyel a vitatást mindig olly térre vitték, mellyen tényleg nem lett volna helye? A morálnak egy csodálatos rendszere s a legtisztább spiritualismusnak dogmái tárulnak föl előttök: s ők egy szükkeblü politikából, pillanatnyi érdekekből, vagy olly hagyományos eszmékből meritett érvekkel felelnek, mellyek még azt sem engedik meg, hogy értékök megbecsültessék; fölkiáltanak, hogy merénylet követtetik el a köztársaság ellen s hogy a góthokkal és vandalokkal egyet értenek: és annyira vakok, hogy nem veszik észre a fontos engedményeket, mellyeket a hitelvre vonatkozó összes kérdésekben a kereszténységnek tesznek; nehézség nélkül megengedik az egy Isten létezését, kinek az ő istenségeik csak szolgái (Orosius, t. VI. 1); Jézus Krisztus nekik többé nem csaló, nem magus, hanem excellentissimus sapientium (Id. t. III. 18); ott sokat megengednek, hol nem kellett volna semmit engedniök; s olly téren veszekesznek, hová a kereszténység csak könyörületből követi őket.

Valaki azt mondá, hogy a pogány véleményeknek ezen, különben gyönge hajlama a keresztenység vallásos eszméihez való közeledésre egyszersmind szelidité azok különcz és ártalmas jellemét

---

azok pedig, kiknek nincsenek jók, jobban szeretnék, ha nem is lennének gyermekeik.“ Igy zárja levelét: „*Disrumpe omnia vincla tua.*“

A pogányok gondoskodtak, hogy ezen intelmeket föltüntessék s támaszul használják a kereszténységnek tett szemrehányásaikhoz, zajt ütvén, hogy ezen vallás a családi köteléket széttépni törekszik s hogy megférhetlen bármelly nemével a társadalomnak. Szent Ágoston jól látván, mire használhatnák fel a pogányok ezen elveket, mellyek csak tulzásaikban voltak veszélyesek, ügyekezett megmutatni, hogy az evangelium nem tiltja meg sem a fegyverviselést, sem a közhivatali szolgálatot, de becsületes hivatalnokokat és fizetésökkel megelégedett katonákat akar. „Azoktól, mond (t. II. p. 10), kik azt állitják, hogy Krisztus tana ellenkezik a respublicával, azt követelem, hogy olly katonákból álló hadsereget adjanak nekünk, mint a millyeneknek őket ugyanazon tan akarja; adjanak nekünk olly tartományi hatóságokat, férjeket, nőket, szülőket, fiakat, gazdákat, rabszolgákat, királyokat, birákat, adósokat, adószedőket, mint a milyleyeknek lenni Krisztus tana parancsolja. Ki meri akkor mondani, hogy vallásunk a köztársaságnak ellensége? Sőt ki fog félni elismerni, hogy az állam üdve jobban lenne biztositva, mihelyt engedne a mi intelmeinknek?“ Illyen volt a valódi kereszténység szelleme; de nem fogta föl valamennyi szent atya azt olly jól, mint szent Ágoston, s a vélemények eltérése merészszé tette a pogányokat.

(Mosheim, de studio ethnic. §. IX. p. 354): én azonban azt hiszem, hogy a tévelynek az igazság felé való ezen önkénytelen mozgása a kereszténység haladásának s a pogány vallás fejei ügyetlenségének bizonyitékaul szolgál, kik nem voltak képesek legfőbb érdekeiket védelmezni; vallási jobbulás csiráját keresni benne szerintem annyit tesz mint eredmény nélküli okot fölfedezni.

Azonban sem képesség, sem ügyesség, sem nagyobb ravaszság nem lett volna többé elégséges a pogányság megmentésére. A keleti birodalom pogányai s különösen az alexandriai bölcsészek, kik a kereszténység ellen tisztán dogmaticus harczot folytattak, háborgatták ugyan és fárasztották, de nem tartóztatták azt többé fel haladásában. Az egyházfőkkel folytatott vitáikban nagyobb szenvedélyt és hevességet tanusitottak mint nyugati testvéreik; az uj vallás lényegének vitatásába is belebocsátkoztak s nem használták fegyverül a birodalom politikai érdekeit; elvetették a kereszténységet, mert ezen vallás nekik hamisnak és rosznak tetszett, s minden tekintetben a hellen cultus alatt állónak tekintették; s ez oknál fogva, ezen nevezetes küzdelemben sokkal szabadabb és természetesb ügyességgel birtak, mint a nyugati pogányok; az eredmény mindazáltal semmivel sem volt jobb.

Itt szükségesnek tartom szembe állitani a szent Ágoston és Volusianus között folytatott vitatkozással egy mást, melly Syriában történt ugyanazon időben két görög között, kiknek egyike keresztény, a másik pedig pogány volt, hogy megitélhessük, milly különböző szempontokból fogták föl a keresztény vallás ellentelei a polytheismust.

A Bollandisták az ő vastag gyüjteményökben följegyezték életét bizonyos Alexander konstantinápolyi apátnak, ki alapitója volt az Acemeti szerzeteseknek (15. jan. t. I. p. 1019), habár az egyház nem vette őt fel szentei közé (Tillemont, Mém. eccl. t. XII, p. 491). Alexander, miután sok évet töltött visszavonultságban, az evangelium predikálásához kezdett. Az egyetlen körülmény, mellyet prédikálásáról tudunk, egy Rabula nevezetü kormányzónak s azon városbeli pogányoknak megtéritése, hol ő lakott; a város nincs megnevezve, de Mesopotamiában volt az Eufratestől négy nap járásnyira [1]).

[1]) Tillemont, p. 493, némileg kételkedik ezen vita hitelességében. Megjegyzem, hogy az elbeszélést szent Marcell tartotta fenn nekünk, Alexandernek tanitványa s mint az Acemetusok feje, második utóda; és ha nem is lenne minden részletében pontos, legalább elénk tünteti az akkori idők véleményét s különösen szent Marcellét; s ez nekünk elég.

Alexander egy pogány templomot leromboltatván s fölégettet vén, az emiatt megboszankodott Rabula következőleg feddi meg őt ezen erőszakos tettért (Bolland, p. 1022):

„Te leromboltad a mi isteneink, a mi uraink templomát. Nem csak a népet, de bennünket mindnyájunkat el akarsz csábitani s magadhoz hasonlóvá tenni, hogy legyünk mi is szentségtörők s megvetői az isteneknek. Nyilatkoztasd ki tehát az igazat: milly remény táplál titeket keresztényeket, hogy vakmerőségteket ennyire üzitek, mintha a haláltól sem félnétek?"

Alexander: „Mi nem vetjük meg az életet, mint te állitod, de várva az örök életet, tanulunk ettől megszabadulni, mivel mondatott nekünk: ki el fogja életét veszteni ezen a világon, az meg fogja azt találni a másikon."

Rabula: „Mit reméltek tehát? hová lesztek, ha e világból kimultatok?"

Alexander: „Mi tetteinkkel mutatjuk meg e szavak hatalmát azoknak, kik az igazságot ismerni akarják, s nem folyamodunk mint a pogányok mesékhez és hiu beszédekhez.

Rabula: „Ami engem illet, hajlandó vagyok leverni mindazon bolondságokat, mellyekkel te nem csak köztünk zavart csinálsz, hanem még isteneinket is megvetéssel akarod illetni."

Alexander: „Én pedig megismertetem veled a mi Istenünk hatalmát s a mi vallásunk titkait."

Erre Alexander fölnyitotta a szent könyveket s a pogány Rabulával vitatkozást kezdett, melly félbenszakitás nélkül egész nap és egész éjjel tartott. Minden oda mutatott, hogy az igazság diadalával fog végződni, midőn Illés csodájának előadása alkalmából Rabula egyszerre fölkiált:

„Mindezen dolgok mesék, s a ti vallástok nem egyéb mint mesék szövedéke. Én neked testvérileg azt tanácslom, jer velünk megülni a mai ünnepet s áldozz isteneinknek; ők nagylelkűek, meg fognak neked bocsátani s elengedik a büntetést azért, mit ellenök vétettél, miután vétked tudatlanságból ered."

Alexander: Ha Illés idejében léteztek az istenek, miért nem hallgatták meg a hamis próféták könyörgéseit és nem küldtek le tüzet oltáraikra? Illés, Isten szolgája, egy maga volt, és mégis az isteni erő segedelmével mindnyáját megsemmisitette, s miután azt kérte Istentől, hogy az emberek makacsságának büntetéséül ne esnék az eső, három évig és hat hónapig egy csöpp viz nem hullott alá, mignem az Ur megkönyörülvén, enyhité szolgájának szigorát s bocsá-

natot parancsolt, hogy teljesitse esküjét s imádkozzék az emberek érdekében.

Rabula: Ha ez igaz, ha illyen a te Istened, ha meghallgatja szolgáinak imáit, kérd öt, hogy küldjön most tüzet az égből, s ha ő meghallgat téged, én kijelentendem, hogy nincs más Isten a keresztényekén kivül; különben a mi a ti könyveitekben foglaltatik, hamis, miután te is magad Isten szolgájának nevezed.

Alexander életének irója elbeszélé a csodát, melly Rabulát a megtérésre határozta.

Nagyon világos a rendkivüli különség, melly közte s Volusianus között volt. A római patriciust nem lehetett megtériteni, hacsak meg nem vál születési előitéleteitől, az osztály érdekeitől, s összes politikai nézeteitől: e megválás nem lehetetlen ugyan, mint ezt szent Paulinus példája fényesen bizonyitja; de hány titkos és élénk érzelem ellen nem küzdött ellene? Mit felelhettek tényleg a keresztény atyák a személyes érdek s a római birodalom politikai tanaiból meritett kérdésekre? Hogyan bizonyitsák, hogy egy uj vallás nem változtatja meg az állam törvényeit és szokásait, nem érinti szükségképen az eszmék, szenvedélyek és érdekek egész seregét?

A pogányok, kik Rabula példájára beleegyeztek, hogy a szent könyvek olvastassanak s az azokban foglalt tanok felett vitatkozásba bocsátkoztak, csakhamar fölvilágositattak s meggyőzettek; fölébredtek, ugy szólván, azon gyülöletből, mellyel az uj vallás iránt viseltettek, csodálkozván afelett, hogy olly sokáig tudtak a tévedések karjaiban álmodozni [1]).

Megjegyzendő továbbá, hogy a keleti megtérések, mellyek általában figyelmes vizsgálat és mély fejtegetések eredményei valának, tartósabbak voltak a nyugatiaknál, mellyek gyakran hirtelen elhatárzásból vagy át nem gondolt változásból eredvén, vagy rövid tartamuak voltak, vagy a kereszténység hátrányára nagyon elhuzódtak.

Láttuk, hogyan hiusultak meg szent Ágoston kisérletei Volusianusra nézve; a világ hiusága győzedelmeskedett. Több sikert aratott az aristocratiával szent Jeromos, kiben a bölcseség hévteljes lélek érzelmeivel volt párosulva. Nem vágyódott gyors és zajos győzelmekre; valamelly előkelő családból egy tagot az igazságnak meg-

---

[1]) Azon mondatok között, mellyeket aquitaniai szent Prosper szent Ágoston munkáiból kivont, a következő fordul elő: „Sic sunt, qui colunt idola, quomodo qui in somniis vident vana. Si autem evigilet anima ipsorum, intelligit a quo facta sit, et non colit quod ipsa fecit.“ Pag. 575.

nyerni, olly valaminek tekinté, mi megérdemli, hogy bevárja az alkalmas időt a munka befejezésére; s az akkori idők Szentatyái közől senki sem tudta jobban fölfogni a római szokások hatalmát, sem nem tudta azokat több ügyességgel megtámadni, mint ő.

Kedvesen ecseteli egy patricius család képét, melly a kereszténység ölébe térve, megőrzi teljes tiszteletét a család ősz feje iránt, ki a hamis istenek pontifexe maradt; a béke, melly ezen szent családban uralkodik, az öreg szelidsége, ki mosolylyal hallgatja a körülötte zengedező szent keresztény énekeket, — bámulatos egyszerüséggel van elénk állitva. A pontifexet Albinónak hivták; neje s gyermekei mind áttértek a kereszténységre. Ezek közől csak Letát ismerjük, kiről szent Jeromos azt mondja, hogy legvallásosabb leánya Krisztusban, s kit Tossotius, szent Paula fia vett nőül, kitől egy leánya született. Ez Paula nevet kapott s kinek születését Leta tett fogadalmának tulajdonitotta. Meghalálozván férje, ki sok ideig az aristocratiának az uj vallást legjobban ellenező tagjai közé tartozott, maga szabadon rendelkezhetett leánya jövője iránt, amiért is elhatárzá magát őt Istennek szentelni, s szent Jeromoshoz fordult, hogy kikérje az ő itéletét. Jeromos De institutione filiae czimü hires levelével felelt, mellynek bevezetése mutatja, milly körültekintő volt ő kisérleteiben, milly mérsékelt reményeiben, s milly gondos az eszközök megválasztásában. „Pál apostol (mond ő) irván a korinthiaknak s szent fegyelem alá akarván hajtani egy még rendezetlen egyházat a többi között a következőt ajánlja: — Ha egy nőnek pogány férje van s ez beleegyezik, hogy együtt lakjanak, a nőnek nem illik őt elhagyni. A keresztény nő megszenteli a pogány férjet, s a pogány nő megszenteltetik a keresztény férj által: e nélkül gyermekeitek tisztátlanok lennének, mig igy tiszták. — Ha valaki attól tart, hogy a mester ezen engedékenysége meglazitja a fegyelem kötelékeit, csak tekintse atyád házát, azon jeles és tudós férfiuét, ki a sötétség utain vándorol, s érteni fogja, mennyire képes az apostol tanácsa kárpótolni a gyümölcsök édességével a gyökerek keserüségét s a gyönge ágakból kellemes balzsamot csepegtetni. Te vegyes házasságból születtél; tőled és az én kedves Tossotiusomtól született Paula: ki hitte volna, hogy Albinus pontifex unokája egy vértanunak tett fogadalomból fogna születni, s hogy az ő nagyatyja mosolyogva fogja egykoron hallgatni, midőn ajkai Krisztus alleluját rebegik? ki gondolta volna, hogy amaz öreg kebelében az Isten szüzét fogná táplálni? Nagyok a mi reményeink és eredményeink! Egy szent és hivő család megszentel egy pogányt. Kit a

gyermekek és unokák keresztény koszoruja övez, az már a vallás jelöltje. Részemről azt hiszem, hogy maga Jupiter is kereszténynyé lenne, ha illy családja volna. Kegyed vállat fog vonitani, mosolyogni fog levelemen, engem esztelennek s haszontalannak fog nevezni: épugy tett kegyed férje, mielőtt az igaz vallásra tért. A keresztény nem születik, de lesz. Az aranynyal megrakott capitoliumot por födi; Róma összes templomait pókhálók lepték el; a város kifordul alapjaiból; néphullámok vonúlnak el Róma beomlott templomai előtt, hogy a vértanuk sirjaihoz zarándokoljanak; ha a bölcseség nem vezet a valláshoz, kényszeritsen erre legalább a szégyen. Leta, Jézus Krisztusban legvallásosabb kedves leányom, én mondom neked, hogy ne aggódjál atyád üdve miatt; a megtérés soha sem késő."

Azután egy nevelési rendet jelöl ki a fiatal Paula számára, s nem feledi ajánlani az anyának, hogy „midőn látni fogja nagyatyját, vesse magát ölébe, karolja át nyakát s énekelje neki az alleluját." Milly finoman szött családi összeesküvés ez az agg pogány pap lelkiismerete ellen! Nem volt-e helyesebb megengedni ezen vegyes házasságokat, mellyek a kereszténységre előnyösökké váltak, mintsem gyalázni azokat, mint szent Ambrus tette, midőn fölkiáltott: Cave, Christiane, Gentili aut Judaeo filiam tuam tradere? (t. I. p. 239).

Jeromos levelezéséből kitünik, hogy Rómában való időzése alatt igen sok magas rangu hölgygyel volt összeköttetésben. Erényei, szelidsége, lángeszének hóditó kellemei nagyon félelmes ellenséggé tették, s a pogányság fejei a rágalom szokott fegyverével nem vihettek ki ellenében semmit. Kellemetlenségekkel tetézve arra akarták őt kényszeriteni, hogy Rómából távozzék, s e tekintetben felülmulták még azt is, mit előbb szent Paulinussal tettek. Szent Jeromos nyilvánosan vádoltatott [1]) mint magus, hazug, kicsapongó (lubricus); még olly bün gyalázatját is háritották reá, melylyel való gyanusitásra az ő magaviselete soha okot nem szolgáltatott s mellybe még szent Paulát, Leta anyósát is belekeverték, anélkül, hogy illy magas állásu matrona szigoru életét az ő igazolására elfogadni hajlandók lettek volna. És olly nagy lármát ütöttek ezzel, hogy a dolog végre a hatóságok elé került; a vádló tagadta a rágalmat, de azok, kik a botrányban kedvöket lelték, nem fogadták el a mentséget, s szent Jeromos végre odahagyta Rómát.

[1]) Non mirum ergo, mondá ő (II. 506), si contra me parvulum homunculum immundae sues grunniant.

A pogányok diadala mindazáltal nem volt teljes; szent Jerom most kényszerithették, hogy odahagyja vallásuk sziklafészkét, de hallgatásra nem birhatták őt. Keletről, hova visszavonult, nagy buzgalommal folytatott levelezéssel megujitá a kötelékeket, mellyek az ő leányait Krisztusban hozzá füzték, s ezek segiték őt, ki a föloszlás csiráját szórta azon, hatalmára annyira büszke s tévedéseihez annyira ragaszkodó aristocratia szivébe [1]).

Az ötödik század elején a kereszténység terjedése folyvást akadályokkal találkozott a társadalom felsőbb osztályaiban, de legalább a hatalmasok, kik a pogányságot oda hagyták, hivek maradtak az uj valláshoz s nem botránkoztatták meg a társadalmat hithagyásokkal. A senatori családok, mellyek a kereszténységre tértek, Rómában nagyonis ritka példáját adták a vallásosságnak és minden keresztény erényeknek; nem igy volt a köznépnél és a középosztálynál. A negyedik század második felében az erkölcsök nagyon megromlottak, elannyira, hogy a nép a vallás választásában a legkönnyelmübben járt el. Haszonlesésből, kiváncsiságból, divatból kereszténynyé lett s azután az első alkalommal ismét visszatért előbbi vallásához. Ez, az igazat megvallva, nem volt közönbösség, miután a közönbösség azt tanácsolja az embernek, hogy maradjon azon vallásnál, mellyben született: valóságos atheismus volt, határtalan romlottság, s nyilt megvetése mindennek, a mi szent. Hányszor nem kellett, a rosz elharapózása ellen, habár hasztalanul küzdő egyháznak megbánnia azon nagyon könnyü hóditásokat, mellyeket a társadalom alsóbb osztályaiban tett. Gyalázatosan tudatlan, becsület nélküli emberek, kikben az ajtatosságnak árnyéka sem volt, s kikhez csak a legpiszkosabb érdek férhetett, jelenlétökkel megfertöztették a hivek gyülekezetét; ezek azok, kikről az egyház atyái „mali christiani, ficti christiani“ név alatt emlékeznek, s kik ellen olly gyakran hangzik ékesszólásuk. Az eretnekek, a lázongók mindig azokra támaszkodtak, kik csak azért látszottak az egyházba belépni, hogy azt nyugtalan szellemökkel kifáraszszák, vagy kik csak azon föltétel alatt maradtak az igaz valláshoz hivek, ha a keresztény hitbe átvitetik egy sereg babona, melynek befolyása sokáig érezteté magát; s a pogánynak legkisebb jeladása elégséges volt arra, hogy ismét magához vonja ezen, minden párthoz szegődő szolganépet.

---

[1]) Még sok pogány patricius nő volt. „Sunt aliquae delicatae matronae, mond szent Ágoston, X. 309, quae dedignantur se inclinare usque ad vestigia sanctorum in hoc mundo peregrinantium.

Nagyon közönségesen lehetett találni akkoron olly személyeket is, kik mesterségszerüleg üzték az egyik vallásról a másikra való áttérést, a szerint s valahányszor abból hasznot tudtak huzni. Eredete ezen megfoghatlan romlottságnak, egy még egészen ki sem fejlett vallás keblében, jóval régibb időkre vezethető vissza, mint az, melylyel mi jelenleg foglalkozunk. Hasztalanul fáradoztak a zsinatok és a császárok a hithagyás ellen, mellyet az akkori eretnekségek és tévedések sokasága a törvényes cselekedetek közé helyezett (V. Amthor, De apostasia liber singularis. Coburg 1833, Stuffken, p. 74. 76).

Elejénte Theodosius, 381-ben (Cod. Theod. lib. XVI. tit. 7. leg. 1.) büntetést szabott a hitehagyókra, megfosztván őket a végrendelkezés jogától. 383 (l. 2.) módositotta e törvényt azon hitujonczokra vonatkozólag, kik hitehagyottakká lesznek; de minden hitehagyott azután is absque jure romano maradt. II. Valentinian követte társának példáját 383-ban (l. 3), s az érintett rendeletet azon keresztények ellen alkalmazá, kik zsidókká vagy manichaeusokká lesznek; s ebből látni, hogy a hithagyás a választásban változékony volt. Egy 391-ki törvényből (l. 5) tudjuk, hogy a nemesség az áradattal tartott: amiért is Valentinian elrendelte, hogy bármelly nemes hitehagyottá lesz, elveszti nemességét s még in vulgi ignobilis parte sem fog számittatni. Arcadius 396-ban (l. 6) ujból megfosztotta a végrendelkezési jogtól azon kereszténveket, qui se idolorum superstitione impia maculaverint. A kormányt tehát nem lehet vádolni, hogy tétlen maradt; de meg kell vallani, hogy a törvényeknek igen kevés erejök volt azon időben, mellyről beszélünk.

Egy napon szent Ágoston a hipponi hivek gyülekezetének egy férfiut mutatott be, ki hires volt a renegátok között; mint született pogány kereszténynyé lett, azután megbántatván visszatért a bálványokhoz s mint csillagjós sokat nyert; most ismét fölvétetni kivánt a keresztény egyházba, azaz harmadszor változtatta vallását. Szent Ágoston nem félve attól, hogy hallgatóiban érdeket nem kelt illy férfiu iránt, ekkép szólott (t. VIII. p. 257):

„Ezen régi keresztény, ezen régi hiv, megfélemlitve Isten hatalma által, bünbánóvá lesz. Mig keresztény volt, az ellenfél által csábittatva, csillagjóssá lett; elcsábbittatva csábitott, megcsalatva csalt; sok hazugságot szórt Isten ellen, ki az embert azon tehetséggel ruházta fel, hogy jót tehessen s a rosztól tartózkodhassék; azt állitá, hogy nem az akarat tesz házasságtörővé, hanem Venus; Mars

tesz gyilkosokká; nem Isten sugallja az igazságosságot, hanem Jupiter; és számos egyéb szentségtörést követett el. Mennyi pénzt nem csikart ki a könnyelmü keresztényektől! hányan vásároltak töle gyalázatot! Most, ha hitelt adunk neki, megveti a tévelyt, siratja annyi lélek elvesztését, és az ördög által megszállva érezvén magát bünbánva tér az Istenhez. Higyük oh testvérek, hogy a félelem igy megváltoztatta őt. Mit mondandunk? hogy talán nem illik ennyire örülni ezen csillagjós megtérésének, ki ismét pogány lett, miután egyszer megtért volna? de ő bünbánó, oh testvérek, s nem egyébért mint könyörületért esedezik. Ajánlom őt a ti szemeiteknek és sziveiteknek. A szivek szeressék őt, a szemek vigyázzanak rája; ismerjétek őt meg jól, s bárhol találkoztok vele, mutassátok jelen nem lévő testvéreiteknek. Ez is a könyörületesség gondja, miután félnünk kell, nehogy az ő csábító lelke megváltozzék és ismét előbbi tévedésekbe essék. Legyetek vigyázók, szerezzetek magatoknak mindenről tudomást, mit mond, hova megy, hogy a ti tanuságtok meggyőzhessen bennünket az ő őszinte megtéréséről. Ő elveszett, most ismét megtaláltuk. Magával hozza, hogy elégesse azon könyveket, mellyek őt égették, s a lángoknál, mellyek azokat megemésztendik, megfrisülni ohajt. Tudnotok kell, oh testvérek, hogy ő még husvét előtt kopogtatott az egyház ajtainál, de az ő mestersége gyanussá tevén őt, hogy talán most is hazudik és csal, a felvétel elhalasztatott; később azonban fölvétetett, azon aggodalom folytán, nehogy ujabb kisértéseknek legyen kitéve. Kérjetek Krisztust érette."

Socrates (l. III. c. 2) is szól egy Ecebolus nevü konstantinápolyi álbölcsészről, ki bámulatos könnyüséggel alkalmazkodott a kereszténység szerencséjének különböző változásaihoz. Constantius életében élénk buzgóságot szinlett az uj vallás iránt; midőn Julián trónra lépett, ismét az isteneknek áldozott; ennek halála után hasznosnak hitte, hogy nagy nyilvánossággal üsse dobra megtérését, s a templomok ajtai elé feküdt, kiáltozva a hiveknek: Tapossatok szét engem mint izetlen sót. Socrates megjegyzé: Ecebolus az maradt a mi mindig volt, tudnillik könnyelmü és állhatatlan. Ugyanezt mondhatta volna bizonyosan szent Ágoston is az ő csillagjósáról. Vajjon nem kell-e bámulnunk, hogy a hithagyást olly gyakorinak és elhatalmasodottnak látjuk, midőn józan észszel már senki sem remélhette többé a pogány vallás visszaállitását? Julián megjelenése sok szellemet megingathatott, sok lelkiismeretet megrázkódtatott s a kereszténység diadalát mulékonynak tüntethette föl; de a negyedik század végén elpártolni az egyháztól

s a bálványokhoz visszatérni, csak sajnálatot ébreszthetett: s ezért érthető, miért határozta magát sz. Ágoston arra, hogy hiveit egy nyomorult, háromszorosan hitehagyott érdekében könyörületre birja; ő sietett letétetni vele a pogány nevet, meg lévén győződve, hogy annak, ki elhatározta magát többé nem áldozni a hamis isteneknek, végre mégis az egyház fiává kell lennie. Az újoncz, akadályozva a pogány szenvedélyek gerjétől, hosszabb vagy rövidebb ideig az egyház küszöbénél maradhatott, de előbb utóbb mégis át kellett azt lépnie. Az egyház fejei kedvező föltevésnek tekintették mindig, ha valamelly polgár beleegyezett, hogy pogánynak ne neveztessék; első győzelem volt az, mellytől őszinte megtérést vártak, s ajánlották a keresztényeknek, hogy ne illessék a veszélyes pogány névvel azon testvéreiket, kik az igaz utról letértek, hanem csak vétkezőknek nevezzék őket (Optat. l. III. p. 526), szóval, törekedtek elfeledtetni a pogányságot, s ez okból megtilták annak még csak nevét is emliteni.

A pogány vallás nem elégedett meg azzal, hogy a kereszténység fejlődését vak és méltánytalan támadásokkal akadályozta, hanem még az egyház fegyelmét is rontotta, miután a megtértek erkölcseire zsarnokilag hatott, mert visszahatását nem lehet befolyása természetes maradványának mondani. Bámulatot kell keltenie azon könnyüségnek, melylyel babonás szellemét, lanyha moráljat s a rendetlenség kedvelését az igaz Isten szentélyébe bevitte. Hatvan évvel Constantin halála után, milly kevéssé hasonlitott az egyház ahhoz, minek lennie kellett volna, s ami azután volt! Szent Jeromos, életének vége felé egy egyházi történelmet szándékozott irni, de csak azért, hogy megmutassa, miszerint az egyház keresztény fejedelmek alatt mindig hanyatlott, divitiis major, virtutibus minor (IV. 2. p., p. 91); szigoru nyilatkozat bizonyára, mellyet szent Jeromos lelkismeretének fájdalommal kellett tennie, de a mellynek igazságát az akkori összes történelmi okmányok bizonyitják. A kereszténység ezen kitünő előharczosa, ki mindig hajlandóbb volt a lelkesedésre, mint a kétségbeesésre, gyakran elveszté lelkének minden ruganyosságát, látván az egyház siralmas helyzetét, s kijelenté, hogy nem érez magában többé erőt az irásra (Ibid. 600). Számos történész élénk szinekkel elénk állitá az akkori püspökök módnélküli fényüzését, a clerus kapzsiságát, tudatlanságát és rosz magaviseletét (Planck, t. I. p. 509. 5 — Bingham t. VIII. p. 176. 5); én tehát ezen szomoru képből csak azon részeket fogom kiemelni, mellyek a pogányság történelmére vonatkoznak.

A jövendölés minden szokása még akkor is fenmaradt s kedvezésben részesült a kereszténveknél, midőn a józanabbul gondolkozók a pogányok között is már vagy csak kényszerüségből voltak tisztelettel a bálványimádás ezen szokásai iránt, vagy végkép megvetették azokat [1]). A hamis istenekre esküdtek, Jupiter tiszteletére ünnepet tartottak, részt vettek a pogányok játékaiban, ünnepeiben és szent lakomáikon; a kereszténység szertartásainak régi fönségéből már majdnem semmit sem tartottak meg; nem ritkán pogány hymnusokat zengedeztek a keresztény ünnepeken; s a hivek a pogányok módjára tánczokat rendeztek az egyházak előtt; a templomok belsejében sem uralkodott több illem, hol vagy ügyeiket kellett elintézni vagy mulatni, s olly nagy volt a lárma és hahotázás, hogy a szent könyvek olvasását sem lehetett többé hallani; a hivek pöröltek, verekedtek; ollykor félbeszakiták a misézőt, sürgették hogy hagyja el az isteni tiszteletet, s kényszeritették őt, hogy tetszésök szerint énekeljen. Szent Ágostonnak tehát igaza volt, midőn a régi vallás ezen hatalmas befolyását ördögi üldözésnek nevezte, melly alattomosabb és sokkal ravaszabb volt annál, melly miatt az egyház kezdetben annyit szenvedett.

Mindezen dolgokat bizonyitja a hipponi (II. p. 268; X. p. 367. 368) és a milanói püspök (V. 46), s igy ezekre nézve nem lehet kételkedni; miután azonban azt mondhatná valaki, hogy csak az afrikai vagy milanói egyház volt illy romlott, más tanukat fogok fölhozni, hogy megmutassam, miszerint a pogány szokások ezen szomoru befolyása valamennyi tartományban érezhető volt.

Szent Gaudentius, Brescia püspöke, a hipponi püspök kortarsa, követvén elődének szent Filastrusnak példáját, erélyesen küzdött megyéjében a bálványimádás ellen. Ime egyik beszédének (III. p. 57) kivonata:

„Ti, uj kereszteltek, kik a titkos és üdvös husvéti asztalhoz járultok, jól vigyázzatok, hogy lelkeitek érintetlenül maradjanak a pogány babonával megfertőztetett eledelektől. Nem elég, hogy az igaz keresztény elutasitsa magától az ördögök által megmérgezett eledelt, de szükséges, hogy kerülje a pogányok minden utálatosságait, a bálványimádók minden csalásait; valamint kerüli az ember a pokoli kigyó mérgét. A bálványimádás büvölésekben, babonásko-

---

[1]) Szent Ágoston a Confess. IV. könyvének 3. fejezetében azt mondja, hogy a csillagjóslás tanulmányozásával egy pogány orvos fölvilágositása folytán hagyott fel, ki megérteté vele, hogy az hamis és nevetséges.

dásokban, jövendölések-, jóslatok s más illy haszontalan boszorkánykodásokban áll, s azon rokon ünnepélyekben, mellyek által a bálványimádás a tévelyt elömozditani tudja. Eleinte az emberek, a torkosságnak hódolva, lakmározni kezdtek azon eledelekből, mellyeket a halottak számára összehordtak, majd nem rettegtek azok tiszteletére szentségtörő áldozatoktól, s hogyan lehessen elhinni, hogy képesek legyenek halottaik iránti kötelmeiket teljesiteni azok, kik részegségtől reszkető kezekkel asztalokat állitanak föl a sirokra s fenszóval kiáltják: A szellem szomjazik. Kérlek titeket, tartózkodjatok ezen dolgoktól, hogy a megsértett Isten a pokol dühének ne engedje át az ő megvetőit és ellenségeit, kik nem akarták viselni az ő jármát.“

Mi csodálni való van benne, ha az illy keresztények az ő területeiken létezni engedék a bálványokat, oltárokat s a pogányság templomait? (Id. p. 159).

Szent Ágoston, kit nem szünöm meg idézni, mivel valamennyi azonkori atyánál legélénkebben visszatükrözi a valódi keresztény eszmét, nagy fájdalmat tanusitott, midőn maga körül egy idétlen vallást látott uralkodni, melly nem volt sem pogányság sem kereszténység. „Aki, mond ő (X. 367), mint keresztény lépett a templomba, pogányként távozott onnan.“ Felicia szüznek ekként ir (II. 320): „Ne indulj meg fölötte mindezen botrányok miatt: előre meg voltak mondva, hogy ha történni fognak, visszaemlékezvén azok megjósolására, meg ne ingattassunk általok.“ A pogányok, kik illy, reájok kedvező romlottságot nem igy magyaráztak, ujjongtak örömükben annak széles kiterjedése miatt, nem hitték, hogy tartós legyen azon vallás, melly olly hamar hanyatlásnak kezdett indulni, s képzelődésökben ismételték hires állitásukat: „A keresztények csak rövid ideig fognak létezni; elvesznek, s a bálványok vissza fognak térni (VIII. 313). Nem volt-e kalandos, hogy ezen elárult, elvakitott, minden oldalról kifosztott vallás még a jövő reményével kecsegtette magát s fölkiáltott: Rediet quod erat antea? (Ibid).

Illyen volt a római társadalom. Ezen ingadozó épület, mellyet a kereszténység nem volt képes fentartani, egy század alatt elhasználta még fenmaradt kevés erejét s védtelenül az ellenség seregének engedé át magát, mellynek nagyon is gyenge akadályul szolgált. A védelmére hivatott polgárok nem biztak már magukban; mindenfelé szomoru hirek keringtek s baljóslatu előjelek mutatkoztak; mindenfelé közeli katastropha legvilágosabb jelei mutatkoztak. Az aggodalomnak ugyanazon czélja egyesitette a pogányokat és kereszténységet,

mivel ez utóbbiak nem tudták, hogy a bekövetkező csapás vallásuk diadalát visszavonhatlanná teendi.

A rómaiak azt hitték, hogy Róma bukása a világ romlásának jele leend; ezen gondolatnak Lactantius a megelőző században profeticus módon adott kifejezést. „Ki kételkedik, mond (Inst. divin. l, VII. p. 25), hogy ha a világ fejét, mint a Sybillák jóslata szerint bekövetkezni kell, csapás éri, az emberi dolgoknak s a földnek is el kell vesznie? Ezen világ-város még ma is tényleg fentart mindent. Könyörögjünk, kérjük az Istent, hogy függeszsze föl az ő elhatározásait, hogy azon utálatos zsarnok, kinek ezen borzasztó vétket el kell követnie, s a világosságot kioltania, mellynek hiánya a világ romlását fogja maga után vonni, ne következzék be előbb, mint mi hiszszük.“

Lactantius csalódott, midőn Róma romlását a világ romlásának előjátékaul tekinté; benne a római jellem még erősebb volt a keresztény szellemnél; mert ha máskép lett volna, minden megerőltetés nélkül fölismerendette, hogy ezen nagy katastrophának csak a római társadalmat kellett elvesztenie, mellyet az atyák hazafias szóvirággal emberi nemzetnek neveztek, s melly szólamnak tulzását számos szerencsétlen esemény bebizonyitotta. De Lactantius ezen tévedése elégséges arra, hogy megértsük, milly tekintélyt gyakorolt még a szellemek felett Róma hangzatos neve, melly egykoron egyértelmü volt az erővel és az erénynyel. Milly fájdalommal kellett mindenkinek olly tényről értesülnie, melly lehetlennek látszott, vagy amelly legalább azon pillanatig késett, mig a kifáradt birodalom saját aggságának sulya alatt összeomlandó volt [1]). A Kelet lakosai is Konstantinápolyt csak Róma leányának tekintették és félrevetve minden vetélkedést ez utóbbit *κεφαλεῖον* czimmel illették (Libanius Ep. 448. p. 226). Ha a fő elveszett, a birodalomnak önmagától föl kellett

[1]) A közelgő szerencsétlenség bizonytalan előérzete foglalkoztatta az ötödik század elején az emberek kedélyét. A két vallás fejei, kik annyi pontra nézve egymástól eltértek, megegyeztek, még az invasio előtt, annak fölismerésében, hogy a köztársaságot veszély fenyegeti; s a kereszténveknek szükségök volt a jövendőben való teljes bizalmukra, hogy ne engedjenek a pillanat rémeinek. Claudianus *De bello getico* czimü költeményében e szavakat adja egy személy szájába vs. 371:

Romanum reparate decus, molemque labentis
Imperii fulcite humeris.

Szent Ágoston, a hivekről szólva, mondá, t. II. pag. 6:

Mundo declinante in extrema, aeternam civitatis coelestis felicitatem exspectant.

oszlania s elvesznie ; ez általánosan elfogadott gondolat volt. Ime mi történt.

„Ügyekszem leirni (mond szent Jeromos IV. 2, p. 674. 661 ; III. p. 832) nem a szerencsétlenek szenvedéseit, de az emberi dolgok mulandóságát. A lélek elborzad, ha korszakunk szerencsétlenségeire gondol. Husz événél több, hogy vérünk patakzik, Konstantinápolytól egész a Juli-Alpesekig. Scythiát, Thraciát, Macedoniát, Dardaniát, Daciát, Thessaloniát, Achaját, Epirust, Dalmatiát, Pannoniát a góthok, sarmaták, quadok, alánok, hunnok, vandalok kirabolták, elpusztitották, felforgatták. Hány matrona és szüz, mennyi nemes és tiszta test lett e kegyetlen vadak gunyjává! a püspökök vasba verettek, áldozárok és egyháziak megyilkoltattak, templomok leromboltattak vagy istállókká tétettek : mindenfelé szenvedést és nyögéseket hallánk s a halál képeit láttuk. A római birodalom inog, s mi mégsem esünk kétségbe."

Ezen pusztulásra, melly egyetlen tartományt, egyetlen várost, ama nagy birodalomnak egyetlen lakosát sem kiméltе meg, a szent város romlása adott jelt : midőn ezen védfal, melly előtt Alarik, könyörületre inditva, többször visszavonult, le volt rombolva, a rohamot nem lehetett többé feltartóztatni ; mindennek el kellett általa nyeletnie.

Tillemont munkájának egyik fejezetét igy czimezi: „Jézus Krisztus diadala Róma kizsákmányolásakor (t. V. p. 593)." Én nem tudom, lehet-e egy vallásnak alkalma, hogy illy borzalmas szerencsétlenségben diadalmaskodjék. Az egyházak megszentségtelenittetnek és kiraboltatnak, keresztény szüzek ki vannak téve a katona dühének, a góthok különség nélkül belemeritik kardjokat mindenki szivébe, ki eléjök kerül ; én nem tudok Róma szerencsétlenségében egyebet látni, mint a barbarismus diadalát. Ezen ténynek mindenesetre a kereszténység előnyére kellett fordulni, de a szerencsétlenségek hosszu évei után, mellyek alatt a kereszténységnek nem kevesebb ellenségeik voltak, hogy vérkönyüket sirhassanak.

Hogy igazat mondjunk, szent Ágoston (De civ. Dei, lib. I. c. 1), és Orosius (lib. VII. c. 39) egy esetet hoznak föl, melly kedvezni látszik azon különös véleménynek, hogy Róma megbódítása a kereszténységnek diadala volt; s azt mondják, hogy Alarik, teljes szabadságot engedvén a katonák dühének, megparancsolá, hogy azokat kiméljék meg, kik szent Péter és szent Pál templomába menekülnek. A pogányok tömegesen tódultak ezen menhelyekre, de szent Ágoston elismeri, hogy e helyeknek részint azért adatott első-

ség, mivel tágasak voltak, részint pedig mert szentek valának. Igaz, hogy a győző, kinek nem volt szándéka Rómát néptelenné tenni, menhelyet nyitott, hol a menekülők vallásküloнség nélkül befogadtattak; de a barbár dühnek ezen korlátozásában hogyan lehet a kereszténység diadalát látni? Róma kirablása egyaránt leveré a kereszténeket és pogányokat, mindazáltal azon különséggel, hogy annak az elsők vallására nézve semmi szomoru következménye nem volt, mig az utóbbiakra halálos csapást hozott, miután az aristocratia, szivében találva, elszéledt s vele eltünt a régi vallás egész jövője. Tudom, hogy a zsákmánynál a senatorok személyei megkiméltettek, s hiába egy sem öletett meg közölök (Ib. lib. II. c. 19): azonban nem elégséges az egyes erőszakoskodásokat észlelni, miután ezek hatása keveset változtat egy intézmény elvein; hanem szükséges tovább tekinteni.

Áttérek most annak bebizonyitására, hogy Róma elfoglalása a patriciusokat megfosztá minden vallási befolyásuktól, megfosztá őket az eddig élvezett hatalom nagy részétől, valamint a kezeik között századokon át összehalmozott kincsektől.

Az aristocratia még parancsolólag szólt az ötödik század elfajult római lakosaihoz, mert őrködő és bátor őrsnek tekintetett, melly Róma dicsőségének vagy érdekeinek megvédésére állittatott föl; maga mondá s hivé is, hogy mig a római birodalom sorsa kezeiben leend, a sors és idő csapásai nem fognak ártani a haza intézményeinek. Illy meggyőződés volt elterjedve sok kereszténynél is, s a pogányok lelkében politikai dogmaként gyökerezett. Midőn a góthok Olaszországot és más barbárok a nyugati birodalom többi részét meghóditva, Róma elfoglalásával a dicsfényt, melly tizenkét század óta tündöklött a patriciatus körül, elhomályositották, a valóság maga meztelenségében tünt föl a rómaiak szemeiben; mindenki látta, hogy csak gyöngeség, hiuság, gög honol ott, hol még mindig erőt és hatalmat lenni képzeltek. Mennél sulyosabbak voltak a közszerencsétlenségek, annál jobban érezték a patriciusok; nem beszélhettek többé Róma örök állandóságáról s a nemzeti intézményekről, többé nem merték tekintetöket a győzelem azon oszlopára emelni, mellynek töredékeit a város hamuja lepte el. Küldetésök bevégzettnek látszott, és ők belenyugodtak, hasonlón a pogány pontifexekhez, kik csak akkor hagyák oda templomaikat, midőn azok bálványait széttörve látták.

Igaz, hogy az aristocratia, befolyásának legnagyobb részét a rómaiaknak az ős intézmények iránti tiszteletétől nyerte, de nem

szabad felednünk azon felsőbbséget, mellyet tagjainak a nevelés és a parancsolásban való szokás adott. Ha a barbárok a romboló vizár módjára átvonulnak Olaszországon, hogy többé vissza ne térjenek, a császárok valószinüleg még szükségesnek tartották volna, hogy a birodalmi legfőbb hivatalokat a régi nemességre ruházzák; de a dolgok egészen másképen történtek: a barbárok állandositották magukat Nyugaton; Róma többször elfoglaltatott s visszavétetett, s a zavarok hosszu éveken át izgatták a szerencsétlen Olaszországot; alkalom sem nyilt többé, hogy a patriciusok ismeretei vagy buzgósága igénybe vétessék, vagy ez olly ritkán történt, hogy nem lehet belőle semmi következtetést vonni.

Nem csak maga Olaszország görnyedt az idegenek sulyos igája alatt: Gallia, Spanyolország, Afrika hasonlóképen el voltak pusztitva. A gazdag uradalmak, mellyekkel az aristocratia birt ezen országokban, nem küldtek többé semmit Rómába a patriciusok fényüzésének és hitelének fentartására; még a nemeseknek roppant ingó vagyonaik is mind elpusztittattak Róma és Olaszország kirablásakor; elannyira, hogy koldusbotra jutva készebbek voltak hazájokból kibujdosni, mint kitenni magukat a barbárok erőszakoskodásainak s azok bántalmazásainak, kik nemrég irigy szemekkel nézték az ő gazdagságukat és hatalmukat.

A Kelet egész özönét fogadá be a menekülőknek. A keresztények sem maradhattak hidegen ennyi szerencsétlenség iránt. Szent Jeromos ekkép irt Eustochiumhoz (t. III. p. 746): „Ki mondta volna valaha, hogy Róma, mellyet olly fenségessé tettek diadalai, el fog veszni, és hogy azon város, melly egykor a népek bölcsője volt, azok koporsójává leend; hogy a Kelet, Egyiptom és Áfrika partvidékei, kevéssel ezelőtt még birtokai az uralkodó Rómának, rabszolgákkal fognak megtelni; és hogy a szent Bethlehem minden nap egy egész sereg személyt fogadjon be, kik egykor nemesek voltak s most koldulni jöttek? Mi nem segithetünk rajtok, de sirassuk őket s egyesitsük könyeinket az övéikkel.“

Afrika karjait kitárni látszott ezen szerencsétleneknek. Ott rejtőztek el, kik a barbárok elől kincseik egy részét megmenthették; azonban Heraclianus, ama tartomány kormányzója, honfitársainak szerencsétlenségét saját fösvénysége érdekében kizsákmányolta, kifosztatá a menekülőket, s a nemes leánykákat syr kereskedőknek eladatá. A nemes Fallonia Proba, Rómának leggazdagabb és legtekintélyesb hölgye, átengedé ezen telhetetlennek mindazt, mije még meg-

maradt, csakhogy két leánykájának, Julianának és Demetriadának becsületét megmenthesse (Jeromos I. 955. 969).

A menekülők nem mindnyájan viselték el méltóságosan az őket ért szerencsétlenséget, sőt legtöbbnek könnyelmü magaviselete bámulatot keltett: azok, kik elsők érkeztek Carthagóba, legelső dolgukuak tarták, hogy a szinházba siessenek, s belevegyülve a pártokra oszlott néző közönség szenvedélyeibe, a városban eddig nem látott zavarokat okoztak (Ágoston, De civ. Dei, I. 32. 33). „Már előbb gögös és kegyetlen sziveik nem szelidültek meg, mond szent Jeromos (t. III. p. 942): eladják rongyaikat, s bár szolgaságra jutottak, aranytól akarnak csillogni.“

Igy hanyatlott alá azon aristocratia, mellyet előbb egyesülve láttunk a leghatalmasb kormánynyal, melly valaha létezett. Hazájából elüzve, birtokaitól, dicsősége- s méltóságától megfosztva, élelmének koldulás általi szerzésére kényszeritve vagy hogy rabszolgává legyen; még az sem engedtetett meg neki, hogy ős fényének tanuhelyein haljon meg; megalázva és könyörögve vándorolt sirját megásni magának idegen messze földekre, hol egykoron ősei csak mint győzők diadalmenetben jelentek meg. A történelem kevés példáját tünteti föl a szerencse illy nagy és illy gyors változásának.

A sors csapásainak ezen korában, a pogányok fölizgatva a szerencsetlenségek által, a keresztények vezetői ellen egy szemrehányást tettek, mellynek, ha igaz lett volna, általános megvetést kellett volna ezek ellen keltenie. Az mondatott ugyanis rólok, hogy ők ujongtak azon catastrophának, melly az egész birodalmat megrémitette. Ezen borzasztó vád megérdemli, hogy jól megvitassuk, mert olly tényen nyugodott, melly ha igaz nem volt, nem volt egészen valószinütlen.

A keresztények soha sem titkolták ellenszenvöket Róma ellen, mellyet a babonák kátyujának tekintettek; láttuk, mennyire fájlalta Orosius, hogy Róma nem veszett el Radagaisus invasiója alkalmával; legyen elég megjegyeznünk, hogy a keresztények egyenlő szinvonalba helyezték Róma lakosait a barbárokkal (Ágoston II. 267). Midőn a város el volt pusztitva s legjelesb polgárai elszéledtek, a keresztény szónokok ennyi szerencsétlenség látványában bő tárgyat találtak a legfenségesb moralis és vallási elmélkedésekre. Nem annyira vágyván az egyéni fájdalmak feletti sajnálkozás kifejezésére, mint inkább a Mindenható intézkedéseinek mélységét kifürkészni, nem haboztak annak kimondásában, hogy Róma bukása emlékezetes okmány az embereknek, hogy a hatalmat és boldogságot ne keressék ezen

világ hiuságában, mellyet az örökkévalónak egy lehellete szétrombol (Id. IX. 530): Róma sorsát Sodoma és Babylonia sorsához hasonlitották, Babylonéhoz, melly a föld utálatosságainak és fajtalanságainak anyja volt (Act. Apost. XVII. 6); azt mondák, hogy Urbs Roma Babyloniae suis sceleribus comparata (Biblioth. Patrum VII. 482); és szerintök, Isten Róma iránt nagyobb kiméletet tanusitott, mint ama másik két város iránt [1]); s végre kérdék, vajjon Róma lakosai közül csak egy is mondhatja magát olly szerencsétlennek s annyi részvétre méltónak mint Jupiter?

Ezen fenséges és egészen vallásos mód, melylyel a tényeket tekintették, ezen czélzások a szent könyvek szavaira, az emberi nyomoroknak ezen megvetése teljesen illett a keresztényekhez, de a pogányokra mindez nem volt egyéb, mint annak világos bizonyitványa, hogy az egyház fejei egy hallatlan szerencsétlenséggel szemben egészen közönbösek.

Szent Ágostont azzal vádolták, hogy a barbárokkal szövetkezett, hogy kérlelhetlen fanaticus; ő ezen vádat nem érdemelte meg, ő, ki amennyire kereszténynek illett, megsiratta Róma szerencsétlenségét. Kénytelen lévén magát igazolni, mondá (t. X. p. 45): „Távol legyen tőlem, hogy én Róma nyomorait kigunyoljam; Isten távolitsa el azt szivemtől s megszomoritott lelkismeretemtől. Nem vala, nincs ott nekünk még most is sok barátunk? Tettem-e én egyebet, mint hogy hazugsággal vádoltam azokat, kik azt állitják, hogy a mi Krisztusunk okozá Roma szerencsétlenségét és hogy kőből és fából faragott istenek megmentették volna azt?“

Sokkal nehezebb lett volna Orosius Pálnak magát igazolnia, ki miután Róma égését Sodomához hasonlitotta, hozzátevé (t. VII. p. 38), hogy az Isten I. Innocens püspököt Róma ostromakor Ravennába vezette, mint tett Lóthtal, midőn Sodomából kivezeté, „hogy ne lássa egy bünös nép meggyilkoltatását“; és másutt (Ib. p. 37): „A hálátlan Róma tudja most, hogy Isten tőle elfordult kegyelmének nem megbocsátani volt szándéka, de megbüntetni a bálványimádás vakmerőségét.“

Jeromos forró könyeket hullatott hazájának szerencsétlensége fölött. A római társadalomban növekedvén, meggyőződve lévén, hogy az még ujjászülethetnék, élénken érzé a halálos csapást, s az első pillanatban nem gondolt egyébre, mint könyeiben keresni vigaszt. „El-

[1]) Nullus de Sodomis etc. t. IX. 330. A keresztény eszmék később megváltoztak s ügyekeztek Róma dicsőségét visszaállitani keresztény elemekkel.

végezvén Izaiáshoz irt magyarázatomnak tizennyolcz könyvét, irja Eustochiumhoz (III. 698), Ezechiellel ohajtottam foglalkozni, mint megigérém volt a te szent anyádnak Paulának és neked magadnak, hogy befejezzem teljesen a próféták felett irt könyvemet: azonban egyszerre értesülök az én kedves Pammachiusom és Melania haláláról, Róma elfoglalásáról és számos testvéreink elvesztéséről. A fájdalom sulya elnyomott, éjjel és nappal csak a többiek üdvére gondoltam; fogolynak érzém magam a szentek börtönében, és hogy szólhassak, ujabb biztosabb tudósitásokat vártam. Remény és kétségbeesés között gyötröm magamat mások fájdalmaiért; az emberi nemzet lobogó fáklyája ki van oltva, s egyetlen városban az egész világ el van temetve.“ A kegyeletnek nem csak ezen egyetlen bizonyitványával adózott a szerencsétlen városnak, mellyet ő még fényesebb nevekkel is megtisztelt, mig testvérei azt Sodomához hasonlitották [1]).

Róma megvételével azon politikai alkotmány bukása is bekövetkezett, melly egyedül lett volna képes a régi vallást támogatni. „Nincs ország, mond szent Jeromos (IV. p. 799), mellyben római számüzöttek nem lennének.“ Az aristocratia tényleg többé nem létezett; a nyilvános évkönyvekben hosszas időközök alatt előfordul még ugyan némelly fényes név az idegenek mellett; de az eszmék, a vallás, az érdekek, mellyek ezen osztály tagjait egymás között egyesiték, elvesznek az uj erkölcsökben [2]). A vallás és az alkotmány közötti szövetség a szövetségesek egyikének halála folytán fölbomlott; s a másiknak halála nem fog késni.

Beugnot, Histoire de la destruction du paganisme en Occident. Párizs 1835.

A tizennegyedik fejezethez.

Aranyszáju szent János beszéde Eutropius mellett.

Eutropius herélt vakmerővé lévén Arcadius császártól nyert hatalma folytán, megvetette a nagyokat, árulta az igazságot, megfosz-

---

[1]) *Urbs inclyta et romani imperii caput uno hausta est incendio*, IV. 2. p. p. 799. Elbeszélvén Demetriadának Roma szerencsétlenségét, ekként végzi levelét: „*Haeret vox, et singultus intercipiunt verba dictantis. Capitur urbs, quae totum cepit orbem!* Ib. 785.

[2]) Róma megvétele után több év mulva Salvianus igy irt: „*Nomen civium romanorum, aliquando non solum magno aestimatum, sed magno emptum, nunc ultro repudiatur ac fugitur, nec vile tantum, sed etiam abominabile pene habetur.* (De gub. Dei, lib. V. §. 5. p. 105).

totta az egyházakat a menhely jogától; mignem közgyülölet tárgyává lévén, kegyvesztetté lőn s halálra ítéltetett. Ekkor a templomba menekült s halványan és reszketve bujt az oltárok alá. Aranyszáju szent János egybehivja a népet, megengeszteli annak haragját, s Eutropiusban, kin boszut akartak állani, a földi szerencse hiuságának példáját állitja föl:

— Ha valaha, most bizonyosan fölkiálthatunk: Hiuságok hiusága, és minden csak hiuság! Hol van a consulatus fenséges fénye? hol vannak a kitüntető jelvények? hol a tapsok, a tánczok, a büszke lakomák? hová lettek a koronák, az áttört szőnyegek? hol van a város zaja, a circus ujjongó szerencse kivánatai és a nézők hizelgései? Minden elenyészett; egy szélfuvallat leverte a leveleket, s a fa meztelenül maradt, megingatva még gyökereiben is; olly erővel támadta meg a szél, hogy megtörvén annak egész elevenségét, még töveit is kiirtással fenyegeti. Hol vannak most ama hamis barátok? hol a dáridók és vacsorák? hol van a tányérnyalók raja? hol az egész napokon át fogyasztott borok, a különféle szakácsok, s a hatalom azon hizelgői, kik megszokták mindent utánozva tenni és mondani? Csak éj és álom volt minden, s a nap keltével elenyészett. A tavasz virágai voltak, s az évszak elmultával elrohadtak; árnyak valának, eltüntenek; füst vala, melly tova szállott; pókháló, melly elszakadt. Ismételjük tehát a Szentlélek igaz szavait: Hiuságok hiusága és minden csak hiuság! E mondatnak a falakra kellene vésetnie, az öltözeteken, a forumon, a házakban, az utakon, az ajtókon, az előszobákban, de különösen mindenkinek lelkismeretében följegyezve lennie, hogy mindig lelkünk előtt lebegjen.

Talán nem mondám én neked ismételve, hogy a kincsek csak mulékonyak? de te nem akartál erről semmit hallani. És ime a tapasztalás bebizonyitá, hogy a kincsek nem csak mulandók és hálátlanok, hanem halálosak is, mert félelemmel és borzadálylyal töltöttek el tégedet. Nem mondtam én talán neked, bármennyire is szemrehányásokat tettél nekem, mivel az igazságra figyelmeztettelek, nem mondtam én neked, hogy őszintébb barátod vagyok a hizelgőknél és hogy feddvén téged több figyelemmel vagyok irántad azoknál, kik neked engedelmeskedének? Talán nem mondtam, hogy sokkal loyalisabbak annak ütései, ki szeret, mint azok csókjai, kik gyülölnek? (Prov. XXVIII. 6). Ha te türted volna az én ütéseimet, emezek csókjai nem okozandottak neked illy romlást; mert azok egészséget hoznak, s ezek gyógyithatlan beteg-

séget hordoznak magukban. Azok, kik a téren a népet visszatereltek, hogy neked utat nyissanak, elszaladtak, megtagadták barátságodat, s most a te veszedelmedben keresnek biztonságot. De mi nem vagyunk illyenek: akkoron nem hagyánk el téged, habár te nem szivelhettél bennünket; most midőn elbuktál, védünk s szivünkön viseljük szabadulásodat. Az egyház, melylyel te ellenségesen bántál, befogadott téged kebelébe és föltárta előtte karjait; mig az általad kegyelt és támogatott szinházak, mellyekkel te a mi ellenségünkké lettél, elárultak téged s veszedelembe sodortak. És mi nem szüntünk meg neked mondani, miért viseled igy magad, miért leszesz istentelenné s miért rohansz magad az örvény felé? Te azonban nem vetted figyelembe ezen intelmeket. A circus közönsége, mellynek kincseidet szórtad, most ellened hegyezi a fegyvert; mig a te idétlen dühödtől zaklatott egyház önkényt módot keres, hogy téged borzasztó zavarodból kisegitsen.

Mindezeket nem azért hozom föl, hogy keseritsem a bukottat, de hogy szilárdabbakká tegyem azokat, kik még el nem estek; nem azért, hogy fölfrisitsem a sebeket, hanem hogy megovjam azok egészségét, kik még nem sebesitettek meg; nem azért, hogy elmeritsem azt, kit a hullámok elragadtak, hanem hogy igazgassam azokat, kik kedvező szelekkel hajóznak, nehogy hullámokba elmerüljenek. Ha ma minden kedvök szerint történik, tekintsék az emberi dolgok mulandóságát, s elmélkedjenek a szemeik előtt lebegő példán. Az, kit szemléltek, nem bizalmatlankodott a világi boldogságban, s most szomoru tapasztalás áll előtte. És miért? mert nem akart hitelt adni az idegenek vagy hazaiak bölcs tanácsainak, kik őt figyelmeztették. Ti legalább, bárkik legyetek is, kik annyira biztok kincseitekben, forditsátok hasznotokra ezen tanulságot s okuljatok belőle, hogy jobban ismerjétek azokat. Nincs a világon semmi sem, a mi mulandóbb lenne a kincseknél; s bár mit képzeljetek is azok állhatatlanságáról, az mégsem közeliti meg a valót. Hiu füst, mezei virág, beteg álom, a pillanat virága, ezek s más, még a semminél is csekélyebb hasonlatosságok még mind magasabban állnak a kincseknél; miután a semmi nem hagy maga után semmi félelmet, mig ezek a nyomoruság örvényeit tárják föl. Ime szemeitek előtt van a példa. Láttatok valaha halandót magasabb polczra jutni? Az egész világon senki sem hasonlitott hozzá gazdagságban, méltóságban és tiszteletben; ő mindazon hódolatokban részesült, mellyeket a félelem és tekintély parancsolnak. S ime most az utolsó megaláztatásra jutott; ime roszabb, alábbvaló a legnyomorultabb rabszolgánál, a legelvetettebb könyör-

gőnél, a szegénynél, ki az elmenőtől összetett kezekkel alamizsnáért esedezik. Feje fölött és szemei előtt lebeg mindig a kivont kard, minden pillanatban várja a halálbüntetést s gondolatában méri az utat, melly a vérpadhoz vezet. Az élvek helyébe, mellyeket egykori dúsgazdagsága szerzett, a bakók léptek; s a visszaemlékezes a boldog időkre csak pillanatnyira sem képes őt elvonni szerencsétlenségének gondolatától. Boldogtalan, ő még azon világosság jótéteményében sem részesül, melly mindnyájunkat eláraszt, mert a mély bánat elsötétiti szemeit és sötét éjjel vonja be azokat; a félelemtől oltáraink lábaihoz lánczolva nyög mintha borzasztó börtönbe volna zárva.

De hogyan találjak alkalmas szavakat, hogy ecseteljem helyzetének borzadalmasságát s azon iszonyatos halálküzdelmet, mellyet szenved? De miért is erőlködném ennek megkisérlésében, miután mindnyájan tanui vagyunk? Hisz láttátok öt tegnap, midőn a királyi palotából érte jöttek, hogy elhurczolják ezen szentélyből, hol menhelyet keresett; halálverejtékes arcza mutatá az ijedelmet, mellyből még ma sem tudott fölocsudni; egész testét halálos láz reszketteté, nem volt egyetlen tagja, melly görcsösen nem rángatózott volna; zokogástól félbeszakitott beszéde, gagyogó nyelve, a félelemtől megdermedt érzékei a haldokló ember egy már élettelen hulla látványát nyujták. Én nem teszek neki szemrehányásokat, s nem akarom öt bántalmazva sulyosbitani nyomoruságát, melly csakis a részvét érzetét képes fölébreszteni: s ez az, mit én az ő részére tőletek kérek. Mennél sulyosabb az ő szerencsétlensége, annál inkább kell engesztelnie a mi haragunkat, enyhitenie a császár boszankodását, s könyörületre inditania azon kemény sziveket, mellyek kevéssel ezelőtt szemrehányásokkal illettek bennünket, mert nem tagadtuk meg tőle azon szentély menhelyét, mellyhez folyamodott. Mi van még ebben, kedves testvéreim, mi titeket haragra ingerelhetne?

Hogyan? felelitek ti, menhelyet adjunk templomunkban annak, ki ellene engesztelhetlen háborut viselt?

És nem kell inkább hálát adnunk az Urnak, hogy diadalmaskodott ellenségén s oda juttatá öt, hogy nincs más menedéke, mint az egyház hatalma és kegyelme? Igen, az egyház hatalma, miután ő azért jutott ezen nyomorba, mert annak ellensége volt; az egyház kegyelme, melly védpaizsával födözi legkegyetlenebb üldözőjét, szárnyai alá fogadja öt, s egész szeretetteljével föltárja neki keblét, ahelyett hogy megboszulná magát a rajta elkövetett igazságtalanságokért. Lehet-e ennél fényesebb győzelem? szebb diadal? Megszégyenithette-e jobban az egyház a zsidókat és pogányokat, s adhatott-e

fényesebb bizonyitványt szelidségéről máskép, mint hogy megbocsát lábai előtt térdelő ellenségének, s befogadja őt szerencsétlenségeinek közepette, midőn mindenki elhagyja és összeesküszik elnyomására, hogy kiterjeszti reá a leggyöngédebb szeretet leplét s közbeveti magát, hogy védelmére legyen a fölbőszült császár és a vérét szomjazó nép között? Nem a legszebb disze-e ez a mi szent oltárainknak?

Hogyan, fogjátok mondani, azon ember, kit annyi bün terhel, egy nyilvános rabló, egy zsaroló bevezettetik a szentek szentébe? És illy embernek ölelései hóditás, diadal lesznek az egyházra?

Lassan, testvéreim, ti feleditek, hogy egy bünös nő Jézus Krisztus lábai elé borult s azokat átkulcsolta; távol attól, hogy a mi isteni Üdvözitőnknek ezért szemrehányást tennénk, ez egy indokkal több arra, hogy bámuljuk és elismerjük az ő jóságát. Az isteni tisztaságnak nem kellett félnie egy tisztátalan nő közeledésétől, s maga ezen, annyi tisztátalanságtól beszennyezett nőt megszentelé a minden tisztaság Istenével való érintkezés. Vigyázzatok inkább, hogy ezen látszólagos buzgóságot ne a titkos boszuvágy sugallja; emlékezzetek meg, hogy tanitványai vagytok azon Istennek, ki a keresztfán mondá Atyjának: Atyám, bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekszenek (Lukács XXIII. 34).

Azt fogjátok nekem ellenvetni, hogy ő elzárta maga előtt ezen menedéket az összes menhelyek ellen kiadott törvényével.

Gondoljátok meg jól, hogy ő ma megismerheti azon törvények valódi értékét, mellyeket ő maga szentesitett, s mellyeket legelőször ő maga szeg meg, s a néma és szótalan világnak azon látványt nyujtja, hogy hozzátok kiált: „Ne kövessetek engem, ha nem akartok azon szerencsétlenség prédájává lenni, melly jelenleg engem sujt.“ Oh milly ékesszóló leczke ezen nyomorúság! milly élénk világosság jő ezen oltárok kebléből! milly fönségesek és borzasztók azok, mióta lelánczolva tartják ezen oroszlánt! Hasonló jelenet ahhoz, melly az uralkodó képét tünteti elő, nem midőn őt trónusán ülve látjuk biborba öltözve és koronával fején, de a barbárokat elterülve lábai előtt, hátra kötött kezekkel s szomoru, földre szegzett arczczal.

Ti is, midőn ezen oltárokhoz tódultok, minden okoskodásnál jobban megerősititek, milly jogai vannak szentélyünknek. Még a husvéti ünnep sem gyüjtött nagyobb sokaságot ide; a csapás, melly őt érte s majdnem megsemmisitette, annyira nagyobb zajt ütött, mint a harsona hangja, melly bennünket ezen templomba hiv. Férfiak, nők s még a legvisszavonultabb szüzek is, odahagyván a nyilvános

téreket és házakat, mind ide siettetek a templomba, hogy bámuljátok a megszégyenitett emberi gyöngeségnek, a földi dolgok földeritett mulandóságának illy emlékezetes példáját, azon jóllétnek, melly hamis fényével tegnap még vakitotta szemeiteket s ma leálczázva, a szerencsétlenség által természetes rutságának s a legsiralmasb gyávaságnak van visszaadva. Milly tanulság a gazdagokra, tanúira illy különös forradalomnak. Midőn látják a gazdagság magas fokáról alá-hullva azt, ki még nem rég fejének egy intésével remegésbe hozta az egész világot, s midőn látják őt megalázva, reszketve, a leggyávább állatoknál is jobban meghunyászkodva, görnyedve, a félelemtől, mely megdermeszté minden érzékeit, amaz oszlophoz lánczolva, ki letéve minden gőgöt, komolyan elmélkedik az emberi dolgok semmiségéről; midőn illy látvány áll szemeik előtt, megismerendik a próféta szavainak igazságát: „Minden test széna, és minden ő dicsősége, mint a mezei virág. Megszárad a széna, és elhull a virág, ha az Ur szele ráfuval (Izaiás XI. 6. 7). És másutt: Mint a füst, elenyésznek az én napjaim, és tetemeim mint a forgács elszáradnak (CI. zsolt. 4.).“ A szegény is üdvös tanulságot talál itt, mert vigasztalódván az emberi sors ezen példája fölött, megszünik panaszkodni saját helyzetéről, s a szükségnek örülni fog, mivel csendes, révpartot nyujtott neki, biztos menhelyet, sziklaszilárd erödöt a sors csapásai ellen ; sőt ha reá bizná a választást, megnyugodnék inkább jelen helyzetében, mintsem csak pillanatig is birná e világ minden kincsét, hogy azután illy véres katastropha közepett kelljen azt odahagynia. Mindnyájan tehát, gazdag és szegény, nagy és kicsiny, szabad és szolga, mind tanulhat itten. Nincs senki, ki ezen eseményben üdvös gyógyszert nem találhatna azon betegségek ellen, mellyekben szenved.

Talán czélhoz jutottam, s meginditottam sziveiteket s enyhitettem haragtokat? A boszankodás, melly izgatta kebleiteket, talán emberibb érzéseknek adott helyet? Igenis, merem remélleni; a könyörület megnyitá magának az utat sziveitekhez, fölismerem ezt könyeiteken, mellyeket szemeitekből arczaitokra peregni látok. Miután tehát részvétteljeseknek s nagylelkűeknek tanusitottátok magatokat, cselekedjünk együttesen egy könyörületességi dolgot, s menjünk, vessük magunkat a fejedelem lábai elé, vagy inkább boruljunk mindnyájan Isten lábai elé, hogy méltóztassék megengesztelni a fejedelem szivét s inditsa kegyelemre. Az naptól fogva, mellyen e szerencsétlen, ki szemeitek előtt van, ezen templomba menekült, nagy változás történt. A katonák zajongva gyültek össze a császári palotában s ingerült hangon követelték a bünös fejét. A császár értesülve

a helyről, mellyet menhelyül választott, erélyes szavakban bizonyitá nekik, hogy nem kell annyira a bünöket tekinteniök, mellyeket szemére vethetnek, mint inkább azon kevés jót, mellyet müvelhetett volna. Hasztalanul mondogatá, hogy az ő jó tettei némi elnézést érdemelnek s hogy vétkei az emberi gyöngeség következménye lévén, érdemelhetnek megbocsátást; nem hallgattak semmi ellenvetésre s azt felelték, hogy a császári fölség ügyét meg kell boszulni. A lárma növekedett, a kardok villogtak, makacsul követeltetett az áldozat vére, s már mindenki kész volt annak öntésére; s a császár végre csak azzal tudta öket lecsillapitani, hogy azon menhely szent jogát, mellyet az áldozat lábainknál keresett, érdekében könyes szemekkel fenntartatni kérte.

Nem marad számunkra egyéb hátra, mint követni a császár nagylelkü példáját, mert midön ő, ki annyira megsértetett, megbocsát, midön elfeledi a személye ellen általa elkövetett sérelmeket, érdemelnénk-e mi mentséget, ha engesztelhetlenek maradnánk, mi kik közvetlenül nem bántattunk meg? Talán haraggal sziveitekben akarnátok részt venni a mi szent titkainkban, s ugyanazon ajkakkal, melylyekről még az átkok hangzanak, kérni akarnátok Istent „És bocsásd meg nekünk a mi vétkeinket, miképen mi is megbocsátunk az ellenünk vétetteknek? (Máté VI. 12).“ Megengedem, hogy ezen ember sulyos rosz tetteket követett el, hogy erőszakos kitörésekre ragadtatta magát ellenetek; de most a kegyelem s nem a szigor órája van itt, a jóságé s nem az igazságé, a részvété és könyörületé, nem az itéleté s kárhoztatásé: ez a kegyelemosztás ideje s nem pedig, hogy kérlelhetleneknek mutassuk magunkat. Ne gondoljunk tehát többé a boszuállásra, győzedelmeskedjünk önmagunk fölött, sőt kérjük a könyörület Istenét, hogy kegyelmezzen meg a bünösnek, távolitsa el tőle az őt fenyegető veszélyt s tartsa meg életét, hogy ideje legyen megbánni büneit. Kérjük mindnyájan egyhangulag a császár kegyelmét az egyház és az oltárok iránti tekintetből; kérjük őt, hogy ajándékozza a szent asztalnak ezen ember életét. Ha ezt tőletek megnyerem, maga a fejedelem hálás lesz érte; és Istennek, ki nem is fogja bevárni az ő beleegyezését, tetszeni fog ez s megjutalmazand érte bennünket. Valamint nem szereti a kegyetlen és embertelen sziveket, épugy kedveli a jámborokat és könyörületeseket: „Mert irgalmasságot kivánok én, és nem áldozatot (Ozeás, VI. 6)“ mondá ő maga. Szent könyveinek minden lapján irgalmasságot követel, s azt mindnyájunknak ugy tünteti föl mint saját vétkeink gyógyszerét. Általa nyerendjük meg az ég kegyeit, elnyerjük büneink bocsanatát,

tisztelni fogjuk az egyházat, kiérdemeljük mind a császár kegyelmét, mind az egész nép tapsait; általa városunknak a jámborság és mértékletesség olly hirét szerezzük meg, melly annak dicsőségét a világ legszélső határaig terjesztendi. Siessünk a' császár lábaihoz, kérjük öt, esedezzünk, mentsük meg e szerencsétlen foglyot, ki 'esdő kezekkel fordul felénk, ki őrizetünkre bizta magát; hogy mi is elnyerhessük a jövendő boldogságot a mi urunk Jézus Krisztus kegyelme és jósága által, kinek szent neve legyen örökön örökké áldva és dicsőitve. Amen.

A tizenötödik fejezethez.

Az ifjú Theodosius követsége Attilához 449-ben.

Előadatik a Byzantinae historiae scriptores mü első füzetében, *Εκ τῆς ἱστοριας πρισκου ῥήτορος και σοφιστης* czim alatt, kezdetén azonban zavart és hiányos. Igyekeztünk azt jobb rendbe és értelemre hozni, átvevén ugyanazon Priscusnak egynémely előrebocsátott helyeit, amint Guizot is tett, hozzácsatolván végét is, mellyet ez mellőzött.

= A scytha Edeko, ki magát a harczmezőn igen kitüntette, ujolag követté lön Orestes társaságában. Ez, ki nemzetségére nézve római volt, Peoniában lakott, melly tartomány a Száva mellett fekvén, Aetiussal a nyugati rómaiak vezérével kötött szerződés folytán a barbárnak hódolt. Edeko a palotába bocsáttatván, átadta a császárnak a leveleket, mellyekben Attila panaszkodott, hogy a szökevények ki nem adattak, kik ha neki vissza nem adatnak, s a rómaiak továbbra is művelik azon földeket, mellyeket ő fegyver által saját birodalmához csatolt, a háboru ujbóli megkezdésével fenyegetőzött. Ezen földek az Ister mentében, Peoniától egészen a thráciai Naváig terjedtek, mintegy tizenöt napi járó területen. Továbbá azt követelte hogy a vásár ne az Ister partjain tartassék, mint ezelőtt, hanem Naissus városában, mellyet ő bevett és lerontott, s olly messze feküdt az Istertől, hogy egy jó lábu ember innen oda öt nap alatt juthatott el, s határt képezett a scythák és a rómaiak államai között. Továbbá azt is követelte, hogy a kétséges pontok tárgyalása végett követek küldessenek hozzá, kik azonban ne legyenek közönséges származásuak és ranguak, hanem a legkitűnőbbek a consul-viseltek között; fogadásukra egészen Sardicáig jőne.

Ezen levelek elolvasása után Edeko visszavonult a császár

elől s Vigiliussal, ki azért jött, hogy tolmácsolja azt, mit Attila irásban akart értésére adni a császárnak, bejárta a palota lakosztályait, bemutatta magát Chrysaphiusnak, a császár eunuchjának, kinél ez nagy tekintélyben és kegyben állott. A barbár csodálkozva szemlélte a királyi palota nagyszerüségét. Vigilius aztán, midőn a barbár, Crysaphiussal beszélgetésbe eredt, a tolmács szerepét vivén, azt mondotta, hogy Edeko csodálja a császári lakokat, és szerencséseknek tartja a rómaiakat, kik annyi gazdagságban bővelkednek. Edekónak azt felelte Crysaphius, hogy tőle függ hasonló dolgok urává lenni, aranytól ragyogó tetővel és tömérdek kincscsel, ha elhagyván Scythiát, a rómaiakhoz állana. Edeko ellenben azt válaszolta, hogy egy másik ur szolgájának, ura beleegyezése nélkül nem szabad illyesmit tenni. Azt kérdezte tőle az eunuch, ha vajjon könnyen bejuthat-e Attilához, s milly tekintélyben részesül a scythákná l. Azt felelte, hogy Attilával igen bizalmas lábon áll, sőt néhány főbb scythával együtt még személyének őrizete is reá bizatott, minthogy bizonyos meghatározott napokon mindegyikök őrszolgálatot teszen Attila körül. Az eunuch erre azt válaszolta, hogy ha biztosan beszélhetne, igen nagy jókat szerezne számára, erre azonban szabad idő szükséges, miértis legjobb leszen, ha vacsora után visszatér hozzá, Orestes és a követség egyéb tagjai nélkül.

A barbár megigérte, hogy el fog jőni, s az étkezés után csakugyan el is ment hozzá. Erre, Vigilius tolmácsolása mellett, egymással kezet szoritva és kölcsönösen megesküvén és pedig az eunuch arra, hogy csak ollyanokról fog beszélni, mik Edekónak nem kárára, hanem előnyére és hasznára leendnek, ez pedig arra, hogy abból, mit az eunuch neki mondani fog, semmit sem jelent ki, még akkor sem, ha nem áll reá: az eunuch azt tanácsolta Edekónak, hogy ha visszatér Scythiába, tegye el Attilát láb alól, és azután csatlakozzék a rómaiakhoz; ezt tevén boldog élete leend, gazdagságok közepett. Edeko elfogadta az eunuch ajánlatát, de hozzátette, hogy tervök kivitele végett pénzre van szüksége, nem sokra ugyan, csak ötven font aranyra, a parancsnoksága alatt álló katonák közötti kiosztás végett, hogy tervök illő keresztülvitelében neki segédkezet nyujtsanak. Midőn az eunuch ezt neki azonnal, minden halogatás nélkül kifizetni akarta, a barbár azt mondá, miszerint előbb vissza kell mennie, hogy számot adjon követsége eredményéről, s megkapja Attila válaszát a foglyokat illetőleg; menjen vele Vigilius is, hogy együtt értekezhessenek czéljuk mikénti valósitásáról, s a pénzt annak idején majd küldje utána. Attila ugyanis visszatérése után azon-

nal azt fogná kérdezni tőle, valamint a többiektől is, ki kapott ajándékokat, és mennyi pénzt adtak nekik a rómaiak; már pedig azt nem tarthatná titokban társai iránti tekintetből.

Az eunuch ugy látta, hogy a barbár helyesen gondolkozik, miért is elfogadta nézetét. Erre azonban rögtön elfutott, hogy az ügyet a császár előtt föltárja, ki magához hivatván Martialis hivatal-mestert, szükségesnek vélte a barbárral kötött egyezményt ennek is tudomására juttatni. A hivatal-mester ugyanis részt veszen a császár minden tanácskozásaiban, tőle függnek a tolmácsok és katonák, kik a palota fölött őrködnek. Meghányván erre a dolgot minden oldalról a császár és Martialis elhatározták, hogy Attilához Vigiliussal követül Maximinust is elküldik.

Vigiliusnak, ki a tolmács szerepét vitte, mindazt végre kellett hajtania, mit Edeko jónak talált; Maximinusnak, ki mit sem tudott arról, mi forgott szőnyegen a császár és Martialis közötti tanácskozásban, a császári leveleket kellett átadnia Attilának; a császár a követeket illetőleg azt irta, hogy Vigilius tolmácsi, Maximinus pedig követi tiszttel van fölruházva, ki méltóságban felülmulja Vigiliust, kitünő családból származik, s neki nagy és hasznos szolgálatokat tett. Ehhez hozzátette, hogy nem illik, miszerint Attila megszegvén a szerződéseket, megtámadja a rómaiak birtokait; már azelőtt több, s most ujolag tizenhét szökevényt küldvén neki vissza, több már nincs is nála. Ez volt irva a levélben; ezeken kivül szóval meghagyta Maximinusnak, hogy mondja meg Attilának, miszerint ő nem kivánja, hogy hozzá magasabb rangu követeket küldjön; elődei ugyanis azokhoz, kik Scythiában uralkodtak, követekül nem szoktak másokat küldeni, mint az első katonát, a kivel épen találkoztak, vagy bárkit mást. Különben pedig a közöttük szőnyegen lévő kétséges dolgokat illetőleg azt véli, hogy azok elintézése végett jó volna, ha Attila Onegesiust küldené. Miként fogadhatna ő, Attila, valamelly consularis egyeniséget Sardicában, melly romhalmaz volt?

Midőn Maximinus a császár rábeszéléseinek engedve azon követséget magára vállalta, engemet is rávett, hogy őt kövessem. Utra keltünk tehát a barbárokkal együtt, s megérkeztünk Sardicába, melly Konstantinápolytól tizenhárom napi távolságra fekszik. Midőn ide megérkeztünk, Edekót és a többi barbárokat lakomára akartuk meghivni; levágatván az ökröket és juhokat, mellyeket a tartomány lakosaitól vásároltunk, a teritett asztalhoz ültünk. A lakoma alatt a barbárok dicsérni és magasztalni kezdték Attilát, mi pedig a császárt. Vigilius erre azt mondá, hogy nem illik Istent emberhez hasonlitani,

Attilát embernek, Theodosiust pedig Istennek nevezvén. A hunnok ezt zokon vették, a harag lassan lassan erőt vett rajtok, mi pedig ügyekeztünk a társalgást más tárgyra forditani, s haragjukat gyengéd szavakkal lecsilapitani. Felkelvén az asztaltól, Maximinus ajándékokkal meg akarta nyerni Edeko és Orestes barátságát, selyemöltönyökkel és indiai gyöngyökkel kinálván meg őket. Orestes erre megvárván, mig Edeko eltávozott, azt mondá Maximinusnak, hogy ő neki valóban bölcsnek és okosnak látszik, mint aki, nem ugy mint a többiek, semmi ollyast nem mondott, mi a királyokat sérthette volna. Némellyek később, számba sem vevén Orestest, vacsorára hitták meg Edekót, s ajándékokkal halmozták el. Mi mindezeket nem értvén, s be nem látván, hová czéloztak Orestes szavai, azt kérdeztük tőle, miért tisztelik őt kevesbbé, mint Edekót; Orestes azonban mitsem felelve, eltávozott.

Másnap járkálás közben Vigiliusra bukkantunk, s elbeszéltük neki azt, mit Orestestől hallottuk. Vigilius azt válaszolá, miszerint Orestes nem sértetett meg azáltal, hogy nem részesült olly tiszteletben mint Edeko; Orestes ugyanis csak Attila szolgája és irnoka, mig Edeko, ki jeles harczos és származásra nézve hunn volt, méltóságban őt sokkal felülmulta. Alighogy ezt mondotta, Edekóhoz fordult s honi nyelven beszélgetett vele, mire csakhamar tudtunkra adta, hogy mindazt elmondotta Edekónak, mit előtte felhoztunk. Edeko azonban ollyanynyira feldühödött ellenünk, hogy ugyancsak sokat kellett beszélnünk, mig egykissé lecsillapithattuk.

Naissusba érkezvén, mellyet az ellenség lerontott és a földdel egyenlővé tett, azt az emberektől elhagyatva találtuk, kivéve néhány betegeket, kik a templom romjai közé menekültek. Puszta, s a folyótól némi távolságra eső vidéken utazván — a partok tele voltak a csatában elesettek csontjaival — Aginteushoz jövénk, ki az illyricumi csapatok parancsnoka volt, és Naissus mellett állomásozott. A császár meghagyta neki általunk, hogy adjon át nekünk öt szökevényt, kik által betöltessék a tizenhetes szám, amint az Attilához intézett levélben irva volt. Bemutatván tehát neki magunkat és felszólitván őt, hogy adja át az öt szökevény hunnt, felszólitásunknak engedett, s a szökevényeket jóakaró szavakkal vigasztalta. Egész éjen át menvén, a naissusi hegyektől az Ister felé indultunk, és sok ide s tova járkálás után még sötétben egy falura bukkantunk. Midőn itt föltettük magunkban, hogy nyugat felé megyünk, egyszerre feltünt a nap, és sugarai arczainkra estek. Nem ösmervén a helyet, felkiáltottuk, hogy a nap, melly átellenünkben kelt fel, nem a rendes utat követi,

s a dolgok rendében felforgatás jött létre; a talaj egyenetlensége miatt azonban az ut azon a helyen kelet felé fordul. Ezen sziklás és bajosan járható tájékról egy más, mocsáros sikságra jutottunk, hol barbár révészek egy fatörzsből vájt lélekvesztőkön szállitottak át bennünket a folyó tulsó partjára [1]). Ezen lélekvesztők nem azért voltak készitve, hogy bennünket, hanem hogy azon sok barbárt szállitsák át, kikkel utközben találkoztunk; ugylátszott, hogy Attila ugy indul a római tartomány megtámadására, mint valamelly vadászati mulatságra.

Átkelvén az Isteren, s a barbárokkal egyetemben mintegy tizenöt stadiumnyi utat hagyván magunk mögött, egy térségen [2]) mindaddig varakoznunk kellett, mig Edeko értesitetendett Attilát megérkezésünk felől, velünk maradván azok, kiknek kalauzokul kellett szolgálniok. Este vacsoraközben felénk közelgő lódobogást hallánk, s azonnal két scytha érkezett hozzánk, kik meghagyták nekünk, hogy induljunk Attilához. Mi azonban arra kértük öket, hogy szálljanak le lovukról és üljenek velünk az asztalhoz; másnap utra kelvén, követtük öket. Ugyanaznap, mintegy esti nyolcz óra tájban, Attila sátorához érkezénk [3]), hol ezen kivül még igen sok más sátor volt; midőn egy dombon mi is sátraink felállitásához fogtunk, a barbárok ezt megakadályozták, mert a szomszéd völgyben Attila sátra volt felállitva, miért is ott ütöttük fel sátrainkat, a hol a barbárok a helyet számunkra kijelölték.

Nem sokára hozzánk jöttek Edeko, Orestes, Scotta és több más főbb rangu scytha, hogy megkérdezzék tőlünk, mi a czélja követségünknek. Egymás szeme közé néztünk, csodálkozván ezen haszontalan kérdés fölött; ők azonban nem tágitottak, s minden áron feleletet akartak tőlünk kapni. Mi erre azt válaszoltuk, hogy a császár meghagyta nekünk, miszerint követségünk czélját csak Attila, és nem mások előtt fejtsük ki. Scotta ezen szavak által sértve érez-

---

[1]) A Dunán valószinüleg *Aquae* nevü kis város mellett keltek át, melly egy hegyláncz és a Duna között feküdt, s környékén mocsárok voltak.

[2]) A temesi-bánság sikságán? Attila sátrai ez esetben a Temes és Duna között lettek volna felállitva.

[3]) Három mérföldnyi (= ¾) utat vevén föl egy órára, Attila sátrai nem lehettek messzebb a Dunától huszonhét mérföldnél; hogy csakugyan nem voltak messzebb, következtethetjük mind a csapatok átszállitására rendelt bárkák, mind pedig azon barbárok sokaságából, kikkel utazóink utközben találkoztak.

vén magát azt mondá, hogy illy parancsot kapott főnökétől. „Különben is eléggé ismeretes előttünk, ugymond, milly ravaszság és alattomossággal szoktátok dolgaitokat intézni.“ Mi tiltakoztunk ez ellen és azt állitók, hogy soha sem parancsolta meg senki a követeknek, miszerint megbizatásukat valakinek kijelentsék előbb, hogysem annak szine elé bocsáttassanak, kihez küldettek; ez a scythák előtt sem ismeretlen, kik szintén többször küldöttek követeket a császárhoz; irányunkban is meg kell tartani azon törvényeket, mellyek mindenkire nézve megállapittattak, különben megsértenék a követi jogokat. Erre Attilához mentek, kitől Edeko nélkül csakhamar visszaérkezvén, nyiltan kijelentették megbizatásunk tárgyát, s egyszersmind meghagyták nekünk, hogy ha más végezni valónk nincsen, azonnal hordjuk el magunkat. Hallván ezen dolgokat, nem tudtuk, mitévők legyünk, mert el nem képzelhettük, miképen juthattak a császár szándékai tudomásra, mellyeket véleményünk szerint maguk az istenek sem tudhattak meg. Miért is jónak véltük semmit sem nyilvánitani megbizatásainkból, mig Attila elé nem bocsáttatunk; tehát következőleg válaszoltunk: „Akár a scythák által imént elmondottak, akár mások legyenek azon dolgok, mellyeknek követségszerü tárgyalása végett idejövénk, azok csupán a főnököt illetik s töle függnek, és semmi esetre sem fogunk azokról mással, mint csupán vele beszélni.“ Erre megparancsolták, hogy azonnal utazzunk el.

Mig mi az uti készületekkel foglalatoskodánk, Vigilius szemrehányásokat tett nekünk a scythának adott felelet miatt, azt mondván, hogy jobb lett volna inkább valamit hazudni, mint az ügy elintézése nélkül térni vissza. „Mert ha én, ugymond, beszéltem volna Attilával, könnyen lebeszélhettem volna őt a rómaiak elleni háborúról, minthogy már előbb is fontos szolgálatokat tettem neki, s az Anatoliushoz küldött követségben is igen jó hasznomat vette; Edeko szintén igy vélekedik.“

Ezen — őszinte vagy álnok — szavakkal bizonyára azt akarta elérni, hogy a követség köpenye alatt valami uton-módon valósithassa az Attila ellen szőtt ármányokat, s megkaphassa azon aranyat, mellyre Edekónak, mint ez az eunuchnak mondá, hü emberei közötti kiosztás végett szüksége volt. Vigilius azonban nem tudta, hogy elárultatott; Edeko ugyanis vagy titkosan alkudozott az eunuchchal [1]), vagy attól tartott, hogy Orestes elmondja Attilának, mit beszéltek Sardicában a vacsora alatt s arról fogja őt vádolni, hogy nélküle tit-

[1]) Az eunuch, mint már fönebb mondatott, egyenlő volt a miniszterrel.

kos értekezleteket tartott a császárral és az eunuchchal, miértis felfödözte Attila előtt az ellene szött összeesküvést, s hogy mennyi aranyat fognak e czélra küldeni; egyszersmind megbizatásaink tárgyát is elmondotta.

A szükség által kényszeritve barmaink fölszereléséhez fogtunk, s már épen utra akartunk kelni éjnek idején, midőn néhány barbár jött felénk, kik Attila parancsára azt mondák, hogy maradjunk, mert az éj alkalmatlan az utazásra. Ugyanazon helyre, honnan kiindultunk, több más barbár jött, Attila által küldetve, kik egy ökröt és a folyóból halakat hoztak számunkra [1]); étkezés után lefeküdtünk. Viradatkor azon reménynyel kecsegtettük magunkat, hogy Attilától talán mégis kegyesebb választ nyerünk. Ő azonban ismét ugyanazon embereket küldötte hozzánk, meghagyván nekünk, hogy azonnal utazzunk el. Szó nélkül hozzá fogtunk a készülődéshez, ámbár Vigilius minden áron reá akart beszélni bennünket, hogy azt válaszoljuk, miszerint még más mondanivalónk is van, minek megtudása Attilára nézve rendkivüli fontossággal bir. Látván később, hogy az ügy kifejlödése Maximinust igen boszantja, magammal vittem Rusticiust, ki igen jól ismerte a barbárok nyelvét; ő nem mint a követség tagja jött velünk Scythiába, hanem mert végezni való dolgai voltak Constantiussal, ki származására nézve olasz lévén, a nyugati rómaiak vezére Aetius által Attilához küldetett, hogy neki mint titkár szolgáljon. Ennek kiséretében Scottához mentem, mert Onegesius távol volt, s Rusticius tolmácsolásának segélyével azt mondám neki, hogy Maximinus igen nagy és értékes ajándékokkal tisztelné meg, ha kieszközölné, hogy valami uton-módon beszélhetnénk Attilával; Maximinus ugyanis olly dolgok tárgyalása végett jött, mellyek igen nagy előnyben részesitendik nem csupán a rómaiakat, de a hunnokat is; sőt ezen követség különösen hasznos és tisztességes magára Onegesiusra nézve, mert a császár azt kivánta, hogy a két nemzet közötti kétes ügyek elintézése végett Onegesius küldessék, melly küldetésből ajándékokkal elhalmozva térne vissza. Mivel pedig Onegesius távol volt, illik, hogy testvére nem csekélyebb ügyekezettel iparkodjék ezen olly annyira fontos ügyben eljárni. Megtudtam, tevém hozzá, hogy Attila, nagy bizalommal viseltetik iránta, de itt nem igen

[1]) A Duna pontyai inyenez és fényüzési ételvoltak a barbárok asztalán. Cassiodorus mondja: Privati est habere, quod locus continet: in principali convivio hoc decet exquiri, quod visum debeat admirari. Destinet carpam Danubius, a Reno veniat ancorago. *Variar.* lib. XII. epist. 4.

lehet hitelt adni annak, a mit az ember hall; tőle függ bennünket tettekkel meggyőzni afelől, hogy milly becsben áll Attilánál. Hallván szavaimat következőleg válaszolt: „Ne féljetek, én is birok olly tekintélylyel és kegygyel Attilánál mint testvérem, akár beszélni, akár tenni kelljen valamit.“ Ezután lóra ülve, Attila sátra felé vágtatott.

Visszatérvén Maximinushoz, ki Vigiliussal buslakodott, s nem tudta, mitévő legyen, elmondottam neki, mit beszéltem Scottával, s milly választ kaptam tőle, egyszersmind sürgetve fölszólitottam Maximinust, hogy készitse elő a Scottának adandó ajándékokat, s gondolkozzék, mit mondjunk majd Attilának, ha vele találkozunk. Mindketten felállottak, mert jöttömkor a füvön ültek, dicsérték eljárásomat s egyszersmind megállitották azokat, kik a barmokkal már utra keltek. Erre egymás között tanácskoztak, miket mondjanak majd Attilának, s hogyan szolgáltassák át neki azon ajándékokat, mellyeket Maximinus Attila számára a császártól hozott.

Mig ezen dolgok és gondolatok fölött töprenkedtünk, egyszerre csak megérkezik Scotta, s Attila nevében bennünket magával hitt. Attila sátra felé indúltunk tehát, melly sok barbár által volt körülvéve, kik ott őrségi szolgálatot tettek. Midőn beléptünk, Attilát egy faszéken ülve találtuk. A tróntól némi távolságra megállapodtunk; erre Maximinus előbbre ment, s üdvözölvén a barbárt, átnyujtá neki a császár levelét, és azt mondá, hogy a császár üdvöt és szerencsét kiván neki és övéinek. „Történjék az a rómaiakkal, a mit ők nekem kivánnak,“ válaszolá a barbár; erre a beszédet hirtelen Vigiliushoz intézte, szemtelen baromnak nevezvén, és kérdőre vonván, hogy merészkedett szemei elé jőni, tudván mindazt, a miben a békét illetőleg ő és Anatolius megállapodtak, hogy t. i. egy követ se jöjön hozzá előbb, mig a rómaiaknál lévő összes foglyok visszaadva nem leendettek. Vigilius erre azt felelvén, hogy a rómaiaknál több scytha szökevény nincsen, Attila még inkább dühbe jött, szitkok és szidalmakkal halmozta el, s orditva azzal fenyegetőzött, hogy keresztre feszittette, s a keselyük étkeül adatta volna Vigiliust, ha dühét nem mérsékelné és vissza nem tartaná azon tisztelet, melylyel követi minősége iránt viseltetni tartozik; olly módon büntetné szavainak szemtelensége és vakmerősége miatt. A rómaiaknál ugyanis még sok szökevény maradt, kiknek egy darab papirosra irt neveit az irnokok által felolvastatta. Midőn az irnokok a még hiányzók neveit felolvasták, Attila megparancsolta Vigiliusnak, hogy tüstént távozzék Esfával, s jelentse ki a rómaiak

nak, hogy adják ki a még hatalmukban lévő összes szökevényeket, Carpilio, Actius fia- s a nyugati rómaiak vezérének ideje óta, ki mint kezes nála tartózkodott. Nem fogja, ugymond, türni, hogy szolgái ellene fegyvert ragadjanak, de nem is képesek bármi segélyt nyujtani azoknak, kik saját tartományuk védelmét reájok bizták. Mert melly erőd vagy város maradhatna az egész római birodalomban épen és sértetlenül, ha ő felteszi magában, hogy beveszi és lerombolja? Előterjesztvén megbizatásaikat, térjenek vissza azonnal, s mondják meg neki, mit akarnak: kiadják-e a szökevényeket, vagy emiatt háborut kezdenek? Erre meghagyta, hogy Maximinus várjon mindaddig, mig elkészitendette a választ a császár levelére s egyszersmind az ajándékokat kivánta. Miután ezeket átszolgáltattuk, visszavonultunk sátorunkba, hol sokáig beszélgettünk a látott és hallott dolgokról.

Csodálkozván Vigilius, hogy Attila, ki irányában mindig kegyesnek és udvariasnak mutatkozott, valahányszor csak követekkel jött hozzá, most olly kemény szidalmakkal halmozta el, — attól tartok, mondám, hogy valamellyik azon barbárok közől, kiket Sardicában megvendégeltünk, idegenitte el tőle Attilát, elbeszélvén neki, hogy a császárt istennek, őt pedig embernek mondotta. Maximinus igen valószinünek találta szavaimat, mert mitsem tudott az Attila ellen szőtt ármányról. Vigilius azonban nem tudta, mit véljen, mert legalább véleményem szerint, nem birta magának megmagyarázni, miért kelt ki Attila ellene olly hevesen, mert, mint nekünk később mondá, még csak nem is gyanitotta, hogy valaki fölfedezte volna Attilának azt, mit a lakoma alatt mondott, vagy az élete ellen szőtt összeesküvést. Ugyanis Edeko kivételével az Attilát környező egész sokaság között senki sem volt, ki vele beszélni merészkedett volna, annyira megfélemlitette valamennyiök lelkét; Edeko pedig, ugy vélte, részint esküje, részint az ügy komolysága által intetve, bizonyára hallgatni fog, nehogy ha kisülne reá, hogy Attila élete ellen titokban összeesküdött, halállal bünhődjék. Mig elménkben ezen dolgokat hánytuk-vetettük, megérkezett Edeko, félrevonta Vigiliust, mintha igazán és őszintén akarna vele az összeesküvésről beszélni, s meghagyta neki, hogy hozza el a hü emberei között kiosztandó aranyat, s ezzel elment. Szerettem volna megtudni Vigiliustól, miről beszélt vele Edeko, — ő azonban folyvást csalt engemet, meg levén csalatva ő maga is, s eltitkolván Edekóval folytatott titkos beszélgetésének valódi okát, azt hitette el velem, hogy Edeko azt mondotta neki, miszerint Attila a szökevények miatt bőszült fel ellene olly

annyira. Miért is szükséges, hogy vagy a szökevények adassanak ki, vagy a születésök- és gazdagságuknál fogva legtekintélyesebb férfiak jöjenek Attilához követségben. Még ezen dolgokról beszélgettünk, midőn Attilától követek jöttek hozzánk, kik Vigiliusnak és nekünk megtiltották valamelly római fogoly, barbár rabszolga, vagy ló, vagy bármelly más tárgy megvásárlását, kivéve az élelemre szükséges czikkeket, mindaddig, mig a rómaiak és hunnok között szőnyegen forgó vitás kérdések meg nem oldattak. Ezt a barbár főnök előrelátólag és ravaszul azért rendelte igy, hogy annál könnyebben rajta kaphassa Vigiliust, minthogy semmi alkalmas ürügyet nem fog majd felhozhatni, miért hozott magával annyi teméntelen aranyat. Egyszersmind meghagyta, hogy várjuk be Onegesiust, ki majd átszolgáltatandja a követségünkre adott választ s azon ajándékokat, mellyeket ő a császárnak küld, Onegesius ugyanis ekkor esetleg Attila nagyobbik fiával az acazirekhez ment. Ezek egy, Attilának meghódolt scytha nép voltak.

Elutazván Vigilius Esfával, állitólag azért, hogy a szökevények kiadatását sürgesse, valóban pedig, hogy az Edekónak megigért aranyat elhozza, csak egy napig maradtunk még ugyanazon helyen, másnap pedig Attilával észak felé indultunk. De a barbárokkal együtt nem sokáig utaztunk, s mihamar más utra tértünk, mellyet a scythák, az idegenek kalauzai, jelöltek meg.

Attila ezalatt megállapodott egy faluban, hogy nőül vegye Esca leányát[1]), ámbár már több felesége volt, minthogy azt a scythák törvényei megengedik[2]). Erre egy igen terjedelmes sikságon haladván, több hajókázható folyóra bukkantunk, s az Ister után a legnagyob-

---

[1]) Ámbár Priscus nem mondja, mégis azt kell hinnünk, hogy nyugat felé mentek. Utjok általában véve észak-nyugati irányt tartott.

[2]) Ezen hely nagy vitatkozásoknak volt tárgya. Priscus szavai ezek: *ἢ γαμεῖν θυγατέρα Ἔσκαμ ἐβούλετο*, mik azt jelentik, hogy *Esca nevü leányát akarta nőül venni*. Priscus ugyan nem mondja, hogy az övé volt: *ἑαυτοῦ*, miért is egynémelly tudós ezen helyet akként magyarázta: *Eskának leányát*, mintha volna *θυγατέρα τοῦ Ἔσκαμ*, méltán akként vélekedvén, hogy a görögök hajtogathatlanoknak tekintették a barbár tulajdonneveket, mint ismeretleneket. Hogy ha Attila, teszik hozzá, saját leányát vette volna el, Priscus bizonyára nem hagyta volna említés nélkül ezen házasság különösségét. Tisztára akarván mosni Attilát a vérfertőztetés mocskától, ebbeli vágyunk helyesnek tüntette fel előttük ezen okoskodást, s talán csakugyan van is némi alapja. Ezen szavak azonban: minthogy azt a scythák törvényei megengedik, ugy a nők többségére, mint azon tényre is vonatkoznak, melly szerint Attila saját leányát vette nőül. Történelmi bizonyságok sem hiányoznak arra nézve, hogy sok barbár népnél szokásban volt saját leányukat venni feleségül. Szent Jeromos nyilván igy szól: *Persae*,

bak nevei Drecon, Tiga és Tifisa. A nagyobbakon egy fatörzsből vájt lélekvesztőkön, minőket a parti lakosok napi szükségleteikre használnak, a többieken pedig talpakon mentünk át, mellyeket a barbárok mindig készen tartanak, szekereken hordozva magukkal, hogy a mocsárokon átkelhessenek. A helységekből élelmet hoztak, gabona helyett c e n e r o-t (kenyeret?), s bor helyett m e d-et (mézet?), mint a lakosok hiják. Azok, kik bennünket szolgálattétel végett kisértek, c e n e r o-t (miglio, köles) adtak nekünk, italul pedig bizonyos árpafőzetet adtak, mellyet a barbárok c a m-nak hinak.

Nagy utat hagyván hátra, alkonyatkor egy mocsár mellett ütöttük fel sátrainkat, mellyből a szomszédságból meriteni szoktak, minthogy iható vize van. Itt hirtelen mennydörgésektől, villámlások- és heves záportól kisért zivatar keletkezvén, a dühös szél nem csupán sátrunkat forgatta fel, hanem összes edényeinket is a közeli tóba vitte. Megrettenve az égi háborutól és attól, a mi velünk történt, elhagytuk azon helyet, s egymástól elszakadva és szanaszét szóródva, kiki közülünk azon utra tért, melly először mutatkozott, az éj sötétsége és a zuhogó eső közepett. Végre különféle utakon a szomszéd falu viskóiba menekülénk, s mivel még mindnyájan együtt voltunk, nagy kiáltások között az elvesztett tárgyak keresésére indultunk. E zajra a scythák kijövén, s fáklyák gyanánt meggyujtván ama nádakat, mellyeket tüzelőszerül használnak, azt kérdezték tőlünk, hogy miért kiabálunk olly nagyon. A bennünket kisérő barbárok azt felelték, hogy a fergeteg miatt eltévedtünk. Erre azok nemeslelküleg meghittak bennünket házaikba, s száraz nádból jó tüzet raktak.

A falu urnője, azelőtt Bleda felesége, ételeket és szép nőket küldött hozzánk, hogy mulassunk velök, mert az illyesmi a scythák-nál megtiszteltetés. Köszönetet mondánk a nőknek a nekünk hozott étkekért, és a kunyhókban lefeküdtünk, megtartóztatván magunkat tőlök. Napköltekor minden gondoskodásunkat elveszett butoraink keresésére forditottuk, és csakugyan meg is találtuk, részint ugyanazon a helyen, hol tegnap megállottunk, részint a tó partján, és némelly tárgyakat magában a tóban is. Miután a lovakról, az igás és teherhordó barmokról is gondoskodtunk, a királyné üdvözletére siettünk, ezüst csészék, vörös bőrök, indiai bors, datolyák és más száraz gyümölcsök felajánlásával mutatván irányábani hálánkat, minthogy

---

Medi, Indi et Aethiopes, regna non modica et romano regno paria cum matribus et aviis, cum filiabus et nepotibus copulantur. (lib. II. adv. Jovin.) Miért ne tehették volna ugyanezt a hunnok is?

nem akartunk kevesebbeknek látszani a barbároknál, kiknél olly tisztességes fogadtatásban részesültünk; erre minden jót kivánván nekik, rögtön elutaztunk.

Hat napi utazás után a scythák, az idegenek kalauzai, egy faluban megállitottak bennünket, hogy aztán majd Attila után menjünk, ki onnan épen elutazni készült. Itt találkoztunk a nyugati rómaiak által Attilához küldött követekkel; ezeknek főnökei Romulus, ki grófi méltósággal volt felékesitve, Primutus, Noricum kormányzója, és Romanus, a katonák századosa, voltak. Velök jött Constantius, kit Aetius küldött Attilához, hogy neki titkári szolgálatokat tegyen, és Tatullus, azon Orestes atyja, ki Edekóval volt; ezek nem mint a követség tagjai jöttek, hanem csak barátságból és magán ügyek miatt. Constantius azonban Itáliában létekor nagy barátságra lépett velök, Tatullus pedig rokonsági érzetből kelt utra, minthogy fia Orestes Romulus leányát vette nőül, Petovium noricumi városból. A követek Attila kiengesztelése végett jöttek, ki azt követelte, hogy adják át neki Silvanust, a csaszári asztal ezüstjeinek őrét, minthogy ezüst csészéket kapott egy bizonyos Constantiustól. Ezen Constantius, ki nyugati Galliából származott, valamint a másik, szintén titkári minőségben jött Attilához és Bledához.

Ez, mig a scythák a syrmiumi váracsot ostromolták Peoniában, arany edényeket kapott a város püspökétől avégre, hogy árukon majd váltsa ki őt, ha a várossal együtt elevenen jut az ellenség kezei közé, ha pedig elveszne, váltson ki a rabszolgaságba hurczolt polgárok közöl anynyit, menynyit lehet. Constantius azonban a város lerombolása után keveset törődvén a többivel, bizonyos ügy miatt Rómába ment, az edényeket eladta Silvanusnak azon föltétel alatt, hogy ha a pénzt egy bizonyos idő alatt a kamatokkal együtt kifizeti, az edényeket visszaválthatja; ha ezt nem teszi, Silvanus megtartja az edényeket, s mint sajátjait fogja használni. Attila és Bleda keresztel büntették ezen Constantiust, mint a ki azon gyanuban állott, hogy áruláson töri fejét. Midőn később az arany edényekkeli történet Attilának tudomására jutott, Silvanus kiadatását követelte, mint ki olly jószágot rabolt el, melly az ő birtokába jutott. Aetius ennélfogva és a nyugatrómaiak császára követeket küldöttek hozzá, hogy megmondják neki, miszerint Silvanus, mint Constantius hitelezője, korántsem rabolta azon arany edényeket, hanem csak zálogképen tartotta magánál, kész levén azokat hasonló összegért a papoknak bármikor átengedni, mert nem illő, hogy az emberek saját használatukra forditsák az Istennek szentelt edényeket. Ha ezen okok s az istenség

iránti tisztelet sem lennének képesek Attilát Silvanus követelésétől eltériteni, ez ki fogná neki fizetni az edények árát. Mert csakugyan nem lehetett egy olly embert adni kezébe, ki mitsem követett el. A római követek tehát jelenleg ezen czélból jöttek, s utjokban a barbárokat követték, hogy tőle feleletet nyerjenek és elbocsáttassanak.

Minthogy nekünk is ugyanazon uton kellett haladnunk, mellyen Attilának, megállottunk egy kissé, mig előjött, s az egész sokasággal nem messze utána indultunk, s néhány folyón átkelvén egy igen nagy városba érkezénk. Itt volt Attila lakása, mellyhez hasonló, magasságra és szépségre nézve, mint mondák, egész birodalmában nem volt; sima, szépen faragott deszkákból volt összeállitva, s köröskörül farácsozat kerité, nem annyira védelem, mint inkább ékesség végett. Közel a királyéhoz állott Onegesius laka is, melly szintén fa-rácsozattal volt körülvéve, de nem volt olly magas, sem tornyokkal nem volt ellátva, mint az Attiláé. Igen távol a ház kerületétől volt azon fürdő, mellyet Onegesius, ki a scythák között, Attila után, gazdagság és hatalomra első, Peoniából hozott kövekből épittetett. Scythia ezen részében ugyanis sem kő sem fa nincsen, hanem mindezt máshonnan kell szállitaniok. Ezen fürdőt egy syrmiumi fogoly épitette, remélvén, hogy jutalmul majd visszanyeri szabadságát, de az történt vele, a mit legkevesbbé várt, hogy t. i. még szigorubb szolgaságba jutott; Onegesius ugyanis fürdő szolgává tette, hogy neki és családjának fürdésközben szolgálatokat tegyen.

Midőn ezen helyre érkeztünk, sok leányka jött Attila elé sorban, fehér, finom és igen hosszu öltönyökben, s két oldalról nagyobb nők által vezettetve; minden sor hat vagy több leánykából állott, kik menésközben scytha énekeket és dalokat zengedeztek. Már közel voltunk Onegesius házához, midőn abból kijött felesége, igen sok rabszolganő által kisérve, kik étkeket és bort hoztak; ekként szokták a scythák megtisztelni legfőbb embereiket. A nő üdvözölvén Attilát, kérte, hogy fogadjon el valamit azon étkekből, mellyeket irányábani tisztelete és jóakarata jeléül hozott. Nehogy kedvét szegje barátja feleségének, lovon ülve evett, mialatt az őt kisérő barbárok az ezüst asztalkát fejök fölött tartották. Erre ajakával a neki nyujtott csészét is megilletvén, a királyi lakba vonult, melly szebb volt a többieknél és magaslaton feküdt. Mi Onegesius házában maradtunk, a mint ő nekünk parancsolta, minthogy már visszatért Attila fiával. Onegesius azonban nem üdithette fel lelkét velünk a lakománál, mert alighogy megérkezett, Attilához ment, hogy számot adjon küldetésének eredményéről, s tudtára adja azon szerencsétlenséget, melly

Attila fiával történt, kinek jobb keze kifiezamodott. Vacsora után elhagyván Onegesius lakását, sátrainkat Attila lakása mellett ütöttük fel, hogy igy Maximinus ne legyen tőle nagyon távol, minthogy magát Attilának bemutatni, s tanácsosaival értekeznie kellett. Itt töltöttük az éjet.

Másnap reggel Maximinus Onegesiushoz küldött engemet, hogy adjam át neki az ő és a császár ajándékait, s egyszersmind kérjem, mondaná meg, hol és mikor szándékoznék vele kissé beszélgetni. Onegesius háza felé irányzám tehát lépteimet azon szolgákkal, kik az ajándékokat hozták; minthogy pedig az ajtót zárva találám, vártam, mig kinyilik és valaki jő, ki tudtára adja ittlétemet. Mialatt itt várva a ház körül sétáltam, egyvalaki jött felém, kit nem ismertem, s ki scytha katonának látszott; hozzám érkezvén görögül üdvözölt mondván: χαῖρε! Csodálkoztam, hogy egy scythát görögül hallok beszélni, — a scythák ugyanis határaik közé levén szoritva, egy barbár nyelvet müvelnek és beszélnek, t. i. a hunnok és góthok nyelvét, továbbá még a latint is azon kevesek, kik a rómaiakkal mint kereskedők gyakrabban érintkeznek; görögül azonban senki sem beszél, csupán a Thraciában vagy a tengermelléki Illyricumban ejtett foglyok. De bárki látja is őket, azonnal felismerheti rongyos ruháik- és piszkos arczukról, mint a kik nyomorú helyzetbe jutottak. Ez azonban igen gazdag scythának látszott, mert gazdag és szép öltönyöket hordott, s feje köröskörül le volt beretválva. Viszonozván üdvözlését, kérdeztem, hogy kicsoda, honnan jött a barbárok földére, és miért választotta a scytha életmódot. „Nagyon szeretnéd tudni?“ válaszolá. „Azért kérdeztem ezt tőled, mert görögül hallottalak beszélni.“ Erre nevetve azt mondá, hogy származására nézve görög, s Viminacium moesiai városba kereskedés végett jött, hol hosszabb ideig lakott, s egy gazdag nőt feleségül is vett; midőn azonban a várost a hunnok bevették, s a temérdek drágaságokat felosztották, a zsákmány felosztásakor ő Onegesiusnak jutott; szokásuk ugyanis a scythákuak, hogy a gazdagabb foglyokat félreállitják, hogy aztán kioszszák az Attila után legfőbbek között. Midőn nem sokkal később igen vitézül harczolt a rómaiak ellen, és urának meghóditotta az acazirok nemzetét, a scytha törvények szerint nem csak szabadságát nyerte vissza, hanem egyszersmind mindannak birtokába jutott, mit a háboruban szerzett. Erre feleséget vevén, s vele már több gyermeket nemzvén, ezen életmódot vette föl, melly sokkal jobb az elöbbinél, s azonkivül még Onegesius asztalához is többször hivatalos. A scythák ugyanis, kivéve a harcz fáradalmait, csendes és gondtalan

életet élnek; itt mindenki szabadon élvezi a szerencse javait, és senki sem háborgatja még a legcsekélyebb dologban is; a rómaiak között ellenben mindenkit folyvást azon veszély fenyegeti, hogy elfogatik a háboruban, és saját fentartásának reményét másokban kell helyeznie, mert a zsarnokok nem engedik meg a fegyver viselését, hogy magát védhesse s az erőszakot visszaverhesse. Sőt még azoknak is, kiknek ez meg van engedve, nagy kárukra van a vezérek gyámoltalansága, kik semmi ügyességgel sem birnak a háboru viselésében. De még sokkal roszabbak a háboru bajainál a béke bajai, minthogy az adók rendkivül sulyosak, s a rosz, nem mindenkire nézve egyenlő törvények temérdek bajok szülőokai. Ha valamelly gazdag vagy hatalmas megsérti a törvényeket, legkevésbbé sem bünhődik gonoszságaért, de ha valamelly szegény vagy kevésbbé óvatos ember teszi azt, ki nem tudja tényeit eléggé elpalástolni, nem kerüli el a törvények által kiszabott büntetést, ha ugyan még az itélet hozatala előtt meg nem hal, minthogy életét fölemészti a pörök hosszadalmassága és a fájdalom, midőn látja, hogy vagyona a miatt tönkre jut. Ha valaki valamelly igazságtalanság miatt panaszkodik, nem juthat el a törvényszékhez előbb, hogysem lefizette légyen azon pénzt, melly a birót és szolgáit illeti.

Ezen szavakra kifejtettem előtte, milly bölcsek és belátók voltak a római köztársaság alapitói, kik azt nem csak jó, hanem a legjobb intézményekkel és törvényekkel látták el, mellyeket még a scythák törvényeinél is többre kell tartanunk. Miután sokáig beszéltem, sirva fakadván igy szólt: „Jók a rómaiak törvényei, kitünők a köztársaság intézményei, de a hatóságok romlottak, kik többé nem a régiek, becsületesek és bölcsek, s az államot gonoszságaik által megrontják és aláássák.“

Mialatt mi ekként beszélgeténk, Onegesius egyik szolgája kinyitotta a kaput, s én azonnal hozzá szaladtam, megkérdezvén, ha vajjon lehetne-e Onegesiussal beszélnem, minthogy valami mondani valóm volna neki Maximinus a rómaiak követe részéről. Ez azt felelte, hogy beszélhetek vele, ha még vagy egy pillanatig várakozom, minthogy ép most fog kijönni. Erre nem sokára látván, hogy Onegesius csakugyan jő, eléje menék és igy szóltam hozzá: „A rómaiak követe üdvözöl téged, s itt hozom ajándékait a császár által küldött aranynyal együtt.“ Mig én azt kérdeztem töle „hol és mikor szándékoznék vele találkozni, meghagyta körötte álló szolgáinak, hogy vegyék át az ajándékokat, mire hozzám fordulván, azt mondá, adjam tudtára Maximinusnak, hogy nem sokára nála leszen. Visszamentem

tehát Maximinushoz, és megmondtam, hogy Onegesius hozzá fog jöni. Kevés vártatva csakugyan be is lépett sátorunkba, s köszönetet mondván Maximinusnak és a császárnak a küldött ajándékokért azt kérdezte tőle, mit akar és miért hivatta. Maximinus erre azt válaszolá, hogy immár elérkezett azon idő, mellyben ő bárkinél nagyobb dicsőségre tehet szert, ha a császárhoz jövén, okosságával kiegyenliti a rómaiak és a hunnok között fenforgó viszálkodásokat, állandó békét hozván létre a két nemzet között; ez által nem csak a két nemzet részesülne nagy előnyben, hanem saját házának is igen nagy jót szerezne, mert ő és fiai irányában örökre lekötelezve érezné magát ugy a császár, mint az egész császári család. Onegesius erre azt kérdezte, miben lehetne szolgálatára a császárnak és miféle viszálkodásokat szüntessen meg. Maximinus azt felelte, hogy felismervén a jelen dolgokat, menjen köszönetet mondani a császárnak s szorgalmasan megvizsgálván a viszálkodások okait, mondja ki itéletét a kétes pontok fölött a szerződések értelmében. Onegesius azt mondá, hogy már régen tudtára adta a császárnak és tanácsosainak, miként vélekedik Attila mindezen dolgok felől. Azt hitték talán a rómaiak, tevé hozzá, hogy képesek őt rábirni arra, miszerint urát elárulja, hogy számba se vegye feleségeit és gyermekeit a scythákná!, vagy hogy többre ne becsülje a szolgaságot Attila mellett, mint a gazdagságot a rómaiak közepett? Különben pedig itthon maradván, nagyobb hasznukra lehet nekik, mert legalább megengesztelheti ura haragos kedélyét, és szelidebb érzelmekre hangolhatja, ha netalán a történt dolgok miatt erőszakosan akarna föllépni a rómaiak ellen; mig hozzájok menvén, csak gyanuknak és vádaskodásoknak tenné ki magát, ha netalán olyasmit cselekednék, mi ellenkezni látszanék Attila érzelmével.

Ezeket mondván, attól tartva, hogy talán ollyas dolgokról akarnék vele beszélni, miket épen ohajtottunk volna tőle megtudni (reávettem ugyanis Maximinust, hogy tekintetbe vevén követi minőségét, ne ereszkedjék vele közvetlen beszélgetésbe), eltávozott. Másnap Attila lakásának belső udvarába mentem, hogy ajándékokat adjak feleségének, kinek neve Cerca volt. Ennek három fia volt, kik közöl a legnagyobb már az acazir-ek és mindazon népek fölött uralkodott, kik Scythiában a Pontus partjain laknak. Az udvaron belül sok épület volt, mellyek részint faragott és csinosan egybeillesztett deszkákból, részint sima, szépen kifestett és ácsolt gerendákból állottak, közben-közben esztergályozott diszitményekkel ékitve; ezen épületeket gyürük tartották össze, mellyek alul kezdődve felfelé bizonyos arány és mérték szerint keskenyedtek. Itt lakott Attila felesége, ki-

hez az ajtók körül álló barbárok által bevezettetve, őt puha nyugágyon fekve találtam; a padozat szőnyegekkel volt beteritve, mellyeken jártunk. Körötte sok szolga állott, a szolgálók pedig, kik vele átellenben a földön ültek, vászondarabokat festettek különféle szinekre, mellyeket a barbárok ékességül ruháikra szoktak aggatni. Üdvözölvén Cercát, és átadván neki az ajándékokat, azonnal kimentem, s mialatt Onegesiust vártam, mig a királyi lakból kijő, megvizsgáltam Attila lakásának minden osztályát.

Mialatt itt egyetmást nézegettem, mert az őrök és a kiséréthez tartozó barbárok, ismervén engem, ezt meg nem akadályozták, azon oldal felé, honnan Attila ki szokott jöni, nagy sokaságot láttam tolulni zaj és lárma közepett; egyszerre Attila kijött a házból, s komoly arczczal, Onegesius által kisérve az itélő székbe ült. Ekkor eléje járultak mindazok, kiknek pörcik voltak, s itéletét várták. Innen visszatérve, a barbár népek követeit fogadta. Mialatt én folyvást Onegesiusra várakoztam, beszélgetés végett hozzám jöttek Romulus, Promutus és Romanus, kik Italiából küldettek mint követek az arany edények ügyében, velök volt Rusticius, Constantius kiséretéből, és Constantiolus a peonok tartományából, melly akkor Attilát uralta; azt kérdezték tőlem, ha vajjon elbocsáttattunk-e már. Ép azért várakozom itt Onegesiusra, felelém, hogy ezt megtudjam. Erre egyiket és másikat is kérdezgettem, kedvező feleletet kaptak-e azon ügyre nézve, melly miatt ide jöttek. „Nem, válaszolák, nem ingathattuk meg szándékában; háboruval fenyeget bennünket, ha Silvanust, vagy az edényeket ki nem adjuk.“

Csodálkozván a barbár dölyfe és makacssága fölött, Romulus, ki sok, igen tisztességes követségben vett már részt, s az illyes dolgokban nagy jártassággal birt, azt mondá, hogy a kedvező szerencse, melly őt olly magas polczra emelé, lelkét igen büszkévé tette, s hatalmában bizakodva, mitsem hajt a méltányos szavakra, s csak azt tartja helyesnek és igazságosnak, a mi épen eszébe jut; senki sem vitt véghez olly nagy dolgokat olly rövid idő alatt azok közől, kik Scythiában vagy bárhol uralkodtak; ő ugyanis magát Scythia urává tette, s birodalma nem csupán az oceáni szigetekig terjed, hanem még a rómaiakat is adó alá vetette; ezzel azonban meg nem elégedvén, lelkében még nagyobb dolgokat forral, birodalma határain tul, a perzsák ellen is háborut akarván inditani. Midőn egyikünk azt kérdezte, hogy melly uton lehetne Scythiából Perzsiába jutni, Romulus azt válaszolta, hogy a medusokat nem nagy terület választja el a scytháktól, s a hunnok jól ismerik az utat, mert egykor, midőn tar-

tományukban drágaság uralkodott, s a rómaiak által, kik más csatákkal voltak elfoglalva, nem háborgattattak, ugyanazon uton haladva, egészen Bazich és Curzich médiai városokig nyomultak elő. S midőn nem rég néhány, királyi vérből származó vezéreik, kik megszámlálhatlan csapatok élén indultak azon hadjáratra, a rómaiak szövetségét kérni jöttek, azt beszélték, hogy miután egy nagy kiterjedésü puszta területen keresztül hatoltak, egy tón mentek át, mellyet Romulus a Maeotis-nak vélt, innen további tizenöt napi utazás után, bizonyos hegyeken áthatolva, Mediába érkeztek. Mig itt zsákmányt gyüjtöttek s a tartományt pusztitották, egy olly számos perzsa sereg jött eléjök, hogy dárdáik a napot is elhomályositották. Megrettenve a veszélytől, visszafordultak, ujolag átmentek a hegyeken, s csak kevés zsákmányt hoztak magukkal, mert a többit a médusok elvették tőlök. Hogy kikerüljék az ellenséggeli találkozást, utat cseréltek, s égő tengeri kövekkel hintett téreken keresztül [1]), nem tudom hány napi utazás után, hazájukba érkeztek; ebből azonban megtudták a scythák, hogy Media nem nagy távolságra fekszik tőlök. Ha tehát Attilában vágy keletkeznék a medusokat megtámadni, ezen vágyának teljesitése nem nagy fáradságba kerülne, s nem nagy utat kellene tennie, hogy a medusokat, parthusokat és perzsákat megtámadhassa és adófizetésre kényszeritse. Neki ugyanis olly számos csapatai vannak, hogy egy nép sem szállhat vele szembe; nekünk továbbá ohajtanunk kell, hogy fegyerét a perzsák ellen forditsa, miszerint igy megmenekedjünk a háboru veszélyétől. „Egyszersmind pedig attól is kell tartanunk, tevé hozzá Constantiolus, hogy legyőzvén a perzsákat, többé nem mint barát, hanem mint ur fog bennünket gúnyolni. Most aranynyal adózunk neki azon méltóságért, mellyre őt emeltük, ha azonban a medusokat, parthusokat és perzsákat is meghóditandotta, többé legkisebb tekintettel sem leend azon rómaiak iránt, kik ez oldalról birodalma határai mellett laknak, s dölyfös szolgáknak tartván, arra kényszeritend bennünket, hogy engedelmeskedjünk nyomasztó és elviselhetlen parancsainak.“

Constantiolus e szavakkal a római seregek vezéri méltóságára czélzott, melylyel a császár Attilát feldiszitette, s a méltóságnak megfelelő zsoldot is adott neki. Azt akarta tehát értésül adni, hogy Attila nem elégedvén meg azon névvel, vagy bármelly mással, melylyel őt a rómaiak felruházni jónak látnák, tul fogja lépni azon méltóság határait, mellyet különben is csak tiszteletbelinek tartottak; s erőszá-

[1]) Itt az Azowi és Fekete-tenger partjain bőven található szurok értendő.

kot használva arra kényszeritendi őket, hogy vezér helyett királynak nevezzék. Valahányszor ugyanis megharagudott, szolgáinak szokta nevezni a seregek vezéreit, kik méltóság- és tiszteletre nézve még a császárokkal is egyenlő rangban állottak. Nem kevéssé növelte Attila hatalmát Márs kardjának fölfedezése; ezt egykor a scythák királyai mint szentet tisztelték s a harczok főistenének ajánlották, később azonban több századon át elveszve levén, legujabban egy ökör szántás közben a föld alól kiemelte.

Mialatt mindenki el akarta mondani saját nézetét e dolgok fölött, a kapun kijött Onegesius, kihez azonnal sietve közeledtünk megkérdezendők öt a történt dolgok felől. Ő azonban miután rövid ideig néhány barbárral beszélgetett, meghagyta nekem, hogy kérdezzem meg Maximinust, melly consularis személyiségeket szándékoznának a rómaiak Attilához követekül küldeni. Midőn visszatérvén sátorunkba, elmondám Maximinusnak Onegesius szavait, azonnal tanácskoztunk egymás között az adandó válasz felől; erre ujra fölkeresvén Onegesiust, azt mondám neki, hogy nagyon szeretnék a rómaiak, ha a viszálkodások elintézése végett ő jöne hozzájuk; ha ezen reményök meghiusulna, a császár azt küldené követül, a kit épen jónak látna.

Onegesius erre meghagyta, hogy hivjam ide azonnal Maximinust, ki alighogy megérkezett, rögtön bevezette Attilához. Nem sokára visszajövén tőle, azt mondá, hogy a barbár azt kivánta, miszerint a császár hozzá követül Nomiust, Anatoliust vagy Senatort küldje; ezeken kivül senkit sem fogad el. Mire midőn Maximinus azt felelte: nem illik a követeket gyanusakká tenni az által, hogy előre kijelöltetnek, Attila ezeket mondotta: „Ha nem tetszik, készüljenek a vitás kérdéseknek fegyverreli megoldására.“

Midőn visszaérkeztünk sátorunkba, hozzánk jött Orestes atyja ezeket mondván: „Attila ebédre hi meg mindkettőtöket kilencz órára.“ A meghatározott időben fölkerekedtünk, és a nyugat-rómaiak követeivel együtt megállottunk az étterem ajtajában, Attila előtt. Itt a pohárnokok, mint azon tartományban szokás, átnyujtották nekünk a serleget, hogy mielőtt asztalhoz ülnénk, felköszöntéseket tegyünk. Ezt megtevén és a serleget szájunkhoz értetvén, beléptünk, hogy azon székekre helyezkedjünk, mellyeken a lakoma alatt ülnünk kellett.

A székek mindakét oldalról voltak elhelyezve a falak hosszában; Attila egy ágy közepén nyugodott, melylyel átellenben egy más ágy, ezután pedig egy lépcső volt, melly a háló ágyhoz vezetett;

ezen ágy fehér vásznak, és különféle szinü szönyegekkel volt felékesitve, hasonló levén azon ágyhoz, mellyet a rómaiak és görögök az uj jegyesek számára szoktak készitteni. Akként volt elrendezve, hogy a legfőbb ranguak Attila jobbján, az alsóbb ranguak pedig balján üljenek; mi ez utóbbiakhoz számittattunk, s velünk volt, de első helyen, egy Berich nevü kitünő scytha harczos is. Onegesius Attila jobbján ült, átellenében pedig Attila két fia; a legöregebb ugyanazon ágyon ült, mellyen Attila, de nem közvetlen mellette, hanem sokkal alantabb; a fiuk szemeiket atyjok iránti tiszteletből földre szegezve tartották. Mindnyájan ezen rendszerként foglalván helyet, Attila pohárnoka belépvén, egy csésze bort nyujtott neki. Elfogadván azt, üdvözölte a legfőbb rangut, ki ezáltal megtiszteltetve rögtön felállott, s nem is volt szabad leülnie, mig Attila borát lassan kiszörpölgetve, a csészét vissza nem adta a pohárnoknak. Attila ellenben ülve maradt, mig a többiek átvevén a csészéket s azokat ajkaikhoz érintvén, reá áldomást mondottak. Mindegyik meghivott vendég számára egy pohárnok volt, s miután az Attiláé kiment, a többiek sorban léptek be. Ekként egymásután valamenynyien áldomást mondottak. Attila erre felénk fordulván, felszólitott bennünket, hogy mondjunk mi is áldomást a thrákok szokása szerint. Bevégezvén ez udvariassági szertartást, a pohárnokok eltávoztak.

Attila asztala mellett voltak elhelyezve a többi asztalok is, három vagy négy, sőt több meghivott számára is, kik közől mindegyik kedve szerint vehetett a tálakból késével a nélkül, hogy a székek rendjét összezavarta volna. Erre Attila fő szolgája egy, hussal telt nagy tállal a középre lépett, ezután a többiek szolgái a kenyeret és az étkeket hozták. Valamennyi barbár és a mi számunkra is mindenféle étkeket és mártásokat hoztak ezüst tálakban, mig Attila elé csupán hust tettek egy fatányéron; a meghivottak csészéi ezüstből és aranyból voltak, az Attiláé ellenben fából. Mindenben a legnagyobb egyszerüséget tüntette fel; öltözete egészen fehér volt s csak az ékességek és különféle szinek hiánya által különbözött a többiekétől. Kardja, sarukötői, lovának szerszámai távolról sem voltak ugy felékesitve aranynyal és gyöngyökkel, mint a többi scythákéi.

Elköltvén az először hozott étkeket, felállottunk, s egyikünk sem ült vissza helyére előbb, mig sor szerint valamennyien egészséget nem kivántunk Attilának, és csészéinket ki nem üritettük. Ekként tisztelegvén ujolag helyet foglaltunk, és ismét más étkeket hoztak föl, mellyek különböztek az elsőktől; midőn pedig már valamennyien

jólaktak, ugyanazon módon felállottak, egészségére kivánták Attilának a lakomát, kiüritették csészéiket és ismét leültek.

Midőn már beesteledett s az asztalokat elhordták, két scytha lépett be, s Attila átellenében helyet foglalván, saját készitményü verseket daloltak, magasztalván Attila győzelmeit és harczi erényeit. A jelenlévők valamennyien reájuk szegezték arczukat és szemeiket, részint a versekben, részint az ujonan felemlitett győzelmekben gyönyörködvén; többen egészen könyekig megindultak, kik koruk miatt testileg alkalmatlanok voltak a harczra, ugy hogy önmagukba kellett fojtaniok a harczvágyat. A dalok után egy bohócz scytha lépett be, ki tréfákat és esztelenségeket mondván, valamennyiöket hangos hahotára fakasztotta. Végre a mór Zercon lépett be. Edeko rábeszélte őt, hogy mutassa be magát Attilának, megigérvén neki, hogy minden lehetőt megtesz feleségének visszaszerzésére. Ezt a barbárok tartományában vette el, hol Bleda kegyében állott, később azonban, midőn Attila által Aetiusnak ajándékul küldetett, Scythiában hagyta. De megfosztatott azon reménységtől, hogy feleségét visszanyeri, mert Attila igen megharagudott reá, hogy visszatért tartományába. Felhasználván azonban e kedvező alkalmat, s arcza, ruházata és beszéde, melly latinnal, hunnal és góthtal volt keverve, olly nevetést idézett elő az egész gyülekezetben, hogy senki sem volt képes azt visszatartani [1]). Csupán Attila arcza maradt mozdulatlan, kiben semmi sem idézett elő változást, és egy szavában vagy tényében sem lehetett ollyasmit észrevenni, mi vidámság- vagy nevetésről tanuskodott volna; midőn azonban legkisebb fiát, névszerint Irnákot bevezették, nyugodt és vidám szemmel tekintvén reá, megcsókolta. Csodálkozván a fölött, hogy Attila olly kevéssé törődik többi gyermekeivel, mig ezt annyira szereti, egy barbár, ki mellettem ült és latinul is beszélt, megigértetvén velem, hogy semmit sem fogok kijelenteni azokból, miket nekem mondani fog, azt beszélte, hogy a jósok megjövendölték Attilának, hogy egész nemzetsége ki fog veszni, ezen fiu kivételével, ki azt ismét életre hozza.

Minthogy a lakoma immár késő éjig huzódott, s nem is akartunk már többet inni, valamennyien együtt eltávoztunk. Másnap reggel Onegesiushoz mentünk, kérvén őt, eszközölné ki számunkra,

---

[1]) Ime már Attila udvarában is találkozunk a *harlequin*-nel! És csakugyan ez az ő eredetök; a fekete rabszolgák szine, arczuk és taglejtéseik különössége keresettekké tette őket a barbárok előtt; a mór Zercon, ki Attilától feleségét kéri, valóban egészen a mi Arlecchinónk, ki Colombináját keresi.

hogy elutazhassunk, minthogy a további itt mulatás által csak az időt fecsérelnők haszontalanul. Ő azt felelte, hogy Attila is ekként vélekedik, miértis megengedi, hogy elutazhassunk. Tanácskozást tartván tehát a főbbekkel az Attillától vett rendeletek fölött, előterjesztette a császárnak küldendő leveleket. Résztvettek a tanácskozásban a levelezéssel megbizott titkárok is; ezek között volt Rusticius, ki Felső-Moesiában született, s később foglyul ejtetvén, minthogy ügyesnek mutatta magát az irásban, Attila által ezen hivatalra alkalmaztatott.

Bevégeztetvén a tanácskozás, sürgetve kértük Onegesiust, hogy adja vissza szabadságukat Silla feleségének és fiainak, kik Ratiaria város bevételének alkalmával anyjukkal együtt elfogattak. És ő nem igen idegenkedett szabadon bocsátásuktól, hanem igen jelentékeny pénzösszeget követelt. Mi mindenre kértük, és kényszeritettük őt, hogy inditsa könyörületre jelen helyzetök összehasonlitva az előbbivel; végre miután ez ügyben Attilával is értekezett, az anyának visszaadta szabadságát ötszáz aranypénzért, a gyermekeket pedig ajándékul a császárnak küldötte.

Ezalatt Recca[1]), Attila felesége, ki a házi ügyek fölött viselt gondot, szintén lakomára hitt meg bennünket. Hozzá jövén, számos scytha főur környezetében találtuk, és tanui lehettünk ritka udvariassága és szivességének; ugyanis igen udvarias és nyájas szavakkal fogadott bennünket s valóban nagyszerü lakomát adott. A scytha udvariassági szabályok szerint a meghivottak mindegyike felállván, egy borral telt csészét nyujtott neknünk, mellyet, miután azt, a kinek felajánlotta, megcsókolta és megölelte, ismét visszavett. Lakoma után visszatérvén sátorunkba, lefeküdtünk.

Attila másnap ismét lakomára hitt meg minket. Elmentünk; ugyanazon rend és szertartások tartattak meg jelenleg is, mint a multkor, s mi is átengedtük magunkat a vidámságnak. De ezen lakoma alatt Attila legnagyobb fia mar nem ült ugyanazon az ágyon, mellyen atyja, hanem helyét atyai nagybátyja Oebarsus foglalta el, kit Attila mint saját atyját tisztelt.

A lakoma alatt Attila udvarias szavakat intézett hozzánk, és meghagyta Maximinusnak, mondja meg a császárnak, hogy küldje el azon nőt, kit feleségül igért titkárának, Constantiusnak, kit Aetius küldött hozzá. Constantius ugyanis Attila követeivel együtt jött Theodosiushoz, s megigérte, hogy minden, hatalmában lévő eszközt meg

---

[1]) A tudósok vitatkoztak, ha vajjon ezen Recca ugyanazon felesége e Attilának, kit Priscus előbb Cercának nevezett.

fog kisérleni avégre, hogy a hunnok és rómaiak között tartós békét hozzon létre, ha neki egy gazdag nőt adand feleségül. A császár beleegyezett ezen kérelembe, és Saturnillus, kitünő gazdag és nemes férfiu leányát igérte neki. De Athenaidis vagy Eudoxia (mert két neve volt) megölte Saturnillust, és Zeno, consul viselt egyén, nem engedte meg a császárnak igéretét betölteni. Ez ugyanis mialatt temérdek isaurival Konstantinápoly fölött örködött, mellyet az ellenség fenyegetett, s azonkivül a keleti hadseregek parancsnoka is volt, elhozatván a leányt azon helyről, hol őriztetett, egyik barátjának, Rufusnak, adá feleségül. Constantius most arra kérte a barbárt, hogy ne türje el ezen meggyaláztatását s eszközölje ki, miszerint vagy a töle elvett nőt adják neki feleségül, vagy más valakit, a ki neki gazdag hozományt hozna. Miértis lakoma alatt meghagyta Attila Maximinusnak, mondaná meg a császárnak, hogy nem illenék, ha Constantius reménye meghiusulna s a császár szavát meg nem tartónak tünnék fel. Attila azért hagyta meg ezt Maximinusnak, mert Constantius nagy pénzösszeget igért neki, ha közbenjárása által valamelly gazdag római nőre tenne szert. Midőn az éj elérkezett, visszavonultunk a lakomától.

Három nap mulva elbocsáttattunk, miután előbb az ajándékokat átadták. Attila követül a császárhoz Berichet, a scytha vezérek egyikét is velünk küldötte, kinek sok falu volt birtokában, s a lakoma alatt ugyanazon oldalon ült, mellyen mi, csakhogy emelkedettebb helyen. Berich azonkivül már Konstantinápolyban is volt követ.

Midőn visszautazásunk alatt egy városhoz érkezénk, elfogtak egy scythát, kit a rómaiak kémkedni küldöttek; Attila parancsára keresztre feszittetett. Másnap több falun menvén keresztül, láttuk, hogy hátrakötött kezekkel két hadi foglyot hurczoltak, kik megfosztották életöktől azokat, kiket a harcz esélyei életök és haláluk uraivá tönek. Ezeket szintén megölték, két darab fa közé szoritván fejöket

Berich, mig scytha területen haladtunk, folyvást velünk tartott. nyugodtnak és barátságosnak mutatván magát irányunkban; midőn azonban az Isteren átkeltünk, néhány haszontalan ok miatt elkezdett velünk mint ellenségekkel bánni. Először is visszakövetelt egy lovat, mellyet ajándékul adott Maximinusnak; Attila ugyanis minden, kiséretében lévő scytha vezérnek meghagyta, hogy Maximinust valamelly ajándékkal tiszteljék meg, és csakugyan mindenki vetélkedett az ajándék-adásban, — ezek között volt Berich is, ki egy lovat ajándékozott. Maximinus azonban eszélyesnek akarván magát mutatni, csak kevés lovat fogadott el, visszautasitván a többieket. Berich te-

hát visszavette Maximinustól a lovat s többé nem is akart velünk egy úton haladni. Ekként a vendégszeretet ama köteléke, mellyet a barbárok tartományában köténk, midőn onnan kiléptünk, szétszakadt. Innen Philippopolisba, nem sokára pedig Adrianopolisba érkezénk, hol kissé megpihenvén, megszólitók Berichet, kérdezvén tőle, hogy ugyan miért nem beszélt már velünk olly régóta, holott mi semmivel sem sértettük őt meg, amiért reánk haragudhatnék. Szavaink által kiengesztelve, elfogadta meghivásunkat és velünk ebédelt, s Adrianopolisból már együtt utaztunk el.

Utközben Vigiliusra bukkantunk, ki viszszament Scythiába, s miután tudtára adtuk, miképen válaszolt Attila a követségnek, folytattuk utunkat. Konstantinápolyba érkezvén azt véltük, hogy Berich haragja már teljesen lecsillapult, de zordon és boszuálló természetét nem volt képes legyőzni udvarias magaviseletünk. Arról vádolta Maximinust, hogy azt mondotta, miszerint Areomindus és Aspar tábornokoknak semmi tekintélyök sincs a császárnál, s hogy most már tudja, mit tartson a barbárok vállalatairól, miután felismerte könynyelmüségöket és állhatlanságukat.

Visszatérvén Vigilius, Attilát esetleg ugyanazon a helyen találta, a hol elhagyta. A barbárok azonban, kik erre már el voltak készülve, rögtön körülvették, megállitották, s elvevén tőle a pénzt, mellyet Edekónak hozott, Attila elé hurczolták. Ez azt kérdezte tőle, milly czélból hozott annyi temérdek aranyat: „Hogy gondoskodjam — válaszolá — mindazok szükségleteiről, kik engem kisérnek, nehogy szükséget szenvedjünk lovakban és más teherhordó és igavonó barmokban, mellyek közöl sokan elvesztek a hosszu és fáradságos utazás alatt; továbbá hogy kiválthassam a foglyokat, mert több római fölkért engem, hogy váltsam ki rokonaikat.“ Attila erre a következőket mondá: „Csalásaid és ármánykodásaid többé mitsem fognak neked használni, szemtelen barom, s nem fogod többé kikerülhetni a megérdemlett büntetést. Az összeg sokkal nagyobb annál, mellyre valamennyitek szükségleteinek fedezése, s lovak nem különben más igavonó barmok beszerzése, vagy a foglyok kiváltása végett szükséged lehetne, kiknek megvételét különben már Maximinusnak és a vele lévőknek is megtiltottam.“ Ezt mondván megparancsolta, hogy öljék meg Vigilius fiát, ki akkor jött először a barbárok tartományába, azon esetre, ha atyja nem jelenti ki, milly czél- és indokból hozott magával annyi aranyat. Midőn Vigilius látta, hogy fiát halállal fenyegetik, könyekre fakadva esedezett, hogy őellene forditsák fegyveröket és haragjukat, ne pedig fia ellen, ki

ártatlan; erre azonnal elbeszélte mindazon árnánykodásokat, melyeket ő, Edeko, az eunuch, és a császár Attila élete ellen szőttek. Ezután kérésre fordítván a dolgot, esedezett, hogy öljék meg öt, de engedjenek meg ártatlan fiának, ki mitsem tud mindezen dolgokról.

Attila ekkor látván, hogy Vigilius semmit sem titkolt el mindazon dolgokból, mellyeket neki Edeko fölfedezett, börtönbe vettette, s azzal fenyegette, hogy mindaddig nem szabadul ki onnét, mig szabadon bocsátott fia atyja kiváltásaért más száz font aranyat le nem fizetett. Vigilius tehát börtönbe ment, fia pedig visszatért a rómaiakhoz. Attila Konstantinápolyba Orestest és Esfát küldötte, követelvén, hogy adják át neki Crysaphiust; minthogy azonban eziránt mindnyájan jó hajlammal viseltettek, szükségesnek vélték Attilához Anatoliust és Nomiust követekül küldeni; az első a királyi adók főnöke volt, s ez javasolta a barbárral kötött béke föltételeit; Nomius mesteri hivatalt viselt, s valamint Anatolius, patriciusi rangra emeltetett, mellyre mindketten valamennyi tisztelet fokozaton át jutottak; Anatoliussal Nomius nem csupán a követség diszének emelése végett küldetett, de azért is, mert barátja volt Crysaphiusnak, s a barbárnál kegyben és tekintélyben állott. Ezek azért küldettek, hogy lecsillapitsák Attila haragját, s őt a béke föltételeinek megtartására birják, s mondják meg neki, miszerint a császár egy olly leányt fog küldeni Constantiusnak feleségül, ki nemesség és gazdagság tekintetében nem áll alantabb Saturnillus leányánál. Ez ugyanis, nem levén kedvére a házasság, egy másikhoz ment nőül, minthogy a törvény nem engedi meg a rómaiaknak, hogy valamelly leányt akarata ellenére adjanak férjhez.

Anatolius és Nomius átkelvén az Isteren, egészen az ugynevezett Drencon folyóig jöttek; Attila tisztelvén ezen személyek méltóságát, hogy ne kelljen még a további utazás kellemetlenségeit is türniök, egész odáig elébök jött. Mindazonáltal nagy büszkeség- és hányavetéssséggel fogadta őket, de miután a nagyszerü ajándékok őt kegyesebbé tették, s a követek édeskés szavai megszeliditették, megesküdött, hogy a békét a megállapitott föltételek szerint meg fogja tartani; tiszteletben tartandja, ugymond, az Isteren tul fekvő területet, mint amelly jogilag a rómaiakhoz tartozik, s többé nem okoz a császárnak kellemetlenségeket a szökevények kiadása körül, ha a rómaiak azokat jövőre nem fogják elfogadni. Vigiliust szintén szabadon bocsátotta, miután megkapta a száz font aranyat, mellyet Vigilius fia hozott, ki a követekkel Scythiába jött; erre Nomiusnak és Anatoliusnak sok foglyot ajándékozott minden váltságdij nélkül;

végre elbocsátotta őket, lovakat és vadbőröket ajándékozván nekik, mellyekkel a scythák királyai magukat ékesiteni szokták. Hazafelé társul Constantiust adta melléjök, hogy a császár tényleg is adja meg neki azt, mit szavakkal igért. Midőn a követek visszatértek és elbeszélték, hogy Attilánál mindent elintéztek, Constantius feleségül Armatius, Plinta fiának özvegyét kapta; Armatius a hadsereg vezére és consul volt. A viszálkodások Attilával ekként intéztettek el.

A tizennyolczadik fejezethez.

A szerzetesi élet magasztalása.

Aranyszáju sz. János több helyen égig emeli a szerzetesi élet kellemességét és méltóságát; főképen azonban a 68, 69, 70, 71 és 72-ik homiliáiban és „A szerzetesi élet gyalázói ellen“ czimü három könyvében. Vegyünk ki ezekből néhány töredéket.

= Menjetek át gondolatban Egyiptomba, és egy uj paradicsomra fogtok találni, melly mosolygóbb a legbájosabb kerteknél; végtelen számu angyalok, emberi alakban, s egész népek vértanuk- és szüzekből; az ördög zsarnoksága lerontva hever, s Jézus Krisztus birodalma virágzik mindenfelé. Látni fogjátok azon földet a müvészetek, tudományok és bölcsészet szülőhelyét, melly ezelőtt azzal dicsekedett, hogy babonáit az egész világon elterjesztette, most pedig dicsőségének tartja, hogy a halászok hü tanitványa ellene mond a hamis bölcsek összes tudományának, hogy csupán azon tudományt ismerje, mellyet egy publicanus, egy sátorcsináló hirdetett, s egész dicsőségét Jézus Krisztus keresztjébe helyezze, melly mindenki szemei előtt diadalmasan fel van állitva.

De nem csupán a városokban fogjátok csodálni ezen bámulatos átváltozást; menjetek a pusztába, s itt is csodálatos látványok fognak feltárulni szemeitek előtt. Azon tágas térség most egy végtelen tábor, mellyben Jézus Krisztus zászlaja alatt az összes keresztény erények gyakoroltatnak, s egészen mennyei életet folytatnak. Itt a gyöngébb nem a tökéletességben versenyre kel a legbuzgóbb remetékkel. Itt folyvást egy jámbor amazonokból álló phalanx áll ört, (melly nem vérttel és dárdákkal van fölfegyverezve, mint hajdan a görög köztársaságok), hogy visszaverje az ellenség támadásait, kinek fegyvere soha sem pihen, és sem nem, sem kor iránt kimélettel nem viseltetik; többször lehet látni, hogy maguk a nők, kik bátorság tekintetében néha a legerőteljesebb férfiakat is felülmulják, a közös

ellenség fölött a legfényesebb győzelmeket vivják ki. Kevesebb csillag van az égen, mint remete Egyiptomban.

Hasonlitsátok össze a hajdani Egyiptomot, melly olly távol állott Istentől, olly borzasztóan belemerült a legkülönfélébb babonákba, a mostani Egyiptommal; és boruljatok Jézus Krisztus lábai elé, elismervén hatalmát. Nem izlelnek ott jelenleg más bölcsészetet azon kivül, melly az igaz vallás dolgairól értekezik; nem beszélnek többé azon istenségekről, mellyeket atyáik imádtak, csupán azért, hogy sirassák tévedéseiket, és megutálják azon álbölcsek hamis tudományát, kik őket olly hosszu ideig hurczolták a tévutakon. Mindenütt tisztelik azon valódi bölcseséget, mellyet judaeabeli halászaink vittek közéjök; ott azon hit szerint élnek, mellyet vallanak, s amilly tiszta hitök, épolly ártatlanok és rendesek erkölcseik is. Nem elégszenek meg azzal, hogy lemondtak a föld összes javairól s magukat a világnak fölfeszitették; nem is engedik át magukat a puszta szemlélődésnek, hanem testeiket fáradságos munkában gyakorolják, mellynek eredménye a szeretet kezei által kiosztatva, a szegények táplálására szolgál. Az időt ekkép használják fel: éjjel virasztanak és az Urnak énekeket zengedeznek; nappal imádkoznak és saját kezeikkel dolgoznak, mint a nagy apostol tett.

Oh ha saját szemetekkel láttátok volna azon festményt, mellyet csak gyöngén körvonalaztunk előttetek! De szünet nélkül eltérittetvén világi szorakozásaitok által, resteltek egy olly látvány tanui lenni, mellyet csak nagyából vagyunk képesek elétek állitani. Ismerjétek meg legalább némileg leirásból. Hajnalhasadtakor sőt még előbb is, megelőzvén utjában a hajnali csillagot, már fölkelnek s egészséges, minden világi gondtól ment fővel azzal kezdik meg a napot, hogy szent énekeket zengedeznek, együtt magasztalván a mindenség urát s hálát adván neki mindazon általános és különös kegyelmekért, mellyekkel az embereket elhalmozza. Boldogabbak lévén még Ádámnál is a földi paradicsomban, és csak az angyalokkal lévén összehasonlithatók, ezekkel együtt éneklik: Dicsőség Istennek a magasságban, és békeség a földön a jóakaratu embereknek! Nem üznek fényt selyemszövetekből készült ruhákkal, mellyeket a puhaság és hiúság szőtt. Látván őket, ugyanannyi földi angyaloknak, Illésnek, Eliseusnak, keresztelő sz. Jánosnak, és az apostoloknak tartanád, minthogy ezekkel egyenlőképen öltöznek, és pedig némellyek kecske-, mások tevebőröket, mások ismét még durvább s az idő által felemésztett öltönyöket viselnek. A szent énekek után a földre borulva, fölhivják az Urat, és kegyelmeket kérnek

töle, de nem ollyanokat, a minőket a világ emberei szoktak kérni, nem földi kincseket, mellyek iránt csak megvetéssel viseltetnek, hanem a valódiakat, mellyekkel minden félelem nélkül fognak megjelenhetni az élők és holtak Urának rettenetes itélőszéke előtt, esedezvén előtte, hogy egyiköknek se kelljen majd hallania azon irtózatos itéletet: Nem ismerlek titeket (Máté 25,12.), s hogy valamennyien tiszta lelkiismerettel és jó cselekedetek müvelésének közepette mehessenek át az élet zivataros tengerén. Az, ki fölöttük áll, s kit ők saját atyjokul tekintenek, igazgatja lelki gyakorlataikat, mellyek naponként ismételtetnek. Elvégezvén az imádságot, mindegyik munkájához fog, és ennek eredményét a szükölködők között osztják ki.

Kijövén azon helyekről, hol összegyülekezni szoktak, mindegyik magánosan vagy Isaiással, vagy valamellyik apostollal, vagy a szent iratok egyik-másik könyvével társalog, s majd az isteni természet, majd a teremtés csodái, majd ismét a fölött elmélkedik, a mi az érzékek előtt feltünik, vagy előlök elrejtözik, továbbá az élet gyarlósága, a jövő reményei és javai fölött. Illy módon betelnek ezen szellemi eledellel, melly táplálóbb valami a lélekre, mint az állatok husa a testre nézve, édesebb a méznél, sőt maga is csodálatos méz, drágább annál, melylyel keresztelő sz. János a pusztában táplálkozott. Hasonlók lévén a méhekhez, a szent könyvekre röpülnek, hogy belőlök a legdrágább kincseket gyüjtsék, nem ugyan virágok és földi harmatokból, hanem azon élénk benyomásokból, mellyeket a Szentlélek sziveikben, mint megannyi edényekben elhinteni szokott, hogy azokat saját és éltető anyaggá változtassák át.

Kunyhókban laknak, mellyeket szükség esetében ép olly könnyen hagynak el, mint a milly könnyen fölépitették. Azon számos viskók tágas kört képezve, távolról hadi táborként tünnek föl, melly a sikságon végig huzódik, s mellyben a sátrak fel vannak vonva, a dárdák hegyei a földbe szurvák, a dárdákra függesztett lobogókat a szél lebegteti, a vértek a nap sugaraiban ragyognak, az aczél-fegyverzetü lovagok és gyalogok mindenfelé tolongnak; közepén a vezér sátra emelkedik, mint valamelly hirtelenséggel épitett palota; a tömegek és harczosok, kik körüskörül jönek, mennek, étkeznek vagy a harsonák hangja mellett hadgyakorlatokat tartanak, a kiváncsiságnak minden esetre különös látványt nyujtanak, ez azonban messze távol áll attól, mellyet jelenleg mi nyujtunk. Tekintsétek Jézus-Krisztus katonáinak sátrait; szemeiteket itt nem ragadják meg a kardok és dárdák fénye, sem azon gazdag szövetek, mellyek a vezé-

rek és császárok sátrait szokták disziteni; álmélkodni fogtok, mint ha uj egeket látnátok föltárulni uj föld felett. Nem, remetéink viskóit még maga az ég sem mulja felül, mert az angyalok és az angyalok királya jönek azokat meglátogatni. Egykor meglátogatták Ábrahámot családja közepett, mert tudták, milly előzékenységgel szokta fogadni a jövevényeket, mennyivel nagyobb örömmel fognak tehát egy társaságot, egy szivet képezni olly férfiakkal, kik sokkal tökéletesebb erénynyel vannak fölruházva, kik teljesen elválva testöktől, magában a testben a test fölé emelkednek!

Asztaluk, menten minden fényüzéstől, egyszerü és mértékletes. Náluk nem lehet látni, mint a mi városainkban, a leölt állatok vérét folyni s részekre vagdalt tagjaikat reszketni. Nem ismerik ott sem azon fekete füst-felhöket, mellyek házunk tetöiről emelkednek, sem azon kellemetlen büzöket, mellyek szaglásunkat sértik, sem vásáraink kellemetlen zaját, sem a mértékletlenség által feltalált finom élvezeteket. Összes ételeiket és italaikat szent munkájukkal keresett kenyerök és a közeli forrás vize képezik. Ha néha fényesebb lakomát akarnak késziteni, az egész bizonyos gyümölcsökre szoritkozik, mellyeket a sivatag fáiról szedtek, és ezen annyira szerény lakomák nagyobb élvezetet nyujtanak nekik, mint másoknak a királyok asztalai. Semmi félelem, semmi gyanu nem zavarja csendes magányukat. Melly hatalmasoknak szolgáltathatnának okot gyanura? Nem létezik közöttük egy nő sem, ki öket panaszkodásaival boszantaná, sem gyermek, ki zavarná. Nem tudják, mi a mértéktelen nevetés, s a haszontalan élödiek hizelgései. Béke uralkodik azon asztalok között, mellyekhez egészen szellemi lények gyülekeznek. Székekül a gyepet használják, s ti azt vélnétek, hogy naponként azon csodálatos lakomát látjátok, mellyet Krisztus Urunk a pusztában a népnek adott. Némellyek közölök nem ismernek más lakomát azon kivül, mellyet kunyhóikból kijöve a szabad ég alatt, a hold világitása mellett költenek el, ez az ő elléghetlen fáklyájuk, mellyet nem szükség ápolniok; az éj eme világító teste tulajdonképen csak érettök kel fel és terjeszti világát. Mennyi angyal örvendez ezen tiszta és ártatlan élet fölött!

Az éjen át álmuk mindenkor nyugodt; nem zavarják azt sem kellemetlen visszaemlékezések, sem gyanuk. Napközben nem beszélgetnek hiába, léha és haszontalan tárgyak felöl, hanem inkább komolyabb tárgyak- és kivánatosabb jókról. A kinos izgalmak, mellyeknek az emberek magukat rendesen zsákmányul szokták átengedni, reájuk nézve az, ami az elfoglalt lélekre nézve a hangyák

nyüzsgése földalatti üregeikben. És mig ezen állatkák semmi roszat sem tesznek, mi magunkviseletét a vadállatokéhoz szoktuk idomitani. Remetéink az égben keresik előképeiket, mi pedig a legokosabb állatok között.

Midőn a föld valamellyik hatalmasa megyen őket meglátogatni, akkor válik főképen érezhetővé mindannak semmisége, mit a világ dicsőnek és nagyszerűnek tart. Ott a büszke hatalmas hadvezér mellett, ki egész hadsereg fölött parancsol, egy szegény remetét látnátok, gyeppadon ülve, ki semmit sem ismer a világi dolgok közől. A remete szájából nem jönek haszontalan hizelgések, hanem üdvös tanácsok, magasztos beszélgetések, mellyek nem czirógatják a dölyföt, és hasznára válandnak annak, ki azokat hallgatja, legalább azon egész idő alatt, mig ama szent társaságban időz; sőt önmaga is felmagasztosul a nagy gondolatok hallatára, de óh! ismét visszasülyed világi eszméinek alacsonyságába. Azon remetékre nézve a föld nagyjainak és fejedelmeinek nevei csak üres, értelem nélküli szavak; nevetik fényüzésöket és pompájukat, valamint mi nevetjük azon gyermekeket, kik királyokat játszanak.

Néhány óra, ezen szent férfiak társaságában töltve, gyönyörrel halmozna el bennünket. Midőn a nap első sugarát lövelli, sőt még a nap fölkelte előtt is már senki sem alszik, nem ugy mint a mi házainkban, mellyekben inkább holtakhoz mint élőkhöz vagyunk hasonlók. Könnyen kiverik az álmot szemeikből, s alig hogy felnyitották szemeiket, azt mondanók, hogy már régóta fönvannak; a felébredés pillanata nyugodt, mint az éj álma, melly azt megelőzte. Ők csupán a természet felüditése végett alusznak, és csak azért vannak ébren, hogy az angyalok társaságában legyenek, s velök együtt hangoztassák az Ur dicséreteit. Ezen jámbor gyakorlatot csak azért szakitják félbe, hogy kézi munkával vagy könyvek másolásával foglalkozzanak. Összegyülekeznek, hogy közösen végezzék a három, hat, hét órai, és az esteli zsoltárokat, mert a napot négyrészre osztják. Némellyek étele kevés sóval kevert kenyérből áll, mihez némellyek még egy kis olajat is tesznek; a növények és főzelékek élvezése csupán a betegeknek engedtetik meg. A nap ugy végződik, amint kezdődött: énekek zengésével.

Nem ismernek sem aranyat, sem ezüstöt, sem drága öltönyöket; nincsenek butoraik, miértis nem csalogatják a rablókat, kik nem tudnák mivel elégiteni ki kincsvágyukat, minthogy a remeték lelkökön és testökön kivül semmivel sem birnak. Az elsőnek, vagyis a léleknek, sz. Pál mondása szerint, nincs más élete, mint csupán Jézus

Krisztus által; ha a másikat, vagyis a testet, elragadják tőlük, távol attól, hogy amiatt buslakodnának, azt inkább jótéteménynek tekintik, minthogy összes vágyaik oda irányulnak, hogy minél előbb szabaduljanak meg a test bilincseiből. Ugy halnak meg, miként a többi emberek, s valamint ezek, ugy ők sem halhatatlanok; a halál azonban reájuk nézve nem annyira gyászos szertartás, mint inkább öröm, és diadal. Azért ők nem mondják: „ez vagy amaz meghalt", hanem: „elnyerte tökéletességét." Földi maradványait mindnyájan vidáman és örömmel kisérik, miből kitünik, mennyire irigylik annak sorsát, mert hiszen ő már elérte küzdelmeinek czélját. Betegségeikben ritkán fordulnak orvoshoz; gyakran a hit, s a szigoru életmódnak pillanatnyi abbanhagyása elég arra, hogy meggyógyitsa a gyöngélkedőket, midőn pedig orvossághoz folyamodnak, eléggé kimutatja a türelem, melylyel magukat a bajnak és az orvoslásnak alávetik, mik ők és milly erényre tettek szert.

Az „enyém" és „tied" közti különség, mi a világ összes dolgaiba csak zavart és egyenetlenséget hoz, teljesen ismeretlen ezen szerencsés tájékon. Itt minden közös: asztal, lakás, öltönyök; s mi még többet ér, mindnyájuk között egy és ugyanazon szellem lakik; valamennyien ugyanazon nemesi czimekkel vannak felruházva, valamennyien ugyanazon törvénynek engedelmeskednek; egyenlően szabadok lévén, egyenlően osztoznak azon gazdagságokban, mellyek egyedül érdemlik meg e nevet; az égi dicsőség ugyanazon örökségre vágyódnak, mi egyedül nevezhető dicsőségnek. Azon javak, mellyeket ők élveznek, nem ollyanok, mint a világéi, csak képzeletiek, hanem valódiak. Valamennyiöknek egy gondolatuk, egy örömük, egy vágyuk, egy reményök van. Közöttük minden dolog ugyanazon rend és mérték szerint van elrendezve és megmérlegelve, minden különség nélkül. Ott a legnagyobb rend, teljes mértékletesség és általános tisztesség uralkodik; csodálatosan gondoskodnak afelől, a mi az egyetértést fentarthatja, miértis folyvást örvendeznek, s vidámságukat misem képes megzavarni.

A 418-dik laphoz.

Julian császár caesarjai.

Julian. Most, midőn a Saturnaliák végett az Isten alkalmat ad nekünk a tréfára, s nekem nem jut eszembe semmi tréfás és mulattató, egy kevéssé gondolkoznom kellend, hogy nevetségessé ne tegyem magamat előtted, barátom, balgaságokkal és izetlenségekkel.

Barátja. Oh! ki olly ostoba, oh Caesarom, és olly szórakozott, hogy azt elhigye, miszerint a kedvszerinti enyelgésre elégséges, ha arra gondolunk? Én mindig ugy tartottam, hogy az enyelgés végre nem egyéb mint a szellemet megpihentetni s a gondok helyett szórakozni.

Julian. Jól mondod; de én más helyzetben látom magam: mert igaztalanul nem tudok senkit csipkedni, nem tudok tréfálni s mások élczeivel élni, sem végül olly dolgokat mondani, mellyek megnevettessenek. Mindazáltal, miután a törvénynek egyáltalán eleget kell tenni, akarod-e te, hogy az enyelgés rovására egy elbeszélést mondjak el neked olly dolgokról, mellyek megérdemlik a meghallgatást.

Barátja. Ám legyen, örömest foglak téged hallgatni; mert soha sem szoktam megvetni a gyönyörködtető meséket. És ezen izlésben teljesen egyet értek veled, és a te, vagy jobban mondva, a mi Platónkkal, ki sok komoly és fontos dolgokról mesélve beszélt. De miféle mese az, mellyet te nekem ajánlsz?

Julian. Nem azok közől való, mellyeket Aesopus költött, de Mercuriustól veszi eredetét, kitől én azt magától tanultam. Költött-e az, mit tartalmaz, vagy igazság, vagy pedig a kettőnek vegyüléke, azt majd a tárgy fogja neked megmutatni.

Barátja. A költők és szónokok módjára hosszas bevezetést csináltál. Most kezd el hát már elbeszélésedet.

Julian. Te pedig figyelj.

I. — Quirinus vendégségre hivja az isteneket és caesarokat.

Tudnod kell tehát, hogy Romulus meg akarván ünnepelni az égben a Saturnaliákat, meghivta mind az isteneket s velök együtt a caesarokat is. Az istenek számára az ágyak az ég legfelsőbb regiójában voltak elhelyezve.

Fényes Olymp, istenek szállása.

Ismered a hirt, hogy Hercules után Quirinus fölszállt oda, melly néven, ha hitelt kell adni az isteni feleleteknek, nevezendő Romulus. Ott volt elkészitve a lakoma az istenek számára; s a hold ege alatt, a lég legmagasb részében volt elhelyezve à caesarok asztala; hol őket mind testeik könnyüsége, mellyel birtak, mind azon csillagzat gyors futása fentartotta. Azon isteneknek, kik rangra elsők s a többieknél nagyobbak voltak, négy, fenségesen szép ágy volt készitve. A Saturnusé ébenfából volt, mellynek fekete és sötét szine fényes és mint-

egy isteni volt, elannyira, hogy szabad szemmel senki sem nézhetett rája, mivel a kisugárzó fény vakító volt mint a nap. Jupiter ágya a fényben felülmulta az ezüstöt s tisztább volt az aranynál; aranynyal vegyitett ezüstből vagy más fémből volt-e, maga Mercurius sem tudta nekem határozottan megmondani. Arany trónusokon ültek kétfelől az anya és a leány, Juno Jupiter közelében, Rea pedig Saturnus mellett. És milly nagy volt az istenek szépsége, Mercurius nem beszélte el, csak annyit mondott, hogy az fölülmult mindent a mi nagy, s csak képzeletben gondolható, de szóval vagy máskép el nem mondható; sem szónok nem lenne képes, bár még olly kitünő is, előadni azon csodálatos fényt, melly az istenek arczait körülragyogta. A többi isteneknek székeik rangjok szerint voltak elhelyezve; s nem volt köztök az elsőségért vagy bármelly okért veszekedés; mivel, mint Homer, ugy hiszem, a muzsák sugallata folytán mondá, mindegyiknek örökre és változatlanul meg van helye határozva.

Mindazáltal az atya megérkezésekor mindnyájan fölállanak; a mi azonban sem a rendet nem bontja meg, sem hamis ambitióból egyik a másik helyét nem foglalja el, hanem mindenki a magáénál marad. Silenus szerelmes lévén Bachusba, ki szép és fiatal volt s arczvonásaira hasonlitott atyjához Jupiterhez, közeledett feléje, ő lévén az, ki nevelte és oktatta; és ezen isten, természettől hajlandó az enyelgésre és nevetgélésre s ismeretes szerzője minden vigságnak, dévajkodva mulatott, majd e, majd ama tárgy felett élczeit s tréfáit pattogtatva.

II. — Julius Caesar.

Elkészülvén a caesarok lakomája, mindenekelőtt Julius Caesar lépett be, ki dicsvágyánál fogva kész az uralkodásért Jupiterrel is veszekedni. Alig pillantá meg őt Silenus, igy szólott mindjárt: — „Jól vigyázz, oh Jupiter, hogy meg ne kisértse ez tőled a birodalmat elragadni; mert olly nagy benne az uralkodási vágy! És látod őt, milly kiválóan nagy testalkatra s milly magasztos tekintete; hozzám pedig ha nem másban de legalább feje hasonlit“ [1]).

III. — Octavianus Augustus.

Silenus ekként élczelvén s az istenek által nem igen vétetvén figyelembe, belépett Octavianus, ki a chameleon módjára szint változtatott, arcza majd halvány lett, majd vérvörös; később homályos,

[1]) Caesar feje elül kopasz volt.

sötét és borult; majd ismét nyájasan mosolygott Venus s a többi keresett szépség felé. Azt hitte, hogy szemeinek villámlása fénylő mint a nap, s hogy a ki vele találkozik, nem mer mereven szemeibe tekinteni. — „Ezer milliom! mond Silenus, látod, hogy ölt mindenféle alakot ez az állatocska! micsoda veszélyt hoz nekünk?“ — ‚Szüntesd tréfáidat, feleli Apollo, én őt majd Zeno [1]) fegyelme alá helyezendem; s ugy megtisztitandom őt, hogy azt fogod róla mondani, miszerint teljesen hasonlit az aranyhoz.‘ S csakhamar hozzátette: ‚Nosza, állj föl Zeno, vedd gondod alá ezt az én növendékemet.‘ Zeno engedelmeskedett; s néhány mondatot intézvén hozzá, olly módon mint azok szoktak, kik Zamolxis [2]) varázs igéit mormogják, — azonnal okos és mérsékelt emberré változtatta őt.

IV. — Tiberius.

Harmadszor Tiberius jött be, sötét és marczona tekintettel, melly bölcseséget és bizonyos katonai erényt látszott határozottan igérni. És amint meghajolt hogy székét elfoglalja, hátán sok forradás tünt föl, sebhelyek és barázdák, ütések nyomai és foltok, a mértékletlenség és a vad szeszély következményei, hasonlók azokhoz, mellyeket a görvély és a tüzzel gyógyitott betegségek hagynak maguk után [3]). — Silenus ekkép szólt hozzá: „Egészen más vagy most, vendég, mint előbb voltál.“ S midőn ezt mondá Silenus, a szokottnál komolyabbnak látszott, ugy hogy Bachus kérdé tőle: ‚Atyám! és miért vagy illy komoly?‘ Mire ő ekként válaszolt: „Talán megindított engem ezen öreg, ki buja mint egy Satyr; s ő okozá, hogy megfeledkeztem magamról s ollyasmit idéztem, mi Homer muzsáitól

---

[1]) Talán mivel Octaviannak Athenodorus stoicus bölcsész volt a mestere; a stoicusoknak pedig Zeno volt a fejök.

[2]) Geta vagy thraciai bölcsész. Beszélik, hogy előbb rabszolga volt, később Pithagoras szabadosa és tanitványa, végre a geták törvényhozója. Éltében magusnak tartották; halála után istenként tisztelték.

[3]) Nem csoda, ha olly kegyetlen és vérengző s a mértékletlenség örvényébe merült emberben, minő Tiberius volt, a bélpoklossághoz hasonló küteg s egyéb rosz betegségek fejlődtek, mellyekről Svetonius és Tacitus emlékeznek. Plinius beszéli, hogy Romában Tiberius uralkodása alatt egy betegség keletkezett, melly őt támadta meg először s mellyre vonatkozólag ő egy rendeletet adott ki; a betegséget *colum*-nak hivták. Julianus, a pogány bölcsészeket követve, ezen szerencsétlen császár lelkét azon bünök jeleibe öltözteti, mellyekkel életében terhelve volt.

ered.“ — ‚De ő leszakitja füleidet, mond Bachus, ’s aztán azt mondják róla, hogy még a grammaticust is megbüntetné‘ [1]). — „Menjen tehát, felelé Silenus, egy sziget magányába (Capri szigetre czéloz) sirni, s ott arczul verethet valamelly szegény halászt [2]).“

V. — Caligula.

Enyelgés közben belép Cajus, legkegyetlenebb vadállat, kitől az istenek mind elforditják arczaikat. Nemesis csakhamar átadta őt a boszuló furiáknak, kik őt a Tartarusba hurczolták. Silenus ez okból nem élczelhetett fölötte.

VI. — Claudius.

Claudius beléptekor Silenus Aristophanes lovagjait [3]) kezdte énekelni, a midőn Demosthenes beszél. Azután, hogy mintegy vagdalja Claudiust, Quirinushoz fordult: — „Nem jól van, mond, hogy elhoztad e lakomára ezen unokádat az ő kedves szabadosai, Narcissus és Pallas nélkül. Hivd föl ezeket, s velök együtt ha akarod, az ő feleségét Messalinát; mert nélkülök halottnak kell mondanom ezen tragoedia poroszló seregét.“

VII. — Nero.

Silenus még beszélt, midőn ime megjelenik Nero kezében lanttal s fején borostyánnal. Miért is Silenus Apollóhoz fordulva mond: ‚Imez a te modorod szerint jártatja tagjait.‘ — „És én, feleli Apollo, mindjárt széttépem az ő koronáját; mivel sem mindenben nem után-

---

[1]) Ezen részletet senki más nem emliti. Svetonius beszél ugyan Seleucus grammaticusról, kit Tiberius megöletett.

[2]) Svetonius és Tacitus beszélik, hogy egy halász egy igen szép halat ajándékozott neki Capriban; a császár azonban, mivel a sziklán át mászott be a szigetre, ugyanazon hallal verette az arczát; a halász fájdalmai közepett azt találta ajkain kiejteni, hogy szerencse, hogy nem ajándékozott neki egy nagy sáskát is; mire a császár száját fölrepesztetni parancsolá.

[3]) A passus, mellyre itt czélzás történik, egy hebegő felett élczel, s Claudiust ugyanollyannak akarja föltüntetni. És valamint Aristophanes azon szerencsétlen szolgák nyomorult sorsáról szól, kik a dadogó mellett voltak; ugy Julian is Claudiusra alkalmaztatván Silenus által e verseket, a rómaiak nyomorára czéloz, illy fejedelem alatt.

zott engem, sem abban, miben utánzott, nem ugy cselekedett mint illett volna.“ — És megfosztatván koronájától, Cocitus őt tova vitte.

VIII. — Vindex, Galba, Otto, Vitellius.

Azután többen jöttek, különféle törzsekből: Vindex, Galba, Otto, Vitellius. Silenus kérdé: — „Oh istenek! honnét jö, oh istenek, a császárok ezen söpredéke? Vigyázzatok hogy a füsttől meg ne fuljunk. Ezek a vadállatok még templomaitokat sem kiméltek.“ [1])

IX. — Vespasian, Titus, Domitianus.

Jupiter azonban azalatt fivérére Serapisra tekintvén, mutatja neki Vespasiánt és mondja: — „Küldd el rögtön Egyiptomból ezt a zsugorit, hogy ki ne oltsa lámpádat. A mi fiainak idősbikét illeti, az egész nép által Venussal tiszteltessék; a legifjabbnak, ki hasonló Sicilia kegyetlen vadállatához, tégy lánczot nyakára.“

X. — Nerva.

Ezek után egy szép tekintetü öreg jött ki (mert gyakran az öregben is van virágzó szépség), ki az igazságszolgáltatásban a legrészrehajlatlanabb s könnyen hozzáférhető volt. Silenus minden megjegyzés nélkül meghajtá magát; a miért Mercurius kérdé öt: ‚No, s erről mit mondasz?‘ — „Azt mondom, felelé Silenus, hogy titeket, oh istenek, igazságtalansággal kell itt vádolnom, mert mig ama vérszomjazó vadállatnak tizenötévi időt engedtetek az uralkodásra, ezt alig hagytátok egy évig uralkodni.“ — „„Engem ne vádolj azért, mond Jupiter, mert utána sok jeles fog következni.““

XI. — Trajanus.

S gyorsan jött Trajanus, vállain hordozva a geta és parthus győzelmi jeleket. Kit látván Silenus, mintha egyszerre elbujni s mégis hallatni akarna, lassu hangon mond: „Most ideje, hogy Jupiter, mint a dolgok fővezetője, vigyázzon Ganymedesre.“

---

[1]) Ez leginkább Vitelliusra látszik vonatkozni, kinek hadserege Rómába nyomulván, egyéb roszak között, még nagy gyujtogatásokat is vitt végbe, különösen a capitoliumban, hol néhány templom volt.

XII. — Hadrian.

Trajan után egy sürü szakálu [1]) és szigoru tekintetü férfiu jelent meg. Elméjében sok gondolatot forgatott s a zenére is gondolt; azután lassankint ég felé emelvén szemeit, mély elmélkedésbe merült különféle titkos dolgok felett, mellyeket a köznépnek tudnia nem kell. Silenus hosszabb ideig szemlélve őt kérdi: „Mondjátok nekem, milly véleménynyel vagytok ezen sophista felől? Talán Antinoust keresi igy? Mondja meg neki valaki, hogy az a fiatal nincs itt s szabaditsa meg ezt a hiu embert az ő őrültségétől“ [2]).

XIII. — Ántoninus Pius.

Egy mérsékelt férfiu lép be, nem Venus élveiben [3]), de a polgárok kormányzásában. — „Ejnye, kiált föl Silenus, megpillantván őt, milly nagy szorgalom kicsiségekben! Én ez öreget ollyannak tekintem, mint azokat, kik a köménymagot vagdalják.“

XIV. — Marcus Aurelius, Verus, Comodus.

Azután egy testvérpár érkezvén, Marcus Antonius és Lucius Verus, Silenus homlokát ránczolgatá, mert nem volt mit megtámadnia, sem mi felett élczelnie, vagy csipkelődnie, főleg Marcusról szólva. Fiának és nejének némelly hibáit kereste elő; utóbbi sokat sirt, nem volt jó nő [4]); fiával együtt elveszni hagyta a birodalmat, holott egy kitünő veje [5]) volt, ki jól fentarthatta volna a köztársaságot s jobban rendbe hozta volna azon ifjut, mint ő. S habár Silenus mindezen dolgokat szigoruan megvizsgálta, tekintve Marcus nagy erényeit, elhallgatott; és fiát érdemesnek sem tartván arra, hogy tárgya lehessen élczeinek, szemrehányások nélkül hagyta, mivel a földhöz tapadva látta őt, ki nem képes állását elfoglalni, sem a többi hösöket követni.

---

[1]) Hadrian volt a császárok között az első, ki szakált viselt, hogy eltakarja a foltot vagy sebhelyt, melly arczát födé.

[2]) Azon őrült tervre czéloz, melly szerint Antinoust egy mütétel növé akarta tenni, s melly mütét e szerencsétlen ifjunak életébe került.

[3]) Julian itt azon szerelemről akar emlékezni, melylyel neje Faustina iránt viseltetett, ki bujaságáról lett hires.

[4]) Faustina minor.

[5]) Pompejanus.

XV. — Pertinax.

Azután Pertinax közeledett s a lakoma közben gyilkosairól panaszkodott. Sorsa iránt részvétet tanusitva Nemesis, mond: „Szünjél meg; a gyilkosság okozói vagy részesei nem fogják annak gyümölcseit élvezni; habár, oh Pertinax, magad is igazságtalanságot követtél el, midőn legalább tanácsaiddal résztvettél azon összeesküvésben, mellynek folytán Marcus fia meghalt.“

XVI. — Severus, Geta, Caracalla.

Azután Severus jött, e csodálatosan kegyetlen és hirtelen büntető. „Erről, mond Silenus, nem fogok beszélni; mert félek illy nyers és kérlelhetlen embertől.“ — Midőn vele fiai belépendők voltak, Minos messziről megállitá őket; s miután jól megkülönböztette egyiket a másikától, az elsőt behivta [1]), a másodikat pedig a pokolba küldte.

XVII. — Macrinus, Heliogabalus.

Utánok Macrinus jött, vérengző szökevény, s utána azon ifjoncz, ki Emesában született; mindkettő tova üzetett az ég szent falai közől.

XVIII. — Alexander Severus.

A syr Alexander, az utóbbiak között ülve, siratta szerencsétlen sorsát. Silenus csipkelődve ekkép szólt hozzá: — „Oh ostoba, haszontalan ember! Olly nagy hatalomra jutván, nem voltál ura holmidnak, hanem minden vagyonodat anyádnak adtad eltevésre, nem fogván föl, szerencsétlen, mennyivel jobb azt barátaid javára forditani, mint haszontalan kincsül összehalmozni.‘ — „De én, mond Nemesis, mindazokat megbüntetendem, kik ennek okozói voltak.“ S az ifjoncz elbocsáttatott.

XIX. — Valerianus, Galienus.

Galienus atyjával együtt lépett be. Ez még rabszolgaságának lánczait viselte: amaz könnyed ruhába burkolva, ugy járt mint egy nő. Silenus az atyára e szavakat alkalmazá:

„Ki az, ki fényes sisakkal fején
Vezényel és a csapatok előtt jár?“

[1]) Geta, kit Caracalla megölt.

Galienusra pedig:

„ . . . . Aranyos ruhába burkolózva
Könnyeden halad mint kis leányka.“ [1])

Jupiter mindkettőt elparancsolá a lakomából.

XX. — II. Claudius.

Ezek mögött Claudius tünt föl. Az istenek hosszasan szemlélték öt, bámulván az ő magasztos szellemét, és beleegyeztek, hogy utódai birják a birodalmat; mert igazságosnak látszott, hogy unokái olly férfiunak, ki hazáját olly nagyon szerette, hosszu ideig uralkodjanak [2]).

XXI. — Aurelianus.

Ezután Aurelianus vánszorgott előre, mintha kisiklott volna azok kezeiből, kik öt Minos előtt visszatartóztatták, hol vád emeltetett ellene igazságtalan vérontások miatt. És miután saját ügyét roszul védelmezte, már bünösnek nyilvánittatott volna, ha a Nap [3]), az én uram és istenem, ki öt más alkalmakkor is megvédte, jelenleg is nem segitette volna, fenszóval kiáltozván az isteneknek, hogy lerótta már a tartozó büntetést. És kérdezé, vajjon elfeledték-e a delphosi oraculumot s nem tudják, hogy

A ki türi a roszat, mellyet okozott, igazságossá lesz [4]).

XXII. — Probus.

Az előbbit Probus követé, ki kevesebb mint hét év alatt hatvan várost és számos más helyet hóditott vissza ügyes és bölcs cselekvéssel, és mégis méltánytalanul s kegyetlenül bántak vele. De az istenek az ő igaz cselekvéseért egyéb jutalmakon kivül még abban is részesitették, hogy gyilkosai keserüen lakoltak rosz tettökért. Mindazáltal Silenus ellene is akart néhány élczet szórni, habár az istenek legnagyobb része neki hallgatást intett. „Engedjétek legalább, mond Silenus, hogy azok, kiknek utána kell élniök, abból, mi vele történt, tanulságot meríthessenek. Nem tudtad tehát te, oh Probus, hogy az orvosok, midőn betegeiknek keserü orvosságot akarnak adni, vizoldattal

[1]) Euripides, Phönix.

[2]) Ezen császártól származtak a Constantinok.

[3]) Julian itt a Nap közbenjárását hozza föl azon tekintetnél fogva, mivel Aurelianusnak anyja a Nap papnője volt, s mivel maga Aurelianus a Napnak egy nagyszerü templomot épittetett, Emesában pedig áldozott a Napnak, hogy meghóditthassa Palmirát, mellyet ostromolt.

[4]) Azt mondják, hogy ezen oraculumot Seneca Claudiusra magyarázta.

mérséklik izét; de te mindig vegyitetlenül és fanyarul éltél vele; semmi dologban és senkinek sem akartál engedni. Ezért valóban igazságtalan sors ért téged, de természetesen illyennek kellett téged érnie. Szerencsés sikerrel soha sem fogsz parancsolni sem lovaknak, sem ökröknek, sem öszvéreknek, sem embereknek, ha valamit nem engedsz szenvedélyeiknek; épugy, mint az orvosok szoktak tenni, kik betegeiknek némi csekélységeket megengednek, hogy a fontos dolgokban azután nekik engedelmeskedjenek.“ — ‚De mit beszélsz te most erről, atyám? mond Bachus, olly hirtelen bölcsészszé lettél te?‘ — „Inkább te fiam, felel Silenus, és nem neveltelek én téged bölcsészszé? és nem tudod-e, hogy Socrates is hasonló volt hozzám arczvonásaira és testalkatra? [1]) azon Socrates, ki századának bölcsei között a babért elnyerte, ha nem hiszed haszontalannak a delphosi jóslatot? Engedd tehát, hogy én ne csak tréfás dolgokat, de komolyakat is adhassak elő.“

XXIII. — Carus, Carinus, Numerianus.

Még beszélgettek egymással, midőn Carus megkisérlé, hogy bejuthasson fiaival, de Nemesis visszautasitotta őket.

XXIV. — Diocletian, Maximianus Herculeus, Galerius Maximianus, Constantius Clorus.

Azután méltóságteljesen és szép rendben lépdelt előre Diocletian, magával vezetvén a Maximianusokat s az én ösömet Constantiust. Mindnyájan kézen fogták egymást; mindazáltal nem mentek egy sorban, a többiek mintegy kiséretét képezték. S midőn némellyek közölök meg akarták előzni, mintha testőrei [2]) lennének, nem engedte nekik, nem követelvén magának semmit a többiek felett. Az istenek bámulták ezen egyetértést; s megengedék nekik, hogy sok más előtt üljenek le. Silenus, habár tudta is Maximianus mértékletlenségét, nem akart megjegyzéseket tenni; azonban nem bocsátá őt az imperato-

---

[1]) Silenus tréfája nem csak abban áll, hogy azt állitja, miszerint ő tanitá Bachust a bölcsészetre, de hogy saját philosophiájának bizonyitására Socrates rút arczát a magáéhoz hasonlitja. Platónál Alcibiades Socratest Silenushoz és Marshoz hasonlitja. Különös, hogy egy német (Herrmann Vlich von Lingen) összegyüjtötte mindazon mondatokat és emlékeket, mellyeket az ókor szolgáltat Socrates csunya arczának bizonyitására; egy másik német (Heumann) pedig sokáig vitatta, hogy Socrates szép külsejü volt.

[2]) A régi tragoediák chorusában az egyik személy, ki annak feje volt, középen állott, a többiek pedig körülvették, hármanként kézen fogván egymást.

rok asztalához. És minthogy nem csak a kéjes élveket vadászta, de mindig uj dolgok után járt, hütlen volt s egyáltalán nem volt összhangzásban a négyessel (tetracordo [1]), Nemesis elüzte őt, s nem tudni hová ment; én pedig elfeledtem kérdezni Mercuriustól.

XXV. — Maximinus, Maxentius, Licinius.

Ezen annyira összhangzó négyesre, egy egészen más systema [2]) következett, melly nyers és összhangzatlan volt; ennek részesei közöl Nemesis kettőt kizárt az istenek számából, ugy hogy még nem is engedé meg nekik, hogy az előcsarnokba lépjenek, s Minos elüzte Liciniust, alig lépett ez a küszöbre.

XXVI. — Nagy-Constantin, ifjabb Constantin, Constans, Constantius, Magnentius.

Belépett Constantin és hosszu ideig ülve maradt. Azután ő utána beléptek fiai is. Magnentiusnak nem engedtetett meg a belépés, mert semmit sem végzett be, mint határozott férfiuhoz illik, habár sok, vitéz emberhez illő dolgot látszott cselekedni. Látván azonban az istenek, hogy vállalatai nem jó indulatból eredtek, a menekvőt jajveszékelni hagyták.

XXVII. — Nagy-Sándor.

A vacsora már készen volt, mellyben semmi sem hiányzott, miután az istenek mindenekben bővelkednek. Mercurius szerette volna látni, hogy a hősök egymással versenyre bocsáttassanak; Jupiter nem ellenzé. Quirinus kérte mindenekelőtt, hogy az ő törzséből jusson valakinek az első szerencse, mit Hercules ellenzett, mondván: „Nem, én ezt soha sem fogom megengedni; milly ok forgott fen arra nézve, hogy e lakomára az én Sándorom [3]) nem hivatott meg? Kér-

[1]) Négyes (tetracordo) alatt egy négy haugra egybeállitott énekkar értendő. Ez itt, mint mindenki tudni fogja, csak képmáslat s azon összhangzást jelenti, mellyet a birodalom kormányzásában ezen személyek között állandóan fentartani tudott; a mi ellen ő később vétett.

[2]) Ezen második négyes Constantin-, Maximinus-, Maxentius- és Liciniusból állott. Julián systemának nevezi, mert a régiek a zenéről szólva két négyes rendszert állitottak föl, az egyik az összhangzat, a másik az összhangzatlanság rendszere volt.

[3]) Miért nevezi Hercules Sándort az övének, nem tudják határozottan megmondani, azért-e, hogy Sándor tőle származott, miután a legrégibb hagyományok szerint Hercules mindenfelé hagyott maga után fiakat; vagy pedig mivel gyöngéd szeretettel csüggött rajta kiváló vitézsége és nagyszerü vállalkozásai miatt.?

lek tehát téged, oh leghatalmasb Jupiter, hogy ha elhatároztad, hogy közölök többen ide bevezettessenek, hivasd Sándort is; mert ha versenyre kerül a dolog s mindenkinek erényei kifürkésztetnek, kérdem, milly okból mellőztessék ő, ki valamennyit fölülmulja?" Jupiter belátta, hogy Alcmene fia igazat mondott. Belépett tehát Sándor; kinek megjelenésére sem Caesar, sem más föl nem állott; ő azonban üresen találván a Caracalla által odahagyott széket, ki testvérének megöletése miatt elüzetett, azt elfoglalta. Silenus erre Quirinushoz ekként szólott: „Vigyázz, hogy ezek a te unokáid ne maradjanak mind erény és hatalom tekintetében ezen egyetlen görög mögött!" — „Oh, felelt Quirinus, Jupiterre esküszöm, hogy az enyéim közöl sokat nem becsülök ennél kevesebbre. Igaz, hogy utódaim őt annyira bámulták, hogy egyedül öt hivják és tartják a barbárok közöl nagynak: mindazáltal nem hiszik, hogy bárki az ő nemzetökből engedjen neki, akár a hazaiak iránti elfogultságból, akár pedig mivel az igazsággal igy fér meg. Milly alappal bir ez, a tények fogják megmutatni." Quirinus igy beszélvén, egészen elvörösödött; s észrevehető nyugtalanságot árult el abbeli félelmével, hogy utódai Nagy-Sándor után fognak helyeztetni.

XXVIII. — Néhány Caesar versenyre szólittatik.

Jupiter kérdést intézett az istenekhez, hogy versenyre bocsáttassanak-e a caesarok mindnyájan, vagy pedig csak olly formán tétessék kisérlet, mint a küzdtéren, hol ha valaki legyőzi azt, ki győző volt, daczára annak, hogy csak ezen egy fölött diadalmaskodott, ugy tekintetik, mintha azokat is legyőzte volna, kik nem mérköztek meg vele, de legyőzettek az által ki felett ő diadalt aratott. A verseny ezen módját mindnyájan legjobbnak tartották.

Mercurius tehát fenhangon előszólitá Caesart, ezután Augustust és Trajánt, azon oknál fogva, mert bennök legtöbb katonai erény volt. Csend lőn, Saturnus király, Jupiterre tekintve, csodálkozását fejezé ki a felett, miért szólittatnak az imperatorok közöl azok versenyre, kik katonai erényekben tündökölnek, s miért senki azok közöl, kik bölcsészek voltak; és „a kiket, mond Saturnus, én ezeknél nem kevesbbé szeretek; hivjátok tehát Marcust is." Ki beszólittatván, azonnal megjelent, komoly és ünnepélyes arczczal gondoktól ránczokba vont homlokkal; mindazáltal fejedelmi szépség tündökölt arczán, daczára szerény személyiségének; hosszu szakálla volt, s egyszerü, bölcshöz illő öltözete. A teste a kevés étek folytán csillogó és

átlátszó vala mint a legtisztább fény. Belépvén a szent zárt körbe, illy szavakra fakadt: „Oh Bachus, oh Saturnus király, és te Jupiter atyám! azt hiszitek, hogy az istenek között lehet nem tökéletes dolog?“ Mire ők nemmel felelvén, ‚hivjuk tehát ide, mond, egy kéjenczet is.‘ — „Nem, nem, felelé Jupiter, senki se tegye soha ide lábát, ki nem követi vallásunkat s ki nem követ bennünket.“ — „„Hadd maradjon az az előteremben, jegyzi meg Bachus, s az ő ügye tárgyaltassék ott. Azonban ha ugy tetszik, hivjuk be a nem annyira gyávát, mint inkább az élvek és gyönyörök által elpuhultat.— Jöjjön tehát.““ És erre Constantin az előcsarnokig jött.

XXIX. — Jupiter megállapitja a verseny formáit.

Ez történvén, a verseny formáinak megállapitása felett tanácskoztak; Mercurius ugy vélekedett, hogy mindegyik tartson beszédet saját ügye mellett, s az istenek azután szavazzanak. De Apollo más véleményen volt, azon oknál fogva, hogy az istenek törvényszékénél a való dolgoknak kell vizsgáltatniok s nem a valószinüeknek, mellyek csak egyedül alkalmasak meggyőzni. Jupiter, kedvét akarván teljesiteni az inditványzók mindkettejének, s az összejövetelt hosszura nyujtani: „Nincs, mond, arra nézve nehézség, hogy megengedjük mindegyiknek a beszélést; egy adag vizet töltünk mindegyiknek a clepsidrájába (viz- vagy homokóra) s azután mindegyiket külön kérdezzük s ugy vizsgáljuk hajlamait.“ Silenus tréfálgatva erre igy szólt: ‚Vigyázz, oh Neptun, hogy Trajanus és Sándor valahogy nectárnak ne higyék ezt a vizet s ki ne igyák mind, hogy a többieknek időt se engedjenek a beszélésre.‘ Mire Neptun felelé: „„Ezek kevesebb gyöngédséggel viseltetnek az én vizem mint a te folyadékod iránt s azért több okod van neked hordóidat félteni mint nekem forrásaimat.““ Silenus ezen csipős válaszra elnémult s a versengzők kisérlete felé fordult.

XXX. - Mercurius kijelentése.

Mercurius ezalatt a következő nyilatkozatot tette: „A fensőbb jutalmak legfőbb birája azt akarja, hogy a verseny megkezdessék. Az idő sürget, s nincs a halasztásnak helye. Halljátok tehát, kik itt vagytok, oh királyok, kik egykoron a fegyverek hatalmával vagy tanácscsal sok népet és országot hajtottatok akaratotok alá. Lépjetek mind a küzdtérre; mind ti, kik azt hittétek, hogy a boldog élet egyedüli alapját a bölcseség képezi; mind ti, kik azt hittétek, hogy akkor léptetek a dicsőség legfőbb fokára a földön, ha hatalmas karral a

legvégső szerencsétlenség örvényébe döntöttétek az ellenségeket s mindenféle javakkal jutalmaztátok azokat, kik belétek helyezék bizalmokat; valamint végre ti, kik a cselekvés helyett az asztal, a lakodalmak, az öltözék, a drágaköves karpereczek s az érzékek vig élveiben keresétek a legfőbb jót. Jupiter gondja legyen a győzőnek a babért oda itélni.“

XXXI. — Sors huzatik a beszélés rendjének megállapitása végett.

Midőn Mercurius előadását bevégzé, sors huzatott. Caesar, ki mindig első akart lenni minden dologban, itt is kedvező szerencsével birt. E véletlen gőgössé és felfuvalkodottá tette őtet, ugy hogy Sándor már-már alá nem akarta magát vetni a próbának. Hercules rávette őt s bátoritotta. A sors azonban ugy akarta, hogy Sándor mind járt Caesar után következzék a beszélésben; és ekként állapittatott meg mindenkinek rendje a sorshuzás által.

XXXII. Caesar beszéde.

Caesar ekkép szólt: „Nekem, oh Jupiter, nekem jutott a szerencse, oh jelenlevő istenek, hogy annyi jeles férfiu után olly városban szülessem, melly bármellyiknél nagyobb birodalommal birt, s melly olly nagysággal dicsekedett, hogy a többiek a legkitünőbb szerencsének tartották, ha hozzá rangra közel állhattak. És valóban mellyik más város volt az, melly háromezer emberből kezdvén alakulni, kevesebb mint hatszáz év alatt birodalmát fegyvereivel a világ szélső határaig terjesztette? Mellyik volt az a régi nemzedékek között, melly erény és erő tekintetében annyi kitünő férfiut s annyi országlót föl tudott mutatni? S mellyik tisztelte annyi kegyelettel az isteneket? Illy nagy városban születvén, mindazokat, kik vagy velem éltek vagy előttem, a hőstettek dicsőségében megelőztem. S nem hiszem, hogy polgártársaim között is találkozzék valaki, ki velem a dicsőségben versenyezni akarna. Ha ez a Sándor olly merész, mondja meg, mellyik vitéz tettét akarná az enyémhez hasonlitani? Talán a perzsák elleni hadjáratát? Mintha nem látta volna Pompejus felett kivivott győzelmem diadaljeleit! S ki volt a kettő közől vitézebb hadvezér, Darius-e vagy Pompejus? Ki vezénylett közülök vitézebb sereget? A legharczlasb népeket, mellyek valaha Dariusnak engedelmeskedtek, Pompejus saját seregében ugyanannyi cariainak [1])

[1]) Caria népei gyáváknak tartattak.

és semmirekellőnek tartotta. Az európaiak, kik őt követték, sokszor megverték az ázsiaiakat; s azok között bizonyosan a legvitézebbek voltak az italiak, illirek és celták. S miután a celtákat emlitettem, van itt véletlenül talán valaki, ki azt, mit Pompejus tett a geták ellen, ellenébe állitsa annak, mit én cselekedtem, midőn a celtákat meghóditottam. Ő csak egyszer kelt át az Isteren, én kétszer a Rhenuson; s az általam Németországban végbevitt dolgokkal senki sem mérközhetik meg. Én megtámadtam Ariovistot; én voltam az első római, ki a külső tengeren hajóztam. Ama hőstettem rendkivül nagy; ez vakmerősége által bámulatos; s még inkább, ha tekintetbe vétetik, hogy én voltam az első, ki száraz-földre lépett. Hallgatok a helvetákról és iberiekről, az általam Galliában végbevitt dolgokról sem teszek semmi emlitést, daczára, hogy ott háromszáznál több várost meghóditottam s két milliónál több embert legyőztem. Nagyok ezen tettek, de sokkal nagyobb volt az, mellyet végbe kellett vinnem, midőn saját polgártársaimmal kellett megmérköznöm. Megfékeztem magukat a le nem győzött és zabolátlan rómaiakat. Ha a vivott csaták sokasága után akartok itélni, ugy én, ez nyilvánvaló, háromszor annyi csatát vivtam, mennyit Sándor panegyristái róla állitanak. És ha a meghóditott városok számát akarjuk venni, én Ázsia és Európa legnagyobb részét hatalmamba keritettem. Sándor megelégedett Egyiptom látásával s tovább ment, én megfékeztem Egyiptomot, és laktam ott. És azután? akarjátok talán ezenkivül a mérséklet bizonyitékait, mellyet egyik is másik is a győzelem után tanusitott? Én megbocsátottam olly ellenségeknek is, kik akként fizettek nekem később vissza, hogy mága a boszuló istennő is pártomat fogta. De Sándor, azonkivül, hogy ellenségei felett kegyetlenkedett, még barátait sem kimélte. Akarsz-e tehát velem az elsőségért versenyezni, vagy azt inkább azonnal átengedni nekem, mint a többiek tettek? Az istenekre! te engem valóban kényszeritesz, hogy ne hallgassam el, milly kegyetlenül bántál te a thebaiakkal, és milly kegyes voltam én a helvéták irányában. Te fölpörzsölted azok városait, én ujra fölépitettem még azokat is, mellyeket maguk a lakosok és polgárok fölgyujtottak. És mellyik volt nagyobb munka, legyőzni tizezer nyomorult görögöt, vagy feltartóztatni ötvenezer ember erejét és rohamát? Sok dolgot kellene még erről elmondanom; de időm s érkezésem nincs, sem elkészülve nem jöttem ide. Szükséges tehát, hogy bocsássatok meg; és hogy az elmondott dolgok után vonva következtetést az elhallgatottakra, nekem itéljétek az elsőséget.“

XXXIII. - Sándor beszéde.

Caesar még hozzá akart adni valamit beszédéhez, de Sándor türelmetlenné lévén a késedelem miatt, nem tartóztathatta többé magát és hatalmasan fölingerülve nagy erélylyel mondá:

„És én, fenséges Jupiter és többi istenek, hogyan türjem tovább hallgatással ennek vakmerőségét. Magatok látjátok, hogyan dicséri magát végnélkül, mig engem szidalmaz. Az igazság talán ugy hozná magával, hogy tartózkodjék egyiktől is másiktól is; mert ha mindkettő boszantó, elviselhetlen, hogy ő az én tetteimet gyalázza, holott követni törekedett azokat. S ezen szemtelenséget azzal tetézte, hogy roszakaratulag magát müveinek mintáját rágalmazta. De oh Caesar! emlékeztél volna legalább csak azon könyekre, mellyeket hullattál azon emlékek hallatára, mellyek tetteimet maig hirdetik! Ugy hiszem Pompejus tett téged büszkévé; azon Pompejus, kit polgártársainak hizelgése megrontott s ki soha sem tudta magát igazi férfiként viselni. Csak az akkori consulok gyávasága tette magasztalttá az ő diadalát Afrika felett, magában véve nem nagy dolog. Egészen mások voltak azok, kik a servilis háborunak véget vetettek; azon háborunak, melly nem emberek, hanem a legnyomorultabb rabszolgák ellen viseltetett; Crassust és Luciust értem; Pompejus nem tett egyebet, csak elsajátitá magának dicsőségöket. És ha az örmények s a szomszédos népek elleni háboruról van szó, ugy Lucullus volt az, ki őket megzabolázta; Pompejus pedig egyebet nem tett, mint diadalmaskodott. Polgártársai hizelgésből nagynak nevezték őt. De elődeinek mellyikénél volt ő Rómában nagyobb? mellyik tettével hasonlithatott ő Mariushoz, a két Scipióhoz, vagy Furius Camillushoz, ki fényes tettei folytán ime legközelebb áll Romulushoz, mint helyreállitója az ő majdnem tönkre juttatott városának? ezek nem követték azon tisztviselők szokását, kik a közköltségen alapitott és emelt épületekre, azért hogy mindössze is legfölebb falaikat meszeltették, saját neveiket bigyesztik föl. Nem, ezek nem tették nevöket mások müvére; de saját tetteik által lőnek neveik olly fényesekké. Nincs mit csodálni tehát, ha legyőzted a te Pompejusodat, kinek nem sok gondja volt és ki inkább hasonlitott a ravasz rókához mint a bátor oroszlánhoz. Miután öt a szerencse, melly azelőtt karján hordozta volt, elhagyta, könnyen legyőzhetted öt, nem lévén többé támasza. És hogy nem katonai erényed miatt lettél fölötte győztes, az világos, miután tudatik, hogy élelmi szerekben gondatlanságod miatt nagy szükséget szenvedtél; s ez nem csekély hibája a hadvezérnek; a

nyilt csatában megverettél. S ha Pompejus olly ostoba és eszélytelen volt, hogy nem tudta az övéit helyesen vezényelni s alkalmas időre fentartani; és ha csatázni akart, nem tudta fölhasználni azon előnyöket, mellyek rendelkezésére álltak. Valóban ő saját hibája miatt esett el, nem a te vitézséged és a te tanácsaid folytán. Ellenben a perzsák, kik szorgalommal és előrelátással előkészitették mindazt, mi a háboruhoz szükséges, ha vesztettek, a mi vitézségünk folytán vesztettek. Azután kimondom, hogy nem a sok cselekvéssel, hanem a helyes cselekvéssel kell bebizonyitani a vitézséget s az uralkodásra való érdemességet; én fegyvert ragadtam a perzsák ellen, hogy megboszuljam a görögök ellen elkövetett sérelmeket; s fegyvert emeltem előbb a görögök ellen is, nem hogy elpusztitsam őket, hanem hogy visszatartsam azokat, kik akadályoztak engem, hogy Ázsiába menjek s megfenyitsem a perzsákat. Te ellenben legyőzted a germanokat és gallusokat, hogy aztán fölfegyverezhesd őket saját hazád ellen, mellynél, valld meg, lehet-e gonoszabb és csunyább tett? És miután gunyból megemlitetted, hogy én legyőztem tizezer görögöt, habár én tudom, hogy ti görög földről eredtek és görögök lakták hajdanta Italia legnagyobb részét, nem fogom ez érvet azokhoz adni, miket elmondandó vagyok. Mert igen jól ismert dolog, hogy ugyanazon görögök között volt egy kis, lenézett nemzet, értem az aetolokat, kiket társakul és barátokul számithatni nagy szerencsének tartottad; kik ellen később nem tudom miért, háborut üzentetek és nem nagy nehézség és veszély nélkül sikerült legyőznötök őket. Ezzel azt akarom mondani, hogy a görögök hanyatló korában (mert okkal lehet igy nevezni e kort) alig voltatok képesek megzabolázni egy gyöngének ismert nemzetet; mi történt volna, ha az egész görög nemzettel lett volna dolgotok akkor, midőn az virágában volt s egy lélekkel a rómaiak ellen? Ugy hiszem azt sem feledtétek el, milly félelem fogott el, midőn Pirrhus megrohanta országtokat. Miután te könnyünek tartod a perzsák legyőzését, s nevetni merészelsz e tett fölött, mondd meg nekem, miért nem ural az általam háromszáz egynéhány év előtt viselt háboru óta még ma sem titeket azon keskeny föld-darab, melly a Tigris mellett a parthusok uralma alatt áll? Akarod, hogy mondjam meg neked az okát? A parthusok dárdái távol tartottak titeket onnét; s azon nép vitézségéről Antonius fog neked beszélni, ki alattad viselte első hadjáratait. Én ellenben kevesebb mint tiz év alatt meghóditottam mind a parthusokat mind az indusokat. És te annyira bizol magadban engem kihivni, ki legifjabb korom óta hadvezér voltam, és ki olly tetteket vittem végbe, hogy azok em-

léke, habár az irók azt nem elég méltóan hirdették, velem együtt örökre fog élni? Ugyanazon sorsban részesültem mint Hercules, az én uram és királyom, kit mindig tiszteltem és követni igyekeztem; mert mig majdnem megközelitém Achillest, családom alapitóját, lelkem Herculeshez emeltem, s az ő nyomdokain jártam, amennyire embernek lehetséges megközeliteni egy istent. Ezek voltak, felséges istenek, azon dolgok, miket elmondanom kellett amaz ellen; habár jobb lett volna őt megvetnem. Ha valamelly tettem kegyetlen volt, bizonyosan nem sujtott ártatlan embereket, de ollyanokat, kik nem egy, de már több alkalommal megsértettek engemet, vagy kik ostobául s roszul választottak időt és alkalmat. S a mi ezen utóbbi tetteimet illeti, azokat később megbántam; e megbánás, mellyet az istenek sugallnak nekünk, bölcsekké tesz bennünket s visszahelyezi előbbi ártatlanságukba azokat, kik vétkeztek. A mi pedig azokat illeti, kik nagyravágyásból vagy gonosz szándékból inditottak ellenem háborut és bántalmaztak, midőn megboszultam őket, ugy hittem, hogy nem cselekszem igazságtalanul.“

XXXIV. — Augustus beszéde.

Sándor bevégzé harczias hévvel mondott beszédét; Neptun fia átadta Augustusnak a clepsidrát, mellybe igen kevés viz volt öntve, részint azért, mivel csak rövid idő maradt számára, részint mivel Neptun nem feledte el azon tiszteletlenséget, melylyel Augustus egy alkalommal iránta viseltetett; mit Augustus, mint éles elméjü férfiu, észrevevén, felhagyott mások tetteinek elbeszélésével; s beszédét a következő szavakba foglalta:

„Én, oh fenséges Jupiter, oh összes istenek, nem bocsátkozandom mások tetteinek elősorolásába, s csak magamról fogok szólani. Már fiatal koromban lettem városom védője, épugy mint Sándor, kinek lelki nagyságát én nagy mértékben birom. Caesart, az én atyámat követni ügyekezvén, szerencsés kimenetellel befejeztem a germán háborukat. Azután polgárháboruba keveredvén s miután az Actium melletti tengeri-csatát vivtam, legyőztem az egyiptomiakat; Philippinél diadalmaskodtam Brutus és Cassius felett; és megsemmisitvén Sextust, Pompejus fiát, ezen tettet nem tekintém másnak mint a háboru függelékének. Egyébaránt a bölcsészet mesterének hallgatásában olly tanulékony voltam, miszerint távol attól, hogy mondataik fölingereltek volna, vidám arczczal türtem Athenodorus legszabadabb beszédeit, miután én őt teljesen ugy tiszteltem mint tanitómestert, sőt mondhatom, mint atyát. Igy tartozott Arius is barátaim és családbe-

lieim közé; és hogy röviden szóljak, nem tudom, hogy valaha a bölcsészet ellen vétettem volna. Látván azután, hogy a polgárháboruk a római ügyeket gyakran felforgatással fenyegették, olly formán rendezém azokat, hogy jövőben a város biztosan és szilárdul állhasson, mintha vasból lenne. És miután mértéktelen uralkodási vágy nem gyötrött, soha eszembe nem jutott, hogy a birodalomhoz csatoljam, valamennyi nemzet és ország csak van a világon; hanem két határt szabtam, mellyeket maga a természet kijelölt: az Istert és az Eufratest. Azután megzaboláztam a thraciai scythákat, s miután ti engem hosszu uralkodási évekkel ajándékoztatok meg, a fenmaradt szabad időt nem arra használtam, hogy háborukból uj háborukat keressek, de törvényeket alkottam, s helyreállítottam azt, mit a háboru dühe elrontott és összerombolt. S midőn ezt cselekedtem, megvallom, azt hittem, ha lehet szabadon szólanom, hogy akként gondoskodom a köztársaságról, hogy semmiben sem kellend őseimnek engedni, hanem inkább fölülmulandom mindazokat, kiknek az istenek előttem illy birodalmat ajándékoztak. És valóban némellyek közölök egész életöket katonai tettekben töltötték; és a helyett, hogy a békét élvezték volna, egyik háboru után a másikat idézték elő, mint a veszekedő emberek, kik örökké pörlekednek. Mások pedig, midőn fegyverre szólittattak, a képeknek és torkuknak hódolva, minden tisztátlan örömet eléje tettek, nem mondom a jóhirnek, melly az utódokra száll, de még egészségöknek is. S ha fontolóra veszem ezen dolgokat, ugy hiszem, enmagam irányában igazságtalan lennék, ha megelégedném az utolsó dicsőséggel. Megelégedéssel fogom, oh istenek, mindazáltal fogadni, a mint nek tek fog tetszeni felőlem itélni."

XXXV. — Trajanus beszéde s az istenek dicsőitése.

Trajánra került csakhamar a sor; ő azonban habár ékes szónok volt, röstségből többnyire iratni szokta, mit mondania kellett volna; mormogva tehát inkább mint beszélve elősorolni kezdé az isteneknek a geták és parthusok felett vivott győzelmeit; s öregségét okozá, hogy a háborut ez utóbbiak ellen be nem fejezhette. Silenus erre megjegyzé: „Ámde, te ostoba ember, husz éven át uralkodtál; Sándor azonban, kit itt látsz, csak tizenkét évig uralkodott. Hogyan okozhatod tehát a kort a röstség hibájának palástolásával, melly téged terhel." E csipős szavak által meghatva, miután birt az ékesszólás tehetségével, s egyedül a bor mértékletlen élvezete fosztá meg őt az erőtől és találékonysagtól, ekkép szólt:

„Én, oh Jupiter és összes itt lévő istenek, olly időben jutottam

uralkodáshoz, midőn a birodalom erői megmeredve valának, s annak minden részei a hosszas belső zsarnokoskodások által s a geták betörései folytán elpusztitva és fölöszlóban, és mégis én voltam egyedül, ki merészeltem megtámadni az Isteren tul lakó népeket: én irtottam ki azt, melly valamennyi között a legharcziasb férfiakkal dicsekedett, nem csak erős testalkatuknál, de különösen azon elveknél fogva, mellyet az ottani vidékeken nagy tiszteletben álló Zamolxis csöpögtetett elméikbe. Ők azt tartják, hogy nem halnak meg, csak máshová költöznek; és ez okból sokkal készebbek a halálra, mint egy utra. A geták elleni hadjáratot öt év alatt befejeztem. Senki előtt sem ismeretlen továbbá, hogy valamennyi, engemet megelőzött császár között én voltam a polgárok irányában a legkegyesebb; melly dicséretben sem a jelenlévő Caesar, sem más bizonyosan nem fog akarni velem versenyezni. Azért sem lehet nekem szemrehányást tenni, hogy későn jutott eszembe a parthusok ellen fegyvert ragadni; mert nem sértetvén meg általok, nem tartám szükségesnek, hogy háborut inditsak ellenök. Mihelyest megsértettek, azonnal fegyvert ragadtam s az öregség sem tartoztatott vissza, hogy a sereg élére álljak, habár a törvények engem a katonáskodás kötelme alól fölmentettek is. S miután ugy viseltem magamat, mint épen előadtam, nem fogok-e én előnyt érdemelni a többiek fölött, ki alattvalóim iránt szelidnek, ellenségeim irányában pedig félelmesnek tanusitám magamat; emellett a ti isteni gyermeketeknek, a bölcsészetnek tisztelője voltam?“

Melly dolgoknak elmondása után a kegyelem dicsérete valamennyi fölött Trajánnak itéltetett oda, miután az isteneknek ezen erény legkedvesebb volt.

XXXVI. — Marc Aurél beszéde.

Mihelyt Marc Aurél szólni kezdett, Silenus hallkan igy szólt Bachushoz: „Halljuk ezt a stoicust. Ki tudja milly paradoxonokat s milly különös véleményeket fog hallatni!“ Ő azonban szemeit Jupiter és a többi istenek felé forditva illy modorban nyilatkozott: „Istenek, sem szavakra, sem vitára nincs szükségem. Ha tetteimet nem ismernétek, tőlem kellene azokat hallanotok; minthogy azonban tudjátok azokat és semmi sem kerülheti el figyelmeteket, a szerint fogtok engem jutalmazni, a mint érdemesnek fogok előttetek látszani.“ A miért is, miután ő minden dologban csodálatos férfi volt, különösen ezen alkalommal igazán bölcsnek tekintetett, mint ollyan, ki tudja: mikor szép a hallgatás s mikor a beszéd.

Constantin beszéde.

Utána Constantinnak adatott szó. Ő kezdetben igen szép reményekkel sietett a versenyre, midőn azonban mások nagy tetteit fontolóra vette, azonnal látta, milly csekélyek az övéi. Mert, ha szabad a dolgot előadni mint volt, igaz, hogy ő két zsarnokot megölt, egy gyáva és elpuhultat, s egyet, kit a sors keményen sujtott s azonkivül az öregség erejétől megfosztott; mindkettő gyülölt volt istenek és emberek előtt. Az azonban, mit a barbárok ellen tett, nevetséges dolog volt; mert évdijakat engedményezett nekik, mit ők adónak tekinthettek; és még megjegyezhetni, hogy nagyon szerette a puha életet. Távol állott tehát az istenektől, a hold határánál, mellybe beleszeretvén s szemeit reá függesztvén nem sokat gondolt a győzelemmel. Minthogy azonban kénytelen volt beszélni, ekkép fejezte ki magát:

„Ime azon dolgok, mellyekkel valamennyit felülmulom. Több vagyok Sándornál, mert a rómaiakkal, germanokkal, scythákkal harczoltam, és nem Ázsia barbáraival. Több vagyok Caesarnál és Octaviusnál, mert nem becsületes polgárok elleni belső egyenetlenségek miatt ragadtam fegyvert, de a leggonoszabb és leggyalázatosabb zsarnokok ellen; s a zsarnokok ellen szerencsésen bevégzett illyes tetteim méltán jelesebbé tönek engem Trajánnál! S amennyiben fegyverrel visszaszereztem azon országot, mellyet ő előbb meghóditott, ez méltán hozzá hasonlóvá tenne, ha sokkal nemesebb dolog nem lenne visszaszerezni az elvesztettet, mint keresni azt, mi előbb soha nem volt. Egyébaránt, miután Marc semmit sem hozott föl maga mellett, nagyonis világos, hogy ő valamennyinknek engedett.“

Erre Silenus türelmét vesztve fölszólalt: ‚Hogyan! Constantin, te Adone kertecskéit nagyfontosságu dolognak akarod föltüntetni?‘ — „És mik azok, kérdi Constantin, miket te Adone kerteinek nevezesz?“ — ‚Azok, felel Silenus, mellyeket a nők koruk virágában csinálnak, midőn földet raknak edényekbe, mellyekből rövid ideig viritó s hamar elhervadó növénykék kelnek ki.‘ E szavakra Constantin elpirult, elismervén tetteit illyeneknek.

XXXVII. — Sándor válasza, s párbeszéd közte és Silenus között.

Azonban, minthogy senki sem beszélt többé, ki azt látszott volna várni, hogy az istenek oda itéljék az első kitüntetéseket, vagy azt hitte volna, hogy a caesarok mindegyikének ki kell jelentenie,

mit érez, nem is tartatott igazságosnak, hogy egyedül a tettekből itélet mondassék, mellyekben a szerencsének legnagyobb része lehet. A szerencse istennője maga jelen volt s mindnyáját fenhangon vádolta, kivévén Augustust, mint mondá, azon oknál fogva, mivel ez mindig nagyra becsülte az ő ajándékait. Az istenek az ügyet Mercuriusnak akarták átadni. Mindenekelőtt ezt rendelték, hogy kérdezze meg Sándort, mit tartott volna valamennyi dolog között a legjobbnak és milly nézettel és reménynyel eszközölte és tartotta volna fen azt, mit müvelt és fentartott. Ő azt válaszolta, hogy szándéka volt az egész világot meghóditani. Mercurius erre kérdé tőle: ‚És valóban erősited, hogy ezt akartad?‘ — „Valóban,“ felele Sándor. Mire Silenus sértő fenhangon kaczajjal mondá: ‚Azonban a mi leányaink egyszernél többször meghóditottak téged.‘ A szőllőre czélzott és Sándort részegesnek s borszeretőnek akarta föltüntetni. Sándor a peripateticusok éleselmüségével vágott vissza: „Nem azért tettem ugy, hogy lelketlen dolgokat győzzek le, mellyekkel soha sem versenyeztem, de azért, hogy legyőzzem az emberek és kegyetlen vadak minden nemzedékét.“ Silenus meglepetettnek tettetvén magát, tréfásan felkiálta: ‚Oh! oh! nézzétek a dialecticusok ravaszságait! Mondd meg nekem, a lelketlen vagy a lelkes és élő lények közé fogod magad helyezni?‘ Sándor megsértett hangon mond: „Helyesen beszélsz, és tudnod kell, hogy szellemem olly magasztos, miszerint azt hiszem, hogy isten lehetek, sőt hogy már az vagyok.“ — ‚Igen de gyakran kisebb voltál saját magadnál, felel Silenus, midőn a haragnak, a szomoruságnak vagy más hasonló érzeményeknek alávetéd lelkedet.‘ — „Vigyázz, válaszol Sándor, hogy önmagát nagyobbá vagy kisebbé tenni kétértelmüleg mondatik ugyanazon személyről; én pedig ellenkezőleg arról beszélek, mi voltam másokkal szemben.“ — ‚Ezer milliom! mond Silenus, milly dialecticával birsz és milly tannal harczolsz az én mondataim ellen; mindazáltal midőn Indiában megsebesitettél s midőn Peuceste téged körül volt veendő, félhalva vittek ki a városból; mondd, azáltal legyőzetve haltál-e meg, ki megsebesitett, vagy te voltál-e a győző is?‘ — „Bizonyosan, mond, nem csak őt, de a várost is legyőztem.“ — ‚Nem, nem te, kedvesem, felel Silenus; te akkoron ugy feküdtél mint Homer Hectora, erő és lélek nélkül; mások küzdék le s győztenek.‘ — „De én valék a vezér, mond Sándor.“ ‚Hogyan voltál vezér félhalottan?‘ válaszol Silenus. Ezzel énekelni kezdi Euripides ezen verseit:

„Görögországunk rosz szokást fogad el
Midőn ellenséges fegyverekből állit diadaljelvényeket [1]).“

Bachus Silenushoz fordulva mond: „Hagyj föl illy beszédekkel, oh atya, hogy ugy ne bánjék ez veled mint Clito.“ Melly szavakra Sándor egészen elvörösödött, s szemei könyekkel megteltek; szólani sem tudott többé. Igy végződött e párbeszéd.

XXXVIII. — Mercurius kérdése Caesarhoz s párbeszéd közte és Silenus között.

Mercurius kérdé azután Caesart: ‚És te Caesar mit tettél föl magadban egész életedben?‘ — „Hogy első legyek, mond Caesar, polgártársaim között.“ ‚A te beszéded egy kissé homályos, mond Mercurius. A bölcseség tudományában értettél-e te illy elsőséget, vagy a szónoklat mesterségében, vagy pedig a katonai erényekben, vagy végre a köztársaság kormányzásában?‘ — „Mindenben elől szerettem volna menni valamennyi előtt; miután azonban ez lehetlen volt, gondoskodtam, hogy polgártársaim között a leghatalmasabb legyek.“ — „‚Hogyan? kiált föl Silenus, nagy hatalmat nyertél te azután fölöttök?‘“ „Bizonyosan, mond Caesar, miután uralmam alatt tartám őket.“ — „‚Igaz, folytatá Silenus, te uralmat gyakoroltál fölöttök, de jóakaratukat nem tudtad megnyerni; habár te, mintha szinházban lettél volna, kiváló emberiességet szinlettél és mindenki iránt szolgailag alázatosnak mutattad magad.‘“ — „És nem hiszed, hogy én kedves voltam a népnek, melly Brutust és Cassiust meg akarta gyilkolni?“ — „‚Igaz, felelé Silenus, de nem azért tette azt, mivel téged megöltek; sőt tudod, hogy egyhangulag consuloknak [2]) megválasztattak; hanem mert pénzt remélt. Mert alig tudatott a te végrendeleted, mindegyik nem csekély jutalmát látta benne annak, ha ellenök ingerültnek fog föltünni.‘“

XXXIX. Mercurius kérdése Augustushoz s párbeszéd közte és Silenus között.

A beszélgetésnek vége szakadt, midőn Mercurius ujból ingerelni kezdé Augustust, mondván neki: ‚És te nem fogod nekünk meg-

[1]) Azon személy, melly Euripides Andromachejában e szavakat mondja, Menelausra czéloz; s folytatja tovább, hogy ezen diadaljelvényekben csak a vezérek nevei dicsőittetnek, midőn a katonákat már elfeledik, kiknek vitézsége szerzé a diadalt s ollykor egyedül ők győzték és verték le az ellenséget.

[2]) Cassius és Brutus nem voltak consulok sem Caesar halála előtt, sem azután; s a közhivatalok, mellyeket viseltek, nem a nép, hanem a senatus által ruháztattak reájok.

mondani, mit tartottál te a legszebb dolognak ?' „Én ? felelé Augustus, jól kormányozni." — ‚Magyarázd meg nekünk, mond Silenus azt a te jó kormányzásodat; miután minden legroszabb ember hasonlót mondhatott volna. Dionysius jól kormányozott volna, ha esze lett volna; s épugy Agatocles is, ki roszabb volt nálánál.' Mire Augustus e szavakkal felelt: „Emlékezned kell, hogy midön unokaöcsémet elbocsátottam magamtól, kértelek, hogy ajándékoznád meg öt Caesar bizalmával, Pompejus vitéz bátorságával s az én szerencsémmel." — ‚Azonban, folytatá Silenus, ez a bábcsináló védistenek képeivel akart bennünket pótolni.' „Milly alapon illetsz te engem ezen gunyos névvel, mond Augustus?" — ‚Oh! felel Silenus, és nem igaz, hogy még mások bábokat gyártottak, te nekünk isteneket csináltál? Ime itt van kezed egyik müve, ez a te Caesarod.' Octavius a szégyentől nem mervén szemeit fölemelni, elhallgatott [1]).

Mercurius kérdése Trajánhoz; Bacchus megfeddi Silenust, és csipkedi Trajánt és az előbbi Caesarokat.

Mercurius Trajant szemlélve igy szólt: ‚És neked milly szándékaid voltak tetteidben és vállalataidban?' — „Én, felele Trajan, mindarra törekedtem, mire Sándor törekedett, de sokkal mérsékeltebben." — ‚Sőt, mond Silenus, a legnemtelenebb szenvedélyektől engedéd magad legyőzetni. Ő fékezte rendesen haragját; feletted a legrutabb és legnemtelenebb kéjvágy uralkodott.' — „‚Ejh Silenus jegyzé meg Bachus, menj a manóba, miért gunyolod ki mindnyáját s nem engeded egyiknek sem, hogy elmondja tetteit. Vigyázz, hogy veheted most elő Marc-ot; mivel ez, hogy Simonides kifejezésével éljek, minden oldalról négyszögünek s minden kifogáson fölülinek tetszik nekem.'"

Mercurius kérdése Marc Aurelhoz s ennek önigazolása Silenus vádjaival szemben.

Mercurius azután Marchoz fordult: ‚És te, oh igaz, mond, mit tartottál az élet legszebb czéljának?' És ő szerényen és szeliden felele: „Az isteneket utánozni." Az istenek Marc Aurel ezen válaszát rögtön nem elfajult elme szüleményének itélték, s méltónak találták valamelly jutalomra. Mercurius sem akarta öt többé fürkészni, előre

[1]) Ismeretes dolog, hogy Augustus adott első példát az apotheosisra, Caesart istennek (divus) nyilvánitván.

látván, hogy Marc Aurel hasonló szellemben fogna neki felelni; az istenek is igy vélekedtek. Egyedül Silenus mondá: ‚Én azonban, és ugy szeressen engem Bachus, nem fogom szivelni ezt a sophistát. Felelj tehát, miért nem ettél és ittál ugy mint mi ambrosiát és nectárt hanem kenyeret és bort?‘ — „Nem az ételekben és italokban akartam én az isteneket utánozni; hanem tápláltam testemet, azt hivén s talán csalódva, hogy a ti testeiteknek is van szükségök a jóillatok táplálékára. De mindenekfelett, nem ezen dolgokban, hanem a lelkiekben hittem az emberhez illőnek, hogy az isteneket utánozza.“ Silenus, találva érezvén magát a hős öklöző vágásától, kissé elhallgatott, s azután ismét szólt: ‚Te véletlenül nem roszul feleltél; de fejezd ki magad, miben akartad az isteneket utánozni.‘ — „Abban, hogy ügyekeztem, hogy lehetőleg legkevesebb dologra legyen szükségem és hogy minél több jót tehessek‘ felele Marc. Silenus pedig igy szólt: „Tehát semmire sem volt szükséged?‘ — „Nekem? semmire; de talán testemnek némi csekélységekre.“ Marc Aurel ezen válaszát Silenus olly bölcsnek találta, hogy zavarba jött. Azután némelly dolgokat érintve Marc feleségére és fiára vonatkozólag, ugy vélekedvén, hogy Marc nem helyesen viselte magát és nem jól cselekedett, midőn nejét a hősnők közé helyezte, fiának pedig a birodalmat átadta. „De én, felele Marc Aurel, ebben is az isteneket utánoztam; amennyiben nőmet illetőleg azt követtem, mit Homer mond: A bölcs és jó férfi jól bánik nejével és szereti őt mennyire csak lehet. Fiamat illetőleg pedig Jupiternek egy mondata lebegett lelkem előtt, ki megfeddve Marsot mondá: Téged már jó régen agyon sujtott volna a villám, ha fiam lévén, nem szerettelek volna. Meg kell jegyeznem, hogy fiamat soha sem hittem annyira romlottnak. Ha fiatalsága, melly hajlandó volt a jó vagy rosz benyomásnak engedni, őt a roszra vezetni, bizonyos, hogy én nem akkor adtam neki a birodalmat, midőn ő már rosz volt; de a sors ugy akarta, hogy ollyanná legyen, midőn a birodalomnak már ura volt. Arra nézve a mivel vádolsz, feleségemet illetőleg, mellettem van Achilles példája, fiam iránti gyöngeségem pedig a hatalmas Jupiter példájában van igazolva; e tekintetben a szokás ellen sem vétettem, mert ismert dolog, hogy a törvények a figyermekeknek adják az örökösödés jogát: olly dolog, melly mindenkinek nagy vigasztalást nyujt. Én nem voltam az első, ki a nőt igy megtiszteltem; sőt sok más után cselekedtem igy; és bizonyos, hogy ha véletlenül nem igen bölcs az, ki hasonlót cselekszik, igazságtalan dolog lenne megtagadni a velünk legszorosabb kapcsolatban lévő személyektől olly tiszteletet, mellyet mások közönségesen megtesznek. De én nem is

vettem észre, hogy beszédem illy nagyon hosszura nyult, midőn azokhoz szólok, kik előtt semmi sem ismeretlen. Kérlek tehát, oh Jupiter és ti istenek, bocsássátok meg heves buzgóságomat.“

Mercurius kérdése Constantinhoz és Silenus csipkelődő beszéde.

Elvégezvén Marc beszédét, Mercurius Constantint kérdezé: ‚Most mondd meg te, mit tartottál legszebb dolognak?‘ — És ő igy felelt: „Kincsekkel birni, sokat ajándékozni, s mind saját mind barátaim kivánságait teljesithetni.“ Silenus e szavaknál hahotára fakadt s mondá: „‚Hogyan? Nem te vagy-e az, ki kapzsi bankár akarván lenni, végre szakácsesá és arczmázkészitővé lett? Hiszen már parókád és arczod mutatá ezt, s most megerősiti adott válaszod.‘“ Silenus igy hallgattatá őt el.

Az istenek itélete.

Az istenek titkosan szavaztak, s Marc Aurélnak sok szavazatot adtak. Azután Jupiter halkan röviden értekezvén atyjával, parancsolá Mercuriusnak, hogy kiáltsa ki az itéletet; Mercurius tehát ekként szólt: „Oh ti, kik ide jöttetek versenyezni, tudjátok, hogy a mi törvényeink s határozataink akként vannak megállapitva, hogy a győző örvendjen, aki pedig vesztett, az ne panaszkodjék. Menjetek tehát oda, hol nektek legkedvesebb, s éljetek ezentul az istenek védelme alatt, mindegyiketek egyet választván magának közölök különös vezetőül és pártfogóul.“

Az itélet kimenetele.

Hallván az itéletet, Sándor Herculeshez, Octavius Apollóhoz szaladt, Marc közeledett Jupiterhez és Saturnushoz; Caesart, ki sokáig ingadozott bizonyonytalanul ide s tova, Mars és Venus, mintegy könyörületből magukhoz hivták. Trajan sietve Sándorhoz fordult, hogy közelébe üljön; Constantin azonban, nem találván az istenek között egyet sem, kit életében példányul fogadott volna, véletlenül megpillantá szomszédságában a puhaság istennőjét, és melléje állott; ki gyöngéden fogadván őt keblére szoritá, s azután himzett öltönyökbe takarva s fölpiperézve a Bujasághoz vezette, ki mellett találta fiát, ki igy szólt: „Minden nőcsábitó, minden gyilkos, mindenki, ki valamelly kárhozatos gonoszságot követett el, lépjen ide bátran; hogyha nem lesz azonnal büneitől megtisztulva ezen viz által, én megtisztitandom őt; és ha ujból beszennyezi magát gonosztetteivel, eszközlendem,

hogy mellét és fejét verve, bocsánatot nyerjen [1]). Constantin örült, hogy megtalálta ezen istennőt; s elment az istenek tekintete elől, magával vivén fiait. De az istenek, megboszulandók az ő gonoszságát őt és fiait megfenyitték, és számadásra vonták a rokonok véréért, mignem Jupiter Claudius és Constantius iránti tekintetből, némileg enyhitette bünhödésöket.

Befejezés.

Utoljára Mercurius hozzám fordult, s monda: „Neked beleegyezéssel Mitras atyát választottam. Kövesd az ő tanácsait és viseld ugy magad, hogy ő neked egész életeden át menedéked és biztos révpartod legyen; s midőn távoznod kellend, jó reménységgel erősödve, tedd ezen istent ösvényeden jóindulatu vezetőddé.

[1]) Habár Julian nem mondja meg, mellyik volt Constantinnak azon fia, kinek szájába ezen gonosz szavakat adja, mégis kétségtelen, hogy Constantiusra céloz. A másik Constantius, kit azután említ, Clorus, Constantinnak atyja.

Vége a VII könyvnek.